

ISSN 2074-1847

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

2020. №3

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА

2020. № 3

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

2020. No. 3

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРЧУМА
ДУШАНБЕ – 2020

ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 1990 таъсис ёфтааст. Дар як сол 8 шумора нашр мегардад.

САРМУҶАРРИР:

Хушвахтзода Қобилҷон *Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Хушвахт

МУОВИНИ САРМУҶАРРИР:

Сафармамадов

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сафармамад

Муборакшоевич

МУОВИНИ САРМУҶАРРИР:

Исмонов Кароматулло

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

07.00.00 – Таърих ва археология

Акрамов

Доктори илмҳои таърих, профессор

Зикриё Иномович

Искандаров Қосимшо

Доктори илмҳои таърих, профессор

Яқубов

Доктори илмҳои таърих, профессор, академики АИ ҶТ

Юсуфшох

Расулиён

Доктори илмҳои таърих, профессор

Каххор

Кушматов Абдувалӣ

Доктори илмҳои таърих, профессор

Мирзоев

Ниёз

Доктори илмҳои таърих, профессор

Мирзобадалович

Нуриддинов

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

Раймалихон

Шаҳбозович

Самиев

Номзади илмҳои таърих, дотсент

Холмаҳмад Давлатович

09.00.00 – Фалсафа

Курбонов

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Абдурахмон Шерович

Идиев

Доктори илмҳои фалсафа, профессор, узви вобастаи АИ ҶТ

Хайридин Усмонович

Олимов

Доктори илмҳои фалсафа, профессор, академики АИ ҶТ

Кароматулло

Раҳимов

Муҳсин

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

Хусейнович

Аҳмедов Саид

Доктори илмҳои фалсафа, профессор

13.00.00 - Педагогика

Иматова

Лутфия

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Маҳмадиллоевна

Файзализода

Ҷумахон

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Хол

Раҷабзода

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Маҳмадулло

Шарипов

Доктори илмҳои педагогӣ, дотсент

Фаридун Файзуллоевич

Ҳочиматова

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Гулҷехра Масаидовна

Мухамметов

Доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Гапур Бабаевич

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Дар маҷалла мақолаҳои илми соҳаҳои илмҳои таърих, фалсафа ва педагогика барои чоп қабул мегарданд. Маҷалла мақолаҳои илми муаллифиро аз рӯи ихтисосҳои зерин барои чоп қабул менамояд:

Таърих ва бостонишиносӣ: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Фалсафа: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи ҷонӣ дар сомонӣ расми маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

– 2020. – №3

ISSN 2074-1847

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №0036/ЖР-97, аз 17.01.2018

ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет.
Журнал основан в 1990 г. Выходит 8 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт	<i>Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета</i>
--	---

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	<i>Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета</i>
--	---

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло	<i>Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета</i>
--------------------------------	---

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

07.00.00 – История и археология

Акрамов Зикриё Иномович	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Искандаров Косимшо	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Якубов Юсуфшох	<i>Доктор исторических наук, профессор, академик АН РТ</i>
Расулиён Каххор	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Кушматов Абдували	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Мирзоев Нийёз Мирзобадалович	<i>Доктор исторических наук, профессор</i>
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	<i>Доктор политических наук, профессор</i>
Самиев Холмаъмад Давлатович	<i>Кандидат исторических наук, доцент</i>

09.00.00 – Философия

Курбонов Абдурахмон Шерович	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
Идиев Хайриддин Усмонович	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
Олимов Кароматулло	<i>Доктор философских наук, профессор, академик АН РТ</i>
Рахимов Мухсин Хусейнович	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
Ахмедов Саид	<i>Доктор философских наук, профессор</i>

13.00.00 – Педагогика

Иматова Лутфия Махмадиллоевна	<i>Доктор педагогических наук, профессор</i>
Файзализода Джумахон Хол	<i>Доктор педагогических наук, профессор</i>
Раджабзода Махмадулло	<i>Доктор педагогических наук, профессор</i>
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	<i>Доктор педагогических наук, доцент</i>
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	<i>Доктор педагогических наук, профессор</i>
Мухамметов Гапур Бабаевич	<i>Доктор педагогических наук, профессор</i>

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016, №1925.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки и научным специальностям:

История и археология: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Философия: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Педагогика: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

**Вестник
Таджикского
национального
университета.**

– 2020. – № 3
ISSN 2074-1847

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 0036/ЖР-97 от 17.01.2018 г.

**Журнал подготавливается к изданию
в Издательском центре ТНУ.**

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 1990. Issued 8 times a year.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda
Kobiljon Khushvakht

Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov
Safarmamad
Muborakshoevich

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

07.00.00 - Historical Sciences and Archeology

Akramov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Zikriyo Inomovich *Professor*
Iskandarov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kosimsho *Professor*
Yakubov *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Yusufshoh *Professor*
Rasulien *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Kahhor *Professor*
Qushmatov Abduvali *Doctor of Historical Sciences, Professor*

Mitsoev **Niyoz** *Doctor of Historical Sciences, Professor*
Mirzobadalovich *Professor*
Nuriddinov *Doctor of Political Sciences, Professor*
Raimalikhon *Professor*
Shahbozovich *Professor*

Samiev *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*
Kholmakhmad *Associate Professor*
Davlatovich *Associate Professor*

09.00.00 - Philosophical sciences

Kurbonov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Abdurakhmon Sherovich *Professor*
Idiev *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khairiddin Usmonovich *Professor*
Olimov *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Karomatullo *Professor*
Rakhimov **Mukhsin** *Doctor of Philosophical sciences, Professor*
Khuseinovich *Professor*
Akhmedov Said *Doctor of Philosophical sciences, Professor*

13.00.00 - Pedagogical sciences

Imatova **Lutfiya** *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Makhmadilloevna *Professor*
Faizalizoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Jumakhon Khol *Professor*
Rajabzoda *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Mahmadullo *Professor*
Sharipov *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Faridun Faizulloevich *Professor*
Hojimatova *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gulchehra Masaidovna *Professor*
Mukhammetov *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Gapur Babaevich *Professor*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016, No. 1925.

The journal accepts scientific articles on the following branches of science and scientific specialties:

History and archeology: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.06, 07.00.07, 07.00.09, 07.00.15

Philosophical sciences: 09.00.01, 09.00.03, 09.00.05, 09.00.11, 09.00.13, 09.00.14

Pedagogical sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University.
– 2020. – № 3

ISSN 2074-1847

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ - ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

УДК:930.85 (575.3)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ ТАДЖИКИСТАНА С ГОСУДАРСТВАМИ ЮЖНОГО КАВКАЗА В КОНТЕКСТЕ «ПОЛИТИКИ ОТКРЫТЫХ ДВЕРЕЙ»

Исматова Н.Ш., Самиев Х.Д.

**Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни,
Таджикский национальный университет**

Республика Таджикистан, с учетом сложившейся ситуации в мире и осознав необходимость двухстороннего сотрудничества, объявила политику «открытых дверей», которая нацелена на многосекторное сотрудничество со всеми странами мирового сообщества и в их числе с государствами Кавказа. Именно благодаря осуществлению политики «открытых дверей» Таджикистан добился активного включения в мировые и региональные интеграционные процессы, энергично участвует в решении многих назревших вопросов современности и с каждым годом расширяются масштабы двустороннего и многостороннего сотрудничества Таджикистана с государствами разного региона мира.

С учетом вышеизложенного изучение опыта политики «открытых дверей» и в ракурсе этой политики основных направлений внешнеполитической деятельности Республики Таджикистан имеет большое научное и практическое значение. Оно позволяет понять специфику и условия становления государственности, духовных, культурных, экономических и хозяйственных связей республики с различными государствами мира, особенно с государствами Кавказа. Отсюда данная тема и опыт Таджикистана стали предметом пристального внимания отечественных и зарубежных исследователей, работы которых использованы в ходе изучения темы. На сегодняшний день Таджикистан и государства Южного Кавказа стоят перед существенным вызовом их национальной безопасности, способным не только изменить складывавшиеся между ними после крушения двухполюсного мира, отношения, но и создать новые основы для их более успешного взаимодействия в политической и экономической областях. Основным критерием и принципиально важным фактором, определяющим возможности движения в направлении решения этой задачи, на наш взгляд, стал последовательный процесс укрепления государственности в исследуемых странах на основе уже внедренных общечеловеческих, светских и демократических ценностей. Несомненно, что новые качественные параметры современного миропорядка будут содействовать активизации этих начинаний.

Необходимо отметить, что Таджикистан и Азербайджан имели и до этого периода крепкие экономические, культурно-исторические связи, находясь в составе единого государства. Эта тенденция сохранилась и приумножилась и после приобретения независимости двух республик, свидетельствуя о вековых братских отношениях наших стран. Неслучайно Азербайджан был в числе первых стран, которые признали государственную независимость Таджикистана и установили с ним дипломатические отношения.

После установления дипломатических отношений между нашими странами прошло четверть века, что по историческим меркам является небольшим сроком. Однако за этот период появилось новое поколение людей, и для молодых таджиков и азербайджанцев очень важно сохранить и приумножить преемственность дружественных отношений между нашими народами. Новейшая история таджикско-азербайджанских отношений еще раз доказала верность избранного нашими странами курса на долгосрочное и эффективное взаимодействие, основанное на принципах доброжелательности, признания суверенного равенства и территориальной целостности, а также взаимовыгодного партнерства.

В настоящее время сотрудничество между двумя государствами находится на высоком уровне развития и имеет тенденцию к расширению, основываясь на принципах, заложенных в Договоре о дружбе и сотрудничестве между двумя странами.

Важным этапом в истории развития отношений между двумя странами является открытие дипломатических представительств Азербайджана в Душанбе (22 сентября 2007 года) и Таджикистана в Баку (23 марта 2008 года). Сегодня отношения между нашими странами характеризуются позитивной динамикой политического сотрудничества, создана необходимая договорно-правовая база, насчитывающая более 40 соглашений и договоров, и обеспечивающая дальнейшее развитие взаимовыгодных связей в политической, торгово-экономической, научно-технической, культурно-гуманитарной и других областях. Развивается межпарламентское сотрудничество двух стран - созданы межпарламентские группы дружбы, состоялся ряд рабочих контактов между нашими парламентариями.

Таджикистан и Азербайджан успешно сотрудничают в рамках международных организаций. Совпадающие позиции наших стран по многим вопросам международного и регионального характера, концептуальные подходы обеих стран по Повестке дня международных и региональных организаций, таких как ООН, ОБСЕ, СНГ, ОИС и ЭКО еще больше способствуют динамичному и последовательному развитию таджикско-азербайджанских отношений. У сторон складывается схожее мнение по региональным и международным вопросам, выражая твердую готовность к расширению взаимодействия, как в двустороннем, так и в многостороннем формате в сферах безопасности и противодействия терроризму, экстремизму и другим угрозам современного мира.

В торгово-экономическом плане между нашими странами активно функционирует Межправительственная комиссия по торгово-экономическому сотрудничеству, которая определяет конкретные задачи и направления наших торгово-экономических отношений и их перевода на практическую реализацию в сферах совпадающих интересов.

Основная часть объема товарооборота между Таджикистаном и Азербайджаном образуется за счет продукции таджикской алюминиевой компании ТАЛКО, которая транспортируется по азербайджанским морским и железнодорожным путям сообщения в направлении стран Европы.

Согласно статистическим сведениям за 2016 год, общий объем взаимного товарооборота между нашими странами составил более 13 миллионов долларов. К основным товарам, импортируемыми из Азербайджана относятся продукция нефтехимической промышленности и продовольственные продукты. На внутреннем рынке Таджикистана широко распространена продукция холдинга «Азерсун». Учитывая имеющийся экономический потенциал наших стран, можно отметить, что существуют огромные незадействованные резервы, и можно с уверенностью сказать, что торгово-экономические связи между соответствующими структурами Таджикистана и Азербайджана имеют все шансы на дальнейшее расширение и углубление, так как экономическая и законодательная база Таджикистана и Азербайджана предоставляет необходимую правовую платформу для их развития.

Здесь необходимо подчеркнуть важную роль Межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству, очередное заседание которой будет проходить в городе Баку. В ходе данного Заседания, стороны намерены определить конкретные задачи и пути развития торгово-экономических отношений двух стран.

Следует отметить, что Таджикистан заинтересован в реабилитации коммуникационных коридоров, способствующих международной торговле. Транспортировка грузов транзитом через территорию Азербайджана считается одним из приоритетных направлений данного сотрудничества. В этом смысле предпринимаемые усилия в рамках проекта ТРАСЕКА могут возродить Великий Шелковый путь в другом, современном качестве.

Как известно, попыткой активизации древнего торгового пути, соединяющего Восток и Запад, является программа международного транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия «ТРАСЕКА», членом которой Таджикистан стал в мае 1993 года, и сегодня, как и Азербайджан, является активным его участником. В этой связи, эффективное использование потенциальных возможностей стран-участниц «ТРАСЕКА» сделает транспортный коридор Европа-Кавказ-

Азия более конкурентоспособным, выгодным и безопасным, и будет способствовать созданию многофункциональной транспортной системы и привлечению инвестиций в регион для создания современной логистики. Хотелось бы отметить, что Таджикистан заинтересован в инвестициях Азербайджана и совместной реализации различных экономических проектов, особенно в гидроэнергетической области, в строительстве малых и больших гидроэлектростанций на взаимовыгодных условиях.

Мы рассматриваем возможности участия азербайджанских компаний и финансовых учреждений в реализации совместных проектов в сфере торговли, строительства, транспорта и телекоммуникаций, аграрном секторе, как хорошую базу, способствующую расширению нашего сотрудничества в экономической сфере. «Таджикистан и Азербайджан объединяют древняя история, культурные связи», - сказал Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Таджикистана, Его Превосходительство Эмомали Рахмон во время встречи с Его Превосходительством Ильхамом Алиевым в ходе его визита в Душанбе 16 октября 2014 года.

Действительно, наши взаимоотношения основываются на прочном и незыблемом фундаменте искренних дружественных связей, которые заложили наши предки. На протяжении многих веков наши народы путем взаимного культурного обогащения создали воистину уникальное культурное наследие. О древней культуре друг друга наши народы знают не понаслышке. Хотелось бы отметить, что культурно-гуманитарные связи наших народов еще более укрепились в этот период, и сотрудничество наших стран в этой области заслуживает отдельного внимания, так как всегда отличалось стабильным развитием и взаимным интересом.

Наши народы близки по культуре, традициям, образу жизни, и в этой связи обмен в культурном плане представляет особую важность. Сегодня стали традиционными культурные обмены национальных мастеров классической музыки, симфонических оркестров двух стран. Творческие коллективы Таджикистана и Азербайджана участвуют в международных конкурсах, проводимых на территориях друг друга.

В 2007 году, в городах Баку и Гянджа успешно прошли - Дни культуры Таджикистана, а в 2008 в городе Душанбе Дни культуры Азербайджана, также проводились неделя таджикского кино в Азербайджане, совместная Международная конференция, посвященная 600-летию юбилею великого таджикско-персидского поэта, ученого и мыслителя Мавлоно Абдурахмона Джамии, и неделя азербайджанского кино в Таджикистане. В настоящее время прорабатывается вопрос проведения в 2017-2018 годах Дней культуры Азербайджана в Таджикистане. Это несомненно будет способствовать дальнейшему укреплению взаимных культурных и творческих связей наших стран. Сотрудничество в сфере образования между нашими странами заслуживает особого внимания. Несомненно, сфера образования является важной составляющей «гуманитарного» моста между молодежью обеих стран. Между Азербайджаном и Таджикистаном наработана необходимая договорно-правовая база в данной области, которая создаёт хорошую платформу для дальнейшего развития. В настоящее время в ведущих высших учебных заведениях Азербайджана обучается более 20 таджикских студентов.

В рамках Соглашения между министерствами обороны Таджикистана и Азербайджана, ежегодно в высших учебных заведениях Министерства обороны Азербайджана проходят учебу слушатели из Таджикистана. Активно развиваются контакты между высшими учебными заведениями двух стран, основой которых служат соглашения о сотрудничестве между вузами.

Стоит отметить, что мы намерены увеличить количество студентов, расширить перечень специальностей, а также организовать обучение и обмен стажерами, молодыми специалистами, повышение их квалификации. В целом, подводя итоги можно констатировать, что за 25-летний период таджикско-азербайджанское сотрудничество поэтапно развивалось и продвигалось благодаря активной взаимной деятельности лидеров двух стран.

На сегодняшний день таджикско-азербайджанские отношения имеют положительную динамику, как в сфере экономического сотрудничества, так и в политической и культурной сферах, и в дальнейшем также будут развиваться и расширяться на благо наших народов и стран. «С момента обретения независимости между нашими странами было подписано более 45

документов, и в настоящее время десятки документов находятся на рассмотрении. Эти документы играют регуляторную роль в двусторонних отношениях. [6].” Как было отмечено в заявлении Президента Таджикистана Эмомали Рахмона для прессы по итогам встречи с Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым: «Мы с оптимизмом смотрим в будущее отношений между Республикой Таджикистан и Азербайджанской Республикой и полны решимости сделать все для их дальнейшего расширения и углубления» [10]. По приглашению Президента Республики Армения Сержа Саргсяна Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон 14-15 июня 2017 года с официальным визитом посетил Республику Армения. Президент Республики Армения и Президент Республики Таджикистан, всесторонне рассмотрев состояние и перспективы развития всего комплекса армяно-таджикских отношений, опираясь на прочные исторические связи между Арменией и Таджикистаном, многовековые узы дружбы и сотрудничества народов двух стран, основываясь на незыблемости Договора о дружбе и сотрудничестве между Республикой Армения и Республикой Таджикистан от 3 апреля 2002 года, будучи убеждены, что дальнейшее укрепление межгосударственных отношений взаимовыгодного сотрудничества между Республикой Армения и Республикой Таджикистан отвечает коренным интересам народов обеих стран, отмечая важность и целесообразность дальнейшего тесного сотрудничества и координации действий на международной арене, стремясь к развитию и повышению эффективности сотрудничества в Организации Договора о коллективной безопасности и в Содружестве Независимых Государств, к более тесному взаимодействию в международных организациях, членами которых являются Республика Армения и Республика Таджикистан, заявляют о нижеследующем.

Республика Армения и Республика Таджикистан исполнены решимости и далее укреплять, и приумножать дружбу между народами двух стран. Они будут строить свои отношения на основе стратегического партнёрства в духе взаимного доверия, руководствуясь принципами уважения суверенитета, мирного урегулирования споров и неприменения силы или угрозы силой, невмешательства во внутренние дела друг друга, равноправия и взаимной выгоды.

Президенты подтвердили, что углубление внешнеполитического взаимодействия между Арменией и Таджикистаном на основе взаимной поддержки в вопросах, затрагивающих коренные интересы обоих государств, всецело исходит из интересов упрочения дружбы народов двух стран, является стержневым элементом армяно-таджикского межгосударственного взаимодействия.

Республика Армения и Республика Таджикистан будут наращивать конструктивное взаимодействие в рамках ООН, ОБСЕ, ОДКБ, СНГ и других международных организаций в интересах укрепления мира, стабильности и безопасности как в региональном, так и глобальном масштабе. Республика Армения и Республика Таджикистан выступают за скорейшее урегулирование нагорнокарабахского конфликта исключительно мирными средствами на основе норм и принципов международного права, положений Устава ООН. Президенты подтверждают свою позицию по этому вопросу, выраженную в Заявлении глав государств-членов Организации договора о коллективной безопасности по нагорнокарабахскому конфликту, принятом 14 октября 2016 года в Ереване. Стороны приветствуют конструктивные усилия стран-сопредседателей Минской Группы ОБСЕ, как единственного формата, наделённого со стороны международного сообщества посредническим мандатом.

Республика Армения и Республика Таджикистан подтверждают значение Организации Договора о коллективной безопасности в обеспечении безопасности государств-членов и будут активно взаимодействовать в выполнении взаимных обязательств, предусмотренных в рамках Организации.

Стороны будут прилагать усилия в целях адаптации Содружества Независимых Государств к современным реалиям. Республика Армения и Республика Таджикистан подтверждают готовность и далее взаимодействовать в сфере противодействия глобальным вызовам и угрозам - терроризму, экстремизму, незаконному обороту наркотиков и другим формам трансграничной

организованной преступности, на основе международных договоров, участниками которых являются Республика Армения и Республика Таджикистан.

Стороны отмечают необходимость дальнейшего наращивания и повышения эффективности деятельности парламентской группы дружбы Армения-Таджикистан, а также Межправительственной комиссии по экономическому сотрудничеству между Республикой Армения и Республикой Таджикистан и приветствуют повышение уровня со-председательства указанной комиссии.

Стороны будут всемерно содействовать расширению прямых контактов между организациями и деятелями культуры и искусства, исследовательскими центрами, учреждениями здравоохранения, учебными заведениями, средствами массовой информации и другими организациями культурно-гуманитарной сферы [8].

Президент Эмомали Рахмон выразил единодушие с армянским коллегой, что намеченные к подписанию сегодня документы являются хорошей возможностью для развития отношений во всех отраслях на основе договорно-правовой базы. Эмомали Рахмон в ряду перспективных направлений взаимодействия отметил торговлю, производство и переработку продукции сельского хозяйства, пищевую промышленность, легкую промышленность, горнорудную промышленность, энергетику, телекоммуникации, науку и образование, здравоохранение. Президент Таджикистана подчеркнул, что именно с этой целью в состав возглавляемой им делегации включены представители деловых кругов, которые участвуют в ереванском бизнес-форуме. Президент Эмомали Рахмон с восхищением говорил об армянском бизнес-сообществе, отметив, что особенно в сфере переработки аграрной продукции Армения имеет большие успехи, и в Таджикистане хотели бы приобрести такие же навыки, учитывая современные технологии и инновации сферы.

В результате переговоров высокого уровня принята Совместная Декларация по итогам официального визита Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в Республику Армения, а также подписаны документы, направленные на углубление двустороннего сотрудничества в ряде отраслей между Республикой Армения и Республикой Таджикистан. В частности, подписаны: Межправительственное соглашение о взаимных поездках граждан; Межправительственное соглашение о воздушном сообщении; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области телекоммуникации и почтовой связи; Межправительственное соглашение о взаимном признании и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и ученых званиях; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области работы с молодежью и спорта; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области здравоохранения; Соглашение между Генеральной прокуратурой Республики Армения и Генеральной прокуратурой Республики Таджикистан о правовой помощи и сотрудничестве; Соглашение о научном сотрудничестве между Национальной Академией наук Республики Армения и Академией наук Республики Таджикистан; Программа сотрудничества между Министерством иностранных дел Республики Армения и Министерством иностранных дел Республики Таджикистан на 2018-2019 годы [1].

27 сентября 2018 года в Душанбе Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в рамках Заседания Совета глав государств-членов Содружества Независимых Государств встретился с Премьер-министром Республики Армения Николом Пашиняном. В ходе встречи были обсуждены вопросы развития сотрудничества в торгово-экономической сфере, сферах автомобилестроения, текстильной и горной промышленности, переработки сельскохозяйственной продукции, импорта современной технологии в легкой промышленности, создания совместных предприятий по обработке драгоценных камней и производства ювелирной продукции, телекоммуникационных технологий, предоставления финансовых и банковских услуг, управления энергетической сферой. В ходе встречи также как важное было расценено расширение сотрудничества в сферах гуманитарной связи, культуры, науки и образования, здравоохранения и туризма. Стороны обменялись мнениями по вопросам совместной борьбы против международного терроризма, экстремизма, незаконного оборота наркотиков и других угроз современного мира [3].

27 сентября 2018 года Премьер-министр Армении Никол Пашинян прибыл с рабочим визитом в Республику Таджикистан и встретился с президентом Эмомали Рахмоном. Премьер-министр Армении поблагодарил за теплый прием, подчеркнув, что правительство Армении заинтересовано в развитии и углублении многостороннего сотрудничества между двумя странами. Никол Пашинян отметил важность разработки и реализации конкретных программ в сфере экономики. По словам главы правительства, Армения придает большое значение взаимодействию как в рамках двусторонних, так и международных, региональных организаций и интеграционных объединений. В ходе встречи собеседники обсудили вопросы расширения отношений в разных сферах, коснулись дальнейшего сотрудничества в рамках интеграционных союзов [7].

«В ходе переговоров мы рассмотрели широкий комплекс вопросов по двустороннему сотрудничеству. Мы высказались за дальнейшее развитие взаимовыгодных таджикско-армянских отношений в торгово-экономической, научно-технической, культурно-гуманитарной и других сферах обоюдных интересов», - отметил он. Рахмон подчеркнул, что стороны были единомышленны в том, что сотрудничество в этих областях всё ещё не отвечает потенциалу, который имеется в двух странах. В контексте рассмотрения ключевых направлений торгово-экономического сотрудничества на встрече была отмечена важность расширения сотрудничества между хозяйствующими субъектами и частным сектором двух стран. «Мы решили полнее использовать имеющиеся возможности с тем, чтобы существенно увеличить товарооборот, реализовать совместные экономические проекты», - отметил президент Таджикистана. Следует отметить, что по итогам переговоров между Республикой Таджикистан и Республикой Армении были подписаны следующие документы: «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о взаимных поездках граждан», «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о воздушном сообщении», «Программа сотрудничества между Министерством иностранных дел Республики Армения и Министерством иностранных дел Республики Таджикистан на 2018-2019 годы», «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о сотрудничестве в области телекоммуникации и почтовой связи», «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о взаимном признании и сопоставимости квалификаций образования, учёных степеней и учёных званий», «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о сотрудничестве в области здравоохранения», «Соглашение между Правительством Республики Армения и Правительством Республики Таджикистан о сотрудничестве в области работы с молодёжью и спорта», «Соглашение между Генеральной прокуратурой Республики Армения и Генеральной прокуратурой Республики Таджикистан о сотрудничестве», «Соглашение между Национальной Академией наук Республики Армения и Академией наук Республики Таджикистан о научном сотрудничестве» [9].

По приглашению Президента Сержа Саргсяна с официальным визитом в Республику Армения 14 июня прибыл Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон. В рамках визита Президент Таджикистана, прежде всего, посетил Мемориальный комплекс «Цицернакаберд», возложил венок к памятнику жертвам МецЕгерна и воздал дань уважения памяти невинных жертв Геноцида армян. Президент Рахмон также на Аллее Памяти мемориального комплекса полил посаженную им ель. В резиденции Президента затем состоялась официальная церемония встречи Президента Таджикистана, после которой президенты Серж Саргсян и Эмомали Рахмон провели отдельную беседу. Президент Серж Саргсян приветствовал гостя и отметил, что его визит в Армению также носит символический характер, поскольку в этом году Армения и Таджикистан отмечают 25-летие установления дипломатических отношений [2].

По убеждению Президента Республики, подобные визиты являются хорошей возможностью, чтобы проанализировать, обобщить тот путь, который две страны прошли в течение 25 лет, с другой стороны, конечно, также обменяться мнениями относительно

перспектив развития двусторонних отношений, обсудить актуальные региональные и международные проблемы.

Президент Саргсян подчеркнул важность подготовленных к подписанию в рамках визита Президента Таджикистана документов, которые, по его словам, дополняют повестку двусторонних отношений, что необходимо, поскольку нынешний уровень сотрудничества не соответствует ни дружбе армянского и таджикского народов, ни уровню двусторонних межгосударственных отношений. Президент Республики подчеркнул, что Армения готова к активному сотрудничеству в любой отрасли и с удовлетворением сказал об организованных в Ереване в рамках визита Президента Рахмона бизнес-форуме и заседании межправительственной комиссии.

Президент Таджикистана выразил благодарность Президенту Армении за приглашение и тёплый приём в прекрасной и древней стране Армении. Президент Рахмон выразил единодушие с армянским коллегой, что намеченные к подписанию сегодня документы являются хорошей возможностью для развития отношений во всех отраслях на основе договорно-правовой базы. Эмомали Рахмон в ряду перспективных направлений взаимодействия отметил торговлю, производство и переработку продукции сельского хозяйства, пищевую промышленность, легкую промышленность, горнорудную промышленность, энергетику, телекоммуникации, науку и образование, здравоохранение. Президент Таджикистана подчеркнул, что именно с этой целью в состав возглавляемой им делегации включены представители деловых кругов, которые участвуют в ереванском бизнес-форуме.

Президент Эмомали Рахмон с восхищением говорил об армянском бизнес-сообществе, отметив, что особенно в сфере переработки аграрной продукции Армения имеет большие успехи, и в Таджикистане хотели бы приобрести такие же навыки, учитывая современные технологии и инновации сферы.

После беседы президентов Армении и Таджикистана в формате тет-а-тет состоялась встреча в расширенном составе с участием официальных делегаций двух стран. В результате переговоров высокого уровня принята Совместная Декларация по итогам официального визита Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в Республику Армения, а также подписаны документы, направленные на углубление двустороннего сотрудничества в ряде отраслей между Республикой Армения и Республикой Таджикистан. В частности, подписаны: Межправительственное соглашение о взаимных поездках граждан; Межправительственное соглашение о воздушном сообщении; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области телекоммуникации и почтовой связи; Межправительственное соглашение о взаимном признании и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и ученых званиях; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области работы с молодежью и спорта; Межправительственное соглашение о сотрудничестве в области здравоохранения; Соглашение между Генеральной прокуратурой Республики Армения и Генеральной прокуратурой Республики Таджикистан о правовой помощи и сотрудничестве; Соглашение о научном сотрудничестве между Национальной Академией наук Республики Армения и Академией наук Республики Таджикистан; Программа сотрудничества между Министерством иностранных дел Республики Армения и Министерством иностранных дел Республики Таджикистан на 2018-2019 годы. 27 сентября 2018 года во Дворце нации Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в рамках Заседания Совета глав государств-членов Содружества Независимых Государств встретился с Премьер-министром Республики Армения Николом Пашиняном. Президент страны уважаемый Эмомали Рахмон приветствовал Премьер-министра Республики Армения Никола Пашиняна, который впервые прибыл в Таджикистан. В ходе встречи были обсуждены вопросы развития сотрудничества в торгово-экономической сфере, сферах автомобилестроения, текстильной и горной промышленности, переработки сельскохозяйственной продукции, импорта современной технологии в легкой промышленности, создания совместных предприятий по обработке драгоценных камней и производства ювелирной продукции, телекоммуникационных технологий, предоставления финансовых и банковских услуг, управления энергетической

сферой. В ходе встречи так же, как важное, было расценено расширение сотрудничества в сферах гуманитарной связи, культуры, науки и образования, здравоохранения и туризма. Стороны обменялись мнениями по вопросам совместной борьбы против международного терроризма, экстремизма, незаконного оборота наркотиков и других угроз современного мира [4].

Республика Таджикистан проводит многовекторную внешнюю политику, нацеленную на укрепление международного авторитета страны как важного государства Центральной Азии, при этом она применяет тактику гибких альянсов и временных коалиций, что, в частности, проявляется в ее взаимоотношениях с ведущими западными государствами мира. «Благодаря этой политике Таджикистан укрепил свою позицию на международной арене, содействовал решению мировых проблем, начал взаимодействие со многими странами и, с учетом национальных интересов, обеспечил во внешней политике баланс своих и общих интересов. Политика «открытых дверей» – основа внешней политики Таджикистана [10].»

Однако Таджикистан все же отдает безусловный приоритет отношениям с постсоветскими государствами, в том числе с государствами Южного Кавказа, которые рассматривает в качестве важнейших союзников. Для Республики Таджикистан более перспективным является продолжение курса, в основе которого лежит развитие интеграционных процессов в тесном сотрудничестве со всеми государствами СНГ, что будет способствовать укреплению позиции нашей республики в региональной и мировой политике, и, в свою очередь, благоприятно повлияет на эволюцию в построении не только пространства безопасности в Центральной Азии, но и постсоветской интеграции вообще.

ЛИТЕРАТУРА

1. Армения - Таджикистан: отношения находятся на новом историческом этапе. Июнь 16, 2017 [электронный ресурс]. <http://www.ra.am/archives/15543> (дата обращения: 22.11.2018)
2. Армения - Таджикистан: отношения находятся на новом историческом этапе. Июнь 16, 2017 [электронный ресурс]. <http://www.ra.am/archives/15543> (дата обращения: 22.11.2018)
3. Встреча с Премьер-министром Республики Армения Николом Пашиняном. 27.09.2018 [электронный ресурс]. <http://www.president.tj/ru/node/18531> (дата обращения: 13.10.2018)
4. Встреча с Премьер-министром Республики Армения Николом Пашиняном
5. 27.09.2018 19:21, город Душанбе [электронный ресурс]. <http://www.president.tj/ru/node/18531>. (дата обращения: 14.12.2019)
6. Достижения внешней политики Таджикистан [электронный ресурс] . <https://mfa.tj/ru/main/view/12/dostizheniya-vneshnei-politiki-tadzhikistana> (дата обращения: 25.10.2019)
7. Отношения между Азербайджаном и Таджикистаном основаны на принципах взаимной дружбы и доверия// <http://avesta.tj/2018/05/16/otnosheniya-mezhdu-azerbajdzhanom-i-tadzhikistanom-osnovany-na-printsipah-vzaimnoj-druzby-i-doveriya-posol-azerbajdzhana/> (дата обращения: 27.10.2019)
8. Премьер Армении Никол Пашинян в Душанбе провел встречу с президентом Таджикистана Эмомали Рахмоном [электронный ресурс]. // <https://www.panorama.am/ru/news/2018/09/27/> (дата обращения: 18.11.2019)
9. Совместное заявление по итогам официального визита Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в Республику Армения [электронный ресурс]. <https://www.president.am/ru/press-release/item/2017/06/14/President-Serzh-Sargsyan-President-Emomali-Rahmon-signed-joint-statement/> (дата обращения: 23.12.2019)
10. Совместное заявление по итогам официального визита Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в Республику Армения. // (дата обращения: 27.12.2018)
11. Таджикистан – Азербайджан: веками скрепленная дружба. 25 мая 2017 [электронный ресурс]. <https://www.trend.az/casia/tajikistan/2758966.html> (дата обращения: 22.12.2019)

ДУРНАМОИ РУШДИ РОБИТАҶОИ ИЛМӢ – ФАРҶАНГИИ ТОҶИКИСТОН БО ДАВЛАТҶОИ КАФҚОЗ ДАР ҲОШИЯИ «СИЁСАТИ ДАРҶОИ КУШОДА»

Таҳқиқи масоили муносибатҳои мутақобилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои Кафқоз дар шароити нави таърихӣ қадамҳои боз ҳам аниқӣ дорои вижагиҳои прагматикиро тақозо менамояд. Инро рушди муносири тамаддуни ҷаҳонӣ талаб менамояд. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар равандҳои ҳамгироии ҷазои пасошӯравӣ фаъол аст ва ташаббускор ва ширкаткунанда дар ташкилотҳои минтақавӣ мебошад, ки ба таъмини амният, бартарафсозии ақибмондагии иқтисодии мамлакатҳои пасошӯравӣ, бароҳмонии алоқаҳои нақлиётӣ – коммуникатсионӣ ва хоҷагидорӣ, таъсиси иқтисоди рақобатпазири минтақавӣ ва баромад ба бозорҳои ҷаҳонӣ нигаронида шудааст. Бо дарки он ки бадастории мақсадҳои гузошташуда бо саямӯ кӯшиши муштарак дар доираи иттиҳодияҳои минтақавӣ ва ҳамкориҳои зич бо давлатҳои пасошӯравӣ имконпазир аст, Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдарпай бо ташаббускориҳои рушд ва мукамалгардонии иттиҳодияҳои минтақавӣ баромад менамояд.

Калидвожаҳо: робитаҳои мутақобилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои Кафқоз, шароити навини таърихӣ, равандҳои ҳамгироӣ дар фазои пасошӯравӣ, ташаббусҳои рушд ва мукамалсозии иттиҳодияҳои минтақавӣ, сиёсати дарҳои кушод.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ ТАДЖИКИСТАНА С ГОСУДАРСТВАМИ ЮЖНОГО КАВКАЗА В КОНТЕКСТЕ «ПОЛИТИКИ ОТКРЫТЫХ ДВЕРЕЙ»

Исследование проблем взаимоотношений Республики Таджикистан с государствами Южного Кавказа в новых исторических условиях требуют более конкретных шагов прагматического характера. Этого диктует современное развитие мировой цивилизации. Поэтому Республика Таджикистан активна в интеграционных процессах на постсоветском пространстве, инициирует и участвует в региональных организациях, которые нацелены на обеспечение безопасности, преодоление экономической отсталости постсоветских стран, построение транспортно-коммуникационных и хозяйственных связей, создание конкурентоспособной региональной экономики, выход на мировые рынки. Осознавая, что достижение поставленных целей возможно совместными усилиями в рамках региональных объединений и в тесном сотрудничестве с постсоветскими государствами. Республика Таджикистан последовательно выступает с инициативами развития и совершенствования региональных объединений.

Ключевые слова: взаимоотношения Республики Таджикистан с государствами Южного Кавказа, новые исторические условия, интеграционные процессы на постсоветском пространстве, инициативы развития и совершенствования региональных объединений, политика открытых дверей.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC-CULTURAL RELATIONS OF TAJIKISTAN WITH THE STATES OF THE CAUCASUS IN THE CONTEXT OF “OPEN DOOR POLICY”

The study of the problems of relations between the Republic of Tajikistan and the states of the Caucasus in the new historical conditions require more specific steps of a pragmatic nature. This is dictated by the modern development of world civilization. Therefore, the Republic of Tajikistan is active in the integration processes in the post-Soviet space, initiates and participates in regional organizations that are aimed at ensuring security, overcoming the economic backwardness of post-Soviet countries, building transport-communication and economic ties, creating a competitive regional economy, and accessing world markets. Realizing that the achievement of the set goals is possible by joint efforts within the framework of regional associations and in close cooperation with post-Soviet states. The Republic of Tajikistan has been consistently taking initiatives to develop and improve regional associations.

Key words: relations of the Republic of Tajikistan with the states of Transcaucasia, new historical conditions, integration processes in the post-Soviet space, initiatives for the development and improvement of regional associations, open door policy.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Исматова Н.Ш.* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, унвонҷӯи кафедраи фалсафаи фарҳанг. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: (+992) 900-10-89-75

Самиев Холмаҳмад Давлатович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 918-79-90-91. E-mail: samiev.kholakhmad@mail.ru

Сведения об авторах: *Исматова Н.Ш.* – Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, ассистент кафедры философия культуры. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: (+992) 900-10-89-75

Самиев Холмаҳмад Давлатович – Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: 918-79-90-91. E-mail: samiev.kholakhmad@mail.ru

Information about the authors: *Ismatova N. Sh.* – Tajik state pedagogical University. S. Aini, candidate of the Department of international relations. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki street, 121. Phone: (+992) 900-10-89-75

Samiev Kholakhmad Davlatovich - Tajik National University, candidate of historical sciences, associate professor of the department of international relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel: 918-79-90-91. E-mail: samiev.kholakhmad@mail.ru

Фарзонаи Шамсиддин

Таджикский национальный университет

Проблема межэтнических отношений и этнополитических процессов в новой и новейшей истории Афганистана всегда была актуальной, и она приобретает особую важность в условиях углубления Афганского кризиса. В настоящее время объективный анализ этнополитических процессов в Афганистане позволяет выявить некоторые объективные причины продолжающегося политического противостояния и гражданской войны в этой стране.

Надо отметить, что этнические факторы на протяжении последнего столетия всегда были главной причиной слабости центральной власти в Афганистане. В Афганистане проживают более десяти наций, мелких этносов и множество племен, которые находятся на разных стадиях своего социально-экономического развития. Данный фактор во многом усложняет процесс становления сильной централизованной власти в стране.

Межэтнические взаимоотношения, начиная с 90-х годов XX века, приобрели особую остроту и способствовали продолжению конфликта. По мнению многих аналитиков и афгановедов, формирование границ современного Афганистана в условиях соперничества Англии и России привело к серьезному разделению этнического сообщества. Большая часть этносов современного Афганистана, как отмечает Ю.П. Лалетин, в результате неправильного формирования современных границ страны оказались в составе сопредельных стран, таких как Пакистан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан, Иран, Индия и т.д. В современном Афганистане проживают пуштуны, таджики, узбеки, туркмены, белуджи и другие народы [1, с.7].

Этнополитическую картину страны дополняет комплекс религиозных, языковых и культурных различий, существующих внутри отдельных образований. Большинство таджиков, пуштунов, узбеков, туркменов и ряда других этносов объединяет ханафитский толк суннизма. Население афганского Бадахшана и некоторые народы афганского Припамирья являются исмаилитами, шиитами являются хазорейцы и некоторые мелкие племена, такие, как кызылбаши, афшари, афради и т.д. Поэтому религиозный фактор всегда особо влиял на политические процессы внутри страны и на решение ряда внешних проблем Афганистана.

Кроме религиозного фактора на решение афганской проблемы также всегда влиял языковой фактор. Как отмечает И.М. Рейнер, в стране остро стоит языковая проблема. Социальная, этническая, племенная, религиозная и подобного рода проблемы привели к тому, что до сих пор в стране незавершено формирование общенационального сознания. Многие переменные этнонациональные проблемы стали главной причиной осложнения общественной жизни и преобладания деструктивных процессов. Фоном современного этно-религиозного противостояния в Афганистане является вступление политики завоевания государства, в котором особое положение занимали пуштуны [2, с.7].

Политика пуштунского превосходства в управлении страны берет свое начало с первых лет существования афганского государства. Память о пуштунской колонизации Афганистана до сих пор питает националистические настроения представителей многих этнических меньшинств страны и служат фактором обострения социально - политической ситуации внутри страны. Действительно после завоевания Афганистана пуштуны занимали привилегированное положение в Афганском обществе и государственном управлении в стране. Постепенно все ключевые посты в госаппарате и в армии предоставлялись только пуштунам. В этом отношении правильно отмечает Д.Н. Вилбер: «Противоречивость этнических процессов, дискриминационная политика правящей пуштунской верхушки, неравномерность социально-экономического и политического развития различных этнических компонентов способствовали накоплению кризисных явлений в сфере национальных отношений. Острота противоречий усугублялась сильным влиянием на социальную организацию афганского общества, лестницы

этнической иерархии, на верхней ступени которой стояли пуштуны, ниже таджики, далее белуджи, нуристанцы, узбеки, туркмены и другие, а в самом низу – хозарейцы» [3,с.55].

Во второй половине XX века национальное неравенство из области политики и культуры продолжало активно распространяться на социально-экономическую сферу, что выразилось в пропуштунскую политику государственного управления. Территория разрешения многих проектов экономического, промышленного и аграрного развития Афганистана определилась, главным образом в пользу пуштунских районов к югу и юго-востоку страны. В результате этих инициатив между пуштунами и другими этносами страны появилась рознь, взаимное недоверие, переходящее иногда в открытую вражду. Эти сложные и противоречивые процессы взаимоотношений между народами страны привели к созданию партий и группировок по этническому и религиозному признаку, к появлению национальных групп, выступавших с позиции защитников интересов этнических меньшинств, что сыграло большую роль в дестабилизации общественной ситуации в стране. В свое время НДПА сыграла большую роль в пуштунизации центральной власти. Кроме того, репрессивные отношения к хозарийцам в свое время привели к тому что эта область практически полностью перестала подчиняться Кабулу. Она оказалась под контролем местных политических религиозных элит. Они в 1970 году объявили о создании свободного Нуристана. Действительно, одним из истоков ослабления явились национально-этнические противоречия, межпартийная и межфракционная борьба. Многие аналитики и исследователи афганской проблемы крушение государства Наджибулы связывают с неразрешенностью многих вопросов межнациональных и межконфессиональных отношений в Афганистане.

Главным фактором, препятствующим формированию единого афганского этноса, явилось враждебное отношение между племенами и национальностями, населяющими страну. Основными причинами противоречий и столкновений явились споры из-за пастбищ, участков земли, воды для пролива и т.д. В ослаблении отношений с пуштунами огромную роль сыграла давняя вражда между племенами гилзаев и дуррани. Многие годы пуштунов-гилзаев не допускали на высшие посты государственной власти в Афганистане. Историки отмечают что истоки этих противостояний уходили в глубь веков [4,с.232]. Эти противоречия постепенно в последние столетия приобрели социальную окраску. Кроме того, борьба дуррани и гилзаев за власть в 1978 году привели к апрельской революции, которая кардинально изменила баланс сил и традиции политического лидерства в стране.

Надо отметить, что история образования самостоятельного государства афганцев характеризовалась из упорной борьбой за независимость, массовыми народными противостояниями в защиту нацменьшинств, межнациональными и межэтническими противоречиями. Такого рода противостояниями была насыщена новая история Афганистана, особенно XIX-XX веков. Эти проблемы после приобретения централизованного государства оставались неразрешенными, начиная с правления эмира Абдурахмана и его последователей в стране сохранялась взрывоопасность национального вопроса. Тогда была выдвинута идея «единой афганской нации», которая в течение многих десятилетий и вплоть до апрельской революции и свержения режима талибов не могла снять остроту вопросов межнационального и межэтнического согласия [5,с.85-86].

В последние десятилетия усилилось антипуштунское настроение среди других этносов страны. Последние годы вследствие влияния внешних факторов во внутренние дела Афганистана появилась идея федерализации страны. Эту идею упорно отвергают пуштунские элиты ради сохранения единого афганского государства при главенстве пуштунов, ради этого они готовы пойти на использование своих средств вплоть до военного противостояния. Анализ результатов президентских выборов 2014 года по провинциям показывает, что в них значительную роль сыграл этнополитический фактор. Например, Ахмадзай собрал в основном голоса в восточных пуштунских провинциях, Дустум в свою очередь получил поддержку узбеков и других племен тюркского происхождения, таджики и хозарейцы, в отличие от пуштунов, поддержали Абдулло. Исходя из этих фактов, можно заключить, что главными особенностями политической системы Афганистана является решающая роль

этнополитического фактора в политическом процессе. Результаты парламентских выборов 2005-2010 свидетельствует о тенденции активизации страны, кроме того, как отмечает М.О. Неесор «постепенно повышается роль нацменьшинств в политическом процессе в стране» [6,с.21].

28 сентября 2019 года прошли президентские выборы. По предварительным результатам, второе место занял Абдулла Абдулла, а действующий Ашраф Гани был переизбран с 50,64% голосов. Однако, если окончательные результаты укажут, что он получил менее 50%, потребуются второй раунд. Результаты все еще обсуждаются, и явка была низкой. Но демократия Афганистана остается единственным источником надежды для страны [7].

Надо отметить что, несмотря на события последних лет и перемены, происходящие в политической жизни Афганистана, одним из основных острых вопросов афганской политической системы, остаётся традиционно усиливающаяся роль этноплеменного фактора в политических процессах. Во всех политических решениях, в том числе в решении кадровых вопросов обязательно учитывается национальный и родоплеменной фактор. Это можно наблюдать в кадровом составе администрации провинций и других органов государственной власти. Кроме того, влияния родоплеменных элит и старшего поколения политиков ощущается в решении политического, социального, экономического и кадрового вопроса.

Кроме того, в решении этих вопросов вражда племен дает о себе знать при любой системе и любых правителях. Примерами этого является отношения пуштунов с другими племенами при правлении талибов. Этих сложных межплеменные отношения в истории Афганистана всегда были связаны с внешними факторами. Линия Дюранда, появившаяся на карте страны вследствие вмешательства англичан, до сих пор влияет на процесс осложнения отношений между племенами Афганистана. Ослабление центральной власти в последние десятилетия привели страну к гражданской войне [8,с.234]. Эта война в условиях обострения межэтнических отношений приобрела этническую форму. В 1992 году к власти пришли моджахеды. Они были слишком слабы, что способствовало децентрализации власти. Некоторые административно-территориальные образования перестали подчиняться Кабулу. Кроме того, это привело к объединениям партий и движений по национальному признаку. Они отказались от своих прежних политических и религиозных взглядов. Эти факторы постепенно привели к межэтническим противостояниям. Примерами того является борьба пуштунского населения Юга Афганистана с непуштунским населением Севера страны. Тем не менее, попытки талибов силой распространить свое влияние на северные провинции закончились неудачей и в дальнейшем привели к свержению их режима в Кабуле [9,с.23].

В целом, можно заключить, что напряжённость национальных и племенных отношений всегда влияла на процессы афганской государственности, формирование его правовой базы, политических принципов и политических институтов [10,с.14]. В современной сложной политической обстановке тоже невозможно решить афганскую проблему без учета национального вопроса и этнических противоречий, существующих внутри страны. Для окончательного решения национального вопроса надо реализовать комплексные меры, имеющие внутренний и внешний характер. При решении афганской проблемы обязательно надо учитывать этнические, внешнеполитические, правовые, административно-территориальные, социально – экономические, культурные, религиозные и ряд других таких факторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лалетин Ю.Т. Национальные проблемы Афганистана: автореферат кон.дисс. / Ю.Т. Лалетин. -М., 2018. – С.7.
2. Рейнер И.М. Независимый Афганистан / И.М. Рейнер. -М.: Институт востоковедения, 1929. – С.7.
3. Wilber D.N. Afghanistan: its people, its society, its culture. – New Haven, 1962-p.54-55.
4. Босин Ю.В. Афганистан: политическое общество и государственная власть в историческом контексте / Ю.В. Босин. - М.: АГИ, 2002. - С.232.
5. Стонишевский А. Афганистан / А. Стонишевский. - М., 1940. -с.85-86.
6. Неесар М.О. История политического развития Афганистана (2001-2014гг.) / М.О.Неесар. -2016. С-21.
7. "Тяжелая безопасность, поскольку афганцы выбирают президента". BBC News . 28 сентября 2019. (Дата обращения 06.02.2020).

8. Слипкин М.Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) / М.Ф. Слипкин // Культура народов Причерноморья. -2003. - № 41. - С.234.
9. Сборник докладов: Афганистан после 2014г.: вероятные сценарии развития региональной обстановки и стратегии России. – М., 2013. -67с.
10. Центральная Азия сегодня: вызовы и угрозы. - Алматы, 2011. -С.21.

МАСЪАЛАҲОИ ЭТНОПОЛИТИКӢ ДАР АФҶОНИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои этнополитикӣ дар Афғонистон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Мушкилии муносибатҳои миллӣ ва қабилавӣ ҳамеша равандҳои давлати Афғонистон, ташаккули заминаи ҳуқуқии он, принципҳои сиёсӣ ва ниҳодҳои сиёсиро бо душворӣ рӯ ба рӯ мекунад. Дар шароити кунунӣ низ ҳалли мушкилоти Афғонистонро бе назардошти масъалаи миллӣ ва муҳолифатҳои қавмӣ, ки дар дохили кишвар вучуд доранд, ҳал кардан ғайриимкон аст. Барои ҳалли ниҳони масъалаҳои миллӣ зарур аст, ки тадбирҳои ҳамачонибаи дорои хусусияти дохилӣ ва берунӣ амалӣ карда шаванд. Дар ҳалли мушкилоти Афғонистон ба масъалаҳои этникӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, маъмурий, ҳудудӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғайра бояд таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуд. Дар мақола инчунин ба масъалаи муносибатҳои миллӣ дар даврҳои гуногуни инкишофи ҳаёти сиёсии ҷомеаи Афғонистон ишора мешавад. Муаллиф рақобатҳо ва ихтилофҳои миллию мазҳабиро дар ин кишвар ба таври фишурда баррасӣ намуда, таваҷҷуҳи хонандаро ба моҳият ва решаҳои таърихӣ фарҳангии ин ихтилофот ҷалб мекунад. Тибқи пешниҳоди муаллиф имрӯз ягона роҳи сулҳу оромӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ дар Афғонистон, ин гуфтугӯи тамаддунҳо ва ба ҳам овардани миллатҳо ва қавмҳои сокини кишвар бар асоси муштаракот ва арзишҳои умумимиллӣ мебошад. Дар фарҳанги мардумони Афғонистон чунин арзишҳо ва оинҳои фарҳангӣ устувор ҳастанд, ки аз онҳо дар чунин марҳилаҳои ҳассос бояд кор гирифт.

Калидвожаҳо: Афзалиятҳо, давлатдорӣ Афғонистон, вазъияти сиёсӣ, зиддияти қавмӣ, чораҳои мураккаб, берунӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, маъмурию ҳудудӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ, динӣ.

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В АФГАНИСТАНЕ

В статье анализируются этнополитические проблемы в Афганистане. Напряжённость национальных и племенных отношений всегда влияла на процессы афганской государственности, формирование его правовой базы, политических принципов и политических институтов. В современной сложной политической обстановке также невозможно решить афганскую проблему без учета национального вопроса и этнических противоречий, существующих внутри страны. Для окончательного решения национального вопроса надо реализовать комплексные меры, имеющие внутренний и внешний характер. При решении афганской проблемы обязательно надо учитывать этнические, внешне политические, правовые, административно-территориальные, социально-экономические, культурные, религиозные и ряд других таких факторов. Кроме того, в статье рассматривается проблема национальных отношений в различные периоды истории политической жизни Афганистана. Автор в сжатой форме рассматривает основные национальные и конфессиональные противоречия, которые существуют в афганском обществе. Он особо подчеркивает исторические и культурные корни этих противоречий. Согласно тезису автора, сегодня единственным и безальтернативным путем достижения мира и согласия в Афганистане является диалог культуры и сплоченности народа на основе общенациональных ценностей. В культуре народов Афганистана такие ценности существуют, просто их нужно эффективно применять при таких кризисных ситуациях.

Ключевые слова: напряженность, афганская государственность, политическая обстановка, комплексные меры, этнические противоречия, внешнеполитические, правовые, административно-территориальные, социально-экономические, культурные, религиозные.

ETHNOPOLITICAL PROBLEMS IN AFGHANISTAN

The tension of national and tribal relations has always influenced the processes of Afghan statehood, the formation of its legal framework, political principles and political institutions. In today's complex political situation, it is also impossible to solve the Afghan problem without taking into account the national issue and the ethnic contradictions that exist within the country. For the final solution of the national question, it is necessary to implement comprehensive measures of internal and external nature. In solving the Afghan problem, it is necessary to take into account ethnic, externally political, legal, administrative-territorial, socio-economic, cultural, religious, and a number of other such factors. In addition, the article explores problem of national relationship in the different period of political life of Afghanistan. The author considers briefly main national and confessional contradictions existing in afghan society. He emphasizes the historical and cultural roots of these contradictions. According to the author's thesis, today the only and uncontested way to achieve peace and harmony in Afghanistan is a dialogue of culture and solidarity of the people on the basis of national values. There are values in the culture of the peoples of Afghanistan and we need to use them effectively in such crises.

Keywords: tensions, afghan statehood, political situation, ethnic contradictions, complex measures, externally political, legal, administrative-territorial, socio-economic, cultural, religious.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Фарзонаи Шамсиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи дипломатия ва сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудақӣ 17. **Телефон:** (+992) 918-72-25-32. **E-mail:** fairy-f@mail.ru

Сведения об авторе: *Фарзонаи Шамсиддин* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры дипломатии и внешней политики Республики Таджикистан. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-72-25-32. E-mail: fairy-f@mail.ru

Information about the author: *Farzonai Shamsiddin Farzonai Shamsiddin* – Tajik National University, assistant of the Department of Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Tajikistan. **Address:** [734025, Republic of Tajikistan, 17 Rudaki Ave.](#) **Tel:** (+992) 918-72-25-32. E-mail: fairy-f@mail.ru

УДК:796.022.7(575.3)

РОЛЬ ЖЕНЩИН ТАДЖИКИСТАНА В РАЗВИТИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Худжасаидова Н.Х.

Таджикский национальный университет

После приобретения суверенитета Республикой Таджикистан начался подъем национального самосознания таджикского народа, а это, в свою очередь, содействовало ренессансу национальной культуры, ее составной части национальных видов спорта и игр, а также изучению формирования их истории. Как известно, спорт - это занятие, не требующее интеллекта - столь разные оценки даются этому глобальному явлению. Под спортом понимают часть физической культуры, направленной на достижение высоких результатов, а также организацию, подготовку и проведение соревнований самого высокого уровня. В современном мире спорт стал одним из важных элементов общественной и политической жизни, превратился в высокодоходную индустрию. Спорт в современном понимании родился в конце XIX в., когда выдающийся французский общественный деятель Пьер де Кубертен выступил инициатором возрождения Олимпийских игр - теперь всемирных спортивных соревнований. Вот что касается истории спорта в Таджикистане, то с 1925 г. начинается возрождения разных видов спорта в республике. Душанбинский военно-спортивный клуб при военном гарнизоне, расквартированный там же, начал приглашать военных спортсменов из городов [Курган-Тюбе](#), [Термез](#) и [Куляб](#). В программу состязаний входили [конный спорт](#) и военно-прикладные виды спорта. Впервые мероприятие по пропаганде физической культуры и спорта среди населения [Душанбе](#) проводили в виде спортивного праздника, который состоялся по случаю дня провозглашения [Таджикской АССР](#) 15 марта 1925 года.

Спорт является мерилем и стимулятором физического развития, ставит перед человеком задачи, для достижения которых используется ресурс не только физических, но и нравственных, духовных возможностей. С переходом республики к рыночной экономике произошли решительные модификации и в сфере физической культуры и спорта. Это трансформирование поставило перед спортивными ассоциациями республики качественно новые задачи по вовлечению граждан в физкультурное движение и спорт, а также по их регулярному согласованному воспитанию. Несмотря на трагические события гражданского противостояния, Правительство Таджикистана уделяло внимание развитию физической культуры и спорта, так как на современном этапе они являются одним из показателей общей культуры, одной из сфер социальной деятельности.

Забота Правительства республики об укреплении здоровья населения защищается законом Таджикистана. Так, в статье 38 Конституции Республики Таджикистан записано: «Каждый имеет право на охрану здоровья» [4,с.35]. В свою очередь с целью реализации конституционных прав граждан в области физической культуры и спорта в стране принят Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте (1997г.)», [2,с.4] который способствовал в 1997г. значительному увеличению количества спортивных сооружений достигшего - 6243, из них стадионов – 71, спортивных залов – 1021 [5].

Претворяя в жизнь данный закон, Хукумат Республики и Комитет по делам женщин и семьи в период с 1997 по 2010 гг. проводили определенную работу среди юношей и девушек по пропаганде здорового образа жизни, активизации физкультурного движения, организовывали

различные спортивные секции, проводили встречи мастеров и кандидатов в мастера спорта с молодежью, семинары и конференции по проблемам развития спорта и физической культуры в республике и др., где активное участие принимала и женская молодежь. В результате увеличилось количество юношей и девушек, профессионально занимающихся спортом. В деле выдвижения физической культуры и спорта на одно из приоритетных мест в общественной жизни республики, повышения роли данной сферы в улучшении состояния здоровья населения, гармоничном развитии личности большой вклад внесло Постановление Правительства Республики Таджикистан о «Программе формирования здорового образа жизни в Республике Таджикистан до 2010 г.» (3.03.2003г.) [7].

В ходе реализации данного постановления в республике стали действовать более 35 спортивных секций, где сегодня повышают свое мастерство 12618 молодежи, в том числе 2557 девушек. В целом, в физкультурное движение привлечены 15375 человек, среди них 2557 женщин [6,л.3].

В рассматриваемый период вопросы женского равноправия, повышение их роли в спорте стояли в центре внимания руководства и правительства Таджикистана. Так, были изданы указы Президента Республики Таджикистан Э.Рахмона «О мерах по улучшению положения женщин в обществе» (1998г.), «Национальный план Республики Таджикистан по повышению положения и роли женщин в 1998-2005гг.» (10.09.1998г. №363), Постановления Правительства Республики Таджикистан О национальной программе Республики Таджикистан «Упорядочение семьи и прав» (2.12.1999г. №483), [9,с.243] и другие акты, направленные на обеспечение условий для проявления женщинами своих знаний, умений и способностей, общественной активности, ответственного отношения к делам и поступкам. Также Закон Республики Таджикистан №243 от 5 марта 2007 года «О [физической культуре и спорте](#)» определяет и регулирует правовые, организационные и социально-экономические основы, обеспечивая деятельность в сфере физической культуры и спорта в республике [2,с.4].

Согласно [закону](#) «О физической культуре и спорте в Республике Таджикистан», в основные понятия входят: спорт как одна из основ физической культуры, сформировавшаяся в форме специальной практики подготовки человека к состязаниям и соревновательным занятиям с целью достижения спортивных последствий; любительский спорт - разностороннее, массовое спортивное движение, как органическая часть системы физического воспитания граждан и раскрытия перспективных и одаренных спортсменов в многообразных видах спорта; спортсмен-любитель - спортсмен, регулярно занимающийся выбранным видом спорта или телесными упражнениями, принимающий добровольное участие в спортивных состязаниях или осуществивший разрядные нормативы согласно требованиям Единой спортивной систематизации или республиканским нормативам комплекса «Физическая культура и здоровье» и др.[2,с.4].

Как известно, одним из важнейших условий развития физической культуры и спорта является деятельность инструкторов-методистов, тренеров-преподавателей, учителей физкультуры, организаторов физкультурного движения, руководителей различного ранга сферы физкультуры и спорта и др., которые, обладая высоким уровнем информированности и знаний, своим повседневным трудом обеспечивают, развитие данной сферы в Таджикистане. Сегодня большую работу по воспитанию молодых спортсменок в республике проводят инструктора-методисты: З.Рустамова, Г.Пулатова, Л.Валиходжаева, М.Шарипова, М.Чориева, К.Латипова, Х.Ватанбекова, Р.Амонходжаева, М.Каримова, Х.Душанбиева, С.Холова, Л.Чоршанбиева, А.Турсунова, С.Ракамова и др., которые своим личным примером показывают, что женщина может добиться высоких результатов и успехов в сфере физической культуры и спорта [1.л.4].

В целом, по Республике в 2018 году было 47 инструкторов-методистов, 54 тренера - преподавателя и 768 учителей физкультуры, в числе которых 84 женщины [1,с.3].

На активизацию физкультурного движения в республике и привлечение к нему женской молодежи положительное влияние оказала первая международная конференция «Женщины и спорт», состоявшаяся 5-8 мая 1994г. в Брайтоне (Великобритания). На конференции большое

внимание уделялось проблеме ускорения процесса изменений в данной сфере, которые привели бы к восстановлению нарушенного баланса участия женщин в спорте. Целью конференции было дальнейшее развитие спортивной культуры женщин, что позволило бы максимально эффективно вовлекать их во все аспекты спортивной деятельности. Конференция разработала Декларацию «О развитии спорта», которая предполагала: широкое привлечение женщин в спорт, на любых уровнях и любых должностях; признание важности привлечения женщин в спорт как вклада в общественную жизнь, развитие общества и создание здоровой нации; воспитание в женщинах понимания ценностей спорта и его роли в развитии личности и здорового образа жизни [11,с.70].

Следуя положениям данной декларации, Таджикистан в последние годы придает значение развитию женского спорта и физкультуры. С этой целью в стране стали проводиться спартакиада женщин, соревнования по волейболу, легкой атлетике, тэкван-до, настольному теннису, спортивной акробатике и гимнастике, шахматам и другим спортивным видам среди женщин. Так, например, в сентябре 1999г. была проведена первая Спартакиада женщин Таджикистана, посвященная 1100 - летию государства Саманидов. Спартакиада проходила при поддержке Главы государства Э. Рахмона, выделившего дополнительно 7 млн. рублей для ее результативного проведения [5]. Это оказало позитивное действие на увеличение количества мастеров и кандидатов в мастера спорта из числа женщин-таджичек.

Следует отметить, что спорт нужен не отдельным индивидуумам, а обществу в целом. Спорт открывает дорогу к более чем достойной жизни для выходцев из необеспеченных семей. Спортсмены тренируются целенаправленно, под руководством опытного наставника, участвуют в соревнованиях, завоевывают медали, кубки, призы, получают солидные денежные вознаграждения. Физическая культура и спорт -это часть общей культуры, одна из сфер социальной деятельности, направленной на укрепление здоровья, всестороннее развитие физических способностей человека и использование их в общественной и повседневной жизни. Спорт является средством организации досуга населения, способствует укреплению взаимопонимания, доверия, сотрудничества, мира и дружбы между народами.

Таджикистан является суверенной Республикой, и в его спортивном созревании принимает активное участие Национальный Олимпийский комитет. Независимость государства предоставила возможность Таджикистану быть полноправным, самостоятельным участником современного мирового олимпийского движения и вносить в него свой вклад.

Много побед на международных соревнованиях одержали таджикистанцы, среди которых, были и девушки. В том, числе Гулсара Дадабоева, Кристина Пронжеко (легкая атлетика), Сурайё Джумаева (пулевая стрельба), Гавхар Раджабова (стрельба из лука), Наталья Шлемова (прыжки в воду), Фотима Холова (кикбоксинг), Сабина Тюреева, Сабина Холова, Мохру Халимова (тэквандисты), Анастасия Турсунова (теннис), Каноат Латипова, Нигора Мирзоева (футбол), М.Чориева, Нилуфар Бобоёрова, Шоира Зулкайнарова, Идимох Холова, Матлюба Каримова (бокс) и многие другие [10]. С 14 по 20 октября 2003 года в Душанбе впервые проводились V Центрально-Азиатские игры. Оргкомитет по подготовке и проведению этих игр, который возглавил Председатель Маджлиси Милли, Маджлиси Оли Республики Таджикистан, который сделал всё необходимое, чтобы V ЦАИ приходили на высоком организационно-техническом уровне и дали новый импульс благородным идеям дружбы и мира. В столице республики собрались более 700 сильнейших спортсменов из Казахстана, Киргизстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана и в течение семи дней демонстрировали своё высокое спортивное мастерство по 11 видам спорта: баскетболу, боксу, волейболу, дзюдо, греко-римской борьбе, вольной борьбе, борьбе "Кураш", легкой атлетике, пулевой стрельбе, таэкван-до, теннису.

Сборная Таджикистана в составе 118 спортсменов впервые заняли третье место в общем зачете и завоевала 57 медалей, 18 золотых, 22 серебряные и 17 бронзовых. Победителями V ЦАИ стали 15 спортсменов из Таджикистана: таэквондисты (ВТФ) - Кристина Коробко, Лаура Рутаева, Саида Хазратова. Председатель Оргкомитета V ЦАИ М. Убайдуллоев в торжественной обстановке вручил ключи от квартир победителям игр девушкам -таэквандотистам: Л. Рутаевой,

К. Коробко и С. Хазратовой и от легковой машины "НЕКСИЯ" первому победителю игрдзюдоисту Р. Хукуматову, также всем остальным чемпионам V ЦАИ легковых автомобилей "ЖИГУЛИ 2107" [3].

В последние годы в республике активно ведется работа по возрождению детско - юношеского спорта, проводятся различные соревнования для подрастающего поколения. Это работа проводится под непосредственным руководством комитета по физической культуре и спорту при хукумате города Душанбе и его председателя Мирзоева А. Турниры по разным видам спорта с удовлетворением воспринимаются гражданами всех возрастов, что наглядно свидетельствует о том, что граждане хотят жить в мире и спокойствии и если вести борьбу, то не с оружием в руках, а на спортивных базах. Особую роль приобретает деятельность по возрождению футбола, имеющего в нашем городе самые лучшие традиции. С каждым годом в Таджикистане улучшается физкультурно-спортивная работа среди учащейся молодежи и школьников. В настоящее время в столице Республики функционируют разных 10 спортивных школ. В них работают более 100 тренеров. Воспитанники ведущих преподавателей этих школ - Людмилы Лешенко (плавание), Евгении Шлемовой (прыжки в воду) и др. являются участниками республиканских и международных соревнований.

За последние годы в Таджикистане культивируются новые виды спорта: таэквандо (ИТФ и такие как ВТФ), карате-до, ушу, айкидо. Также проводится большая работа по возрождению таких видов спорта, как стрельба из лука, тяжелая атлетика, баскетбол, волейбол, настольный теннис, хоккей на траве и др.

Таким образом, занятия спортом изначально подразумевают достижение результатов, лучших, нежели у соперника, то есть быстрее, выше и дальше. Физическая культура таджикского народа является сокровищницей духовной культуры, и она имеет многовековую историю и богатые традиции. Но процесс формирования физической культуры был нелегким, она имеет и свои сложности, соединенные с конкретными социально-экономическими и политическими обстоятельствами. В сегодняшней обстановке, когда в Таджикистане формируется правовое, демократическое государственное устройство, развиваются рыночные экономические связи, перед физкультурными организациями страны стоят новые задачи по улучшению системы физического воспитания с учетом национальных особенностей республики и женщины Таджикистана вносят определенный вклад в охрану здоровья населения, развитие спорта и физкультурного движения страны.

Физическая культура и спорт являются сильным рычагом единения, взаимопонимания, укрепления дружбы народов, что очень важно в нынешних условиях Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Годовой отчет Управления по делам молодежи, спорта и туризма за 2018г. – Л., 3.
2. Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте». – Душанбе, 1997. – С. 4.
3. История развития спорта в Таджикистане. [Электронный ресурс]. URL:https://studwood.ru/1185938/turizm/istoriya_razvitiya_sporta_v_respublike_tadzhikistan (дата обращения 25.10.2019)
4. Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе, (в редакции референдума от 22.05.2016г.) - С. 35.
5. Каримова Д. Предпосылки к зарождению / Д. Каримова // Варзиш - Спорт, 2004, 5 апреля.
6. Отчет Управления по делам молодежи, спорта и туризма за 2018г. – Л. 3.
7. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 3.03.2003 г., №84, «О программе формирования здорового образа жизни в Республике Таджикистан до 2010г.» // Варзиш - Спорт, 2003, 7 марта.
8. Таджикистан на пути к гендерному равенству (сборник документов). - Душанбе, 2007. -243 с.
9. Физкультура и спорт в Таджикистане. [Электронный ресурс]. URL: <https://snp.com.ua/work/784915/Fizicheskaya-kultura-i-sport> (дата обращения 4.11.19)
10. Царик А.В. Справочник работника физической культуры и спорта: нормативные, правовые и программно-методические документы, практический опыт, рекомендации / А.В. Царик. – Москва, 2003. – С.70.

НАҚШИ ЗАНОНИ ТОҶИКИСТОН ДАР РУШДИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ

Ба даст овардани истиклолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба баланд шудани хувияти миллии халқи тоҷик мусоидат намуд. Ин омил, дар навбати худ, ба эҳёи фарҳанги миллии ва қисми ҷудонашавандаи он - варзиш ва бозиҳои миллии, инчунин барои омӯзиши таърихи рушди онҳо мусоидат мекунад. Тавре ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда шудааст, тарбияи ҷисмонӣ як ҷузъи фарҳанги миллии буда, яке аз соҳаҳои

фаъолияти иҷтимоӣ мебошад, ки ба пешбурди саломатӣ, рушди ҳамаҷонибаи қобилияти ҷисмонии инсон ва истифодаи онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва ҳаёти ҳаррӯза нигаронида шудааст. Варзиш воситаи ташкили ҷорабиниҳои фароғатии аҳолии буда, ба таҳкими ҳамдигарфаҳмӣ, эътимод, ҳамкорӣ, сулҳ ва дӯстии байни халқҳо мусоидат мекунад. Ин дигаргуниҳо барои ташкилотҳои варзишии кишвар мушкilotи сифатан нав ба бор оварданд. Бо дар амал татбиқ намудани қонун, Ҳукумат ва Кумитаи қор бо занон ва оила қорҳои муайянеро дар байни қавонписарон ва қавондухтарон анҷом доданд, ки дар онҳо занон ва қавондухтарон низ дар тарғиби тарзи ҳаёти солим фаъолона ширкат варзиданд. Бо ин мақсад, дар ҷумҳурии спартакиадаи занон ва мусобиқаҳо дар намудҳои гуногуни варзиш байни занон баргузор мегарданд. Ҳамин тариқ, занони Тоҷикистон дар ҳифзи саломатии мардум, рушди варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ дар кишвар саҳми муайян мегузоранд.

Калидвожаҳо: зан, варзиш, тарбияи ҷисмонӣ, қарорҳо, истиқлолият, рушд, нақш, иштирок, қавондухтарон, саломатӣ, таҳсилот, бозиҳо, варзишгар.

РОЛЬ ЖЕНЩИН ТАДЖИКИСТАНА В РАЗВИТИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Приобретение независимости Республикой Таджикистан сопровождается повышением национального самосознания таджикского народа, а это в свою очередь способствует возрождению национальной культуры, ее составной части национальных видов спорта и игр, а также изучению истории их развития. Физическая культура - отмечается в Законе Республики Таджикистан -это часть общей культуры, одна из сфер социальной деятельности, направленной на укрепление здоровья, всестороннее развитие физических способностей человека и использование их в общественной и повседневной жизни. Спорт является средством организации досуга населения, способствует укреплению взаимопонимания, доверия, сотрудничества, мира и дружбы между народами. Эти изменения поставили перед физкультурными организациями страны качественно новые задачи. Претворяя в жизнь данный закон Ҳукумат и Комитет по делам женщин и семьи проводили определенную работу среди юношей и девушек, где активное участие принимала и женская молодежь по пропаганде здорового образа жизни. С этой целью в республике стали проводиться спартакиада женщин, соревнования по разным видам спорта среди женщин. Таким образом, женщины Таджикистана вносят определенный вклад в охрану здоровья населения, развитие спорта и физкультурного движения страны.

Ключевые слова: женщина, спорт, физическая культура, постановления, независимость, развитие, роль, участие, женская молодежь, здоровье, воспитания, игр, спортсмен.

THE ROLE OF WOMEN OF TAJIKISTAN IN THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

The acquisition of independence of the Republic of Tajikistan is accompanied by an increase in the national identity of the Tajik people, and this in turn contributes to the revival of the national culture, its integral part of national sports and games, as well as the study of their development history. Physical culture, as noted in the Law of the Republic of Tajikistan, is part of general culture, one of the areas of social activity aimed at improving health, the comprehensive development of a person's physical abilities and their use in public and everyday life. Sport is a means of organizing leisure activities of the population, contributes to the strengthening of mutual understanding, trust, cooperation, peace and friendship between peoples. These changes posed qualitatively new challenges for the country's athletic organizations. Putting this law into practice, the Hukumat and the Committee on Women and Family Affairs carried out certain work among boys and girls, where women's youth also actively participated in promoting a healthy lifestyle. For this purpose, a sportakiad of women and competitions in various sports among women began to be held in the republic. Thus, the women of Tajikistan make a certain contribution to the protection of public health, the development of sports and physical culture movement in the country.

Key words: woman, sport, physical education, decisions, independence, development, role, participation, female youth, health, education, games, athlete.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хучасаидова Низорабегим Хушқадамовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **938-63-03-24**

Сведения об авторе: *Худжасаидова Низорабегим Хушқадамовна* - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **938-63-03-24**

Information about the author: *Khujasaidova Nizorabegim Khushkadamovna* - Tajik National University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the History of the Tajik People. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **938-63-03-24**

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ И ТРАДИЦИИ ТАДЖИКСКОГО ГОНЧАРНОГО МАСТЕРСТВА

Джахонгиров Ш.Х.

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

Человеческая культура использует глину с момента своего сотворения, и с ее помощью человек создавал в помощь себе различные предметы для жизни. Осколки керамических изделий, целые керамические предметы встречаются повсеместно во время многочисленных археологических раскопок, существуют многочисленные исследования ученых, археологов, этнографов, химиков и представителей различных областей науки, связанных с керамикой в конкретные исторические периоды. Другими словами, интерес ученых к глиняным и керамическим изделиям остаётся всегда, потому что они являются историческим свидетельством, артефактами культуры прошедших эпох и предоставляют сведения об искусстве и культуре их создателей.

Существует мнение, что первыми, кто изготовил бытовые предметы, были женщины, что имеет под собой вполне логическую основу. Глиняная посуда впервые была создана женщинами и обожжена огнем. Можно смело утверждать, что первыми изобретателями керамики были женщины. Среди таджикских гончаров до сих пор ходят легенды о покровительнице гончаров Биби Кулол (в Варзобе), Би Кулол (в Дарвазе) и Би Саиди Кулол (в Раште). Эти древние легенды и народные поверья дают основу полагать, что эту древнюю профессию первыми освоили женщины.

Если взглянуть на историю гончарного дела, ее можно разделить на два основных периода:

1. Период ручной керамики. История возникновения ручной керамики не имеет точного временного ограничения, и можно сказать, что ее история восходит к древности. В этот период люди научились использовать глину для изготовления посуды и других предметов домашнего обихода. Археологи обнаружили первые артефакты керамических изделий, обожженных в печи. Согласно сведениям, человечество научилось изготавливать керамику шесть тысяч лет назад. В начале, гончарное дело состояло из выбора глины, придания ей формы, сушки изделия на солнце, затем обжига в печи и окрашивания. С изобретением гончарного круга технология изготовления изделий изменилась, однако и в настоящий период среди народных промыслов существуют изделия ручной работы, такие как вылепка тандыров (земляных печей) и создание глиняных фигурок.

2. Период использования гончарного круга. По сведениям историков, гончарный круг был изобретен людьми около 3500 лет назад и открыл новую эру в технологии обработки глины и создания керамики. В разных странах мира до сих пор изготавливаются изделия с использованием гончарного круга.

В обоих типах гончарного дела (ручного и при помощи круга) выбор глины был важным, потому что для замеса и создания красивого и прочного изделия требовалась хорошая гончарная глина. Из глины создавалось изделие, высушивалось на солнце и затем было обожжено в печи (хумдон). В настоящее время лепка глиняных фигурок и тандыров является частью речного гончарного дела.

Для получения гончарной глины удобным сезоном является жаркое летнее время. Даже в профессиональных гончарных книгах указано, что гончары должны запастись землей для глины в жаркое время года. Земля, из которой изготавливали глиняную посуду, называли «*хоки кулол*» или «*гил*» - гончарная глина.

Гончарную глину получали со склонов гор и открытых пространств. Тех, кто копал землю для гончарного дела, называли «*хокканак*» - буквально землекоп [7, с. 231]. Землекопы имели специальные инструменты, которые были удобны для копания. Этот инструмент, похожий на мотыгу, назывался «*каноч*», и иногда для копания глиняной посуды использовался топорик и кухонный нож. С использованием мотыг и других инструментов получали землю,

необходимую для гончарной глины. После того, как земля выкапывалась с определенного места, она высушивалась на солнце. Другой инструмент, называемый «бонку» или «бомкуб», использовался для того, чтобы размельчить земляные комки. Дело в том, что упомянутый инструмент «бомкуб», также использовался и для ремонта крыш.

Полученную землю сначала измельчали, а затем смешивали с водой, чтобы подготовить необходимую глину. Глину месили ногами, руками и другими деревянными инструментами, чтобы земля хорошо смешалась с водой и стала пригодной для изготовления изделий. Далее глину помещали в специальное место под названием «гунда». Для предотвращения пересыхания глины в указанном выше месте, она должна быть покрыта тряпками или тканью. Далее оттуда брали необходимое количество глины и занимались изготовлением глиняных изделий.

В горных районах глиняные изделия делали без использования гончарных кругов. Например, чтобы сделать таз, сначала клали глину на специальный гладкий камень или хлебопекарный стол и лепили дно в форме плоской лепешки. Затем лепили глиняные стенки, то есть изделие готовилось частями. При изготовлении «лепешки», то есть в нижней части изделий использовались деревянные инструменты «қошук» - ложка и «лесик», которые использовались для выпрямления и выравнивания поверхности глины.

Готовые глиняные изделия украшались узорами и глиняными украшениями. В регионах Каротегина и Дарваза такие узоры назывались: «*гуи бузак*» - этот тип узора был похож на козий помёт, «*гергерак*», нижняя часть ручки украшалась «*никор*», то есть «*шохчаи кучкорак*» - этот узор так назывался из-за его сходства с рождками барана. Маленькие круги назывались «*чаими булбул*», большие круги назывались «*чаими гов*», а три переплетенных круга назывались «*махсар*» или «*гули офтобпараст*» [7, с. 236].

Некоторые из сосудов были полностью без узоров и украшений. Например, такие виды сосудов были очень распространены в Каротегине. Только некоторые виды горшков в этом районе украшались, и они назывались «*хурмаи сузани*» [7, с. 236].

После того, как глиняное изделие изготавливалось по определенному типу, начинался процесс его шлифовки, называемый гончарами «*маймолжун*», «*сайкалжун*». Людей, которые делали это, называли «*маймолгар*». Иногда для прочности изделия шлифовали козьей шерстью и глиной.

Гончары других регионов используют термин «*гилобчакуни*» для этого процесса. Для шлифования использовалась специальная глина, которая называется «*хоки гилобча*». Эта глина была трех типов: желтая, красная и синяя, которые назывались *зардак*, *сурхак* и *кабутак*. Этот тип глины смешивали с водой, а затем полученной глиной посредством тряпки или шерстяной ткани, завернутой на руку, шлифовали глиняное изделие [7, с. 237].

Следующим этапом в производстве керамических изделий был их обжиг в печи. В горных районах для обжига глиняных изделий и превращения их в керамику существовали специальные печи. Такие печи нагревались кизяками, а иногда углем и горным кустарником.

Чтобы не глядеть на готовый продукт, они возложили на него цветы и думали, что человеческий глаз не должен видеть его цветы и трогать сам продукт. Чтобы уберечь от сглаза обжигаемые изделия на них рисовались разные узоры, полагая, что люди будут видеть цветы и узоры на изделиях, а сами изделия останутся в безопасности от сглаза.

Мастера гончарного дела, которые в горной местности в основном были женщинами, готовые изделия располагали в печи и говорили особую молитву: «*Кузаҳо нав бихезанд, дутахош худои*», или молились духам древних гончаров: «*Эй арвоҳи тири кулол, эй Худовандо, агар ин пури маро соғу саломат барорӣ, ба арвоҳат як корсон кулчаи худой*» (букв. «О, дух древних гончаров, о боже, если эти горшки оставишь целыми и невредимыми, принесу в дар целый таз лепешек»). В этой молитве использован термин «пур», что означает глиняные горшки, которые сложены для обжига в печь.

В некоторых регионах гончары считали, что огонь должна зажечь непорочная девушка. При зажжении огня девушка говорила: «*пур пури сангакӣ, санг бишканаду пур не*» (букв. «много горшков каменных, камни лопнут, а горшки нет»).

Ритуал обжига изделий в печи действительно становился праздником. Женщины и дети собирались вместе и готовили кушание «кашк». На этом празднике мужчин не было. Пришедшие в гости женщины приветствовали хозяйку так: «муборак бошад, садқа» (букв. «поздравляем, будем жертвой вам»). Девушки между собой читали стихи «чорбайт» [7, с. 244].

Также этнографы отмечают, что у печи также хранились две куклы, которые были символами оберега керамических изделий.

Утром, после того, как огонь затухал, приходил мастер, забирал изделия и наполнял их водой. Заполнение водой было с целью узнать есть ли в изделиях трещины. После проверки качества изделий водой их смазывали жиром или сливочным маслом, чтобы сделать их блестящими. Масло также использовалось для предотвращения попадания влаги в изделие.

В различных регионах Таджикистана использовались различные керамические изделия:

Офтоба - керамический тазик в форме солнца для мытья, с ручкой и носиком;

Буздуш - это специальный сосуд с ручкой и горловиной, используемый для дойки коз. У сосуда была ручка, при дойке левой рукой держали ручку, а правой доили козу.

Говдуш, говджуш - этот сосуд похож на сосуд для дойки козы, но он размером немного больше.

Дулук, сиба, тувак - керамический горшок для укладки в детскую колыбель

Чини - керамический сосуд для хранения и розлива молока в пищу.

Кипча - это круглая миска с одной ручкой, используемая для розлива молока в пищу.

Гили - это разновидность сосуда.

Саршу - большая емкость для мытья головы, которую чаще используют женщины.

Чилапчи - сосуд для мытья рук.

Нармирбар - сосуд для жидких блюд, который имеет два угла.

Гиличай вакун - посуда, используемая для еды.

Гилича - тарелка.

Гидора - тарелка для еды.

Кавича - емкость для хранения масла.

Кузаи якдаста - используется для хранения воды и других жидкостей, круп.

Дугура - эти сосуды имели функцию казана и использовались редко.

Чаригоз или **ширполо** - это сосуд, используемый для фильтрации молока.

Кадах - керамический сосуд, в котором хранится жидкая пища.

Чархдег - в сосуд помещалась простокваша, а затем его крутили специальной палочкой. Этот сосуд использовался для отделения масла из простокваши.

Кипи чурготза - функция сосуда аналогична чархдегу, но с более узким носиком - [7, с. 245 - 251].

На некоторые из сосудов гончарами наносилась глазурь. По словам исследователя Д. Рахимова, глазурь производилась из минералов, трав и продуктов животного происхождения [5, с. 50].

Из глины гончары также изготавливали особые сосуды для хранения зерна и сухофруктов, которые не обжигались в печах. Этот вид сосудов назывались «кули» или «хамба», которые были круглыми или четырехугольными. Упомянутые изделия имели три или четыре ножки.

Существовал также еще один глиняный сосуд, который называли «чаллохотун». Этот сосуд использовался для освещения, на него ставили кизяк и зажигали огонь. Сегодня таких сосудов не существует и необходимость в них отпала.

Гончары также делали для детей свистульки и другие игрушки. Например, в Каротегине и Дарвазе керамические игрушки имели форму горного козла и назывались «нахчирак».

Также в Зеравшанской долине для детей изготавливали прямоугольные глиняные ящики с камнями, помещенными внутрь и обжигали их в печи. Эта игрушка называлась «шакшака». Точно так же в печи обжигали свистки и другие игрушки. «Свистки делались из сырой и обожженной глины, из дерева и стеблей травы, косточки абрикоса и других фруктов. Гончары изготавливали свистки в форме птиц, домашних животных и других существ, например

драконов, после чего их обжигали их в огне, а некоторые из них украшали эмалью», - отмечает исследователь Д. Рахимов [5, с. 26 - 27].

Для девочек некоторые гончары делали керамические колыбельки. Обычно такие игрушки покупали бедные люди, которые не могли позволить себе купить деревянные колыбели. Эти изделия, конечно, изготовляли гончары.

В таджикской культуре есть еще одно ремесло, называемое «аджубасози», которое также относится к гончарному делу. Гончары делали глиняные игрушки в виде зверюшек или воображаемых существ. Об изготовлении игрушек Д. Рагимов писал: «Гончары, делавшие игрушки, приносили землю из специального места, сушили на солнце, затем крошили её и смешивали с водой. После многократных замесов глина становилась вязкой и пригодной для изготовления игрушек. Мастер лепил различных существ в виде человечков, лошадей, собак, коров, коз, драконов, свечей, вазочек и сушил их в тени» [5, с. 24]. Игрушки, так же как и другие керамические изделия, обжигаются в печи в течение суток на малом огне, утром они забираются из печи, окрашиваются, украшаются и покрываются глазурью.

Искусство изготовления глиняных игрушек все еще сохраняется в Истаравшане, Каратаге и некоторых кишлаках. Причиной утраты этого ремесла является появление заводских и фабричных игрушек. Среди видов ручных керамических изделий в настоящее время в Таджикистане все еще сохраняется ремесло изготовления земляных печей (тандыров) и частично изготовление глиняных игрушек.

Также в Таджикистане все еще популярны керамические блюда для различных кушаний, в основном для вторых блюд. Для национального блюда - плов неизменно и традиционно мастера-гончары изготавливают большие и небольшие по размерам керамические глазурованные блюда и тарелки, орнамент и окраска которых зависит от местности их изготовления и мастерства ручного гончарного дела.

ЛИТЕРАТУРА

1. Базилевич О.Е. Производство гончарной посуды / О.Е.Базилевич. – М.: Государственное издательство местной промышленности РСФСР, 1944. – 64 с.
2. Нарзикулов И.К. Краткие сведения о дореволюционной кустарной промышленности Таджикистана. – Сталинабад, 1957
3. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии / Е.М. Пещерева. – М., 1959. – 130 с.
4. Писарчик А.К. Народное прикладное искусство таджиков. /отв. ред Н.Н. Ершов. -Душанбе: Ирфон, 1987
5. Рахимов Д. Традиционные ремесла таджиков (краткие этнографические сведения) / Д. Рахимов. – Душанбе: Детская литература, 2014. – 120 с.
6. Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII – XII вв. / Э.В.Сайко / отв. Ред. А.И. Августник. – Душанбе, 1966.
7. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 1. / Под редакцией Н.А.Кислякова и А.К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1966. – 380 с.
8. Турсунов Н. Из истории городского ремесла Северного Таджикистана. -Душанбе: Дониш, 1974
9. Цеглин Ю.Б.. Современные взгляды на происхождение гончарства. //Вестник Томского государственного университета. История. 2013. №3 (23) -С.64-75
10. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII - начало XIII в.) / Г.В. Шишкина. – Ташкент: Фан, 1979. – 165 с.

НИГОҶЕ БА ТАЪРИХ ВА АНЪАНАҶОИ ҲУНАРИ КУЛОЛГАРИИ ТОЧИКОН

Дар мақолаи мазкур ручӯи кӯтоҳ ба таърих ва анъанаҳои ҳунари кулолгарии тоҷикон гузаронида шудааст. Интиҳоби мавзӯи зерин бо зарурати он ки дар тӯли таҳаввулоти таърих ва рушди ҳунари мазкур яке аз соҳаҳои асосии фаъолияти эҷодӣ, истеҳсоли, иҷтимоӣ-иқтисодии халқро ташкил меод, асоснок ёфтааст, лекин мавзӯи зерин то ҳол бо таври лозима коркард нагардидааст. Дар мамлақати мо аз қадимулайём марказҳои нодири истеҳсоли фарҳаги анъанавии халқӣ чамъоварӣ гардида, Тоҷикистон, ки дар он чархи кулолгарӣ зиёда аз се ҳазор сол машҳур аст, осорхонаи ба худ ҳосил зиндари менамояд ва дар он тамоми намудҳои техникаи содаи кулолгарӣ ва технологияи олиии тайёр кардани маҳсулоти кулолгарӣ нигоҳ дошта шудааст. Ҳунари тайёр намудани бозичаҳои гилӣ то имрӯз дар Истаравшан, Қаратоғ ва ғӯшаҳои дигари кишвар баъзе кишлоқҳои дошта шудааст. Сабаби аз байн рафтани ҳунари мазкур истеҳсоли бозичаҳои корхонаҳои муосир мебошад. Байни намудҳои маҳсулоти дастии кулолӣ имрӯз дар Тоҷикистон ҳунари тайёр кардани танурҳои заминӣ ва қисман тайёр кардани бозичаҳои гилӣ нигоҳ дошта мешаванд. Инчунин, дар Тоҷикистон боз ҳам табакҳои сафолӣ барои ҳаргуна ҳӯроқиҳо, асосан барои ҳӯроқиҳои дуҷум

машхуранд. Барои хӯроки миллӣ - оши палов кулолгарон табаку лаълиҳои калонҳаҷм ва хурдро тайёр менамоёнд, ки рангубори онҳо аз маҳал ва маҳорату малакаи устоҳои кулолгар вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: хунари кулолгарии тоҷикон, истехсоли фарҳанги анъанавии халқӣ, ҷархи кулолгарӣ, технологияи олии тайёр кардани маҳсулоти кулолгарӣ.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ И ТРАДИЦИИ ТАДЖИКСКОГО ГОНЧАРНОГО МАСТЕРСТВА

В данной статье автор проводит краткий экскурс в историю и традиции таджикского гончарного мастерства. Выбор данной темы исследования обоснована необходимостью того, что на протяжении всей исторической эволюции и развития данное ремесло составляло одну из главных областей его творческой, производственной, социально - экономической деятельности, но данная тема еще не получила своей научной разработки и системного освещения. В нашей стране издревле были сосредоточены уникальные центры, производства традиционной народной культуры и Таджикистан, где гончарный круг известен уже более трех тысяч лет, является своеобразным живым музеем, так как здесь сохранились почти все известные у народов мира виды техники примитивного гончарства и высокая технология изготовления гончарных изделий. Искусство изготовления глиняных игрушек все еще сохраняется в Истаравшане, Каратаге и некоторых кишлаках. Причиной утраты этого ремесла является появление заводских и фабричных игрушек. Среди видов ручных керамических изделий в настоящее время в Таджикистане все еще сохраняется ремесло изготовления земляных печей (тандыров) и частично изготовление глиняных игрушек. Также в Таджикистане все еще популярны керамические блюда для различных кушаний, в основном для вторых блюд. Для национального блюда - плов неизменно и традиционно мастера-гончары изготавливают большие и небольшие по размерам керамические глазурованные блюда и тарелки, орнамент и окраска которых зависит от местности их изготовления и мастерства ручного гончарного дела.

Ключевые слова: таджикское гончарное мастерство, производство традиционной народной культуры, гончарный круг, высокая технология изготовления гончарных изделий.

A LOOK AT THE HISTORY AND TRADITIONS OF TAJIK POTTERY

In this article, the author provides a brief excursion into the history and traditions of Tajik pottery. The choice of this research topic is justified by the need that throughout the entire historical evolution and development, this craft was one of the main areas of his creative, industrial, socio-economic activity, but this topic has not yet received its scientific development and systemic coverage. Since ancient times, unique centers for the production of traditional folk culture have been concentrated in our country, and Tajikistan, where the pottery wheel has been known for more than three thousand years, is a kind of living museum, since almost all types of primitive pottery techniques known among the peoples of the world and high technology of pottery production have been preserved here. products. The art of making clay toys is still preserved in Istaravshan, Karatag and some villages. The reason for the loss of this craft is the appearance of factory and factory toys. Among the types of handcrafted ceramics currently in Tajikistan, the craft of making earth furnaces (tandoors) and partially making clay toys are still preserved. Also in Tajikistan, ceramic dishes are still popular for various dishes, mainly for second courses. For the national dish - pilaf - invariably and traditionally, master potters make large and small ceramic glazed dishes and plates, the ornament and color of which depends on the area of their production and the skill of manual pottery.

Key words: Tajik pottery, production of traditional folk culture, potter's wheel, high technology of making pottery.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷаҳонгирова Шамсиддин Ҳотамкулович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудақӣ, 17. E-mail: shamsiddin95.93@mail.ru Телефон: +992 93 939 33 45

Сведения об авторе: *Джаҳонгирова Шамсиддин Хотамкулович* – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, докторант Ph.D. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: shamsiddin95.93@mail.ru Телефон: +992 93 939 33 45

Information about the author: *Jakhongirova Shamsiddin Hotamkulovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Ph.D. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: shamsiddin95.93@mail.ru Phone: +992 93 939 33 45

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ТАДЖИКИСТАНА В 30-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА

Мирзоев Г.Ш.

Бохтарский государственный университет им. Носира Хусрава

Уже в начальный период колхозного строительства колхозы Таджикистана внедряли в производство вместо старых средневековых орудий труда /омача, малы и т.п./ более совершенные орудия/ железные плуги, бороны, сеялки, молотилки и т.п./, которые ввозились из центральных районов СССР. В 1927-1928 гг. было завезено в республику 510 плугов, 802 бороны, 17 хлопковых сеялок, а к ноябрю 1930 г. – 13,980 плугов, 15,110 борон и 4,858 хлопковых сеялок [10, с.95].

Начиная с 1930 г. в сельское хозяйство республики стали поступать тракторы, сложные прицепные машины, комбайны, автомашины. В конце второй пятилетки в 45 МТС Таджикистана имелось уже 3217 тракторов [1, с.24].

При использовании новой техники – тракторов, автомашин и множество других механизмов – было осуществлено строительство такого мощного ирригационного сооружения, как Вахшский канал.

Эту новую технику, коренным образом изменившую производительные силы сельского хозяйства, Таджикистан получил от союзного правительства. Только таким образом в Таджикистане, не имевшем своей индустрии, могла и быть осуществлена подлинная техническая революция, поставившая его в один ряд со всеми передовыми областями Советского Союза.

Уже с самого начала колхозного движения в Таджикистан из промышленных центров Советского Союза-Орехово-Зуево, Иваново-Вознесенского, Москвы, Ленинграда и других городов были посланы рабочие бригады, которые в порядке шефства оказывали практическую помощь таджикскому народу в организации колхозов и овладении новой техникой.

С 1930 г. в помощь колхозному строительству из центральных районов СССР прибыло до 150 рабочих из числа 25-тысячников, преимущественно русских металлургов и текстильщиков. Они создавали партийные и комсомольские ячейки в кишлаках, укрепляли позиции бедноты, помогали создавать колхозы, передавали колхозникам свой пролетарский опыт организации труда и производственной дисциплины.

В 1933 г., когда решение январского пленума ЦК и ЦКК ВКП /б/ были созданы политотделы МТС и совхозов, в политотделы Таджикистана прибыли из других районов СССР партийные работники, которые развернули широкую партийно-массовую работу, помогали выявить байские и другие анти колхозные элементы и очистить от них колхозы. Работники политотделов активно участвовали в организационно-хозяйственном укреплении колхозов и, что особенно важно, провели большую работу по подготовке местных кадров. В результате этой помощи росли и воспитывались многочисленные местные национальные кадры.

К концу второй пятилетки в Таджикистане сложились устойчивые колхозные кадры: 3,594 председателя колхозов, более 7 тыс. бригадиров, 455 заведующих фермами, 3,062 трактористов, 267 шаферов, 233 механика и др. [1, с. 60-80].

О том, какое большое значение имела финансовая помощь Союзного правительства в укреплении колхозного строя Таджикистана. Об этом свидетельствуют дотации союзного правительства государственному бюджету Таджикистана. В самый разгар колхозного движения /1929-1931 гг./. В 1929 г. бюджет Таджикской ССР составлял 14,340 тыс. руб., в том числе дотация – 10,421 тыс., или 72,6%, в 1930 г – соответственно, 42 млн. и 33 млн. руб. или 78,5%, в 1931 г. – 85,6 млн. и 74,1 млн. руб., или 86,4% [9, с.3].

Финансовая помощь проявилась и в политике заготовительных цен, создававшей дехканства, дополнительные льготы и преимущества. В 1934 г. Совет Труда и Оборона принял решение о значительном увеличении заготовительных цен на хлопок, а в 1935 г.

постановлением СНК СССР и ЦК ВКП /б/ была введена в практику советского хлопководства система премий-надбавок. Такая политика цен на хлопок стимулировала материальную заинтересованность колхозников, эффективно содействовала организационно-хозяйственному укреплению таджикских колхозов.

В развитии колхозного движения в Таджикистане в период сплошной коллективизации можно отметить следующие особенности.

1. В 1929 г. коллективизацией было охвачено лишь 1,9% дехканских хозяйств. Было создано 209 колхозов, в которых объединились 2888 хозяйств. Более интенсивно колхозное движение развивалось в хлопководческих районах, особенно на севере республики. Только в Ходжентском округе было создано 79 колхозов, которые объединяли почти половину всех коллективизированных дехканских хозяйств республик [10, с. 126]. Это объяснялось, в частности, тем что в Ходжентском округе в 1925-1926 гг. была проведена земельно-водная реформа, и местные кадры имели уже значительный опыт работы по социалистическому строительству в кишлаке. На втором месте шел Курган-Тюбинский округ в Вахшской долине, где было создано 48 колхозов, объединивших 614 хозяйств. Здесь были преимущественно колхозы переселенцев. В меньшей мере коллективизация охватила зерновые районы и в очень небольшой степени - животноводческие. Сплошной коллективизации целых округов, подобно тому как это происходило в передовых областях Советского Союза, в Таджикистане в 1929 г. еще не было.

В колхозах преобладали беднота и батрачество. ЦК КП /б/ Таджикистан в постановлении от 22 декабря 1929 г. отмечал, что «в настоящее время в колхозах преобладают бедняцкие и батрацкие слои кишлака», и поставили задачу более широкого вовлечения в колхозы середняка [10, с.7].

Только в 1930 г. в Таджикистане произошло массовый поворот середняка в колхозы. Удельный вес середняцких хозяйств в колхозах в этом году в среднем по республике достиг 34,1%, а в Ходжентском округе – 38% [10, с.124]. Стали создаваться районы сплошной коллективизации. Вначале их было четыре: Науский, Аральский, Кабадианский и Сарай-Камарский [8, с.1930]. Здесь было коллективизировано 65-80% хозяйств. Следовательно, великий перелом в деревне произошло в Таджикистане несколько позже, чем в других районах СССР.

2. XVI съезд ВКП /б/, учитывая особенность развития колхозного движения в некоторых республиках Советского Востока, в том числе и в Таджикистане, в своих решениях указывал, что «форма колхоза должна соответствовать хозяйственным особенностям района и отрасли хозяйства. Наряду с артелью, в некоторых районах незернового характера, а также в национальных районах Востока, может на первое время получить массовое распространение товарищества, по общественной обработке земли, как переходная форма к артели» [4, с.52-53]. На этой основе в Постановлении ЦК КП /б/ Таджикистана «О ходе коллективизации в Таджикистане» /январь 1931 г./ указывалось, что коллективизацию необходимо проводить главным образом в форме тозов [3, с. 31]. Действительно, к концу 1930 г., когда основной формой колхозного движения в Советском Союзе стала сельхозартель, в республике из 641 колхоза 372 /58%/были тозами, а 267 /41,6%/ - сельхозартелями [10, с.43]. В 1933 г. на 2496 колхозов было 1255 тозов /50,4%/ и 1241 сельхозартель /49,6% [5, с.13]. Даже в 1935 г., на II съезде колхозников-ударников Таджикистана был принят примерный устав не сельхозартели, а тоза. Распространение тозов и сельхозартелей в республике было неравномерным: в северных хлопковых районах артели составляли до 90% всех колхозов, в богарных районах преобладали тозы /свыше 2/3 колхозов/, в южных хлопковых районах количество тозов и артелей было почти одинаковое, а на Памире существовали только тозы [6, с.199].

В целом, по республике основной формой колхозного движения в период первой и второй пятилеток оставалось товарищество по совместной обработке земли. На II съезде КП /б/ Таджикистана /январь 1934 г./ социально подчеркивалось, что главной формой колхозного движения в Таджикистане /особенно в южной его части/ в этот период должны быть тозы.

Съезд обязал партийную организацию вести решительную борьбу со всякой торопливостью, левацким администрированием в переводе тозов на устав сельскохозяйственной артели.

3. Своеобразие условий Таджикистана и развернувшаяся острая классовая борьба в кишлаках выдвигали необходимость в дополнительных формах организации бедноты и батрачества. Существовавшая здесь до массовой коллективизации организация-союз «Джуфтгарон», - насчитывавшая к 1929 г. свыше 75 тыс. членов, с целью повышения роли бедноты в вытеснении, а затем ликвидации кулачества была по постановлению 1 Всетаджикского съезда союза реорганизована в «Иттифокикамбагалон» /союз бедноты/ [7, с.30]. В уставе Союза подчеркивалась его задача содействовать коммунистической партии и Советской власти в осуществлении «правильной линии при проведении в жизнь ликвидации байских элементов» и в организации середняка вокруг вопросов переделки сельского хозяйства на основе коллективизации.

В центральных районах СССР союзов бедноты в то время не существовало, а в постановлении ЦК ВКП /б/ от 20 октября 1929 г. «Об организации бедноты» даже специально указывалось, что ЦК отвергает идею создания Союзов бедноты [2,с. 211] . В условиях же Таджикистана, Союз бедноты как массовая организация бедноты и батрачества сыграл большую роль осуществлении коллективизации в 1930-1931 гг. К началу 1930 г. он объединил 80 тыс. членов. Активисты его части возглавляли посевные тройки, выявляли скрытое имущество баев, ямы с зерном, организовали красные обозы, вели агитацию за колхозы. В компании перевыборов в Советы в 1931 г. ячейки Союза приняли активное участие, следя за тем, что в Советы не проникли кулаки. Велика была роль их в борьбе с басмачеством в 1931 г. к концу первой пятилетки, по мере укрепления партийных организаций в колхозах, массового вхождения середняка в колхозы и роста колхозного актива, надобность в этой организации отпала. Существование же до конца второй пятилетки группы бедноты при тозах, несомненно сыграли большую роль в подготовке перехода тозов на устав сельхозартели.

4. Некоторые особенности свойственны осуществлению политики ликвидации кулачества как класса.

В зависимости от степени подготовленности к коллективизации различных районов одновременно действовали в республике два лозунга по отношению к кулачеству: в районах хлопководства, где осуществлялась сплошная коллективизация, проводилась политика ликвидации кулачества как класса; в районах богарного земледелия и животноводства, в горных и пограничных районах, где коллективизация шла более медленными темпами, действовал лозунг ограничения и вытеснения кулачества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колхозы во второй пятилетке. -М., Л. – 1939.
2. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. – М., 1957.
3. Коммунист Таджикистана. – 1931. 31 января.
4. КПСС в резолюциях.- Ч.111.
5. Отчетный доклад ЦК 11 съезду КП (б) Таджикистана. – Душанбе, 1934.
6. Революционный Восток. – 1935. № 3.
7. Советский Таджикистан. – 1929. – 30 декабря.
8. ТоджикистониСурх. – 1930. – 21 июня.
9. Фаньян Д.К. К истории советского строительства в Таджикистане (1920-1929 гг.). Сб. док./ Д.К. Фаньян.- Сталинабад, 1940.
10. ЦГА РТ.Ф. 11,44.

ТАШАККУЛИ ҚУВВАҶОИ ИСТЕҲСОЛКУНАНДАИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҶОИ 30-ЮМИ АСРИ ХХ

Дар мақола муаллиф ба таври фишурда ташаккули қувваҳои истеҳсолкунандаи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистонро дар солҳои 30-юми асри ХХ баррасӣ намудааст. Дар солҳои сиёми асри гузашта ба ҷумҳурӣ ба ҷойи воситаҳои кӯҳнаи асримиёнагӣ воситаҳои навин ворид карда шуданд. Ҳангоми истифодабарии техникаи нав – тракторҳо, автомашинаҳо ва механизмҳои дигари сершумор – соҳтмони ҷунин иншооти бузурги обёрӣ ба монанди канали Ваҳш амалӣ карда шуд. Ин техникаи навро, ки куллан қувваҳои истеҳсолии хоҷагии қишлоқи

ҷумхуриро тағйир дода буд, Тоҷикистон аз ҳукумати иттиҳод гирифта буд. Танҳо бо чунин роҳ дар Тоҷикистон, ки дорои саноати худ набуд, метавонист, инқилоби аслии техникӣ амалӣ карда шавад. Инчунин, муаллиф қайд менамояд, ки аллакай аз оғози ҳаракати колхозӣ ба Тоҷикистон аз марказҳои саноати Иттиҳоди Шӯравӣ - Орехово-Зуево, Иваново-Вознесенск, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳои бригадаҳои коргарон сафарбар карда шуданд, ки бо тартиби сарварӣ кумаки амалиро ба халқи тоҷик дар ташкили колхозҳо ва азхудкунии техникаи нав мерасонданд. Инчунин, муаллифи мақола қайд менамояд, ки вобаста аз дараҷаи тайёри ба коллективизатсияи ноҳияҳои гуногун дар ноҳияҳои пахтакорӣ, ки дар он коллективизатсияи пурра амалӣ карда мешуд, сиёсати бартаарафсозии кулакҳо ҳамчун синф ва дар ноҳияҳои кишоварзӣ ва чорводорӣ, ноҳияҳои кӯҳӣ ва сарҳадӣ, ки дар он коллективизатсия бо суръати хеле суст амалӣ мегашт, шиори маҳдудсозӣ ва берункунии кулакҳо амал мекард.

Калидвожаҳо: колхоз, олоти меҳнат, истеҳсолот, ҳосилнокӣ, коллективонӣ.

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ТАДЖИКИСТАНА В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

В данной статье автор вкратце рассматривает историю развития производительных сил сельского хозяйства Таджикистана в 30-е годы XX века. В тридцатые годы орудия труда сельского хозяйства в республике были заменены - вместо старых средневековых орудий труда ввозились совершенные техники из центральных районов СССР. При использовании новой техники – тракторов, автомашин и множество других механизмов – было осуществлено строительство такого мощного ирригационного сооружения, как Вахшский канал. Эту новую технику, коренным образом изменившую производительные силы сельского хозяйства, Таджикистан получил от союзного правительства. Только таким образом в Таджикистане, не имевшем своей индустрии, могла и быть осуществлена подлинная техническая революция, поставившая его в один ряд со всеми передовыми областями Советского Союза. Также автор отмечает, что уже с самого начала колхозного движения в Таджикистан из промышленных центров Советского Союза-Орехово-Зуево, Иваново-Вознесенского, Москвы, Ленинграда и других городов были посланы рабочие бригады, которые в порядке шефства оказывали практическую помощь таджикскому народу в организации колхозов и овладении новой техникой. Также в статье автор отмечает, что в зависимости от степени подготовленности к коллективизации различных районов в районах хлопководства, где осуществлялась сплошная коллективизация, проводилась политика ликвидации кулачества как класса, а в районах богарного земледелия и животноводства, в горных и пограничных районах, где коллективизация шла более медленными темпами, действовал лозунг ограничения и вытеснения кулачества.

Ключевые слова: техника, колхоз, коллективизация, орудие труда, трактор, производство, урожайность.

DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF AGRICULTURE IN TAJIKISTAN IN THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY

In this article, the author briefly examines the history of the development of the productive forces of agriculture in Tajikistan in the 30s of the twentieth century. In the thirties, agricultural implements in the republic were replaced - instead of old medieval implements of labor, perfect techniques were imported from the central regions of the USSR. Using new equipment - tractors, cars and many other mechanisms - the construction of such a powerful irrigation structure as the Vakhsh canal was carried out. This new technique, which radically changed the productive forces of agriculture, was received by Tajikistan from the Union government. Only in this way, in Tajikistan, which did not have its own industry, could a genuine technical revolution be carried out, placing it on a par with all the advanced regions of the Soviet Union. The author also notes that from the very beginning of the collective farm movement, workers' teams were sent to Tajikistan from the industrial centers of the Soviet Union - Orekhovo-Zuevo, Ivanovo-Voznesensky, Moscow, Leningrad and other cities, which, as patronage, provided practical assistance to the Tajik people in organizing collective farms and mastering a new technique. Also in the article, the author notes that, depending on the degree of preparedness for collectivization of various regions in the cotton growing regions, where complete collectivization was carried out, a policy of liquidating the kulaks as a class was carried out, and in the regions of rainfed agriculture and animal husbandry, in the mountainous and border regions, where collectivization was more at a slow pace, the slogan of limiting and ousting the kulaks was in effect..

Keywords: machinery, collective farm, collectivization, tool, tractor, production, productivity

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоев Ғолибшо Шарифович* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айни, 67.

Сведения об авторе: *Мирзоев Ғолибшо Шарифович* - Бохтарский государственный университет им. Носира Хусрава, соискатель кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Айни, 67.

Information about the author: *Mirzoev Golibsho Sharifovich* - Bokhtar State University named after Nosira Khusrava, applicant for the Department of History of the Tajik People. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, st. Aini, 67.

**ТАЪСИРИ ВОҚЕАҲОИ СИЁСИИ ТУРКИСТОН БА МУНОСИБОТИ
БАЙНИДАВЛАТИИ ХОНИГАРИҲОИ ОСИЁИ МИЁНА, ДАР ОХИРИ АСРИ XIX,
ОҒОЗИ АСРИ XX (БАР МАБНОИ САРЧАШМАҲО)**

Саидов С.М.

Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

Аз таърихи равобити сиёсӣ-дипломатӣ ва иқтисодӣ-тиҷоратии хонигариҳои Осиеи Миёна бо халқҳои славянӣ, ҳанӯз то ишғол шудани сарзамини Осиеи Миёна аз ҷониби русҳо, дар сарчашмаҳо маълумоти нодир мавҷуданд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо, ирсоли сафоратҳои байнидавлатии Россия ва хонигариҳои Осиеи Миёна ба самти ҳамдигар, асосан аз асри XVI шурӯъ шудааст. Равобити тиҷоратии кишвари Рус бо мамлакатҳои Осиеи Миёна тавассути баҳри Хазар (Каспий) амалӣ мешудааст. Бо ташкил ёфтани хонигариҳои Қазон (соли 1552), Астрахан (соли 1556), Сибири Ғарбӣ (соли 1581) ва ҳамроҳ шудани онҳо ба давлати Рус, алоқаҳои тиҷоратӣ бо ташкили марказҳои тиҷоратӣ ва табодули сафирон бо хонигариҳои Осиеи Миёна рӯ ба афзоиш ниҳодааст.

Ирсоли сафорати русҳо ба Осиеи Миёна ва аз Бухоро ва Хева ба Россия дар асрҳои XVI, XVII ва XVIII давом кардааст. Хонигариҳои Осиеи Миёна, ки ҳамон вақт дар мисоли Аморати Бухоро, хонигариҳои Қўқанд ва Хева амал мекарданд, ба муборизаҳо ва кашмакашиҳои байниҳамдигарӣ машғул буданд. Хадамоти иқтишофии русҳо онҳоро назорат мекарданд ва дар пайи ҳамла ба ин сарзаминҳо буданд. Аммо, ҳайҳот, ки дар миёни ҳукуматдорони хонигариҳо, ҳамон тавре ки аллома Аҳмади Дониш зикр кардаанд, “чашми бино ва гӯши шунаво” боқӣ намонда буд [4,с.66]. Русҳо то наздикшавиашон ба қисматҳои шимолӣ хонигариҳои Осиеи Миёна, дар соли 1839 эъзомияи ҳарбиро бо сарвари Перовский В.А. бар зидди хонигарии Хева ташкил карданд, вале аз сабаби хунукии саҳт, беморшавии сарбозон, ҳалок шудани аспон, шуторон, гарчанде ба Хева расида буданд, вале пасмегарданд. Яъне, бори дигар ноком шудани русҳоро пас аз шикасти сафорати Бекович-Черкасский (вафоташ дар соли 1717) мушоҳида менамоем. Дар соли 1840 – 1841 эъзомия, иборат аз шарқшинос Хаников Н., Леман ва дигарон барои тадқиқоти таърихӣ, чуғрофӣ ва барқарор кардани муносибатҳои дучониба ба Бухоро меоянд. Аммо, он бенатиҷа меанҷомад. Чунки ҷангҳои ҳамешагии русҳо бо Хева ва наздик омадани русҳо ба хатти сарҳади хонии Қўқанд, русҳоро бо Бухоро низ душман сохта буд. Амири Бухоро заминҳои Қўқандро аз онҳо худ медонист. Миёни ин ду хонигарӣ ҳамеша барои заминҳо, махсусан барои шаҳрҳои Тошканд, Хучанд, Ўротеппа ҷангҳои бардавом идома мекарданд [11,с.101]. Хонҳои Хева сиёсати зиддирусии худро пинҳон намекарданд ва русҳо низ дар орзуи тасарруфи ин хонигарӣ буданд ва дар ин хусус муҳаққиқони зиёде ибрази ақида намудаанд [11,с.106]. Аморати Бухоро дар муносибатҳои дипломатӣ ва тиҷоратиаш бо ҳамсоҷакишварҳои, дар муқоиса бо хонигариҳои Хева ва Қўқанд, рафтори сулҳҷӯёнаро пеш гирифта буд. Барои Россияи подшоҳӣ, Аморати Бухоро ҳамчун минтақаи транзитӣ миёни Эрон, Россия, Афғонистону Россия, Ҳиндустону Россия, Кашмир, Балх, Чин ва дигарҳо хизмат мекард. Муҳаққиқи тоҷик профессор Пирумшоев Ҳ. зимни ба қалам додани воқеаҳои сиёсӣ-дипломатии нимаи дувуми асри XIX дар хонигариҳои Осиеи Миёна дар арафаи ҳамроҳшавии он ба Россия фарзияро пешниҳод намудааст, ки қобили дастгирӣ аст. Ў зикр менамояд, ки дар сиёсати дар пешгирифтаи Россия дар оғози нимаи дувуми асри XIX нисбати хонигариҳои Осиеи Миёна тамоюли маншаи “империя” будан боло гирифтааст ва чунин сиёсат аз сиёсати даврони Пётри I ба

куллӣ фарқ доштааст. Инчунин, ӯ зикр кардааст, ки русҳо бо хониҳои Осиёи Миёна чунон муносибат мекунад, ки он ба ибораи “ҳамкорӣ кардан” (взаимоотношение) дуруст намеояд ва чунон рафтори онҳоро метавон бо истилоҳи “муносибат” (отношение) баробар намуд. Банда низ ҷонибдори ҳамин ақида ҳастам. Аммо, набояд фаромӯш кард, ки дараҷаи дониш ва қорбарии хонҳо ва амирони турктабори Осиёи Миёна дар сатҳи паст қарор дошт, аз ин рӯ русҳо дар чунон маврид ғайри ҷанг дигар чорае надоштанд. Хонҳо ва амирон аз сиёсати байналхалқӣ дар Аврупо ва қитъаи Осиё беҳабар буданд ва нишонаҳои тамаддуни пешрафтаи Ғарбро, ки тавассути русҳо ва сафирону сайёҳон ва тоҷирони маҳаллӣ дар Осиёи Миёна интишор меёфт, нодида мегирифтанд ва бештар пойбанди хурфот буданд. Онҳо (хонҳо ва амирони турктабори Осиёи Миёна) миёни ҳамдигар барои ба даст овардани шаҳрҳои наздисарҳадӣ ҳамасола меҷангиданд. Аллома Аҳмади Дониш суханони “...ба сари ин тоифа на танҳо ситораҳо, балки осмон фуру ҳоҳад рафт” ро дар ҳаққи ҳамин хонҳо ва амирон гуфта буд [4,с.87]. Аз таърихи гузаштаи минтақа равшан аст, ки русҳо ҳамеша баҳри осудагӣ ва пойдории низом дар сарҳадоти ҷанубиашон бо ҷандин хонҳои Хева гуфтушунидҳо кардани буданд, аммо бо вучуди ваъдаҳои ҷониби Хева, оромӣ ва хариду фуруши ғуломон (асосан русҳо) хотима наёфтанд. Пас аз воқеаҳои бо Б.Черкасский рух дода, дар соли 1717, русҳо дар соли 1839 - 40 бо роҳбарии генерал Перовский хоستانд Хевагӣҳоро танбеҳ ва ба роҳи рост ҳидоят намоянд, лекин ба он муваффақ нашуданд. Муаллифони осори таърихӣ бар онанд, ки хонҳои Хева, сиёсати размҷӯёнаи худро нисбат ба русҳо ва ҳамсояҳои худ, дар муддати беш аз 100 соли пас аз воқеаи бо Б.Черкасский (1717) рух дода, нигоҳ доштаанд: «Общий характер внешней политики Хивинского ханства на всём протяжении его самостоятельного существования в XIX – в. оставался почти неизменным...Дипломатических отношений между Хивой и России или другими европейскими странами в XIXв., не существовало. Между Хивой и Ираном также имелись дипломатические отношения имеющие случайный характер» [7,с.13]. Сафир Н. Муравёв, ки аз ҷониби сарвари музофоти Кавкази Россияи подшоҳӣ Ермолов ба Хева фиристода шуда буд, бо дидани ҳодисаҳои нангин ва азоби ғуломони рус, ки дар муддати 20 сол ва зиёда аз он дар бозорҳои Хева ҷандин маротиба фурухтаю харида шудаанд, ба риққат меояд ва пас аз баргашт ба Ситоди генералӣ чунон гузориш медиҳад: Империяи Россияро зарур аст, ки Хеvaro тавассути яроқ ба худ тобеъ намояд)» [14,с.43]. Аз ҷониби дигар, Британия ҳамчун империяи шаклфто, кишварҳоро яке пайи дигар ба коми худ фуру мебурд. Русҳо аз тарси он ки англисҳо ба Осиёи Миёна соҳиб нашаванд, нахостанд, ки вақти пурқимати худро талафи гуфтушунидҳои бемаънӣ бо хонҳо ва амирони ҷохил намоянд. Ҳамин тавр, ҳукуматдорон, муҳаққиқон ва муҳимтар аз ҳама низомиёни рус, ба хулоса омаданд, ки ягона роҳи баромадан аз вазъияти баамаломада, ин аз байн бурдани низоми деспотии асримиёнагии дар Осиёи Миёна мавҷудбуда мебошад. Дар осори таърихӣ мехонем: “Русҳо ҳеҷ вақт, хоҳони ба Россия ҳамроҳ кардани хониҳои Осиёи Миёна набуданд...Онҳоро (русҳоро) ба ин амал, фаъолияти худи хонҳо ва амирон водор намудааст...” [11,с.647]. Чунонки зикр гардид, беш аз ҳама афсарони ҳарбии рус, хоҳони на танҳо ишғоли Осиёи Миёна, балки зарба задан ба “тоҷи тиллоии Британия”, яъне Ҳиндустон буданд. Дар ҳуҷуми навбатӣ, генерал Михаил Черняев 14- июни соли 1865 Тошкандро ишғол мекунад, ки чунон амалро ҳар як афсари рус орзу мекард. Тибқи ахбори баъзе сарчашмаҳои таърихӣ, ҳукуматдорони Россия хоҳони Тошкандро ба ҳайати давлати хеш ҳамроҳ кардан надоштаанд ва аз нақшаҳои генералҳояшон низ огоҳӣ надоштанд. Барои ҳамин қорнамоӣ аз ҷониби императори рус

ба М.Черняев шамшери тиллоӣ бо дастаи бриллиантӣ тухфа карда шуд” [11,с.531]. Пас аз ишғоли Тошканд, 19-июни соли 1865 сафири Англия дар Россия Эндрю Бюкенен аз вазири корҳои хориҷии Россия Горчаков тавзеҳот талаб намуд, ки аз чӣ сабаб русҳо ба ваъдашон амал накарданд ва Тошкандро ишғол карданд? (“Шумо ваъда дода будед, ки Тошкандро ба ҳоли худ мегузored, ин чӣ амал аст? А.Горчаков ба саволи сафири англисҳо ҷавоб медиҳад, ки гӯё дар Тошканд беҳокимиятӣ ба амал омада буд, аз ин рӯ генерал Черняев барои шаҳрро ба бухорогиҳо надодан, вазъиятро бартараф намудааст. Вақте ки сафир дар хусуси ба мукофот пешниҳод шудани Черняев пурсон мешавад, забони Горчаков лол мемонад ва ҷавоб дода наметавонад. Муддате русҳо доир ба тасхири шаҳри Тошканд хомӯширо пеша карданд, вагарна дар миқёси байналхалқӣ онҳо накӯҳиш карда мешуданд. Ҳамон тавре ки академик Б.Ғафуров зикр намудааст, расман ҳамроҳ кардани Тошканд бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 мавқуф гузошта шуд. Бисёр сарчашмаҳои таърихӣ давр маълумот медиҳанд, ки забт кардани шаҳрҳои Осиёи Миёна аз ҷониби русҳо яке паси дигар, аз “ночорӣ” будааст, чунки дигар чорае надоштанд. Роҳбарияти кишварашон ба чунин ранг гирифтани воқеа омода набуданд ва солҳо дар ҷаласоти сатҳи олий бо кишварҳои аврупоӣ, ин рӯйдодро рӯпӯш карданӣ мешуданд. Сентябри соли 1865 ба шаҳи Тошканд генерал-губернатори Оренбург Н. А. Крижановский ташриф овард. Аҳли ҷамоатчиғии шаҳр, рӯҳониён ва тоҷирон аз ӯ хостанд, ки Тошкандро ба Россия ҳамроҳ намоянд. Ӯ ҷавоб медиҳад, ки алҳол ин амал ғайриимкон аст. Нахуст, шаҳр ҳамчун воҳиди маъмурии алоҳида, дар зери ҳимояи Россия хоҳад буд, изҳор менамояд ӯ. Зарур ба ёдоварист, ки пас аз воридшавӣ ба зерсултаи Россия, маҳз Крижановский Н.А. муҳолифи ба амир додани ваколати соҳибхтиёрӣ дар умури сиёсати берунӣ шуда буд. Натиҷаи муборизаҳои ҳамешагии байнихудии Қўқанду Бухоро ба он оварда расонд, ки русҳо аз имконияти бадастомада истифода карданд ва Тошкандро соҳиб шуданд. Онҳо ишғоли Тошкандро тухфаи илоҳӣ дар ҳаққи Россия медонистанд.Чунин амали русҳо, яъне ишғоли Тошканд, амири Бухоро Музаффархонро озурда сохт: ӯ бо 40 000 сарбоз ба сарҳади русҳо наздик шуд. Генерал Черняев 3- ҳазор сарбозашро ба пешвози артиши бухорогиҳо фиристод: натиҷааш чунин гардид, ки бухорогиҳо дар мавзеи Ирҷар (8-V- 1866) шикаст хӯрданд ва иловатан русҳо Хуҷанд (24 - май), Ҷиззах (20 июл) ва Уротеппаро 18 октябр) бо ҳамин баҳона соҳиб шуданд. Русҳо, ки намехостанд сарҳади худро дар Осиёи Миёна васеъ намоянд, ба гирифтани Хуҷанд, Ҷиззах ва Ӯротеппа мушарраф гардида, боз пештар рафтанд.

Ҳарчанд ки амири Бухоро ва атрофиёни ӯ муборизаҳои мусаллаҳонаро барои бозпас гирифтани Тошканд, Ҷиззах, Самарқандро анҷом доданд, ҳама бенатиҷа ва бар зарари бухорогиҳо анҷом меёфт ва иловатан 500 ҳазор рубли русӣ тавони ҷангро амир мебоист бипардозад. Дар охир амир Музаффархон мубориза кардан бо русҳоро амали беҳуда донист ва хоҳони бастании шартномае шуд, ки ҷавобгӯи вазъии сиёсии ҳамон давра бошад. Масалан, А. Дониш дар ин хусус, аз номи амир чунин менигорад: “Хулосааш он ки ман (Амир.С.С.) ба ту (Россия.С.С.) рафтанию итоат карданӣ, лекин аз элу улус ва уламои миллат метарсам” [4,с.24]. Таърихи сиёсии Туркистон, аз ҳамроҳшавӣ ба ҳайати генерал-губернатории Оренбург (аз соли 1865), чун генерал-губернатории Туркистон дар ҳайати ду вилоят:Сирдарё бо марказаш шаҳри Тошканд ва Ҳафтрӯд бо маркази Верний-Алмаатои имрӯза (аз 23 июли соли 1867), округи Зарафшон бо марказаш шаҳри Самарқанд, ки дар соли 1868 ҳамроҳ гардид ва он дар соли 1887 ба вилояти Самарқанд табдил ёфт, инчунин бо ҳамроҳшавии округи Амударё дар соли 1874 ва ҳамроҳшавии вилояти Фарғона дар

соли 1877 (ба ҷойи хонигарии Қўқанд, ки пурра аз ҷониби русҳо дар соли 1876 забт гардида буд) ва соли 1897 ба Туркистон вилояти нав – Назди Каспий ҳамроҳ карда мешавад. Ин вилоят аз соли ташкилѐбиаш (с.1881) то соли 1897 дар ихтиѐри округи Кавказ қарор дошт. Мавҷудияти Туркистон ҳамчун генерал-губернаторӣ, тибқи Низомномаи муваққатӣ, аз соли 1867 то соли 1886 ва тибқи Низомномаи ҷадид аз соли 1886 расман “Кишвари Туркистон” номгузорӣ шуд, ки дар соли 1917 барҳам хӯрд. Мавриди зикр аст, ки тибқи Низомнома, зиѐдаравӣ накардан ва эҳтиром гузоштан ба халқи маҳаллӣ, инчунин ба хизмати ҳарбӣ фаро нагирифтани ҷавонон, аз сиѐсатҳои ҷолиби фарқкунандаи русҳо дар минтақа нисбат ба англисҳо дар Ҳинди Британия будааст. Дар оғоз, Ҳукумати Россия дар назди сарвари генерал-губернатори Туркистон К.П.Кауфман (1867 – 1882) вазифаҳои масъулиятнокро гузошта буданд, аз ҷумла – барқарор кардани муносиботи дӯстона бо ҳамсоғон; ҷойгоҳи баланди Россияро дар минтақа пайдо кардан; тавассути иқдомҳои сиѐсӣ ва иқтисодӣ халқи маҳаллиро ба худ ҷалб намудан ва ғайра. Аммо, ҳамаи кӯшишҳои К.Кауфман, барои гуфтушуниди дуҷониба бо хони Қўқанд ва амири Бухоро натиҷа надод ва натиҷаашро мо дар боло зикр намудем. Кауфман ба сафорате, ки дар оғози соли 1868, то воқеаҳои Зирабулоқ (июни с. 1868) ба назди амир Музаффар фиристода буд, ба амир баргардонидани қалъаи Яни Қўрғон, бурдани сиѐсати мустақилонаи хориҷиро ваъда дода буд ва дар ивазаш, хотима бахшидан ба роҳзанӣ, ҳамла накардан ба русҳоро талаб намуда буд. Чунин сафорат, дар моҳи ноябри соли 1867 ба назди хони Қўқанд низ фиристода шуда буд, аммо чунин пешниҳодҳо аз ҷониби сарони хонигарии Осиѐи Миѐна қабул нагардиданд. Натиҷааш ҳамин гардид, ки 23 июни с.1868, пас аз имзо шудани шартномаи Зирабулоқ, ҷониби Бухоро тобеият ба Россияро эътироф намуданд. Музофоти кўхистонии тоҷикнишини аморат низ, ба зери тасарруфи русҳо даромад. Муаллифи асари “Рўзномаи сафари Искандарқўл” Мирзо Мулло Абдурахмони Мустаҷир, ки зимни тасхири болооби водии Зарафшон дар эъзомияи ҳарбии ташкилдодаи русҳо (апрел, июли соли 1870) бо сарварии генерал Абрамов А.К. вазифаи котибиро дар ихтиѐр доштааст, нигоштааст, ки русҳо ду муқовимати аҳолии маҳаллӣ дар Фалғар (Айнӣ) ва Мастчоҳ, инчунин дар деҳаҳои Артуҷ, Панҷрўд, Даштӣ ва Кўлоли Панҷакенти имрўзаро баргараф карда, деҳаҳои муқовиматкардари сўзонда, ба хок яксон мекунанд: “Аз он қишлоқи Панҷрўд миқдори чоряк санг роҳ рафта, дохили қурғони Киштут шудем...Бисѐр ҷойи ободи хуб будааст. Бинобар ҷиноѐти худашон (муқовимати аҳолии маҳаллӣ бо русҳо.С.С.) ҷонирол (генерал Абрамов.С.С.) фармуд, ки ба қишлоқ оташ занед. Ба ҳамаи хонаҳои қишлоқ оташ зада сўзонданд... Ҳамон шаб ҳамаи сипоҳу фуқарои он мардум аз ваҳм дар гурез шуда, дар ҳар кўҳу пушта рафта, ҳамон шабро рўз карданд” [12,с.163]. Шартномаи сулҳи Россия бо Бухоро, ки дар соли 1868 ба имзо расида буд, онро ҳарду ҷониб дар соли 1873 аз нав дида баромаданд. Дар шартномаи нав, диққати асосӣ ба муносиботи иқтисодӣ тижоратӣ дода шуд. Амир Музаффар, ки ба зерсултаи русҳо табдил ѐфт, барои аз ҷанголи русҳо халос шудан ором нанишаста буд: ӯ бо ҳамаи сарварони давлатҳои, ки метавонистанд ба ӯ кумак расонанд, пинҳонӣ гуфтушунид менамуд. Ғайр аз туркҳо ва англисҳо боқӣ (Хева, Афғонистон, Калкутта) омода буданд ба Музаффар кумак намоянд. Дар ихтиѐри Кауфман тахминан 8-ҳазор сарбоз боқӣ монда буд. Бо нақшаи хуби таҳрикардашуда ва дар сурати эҳзори шаҳрвандони қобилияти ҷангӣ доштаи аморат, бо даъвати “ҷанг алайҳи ғайримусулмонҳо” русҳоро шикаст додан мумкин буд. Ё ин ки: “Бо роҳи гуфтушунид баъзе вилоятҳои аздастрафтари баргардондан мумкин буд..., бо таассуф элчии

(сафири,С.С.) доное набуд, ки амал кунад“[4,с.40]. Тибқи рӯйдоди воқеаҳо ва номаҳои нигошташудаи Кауфман, ки ҳифз шудаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки ӯ низ ҷонибдори муомила кардан буд. Масалан, дар номае Кауфман ба бекҳои Бухоро дар таърихи 29 – апрели соли 1868 чунин менигорад: “ Я остаюсь при прежнем моем желании: заключить прочный мир с Бухорою...” Аммо, пас аз ҷониби русҳо забт шудани шаҳрҳои Тошканд, Хучанд, Қиззах, Ўротеппа, ки ҳамон вақт ба ҳайати хонигарии Қўқанд дохил буданд, аз ҷониби ифротгароёни маҳаллӣ асир гирифтани русҳо, тасарруфи амволи тоҷирони дар Бухоро будаи русҳо, ба қисмҳои артиши рус ҳучум кардани қисмҳои низомии бухорогиҳо шуруъ шуд. Кауфман ба императори Россия телеграмма ирсол намуда, аз вазъияти бади сиёсии хонигарии Қўқанд зикр мекунад [11,с.545]. Император ҳам барои забт кардан ва ба Россия ҳамроҳ кардани Қўқанд иҷозат медиҳад. Дар забти Қўқанд, генерал Скобелев қорнамоӣ нишон додааст. Барои Скобелев охири соли 1875 давраи санҷиш гардид. Ӯ бе таваққуф дар гӯшаю қанори хонигарии Қўқанд меҷангид ва душманашро бераҳмона нобуд мекард, деҳаҳое, ки ифротӣро дастгирӣ мекарданд, месӯзонд” [11,с.645]. Шикасти қўқандиҳо аз русҳо 22 августи с.1875 рух дод. Дар натиҷа, 22 сентябри 1875, бо охири хони Қўқанд Насриддин (маротибаи аввали ҳукмронияш аз июл то октябри соли 1875) шартнома дар бораи эътирофи вассали русҳо будани ӯ низ ба имзо расид. Намангон ҳам ба дасти русҳо гузашт ва марказ эълон шуд. Генерал Скобелев сардори шуъбаи Намангонии губернатории Туркистон таъин гардид. Пас аз забти шаҳрҳои Осиёи Миёна фармондеҳони рус ба воқуниши англисҳо эътино наварзиданд. Дар ин хусус Кауфман пас аз забти Самарқанд ба генералҳои худ гуфтааст: “Если наше движение в Азии приводит англичан в такое неистовство, то оно значит верно попало в цель...”. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ғулумони рус қимати зиёд доштанд. Аз ин рӯ, ишғоли шаҳрҳои Осиёи Миёна русҳо бо шуруъ шавқ ва намунаи интиқом гирифтанд аз аъмоли пешинаи хонҳо ва амирони Осиёи Миёна медонистанд. Дар моҳи сентябри соли 1869 миёни вазорати қорҳои хориҷии Россия ва Англия доир ба “сохтани” девори мудофиавӣ (буферная зона) байни ду абарқудрати вақт мулоқот доир гашт. Русҳо Афғонистонро дар нақши чунин девор пешниҳод карданд, англисҳо бошанд, Осиёи Миёнаро. Аммо, дар ҳамин вақт русҳо ба самти Хева дар маротибаи аввал дар соли 1869 ҳучуми бебарор ва дар соли 1873 ҳучуми бобарор анҷом доданд ва масъалаи “девори мудофиавӣ” низ ранги дигар гирифт. Дар оғози соли 1873 ҳарду ҷониб, русҳо ва англисҳо бо ҳам омаданд ва шартномаеро имзо намуданд, ки тақдири даҳҳо ҳазор соқини тоҷикнишини соҳилҳои чапи рӯдхонаи Панҷ, мисли Дарвоз то Қундузи имрӯзаро барои асрҳои оянда муайян намуд. Имзои шартномаи мазкур, содир кардани хатогии бузурги русҳоро нишон дод. Тибқи шартномаи зикршуда, соҳилҳои чапи дарёи Панҷ, ки сарзамини тобеи Аморати Бухоро буд, аз Дарвози имрӯзаи афғонҳо то Қундуз ба ихтиёри амири афғонҳо Шералихон даромад ва то имрӯз дар ҳайати Афғонистон боқӣ монд. Бо забти Қўқанд аз ҷониби Россия англисҳо ба ҳарос афтода буданд, ки мабодо русҳо бо ҳамин суръат ба хоки Ҳинд ворид нашаванд. Ҳамзамон, дар парламенти Британия, баҳсҳо дар атрофи боздоштани русҳо дар самти Осиё ва ё монеа шудан дар пешравии онҳо дар Осиё, аз ҷониби англисҳо хеле гарм ва дар авҷ буд. Бархе аз лордҳо, изҳор мекарданд, ки “Қонолли ва Стоддартро бухорогиҳои ҷаҳолатпеша куштанд ва танҳо русҳо метавонанд он ҷойҳоро (Бухоро.С.С.) ба тартиб дароранд”[11с.526]. Англисҳо ҳар қореро, ки ба зарари русҳо анҷом меёфт, анҷом медоданд. Ғайр аз ин, равона сохтани қормадонии иқтишофӣ (ҷосусон) – аз ҳарду ҷониб (Россия ва Англия) ба Осиёи Миёна ва Афғонистону Ҳинди

Британия вусъат ёфт. Соли 1859, ҷосуси англис Абдул Мачиди Ҳиндӣ ба Қўқанд равона шуд ва бо хон масъалаи аз русҳо дурӣ ҷустанро баррасӣ намуд. Соли 1863 шарқшинос Арминий Вамбери ба Осиёи Миёна ҳамчун ҷосуси англисҳо ташриф овард. Ё исми Рашид Афандиро бо худ гирифт ва ҳамчун турки тақводор хеле масоили муҳимми дар наздаш гузоштаро омӯхт ва пас аз бозгашташ, на танҳо ба роҳбарони худ расонд, балки китоби боарзише дар бораи дидаву шунидашояш аз сарзаминҳои дар Осиёи Миёна ба қалам додааст. Аз ҷумла, нигоштааст, ки «...агар дар Бухоро низ чун Курд, Димишқ ва Бағдод фармоишоти “Қуръон” ро ба таври қатъӣ бо илм ва аъмоли башардӯстона омешиш меоданд, мумкин буд, ки даврони эҳёи ислом ва мусулмонӣ дар ин сарзамин каме давом мекард. Аммо, ба ин раванд, аз як ҷониб, тинати ҷангҷӯёна доштани мардуми турки аз маърифат бегона таъсир расонда бошад, аз ҷониби дигар, сарзамини канорӣ будани ин минтақа, вазро ба чунин ҳол овардааст” [2,с.112]. Дар бораи одамфурӯшӣ дар бозорҳои Бухоро ва Хева низ менависад: “Дар бозорҳои Бухоро ва Хева одамони аз синни се то шастсоларо хариду фурӯш мекунанд...” [2,с.123]. Дар солҳои 70 асри XIX ба Осиёи Миёна ташриф овардани ҷосусони хоричӣ, ки бештар шаҳрвандони турк ва англис буданд, бештар гардидааст. Англисҳо дар Осиёи Миёна асосан намояндагони равияи туркҳои ҷавонро бар зидди русҳо истифода мекарданд. Сарвари маҳфилҳои зиддирусӣ дар Туркия, вазири маорифи ҳамин кишвар Вофиқ Афандӣ будааст. Дар хонигарии Хева, то ҳучуми русҳо одамрабӣ ва ғуломфурӯшро асосан касби дӯстдоштаи туркманҳо медонистанд. Аз нигоштаҳои ҷосуси рус Н.Гроденков маълум мешавад, ки “...пас аз ду соли ҳучуми русҳо ба Хева, одамрабӣи туркманҳо қариб ба нестӣ расидааст...Аммо, ин амали дӯстдошташонро туркманҳо аз даст надоданд. Акнун онҳо на саднафарӣ, балки шаш ё даҳнафарӣ ба шикори инсонҳо мебароманд [11,с.709]. Қисмати асосии артиши хони Хеваро туркманҳои иомуд ташкил мекарданд. Русҳо маҳз ба ҳамин кишри ҷанговари артиши хон зарба заданд. 12 августи соли 1873 хони Хева худро вассали русҳо эълон намуд ва уҳдадор гардид, ки бе иҷозати Петербург амалеро иҷро наменамаяд. Дар ин миён русҳо боз як “қаҳрамонӣ”-и дигар зоҳир карданд: онҳо ин навбат Қўқандро дар соли 1876 пурра ба хоки худ ҳамроҳ карданд ва ба ҷойи он вилояти Фарғонаро дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон ташкил намуданд. Дар вассоити ахбори умуми кишварҳои аврупоӣ, дар хусуси вайронкорӣҳои русҳо дар хонигарӣҳои Осиёи Миёна менавиштанд. Муҳаққиқони рус, баръакс таъкид мекарданд, ки бисёр шахрҳои имрӯзаи қазоқнишин ва шимоли Осиёи Миёна, аз ҷониби онҳо эъмор шудаанд ва ободии ҳамин диёр аз русҳо мебошад, ки қаблан чарогоҳи қавму қабिलाҳои қирғиз, қайсақ ва чунгархову ногайҳо будаанд. Мардуми бумии Осиёи Миёна, ки асосан аз тоҷикҳо ва қавмҳои ориёӣ иборат буданд, мардуми созанда ва ободкор буданд. Русҳо пас аз ишғоли сарзамини қирғиз қайсақҳо, ки аз макони нообод ва даштҳои беоб иборат буданд, ба сарзамини обод ва шахрҳои қадимии тоҷикнишини Осиёи Миёна ворид гардиданд ва аз ободии он ҷойҳо дар ҳайрат афтада буданд. Масалан, яке аз муҳаққиқон ва иштирокчиҳои эъзомияи ҳарбӣ, Хеваро дар соли 1873 чунин тасвир кардааст: “Участники хивинского похода были поражены увиденным: «Все участвовавшие ... были поражены, войдя в район садов, созданных богатыми результатами трудов человеческих рук, и после продолжительного скитания по степям всем казалось, что они переступили границы рая...» [10,с.59]. Ҳукуматдорони англис дар хусуси забткорӣҳои Россия ба мардуми худ чунон ақидахоеро роҳандозӣ мекарданд, ки гӯё русҳо дар фикри тасаллоти дунё ҳастанд, аз ин рӯ, англисҳо агар пеши роҳи русҳоро нагиранд, мумкин аст, русҳо дар оянда на танҳо Осиёи Миёна,

балки Ҳиндустон, Эрону Афғонистон ва Туркистони Шарқӣ (Кошғар)-ро низ тасхир менамоянд. Аҳолии Британия аз ҳама бештар, дар атрофи овозаҳои бардурӯғи «аз даст рафта истодани Ҳиндустон» бисёр мегуфтанду менавиштанд. Аз ҷониби дигар, ғасб кардани бозорҳои тичорати Эрону Афғонистон ва Осиёи Миёна аз ҷониби англисҳо амалиёти русҳоро барои забти Осиёи Миёна тезонид. Англисҳо бо таблиғи он, ки гӯё “русҳо аз дасти онҳо Ҳиндро хоҳанд гирифт”, худ низ мақсади ба хоки Осиёи Миёна ворид шудан ва дар фикри забт намудани хониҳои Осиёи Миёна буданд. Ин амали онҳо хучуми қатъии русҳоро ба Осиёи Миёна суръат бахшид. Худи муҳаққиқони рус ва англис бар он ақидаанд, ки вазъи парешон ва ҷангу ҷидоли беохири байниҳамдигарии хонигариҳои Осиёи Миёна онҳоро маҷбур кардааст, ки даст ба хучум ба ин сарзамин зананд. Албатта, ин баҳона шуда наметавонист. Лекин, тавассути истеъмори русҳо ва англисҳо дар сарзамини Осиёи Миёна нишонаҳои демократияи нахустин падидор гардид ва муҳимтар аз ҳама, аз байн бурдани ғуломдорӣ ва хотимаи фуруши инсонҳо дар ин сарзамин тавассути ворид шудани русҳо ва англисҳо муҳайё гардид. Англисҳо мақсади худро рӯш намекарданд ва изҳор мекарданд, ки мехоҳанд русҳоро аз Афғонистон дур ронанд. Дар охири солҳои 70 асри XIX муборизаи абарқудратҳо ҷарҷанд дар сарзамини Аврупо ва соҳилҳои баҳри Сиёҳ дар ҷараён буд, аммо таъсири воқеаҳои сиёсии он дар Осиёи Миёна низ дида мешуд. Дар ҷанги Россия ва Туркия, ки соли 1878 бо ғалабаи русҳо анҷом ёфта буд, вале бо айби дипломатияи корношоёми рус, кишварҳои аврупоии Англия, Австро-Венгрия тавонистанд, манфиати бештарро соҳиб шаванд. Русҳо маҷбур гардиданд, ки боз фишанги таъсиррасонии худро дар Осиёи Миёна ба кор баранд, чунки онҳо танҳо дар Шарқ метавонистанд англисҳоро ба ҷарос андозанд. Пас аз маслиҳат миёни ҷарбиён ва император Александри 2, дар таърихи 10 апрели соли 1878 муайян гардид, ки русҳо ҳар чи зудтар бояд артиши худро ба самти Ҳинд ба ҳаракат оранд. Императори Россия барои розӣ кунондани амир Шералихон, генерал Столетовро ба Афғонистон фиристод. Лекин бо баргаштани генерал Столетов аз Кобул, англисҳо бо ҳар баҳона амир Шералихонро ба ҷанг тела дода, ниҳоят ўро дар соли 1879 ба қатл мерасонанд ва беназмиро дар Афғонистон ҷорӣ мекунанд. Ташрифи Столетови рус ба Кобул, ки он 5 ҳафта тӯл кашид, барои англисҳо баҳонае гардид, ки ҷангро созмон диҳанд ва ҳамин тавр русҳоро, ки дар арафаи воридшавӣ ба Афғонистон буданд, ноумед карданд. Пас аз вафоти Шералихон фармондеҳи англисҳо низ бо 75 сарбози корпуси иктишофиёни англис аз ҷониби афғонҳо кушта мешаванд. Русҳо, ки худро “дӯсти афғонҳо” номида буданд, дар чунин давраи вазнини халқи Афғонистон, ба онҳо на танҳо кумак накарданд, балки Англияро барои чунин амал нақӯшиш накарданд. Дар ин хусус бисёр сарчашмаҳои таърихӣ низ аз хиёнаткории русҳо ва дӯсти вафодор набудани онҳо дар мавридҳои ҳассос зикр кардаанд [11,с.632]. Дар оғози соли 1880 Абдурахмонхон, валиаҳди амири собиқ Шералихон, ки дар Самарқанди русҳо ба сар мебуд, тавассути ҷабҳаи шимол аз худ дарак медиҳад ва ба Кобул даъват мешавад. афкори назарногиروнаи доираҳои сиёсии англис ва номида гирифтани қувваи ҷарбии русҳо, ба он оварда расонд, ки русҳо на танҳо аз Осиёи Миёна ронда нашуданд, балки ба як таҳдиди асосӣ барои мавҷудияти Ҳинди англис боқӣ монданд. Дар Осиёи Миёна русҳо аз ҷанг дар Афғонистон истифода намуда, ба бошишгоҳи охирини Хевагиҳо бо номи Геоктеппа бо 10 ҳазор сарбоз хучум мекунанд ва қалъаро ишғол менамоянд. Ниҳоят русҳо ба орзуи деринаи худ расиданд. Русҳо аз давраи зиндагонии Петри 1 ва эъзомияи нокомшудаи Бекович-Черкасский (1715-1717) инҷониб, натавониста буданд, ки Хевагиҳоро, бахусус туркманҳои иемудро ҷазо бидиҳанд. Чунин фурсат 12 марти соли 1881 фаро расид ва охири бошишгоҳи хони Хева ва ҷонибдорони ў аз ҷониби русҳо ба хок яксон карда шуд. Русҳо ин амали худро натиҷаи

мағрурӣ ва ғоратгарихоӣ мутадовими артиши хони Хева ва роҳзанҳои ба хон иртиботдошта медонистанд. 1 январи соли 1884 Марв низ ба русҳо таслим гардид. Онҳо якчанд маротиба аз ҳукумати Форс хоҳони ба Эрон пайвастанӣ Марв шуда буданд, ки ин рафтори онҳо русҳоро ба ҳамла водор намуд. Мавзеи Кушка низ 18 мартӣ с.1885 пас аз задухӯрд бо афғонҳо ба дасти русҳо даромад. Дар ин муҳориба, генерал-лейтенанти русҳо Комаров далерӣ нишон дода, тамоми мавзеи Пандинро соҳиб шуда. Амири Афғонистон Абдурахмонхон, ки аз қувваи русҳо хуб хабардор буд, ба англисҳо хабар медиҳад, ки сарзаминҳои ишғолкардаи русҳо аз афғонҳо нест. Ин зарбае буд, ки англисҳо таҳаммули онро надоштанд. Барои ҳукми қонунӣ гирифтани заминҳои ишғолшуда, моҳи сентябри соли 1885 миёни русҳо ва англисҳо, муоҳида оид ба муайян кардани ҳатти сарҳади шимолу ғарбии Афғонистон ба имзо расид. Дар ҳамин давр, воқеаҳо дар самти Туркистони Шарқӣ ва музофоти калидии он Қошғар, ба манфиати хитойҳо ҳал мегардад. Давлати худхондаи Яъқуббек, пас аз ҳуҷуми артиши муназзами хитойҳо дар соли 1877, дер напойд. Худи Яъқуббек кушта шуд ва тамоми сарзамини тобеъкардаи ӯ, бо исми “Йеттишаҳр”, пурра ба ихтиёри хитойҳо даромад. Хитойҳо дар ин сарзамин музофоти маъмурии навро бо исми “Синзян” ташкил намуданд, ки бо забони тоҷикӣ маънои “сарҳадоти нав” ном дорад. Ногуфта намонад, ки аз давлати созмондодаи Яъқуббек дар Қошғар, танҳо русҳо ва хитойҳо норозӣ буданд. Дигар давлатҳо, мисли Англия ва Ҳинди Британия, Туркияи Усмонӣ, Афғонистон, Аморати Бухоро бавосита, ё бевосита кумақҳои низомии худро ба давлати Қошғар мерасонданд ва умедвор буданд, ки тавассути Қошғар, рӯзе мерасад, ки русҳоро аз Осиеи Миёна берун меронанд. Масалан, валиаҳди амири Бухоро Музаффархон бо исми Абдумаликтура, пас аз воқеаҳои шӯриши соли 1868 дар Қарши, дар Қошғар паноҳ бурда буд ва дар интизори сарнагуншавии русҳо буд. Дар самти Помир низ ҷосусони давлатҳои иштирокчиӣ “Бозии бузург” дар даву ғеҷ буданд, то он ки Помирро аз худ намоянд. Дар ин муқовимат, русҳо тавонистанд, ки қисматҳои асосии Помирро соҳиб шаванд. Ба самти Помир эъзомияҳои полковник Ионов ва Б.Л.Громбчевский бо 30 казак аз полки Оренбург пайи ҳам озими сарзамини Помир мешаванд. 14 августи соли 1891 отряди ҳарбии русӣ бо сарвари Б.Л.Громбчевский дар Помир бо ҳайати эъзомияи ҳарбии англисҳо бо сарвари Янгхазбенд такроран сар ба сар мешаванд. Соле қабл аз ин, онҳо дар ҳамин сарзамин бо ҳам дучор омада буданд ва пас аз шиносоии дӯстона хайрухуш намуда буданд. Аммо ин навбат, полковник Ионов фармон медиҳад, то ин ки эъзомияи англисҳо бо сарвари Янгхазбенд Помирро тарк намоянд ва изҳор медорад, ки ин ҷо сарзамини Россия мебошад. Дар оғози соли 1892 дар Петербург ҷаласаи махсус оид ба “Масъалаи Помир” барпо мегардад. Тибқи қарори он полковник Ионов ба Помир фиристода мешавад. Дар ин навбат, Ионов ва капитан Стерский кӯшиш мекунанд, ки афғонҳоро аз Яшилкӯл, хитойҳоро аз Оқтош берун ронанд ва нахустин воҳиди маъмуриро дар Бадахшон бо сарвари Громбчевский созмон диҳанд. Баҳори соли 1893 капитан Зайтсев бо отряди худ дохил мешавад. Тобистони соли 1894 боз ҳам отряди Ионов ба Помир дохил мешавад ва дар ҳамин вақт англисҳо дарк мекунанд, ки Помирро аз даст додаанд. Бо ҳамин, абарқудратҳои Британия ва Россия дар таърихи 12 сентябри соли 1895 бо имзои муоҳада, ба тақсими сарзаминҳои осиеӣ хотима мебахшанд. Муҳаққиқони рус, ҷанбаи прогрессивӣ доштани тасарруфи Осиеи Миёна аз ҷониби русҳоро борҳо зикр кардаанд. Аммо, муаррих А.Вамбери забткорихоӣ англисҳоро нисбат ба забткорихоӣ русҳо пешрафтатар, одилонатар ва баинсофонатар зикр менамояд. Ӯ зикр мекунанд, ки агар русҳо ҳам мисли англисҳо рафтор менамуданд, ин сарзамин (Осиеи Миёна) дар

торикию чаҳолат намемонд. Русҳо ба хиёнатҳои амир нисбати аҳолии аморат бетарафӣ нишон медиҳанд ва чашмпӯшӣ мекунанд [2, с.85]. Муҳаққиқ Логофет бетарафии русҳоро нисбат ба аъмоли амири чоҳили Бухоро ва ваҳшонияти ўро зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Ў зикр мекунад, ки Ҳинд аз чихати тараққиёт, имрӯз ё пагоҳ бо Англия баробар хоҳад шуд. Ин фикр ҳарчанд иғроқ намояд ҳам, вале ба андозае ҳақиқат дошт. Хатогии бузурги дипломатияи русҳо, махсусан намояндагии агентии сиёсии русҳо дар Бухоро (аз соли 1886 фаъолиятро шурӯъ намудааст) дар он буд, ки пеши роҳи худсарихои амирони чоҳилро намегирифтанд. Амирони «чоҳил ва коҳил» бошанд, аз ин хунукназарии русҳо истифода бурда, халқро дучанд азоб медоданд, чунки амирон медонистанд, ки дар симои подшоҳи рус пуштибондоранд [9,с.56]. Вазири корҳои хориҷии ҳамонвақтаи Россия А.М. Горчаков пешниҳод намуда буд, ки Россия бояд дар минтақаҳои ишғолиаш дар Осиёи Миёна, роҳи ободкориро пеш гиранд ва тартиботеро қорӣ намоянд, то ки дар оянда зараре ба худ ва ҳамсоягонаш нарасад [11,с.569]. Аммо, бархе аз муаллифони осори таърихӣ хоҳони дар ҳолати асорат ва ғулумӣ нигоҳ доштани сарзаминҳои ишғолии русҳо буданд [15,с.65]. Муҳаққиқони осори таърихӣ давлати Россия пинҳон намедоранд, ки русҳо якҷанд мақсади соҳиб шудан ба Осиёи Миёнаро доштанд. Инҳо, пеш аз ҳама, назорат ба манъи ғулумфурӯшӣ, соҳиб шудан ба сарзамини аз чихати канданиҳои фойданок бойи Осиёи Миёна буд, ки дар интизори корчаллонҳои рус буданд. Ривож додани пахтакорӣ дар хонигарихои Осиёи Миёна ва алтернативаи пахтаи Амрико гардондани пахтаи арзони Осиёи Миёнаро ҳар як тоҷири рус орзу мекард. Чунки саноати аз ҳама пешрафтаи русҳо, ин саноати сабук ва бофандагӣ буд. Вале, нигоштаҳои муҳаққиқони рус дар хусуси “...мо (русҳо.С.С.) бе меваҳои хушки осӣғиҳо зиндагӣ карда метавонем, онҳо бошанд (осӣғиҳо.С.С.) бе маҳсулоти мо наметавонанд”, ба ҳақиқат рост намеомад [6,с.122]. Ободкорихо, дар сарзамини ишғолии русҳо назаррас буд. Муҳаққиқ Орановский чунин менигорад: “Беш аз 10 сол шудааст, ки вилояти навтаъсиси Фарғона дар ҳайати ГГТ аллақай ба чунин пешравиҳо расидааст. Агар Аморати Бухоро ҳам (қисмати Бухорои Шарқиро дар назар дорад.С.С.) дар солҳои аввали таъсисёбии ГГТ ба ихтиёри Россия ворид мегардид, аҳолии мардумаш ба пастӣ намерасид, ки мо имрӯз (с.1892) шохиди он ҳастем [5,с.176]. Муаллифони осори таърихӣ, порахӯриро дар сохторҳои гуногуни давлатии Аморати Бухоро решадавонда меҳисобиданд ва мансабдорон низ, пораро як ҳиссаи даромади худ меҳисобиданд. Д.И.Логофет сиёсати дар Аморати Бухоро пешгирифтаи Россияи подшоҳиро зери танқид гирифтааст. Сабабашро ў дар барқарор шудани Оҷонсии (Агенство) сиёсии императории Россия медонад, ки дар Бухорои нав (Когон) чойгир шуда, ҳамаи ҳаракатҳои муҳаққиқин, сиёсатмадорон, тоҷирон ва низомӣни Россияро дар сарзамини Осиёи Миёна, махсусан дар Аморати Бухоро назорат мекард. Дикқат надодан ба вазъи аҳолии семиллионафараи хонигарии Бухоро, ки чанде қабл вазъи миёнаҳолона доштанд ва имрӯз ба шарофати даҳолати мо ба қаҳтиву гуруснагӣ расидаанд, кори хуб нахоҳад буд», нигоштааст ў [8, с.9]. Аз ҷониби дигар, оид ба бартарихое, ки русҳо дар сарзамини ишғолнамудаашон созмондиҳӣ кардаанд, муаллифони осори таърихӣ ва адабии Осиёи Миёна, аз ҷумла Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳи Бухороӣ зимни роҳсипор шудан ба мақсади Арабистон, чунин нигоштааст: “...ба аробаи оҳанин ва пас ба киштии оташӣ нишаста то ба шаҳри Боку ва аз шаҳри Боку савори мошин шуда, то ба шаҳри Тифлис, аз ин ҷо низ савори мошин шуда то шаҳри Ботуми расидем”. Ў ҳар лаҳза аз ободкорихо дар сарзамини ишғолии русҳо (Осиёи Миёна ва Кавказ.С.С.)-ро зикр карда, аз ақибмондагиҳои иқтисодии сарзамини мусулмоннишини Шарқ изҳори таассуф менамояд. Баръакс, нигорандаи асар, роҳи байни Ислонбул то Маккаю Мадинаро хеле душворгузар ва нообод тавсиф менамояд [3,с. 49].

Аҳмади Дониш низ дар бораи меҳру шафқати русҳо дар осори худ борҳо ибрози ақида намудааст: “Ҳарчанд русҳо аз ҷиҳати миллӣ ва динашон аз мо фарқ мекунад, аммо онҳо дар самимият ва одамгарӣ аз мо боло меистанд” нигоштааст ӯ [4,с.69]. Пас аз ғалабаи Инқилоби Октябр, ҳукумати подшоҳӣ суқут кард ва дар Осиёи Марказӣ низ ба ҷойи генерал-губернатории Туркистон, ҳукумати Шӯроҳо зуҳур кард. Дар охири соли 1918, қувваҳои чапгаро дар водии Фарғона тавонистанд Ҷумҳурии Мухтори Қўқандро ташкил намоянд, вале он зуд аз байн рафт. Дар моҳи апрели соли 1921 ҳукумати марказӣ ба қароре омаданд, ки собиқ генерал-губернатории Туркистон ба ду қисм: Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркманистон ва Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон, ки ҳар дуяшон ба ҳайати РСФСР дохил мешуданд, созмон дода шавад. Чунонки зикр гардид, ҳукумати советӣ ханӯз дар моҳи ноябри с.1917 мустақилият ва муносиботи хонҳои Хева ва Аморати Бухоро, чуноне ки бо ҳукумати подшоҳии рус доштанд, ҳамин тавр ҳифз намуд. Ин маъноӣ онро дошт, ки Бухоро ва Хева бе иҷозати шӯравӣ амалеро содир карда наметавонистанд. Ақсулинқилобиён, умедвор буданд, ки коммунистҳо ба зудӣ аз по меафтанд ва дар қисми аврупоии Россия боз подшоҳ ба сари тахт меояд ва дар Осиёи Миёна низ, амирону хонҳо аъмоли собиқашонро давом хоҳанд дод. Лекин чунин нашуд. Ба ҳаракати чапгароёнаи «бухориёни ҷавон» ва коммунистҳои калаванд, ки ҷонибдори амир буданд, аз ҷониби англисҳо ва туркҳо тавассути ҳукумати Афғонистон кумакҳои низомӣ барои муҳофизат бар зидди Ҳукумати Шӯравӣ расонида мешуд. Бо мурури замон, бо пурзӯр шудани мавқеи ҳукумати навтаъсиси Шӯравӣ, тамоми нақшаҳои иттифоқононаи ақсулинқилобиёни дохиливу хориҷӣ ботил гардиданд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России В.В. / Бартольд // Сочинение. Т.9. –М.: Наука, 1977.
2. Вамбери А. История Бохары и Трансоксании с древнейших времен до настоящего / А.Вамбери. –Спб., 1873. - Т. 1-2.- 274-228 с.
3. Возех Қорӣ Раҳматуллоҳи Бухороӣ. Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул- мамолик.Нусхаи дастнависи р.2106.Шўъбаи дастхатҳои АИ ҚТ.
4. Дониш Аҳмад. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. - Душанбе,1999. - 98 с.
5. Записки Императорского русского географического общества (ЗИРГО) -СПб., 1893.
6. Залесов Н. Г. Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатъева в 1858 году/ Н. Г . Залесов // Русский вестник. – 1871. - №2.
7. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в., исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии с предисловием ак. И.Ю.Крачковского / П.П. Иванов. - Л.,1940.
8. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом / Д.Н. Логофет. – Спб., 1911. – Т. 1– 340с., Т.2- 354 с.
9. Логофет Д.Н. Страна бесправия: Бухарское ханство и его современное состояние / Д.Н. Логофет.– СПб.: Изд. Березовский В. – СПб., 1909. – 239 с.
10. Лобысевич Ф.И. Описание Хивинского похода 1873 года / Ф.И. Лобысевич. – СПб., 1898.
11. Медведев А. Война империй. Тайная история борьбы Англии против России/ А Медведев. -М.,2016. -796 с.
12. Мустаҷир Абдурахмон. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл. –Душанбе: Ирфон, 1989. -176 с.
13. Пирумшоев Х. Концептуальные вопросы истории и историографии таджикского народа [Текст]: Сборник статей / Х.Пирумшоев / Составитель и редактор д.и.н., проф. С. Мухиддинов.- Ч.1. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 528 с.
14. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в страны для переговоров. - Москва, 1822. -Ч. 2.
15. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии / М.А.Терентьев. - СПб.,1906.-ЛТ/4.

ТАЪСИРИ ВОҚЕАҲОИ СИЁСИИ ТУРКИСТОН БА МУНОСИБОТИ БАЙНИДАВЛАТИИ ХОНИГАРИҲОИ ОСИЁИ МИЁНА, ДАР ОХИРИ АСРИ XIX, ОҶОЗИ АСРИ XX (БАР МАБНОИ САРЧАШМАҲО)

Дар нимаи дувуми асри XIX Аморати Бухоро, қисман хонигарии Хева ва ба таври пурра Хонигарии Қўқанд ба зери султай русҳо гузашта, ҳамчун кишварҳои (округҳои) алоҳида ба ҳайати воҳиди маъмурии

дар Осиёи Миёна ташкил додаи русҳо, ки номи генерал-губернатории Туркистонро дошт, ворид гардиданд. Аз ҷумла, дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон ба ҷойи хонигарии Қўқанд вилояти Фарғона ба вучуд омад. Як қисми асосии Аморати Бухоро низ ба ихтиёри русҳо гузашт ва танҳо қисматҳои кӯҳистонии аморат дар ихтиёри амири Бухоро монд, ки бо истилоҳи “Бухорои Шарқӣ” ёд мешавад. Мақсади асосие, ки русҳо дар нимаи дувуми асри XIX дар назди худ гузошта буданд, иҷро гардид ва онҳо тавонистанд то сарҳадҳои шимолии сарзамини зерсултаи англисҳо, яъне Ҳинди Британия наздик оянд. Муҳаққиқони таърихи муносибатҳои сиёсӣ ва дипломатии Россияи подшоҳӣ ва хонигариҳои Осиёи Миёна бар он назаранд, ки русҳоро маҳз эъзомияҳои англисҳо дар наздикиҳои сарҳадҳои хониҳо ба ташвиш андохтаанд, то ки ҳар чи зудтар ба Осиёи Миёна соҳиб шаванд. Ҳақиқатан ҳам, ғасб кардани бозорҳои тичоратии Эрону Афғонистон ва Осиёи Миёна аз ҷониби англисҳо дар солҳои 30-40 асри XIX, амалиёти ҳарбии русҳоро барои ба хоки Осиёи Миёна ворид гардидан тезонида буд. Чунки буржуазияи навзӯхури рус низ мехостанд, ки барои молҳои саноатии хеш бозори истеъмолӣ пайдо намоянд ва бозори хониҳои Осиёи Миёна ҷавобгӯи ҳамин талаботи русҳо шуда метавонист. Муаллиф, инчунин давраи то ҳамроҳшавӣ ба Россияи подшоҳиро мавриди омӯзиш қарор дода, ҷанбаҳои мусбат ва манфии ба ҳаёти мардуми тоҷик таъсиргузоро дар нимаи дуюми асри XIX ва оғози XX ро зикр намудааст.

Калидвожаҳо: Осиёи Миёна, генерал-губернатории Туркистон, хонигариҳои Осиёи Миёна, Бухорои Шарқӣ, Россия, Бухоро.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ТУРКЕСТАНЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ СРЕДНЕАЗИАТСКИХ ХАНСТВ В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ (НА ОСНОВЕ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ)

После завоевания Средней Азии царской Россией, некоторые ханства прекратили существовать частично, как Хева, а некоторые другие, например, Кокандское ханство в 1876 году полностью было ликвидировано и на его месте возникла Ферганская область в составе Генерал-Губернаторства Туркестана. Часть Бухарского эмирата также была захвачена русскими войсками. Только Восточная Бухара как часть бывшего Бухарского эмирата и Хивинского ханства в ничтожном состоянии остались в руках тюркоязычных эмиров и ханов Средней Азии. Последние не были самостоятельными и подчинялись русским властям в Ташкенте, а также российскому политическому агентству, образованному в 1886 году в новой Бухаре. Многие авторы исторических книг правильно отмечают, что русские выполнили те задачи, которые были поставлены перед ними в Средней Азии: это захват и порабощение основной части среднеазиатских ханств. В исторических источниках того времени отмечается также, что завоевание Средней Азии русскими войсками, были ответом на военные и военно дипломатические вылазки английских колонизаторов, которые уже в середине XIX в., были полноценными хозяевами в Британской Индии. В середине XIX века, посредством своими недорогими текстильными материалами, англичане также, “захватили” большую часть рынков Ирана, Афганистана и постепенно стали приближаться к среднеазиатским городам. Как отмечается в статье, главным целом британских политиков являлся нанесение уронь русским производителям товаров. Именно, за такие поступки со стороны англичан, русским производителям приходилось в спешном порядке завоевать Среднюю Азию. Автор уделяет внимание на позитивные и отрицательные результаты происходящих событий Центральной Азии конца XIX начало XX вв.

Ключевые слова: Средняя Азия, Генерал Губернаторства Туркестана, Среднеазиатские ханства, царская Россия, Восточная Бухара.

POLITICAL EVENTS IN TURKESTAN AND THEIR INFLUENCE ON INTERSTATE RELATIONS OF THE CENTRAL ASIAN KHANATES IN THE LATE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES (BASED ON THE BASIS OF THE FIRST SOURCES)

After the conquest of Central Asia by Russia, some khanates ceased to exist in this region. For example, the Kokand Khanate in 1876 was liquidated and in its place the Ferghana Region arose as a part of the General Governorate of Turkestan. Part of the Bukhara emirate was also captured by Russian troops. Only East Bukhara, as part of the former Bukhara emirate and the Khiva khanate, remained in the miserable condition in the hands of the Turkic-speaking emirs and khans of Central Asia. The latter were not independent and were subordinate to the Russian authorities in Tashkent, as well as to the Russian political agency, formed in 1886 in the new Bukhara. In the middle of the 19th century, through their inexpensive textile materials, the British also “captured” most of the markets of Iran, Afghanistan and gradually began to approach Central Asian cities. As noted in the article, the main whole British politicians was causing damage to Russian producers of goods. Namely, for such acts on the part of the British, Russian producers had to hurry to conquer in Central Asia. The author pays attention to the positive and negative results of the events of Central Asia. The author pays attention to the positive and negative results of the events of Central Asia at the end of the XIX beginning of the XX century.

Key words: Central Asia, Governor General of Turkestan, Central Asian Khanates, Tsarist Russia, Eastern Bukhara.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидов Султон Маҳмадович - Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷамъиятшиносӣ. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Дехотӣ 1/2, Телефон: (+992)935-01-33-12

Сведения об авторе: Саидов Султон Махмадович - Таджикский государственный университет коммерции, кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2 Телефон: (+992)935-01-33-12

Information about the author: Saidov Sulton Makhmadovich - Tajik State University of Commerce, Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Social Sciences. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street 1/2 Phone: (+992) 935-01-33-12.

УДК: 352/354 (573.3)

МАСЪАЛАҶОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МАҚОМОТИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ализода Б.П.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Баъд аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон новобаста ба вазъи мураккаби сиёсии ҷомеа, дар ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта барои рушду такомули идоракунии давлатӣ ва таҳкими фаъолияти мақомоти идоракунии давлатӣ шароити мусоид фароҳам омад.

Дар давраи вазъи мураккаби сиёсӣ, баъд аз доир гардидани Иҷлосияи таърихии XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 1992 барои таҳкими мақомоти идоракунии давлатии кишвар, муайян намудани самти раванди инкишофи ҷомеа дар солҳои минбаъда ва пайгири намудан аз принципҳои талаботи бунёди ҷомеаи демократӣ, дунявӣ ва ҳуқуқбунёду заминаҳои воқеӣ ба вучуд омаданд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими ин иҷлосияи таърихӣ аз он иборат буд, ки дар замони бухрони сохторҳои ҳокимият як қатор санадҳои меъриии ҳуқуқӣ қабул кард, ки онҳо ба барқарор, фаъл гардонидан ва таҳкими сохторҳои мақомоти давлатӣ мусоидат намуданд.

Мақсади идоракунии давлатӣ дар ҷомеаи демократӣ танзиму баланд бардоштани самаранокии равандҳои ташаккул ва амалишавии ҳокимияти давлатӣ мебошад. «Таърих гувоҳ аст-менависад Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон,-ки дар тӯли ҳазорсолаҳо оини давлату давлатдорӣ тоҷикон саҳтиҳои хорошикани таназзулу эҳё шуданро борҳо аз сар гузаронида, аз дунболи ҳар шикасту инқироз, боз эҳёшавӣ ва камолоти афзунтарро ноил гаштааст» [1, с. 23].

Воқеан, баъд аз ба даст овардани истиқлолияти сиёсӣ дар кишварамон барои рушду такомули мақомоти идоракунии давлатӣ шароити мусоид фароҳам омад. Истиқлолият шиносномаи ҳастии давлати комилҳуқуқ ва соҳибхитиёри тоҷикон дар ҷомеаи ҷаҳонист, ки низоми давлатдорӣ, сиёсати дохилию хориҷӣ, сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии хешро мустақилона пеш мебарад. Истиқлолият рамзи соҳибдавлатӣ ва ватандорӣ миллати сарбаланду мутамаддини тоҷик аст, ки номаи тақдирашро бо дасти хеш навишта, роҳу равиши хоса ва мақому мавқеи муносибро дар ҷомеаи ҷаҳонӣ пайдо карда, набзи давлату миллати моро бо набзи сайёра ҳамсадо месозад [1,с.23] қайд намудааст Пешвои миллат.

Таҷрибаи муосири давлатдорӣ кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки татбиқи сиёсати давлатӣ, аз ҷумла идоракунии давлатӣ аз салоҳиятноки, донишу малака ва сатҳи

баланди касбии хизматчиёни давлатӣ вобастагӣ дорад. Ҳар қадаре ки хизматчиёни давлатӣ дорои донишу малака ва маҳорати идоракунӣ бошанд, ҳамон қадар фаъолияти касбии онҳо самарабахш гардида, рушди ҳамаҷонибаи мақомоти идоракунии давлатӣ таъмин мегардад.

Дар ин раванад бо назардошти масъулияти бузурге, ки таърих ба дӯши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ниҳод, ӯ дар давоми камтар аз як моҳи Раиси Шӯрои Олӣ - Сарвари давлат интиҳоб шуданаш дар мурочиатномаи худ ба халқи шарифи кишвар (12 декабри соли 1992) барномаи бисёр мушаххас ва мукаммали аз бӯҳрони сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ берун овардани Тоҷикистонро пешниҳод намуд.

Баъд аз қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (1994) низоми идоракунии кишвари мо тадричан аз усули фармонфармоӣ ба низоми демократӣ табдил ёфт, ки ин тақозои замон ва хусусияти демократӣ доштани ҳокимияти давлатӣ мебошад. Хизмати давлатии навини Тоҷикистон зодаи замони истиқлолият мебошад, ки дар шароити басо ногувори таърихи миллат оғоз гардида, марҳила ба марҳила нумӯ ёфт [10, с.3]. Воқеан, Конститутсияи замони Истиқлол заминаҳои ҳуқуқии низоми нави мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти идоракунии Тоҷикистонро ба вучуд оварда, барои рушди минбаъдаи онҳо замина гузошт.

Дар ин замина дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ пояҳои асосии давлати ҳуқуқиву дунявӣ ва иҷтимоӣ гузошта шуданд. Сохтори давлат тағйир ёфта, ҳокимият ба се шохаи мустақил - иҷроия, қонунбарор ва судӣ ҷудо шуд. Тавассути парламенти касбии доимоамалкунанда қабул шудани як силсила қонунҳое, ки ба рушди иқтисоди миллӣ, инкишофи батадриҷи муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангӣ мусоидат мекунанд, Тоҷикистон ба як марҳилаи сифатан нави рушд расид.

Дар ин раванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани сулҳу ошти миллӣ бо мақсади рушду такомули заминаҳои ҳуқуқии хизмати давлатӣ ва идоракунии давлатӣ моҳи ноябри соли 1998 бори аввал Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» қабул гардид. Ин қонун барои ташаккул ва инкишофи минбаъдаи хизмати давлатии касбӣ ва такмили низоми идораи давлат дар кишварамон замина ба вучуд овард.

Бо мақсади такомулу рушд ва ба стандарти ҷаҳонӣ мутобиқ гардонидани хизмати давлатии шаҳрвандӣ ва таҳкими фаъолияти мақомоти идоракунии давлатӣ бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи январи соли 2001 Раёсати (Агентии) хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт, ки воқеан ҳам сохтори нав дар низоми давлатдорӣ мебошад.

Зарурияти ташкил намудани сохтори нав-Раёсати (Агентии) хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он иборат буд, ки самаранокии фаъолияти хизматчиёни давлатӣ, малакаю маҳорати касбӣ ва салоҳиятнокии касбии онҳо ташаккул дода шавад, то онҳо дар шароити имрӯзаи инкишофи ҷомеа самарабахшии идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатиро таъмин карда тавонанд.

Пешрафти ҷомеа ва амалияи давлатдорӣ нишон доданд, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» талаботи имрӯзаи мақомоти давлатиро қонеъ карда наметавонад. Аз ин хотир, бо ташаббуси мақоми ваколатдори соҳаи хизмати давлатӣ - Раёсати (Агентии) хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳрири нави қонун гурӯҳи корӣ ташкил дода шуд ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» дар таҳрири нав моҳи март соли 2007 ба тасвиб расида, мавриди амал қарор дода шуд [5].

Дар баробари ин, Раёсати (Агентии) хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон то имрӯз бо мақсади рушду такомули идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ дар Тоҷикистон санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқии марбути соҳаро таҳия ва пешниҳод

намудааст, ки аз ҷониби мақоми қонунгузори кишвар ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардида, мавриди амал қарор гирифтанд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба натиҷаҳои ислоҳоти низоми идоракунии кишвар таваҷҷуҳи доимӣ зоҳир намуда, вобаста ба ин масъалаи муҳим Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намудааст: «Ҳукумат солҳои охир барои татбиқи ислоҳоти куллии идораи давлатӣ кӯшиш менамояд. Ҳадафҳои асосии он баланд бардоштани самаранокӣ ва шаффофияти фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, таҳкими низоми худидораи маҳаллӣ, таъмини пурраи мустақилияти ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, кам кардани даҳолати давлат ба фаъолияти хоҷагидорӣ, пурзӯр намудани мубориза бо коррупсия мебошад. Гузаронидани ислоҳоти зикршуда аз мақомоти дахлдори давлатӣ масъулияти баландро талаб менамояд» [8, с.16]. Дар айни замон ин таваҷҷуҳ ва дастури Сарвари давлат роҳнамои фаъолияти хизматчиёни давлатӣ буда, таконе барои тарбияи хизматчиӣ давлатии соҳибкасб ва ташаккули хизмати давлатии муосир, ки ҷавобгӯи манфиатҳои миллӣ бошад, гардид.

Ҷамҷунин, вобаста ба самаранокии хизмати давлатӣ ва сифатҳои касбии хизматчиёни давлатӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намудааст: «Сатҳу сифати идоракунии давлатӣ ба донишу таҷриба, маҳорату малака, масъулиятшиносӣ ва ташаббускорӣ ва сифатҳои касбӣ кордонии хизматчиёни давлатӣ вобаста аст» [7, с.14]. Ин гуфтаҳои Сардори давлат сармашқи фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ гардида, барои рушди идоракунии давлатӣ ва самарабахшии хизмати давлатӣ мусоидат намуданд.

Муносибати воқеъбинона ба хизмати давлатӣ яке аз самтҳои муҳимми сиёсати дурандешонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба шумор меравад. Сардори давлат ба ин рукни муҳимми давлатдорӣ хусну таваҷҷуҳи беандоза дорад. Ин аст, ки дар ҳар як Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмати давлатию хизматчиёни давлатӣ ва раванди татбиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода мешаванд.

Ҷамзамон, бо мақсади мусоидат ба ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди Раёсати хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаи Комиссияи Аврупо «Мусоидат ба хизмати давлатӣ ва идоракунии самарабахш» амал менамояд, ки масъулини он низ дар рушди хизмати давлатии Тоҷикистон [10, с.427] ва таҳияи баъзе санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи хизмати давлатӣ саҳмгузоранд. Лоиҳаи мазкур дар давоми фаъолиятҳои дар дастгирии молиявии ислоҳоти идоракунӣ, таҳияи баъзе санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонии ташкил ва идораи хизмати давлатӣ мусоидат намудааст.

Дар шароити имрӯзаи рушди ҷомеа хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистони муосир дар тақомули рушд қарор дорад. Баҳри пешрафти соҳа ва тақомули идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ, баланд бардоштани нуфузу эҳтироми хизматчиёни давлатӣ кӯшишҳои бештаре ба харҷ дода мешавад. Тавре дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, хизматчиёни давлатӣ «... бояд намунаи интизоми олию меҳнати фидокорона ва содиқона бошанд» [3, с.9].

Низоми идоракунии давлатии ҷавобгӯ ба талаботи имрӯзаи рушди ҷомеа яке аз омилҳои муҳимми сулҳу субот, пешрафту ободии мамлакат мебошад. Дар давоми солҳои истиқлолият дар Тоҷикистон зина ба зина ба таҳкими давлатдорӣ амон диққати ҷиддӣ

дода мешуд. Барои рушду такомули минбаъдаи хизмати давлатӣ таҳкими сулҳу ваҳдат ва таъмину ҳифзи суботи сиёсии ҷомеа нақши муассир доранд. Дар ин замина арзишмандтарин дастоварди сиёсии мардуми тоҷик дар замони истиқлол - ин хиради азалию пирӯзии ақли солими ҷомеаи Тоҷикистон ва ба имзо расидани «Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон» ба шумор меравад, ки ба ҷанги шаҳрвандӣ хотима гузошта, барои бунёдкорӣ созандагӣ, ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ ва рушди хизмати давлатии Тоҷикистон роҳи васеъ кушода, барои пешрафти тамоми соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мусоидат намуд.

Ҳамин тавр, дар Тоҷикистон дар замони истиқлол дар самти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ саҳифаҳои дурахшон зиёданд ва кишвари мо то имрӯз дар самти таҳким ва рушди падидаҳои муҳими идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ ба дастовардҳои муайян ноил гардидааст. Инҳо, пеш аз ҳама, ба таври конституционӣ мустақкам намудани ҳуқуқи шаҳрвандон ба хизмати давлатӣ, нақш ва мавқеи шаҳрвандони ҷумҳурӣ дар идоракунии давлатӣ, ба танзим даровардани муносибатҳои бо хизмати давлатӣ алоқаманд ва ғайра мебошанд.

Фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ бояд ба татбиқи сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодию фарҳангии давлат, таъмини муътадили вазъи сиёсӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии тамоми кишрҳои ҷомеа нигаронида шуда бошад, рушди устувори иқтисодии давлатро таъмин карда тавонад.

Амалияи давлатдорӣ кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки амалисозии фаъолияти мақомоти идоракунии давлатӣ, татбиқи сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии давлат ба салоҳиятнокии, донишу малакаи касбии хизматчиёни давлатӣ вобаста аст. Яъне, дар фаъолияти мақомоти идоракунии давлатӣ чи қадар хизматчиёни давлатӣ дорои донишу малака, маҳорат ва салоҳиятнокии касбӣ бошанд, ҳамон қадар фаъолияти хизмати онҳо самарабахш гардида, рушди ҳаматарафаю устувори давлат таъмин карда мешавад.

Дар айни замон то имрӯз оид ба рушду такомули мақомоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ дар Тоҷикистон заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба вучуд оварда шудаанд. Барои рушди минбаъдаи соҳа бояд қонуну санадҳои меъёрии ҳуқуқии нави марбути хизмати давлатӣ таҳия карда шаванд, ки ба самараноки хизмати давлатӣ ва фаъолияти хизматчиёни давлатӣ нигаронида шуда бошанд ва бо ин тарз самарабахшии идоракунии давлатӣ ва фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ таъмин карда шаванд.

Барои афзоиши сармояи инсонӣ ва такмили неруи зеҳнӣ ақлонӣ, салоҳиятнокии касбии хизматчиёни давлатӣ чунин маркази таълимӣ фарҳангии лозим аст, ки мутахассисони соҳаи идоракунии давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ тайёр карда шаванд. Ҳамчунин, мутахассисоне, ки имрӯз дар мақомоти марказӣ, маҳаллӣ ва худидоракунии маҳаллӣ фаъолият мекунанд ва аксарияти онҳо ихтисоси омӯзгорӣ доранд аз нозуқиҳои илми идоракунии муосир огоҳии камтар доранд, курсҳои азнавтӣ-рукунии касбиро хатм карда, донишу маҳорати касбии худро ба талаботи замон мутобиқ гардонанд. Бояд иқрор шавем, ки мо дар самти тайёркунии касбии хизматчиёни давлатӣ аз аксари давлатҳои пасошӯравӣ ақиб мондаем ва бояд оид ба ин масъалаи муҳими аҳамияти стратегидошта чораҳои мушаххас андешем.

Бо Фармони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 29 феввали соли 2020 Донишкадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил дода шуд. Ин имконият медиҳад, ки мутахассисони соҳаи идоракунии давлатӣ дар заминаи академияи мазкур тайёр карда шаванд. Тайёр кардани мутахассисони дорои донишҳои сиёсӣ ва маъмурии мутобиқ ба талаботи имрӯзаӣ ҷаҳони зудтағйирёбанда ба пешрафти идоракунии давлатию худидоракунии маҳаллӣ ва хизмати давлатӣ ва дар маҷмӯъ ба инкишофи давлатдорӣ саҳми арзанда хоҳад гузошт.

Ҳамин тавр, дар 28-соли Истиқлолияти давлатии кишвар мақомоти идоракунии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол ба сол рушду такомул ёфта, ба таҳкими давлату давлатдорӣ навинамон мусоидат намуд. Аммо мо бояд барои боз ҳам рушду такомул додани мақомоти идоракунии давлатӣ кӯшиш намуда, барои ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ гардонидани он тамоми имкониятҳоро истифода барем. Пеш аз ҳама, барои фаъолияти самарабахши мақомоти идоракунии давлатӣ ба хизмати давлатӣ ашхоси покқичдону мутахассисони варзидаи дорои маънавиёти баланд ва салоҳиятнокии касбӣ ҷалб карда шаванд, то онҳо ба манфиати халқу ватан хизмат карда тавонанд. Барои ноил шудан ба ин мақсади муҳимми рушду такомули идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ тақмили қонунгузори соҳа, таҳияи стандартҳои хизматрасонӣ, беҳтар гардонидани вазъи ҳуқуқии хизматчиҳои давлатӣ, таъмини шаффофияти фаъолияти муътадили дастгоҳ ва мақомоти идоракунии давлатӣ мусоидат хоҳад кард.

Ҳамин тавр, метавон хулоса намуд, ки мақомоти идоракунии давлатии Тоҷикистони соҳибистиқлол дар давраи вазъи мураккаби сиёсӣ ва мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар ташаккули давлатдорӣ навини тоҷикон ба вучуд омада, марҳила ба марҳила ташаккул ва такомул ёфтааст ва минбаъд ҳам барои ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ гардонидани он тақмили таҳким хоҳад ёфт.

АДАБИЁТ

1. Бунёди давлатдорӣ навин. -Москва: Радуница, 2002.-416 с.
2. Джамшедов Д. Н. Государственная служба Республики Таджикистан (конституционно-правовой аспект): дис. канд. юрид. наук / Д. Н. Джамшедов. -М., 2011.-167с.
3. Каримов К.М. Хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон: дар 2 ҷилд. Монография / К.М. Каримов. - Душанбе: ЭР-Граф, 2006.- 496с.
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: Шарқи озод, 2016. -56с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» дар таҳрири нав, №233 аз 5 марти соли 2007 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, №3.
6. Қосимов Г.Ҷ. Хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Г.Ҷ. Қосимов, Ҳ.Нуриддинов, Қ.Искандаров, Б. П. Ализода. - Душанбе: Офсет, 2012. -168с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 апрели соли 2008.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20 апрели соли 2006. -Душанбе, 2006. – С. 16.
9. Саидов А.Т. Хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (андешаҳо, дурнамо). Монография / А.Т. Саидов. -Душанбе: Шарқи озод, 2006, -128 с.
10. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии хизмати давлатӣ. -Душанбе: Эҷод, 2009.- 427с.

МАСЪАЛАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МАҚОМОТИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои ташаккул ва рушди мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд намудааст, ки шаклҳои нави идоракунии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар натиҷаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ташаккул ёфтанд, ки асосан ҳамаи мақомоти идоракунии давлатӣ, аз ҷумла мақомоти ҳокимияти иҷроия аз нав ташкил ёфтанд. Баъд аз қабули Конститутсияи нав дар соли 1994 дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ мақомоти олии идоракунии ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла мақомоти соҳавии идоракунии ҳам дар сатҳи марказӣ ва ҳам дар сатҳи маҳаллии ҳокимият тақмил дода шуданд. Муаллиф қайд менамояд, ки минбаъд пас аз ба даст овардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар низоми идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омада, мақомоти идоракунии давлатӣ ба талаботи замони мутобиқ гардонидани шуданд. Дар мақола қайд карда мешавад, ки новобаста ба дастовардҳои мавҷуда дар низоми идорӣ кишвар, зарурати тақмил ва таъмини фаъолияти самарабахши ҳамаи шохаҳои ҳокимият, бавижа мақомоти идоракунии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд дорад.

Калидвожаҳо: мақомоти идоракунии давлатӣ, ташаккул, рушд, идоракунии давлатӣ, ислоҳоти конституционӣ, идоракунии президентӣ, принципи таҷзияи ҳокимият, мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллӣ.

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы становления и развития органов государственного управления в Республике Таджикистан. Автор подчеркивает, что новые формы государственного управления в Таджикистане формировались в результате достижения государственной независимости, когда в основном были реорганизованы все органы государственного управления, в том числе исполнительные органы государственной власти. После принятия новой Конституции страны в 1994 году в результате конституционной реформы совершенствовались высшие органы государственной власти, в том числе органы управления как на центральном, так и на местном уровнях власти. Автор подчеркивает, что в дальнейшем после достижения мира и национального согласия в результате конституционной реформы в системе государственного управления Таджикистана, особенно в системе органов государственной власти произошли существенные изменения и органы государственного управления были приведены в соответствие с требованиями времени. В статье отмечается, что, несмотря на достигнутые результаты, есть необходимость в совершенствовании и обеспечении эффективной деятельности всех ветвей власти и особенно органов государственного управления в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: органы государственного управления, становление, развитие, государственное управление, конституционная реформа, президентское управление, принцип разделения властей, высшие органы государственной власти, местные исполнительные органы.

FORMATION AND DEVELOPMENT PROBLEMS OF STATE AUTHORITY BODIES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the issues on formation and development of state administration bodies in the Republic of Tajikistan. The author emphasizes that new forms of public administration in Tajikistan formed and were restructured since achieving state independence. Mainly all state administration bodies, including executive bodies of state authority. After adoption of country's new Constitution in 1994 and in the constitutional reforms process, there were improved supreme bodies of state authority, including administrative bodies both on central and local levels. The author states that after achieving peace and national reconciliation, during constitutional reforms there had been significant changes in the system of public administration, especially in the system of state authority bodies. State administration bodies have been brought up to date. There is note in the article that despite to achieving results there is a need for improvement and providing efficient activity of all branches of government, particularly state administration bodies of the Republic of Tajikistan.

Keywords: state administration bodies, formation, development, state administration, constitutional reform, presidential regime, the principle of separation of powers, supreme bodies of state authority, local executive bodies

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ализода Баҳриддини Пирмуҳаммад* – Пажӯҳишгоҳи идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, ходими пешбари илмӣ. Суроға: 734025, Душанбе, кӯч. Саид Носир 33, Телефон: (+992 37) 228 91 51. E-mail b.p.alizoda63@mail.ru

Сведения об авторе: *Ализода Баҳриддини Пирмуҳаммад* - НИИ государственного управления и государственной службы Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник. **Адрес:** Таджикистан, 734025, Душанбе, ул. Саид Носира, 33, тел: (+992 37) 228 91 51. E-mail b.p.alizoda63@mail.ru

Information about the author: *Alizoda Bahriddini Pirmuhammad* - Institute of public Administration and public service affairs of the Academy of public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, PhD in Philology, Main Specialist of the Research. **Address:** 33, str. Said Nosir, Dushanbe, 734025, Tajikistan. Телефон: (+992 37) 228 91 51. E-mail b.p.alizoda63@mail.ru

Ганҷақова М.Г.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар таърихнигории муосири халқи тоҷик оид ба сарнавишти давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон, авзои сиёсии солҳои 90-ум, илму фарҳанг, раванди музокирот ва истиқрори сулҳи тоҷикон як қатор адабиёти ёддоштӣ таълиф ёфтаанд, ки аз рӯи нуқтаи назари муаррихон, сиёсатмадорон ва шохидони бевосита баррасӣ гардидаанд. Аз таърих маълум аст, ки вақте Эълomia дар бораи истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид, ҷумҳуриро даргириҳои сиёсӣ фаро гирифта, нисбати ин дастоварди бузурги таърихӣ беътиной зоҳир гардид. 9 сентябри соли 1991 Ҷумҳурии Тоҷикистон Истиқлолияти комил ба даст овард, ки беҳтарин ва олитарин ҳадяи таърихӣ деринтасор дар тақдирӣ давлатдорӣ тоҷикон маҳсуб меёбад.

Аз саҳифаи таърих маълум аст, ки тоҷик волоияти забону фарҳанги худро бо гузашти хазорсолаҳо аз даст навода, дами теги ҳама гуна таассуби динию мазҳабӣ ва душмангароиро бо фарҳанги оламгирӣ хеш кунд намудааст. Маҳз чунин хиради азалии тоҷикон баҳри мӯътадилнамоии авзои сиёсии солҳои 90-уми асри XX ба қор омада, собит ва муайян намуд, ки бе сулҳу музокирот ва ҳамдигарфаҳмӣ ба ҳадафи асосӣ расидан ғайриимкон аст. Вобаста ба ин масъала дар адабиёти ёддоштӣ сабабҳо ва рафти ҷанги шаҳрвандӣ, маҳсусан сулҳу музокироти тоҷикон аз нуқтаи назари ёддоштнависон таҳқиқу таҳлил гардидааст. Қайд намудан лозим аст, ки на ҳамаи ёддоштнависон дартаълифоти хеш ҳолисона сабаб, рафт ва оқибати ҷангро ҳолисона баҳогузорӣ намудаанд. Камбудии асосӣ дар он аст, ки аксарияти ёддоштҳо яктарафа таҳлил гардида ва муаллифи он шахсоне мебошанд, ки ба ин ё он тараф шомил буда, ҳатман гуноҳи асосиро ба тарафи муқобил нисбат медиҳанд, ки бо мурури давраи замони мавриди таҳқиқи таҳлили муҳаққиқон қарор гирифта, ҳақиқати таърихӣ аён мегардад. Аммо дар масъалаи музокироти тоҷикон қайд намудан ҷоиз аст, ки он аввалиндараҷа буда, бевосита аз тарафи чехраҳои сиёсӣ, иштирокчиёни раванди музокирот ва муаррихони касбӣ дар хусуси таҷрибаи таърихӣ ва беҳамтои он ёддоштҳои безаволе таълиф ёфтаанд, ки ҳатто ному хусусияти сулҳонаро дар бар гирифтаанд ва боиси бою ғани гардидани саҳифаи сулҳонарии таърихӣ тоҷикон гардидаанд.

Хусусан дар масъалаи раванди гуфтушунид ва давраҳои музокироти сулҳи тоҷикон И. Усмонов, А. Достиев, Ш. Саъдиев, В. Набиев, Ғ. Ҳайдаров ва дигарон асарҳои хешро таълиф намудаанд, ки бархе аз онҳо хусусияти ёддоштиро дар бар гирифта бошанд ҳам, аммо дар таҳқиқи ҳақиқати таърихӣ сулҳонарии тоҷикон мувофиқи ҳадаф буда, арзишманду волоияти онҳо қобили тазаккур аст. Дар баробари он бархе аз ёддоштҳо тавассути нуқтаи назари муаллифон воқеан ба қалам қашида шудаанд, ки таълифоти Иброҳим Усмоновро ба он шомил намудан лозим аст. Аз ҷумла оид ба авзои муташанничи сиёсӣ ва нобовариву ҳамдигарии тарафайн қайд намудааст, ки тоҷикон нисбати ҳамдигар ватанро бегона номида, дар симои ҳамдигар қотил ва душманро медиданд [10, с. 6]. Албатта чунин ҳақиқати талхе, ки аз паст будани маърифати сиёсӣ шаҳодат медиҳад, фаромӯшнопазиранд ва минбаъд сабақи таърихӣ баҳри ҳифзи истиқлолияти комил маҳсуб меёбад.

Иброҳим Усмонов яке аз иштирокчиёни раванди музокироти сулҳи тоҷикон маҳсуб ёфта, ки то давраи ниҳии ба имзо расидани Созишномаи умумӣ дар бораи барқарор кардани сулҳ ва ризоияти миллӣ ширкат варзидааст. Аз ин ҷиҳат гуногунандешии раванди музокирот, лаҳзаҳои тақдирҳалкунандаву ҳассос тавассути ҳуччату қарорҳои ба тавсибрасида дар ёддоштҳои Иброҳим Усмонов - «Сулҳнома» ва «Лаҳзаҳои сулҳи ботаҷдбир» басо ҳақиқатнигорона таҳлилу таҳқиқ гардидааст. Албатта дар он лаҳзаҳои ҳассосу тақдирсоз тарафҳои даргирро ба сари мизи музокирот даъват намудану аз қобили сулҳу субот ҳарф задан бениҳоят душвор буд, ки онҳо амалӣ гардидани мақсадҳои худро

танҳо расидан ба сари қудрату мансаб орзу мекарданд. Аммо дарк намудан лозим аст, ки танҳо тавассути сулҳу осоиштагӣ ва фазои орому осуда имконияти амалӣ намудани мақсадҳо, замоне фаро мерасаду халқ соҳиби арзандаву ҳақиқии худро меёбад, ки айнан таърих онро собит намуд.

Аз мазмуну мухтавои “Сулҳнома”-и Иброҳим Усмонов бар меояд, ки маҳз кушишу захираҳои зиёди сарвари давлат ба Ваҳдати миллӣ оварда расонид. Ин икдоми роҳбари давлат садоқати бузурги таърихӣ дошта, миллатро ба ғолибу мағлуб чудо накард ва савгандашро оид ба бозгардонидани охири шаҳрванди фирории Тоҷикистон ба Ватан иҷро намуд. Чунин сиёсати сулҳофарии сарвари давлат боиси арҷгузорӣ ва эҳтиром арзёбӣ гардида, таърихест аз номи миллати тоҷик онро Эмомалӣ Раҳмонов асос гузошт, ки дар партави он халқи тоҷик сарчамъ ва ободгари рӯзгораш бошад [10, с. 3]. Дар баробари он қобили зикр аст, ки баҳри шарафёб гардидан ба сулҳу субот на ҳама намояндагони мафиатҷӯ тарафдор буда, чунин ғояро эътирофу дастгирӣ карданд ва ҳатто баъзеи онҳо ба сиёсати пешгирифтаи давлат бо назари шубҳа назар мекарданд. Падидаи аз ҳама хатарнок дар он рӯзҳо риоя накардани Конститутсия ва дигар қонунҳои мамлакат маҳсуб ёфта, ҷинояту қонуншиканӣ ба як рафтори муқаррарӣ мубаддал ёфта буд.

Раванди дар амал татбиқ намудани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллии Тоҷикистон ҳамчун падидаи беҳамтое зоҳир гардидааст, ки дар ёддоштҳои яке аз ширкаткунандагони давраҳои музокироти сулҳи тоҷикон Абдумачид Достиев – муовини Раиси Комиссияи Оштии миллӣ инъикос ёфтааст, ки раванди мухталифи лаҳзаҳои тақдирсозро дар ёддоштҳои «Тоҷикистон: шикастанҳо ва бастанҳо», «Ситораи ғолиб» ба қалам кашидааст. А. Достиев дар ёддоштҳои пеш аз ҳама вазъияти сиёсии Тоҷикистони тозаистиклолро, ки рӯ ба ҳазон оварда буд, нақши сарвари давлат, хизматҳои таърихӣ онро дар раванди музокирот ва ниҳоят ба марҳилаи ниҳой, сулҳу ризоияти миллӣ расиданро таҷассум намудааст. Аз ёддоштҳои А. Достиев бар меояд, ки неруи солим ва ватандӯстони Тоҷикистон роҳи ягонаи начоти миллатро дар музокира ва сулҳ медиданд. Дар ҳақиқат қайд намудан лозим аст, ки маҳз мавқеи созандагии Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон пойдевори боустувори бомуваффақият анҷом пазируфтани ин музокирот буд, ки чунин роҳи мушқилоро пеша карда, сулҳу суботи ҷомеаро таъмин намуда, миллатро ба манзили мақсад расонид. Мушқилои асосие, ки дар роҳи ба муоҳидаи сулҳ омадани тоҷикон садди роҳ гардида буд, ин нобоварии тарафайн буд. Бешубҳа қайд метавон намуд, ки маҳз муборизаву талошҳои сулҳҷӯёнаи чунин роҳбарон ба сулҳофарии тоҷикон оварда расонид.

Маҳз чунин раванди музаффарияти фидокоронаи сарвари давлат дар ёддошти А. Достиев - “Ситораи ғолиб” мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтааст. Аз мазмуни таҳқиқоти муаллиф бар меояд, ки халқ бо роҳбарии сарвари ҳақиқии хеш роҳи ваҳдат ва сулҳу суботро пеша намуда, давлат ва миллатро аз вартаи нобудшавӣ эмин нигоҳ доштаанд. Дар натиҷа миёни ҳукумат ва тарафдорони муҳолифин музокироти баробар ба миён омада, дастаҳои низомии муҳолифин ба ҳайати қувваҳои низомӣ муттаҳид гардиданд, ки дар саҳифаи таърих сабақ ва таҷриба гардид. Дар ин хусус қайд намудан ҷоиш аст, ки чунин сиёсати пешгирифтаи роҳбари давлат на танҳо дар дохили ҷумҳур, балки аз тарафи қулли давлатҳои ҷаҳон ва созмону ташкилотҳои байналхалқӣ мусбат баҳогузорӣ гардидааст. Сулҳи тоҷикон, ки дар муддати кӯтоҳ ба даст омада, дар сар то сари ҷаҳон ҳамчун таҷриба арзёбӣ мегардад. Масъалаи сулҳ, ки муҳимтарин дастовард барои тамоми мардуми фарҳангии суботталаби ҷаҳон маҳсуб меёбад, аз баландтарин минбарҳои бонуфуз, баҳусус СММ мавриди баррасӣ ва пайгирӣ қарор мегирад. Ҳатто чунин таҷрибаи бузурги таърихӣ сулҳофарии тоҷикон аз тарафи шахсиятҳои сиёсии ҷаҳон, икдоми олии арзёбӣ гардида, аз ҷумла собиқ Котиби Генералии СММ Кофи Аннан дар яке аз вохӯриҳои ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон иброз намудааст, ки “Тоҷикистон барои ҳал намудани низоъ ва муқовимати дохилӣ ба ҷаҳонӣ таҷрибаи бою ғани нишон дод” [5, с. 3].

Чунин икдоми сулҳофарии тоҷикон ва шахсияти роҳбари давлат Эмомалӣ Раҳмон – ҳамчун меъмори сулҳ дар ёддошти Султон Мирзошо ва Шодон Ҳаниф “Меъмори ваҳдат”

[3, с. 122] тавсиф мегардад, ки тамоми душвориҳои раванди сулҳи тоҷиконро тай намуда ва ғолиб гардид. Аз ин иқдоми роҳбари давлат ба ҳулосае омадан лозим аст, кинаҷоти миллат дар бахшидани гуноҳҳои якдигар, ба фазои ҳуқуқӣ баргардонидани Тоҷикистон, риояи Конститутсия ва дигар арзишҳои ҳуқуқӣ мебошад. Дар ин хусус аз мухтавои ёддоштҳо бар меояд, ки хиради солим ғолиб омада, ҳақ ба ҳақдор расид. Ватану миллат аз вартаи парокандашавӣ наҷот ёфт.

Ёдовар мешавем, ки муҳолифони давлати Тоҷикистон байни миллати тоҷик тафриқа меандохтанд ва ба идомаи ҷанги шаҳрвандӣ ҳавасманд буда, аммо роҳбари давлат ба ҳулосае омада буд, ки наҷоти миллат ба фазои ягона муттаҳид намудан ва эҳтироми арзишҳои миллӣ мебошад ва маҳз баъди амалӣ гардидани чунин мақсадҳои олӣ сулҳ барқарор мегардад.

Бо чунин маъно аз саҳифаи таърих ёдоварӣ намудан ҷолиб аст, ки муҳаққиқону муаррихони тоҷик аз қарнҳои гузашта дар масъалаи сулҳу ваҳдат осоре зиёде офарида буданд. Аммо хусусияти хоси таърихнигории замони Истиклолияти ҷумҳурӣ он аст, ки дар масъалаи таъмини сулҳу субот ва амният осудагӣ тозаасарҳое бо номҳои ҷолиб таълиф гардидаанд, ки пештар бо чунин номҳо нонавишта ва шӯҳратманд нашуда буданд. Бешак чунин номгузориҳои асарҳо рамзӣ буда, ба қатори чунин таълифот “Сулҳнома”, “Меъмори ваҳдат” “Ситораи ғолиб” ва ғайраҳо шомил намудан лозим аст, ки беист аз қаъри дили миллат баъди ҷашидани талхӣ ҷанги шаҳрвандӣ, маҳз аз таҷрибаи рӯзгор ва заминаи нахустини давлатдории Тоҷикистони соҳибистиклол берун баромадаанд. Аз мазмуни чунин таълифот бармеояд, ки барои инсонӣ комил муттаҳидиву бегазандии порчаи ватани азиз аз тамоми ҳадафу манфиатҳои фардӣ волотару арзишманд буда ва бузургтарин муқаддасот ба ҷузъ сулҳу ваҳдат чизе шуда наметавонад.

Аз мазмуни адабиёти ёддошти дар хусуси сулҳофарии тоҷикон ба ҳулосае омадан лозим аст, ки он лаҳзаи ҳассосу тақдирсоз барои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон осон набуд. Натиҷаи музокироти сулҳи тоҷикон муҳимияти волову арзишигаронбаҳои таърихӣ дошта, дар ин ҷода хизмати фидокоронаи меъмори сулҳро баҳогузори намудан хеле мураккаб аст, зеро меҳнату садоқат ва ҷасорати онҳо нотақдор, нодиру гарон буда, қиматибемислу монандро дар саҳифаи таърих фаро мегиранд [11, с. 118].

27 июни соли 1997 ҳуҷҷати барои сарнавишти тоҷикон муҳим ва тақдирсоз «Созишномаи умумӣ дар хусуси барқарор кардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон» [6, с. 53] ба имзорасид.

Эмомалӣ Раҳмон дар як мусоҳибааш баъди имзои Созишномаи умумӣ дар хусуси барқарор кардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон қайд намудааст, “Мо имрӯз возеху равшан маълумот медиҳем, ки бе дарки бунёди давлати демократии ҳуқуқбунёди дунявӣ расидан ба сулҳу ваҳдат бароямон ғайриимкон буд” [7, с. 124]. Албатта боиси тазаққур аст, ки мушкилоти асоситарин баҳри таъмину пойдории сулҳу суботи ҷумҳурии тозаистиклоли Тоҷикистон нобоварии тарафайн маҳсуб меёфт, ки он аз байн рафта ва ба ҷояш фазои солими боварию эътимод ва ҳамдигарфаҳмӣ ба вучуд омад.

Дар қатори дигар адабиёти ёддошти асари илмӣ-таҳқиқотии Е. В. Белов мавқеи назаррас дар инъикоси раванди музокироти сулҳи тоҷикон дошта, ки беист сулҳофарии тоҷиконро ҳамчун таҷриба таҷассум намуда ва асари хешро “Таҷрибаи таърихии раванди музокирот дар мӯътадилнамоии низоъи байниҳамдигарӣ (1993-1997)” номгузори намудааст. Бо ҳамин маъно сафири фавқуллодаи ҳамонвақтаи Федератсияи Россия дар Тоҷикистон Е. В. Белов ибраз намудааст, ки “тавассути гузашти тарафайн заминаи нобоварии байниҳамдигарӣ баргараф гардида, натиҷаи дилхоҳ ба даст омад. Дар натиҷа фазои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавӣ ба амал омад” [2, с.145].

Бо чунин мазмун Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тамоми раванди мушкилоти гуфтушуниди тоҷиконро ба хотир оварда қайд менамояд, ки “Аз ҷаҳзи истиклолият ва неъматҳои муқаддаси сулҳу ваҳдат имрӯз Парчам, Нишон ва Суруди миллӣ ифодакунандаи иқболу истиклол, иттиҳоду сарҷамъӣ, нангу номус, ватандӯстиву хувияти

миллии мардуми кӯҳанбунёди фарҳангии мо буда, волотарин мақсаду мароми тоҷиконро дар ҷилои рангҳои худ инъикос намудаанд” [9, с.1].

Эмомалӣ Раҳмон рисолати таърихии хешро назди меҳану миллат сарбаландона иҷро намуда, савганди худро “Ман ба Тоҷикистон сулҳ меоварам ва то даме, ки охири муҳожирони иҷборӣ берун аз кишвар аст, ман худамро оромӣ осуда ҳис карда наметавонам”, содиқона ва собитқадмона иҷро намуда, тавонист миллатро ба сарҷамъиву ягонагӣ расонад. Дар ҳақиқат таъмини сулҳу суботи саросарии сайёра низоми оламро дар ҳолати мутавозиннигоҳ дошта метавонад. Дар раванди таърих ба исбот расидааст, ки фарҳанге беҳтар аз сулҳу салоҳ вучуд надорад. Зеро мо ҷанги мудҳиши шаҳрвандиро аз саргузарондем, ки барои мардуми мо дарси ибрат ва сабақи фаромӯшнопазири ҳаёт гардид [4, с.137].

Бо маънои мазкур Сарвари давлат ҳанӯз дар Муҷриатиномаи худ ба мардуми шарифи Тоҷикистон аз 12 декабри соли 1992 иброз намудааст, ки “тамоми донишу таҷрибаамро барои дар ҳар як оила барқарор шудани сулҳ равона карда, баҳри ободиву пешрафти Ватани азизам садоқатмандона хизмат мекунам”[8, с.9].

Ҷунин иқдому ҷасорати роҳбари давлат – Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба он қодир аст, ки ўро ба сифати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат арзи эҳтиром намоем. Зеро тавассути ошноӣ ба мазмуни адабиёти ёддошти аз садоқату ҷасорати созандагӣ бунёдкорӣ ва ваҳдатфаринии роҳбари давлат баровардани миллат аз гирдоби ҷанги шаҳрвандӣ ва ба фазои сулҳу озошӣ расонидани миллат сарфарозиву қаҳрамонӣ мебошад.

Хуллас, аз мазмуни адабиёти ёддошти дар хусуси сулҳу ваҳдати Тоҷикистони соҳибистиқлол бармеояд, ки ҷумҳурии тозаистиқлол тарафдори сиёсати озои эътирофу эҳтироми меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ, муҳофизатнакардан ба истиқлолияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварҳои дигар, густариши ҳамкориҳои равоҷи мутақобилан судманд бо ҳамаи давлатҳои ҷаҳон баҳри ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои миллии шаҳрвандон ва марзу бум хеш мебошад. Дар ҳақиқат таърихи сулҳу ваҳдати тоҷикон минбаъд барои минтақаҳои даргир таҷриба буда, барои ҳалли низоъву муқовимати дохилии ҷаҳон мавриди истифода қарор хоҳад гирифт.

АДАБИЁТ

1. Достиев А. Тоҷикистон-шикастанҳо ва бастанҳо. Монография / А. Достиев. – Душанбе : Ирфон, 2003. – 224 с.
2. Белов Е. В. Исторический опыт переговорного процесса по урегулированию межтаджикского конфликта (1993-1997 гг.). Монография / Е. В. Белов - Душанбе, 1999. -434 с.
3. Мирзошо С. Миротворец. Монография / С. Мирзошо, Ш. Ханиф. – Душанбе: Адиб, 2004. – 192 с.
4. Раҳмонов Э.Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди шашум. Монография / Э. Раҳмонов.– Душанбе: Ирфон, 2006. -544 с.
5. Раҳмонов Э. Ваҳдат, сулҳ ва бунёдкорӣ мароми мост! Монография / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2000. – 160 с.
6. Созишномаи умумӣ дар бораи барқарор кардани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон. Ҳуҷҷати расмӣ / – Душанбе, 1997, сентябр. 53 с.
7. Сухомлинов В.,Роҳ ба сӯи созиш Монография / В. Сухомлинов, Г. Шаллаев. – Душанбе : Ирфон, 2003. – 160 с.
8. Суханрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон баҳшида ба 20-умин солгарди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.// 16 ноябри соли 1992. Душанбе.-79 с.
9. Шарафи миллат ва нишони муқаддаси Ватан. Паёми табрикии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Парчами Ҷумҳурии Тоҷикистон 24 ноябри соли 2012. // Ҷумҳурият.– 2012. – 27 ноябр. –№147 (22 128).
10. Усмонов И. Сулҳнома. Монография / И. Усмонов. – Душанбе : Матбуот, 2001. – 552с.
11. Хайдаров Г. Х. Начальная поступь суверенного Таджикистана Монография /Г. Х. Хайдаров. – Худжанд : Нури маърифат, 2006. - 348 с.

МУЗОКИРОТИ СУЛҲИ ТОҶИКОН ДАР АДАБИЁТИ ЁДДОШТӢ

Дар хусуси даргириҳои сиёсӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва музокирати сулҳи тоҷикон як қатор адабиёти ёддошти таълиф гардидаанд, ки нуқтаи назари муаллифон ба таври мухталиф оид ба вазъияти сиёсии давраи мазкур баён гардидааст. Масъалаи сулҳу ваҳдати миллӣ мавқеи аввалиндарачаро ишғол намуда, бевосита аз тарафи шахси сиёсӣ, ки иштирокчи раванди давраҳои музокирот будаанд, як қатор асарҳои ёддошти

таълиф гардидаанд, ки дар онҳо ба таври воқеӣ мушкилот, лаҳзаҳои ҳассос ва тақдирҳалқунандаи тоҷикон тасвир ёфтааст. Дар натиҷа Созишномаи умумӣ дар бораи барқарор кардани сулҳ ва ризоияти миллий дар Тоҷикистон ба имзо расид, ки минбаъд сулҳофарии тоҷикон таҷрибаи ҷаҳониён гардид. Маҳз ҳамин сабақҳои таърих бо ташаббуси сарвари давлат боис гардид, ки халқ роҳи сулҳу ваҳдат ва созишро пеш гирифта, давлат ва миллатро аз вартаи нобудшавӣ раҳо намуд. Аз мазмуни адабиёти ёддоштӣ дар хусуси сулҳу ваҳдати Тоҷикистони соҳибистиклол бармеояд, ки ҷумҳурии тозаистиклол тарафдори сиёсати озоди эътирофу эҳтироми меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ, мудохила накардан ба истиқлолияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварҳои дигар, густариши ҳамкориҳову равобити мутақобилан судманд бо ҷамаи давлатҳои ҷаҳон баҳри ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои миллии шаҳрвандон ва марзу бум ҳеш мебошад.

Калидвожаҳо: даргириҳо, сиёсӣ, ҷанги шаҳрвандӣ, музокирот, сулҳ, адабиёти ёддоштӣ, муаллифон, аввалиндараҷа, иштирокчиён, ваҳдати миллий, истиқлолият, мушкилот, тақдирҳалқунанда, Созишномаи умумӣ, ризоият, таҷрибаи сулҳофарӣ, сабақҳои таърих, сарвари давлат, миллат.

ПЕРЕГОВОРЫ О МИРЕ ТАДЖИКОВ В МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В отношении политического противостояния гражданской войны и переговоров о мире таджиков написана мемуарная литература, которая выразила различную точку зрения авторов о политической обстановке упомянутого периода. Вопрос мира и национального единства занимает первостепенное значение, и со стороны политических лидеров, которые были участниками периодов переговоров, был написан ряд мемуарной литературы, в которой они описали проблемы, уязвимые и судьбоносные моменты таджиков. В результате было подписано Соглашение об установлении мира и национального согласия в Таджикистане, которое в последствии стало миротворческой практикой таджиков. Именно эти уроки истории по инициативы глава государства стали причиной, чтобы народ выбрал путь мира, единства и согласия, избавив нацию и государство от бездны исчезновения. Из содержания мемуарной литературы относительно мира и независимости суверенного Таджикистана становится ясно, что молодое государство является сторонником свободной политики признания правовых международных норм, невмешательства в политическую, экономическую и культурную независимость других стран, развития плодотворного двустороннего сотрудничества со всеми странами мира и сторонником защиты национальных прав и свобод своих граждан и своих границ.

Ключевые слова: противостояние, политический, гражданская война, переговоры, мир, мемуарная литература, авторы, первостепенный, участники, национальное единство, независимость, проблемы, судьбоносный, Соглашение, согласие, миротворческая практика, уроки истории, глава государства, нация.

PEACE TALKS OF THE TAJIKS IN MEMOIR LITERATURE

In regarding of political confrontation, civil war and peace talks of the Tajiks is written memoir literature, which expressed different points of view of authors about political situation of the mentioned period. The question about peace and national unity it is of paramount importance, and from the side of the political leaders, who were the participants of the periods of negotiations, was written number of memoir literature. In this literature they described some problems, vulnerable and crucial moments of the Tajiks. As a result was signed peace agreement and national unity in Tajikistan, which later was peace keeping practices of the Tajiks. Exactly these history lessons on the initiative of the state leader had become the reason that people chose the path of peace, unity and agreement, releasing nation and the state from abyss of extinction. From the content of memoirs on the peace and independence of sovereign Tajikistan, it becomes clear that the young state is a supporter of a free policy of recognition of international legal norms, non-interference in the political, economic and cultural independence of other countries, the development of fruitful bilateral cooperation with all countries of the world and a proponent of protecting national rights and freedoms their citizens and their borders..

Keywords: confrontation, political, civil war, negotiations, peace, memoir, literature, authors, paramount, participants, national unity, problems, crucial, agreement, unity, peace Keeping practices, history lesson, state leader, nation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ганҷакова Матлуба Ганҷаковна* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷик. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.
E-mail: matluvaganchakova@mail.ru. Телефон: (+992) 934 51 55 60

Сведения об авторе: *Ганджакова Матлуба Ганджаковна* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 121.
E-mail: matluvaganchakova@mail.ru. Телефон: (+992) 934 51 55 60

Information about the author: *Gandzhakova Matluba Gandzhakovna* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of the Tajik People. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121.
E-mail: matluvaganchakova@mail.ru. Phone: (+992) 934 51 55 60

Равшанзод Маликфаридун
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соли 1991 баъд аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти комили худро ба даст овард. Аммо дере нагузашта ҷумҳурӣ ба вартаи ҷанги байниҳудӣ, ё ин ки ҷанги шаҳрвандӣ кашида мешавад. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ (1992-1997) мудҳиштарин саҳифаҳои таърихи навини тоҷикон ба ҳисоб мераванд. Сабабҳои асосии ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистонро метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард.

1. сабабҳои дохилӣ;
2. сабабҳои берунӣ.

Сабабҳои дохилии ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон аз инҳо иборатанд:

1. **Омилҳои иқтисодӣ.** Бозсозӣ, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ соли 1985 шурӯъ шуд, боиси сусти шудани низом ва канда шудани муносибатҳои иқтисодӣ дар байни тамоми ҷумҳуриҳои иттифоқӣ гардид. Сиёсати худтаъминкунӣ ва худмаблағгузорӣ боиси аз ғайриҷамъият мондани корхонаҳои калони саноатӣ дар ҷумҳуриҳо, махсусан, дар Тоҷикистон гардид. Ҳамзамон, паст шудани нархи ашёи хом ва баланд шудани нархи маҳсулоти тайёр таъсири худро ба иқтисодиёти кишвари мо расонд. Ба ғайр аз ин, баъди соли 1991 маблағгузорӣ аз марказ, яъне Маскав пурра қатъ гардид. Дар баробари ин, воридшавии маводи ниёзи мардум аз дигар ҷумҳуриҳо ба Тоҷикистон, махсусан ғалла ва маводи сӯзишворӣ, пурра қатъ гашт. Ин ҳама ба вайроншавии вазъи иқтисодӣ дар Тоҷикистон боис гардид [8, с.294].

2. **Омилҳои сиёсӣ.** Демократикунонии ҷомеа боиси таъсиси ҳар гуна созмону ҳизбҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид. Якумин созмоне, ки дар Тоҷикистон таъсис ёфт, созмони “Рӯ ба рӯ” буд. Минъбад созмонҳои “Растохез”, “Лаъли Бадахшон”, “Ҳизби демократии Тоҷикистон”, “Ҳизби наҳзати ислом” ва ғайраҳо таъсис ёфтанд. Аз рӯзҳои аввали таъсиси ин созмону ҳизбҳо тамоми мардуми кишвар ва ҳам роҳбарияти ҷумҳурӣ шодӣ доштанд ва умедвор буданд, ки онҳо барои ҳалли бисёр мушкилиҳо дар ҷумҳурӣ ба роҳбарияти кишвар кумак хоҳанд кард. Аммо афсӯс, ки дере нагузашта ин созмону ҳизбҳо мақсаду вазифаҳои асосии худро фаромӯш карда, ба мансабталошӣ майл варзиданд, мардуми кишварро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, онҳоро ҷанг андохтанд, вазъияти ҷумҳуриро ноором сохтанд ва сабабгори асосии сар шудани ҷанги шаҳрвандӣ гардиданд. Ҳамзамон, набудани қонунҳои муҳиму амалкунанда баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ва инчунин набудани артиш дар ҷумҳурӣ таъсири манфии худро расонд [6, с.294].

3. **Омилҳои иҷтимоӣ.** Зиёд шудани аҳолии кишвар дар солҳои 70-80-уми асри XX, бекорӣ ва норасоии манзили зист боиси бештар шудани норозигии мардуми кишвар гардид. Бесабаб нест, ки овозаҳои ба гурезаҳои арманӣ бенавбат додани манзилҳои истиқоматӣ дар шаҳри Душанбе боиси сар задани зиддияту ҷанг дар моҳи феввали соли 1990 гардида буд. Дар рафти зиддиятҳо моҳи феввали 1990 қариб 100 биноҳои тижоратию маъмурӣ сӯзонда ва ғорат карда шуданд. Зарари умумии харобиҳои феввали соли 1990 ба 51 млн рубл расид. Дар вақти бетартибӣҳо садҳо одамон ҳам аз тарафи ҳукумат ва ҳам аз тарафи оммаи мардум ҷароҳатҳои гуногун бардоштанд ва ҳатто 26 нафар ҳалок гардид [7, с.37-39].

4. **Омилҳои маънавӣ.** Дар солҳои мавҷудияти Давлати Шӯравӣ тамоми мардум дар зери идеологияи коммунистӣ тарбия ёфтанд. Давлати Шӯравӣ ва роҳбарияти он нисбат ба дин ва диндорон муносибати хуб надоштанд ва албатта, бединӣ оқибат ба як буҳрони бузурги маънавӣ дар Давлати Шӯравӣ оварда расонид. Дар солҳои бозсозӣ бошад, диндорон аз вазъияти муносиб истифода бурда (сусти шудани назорат ва тартибот дар кишвар), таълимоти диниро дар байни ҷомеа, махсусан, дар байни ҷавонон густариш доданд ва албатта, таълимоти динии онҳо тез дар байни мардум паҳн гардид ва дар охир

ба муборизаи сиёсӣ бар зидди ҳизби ҳукмрон – Ҳизби Коммунистӣ ва давлати Шӯравӣ бархостанд [8, с.129].

Сабабҳои берунӣ аз инҳо иборатанд:

1. Вазъияти ноороми сиёсии Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон дар арафа ва баъди ба даст овардани истиқлолият таъсири манфии худро ба ҷумҳурии мо расонд. Ҳамзамон, аз ин ҳамсоҷишвар дар ҳамон давра ба ҷумҳурии мо миқдори зиёди силоҳу лавозимоти ҷангӣ ва китобҳои динӣ ворид гардид, ки ин ҳама боиси боз ҳам ноором гардидани вазъияти сиёсии Тоҷикистон гардид [10, с.94].

2. Даҳолати дигар ҷумҳуриҳо ба қорҳои дохилии Тоҷикистон таъсири худро расонд. Пӯшида нест, ки баъд аз барҳам хӯрдани Давлати Шӯравӣ давлатҳои абарқудрат, ба монанди ИМА, Россия ва Эрон кӯшиш намуданд, ки дар Осиёи Марказӣ нуфузи худро пайдо намоянд. Масалан, ғолиби “ҷанги сард” - ИМА манфиатдор буд, ки (мехост) дар Осиёи Марказӣ сохти давлати сотсиалистӣ пурра барҳам хӯрад ва дар ин минтақа давлатҳои демократӣ ба вучуд оянд. Россия бошад, намехост, ки ИМА дар ин минтақа нуфузи худро пайдо кунад. Зеро ин бар хилофи манфиатҳои геополитикии Россия буд. Нуфузи Ҷумҳурии Ислонии Эрон, ки аз ҷиҳати забон, урфу одат, анъана нисбатан ба мо-тоҷикон наздик аст, дар Тоҷикистон тезтар нуфуз пайдо кард. Роҳбарияти ҳамонвақтаи Ҷумҳурии Ислонии Эрон диндорону муҳолифини ҳукуматро дар ҷумҳурии мо дастгирӣ мекард ва мехост, ки дар Тоҷикистон низ сохтори исломӣ ғалаба кунад ва Ҷумҳурии Ислонии Тоҷикистон таъсис ёбад. Ин даҳолати давлатҳои абарқудрат, дар маҷмӯъ, ба боз ҳам нооромтар гардидани вазъии сиёсӣ иқтисодӣ дар Тоҷикистон сабабдор гардид [5, с.215].

3. Муносибати нохуби ҳамсоҷишвари мо – Ҷумҳурии Ёзбекистон баъд аз ба даст овардани истиқлолият ва даҳолати он ба қорҳои дохилии Тоҷикистон низ таъсири манфии худро расонд. Бояд қайд кард, ки аз рӯзҳои аввали таъсиси ҳукумати қонунӣ бо роҳбари Эмомалӣ Раҳмон роҳбарияти Ёзбекистон хело хуб ин ҳукуматро дастгирӣ кард, аммо баъдтар муносибатҳои онҳо бад гардид. Роҳбарияти Ёзбекистон бошад, муҳолифини ҳукумати нави Тоҷикистонро (қумондони шӯришгар Маҳмуд Худойбердиевро) пуштибонӣ ва дастгирӣ кард. Ин боиси хира гаштани муносибатҳои ҳарду кишвар гардид. Даҳсолаҳо зарур омад, ки муносибатҳои дӯстӣ боз барқарор гарданд [4, с.112].

4. Гурӯҳҳои қалони нашъаҷаллоб хело пулҳои қалон сарф карданд, то дар Тоҷикистон нооромӣ ва ҷанг ба амал оянд. Ҷанг, нооромӣ, беҳокимият боиси суст гаштани сарҳади Тоҷикистонро Афғонистон гашт. Ин гурӯҳҳои қалони нашъаҷаллоб аз вазъияти ноороми сиёсии Тоҷикистон истифода бурда, ба воситаи кишвари мо ба Россия ва дигар давлатҳои Аврупо миқдори зиёди маводи муҳаддирро интиқол мебуданд ва аз ин фоидаи қалони молиявӣ ба даст меоварданд.

Бояд қайд кард, ки дар заминаи ин ҳама сабабҳои дохилию берунӣ дар Тоҷикистон солҳои 90-уми асри гузашта ҷанги шаҳрвандӣ ба амал омад, ки хисороти қалони ҷонӣ, маънавӣ ва иқтисодиро ба бор овард ва тараққиёти кишварамонро ба даҳсолаҳо ба қафо андохт. Ҳазорон ҳамватанони мо ба мамолики дуру наздик, махсусан ба Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон гуреза шуда рафтанд. Бисёрии ҳамватанони мо, аз ҷумла зиёиёни кишвар, ба монанди М. Шерализода, М. Осимӣ, О. Латифӣ, М. Исҳоқӣ ва дигарон дар солҳои ҷанг ҷони худро аз даст доданд [2, с. 56].

Ҳазои сулҳу субот дар кишвар аз байн рафт. Душманони тангназари мо аз ин вазъияти ноороми Тоҷикистон умеди зиёд доштанд. Онҳо мехостанд нақшаҳои нопоки худро амалӣ созанд. Лекин ақли солим, ҳисси ватандорӣ, худшиносии миллӣ боло гирифт ва тарафҳо ба музокира нишастанд.

Вазъии ноороми Душанбешаҳр намегузошт, ки дар он Шӯрои Олии Ҷумҳурии озодона фаъолият намояд. Бо истеъфо додани Президент Р.Набиев вазъият дар пойтахти ҷумҳурияи Душанбе беҳтар нагардид. Рӯзи 9 ноябр соли 1992 қарори раёсати Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи 16 ноябри ҳамон сол дар шаҳри Хучанд (даъвати 12-ум) даъват намудани Шӯрои Олӣ баромад [13, с.101].

Иҷлосияи тақдирсоз 16 ноябр соли 1992 дар шаҳри бостонии Хучанд дар Қасри Арбоб баргузор гардид. Дар рӯзи ифтитоҳи иҷлосия аз 230 нафар намояндагони халқ 193 нафари

онҳо иштирок доштанд. Чор нафар намояндагони халқ рӯзи охирини Иҷлосия ҳозир шуданд, се нафари дигар дар қайди ҳаёт набуданд ва 30 нафари дигар бе сабабҳои узрнок дар иҷлосия иштирок накарданд. Дар ин иҷлосия дар қатори намояндагони халқ, арбобони илму фарҳанг, намояндагони ҳизбу ҳаракатҳо, кумандонҳо, меҳмонон аз ташкилотҳои байналхалқӣ ва сиёсатмадорон ҳузур доштанд. **Мақсади асосии иҷлосия ноил гардидан ба ризоияти миллӣ ва таъсиси ҳукумати қонунӣ буд.** Рӯзномаи иҷлосия 23 масъаларо дар бар мегирифт. Аз ҷумлаи масъалаҳои ба рӯзномаи иҷлосия воридшуда бозхонди раиси Шӯрои Олӣ А. Искандаров, баррасии аризаи Р. Набиев оиди истеъфо аз мансаби Президентӣ, аризаи аъзоёни раёсати Шӯрои Олӣ, Девони Вазирон, муроҷиат ба Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, авфи умум, интиҳоби раиси Шӯрои Олӣ, ташкили Шӯрои Вазирон, аз муҳосираи иқтисодӣ озод намудани минтақаҳои алоҳида ва ғайраҳо ба ҳисоб мерафтанд. Иштирокчиёни иҷлосия хуб дарк карда буданд, ки дар марҳилаи аввал зарур аст, ки аз тарзи идоракунии президентӣ муваққатан даст кашида, боз ба сохти идоракунии парлумонӣ гузаранд [1, с.80].

Замона шахсеро ба сари қудрат овард, ки тақдири ҳамонрӯза, имрӯза ва ояндаи давлату миллати тоҷикро бар дӯши худ гирифт. Дар натиҷа, рӯзи 19 ноябр фарзанди фарзонаи миллат Эмомалӣ Раҳмон раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиҳоб гардид. Эмомалӣ Раҳмон дар вақти қасам ёд кардан ва қабули ин вазифаи пуршараф ба тамоми намояндагони халқ ва ба ҳуди мардум чунин ваъдаро дода буд: **«Кори худро ман аз барқарор намудани сулҳ оғоз мекунам».** Дар ин иҷлосия Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун як шахси сиёсатмадор баромад намуда, тамоми мардуми кишварро ба якдиливу осудагӣ ва ҳудогоҳӣ даъват намуд [5, с.212].

Дар рафти иҷлосия як қатор санаду қонунҳои муҳим қабул гардиданд, аз ҷумла «Қонун дар бораи рамзҳои давлатӣ», «Қонун дар бораи масъалаи гурезаҳо», «Қонун дар бораи авфи умум» ва ғайраҳо.

Рафти фаъолияти иҷлосия нисбатан муътадил буд. Ин ҳам аз он гувоҳӣ меод, ки ҳарду тарафи муқобил майли сулҳро доранд. 26 ноябр ҳатто барои иштирокчиёни иҷлосия оши оштан ташкил карда шуд. Умуман, ин иҷлосия, ки то 2-уми декабр кори худро давом дод, тамоми масъалаҳои пешниҳодгардида муҳокима намуда, оиди онҳо қарорҳои дахлдор қабул кард. Бояд қайд кард, ки муҳимтар аз ҳама, дар рӯзи 11-уми иҷлосия, яъне 27 ноябр, ҳукумати қонунии ҷумҳурӣ ташкил карда шуд, ки ҳамон вақт аз 20 вазорат иборат буд ва онро ҳарду тараф ҳам эътироф намуданд. Аҳамияти бузургтарини ин иҷлосия ҳам дар ҳамин аст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ин ҳукумати навтаъсис бо сарвари Эмомалӣ Раҳмон дар як муддати кӯтоҳ ҳукумати амалӣ будани худро ба тамоми кишвар нишон дода, на манфиатҳои маҳал, шахсҳои алоҳида, ҳизбу созмонҳо, балки манфиатҳои миллати тоҷикро болотар аз ҳама манфиатҳо монд ва ҳимоя кард. Бурди ин Ҳукумат ва роҳбарияти он низ маҳз дар ҳамин чо зоҳир мегардид. Омӯзиши масъалаи мазкур нишон медиҳад, ки ин ҳукумат бо роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон як зумра корхоеро ба анҷом расониданд, аз ҷумла:

1. Роҳбари ҳукумати нав - Эмомалӣ Раҳмон таъя ба халқи азизаш кард, на ба шахсиятҳои алоҳида, созмону ҳизбҳо, маҳал минтақа ва ғайра. Эмомалӣ Раҳмон медонист, ки халқ як қувваи бузург аст ва ба донишу заковати халқи худ бовар дошт. Аз ин хотир, 8 декабр соли 1992 ба тамоми мардуми шарифи Тоҷикистон муроҷиат карда, онҳоро ба оромӣ сулҳу субот даъват намуд.

2. Ин ҳукумати нав бо як қиддиат ва масъулияти баланд ба кори худ шурӯъ кард. Дар натиҷа, тамоми сохторҳои фалаҷгардидаи ҷумҳурӣ, аз ҷумла сохторҳои низоми мамлакат – Прокуратура, ВКД, Суди Олӣ, артиш, ҳамчунин, вазорату идораҳои маъмурӣ аз сари нав барқарор гардиданд. Ҳамзамон, рамзҳои давлат-Нишон, Парчам ва Суруди миллӣ қабул гардиданд.

3. Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун сарвари давлат ба вазъияти ноором ва муташанничи кишвар нигоҳ накарда, ба тамоми ноҳияву вилоятҳои ҷумҳурӣ сафар карда, бо фаъолон, зиёӣён, пиронсолон ва ҷавонони онҳо вохӯриву суҳбатҳои судманд гузаронид ва мардумро ба ояндаи нек, сулҳу субот ва хотима ёфтани ҷанг бовар кунонид.

4. Ин ҳукумати нав ва роҳбараш қарору қонунҳои басо муҳим барои он давраи душвори ҷумҳуриямон қабул карданд. Аз ҷумла «Қонун дар бораи гурезаҳо» (24 ноябри соли 1992), «Қонун дар бораи аз ҷавоғарии озод намудани шахсоне, ки дар тӯли 27 март то 25 ноябр 1992 ҷиноят содир карданд», «Қонун дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон» (23 феввали соли 1993) ва ғайраҳо.

5. Эмомалӣ Раҳмон тамоми ҷомеаи ҷаҳон ва созмонҳои сулҳпарвар, аз ҷумла Созмони Милали Муттаҳидро аз вазъияти ноғувори Тоҷикистон огоҳ карда, онҳоро ба ҳамкориву кумак баҳри ба итмом расидани ғоҷиҳои миллати тоҷик даъват кард.

6. Ба сари ҳокимият шахсе омад, ки тавонист худ ва халқашро ҳимоя кунад. Бояд қайд кард, ки як сабаби шикасти ҳукумати Раҳмон Набиев, дар ҷумҳурии набудани қувваҳои мусаллаҳ буд.

7. Ҳукумати нав бо сарвари Эмомалӣ Раҳмон ба тамоми Тоҷикистон ва ҷаҳон ҳукумати қонунӣ будани худро эълон кард ва ба муҳолифин иқтидору тавонии худро нишон дод.

8. Ҳукумате, ки Эмомалӣ Раҳмон ба он роҳбарӣ мекард, сокинони кишварро аз рӯйи маҳал, ноҳия, вилоят, ҳизбу созмон ҷудо накард ва манфиатҳои миллиро болотар аз ҳама гузошт. Бурди ӯ низ дар ҳамин зоҳир мегардид.

9. Барои ба ватан баргардонидани тамоми гурезаҳои тоҷик ва муҳоҷирони иҷборӣ аз хоки Афғонистон ва давлатҳои ИДМ Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати ӯ ҷораҳои муҳимро андешиданд, ки дар натиҷа дар як муддати кӯтоҳ қариб 1 миллион нафар гурезаҳои тоҷик ба Ватани аҷдодии худ баргаштанд.

10. Баҳри сулҳ, барои ба итмом расидани ҷанг дар Тоҷикистон ҳукумате, ки Эмомалӣ Раҳмон роҳбарӣ мекард, бо муҳолифин сари мизи гуфтушунид нишаста, дар 8 давраи мулоқот ба қомебиҳои назаррас дастбӯ шуд. Аз ҷониби Ҳукумат барои муҳолифин 30% мансабҳо дар вазорату идораҳо ва сохторҳои низоми мамлакат ҷудо карда шуд.

11. Эмомалӣ Раҳмон ва ҳукумати ӯ оқибатҳои ҷанги шаҳарвандиро бартараф карда, иқтисодиёти Тоҷикистонро дубора барқарор намуданд.

12. Ҳукумате, ки Эмомалӣ Раҳмон онро роҳбарӣ мекард, барои рушду эҳёи расму оин, анъанаҳои ниёғони мо ва барои пос доштани хотироти шахсиятҳои бузурги миллати тоҷик қорҳои зиёдеро ба анҷом расониданд. Масалан, ҷашнҳои аҷдодии мо Наврӯз, Меҳргон, Сада дубора эҳё гардиданд, соли 2007 ҳаштсадсолагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, 2008 ҳазору садсолагии Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, 2014 шашсадсолагии Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дар қатори ин бузургон дар солҳои гуногуни даврони Истиқлол солгарди таваллуди абармардони дигари миллат дар ҷумҳурии ҷашн гирифта шуд.

13. Бузургии дигари Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун сиёсатмадори бузург дар он таҷассум меёбад, ки пеши роҳи порча-порча шудан ва ба минтақаҳои алоҳида тақсим гардидани Тоҷикистонро гирифт. Яъне, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нагузошт, то ки гурӯҳҳои алоҳидаи мансабҳои тамоми Тоҷикистонро тақсим намуда, кишварамонро ҳамчун давлат нобуд созанд.

14. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки Эмомалӣ Раҳмон ва ҳукумати ӯ ба ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон хотима бахшиданд ва сулҳу оромӣ, ваҳдат дар Тоҷикистони мо барқарор шуд.

Хулоса, метавон гуфт, ки Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон миллати тоҷикро аз парешонӣ ва Тоҷикистонро аз нестшавӣ ҳамчун давлати мустақил дар харитаи сиёсии ҷаҳон наҷот дод, ҳамзамон тақдири ояндаи Тоҷикистонро муайян сохт.

АДАБИЁТ

1. Ато Ҳамдам. Подвиг Эмомали Раҳмона. / А. Ҳамдам., Л. Чигирин. - Душанбе, 2011. - 276 с.
2. Абдуллоев К. Роҳи беҳбуди / К. Абдуллоев. - Душанбе, 1995. - 157 с.
3. Александр Руденко. Горячая осень 92-го. /А. Руденко. Сб. ст.// Таджикистан в огне. - Душанбе, 1993. - 211-227 с.
4. Бушков В. И. Анатомия гражданской войны в Таджикистане /И. В. Бушков, В. Д. Мизурский. - М., 1997. - 166 с.
5. Иброҳим Усмон. Укрепление мира и преобразования в Таджикистане / У. Иброҳим. – Душанбе: Матбуот, 2016. - 673 с.

6. Кульчик Ю. Г. Гражданские политические движения в Таджикистане / Ю. Г. Кульчик, С. А. Румянцев. - Душанбе, 1990. - 74 с.
7. Кобилова С. Февральские события в Таджикистане / С. Кобилова. - Худжанд: Ношир 2007. – 93 с.
8. Мамадазимов А. Политическая история таджикского народа / А. Мамадазимов. - Душанбе, 2000. - 360 с.
9. Назаршоев Н. М. Военная история Таджикистана / М. Н. Назаршоев. - Душанбе: Матбуот, 2002. - 573 с.
10. Насриддинов Х. Таркиш / Х. Насриддинов. - Душанбе: Афсона, 1995. - 304 с.
11. Олимова С. Таджикистан на пороге перемен / С. Олимова, М. Олимов. - М., 1999. - 167 с.
12. Уставы «Демократической партии Таджикистана», «Растохез» и «Исламской партий возрождения Таджикистана» // ЦГА РТ. - Ф. 297. - Оп. - 40. - Д.1050. - Л.122.
13. Шарифзода М. Т. Общественно-политическая ситуация в Республике Таджикистан накануне провозглашения государственной независимости. Таджикистан / М. Т. Шарифзода // Вестник Таджикского национального университета. - 2017. - №3/7. – С. 100-104.

ЭМОМАЛӢ РАҲМОН - НАҶОТБАХШИ МИЛЛАТ

Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон наҷотбахши миллати тоҷик мебошад. Ӯ миллати тоҷикро аз парешонӣ ва Тоҷикистонро аз нестшавӣ ҳамчун давлати мустақил дар харитаи сиёсии ҷаҳон наҷот дод, ҳамзамон тақдирӣ ояндаи Тоҷикистонро муайян сохт. Дар ин мақола муаллиф кӯшиш намудааст, то сабабҳои асосии ҷанги байни тоҷикон, ё ин ки ҷанги шаҳрвандиро, ки дар Тоҷикистон солҳои 90-уми асри гузашта ба амал омада буд, илман асоснок намуда онҳоро ба ду ғуруҳи калон - яъне сабабҳои дохилӣ ва сабабҳои берунӣ ҷудо намуда, онҳоро таҳлил кардааст. Ҳамчунин, дар ин мақола оғоз ва рафти Иҷлосияи тақдирсози XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 16 ноябр соли 1992 дар шаҳри бостонӣ Хучанд дар қасри бошукӯҳи Арбоб баргузор гардид, инъикоси худро ёфтаанд. Инчунин, қарору фармонҳои барои ҳамон рӯзҳои ҷумҳуриямон муҳими дар ин иҷлосия қабулгардида низ дар мақола оварда шудаанд. Маҳз дар ҳамин Иҷлосияи тақдирсоз қаҳрамони миллати тоҷик Эмомалӣ Раҳмон раиси Шӯрои Оли Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб гардид. Ӯ дар ҳамон солҳои душвори ҷанги шаҳрвандӣ ҷони худро дар наздикии маҷӯлияти душвору сангинро бахри оромӣ ва сарчамъ қардани миллати тоҷик бар дӯши худ гирифт. Ин ҳама заҳмату талошҳои шабонарӯзаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон самараро хуб дод ва ин буд, ки ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ба анҷом расид, сулҳ ва яқдигарфаҳмӣ дар кишвари мо боз дубора барқарор гардид.

Калидвожаҳо: ҷанг, сулҳ, ҳукумат, Эмомалӣ Раҳмон, сабабҳо, Афғанистан, Россия, муҳолифин, бозсозӣ, иқтисодиёт, сиёсат, гурезаҳо, халқ, Эрон, Ҳизби Комунист, истиқлолият, Душанбе, Хучанд.

ЭМОМАЛИ РАХМОН - СПАСИТЕЛЬ НАЦИИ

Лидер нации Эмомали Рахмон является спасителем таджикской нации. Он спас таджикскую нацию от раздробленности и оберег Таджикистан как независимое государство от распада, и в то же время определил будущую судьбу Таджикистана. В этой статье автор старался выявить причины межтаджикской или гражданской войны в Таджикистане в 90-х годах прошлого века, научно обосновывал их, а также разделил их на две основные группы - внутренние и внешние и глубоко проанализировал их. В статье также освещается начало и ход 16-й сессии Верховного Совета Республики Таджикистана, которая состоялась 16 ноября 1992 г. во Дворце Арбоба города Худжанд. Также в этой статье представлены важные постановления и приказы, принятые на этой сессии. Именно на этой судьбоносной сессии - Герой таджикского народа Эмомали Рахмон был избран председателем Верховного Совета Республики Таджикистан. В трудные годы гражданской войны он не жалел свою жизнь, взял на себя всю ответственность и сделал всё, чтобы объединить всех таджиков и установить мир, единство таджикской нации. Все эти усилия Лидера Нации Эмомали Рахмона дали хороший результат: гражданская война в Таджикистане закончилась, и в нашей стране вновь восстановился мир и взаимопонимание.

Ключевые слова: война, мир, правительство, Эмомали Рахмон, причины, Афғанистан, Россия, оппозиция, перестройка, экономика, политика, беженцы, народ, Иран, Коммунистическая партия, независимость, Душанбе, Ходжент.

EMOMALI RAHMON- SAVIOR OF THE NATION

The leader of the nation Emomali Rahmon is the savior of the Tajik nation. He saved the Tajik nation from fragmentation and defended Tajikistan as an independent state from destruction from the political map of the world, and at the same time determined the future fate of Tajikistan. In this article, the author tries to identify the root causes of the inter-Tajik or civil war in Tajikistan in the 90s of the last century, scientifically substantiate them and divide them into two main groups - internal and external and analyze them. The article also highlights the beginning and progress of the 16th session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, which took place on November 16, 1992 in the Arbob Palace of the Khujand city. Also in this article are presented the important decisions and orders, which adopted in this session. It was in this fateful session that the hero of the Tajik people Emomali Rahmon was elected chairman of the Supreme Council of Tajikistan. In the difficult years of the civil war, he assumed responsibility for the peace and unity of the Tajik nation. This article also illustrates in detail all the steps taken by the government, led by President Emomali Rahmon, both in the political and economic sectors, and in the social sector. All these efforts of the Leader of the Nation, Emomali Rahmon, gave a good result: the civil war in Tajikistan ended, and peace and mutual understanding were restored in our country.

Keywords: war, peace, government, Emomali Rahmon, reasons, Afghanistan, Russia, opposition, restructuring, economy, politics, refugees, people, Iran, Communist Party, independence, Dushanbe, Khujand.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Равшанзод Маликфаридун* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 935343469, E-mail: mgr_2015@mail.ru

Сведения об авторе: *Равшанзод Маликфаридун* - Таджикский национальный университет, кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа исторического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 935343469, Email: mgr_2015@mail.ru

Information about the author: *Ravshanzod Malikfaridun* - Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of History of the Tajik People, faculty of History, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 935343469, Email: mgr_2015@mail.ru

УДК 97 (371)

МАОРИФИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБ ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНИ

Абдуллоев М.Х., Исуфов Ш.В.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Аз рӯзҳои аввали расидан ба истиқлолияти давлатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба инкишофи соҳаи маориф диққати хосса зоҳир менамояд. Аз ин рӯ, яке аз қонунҳои аввалини қабулкардаи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» (1993) буд. Ин аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 22 декабри соли 2005 дар суҳанронии худ дар машварати умумичумхуриявӣ бо қормандони соҳаи маориф чунин изҳор доштанд: «Муносибати ҷиддӣ ба соҳаи маориф, дар сатҳи сиёсати давлатӣ ба миён гузоштан ва ҳалли проблемаҳои ҷойдошта аҳамияти бузурги сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маърифатию фарҳангӣ дорад» [6].

Аз ин лиҳоз, омӯхтан ва тадқиқ намудани таърихи маорифи халқи Тоҷикистон, таҷрибаи таърихӣ ташаккулёбии он дар Кӯлоб, аз ҷумла дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, барои наслҳои ҳозира ва оянда аҳамияти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дорад.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ яғонагии фронт ва ақибгоҳ дар ғалабаи Иттиҳоди Шӯравӣ бар Германияи гитлерӣ омили ҳалқунанда буд. Саҳми худро дар ин ғалабаи бузург на танҳо қорғарон, қолхозчиён, духтурон ва олимони гузоштанд, инчунин ҳайати қормандони системаи маорифи халқи Шӯравӣ низ дар ғалаба нақши бағоят қалон бозиданд.

Дар соли хониши 1940/1941 бобати ташкил намудани мактабҳои ибтидоӣ ва миёнаи ноқурра вилояти Кӯлоб ба муваффақиятҳои барҷаста ноил гардида буд. Аллақай дар 13 ноҳияи вилоят 355 мактаби ибтидоӣ, 152 мактаби ҳафтсола ва 2 мактаби миёна ташкил ёфта буданд. Дар байни ноҳияҳои вилоят ноҳияи Ховалинг аз ҷиҳати шумораи мактабҳои ҷойи аввалро ишғол мекард. Дар ин ноҳия 77 мактаби ибтидоӣ ва ҳафтсола фаъолият мекарданд. Умуман, дар арафаи ҷанг дар 520 мактаби вилояти Кӯлоб 2174 муаллимони ва 45828 хонандагон таҳсил мекарданд [2, с.29]. Муаллимону хонандагон тамоми солҳои ҷанг қӯшиш мекарданд, ки дар баробари таҳсил баҳри расидан ба ғалаба ба хоҷагии халқ низ ёри амалӣ расонанд.

Аз рӯзҳои аввали ҷанг то тамомшавии он муаллимони вилоят ахборотчиёни фаъоли қомитетҳои ҳизбӣ муҳсуб меёфтанд. Барои ҳарчи бештар дар байни аҳолии тарғиб намудани қарорҳои ҳизб ва давлат ташкилотҳои ҳизбии вилоят, пеш аз ҳама, ба муаллимони ва талабагони синфҳои болоӣ таъя мекарданд.

Солҳои ҷанг 848 нафар муаллимони вилоят ба сифати ташвиқотчиёни миёни мардум пайваста қор мебуданд. Танҳо дар соли 1942 муаллимони ноҳияи Ховалинг дар байни қолхозчиён дар бораи Ҷанги Бузурги Ватанӣ 600 маърузаю баромадҳо қарданд. Дар ноҳия 72 нуқтаи ташвиқотӣ ва ҷойҳои сурх қушода шуда буданд. Дар ин нуқтаҳои ташвиқотӣ

60 муаллим пайваста кор мекарданд. Дар ноҳияи Шӯрообод муаллимони ҷамоатҳои Сарчашма, Кодара ва Учқун дар қорҳои ташвиқотӣ, оммавию сиёсӣ, дар клубҳо ва дар ташкил қардани намоишҳои аёни дар вилоят пешсаф буданд. Дар ин қор муаллимон Бобоқулов, Алиев, Одина Алиев, Турсунов, Мирмадов ба муваффақиятҳои назаррас ноил шуданд [5, с.49].

Муаллимон, хонандагон, тамоми қорқунони системаи маорифи халқ аз рӯзҳои аввали ҷанг сар қарда, фаёлона ба ҳаракати умумихалқии «кумак ба фронт» ҳамроҳ шуданд. Аз тарафи муаллимон ва хонандагон ин кумақҳо ҳама тарафа ва пурмаҳсул буданд. Ба ғайр аз ҷамъ қардани маблағ барои фронт ва қизу чора, онҳо боз дар қишту қор ва ҷамъоварии ҳосил, харидани заёми давлатӣ, ёрӣ ба падару модар ва ҳешовандони ҷанговарони бафронтрафта ва дигар қорҳои давлатӣ фаёлона ширкат мебариданд.

Дар баробари он, ки талабагон ва муаллимон дар хоҷагии қишлоқ қор қарда, музди меҳнати худро ба фронт мебахшиданд, боз онҳо дар қитъаи замини наздимақтабӣ низ қорҳои зиёдеро ба ҷо меоварданд. Онҳо дар қитъаи замини наздимақтабӣ гандум, ҷав, наск, нахӯд, қартошқа, пиёз ва ғайра парвариш мекарданд. Дар соли хониши 1941-1942 300 мақтаби вилоят қитъаи замини наздимақтабӣ дошт, ки 611,16 гектар заминро дар бар мегирифт [10, с.9]. Соли хониши 1943-1944 қитъаи замини наздимақтабӣ, ки дар онҳо фақат ғалладона қошта мешӯд, 547,70 гектарро ташкил меод. Ҳамон сол дар 44,32 гектар замин қартошқа, пиёз, сабзӣ ва дигар намӯдҳои сабзавот қошта шӯда буд [3].

Ҳосиле, ки аз қитъаи замини наздимақтабӣ ҷамъ оварда мешӯд, барои таъмири мақтабҳо, харидани қизҳои лозимӣ барои дарсхонии хонандагон ва барои дастрасии маводҳои хӯрокаи кӯдақони бе парастор хароҷот қарда мешӯд. Соли хониши 1942-1943 фақат дар ноҳияи Қизилмазор (н. Темурмалик) дар қитъаи замини наздимақтабӣ 112 сентнер гандум ҷамъ оварда шӯда буд. Дар ноҳияи Ховалинг як қисми мақтабҳо фермаи майдаи мурғпарварӣ низ доштанд [2, с.31]. Он солҳо қитъаи замини наздимақтабӣ яке аз пойгоҳи моддии мақтабҳо ба шумор рафта, қор дар онҳо бо тарбияи меҳнати хонандагон пайваст қарда мешӯд.

Ба ҳар қадом қорабинҳои ҳизбиву давлатӣ муаллимон ва хонандақони вилоят дар солҳои ҷанг бо меҳнати софдилона ва фаёлияти баланди ватандӯстона ҷавоб мекардонданд. Дар соли таҳсили 1942/1943 муаллимони вилоят барои сохтмони қалоннаи танкӣ ба номи «Муаллими Тоҷикистон» зиёда аз 400 ҳазор сӯми нақд дода, заёми давлатӣ хариданд. Аз ҷумла мақтаби миёнаи ба номи Чқалови шаҳри Қӯлоб ба фронт 24 ҳазор сӯм кумақ расондааст ва барои ин қори ватандӯстонашон аз И.В. Сталин ба номи қоллективи муаллимон ва талабақони мақтаб номаи табриқӣ ворид шӯдааст [2, с.31].

Муаллимон ва хонандақони вилоят қарори давлатро дар бораи баровардани заёми дуҷоми ҳарбии давлатӣ маъқул доништа, барои дар байни меҳнатқашон тарғиб намӯдани ин заём фаёлияти баланди сиёсӣ нишон доданд. Аксари муаллимони вилоят ба ин заём ба маблағи 1,5-2 музди моҳонаи худ обуна шӯданд. Баъзе директорони мақтабҳо ва қорқунони шӯбҳои маорифи ноҳияҳо ба маблағи то 10 ҳазор сӯм ба ин заём обуна шӯданд.

Хонандагон таҳти роҳбарии муаллимони худ ба оилаҳои аскарони бафронтрафта, ба падару модарони онҳо ёрии амалӣ мерасониданд, хонаҳояшонро таъмир намӯда, барои зимистонгузаронишон ҳезум тайёр мекарданд. Хонандақони вилоят либос, ҷӯроб, қитобу дафтар ва дигар қизҳои лозимӣ гирд оварда, ба талабақони аз вилоятҳои ишғолқардаи фашистон кӯчонидашӯда мефиристоданд.

Дар қори ёрӣ ба фронт ва хониши хубу аъло, маҳсусан қомсомолони мақтабҳои вилоят фаёлияти намунавӣ нишон меоданд. Онҳо на фақат ба ташкилотҳои пионерӣ роҳбарӣ мекарданд, балки тамоми хонандагонро ба қорҳои хоҷагию сиёсӣ ҷалб мекарданд.

Солҳои ҷанг дар 64 мақтаби вилоят ташкилотҳои қомсомолӣ амал мекарданд, ки дар онҳо 809 аъзо буд. Қомсомолон яке аз ёрдамчиёни беҳтарини муаллимон дар қори ба мақтабҳо ҷалб намӯдани кӯдақон, тартиб додани рӯйхати онҳо ба шумор мерафтанд.

Ташкилотҳои қомсомолӣ назди мақтаби миёнаи нопурраи ба номи Пушкини ноҳияи Қизилмазор тамоми кӯдақони синну солашон расидаро ба мақтаб ҷалб намӯда, кӯшиш ба

харч медоданд, ки ягон хонанда бесабаб мактабро тарк накунад. Онҳо ба ташкилотҳои пионерии худ роҳбарӣ карда, мунтазам газетаҳои деворӣ мебароварданд.

Солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ дар мактабҳои вилоят 105 ташкилоти пионерӣ, 591 отряди пионерӣ ва 173316 пионер буд. Давомоти хонандагони мактабҳои вилоят 92,9%-ро ташкил дода, аз 43621 хонандагон 40536 нафарашон ба синфҳои болоӣ гузаронида шуда буданд. Дар баъзе ноҳияҳои вилоят натиҷаҳои боз ҳам хубтар ба даст омада, давомот дар ноҳияи Кӯлоб 96%, Кангурту Қизилмазор 95%-ро ташкил медод. Як қатор мактабҳои вилоят, аз қабили: мактабҳои нопурраи миёнаи Чомбоғи ҷамоати Ховалинг (директор Мустафоев), мактаби қишлоқи Дарайи Мирии ҳамин ноҳия (директор Ҳалимов Ориф), мактаби колхозии «Коммунистӣ»-и ноҳияи Даштиҷум (директор Раҳмонов Сироч), мактаби ибтидоии ҷамоати «Ғалаба»-и ноҳияи Шӯрообод (директораш Ҳасанов) ва дигарон давомоти шогирдонро ба 100% расонида буданд [2, с.36].

Бояд гуфт, ки ҳатто дар солҳои душвортарини ҳаёти мамлакат, яъне дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ Ҳукумати Шӯравӣ диққати худро аз қори маорифи халқ заррае ҳам дур намекард. Таҳлили натиҷаҳои соли хониши 1941/1942 дар мактабҳои вилояти Кӯлоб нишон дод, ки муаллимони вилоят ба душвориҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ийгоҳ накарда, дар қори таълиму тарбияи насли наврас ба комёбиҳои назаррас ноил гардиданд. Донишазхудкунии хонандагони вилоят дар соли 1940-1941 нисбат ба соли хониши 1939-1940 хеле баланд гардида, шумораи талабагон, ки ду сол дар як синф таҳсил менамуданд 0,6 % кам шуда буд [5, с.49].

Солҳои хониши 1941/1942 маорифи халқи вилояти Кӯлоб дар мусобиқаи ҷумҳуриявӣ байни мактабҳо барои дуруст ба роҳ мондани таълиму тарбияи хонандагон, барҳам додани бесаводии калонсолон яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол мекард. Ҳамон сол бо қарори Шӯрои комиссарони халқи ҷумҳурӣ ба маорифи халқи вилояти Кӯлоб байраки сурхи сайёри Шӯрои Комиссарони халқ ва Комитети Марказии Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон супурда шуд.

Дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ маорифчиёни вилоят ба душвориҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ нигоҳ накарда, дар қори таълиму тарбияи насли наврас ба пешравиҳои назаррас ноил гаштаанд.

Дар соли хониши 1944/1945 дар вилоят 574 мактаб, аз он ҷумла 380 мактаби ибтидоӣ, 188 мактаби миёнаи нопурра ва 6 мактаби миёна амал мекарданд. Он солҳо мебоист 46288 нафар кӯдакони синну солаш ба мактаб мувофиқ таҳсил мекард. Лекин бо сабаби нарасидани муаллимон, таълимгоҳҳо, махсусан, дар ноҳияҳои кӯҳсор, қариб 6 ҳазор кӯдак аз мактаб берун монда буд. Дар мактабҳо 39126 нафар кӯдакон таҳсил мекарданд. Кам шудани шумораи муаллимон назар ба соли хониши 1940/1941 дар он аст, ки як қисми онҳо ба фронт даъват шуда буданд. Аз 1898 муаллимон 18 нафарашон маълумоти олий, 63 нафарашон маълумоти олии нопура, 710 нафар маълумоти миёна, 1088 нафар маълумоти миёнаи нопурра ва 13 нафар маълумоти ибтидоӣ доштанд. Он солҳо қариб 500 нафар муаллимон дар вилоят намерасиданд.

Мактабҳои вилоят дар бобати таъмин кардани хонандагон бо китобҳои дарсӣ, дастрас намудани асбобу анҷомҳои хониш, дафтар, қалам ва ғайра камбудии зиёд доштанд. Масалан, ҳамагӣ 10%-и дафтарҳо ва 30%-и қаламҳо ба вилоят ворид мешуданду бас. Бо вучуди ин, дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ дарсазхудкунии хонандагони вилоят ба 93% мерасид. Солҳои хониши 1943-1944 хонандагони 47 мактаби ибтидоӣ ва миёнаи нопурра фанҳои таълимиро 100 % аз худ карданд. Махсусан, мактабҳои ба номи «Чкалов»-и шаҳри Кӯлоб (директор Богомоллов), ба номи «Сталин»-и ноҳияи Колхозобод (директор Амон Бобо), ба номи «Молотов»-и ноҳияи Кӯлоб (директор Умар Назаров), «Правда»-и ноҳияи Қизилмазор ва чанде дигарон намунаи ибрат буданд.

Қори мактабҳоро дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ Анҷумани дуҷуми муаллимони ҷумҳурӣ, ки дар моҳи июли соли 1945 шуда гузашт, ҷамъбаст намуд. Дар маҷлиси ифтитоҳии анҷуман маърузаи Комиссариати халқии маориф таҳти унвони «Вазъияти қори маорифи халқ дар ҷумҳурӣ ва ҷораҳои беҳтар намудани он» шунида, муҳокима карда шуд [1, с.74]. Анҷумани дуҷуми муаллимони аълоҷӣ дар ҳаёти маданияи ҶШС Тоҷикистон воқеаи муҳиме гардид. Дар Анҷуман қайд гардид, ки муаллимон ва хонандагони

Тоҷикистон дар кори умумии торумор намудани душмани манфур ва ғалаба бар фашистони истилогари немис ба қадри имкон ҳиссаи худро гузошанд.

Ҳамин тариқ, муаллимони ҷумҳурӣ вазифаи муқаддаси худро дар назди Ватан бошарафона иҷро карда, ҳамаи дониш ва маҳорати худро барои тарбия ва таълими насли наврас сафарбар намуданд. Ҳукумати ҷумҳурӣ дар он солҳои душвори ҷанг ҳам кӯшиш менамуд, ки то андозае ҷавонони синни мактабӣ аз таълим берун намонанд. Бинобар ин, миқдори мактабҳои дар ҷумҳурӣ ва вилояти Кӯлоб кам нагардид. Агар дар соли таҳсили 1940-1941 дар ҷумҳурӣ 2628 адад мактабҳои фаъолият карда бошад, пас соли таҳсили 1945/1946 ин шумора ба 2881 расид [6, с.38].

Хулоса, муаллимон ва ҳам насли ҷавоне, ки дар мактабҳои шӯравӣ тарбия гирифтаанд, бо тамоми халқи советӣ барои бар душман ғалаба кардан мардонавор мубориза мебуданд. Бисёр дастпарварони мактабҳои Тоҷикистон барои қорнамоиҳои ҷангӣ дар фронт ва хизматҳои меҳнатӣ дар ақибгоҳ бо ордену медалҳои муқаддасона шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев М.Х. Аз таърихи мактабҳои маълумоти умумӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ / М.Х. Абдуллоев. – Душанбе, 2013. – 200 с.
2. Абдуллоев М.Х. Аз таърихи мухтасари мактабҳои Шӯравӣ дар Кӯлоб / М.Х. Абдуллоев. – Душанбе, 2007. – 48 с.
3. Бойгонии давлатии вилояти Хатлон дар минтақаи Кӯлоб. Ҷ7, р-8, п-29, варақаҳои 97.
4. Курбанов Ф. Школы Таджикистана в годы Великой Отечественной войны // Из истории культурного строительства в Таджикистане. Вып.4. – Душанбе, 1973.
5. Назаршоев М.Н. Развитие народного образования в Кулябской области / М.Н.Назаршоев, М.Х. Абдуллоев // Известия АН Тадж. ССР. – 1982. – №2 (108). – С.46-51.
6. Омӯзгор. 1 январи соли 2006.
7. Обидов И. История народного образования в Таджикской ССР (1917-1967 гг.). – Душанбе, 1968. – 296 с.
8. Отчет о состоянии народного образования в Кулябской области за 1945 г. // АИПИ ЦК КПТ. Ф.3. Оп.55. Д. 22. Л. 1-17.
9. Ҳотамов Н. Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва азнавбарқароркунии баъдичангӣ (1941-1950) / Н.Ҳотамов. – Душанбе, 2010. – 280 с.
10. Султонов Ш. Интелегенсияи Тоҷикистони Советӣ / Ш.Султонов. – Душанбе, 1970.

МАОРИФИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБ ДАР СОЛҶОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи вазъи рушди маорифи вилояти Кӯлоб дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ баррасӣ гардидааст. Қобили қайд аст, ки замони ҷанг, махсусан, барои маорифчиёни тоҷик, аз ҷумла муаллимони вилояти Кӯлоб озмоиши ҷиддӣ гардид. Аз рӯзҳои аввали ҷанг омӯзгорон ҳам ихтиёран ариза навишта, боисрор талаб мекарданд, ки онҳоро низ ба набарди зидди фашизм фиристанд. Зумрае аз онон муваффақ гаштанд, ки аз гитлерчиён ниқор бигиранд, бархе дигар бошад, дар ақибгоҳ бо неруи дучанд дар ғалабаи халқи советӣ ҳиссаи хешро гузошанд. Албатта, душвориҳои давраи ҷанг ба кори мактабҳои вилояти Кӯлоб таъсир накарда наметавонист, аммо муаллимони вилояти Кӯлоб вазифаи муқаддаси худ - тарбияи насли наврасро бошарафона ба иҷро расониданд. Хонандагонро дар рӯҳияи муҳаббат ба Ватан, садоқат ба миллат, тайёр будан ба қорномаҳои дар фронт ва ақибгоҳ тарбия мекарданд.

Калидвожаҳо: мактаб, ғалаба, ақибгоҳ, маориф, омӯзгор, хонандагон, ҷанг, вилоят, Кӯлоб, қорнома, неру, тарбия, ёрӣ.

НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В статье раскрывается состояние народного образования в годы Великой Отечественной войны. Особенности развития народного образования Кулябской области в годы Великой Отечественной войны заключаются в том, что эта отрасль народного хозяйства была на особом счету. Несмотря на трудные условия войны просвещенцы Кулябской области достигали хороших успехов в деле воспитания и образования подрастающего поколения. Они воспитывали молодежь в духе патриотизма и любви к Родине. С первых дней ВОВ некоторые учителя школы Кулябской области добровольно уходили защищать Родину и вложили свой вклад в победу советского народа в этой войне. Другие отважно трудились тылу Родины. Трудные условия войны оказывали неблагоприятное влияние на учебно-воспитательный процесс школ Кулябской области, так же как и по всей стране.

Ключевые слова: школа, победа, тыл, просвещение, учитель, ученики, война, подвиги, Куляб, воспитание, помощь, молодежь.

THE STATE OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATION SYSTEM AT KULOB REGION IN THE GREAT PATRIOTIC WAR YEARS

This article considers the situation of education development in Kulob region during the Great Patriotic War years. It is worth that during the war there were serious tests particularly to the Tajik's educators including the teachers from the

Kulob region. From the first days of the war the teachers voluntarily made a statement and demanded that they be sent to the war against the fascism. A number of them succeeded in order to getting revenge from the fascists and some others even contributed to the victory of the Soviet people. Of course the difficulties of the war did not affect to the work of the Kulob's schools, but the teachers of the Kulob region conscientiously performed their main duty of upbringing the younger generation. Pupils were brought up by the teachers in the spirit of love for the country, loyalty to the nation, readiness to the front and back.

Key words: school, victory, back, education, teacher, pupils, war, region, Kulob, job, power, aid.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Абдуллоев Махмуд Холович* – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. E-mail: abdulloev.48@mail.ru; Телефон: **+992918685205**.

Исуфов Шердил Ватанович – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, докторанти (PhD) кафедраи таърих ва ҳуқуқ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. E-mail: sherdil.isufov@mail.ru Телефон: **+ (992) 931793610**

Сведения об авторах: *Абдуллоев Махмуд Холович* – Кулябский государственный университет имени А.Рудакӣ, доктор исторических наук, профессор кафедры истории и права. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул.С.Сафарова 16. E-mail: abdulloev.48@mail.ru; Телефон: **+992918685205**.

Исуфов Шердил Ватанович – Кулябский государственный университет имени А.Рудакӣ, докторант (PhD) кафедры истории таджикского народа. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул.С.Сафарова 16. E-mail: sherdil.isufov@mail.ru Телефон: **+ (992) 931793610**

Information about the authors: *Abdulloev Mahmud Holovich* – Kulyab State University named after A. Rudaki, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History and Law. **Address:** 735360, RT, Kulb, S. Safarov-16. E-mail: abdulloev.48@mail.ru Phone: **+992918685205**.

Isufov Sherdil Vatanovich – Kulyab State University named after A. Rudaki, doctoral candidate (PhD), Department of History of the Tajik People. **Address:** 735360, RT, Kulb, S. Safarov-16. E-mail: sherdil.isufov@mail.ru Phone: **+ (992) 931793610**

УДК: 93/94+544(575.3)

РОҶЕЪ АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ИНКИШОФИ ХИМИЯИ КООРДИНАТСИОНӢ ДАР ПЕШРАФТИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА

Каримов Р.Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони ҳозира пешравии илмҳо, махсусан илмҳои дақиқ (химия, физика, тиб, биология, алгебра, геология, информатика ва ғайраҳо), сарчашмаи пешравии саноати вазнин, сабук, соҳаи хӯрокворӣ, соҳаи хоҷагии қишлоқ, тиб ва ғайраҳо маҳсуб ёфта, инкишофи давлатро муайян менамояд. Бояд тазакур диҳем, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2020-2040-ро дар Паёми навбатӣ солҳои омӯзиш ва рушди илмҳои дақиқ эълон намудааст, ки ин иқдом барои рушд ва инкишофи илмҳои дақиқ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аз нигоҳи таърихӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибистиклол аст, тадқиқоти илмӣ бурдан дар самти таърихӣ илм ва техникаи тоҷик, махсусан дар илми химия, пайдоиши мактабҳои олий, институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва эҷодиёти олимони машҳури ин соҳа, бахусус баъд аз Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ барои миллати мо аҳамияти маҳсуси таърихӣ дорад [9, с.38]. Дар баробари барқарор намудани харобиҳои ҷанг одамон кӯшиш намуданд, ки ба ғайр аз соҳаи хоҷагии қишлоқ боз ба дигар самтҳои муҳимми тақдирсози мамлакат аҳамияти ҷиддӣ диҳанд. Ба душвории айёми баъдиҷангӣ нигоҳ накарда, синфи коргари тоҷик фидокорона меҳнат карда, нақшаҳои истехсолиро пеш аз муҳлат ва барзиёд иҷро мекарданд. Дар натиҷа нақшаи азнавбарқароркунии саноати ҷумҳурӣ сари вақт иҷро гардид. Бар зами ин, корхонаҳои нави саноатӣ, ба монанди заводи механикӣ рехтагарӣ, комбинати маъдантозакуни, кони нави ангишт, фабрикаҳои дӯзандагӣ, истгоҳҳои барқӣ сохта ба истифода дода шуданд, ки дар бунёди онҳо сахми олимону муҳандисон ва дигар мутахассисони илмию техникӣ назаррас мебошад. Бояд қайд намуд, ки солҳои минбаъда сохтмони корхонаҳои саноатиро истаҳсоли ва ташкил намудани

муассисаҳои таълимӣ, институтҳои илмӣ тадқиқотӣ хело суръат гирифтанд. Ҳамин тавр, бо шарофати меҳнати ҳалол ва пурсамари синфи коргари тоҷик ва бо ғамхориҳои Ҳукумати Шӯравӣ ва бо мададу дастгирии ҳаматарафаи собиқ Иттиҳоди Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ дар Тоҷикистон саноати бисёрсоҳаи ҳозиразамон ва Академияи илмҳо, донишгоҳу донишкадаҳо таъсис ёфтанд.

Заминаҳо ва пояи мустақкам оид ба рушди илми химия ва қисми таркибии он - химияи координатсионӣ ва ташаккул ва инкишофи онро Институти химияи ба номи В.И.Никитин гузоштааст. Институти химияи ба номи В.И.Никитин 1 сентябри соли 1946 дар базаи озмоишгоҳи химиявӣ-таҳлилии шаҳри Сталинобод (ҳозира Душанбе) ба фаъолият шурӯъ намудааст, ки ҳамон замон аз 3 озмоишгоҳи илмӣ-тадқиқотӣ иборат буд. Ташкилкунанда ва роҳбари нахустини он дар муддати 25 сол шоғирди олими намоёни Россия А.Е.Фаворский академики Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ходими хизматнишондодаи Иттиҳоди Шӯравӣ профессор В.И.Никитин буданд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон хизматҳои бузурги академик В.И. Никитинро ба инобат гирифта, соли 1977 ин институтро ба номи ӯ гузошт. Доираи асосии фаъолияти институти химияи ба номи В.И.Никитин дар он давра омӯзиши сарватҳои табиӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои нафту газ, захираҳои ангиштсанг ва маъданҳои фаро гирифта буд. Баъдтар олимони ва муҳаққиқон оид ба ташкил ва таҳлили илмҳои тадбиқӣ, химияи тадбиқӣ, химияи ғайриорганикӣ, химияи таҳлилӣ, химияи органикӣ, биогеохимия, химияи нафту газ, химияи металлҳои асил ва қиматбаҳо, химияи физикӣ-коллоидӣ, химияи радионуклидҳо, ғанигардонии маъданҳо ва ғайраҳо машғул буданд. Қайд кардан зарур аст, ки олими намоёни тоҷик, академик, аъзои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Тоҷикистон, профессор Э.У. Нуъмонов дар рушд ва инкишофи илми химияи тоҷик саҳми беназир доранд.

Профессор Э.У. Нуъмонов дар муддати 17 сол дар ин боргоҳи илм, яъне Институти химия, роҳбарӣ намуда, дар рушди соҳаҳои гуногуни химия, махсусан химияи нафту газ, саҳм гузоштааст [7, с.301]. Илова бар ин, дар давраи муосир дар Институти химияи ба номи В.И. Никитин озмоишгоҳҳои илмӣ- тадқиқотии самтҳои гуногуни илми химия фаъолият доранд. Дар замони ҳозира дар Институти химияи ба номи В.И. Никитин 4 академики Академияи илмҳои Тоҷикистон, 20 доктори илми химия, 24 номзади илми химия, 33 аспирант ва унвонҷӯ, 8 магистр ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ машғул мебошанд.

Яке аз олимони масъулиятшинос кордон, донишманди соҳаи илми химияи координатсионӣ, профессор Якубов Ҳомид Муҳсинович ташкилкунандаи мактаби илми химияи координатсионӣ ба ҳисоб мерафтанд. Бояд бигӯем, ки профессор Якубов Ҳомид Муҳсинович (1934-1989) дар рушд ва пешравии илми химияи тоҷик саҳми арзандаи ҳудро гузоштааст [8, с.96].

То ҳади имкон омӯзиши паҳлуҳои фаъолияти босамари д.и.х. профессор Якубов Ҳомид Муҳсинович, аз назари мо, илмӣ ва актуалӣ буда, барои омӯзиши таърихи илми химияи тоҷик, шиносӣ ба хонандагон ва арзишҳои маънавию ахлоқии халқамон, ки хизматҳои софдилона ба халқу Ватан кардаанд ва дар рушди минбаъдаи илми химияи тоҷик, махсусан химияи координатсионӣ дар шахсияти ӯ намунаи ибрат аст [10, с.208].

Бояд тазаққур дод, ки химия дар миёни фанҳои табиатшиносӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Аз ин рӯ, химияи координатсионӣ, муҳандиси генӣ, биотехнология, ҳатто тафаккур ва зеҳни мо-ин ҳама ба илми химия иртибот дорад. Илми химия ва пешрафти он барои беҳтар гардонидани сатҳи зиндагии инсоният шароит фароҳам оварда, ба қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти тамоми ҷамъияти инсонӣ равона шудааст. Омӯзиши самараноки илми химия рӯз то рӯз ҳаёти инсонро хубтар муваффақиятҳои ҳаётии онро афзунтар мегардонад. Имрӯз илме, ки қобилияти аз ҳама зиёди бунёдкорӣ дораду ҳамчун илми офаранда эътироф шудааст ин илми химияи амалӣ мебошад.

Илми химия, бахусус, химияи координатсионӣ чун дигар илмҳои дақиқ, ба монанди: физика, математика, астрономия давраҳо ва шароитҳои муайяни иҷтимоию иқтисодии тараққиёти ҳудро дар алоқамандӣ бо дигар раванди ҳаводиси табиат доро мебошад. Химия яке аз соҳаҳои бузурги илмҳои табиатшиносӣ буда, вазифаи асосиаш аз омӯзиши равандҳои табдилёбии моддаҳо, ки ҳангоми онҳо аз молекулаҳои як модда бо роҳи

пайваस्तкунӣ, чудокунӣ ва гурӯҳбандии атомҳои таркиби онҳо молекулаҳои моддаҳои дигар ҳосил мешаванд, иборат мебошад. Илми химияи ҳозиразамон барои фаҳмидани сабабҳои пинҳонӣ ё дохилии он маводҳое, ки ба майдони истеъмол омадаанд муайян мекунад [6, с.27]. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадқиқот оид ба ин соҳаи илм, дар ибтидои солҳои 50-уми асри XX оғози худро мегиранд [2, с.60]. Инкишофи ин соҳаи илм имкон медиҳад, ки бахшҳои дигари илмҳои химия, биология, физиология ва тиб низ мавқеи муайяноро ишғол намоянд. Дар заминаи тадқиқотҳои химияи координатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мактабҳои илмие ба вучуд омаданд, ки ба илми химияи тоҷик шухрати ҷаҳонӣ оварданд. Бо истифода аз неруи кадрӣ ва пояи моддӣ-техникӣ ин мактабҳо теъдоди зиёди кадрҳои илмӣ-педагогиро барои соҳаҳои гуногуни илм, маориф, истеҳсолот, хоҷагии халқ тайёр намудаанд [1, с.62].

Бо ташаббуси профессор Якубов Ҳ.М., ки ӯ ҳамчун аввалин мудирӣ кафедраи кимиёи физикӣ ва коллоидии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин ва бо дастгирии раёсати Донишгоҳ озмоишгоҳи илмӣ-тадқиқотиро бо номи Озмоишгоҳи «Физикӣ-кимиёии мураккаботи координатсионӣ» таъсис дода буд, ки сарвари онро худаш ба уҳда дошт. Бо мурури замон ва пешрави илму техника ва масоили замона озмоишгоҳи илмӣ-тадқиқотӣ номи худро ба «Тадқиқи физикӣ-химиявии мураккаботи координатсионӣ» (1980) ва «Мушкилоти химияи координатсионӣ ва экологӣ» (1994) иваз намудааст.

Дар озмоишгоҳи илмӣ-тадқиқотӣ дар асоси таҷрибаҳои доимӣ ва омӯзиши онҳо барои пешравии муҳимтарин соҳаҳои хоҷагии халқи ҷумҳурӣ пайваस्ताҳо ва моддаҳои нав синтез карда мешуданд. Дар асоси синтези моддаҳои нав барои соҳаҳои кишоварзӣ, боғу тоқпарварӣ ҳамчун василаи зидди бемориҳои растаниҳо, микронуриҳо барои ҳосилхез намудани заминҳои қорам пешниҳод ва тасдиқи илмии худро ёфтаанд.

Дар ташаккул ва рушди илми химия, махсусан химияи координатсионӣ, саҳми устодон ва кормандони кафедраи химияи физикӣ-коллоидӣ, ки д.и.х., профессор Якубов Ҳ.М. роҳбарӣ менамуданд, ниҳоят калон аст, ки он кас дар сомон додани озмоишгоҳҳои илмӣ-таълимӣ, илмӣ-тадқиқотӣ ва ташаккули ҳайати омӯзгорӣ кафедра саҳми босазое гузоштаанд. Ҳоло омӯзгорони кафедра дар мавзӯи «Синтез, таҳқиқ, озмоиши пайваस्ताҳои координатсионии металлҳои интиқоли бо лигандҳои аз ҷиҳати биологӣ фаъол ва омӯзиши сорбсия дар нанотрубаҳои карбонӣ ва объектҳои табиӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳқиқоти илмӣ мегузаронанд.

Соли 2011 дар кафедра конференсияи якуми ҷумҳуриявӣ «Кимиёи координатсионӣ ва аҳамияти он дар рушди хоҷагии халқ» бо иштироки олимони мамлакатҳои хориҷӣ бахшида ба хотираи д.и.к., профессор Якубов Ҳ.М. доир гардид. Натиҷаҳои таҳқиқоти кафедра дар се монография, се маҷмӯаи илмӣ, зиёда аз 50 шаҳодатномаҳои ихтироот ва патентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, чандин мақолаҳои илмӣ ва фишурдаҳои мақолаҳо дарҷ гардидаанд.

Дастовардҳои илмии омӯзгорон бо медалҳои нуқра ва биринҷии Намоишгоҳи комёбиҳои хоҷагии халқи Иттиҳоди Шӯравӣ қадр гардидаанд. Аз ҷумла, доктори илми кимиё профессор Раҳимова М.М. дар се Ҳамоиши байналмилалӣ занҳои ихтироъкори ҷаҳон дар шаҳри Сеули Кореяи Ҷанубӣ ширкат варзида, сазовори 1 медали тилло, 5 медали нуқра, 3 медали биринҷӣ гардида, инчунин барандаи медали тиллоии Ассотсиатсияи умумиҷаҳонии ҳифзи моликияти зеҳнӣ (ш.Женева) мебошад. Дар назди кафедра маҳфили илмии донишҷӯён «Кимиёсоз» амал мекунад, ки аъзоёни он дар озмунҳои гуногуни ҷумҳуриявӣ ва олимпиадаҳо иштирок намуда, сазовори ҷойҳои ифтихорӣ гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. И.У. Нуманов. АН РТ. Институт химии им. В.И. Никитина. – Душанбе: Дониш, 1986. – 62с.
2. Исмоилов Ё.Ҳ. Автореферати рисолаи н.и.т. Фаъолияти илмӣ – тадқиқотии АИ ИҶШС дар Тоҷикистон (солҳои 1924-1941). – Душанбе. 2019. – С.60
3. Каримов Р.Қ. Вклад школы профессора Х.М.Якубова в развитие координационной химии / М.М. Раҳимова, М.Б.Каримов, Қ.Ҷ.Суяров, Р.Қ. Каримов //Материалы конференции «Координационная

- химия и ее значение в развитии народного хозяйства» с международным участием, посвященная памяти д.х.н., профессора Юсупова З.Н. – Душанбе, 2011 26-27 декабря. -С. 11-15.
4. Каримов Р.Қ. Таърихи рушди кимиёи координатсионӣ дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Р.Қ.Каримов, М.М.Раҳимова, Т.М. Нурматов //Маводи конференсияи ҷумҳуриявии Донишгоҳи давлатии ш. Бохтар ба номи Н.Хусрав. -2018. -С.56- 60.
  5. Каримов Р.Қ. Вклад школы профессора Х.М.Якубова в развитие координационной химии / М.М. Рахимова, М.Б.Каримов, Қ.Қ.Суяров, Р.Қ. Каримов //Материалы конференции «Координационная химия и ее значение в развитии народного хозяйства» с международным участием, посвященная памяти д.х.н., профессора Юсупова З.Н.– Душанбе, 2011 26-27 декабря. -С. 11-15.
  6. Каримов Р.Қ. Дар ҷустуҷӯи маънӣ / С.М. Сафармамадов, Н.Г.Кабиров, Р.Қ.Каримов // Маводи илмӣ бахшида ба 60-солагии профессор А.О. Аминҷонов. – Душанбе, 2011. -С.19-27.
  7. Қурбонов Б. «Масъалаҳои кимиёи физикӣ ва координатсионӣ» бахшида ба гиромидошти хотираи докторони илмҳои кимиё, профессорон Ҳ.М.Якубов ва З.Н.Юсупов / Б.Қурбонов, М.М.Раҳимова, Т.М.Нурматов // Маводи конференсияи 4-уми илмии байналмилалӣ. –Душанбе, 2019. -С.301-307.
  8. Мирсаидов У.М. Рассказы о химии и химиках Таджикистана / У.М. Мирсаидов. – Душанбе, 2011. -96с.
  9. Нуъмонов Э. У. Он ки ҳар дам кимиёе мекуни / Э. У. Нуъмонов, З. Н.Юсупов, Б.Р. Қурбонов //Маҷаллаи «Илм ва ҳаёт». -1992. -№5-6. -С. 37-38.
  10. Якубов Х.М. Координационные соединения железа как стимуляторы прорастания семян хлопчатника / Х.М.Якубов, З.Н.Юсупов, Т.М.Нурматов, М.М.Раҳимова, А.Э. Эргашев //II Всесоюзное совещание по химии и применению комплексонов и комплексонов металлов: Тезисы докладов. - М., 1983. -С. 208.

РОҶЕЪ АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛҶӢИ ВА ИНКИШОФИ ХИМИЯИ КООРДИНАТСИОНӢ ДАР ПЕШРАФТИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА

Дар мақолаи мазкур муҳтасар дар бораи таърихи ташаккул ва инкишофи илми химияи координатсионӣ ва нақши он дар пешрафту тараққиёти илму техника дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нимаи асри ХХ маълумот дода шудааст. Дар асоси омӯзиши таърих ва ташаккули илму техника ҳамаи халқиятҳо баробари пайдо шудани давлатҳои мустақил, ки баъд аз пош ҳурдани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар алоҳидагӣ инкишоф ва рушд намуданд, давра ва ҷомеаи нави милли оғоз меёбад, ки бидуни омӯзиши гузаштаи таърихӣ ғайриимкон аст. Ба ғайр аз ин, тавачҷуҳи зиёди ҷомеа ва муттаҳассисони соҳаи илми химия ба омӯзиш ва таърихи илмҳои гузашта ва дар навбати худ пайдоиши мактабҳои илмӣ-таҷқиқотии муосир оварда расонид. Чуни равандро дар илми химия, хусусан химияи координатсионӣ ба мушоҳида мерасанд. Маълум мешавад, ки бо ташаббуси собиқ Ҳукумати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон хизматҳои бузурги академик В.И. Никитинро ба инобат гирифта, соли 1977 ин институтро ба номи ӯ гузоштан. Доираи асосии фаъолияти Институди химияи ба номи В.И.Никитин дар он давра омӯзиши сарватҳои табиӣ, сарватҳои зерзаминӣ, захираҳои нафтӣ, захираҳои ангиштсанг ва маъданҳои фаро гирифта буд. Баъдтар олимони муҳаққиқон оид ба ташкил ва таҳлили илмҳои тадбиқӣ, химияи тадбиқӣ, химияи ғайриорганикӣ, химияи таҳлилӣ, химияи органикӣ, биогеохимия, химияи нафтӣ, газ, химияи металлҳои асил ва қиматбаҳо, химияи физикӣ-коллоидӣ, химияи радионуклидҳо, ғанигардонии маъданҳо ва ғайраҳо машғул буданд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, таърих, химия, химияи координатсионӣ, техника, илм, физика, биология, Иттиҳоди Шӯравӣ, академия, донишгоҳ.

ОБ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КООРДИНАЦИОННОЙ ХИМИИ И ЕЕ РОЛИ В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ ПРОГРЕССЕ

В данной статье представлен краткий обзор истории становления и развития координационной химии и ее роли в прогрессе и развитии науки и техники в Республике Таджикистан во второй половине XX века. На основе изучения истории и развития науки и техники все страны, с появлением независимых государств, которые стали развиваться отдельно после распада бывшего Советского Союза, начинают новую эру и новое национальное общество, что невозможно без изучения прошлого. Кроме того, большой интерес общества и специалистов в области химии привел к изучению истории прошлых наук, что, в свою очередь, привело к появлению современных исследовательских школ. Такие процессы наблюдаются в химии, особенно в координационной химии. По инициативе правительства Советской Социалистической Республики Таджикистан и учитывая весомые заслуги академика В.И. Никитина в 1977 году институту химии было присвоено имя В.И.Никитина. Основная деятельность Института химии им. В.И. Никитина в то время была сосредоточена на изучении природных ресурсов, недр, нефтегазовых ресурсов, угля и минеральных ресурсов. Позже ученые и исследователи занимались вопросами организации и анализа прикладных наук, особенно прикладной химии, неорганической химии, аналитической химии, органической химии, биогеохимии, нефтехимии, химии благородных и драгоценных металлов, физической и коллоидной химии, сплавов и т.д.

Ключевые слова: Таджикистан, история, химия, координационная химия, техника, наука, физика, биология, Советский Союз, академия, университет.

ON THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COORDINATION CHEMISTRY AND ITS ROLE IN THE SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS

This article provides a brief overview of the history of the formation and development of the science of coordination chemistry and its role in the progress and development of science and technology in the Republic of Tajikistan in the second half of the twentieth century. Based on the study of the history and development of science and technology, all countries, with the advent of independent states that developed separately after the collapse of the former Soviet Union, begin a new era and a new national society, which is impossible without studying the past. In addition, the great interest of society and specialists in the field of chemistry led to the study and history of past sciences, which, in turn, led to the emergence of modern research schools. Such processes are observed in chemistry, especially in coordination chemistry. It turns out that at the initiative of the former government, the Republic of Tajikistan and the significant merit of Academician V.I. Nikitin. In 1977, the Institute of Chemistry was named after V.I. Nikitin. The main activity of the Institute of Chemistry. IN AND. Nikitina at that time was focused on the study of natural resources, mineral resources, oil and gas resources, coal and mineral resources. Later, scientists and researchers dealt with issues of organization and analysis of applied sciences, especially applied chemistry, inorganic chemistry, analytical chemistry, organic chemistry, biogeochemistry, petrochemistry, chemistry of noble and precious metals, physical and colloidal chemistry, alloys, etc.

Keywords: Tajikistan, history, chemistry, coordination chemistry, technology, science, physics, biology, Soviet Union, Academy, University.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Раҳматулло Қ.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи методикаи таълими химия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **987314413**

Сведения об авторе: *Каримов Раҳматулло Қ.* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры методики преподавания химии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **987314413**

Information about the author: *Karimov Rakhmatullo K.* - Tajik National University, assistant of the department of methods of teaching chemistry. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: **987314413**

УДК:677.054(575)

ИНЪИКОСИ ИСТЕҲСОЛОТИ БОФАНДАГИИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСАРҲОИ О.А.СУХАРЕВА

Мирзоев М. Н.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Омӯзиши тарзи зиндагии халқҳои Осие Миёна дар охири асри XIX –аввали асри XX барои муайян намудани дараҷаи тараққиёти ҳунармандӣ, қувваҳои истеҳсолкунанда, хоҷагидорӣ, маданияти моддӣ ва маънавии онҳо аҳамияти калон дорад. Хусусан таҳқиқи истеҳсолоти ҳунармандӣ дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва ғайра барои равшан соختани соҳаҳои мухталифи ҳаёти шаҳрҳо ёрии калон мерасонад.

Дар омӯзиши масъалаи истеҳсолоти ҳунармандии шаҳрҳои Осие Миёна олимони рус Н.А. Кисляков, Е.М. Пешерева, Н.Н. Ершов, А.К. Писарчик саҳми калон гузоштаанд. Дар байни онҳо мардумшинос О.А. Сухарева мақоми хосеро дорост [1,с.57].

Асарҳои О.А. Сухарева оид ба истеҳсолоти ҳунармандӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, маданияти моддӣ ва маънавии халқҳои Осие Миёна дар охири асри XIX-аввали асри XX ҷойи намоёнро ишғол менамоянд. Хусусан дар асарҳои «Шаҳри охири давраи феодалии Бухоро», «Бухорои асри XIX- аввали асри XX», «Доир ба таърихи шаҳрҳои Бухоро», «Оид ба гудохтани филизот дар Осие Миёна», «Оид ба масъалаи генезиси парастии касбӣ дар байни тоҷикон ва ўзбекҳо» ва ғайра масъалаи навҳои гуногуни ҳунармандии халқҳои Осие Миёна инъикос ёфтаанд. Бофандагӣ яке аз навҳои ривҷёфтаи истеҳсолоти ҳунармандӣ ба шумор мерафт [6,с.66-67].

Дар дохили шаҳри Бухоро ва берун аз он аз замонҳои қадим ба истеҳсоли матоҳои пахтагин машғул буданд. О.А. Сухарева қайд менамояд, ки матои нафису нарм, ба монанди докаи сафед барои эҳтиёҷоти зисту зиндагонии аҳоли истеҳсол карда мешуд, ки ин бофандагон онро хосабоф мегуфтанд. Тарзи тайёркунии ин мато ҷунин буд: бофанда ресмонро аз бозор гирифта, сипас ба оби ҷӯш ордро андохта онро хеле мечӯшонд, ки дар натиҷа маҳлули часпаку сафед ҳосил мешуд, ресмонро сипас ба он меандохт. Ин амалиёти

бофанда оҳардихӣ ном дошт. Баъди оҳар додан одатан ресмон хушк мешуд, сипас онро барои бофтан тайёр мекард. Аввал ресмонро ба чарх печонида, аз он ба зугӯтаҳо пур мекард. Дар ду девори дарози муқобилаш 3-4 метр буда, 20-25 то мехҳои чӯбин мезад. Баъд нӯги ресмонҳои зугӯтаҳоро ба ҳам пайваста, ба мехҳо оварда меандоخت, ки ин корро тортанӣ меномиданд. Сипас, торҳоро ба дӯконҳои бофандагӣ мепайвастанд. Дар натиҷаи бофтан матои сафед ва нафиси пахтагӣ-хоса мешуд [6,с.60-61].

Вақте ки Аморати Бухоро ба ниммустамликаи Россия табдил ёфт, ба фабрикаҳои рус кашонидани пахта авҷ гирифт. Дар он фабрикаҳо аз пахтаи Осиёи Миёна калобаҳои ниҳоят калони ресмон тайёр карда мешуданд. Ин калобаҳоро ба Бухоро низ меоварданд. Назар ба матои пештара сифати ин матоҳо беҳтар маҳсуб мешуд. Аз як тараф, меҳнати пурмашаққати бофанда ҳам осонтар мешуд, аз тарафи дигар, нархи онҳо арзонтар назар ба нархи аксарияти матои хосабоф (докабоф) буд, ки хосаи бараш ду олчиндору дарозияш 8 олчинро ба 3-3,5 танга мефурухтанд. Навъи дигари матоъ алоча буд. Алоча асосан матои раҳдор буда, аз ресмони пахтагӣ ва ба миқдори хеле кам аз абрешим тайёр карда мешуд. Алочаро асосан барои тайёр кардани либосҳои болпӯш истифода мебуданд. Алоча бо баландӣ ва рангаш аз дигар матоҳо фарқ мекард. Онро асосан аҳолии камбағали шахр истифода мебуд ва дар таъминоти моддии аҳолии ҷойи намоёнро ишғол менамуд.

Матоҳо ба тарзи зерин тайёр мекарданд: бофанда мисли пештара аввал ресмонро ба оби чӯш андохта, меҷӯшонид, сипас онро аз даруни об гирифта, мехушканд. Калобаҳое, ки бофанда ранг карданаш лозим буд, баркаш ва ҷудо карда мешуданд. Баъд ба калобаҳои ресмон рангҳои гуногун, асосан кабуд, сиеҳ ва зард меод. Ранги ин матоҳо аз растаниҳо ҳосил мекарданд.

О.А. Сухарева қайд менамояд, ки баъди тамом шудани ҷараёни рангдиҳии матоъ, хушкунӣ ва оҳардиҳии он оғоз меёфт. Ресмонро ба зугӯтаҳо печонида, аз он тор метаниданд. Дар моку чӣ гуна ресмон ё абрешим бошад, ҳамон ранги алоча тайёр карда мешуд. Барои ҳамин ҳам дар вақти бофтан ҳунарманд хелҳои гуногуни матоъ-алочаи сурх, алочаи сиеҳро истехсол карда метавонист. Баъди тортанӣ марҳалаи ба дӯкон андохта, бофтани он сар мешуд. Умуман, алоча аз дигар намуди матоҳо бештар бо баланд будани сифати ресмон, пардоздиҳӣ ва ҷилодиҳияш фарқ карда меистод. Нархи як тӯп алоча, ки он 6 вачаб бару 18 олчин қад дошт, аз 60 тин то 2 сум меистод [5,с.66-67].

Ғайр аз алочабофӣ бофандагони Бухоро боз ба тайёр намудани қаламӣ, карбос, ҷит низ ном бароварда буданд. Қаламӣ матоъи аз пахта тайёркардашудаи раҳдоре буд, ки онро мардон ба сифати либоси болопӯш истифода мекарданд. Рангҳои сабз ё сурх дар болои матои сафед қаламиро боз ҳам зеботар мегардонд. Вале аз алоча дида қаламӣ бо дуруштии худ ва бечилоияш фарқ мекард. Қаламиро баъзан «алоча – қаламӣ» низ меномиданд.

Карбосбофӣ ҳам ҷойи намоёнро ишғол мекард. Карбос – матои пахтагини нафис – сафед барои либоси марду зан, рӯймоли сар ва саллаи мардон истифода бурда мешуд. Ду хели машҳури он – карбоси сафед ва карбоси малла бештар паҳн шуда буд. Карбоси сафед – матои мулоим ва таҳти ресмонӣ буд. Тарзи истехсолкунии он ба тайёркунии қаламӣ монанд, лекин ҳам тору ҳам пуди он аз ресмони сафед иборат буд. Мувофиқи маълумоти О.А. Сухарева, карбоси малла – матои ресмони ранги зарди паст дошта, тори ресмони он сафеду пудаш малла аст. Гурӯҳи хурди одамоне, ки худро такводор меҳисобиданд, на аз ҳар чизи «ҳаром» парҳез мекарданд, аз ин намуди матоъ либосҳои маҳсули пахтагӣ, масалан, чома дӯхта мепӯшиданд. Бо ин онҳо шахсони олимартаба будани худро нишон додани мешуданд. Истехсоли ҷит низ хуб ба роҳ монда шуда буд. Ҷитгар карбоси сафедро аз бозор харида, як шаб онро дар ишқор, ки аз ҷӯшонидани растаниҳои кӯҳӣ ҳосил мешуд, нигоҳ медошт. Баъд онро ба рӯи тахтаи паҳну ҳамвор гузошта, бо қолаб мекашиданд. Қолабҳоро ҳунармандони маҳсус – қолабсозон аз дарахтони ҷинсашон мустаҳками арча, чормағз тайёр мекарданд [6,с.62]. Амалиёти рангдиҳию қолабзани ҳар навъ анҷом дода мешуд. Баъзан ба болои матоъ ранги духела -сурху сиеҳ, аксар вақт рангҳои гуногун бо ҳамроҳии рангҳои сабз ва зард зада мешуд. Ин гуна матоҳои ба воситаи қолаб гулпартофташуда барои абраю астари кӯрпа, дастурхон, абраи либос ва ғайраҳо истифода

карда мешуд. Ҳамин гуна чите, ки қолаб зада ё гулпартоӣ карда, барои дастурхону пардаҳои дару тирезаҳо истифода бурда мешуд, дар Эрон тахти унвони қаламвор маъруф буд. Пахта дар дастгоҳи махсус – чирик, ё халлоҷӣ тоза карда мешуд. Чирик дастгоҳи махсуси дастӣ буда, аз ду чархҳои ба таври уфуқӣ ба болои якдигар ҷойгиршуда ва дар сутун маҳкам кардашуда иборат буд. Бо ёрии дастак яке аз чарххоро давр мезанонданд. Ин чарх бошад, бо ёрии винти махсус чархи дуҷумро, ба тарафи муқобил давр мезанонд. Ба сӯрохии танги байни чархҳо пахта дохил кардашуда, чигити он тоза карда мешуд. Баъди ин чарёни қор хунармандон боз ба таври иловагӣ пахтаро аз чигиту пӯстлохи он тоза мекарданд. Баъди тайёршавии пахта ба ресидани ресмон шурӯъ мекарданд. Чигити пахта ба чувозхона дода мешуд, ки аз он равған тайёр мекарданд. Ба ресмонресӣ бошад, асосан занон машғул буданд. Қалобаҳои қалони ресмонро дар бозорҳо мефӯрухтанд, ки бофандагон мехариданд. Хулоса, чараёни қоркардабароии ашёи хом – пахта ҳам пурра аз тарафи хунармандон иҷро гардида, маҳсули қори онҳо аз тарафи дигар хунармандону бофандагон қоркард мешуд. Дар навбати худ, бофанда аз маҳсулоти тайёркардааш қарбос, доқа, алоча, қаламӣ, чит мебофт.

Дар Бухорои охири асри XIX чун дар дигар шахрҳои Осиёи Миёна аз пашм ҳам матоъҳо истеҳсол мекарданд. Пашмо онҳо аз чармгарон мехариданд ва занони хунарманд онро тивит мекарданд. Ресмонро оҳар дода, онро ба ғалтакҳо пур карда мегирифтанд, яъне мепечониданд. Тарзи тайёркунии матои дурушти пашмӣ чунин буд: аввал пашми гӯсфандро сава, сипас тибит карда, ба чарху дук мегузарониданд. Найчаро, ки аз шоҳи гов тайёр карда шуда буд, ба қабати моку меандоختанд, ин марҳалаи қорро асосан занон иҷро мекарданд. Баъди ҳамаи ин матоъ-фута дар дӯкони бофандагӣ, ки аз ҷӯб сохта шуда буд, бофта мешуд.

Дар охири асри XIX аввали асри XX истеҳсоли абрешим дар Бухоро назар ба давраҳои пеш якҷанд маротиба афзуд. Ин вақт маҳсулоти нимаабрешимӣ ва абрешимӣ истеҳсол карда мешуд. Хунармандони Бухоро намудҳои зерини матоъҳои абрешимиро тайёр мекарданд; шоҳӣ, банорас, парипашша, зирагӣ, ғамзамаймун ва ғайра [4, с.92-99].

Яке аз намудҳои асосии матои абрешимӣ шоҳӣ буд, ки онро ба тарзи зерин тайёр мекарданд: хунармандон абрешими тайёрро ранг медоданд. Тору пуди абрешим ранги якхела дошт. Бофанда абрешими зангор, пуштӣ ва дигар хелахро бофта метавонист. Намуди дигари абрешим бо роҳи дигар, печонидани асос нақшу ниғор дода мешуд. Лекин шоҳии раҳдори нақшааш 4-хонадор кам бофта мешуд. Шоҳии суфта барои куртаҳои идона ва тӯёнаи занон ва рӯймолҳои онҳо истифода бурда мешуд. Баъзе навҳои раҳдори камёфту нафисро барои куртаи бачагон, куртаи идонаю тӯёнаи мардон истифода мебуданд. Шоҳии зич бофташудаи нақшдор барои либосҳои болопӯш қор фармуда мешуд.

Атлас намуди дигари матои абрешимӣ аст. Он ҳам гуногунранг буда, дар бисёр ҷойҳо истеҳсол карда мешуд. Атласро барои куртаҳои занону кӯрпаю болиштҳо истифода мебуданд. Бофанда аз пиллакаш абрешими тайёрро харида, тор метанид. Баъд бо абрбанд онро ба устои гулпартоянда бурда медод. Гулпартоии онро бо техникаи махсуси мураккаби бастанӣ асос иҷро мекарданд. Тор дар чорҷӯба таранг кашида шуда, аз тарафи устои абрбанд миқдори торҳо шумурда мешуд. Устои абрбанд, ки ба он бояд ранги муайян медод, бо нуқтаҳо нишона мекард. Дигар ҷойҳои боқимонда бо ресмони ғавс баста мешуд. Рангуборҷӣ аз бофанда ин матоъро гирифта асоси, печонидашударо бо таври ба маҳлули рангкунанда гутонидан ранг медод. Маҳлул аз байни ресмони ғайри намкаш гузашта натавониста, фақат дар охири ҷойи печонидашуда сахл шорида мефаромад, дар тарҳи гул бошад, номуайянии мулоимро ифода мекард. Нақши рангдихиро давом дода, дар рӯйи асоси матоъ то ҳафт хел рангро давонидан муяссар мешуд. Баъд чиллакунии абрешим сар мешуд. Пас аз он вай барои бофтан бо дастгоҳ дода мешуд. Матои дигари нимаабрешимӣ беқасаб мебошад ва он матои беқасабро тораҷ абрешими пудаҷ ресмонӣ буд. Бештар барои ҷомаи мардон, куртаи бачаҳо истифода бурда мешуд. Ҳоло ҳам истеҳсоли ин матоъ давом дорад ва онро акнун дар фабрикаҳои қалони бофандагӣ истеҳсол мекунанд. Беқасаб аз алоча бо он фарқ мекард, ки раҳҳои алоча паҳн буданду аз беқасаб борик. Намуди дигари матои нимаабрешимӣ адрас буд, ки

аз беқасаб бо нафосати тайёркунӣ ва нақшу нигораш фарқ мекард. Нақшу нигори он ҳам бо усули «нақшбандӣ» абрбандӣ тайёр карда шуда, худи матоъ барои чомаҳои мардонаю бачагона, кӯрпача истифода бурда мешуд. Холо ин матоъро истехсол намекунанд [3,с.45].

Банорас бошад, матои нимабрешимист, ки тори он аз абрешим, пудаш аз ресмони пахтагӣ иборат мебошад. Дар қабати 60-70 торяк чанд тори абрешими ранги сиёҳ «нукратоб» дошта гузошта, бофта мешуд. Матоъ дар натиҷа ранги нукратобро мегирифт, он мавҷи нукратоб чило медод. Ин намуди матоъро бештар барои чомаи мардон ва фаранҷии занон истифода мебуданд. Дар гузашта адрас ҳам қимати баланд дошт. Яке аз намудҳои он адраси подшоҳӣ буд, ки дарбориён истифода мебуданд. Ин матоъро дар шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Марғелон ва Хучанд низ истехсол мекарданд. Матои адрасро худи бухорогиҳо ихтироъ карданд. Шоҳиро бошад, форсҳое, ки дар Бухоро мезистанд, ба онҳо омӯхтаанд. Адрасро асосан дар маҳаллаҳои Корхона, Ҷӯйбор ва Хиёбон истехсол мекарданд. Адраси бухороиро ба Тошканд, Самарқанд, Хоразм, Афғонистон ва Хитой бурда мефуруштанд.

Намуди дигари матоъ-зирагӣ ҳам айнан ҳамин хел тайёр карда мешуд. Ранги он зангор буда, мавҷмонанд чило медод. Парипашша матои нимабрешимӣ, ранги кабуд дошта, хеле ҳам кам истехсол карда мешуд. Онро асосан барои либоси мотамии занон истифода мебуданд. Ғайр аз ин, матои тунуку нафиси абрешимини нақшу нигор додашуда ғамзамаймун истехсол карда мешуд. Тору пуди он аз абрешими тунук иборат буда, рангҳои зард, сурх ва кабуд дошт. Ин намуди матоъ бештар барои тайёркунии рӯймолҳои занона истифода бурда мешуд. Хунармандони бухороӣ дар истехсоли матоъҳои абрешимӣ маҳорати ниҳоят баланди касбӣ доштанд. Фақат хунармандони водии Фарғона, махсусан Марғелон, дар истехсоли хонатласҳои худ бо Бухоро рақобат доштанд. Матои баҳмалро фақат дар Бухоро тайёр мекарданд, сифати адрас ва шохии бухороӣ аз ҷиҳати бадоштии ва гулпартоиаш аз дигар мавзъҳо болотар меистод.

Истехсоли шоҳиро дар Бухоро форсҳо дар дасти худ нигоҳ медоштанд, ки онҳо пештар аз Марв муҳочир шуда буданд. Лекин бо вучуди ин дар аввалҳои асри XX устоҳои маҳаллии бухороӣ низ шоҳиро истехсол мекардагӣ шуданд. Ин устоҳо дар маҳаллаи Ҷӯйбори берун, Шергирон, Хонаобод ва Қумраобод мезистанд. Истехсолоти бофандагӣ қайд мекунад О.А. Сухарева, дар ҳаёти иқтисодии Бухоро ҷойи асосиро ишғол мекунад. Ривҷиёбии таксимоти меҳнат дар соҳаи бофандагӣ бештар ба назар намоён мешавад [6,с.51]. Баъди ба ҳайати Россия ҳамроҳ шудани Туркистон маъмурияти мустамликадорӣ подшоҳӣ кӯшиш намуда буд, ки дар кишвар сохтани муассисаҳои бофандагии механикиро ба роҳ монад.

Хулоса, қайд кардан зарур аст, ки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна, хусусан шаҳри Бухоро, бофандагӣ хеле ривҷ ёфта буд. Матоъҳои истехсолнамудаи бофандагон дар Осиёи Миёна шухрати зиёд доштанд.

АДАБИЁТ

1. Валиев А. Этнографическое изучение таджиков Центральной Азии новейшие время (1920-2017) / А.Валиев. -Душанбе, 2018.
2. Кисляков Н.А. Этнографическое изучение Таджикистана //Труда ТФАН СССР / Н.А. Кисляков. – Сталинобод, 1951. -Т.29.
3. Сухарева О.А. Бухара XIX- начала XX в (позднефеодальный город и его население) / О.А. Сухарева. – М, 1966.
4. Сухарева О.А К истории городов Бухарского ханства / О.А. Сухарева. –Ташкент, 1958. -48 с.
5. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары / О.А. Сухарева. – М, 1976.
6. Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара (Ремесленная промышленность) / О.А. Сухарева. – Ташкент, 1962.
7. Сухарева О.А. Набойка // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана: Текстиль. - Ташкент,1954. - С. 43-61;
8. Сухарева О.А.О ткацких ремеслах в Самарканде // История и этнография народов Средней Азии. - Душанбе. 1981. - С. 25-37;
9. Сухарева О.А.Традиция сочетания городских и сельских занятий в Средней Азии' конца XIX - начала XX в. // Товарно-денежные отношения па Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. - М., 1979. - С. 203-212;
10. Сухарева О.А. Участие женщин в товарном производстве тканей и одежды у равнинных таджиков в конце XIX - начале XX в. // Ближний и Средний Восток. - М., 1980. - С. 203-212;

ИНЪИКОСИ ИСТЕҲСОЛОТИ БОФАНДАГИИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСАРҲОИ О.А.СУХАРЕВА

Дар мақола асарҳои мардумшинос О.А. Сухарева оид ба инъикоси истеҳсолоти бофандагӣ дар Аморати Бухоро, хусусан пойтахти он ш. Бухоро мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Бухоро ҳанӯз аз замонҳои қадим маркази соҳаҳои гуногуни истеҳсолоти хунармандӣ ба шумор мерафт. Ҳанӯз дар асри XVIII шоири тоҷик Сайиди Насафӣ дар осори худ оиди дар Бухоро мавҷуд будани 212 намуди хунармандӣ хабар дода буд. О.А. Сухарева ба сарчашмаҳои таъриҳӣ таъя намуда, асарҳои гуногуни илмиро омӯхта, дар истеҳсолоти хунармандӣ тавваққуф менамояд. Яке аз намудҳои истеҳсолоти хунармандӣ бофандагӣ буд. Муаллиф қайд менамояд, ки дар шаҳри Бухоро ва атрофи он аз замонҳои қадим ба истеҳсоли матоҳои пахтагин ва абрешимӣ машғул буданд. Ӯ қайд менамояд, ки Бухоро бо матоҳои нафису сафеди худ шуҳрат пайдо карда буд. Баъди ба ҳайати Россия ҳамроҳ шудани Аморати Бухоро бозорҳои Осиеи Миёна бо матоҳои истеҳсоли фабрикаҳои он пур гаштанд, ки ин ба дучори бухрон гардидани истеҳсолоти бофандагӣ оварда расонд. Дар мақола намудҳои гуногуни матоҳо, аз чумла алача, бекасаб, қаламӣ, банорас, карбос, тарзи номбар карда шудаанд. Муаллиф инчунин дар хусуси раванди истеҳсолот, касабҳо ва қатори хунармандон (рисола) тавваққуф менамояд.

Калидвожаҳо: мардумшинос О.А. Сухарева, инъикоси истеҳсолоти бофандагӣ дар Аморати Бухоро, намуди хунармандӣ, бофандагӣ, истеҳсолоти бофандагӣ.

ОТРАЖЕНИЕ ТКАЦКОГО ПРОИЗВОДСТВА НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ТРУДАХ О.А СУХАРЕВОЙ

В статье рассматриваются труды этнографа О.А. Сухаревой относительно отражения ткацкого производства в городах Бухарского эмирата, особенно в его столице городе Бухаре. Бухара с древних времен являлась центром производства различных ремесел. Еще в XVII веке таджикский поэт Сайидо Насафи в своих произведениях сообщал о существовании в средневековой Бухаре 212 видов ремесел. О.А. Сухарева опираясь на существующие источники, а также исследовав различную научную литературу подробно остановилась на ремесленном производстве, одним из отраслей которых было ткачество. Автор подчеркивает, что в городе Бухаре и в его окрестностях с давних времен стали производить хлопчатобумажные и шелковые ткани. Она подчеркивает, что Бухара славилась своими белыми и мягкими тонами. После присоединения Бухарского эмирата под Российский протекторат среднеазиатские транши были заложены тканями российских фабрик, что привело к кризису ткацкого производства в Бухарском эмирате. В статье приведены названия различных видов тканей как алача, бекасаб, калами, банорас, карбос и другие. В статье автор также рассматривает различные производственные процессы, орудия производства и виды ремесленничества.

Ключевые слова: этнограф О.А. Сухарева, отражение ткацкого производства в городах Бухарского эмирата, виды ремесел, ткачество, ткацкое производство.

REFLECTION OF THE WEAVING PRODUCTION OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE WORKS OF O. A. SUKHAREVA

The article examines the works of the ethnographer O.A. Sukhareva regarding the reflection of the weaving industry in the cities of the Bukhara Emirate, especially in its capital, Bukhara. Bukhara has been a center for the production of various crafts since ancient times. Even in the 17th century, the Tajik poet Sayido Nasafi in his works reported on the existence of 212 types of crafts in medieval Bukhara. O. A. Sukhareva, relying on existing sources, as well as researching various scientific literature, dwelt in detail on handicraft production, one of the branches of which was weaving. The author emphasizes that cotton and silk fabrics have been produced in the city of Bukhara and in its vicinity since ancient times. She emphasizes that Bukhara was famous for its white and soft colors. After the annexation of the Bukhara Emirate under the Russian protectorate, Central Asian tranches were laid with the fabrics of Russian factories, which led to a crisis in fabric production in the Bukhara Emirate. The article contains the names of various types of fabrics such as alacha, bekasab, kalami, banoras, karbos and others. In the article, the author also examines various production processes, tools of production and types of handicrafts.

Key words: ethnographer O.A. Sukharev, reflection of weaving production in the cities of the Bukhara Emirate, types of crafts, weaving, weaving production.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоев Мирзо Низомидинович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, ассистенти кафедраи таърихи умумӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: +992 988-30-31-30

Сведения об авторе: *Мирзоев Мирзо Низомидинович* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айна, ассистент кафедры общей истории. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: +992 988-30-31-30

Information about the author: *Mirzoev Mirzo Nizomidinovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, assistant of the Department of General History. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: +992 988-30-31-30

УДК:53.11

ЗНАЧЕНИЕ «РИСОЛАИ ИШК» (ТРАКТАТ О ЛЮБВИ) ДЛЯ ФИЛОСОФИИ И ФИЗИКИ: ЧАСТЬ 2.

Зайнудинов С., Хуморов Д., Салимов Н.С., Ходжахонов И., Нарзиев М.

**Российский государственный аграрный университет - МСХА им. К.А. Тимирязева,
Таджикский государственный университет коммерции,
Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими,
Институт астрофизики АН РТ, с.н.с. Отдела межпланетных тел**

Постановка задачи: проблемы современной физики: Прежде всего, надо определиться, что же следует понимать под словосочетанием «проблемы современной физики». Нет сомнения в том, что многие в качестве ответа на этот вопрос склонны привести длинный список практической реализации многих физических теорий, начиная от кувалды, кончая компьютера, не говоря о крупных бесполезных для человечества строениях, но при этом, не удосуживаются поразмыслить над взаимосвязями между теоретическими выкладками этих явлений. Оказывается, что, если подойти к вопросу именно таким образом, нельзя будет найти никаких связей между существующими физическими теориями, не говоря уже о том, что ни одна современная физическая теория не способна объяснить хоть какую-то малую часть пространства Вселенной. Таким образом, под словосочетанием «проблемы современной физики» мы понимаем отсутствие единой физической теории, способной объяснить все разнообразие Вселенной.

При поиске по существующим источникам, включая Интернет, вопроса о проблемах современной физики, мы сталкивались с таким количеством нерешенных вопросов в физике, что зарождалось сомнение в существовании вообще самой физики, не говоря о её нерешенных проблемах. Для подтверждения данного высказывания приведем некоторые формулировки этих проблем: 1) каким будет конец Вселенной; 2) квантовая гравитация; 3) излучение Хокинга; 4) почему во Вселенной может существовать жизнь; 5) размерность пространства-времени; 6) откуда берутся астрофизические нейтрино; 7) мультивселенная; 8) почему случилось так, что Вселенная состоит из материи, а не из антиматерии; 9) теория всего; 10) шаровая молния; 11) стрела времени; 12) инфляционная модель Вселенной; 13) принцип космической цензуры; 14) локальность; 15) механизм Хиггса; 16) магнитный монополю; 17) распад протона и великое объединение; 18) поколение материи; 19) суперсимметрия; 20) квантовая теория поля; 21) проблемы ядерной физики; 22) темная энергия; 23) темная материя и др. На некоторых интернет-страницах [1] приведены более 130 крупных нерешенных проблем в современной физике, что составляет малую долю от реально существующих нерешенных проблем. Другими словами, куда не глянешь – там у физики есть проблема. Невольно возникли следующие вопросы: 1) решила ли физика вообще какие-нибудь проблемы; 2) почему возникли эти нерешенные проблемы в физике?

Анализ и исследования показали, что независимо от конкретной нерешенной проблемы, можно отметить следующие общие закономерности возникновения и существования нерешенных проблем в физике: 1) все перечисленные (и неперечисленные) нерешенные проблемы в физике связаны с математическим инструментарием и возникают из-за несовершенства самого математического аппарата. Другими словами, физические процессы и объекты объясняются не на основе количественного соотношения составляющих частей, а на основе их числового соотношения. Это означает, что физические процессы во Вселенной происходят вне зависимости от наших предположений, математического аппарата и других созданных человеком приспособлений; 2) объекты и процессы, рассматриваемые в физике, как теоретически, так и практически, являются теми объектами и процессами, в которых есть объемные естественные процессы, но которые не учитываются нашими искусственно

созданными приспособлениями, в том числе математическими манипуляторами; 3) все объекты и процессы, которые рассматриваются в физике, по следующим причинам являются искусственно созданными из естественных объектов: либо их исследуют, организовывая модель, либо влияют на них непосредственно условиями, которые отличаются от естественных условий, в которых они находились.

Исходя из вышеизложенного можно предположить, что все объекты и процессы, как естественного так и искусственного происхождения, имеют нечто общее: внутри объектов происходят одни и те же естественные процессы, значит, подчиняются одним и тем же законам, имеют одни и те же закономерности образования, которые невозможно выявить и учесть математическими манипуляторами и другими искусственно созданными приборами.

Отсюда следует утверждение, что существуют общие законы и закономерности, по которым возникают естественные объекты, и эти же законы и закономерности переходят к искусственно созданным объектам.

Из приведенных утверждений можно отметить, что эти общие законы и закономерности никак не учитываются физиками, в противном случае, не возникло бы так много проблем в современной физике. Анализ показывает, что причинами, из-за которых не могут быть выявлены и отмечены общие законы и закономерности, являются следующие:

1) Отсутствует источник единой теории, исходя из которого можно было бы дать объяснение возникновению Вселенной и процессов в ней, вплоть до возникновения человека, семьи и человеческого общества;

2) Отсутствует единая теория, исходя из которой можно было бы обосновать все явления и процессы Вселенной;

3) У физиков отсутствует желание связать результаты своей деятельности с процессами Вселенной;

4) У физиков отсутствует желание считать процессы Вселенной первичными, а результаты своей деятельности производными от них;

5) Чрезмерная математизация в физике привела к тому, что естественные процессы Вселенной стали считать производными от искусственно придуманных физиками процессов;

6) Чрезмерная математизация в физике, особенно применение статистики, привели к уничтожению научно-исследовательской деятельности человека и открыла дверь в область “законной” фальсификации человеческой жизни;

7) Чрезмерное и безосновательное увлечение физиков информационными технологиями ставит на грань пропасти и уничтожения все другие существующие дисциплины;

8) Чрезмерное и безосновательное увлечение физиков информационными технологиями ставит на грань пропасти и уничтожения все другие области жизнедеятельности человечества.

Таким образом, становится понятным, что общие законы и закономерности можно выявить и выяснить исключительно из совершенного мировоззрения о возникновении Мироздания (Вселенной).

Как мы уже отмечали в первой части статьи, вклад Великого таджикского философа Авиценны в создание стройного мировоззрения по объяснению возникновения Мироздания и процессов в нем неопределим и является непревзойденной вершиной философии. Напомним, что в «Трактате о любви» выявлены и описаны общие законы:

- по которым возникло Мироздание;
- по которым проходят процессы в Мироздании;
- исходя из которых, возникли мир вещей, мир животных, человеческий род;
- исходя из которых, возникла необходимость в знании и его систематизации в виде образовательной системы по законам Мироздания;
- которые вырабатывают необходимость общения всего существующего в мире, в том числе человека, с естественным окружающим миром;
- которые вырабатывают для человека необходимость в ответственности сохранения естественного окружающего мира;

- которые организуют условия для создания производства, его целенаправленного изучения, и, следовательно, организации системы образования;
- которые вырабатывают требования к созданию семьи и организации человеческого общества.

В выявленных Авиценной общих законах возникновения Мироздания четко прослеживаются принципы, законы и закономерности, на которых основана современная квантовая физика.

Поскольку в одной статье нельзя охватить и описать все законы возникновения Мироздания, выявленные Авиценной, кратко перечислим их из этого трактата, который указывает на существование общих законов возникновения Мироздания и закономерностей прохождения процессов в нем. Более подробно общие законы возникновения Мироздания и процессы в нем описываются в источниках [2, с. 3].

Прежде всего, отметим, что Мироздание и процессы в нем, Авиценной объясняются на основе света (или добра), который возникает вследствие перехода сущего вверх-вниз, и наоборот, и называются им «сила». В «Трактате о любви» Авиценна выявил и описал следующие общие законы и закономерности, которые относятся к физике:

1) Обосновывал возникновение двух движений или сил сущего: а) движение притяжения, б) движение убегания (отталкивания), которые имеют разную природу, но обладают одним и тем же направлением движения: направлены в сторону Абсолютного совершенства. Эти силы или движения есть у всех вещей;

2) Обосновывал положение о том, что Абсолютное небытие не существует, все вещи существуют между Абсолютным совершенством и абсолютным небытием, и движутся к Абсолютному совершенству. Подобное обоснование означает, что все вещи Мироздания реально существуют, нереальных вещей не бывает;

3) Ввел понятие «польза»: «польза» - это благо, которое получает сущее при приближении, т.е. при переходе, к совершенству. Разделил «пользу» на две части: по силе и по движению. «Польза» по силе есть благо, которое принимает сущее от Абсолютного совершенства и обязательно приближает его к Абсолютному совершенству. «Польза» по движению возникает между сущими и сущностями: они отдают пользу и приобретает пользу, но то, что получают, не тождественно тому, что отдают. Обе «пользы» имеют общее: польза всегда направлена на совершенствование сущего и сущности вещей с целью приближения к Абсолютному совершенству. Данная трактовка означает, что в вещи существуют два отличительных процесса: процесс, происходящий внутри вещи, и процесс, направленный на взаимодействие с окружающим миром;

4) Ответил на вопрос: «Почему совершенство сохраняется?», или «Почему вещь не разваливается?»: потому, что совершенство защищается противоречием. Противоречие источника означает, что этот источник непрерывно выдает ту вещь, которая так же непрерывно стремится к этому источнику. Определил, что противоречие есть источник излучения, т.е., является источником «добра». Получается, что вещь не может сохраниться, если не выдает «добро», т.е. излучение. Другими словами, Авиценна определил, что «добро» или «излучение» есть гарантия бытия вещи. Отсутствие излучения в вещи приведет к гибели вещи. Этим самым он обосновал причину гибели и невозстанавливаемости всех вещей, в том числе искусственных.

5) Определил, что совершенство есть состояние вещи с непрерывным излучением и поглощением. Тем самым определил, что между сущими и сущностями, между всеми вещами идет непрерывный обмен излучениями. Таким образом, Авиценна указал на существование информации, информационных процессов, информационных потоков и свойств информации;

6) Ввел два вида движения: «сила» и само «движение». Под понятием «сила» он имел в виду переходы, которые приводят к излучению и поглощению. Под понятием «движение» имел в виду возникновение связей, которые приводят к возникновению совершенной вещи. В современной физике возникновение не только совершенной вещи, но и любой вещи не рассматривается и не обосновывается;

7) Утверждал, что взаимодействия «сущее-сущее» и «сущность-сущность» отличаются: в первом случае взаимодействие приведет к совершенству, а во втором случае поддерживается совершенство. Первый случай называется «работа», а второй случай есть «труд»; Этим самым, утверждал, что внутренние энергетические уровни (уровни внутри вещи) и внешние энергетические уровни (уровни формы и мизодж) отличаются друг от друга: внутренние энергетические уровни являются тонкими и недостижимыми для органов чувств и приборов, созданных человеком; внешние служат для взаимодействия с естественным окружающим миром или местом, т.е. для труда. В современной физике такое разделение отсутствует;

8) Доказал, что любая частица является бесконечной по энергетическим уровням, о чем было сказано об электроны только в 1910 году и только В.И. Лениным.

9) Современная физика ограничивается несколькими уровнями, обозначая их «кварками»;

10) Доказал, что только при совпадении энергии частицы с энергетической шириной зоны происходит полное поглощение частицы; если частица не поглощается полностью, то её энергия подразделяется на другие частицы, которые определяют виды взаимодействия между сущими и вещами, и противодействуют процессу достижения совершенства. Авиценна определил, что процесс достижения совершенства определяется частым поглощением на данной частоте, вероятностью поглощения и интенсивностью поглощения. Современная физика пользуется последним предложением, но без объяснения причины;

11) Утверждал, что возникновение «формы» приведет к устойчивости материи, и после этого «форма будет сущностью по виду движения, а материя будет сущностью по виду силы», тем самым, предсказал, что в любой вещи происходят два процесса: а) движение внутри вещи в виде перехода, которое приводит к возникновению частицы; б) движение после перехода, т.е. отделение частицы от того, что производило её. Эти пункты являются принципами возникновения света. Частица света в современной физике называется «фотон». Современная физика не дает объяснение причинно-следственной связи возникновения фотона;

12) Вышеприведенным утверждением он показал, что «точка» занимает определенный объем, имеет несферическое очертание во времени и не растягивается на бесконечность. Другими словами, он доказал, что точка имеет две естественные формы по сущности: сильная сущностная форма и слабая сущностная форма, одна возникает вследствие изменения, но не исчезновения другой, тем самым предсказал, что существуют внутренние распады связей и возникновение новых связей, и внешние распады связей и возникновение новых связей, но форма точки при этом не исчезает, т.е. остается связь с внешним миром. Таким образом, он определил форму следующим образом: поскольку превращение грубой материи в тонкую материю происходит посредством формы и только после этого тонкая материя может приобрести благо, значит, форма есть такое энергетическое объемное равновесие материи, которое позволяет материи быть как отдельной частицей, результирующее энергетическое состояние поверхности которой способно воспринимать или поглощать частицы, исходящие из Абсолютного совершенства. Вышеприведенное утверждение означает, что между соседними точками в образованной вещи (например, между узлами кристаллической решетки) будут существовать частицы, отличающиеся по длинам волн, скоростям, энергиям, массам и другим характеристикам. Подобное объяснение в современной физике отсутствует;

13) Утверждением «направления (вечх) движения формы и материи совпадают» доказал, что, например, в кристаллической решетке атом колеблется именно в сторону другого атома данной кристаллической решетки, и только между ними есть частицы, а не в сторону чужого внешнего атома, не входящего в кристаллическую решетку. Подобное объяснение в современной физике отсутствует;

14) Утверждение «форма непрерывно движется в сторону естественного совершенства и всегда находится на своем естественном месте» означает, что данная вещь, например, кристаллическая решетка, находится в постоянном колебании и одновременно имеет стабильное состояние. Таким образом, Авиценна определил, что из всех характеристик частиц между точками (узлами) вещи, только те характеристики определяют стабильность состояния

вещи, которые имеют одинаковые энергетические уровни. Подобное объяснение в современной физике отсутствует;

15) Он подразделял силы духа на три части: растительный дух, животный дух, человеческий дух. Поскольку сила не возникает без тела, то по необходимости соответствующей силе соответствует тело с таким же названием: растительное тело, животное тело и человеческое тело. Авиценна доказал, что «дух» есть «форма», т.е., «дух» есть энергетическое объемное равновесие материи, которая позволяет материи быть как отдельной частицей, результирующее энергетическое состояние поверхности которой способно воспринимать или поглощать частицы, исходящие из Абсолютного совершенства, и опосредованно управляет телом. Каждый из этих духов имеет собственные силы, тем самым, он утверждал, что духи и тела обладают отличительными энергетическими уровнями, которые предопределяют различные степени и виды взаимодействия между вещами. Таким образом он доказал, что чувственные силы отличаются друг от друга, т.е., чувственные силы имеют разные энергетические уровни. В современной физике нет информации о том, что органы чувств имеют разные энергетические уровни;

16) Анализ мировоззрения Ибн Сины показал [2, с.3], что взаимодействие между силами растительного духа и объектами он рассматривал по схеме превращения массы в энергии и энергии в массы, которая отражена в современной квантовой физике в формульной зависимости $E=mc^2$, где m – масса, которая превращается в энергию, c – скорость распространения света в вакууме, E – энергия, которая получается при превращении массы m ;

17) Авиценна указал на существование в этих телах следующего количества сил или разрешенных энергетических зон: 1) в растительном теле (растительном духе) существует 17 видов сил растительного духа, т.е., 17 разрешенных энергетических зон; 2) в животном теле (животном духе) существует 32 вида сил собственного животного духа, т.е., 32 собственных разрешенных энергетических зон; от соседства с человеческим разумом животное тело (животный дух) приобретает еще 192 силы, т.е., 192 разрешенных энергетических зоны. Таким образом, в животном теле (животном духе) существуют более $192+17+32=241$ силы, т.е. более 241 разрешенных энергетических зоны; 3) поскольку человеческое тело состоит также и из растительного и из животного тела, по этой причине, силы растительного духа и животного духа находятся под воздействием человеческого духа, и от этого воздействия возникает еще 1152 разрешенных энергетических зон. Таким образом, в человеческом теле (человеческом разуме) существует около 1500 сил, т.е. около 1500 разрешенных энергетических зон. В современной физике нет подобных исследований;

18) Рассматривая взаимодействие различных сил, Авиценна указал, что оно происходит на энергетическом уровне с изменениями, но результаты перехода не суммируются. Другими словами, доказал, что частицы никогда не суммируются. Таким образом, исходя из общих законов Мироздания, Авиценна предсказал принцип получения лазерного излучения. Кроме того, исходя из принципа невозможности суммирования частиц, предложенного Авиценой, можно утверждать: нельзя создавать квантовый двигатель, или двигатель, подталкивающей силой для которого служил бы собственный свет или собственное излучение;

19) Авиценна указал на два вида взаимодействия между силами: по совпадению и последовательными правильными актами. Первый вид означает энергетическое совпадение, т.е. совпадение энергии частицы с энергетической шириной зоны. Второй вид указывает на несовпадение энергии частицы и ширины зоны, но приводит к изменению зоны. Примером из современной физики является применение более мощного по энергии луча для возбуждения тела, и последующего получения луча с меньшим энергетическим уровнем. Таким образом, с точки зрения современной квантовой физики, второй способ указывает: а) что меньшая энергетическая ширина не может быть поглощена более широкой зоной, т.е., меньшая энергетическая зона сохраняется с учетом колебательных уровней зоны, и тем самым, сохраняется вид. Примером может служить воздействие электромагнитных волн на энергетические зоны мозга, превращение до сих пор существовавшего человека в «технологического человека» по мышлению, но он остается внутри вида животного [4]; б) что

не имеет место слияние излучений, т.е., каждый испущенный фотон остается такой же частицей, пока не поглощается. Примером может быть возникшие спиновые энергетические уровни: если поглощалась бы меньшая энергетическая зона, то не оставались бы эти уровни, потому что они поглотились бы зонами колебательного уровня;

20) С точки зрения современной квантовой физики, Авиценна указал на взаимодействие сил (излучений) на более глубоком уровне с последующим переводом вращательных, колебательных или спиновых энергий на другой уровень с сохранением этого уровня. Ярким примером может служить применение меченых атомов для определения существующего состава, строения или другой характеристики;

21) Авиценна определил, что не всякая вещь сможет обнаруживать всякую вещь, а только те вещи обнаруживают друг друга, у которых более или менее совпадают ширина энергетических зон, и, следовательно, способны поглощать излучения друг друга. При этом, эти вещи должны иметь следующие свойства: 1) **сходство вещи с абсолютным совершенством**. Данное утверждение означает, что вещь состоит из энергетических уровней, между которыми есть вероятность перехода, и, следовательно, вероятность излучения внутри самой вещи; 2) **достигнутое совершенство**. Этот пункт означает, что вещь обязательно излучает наружу, т.е., вещь имеет связь с внешним миром, или имеет свое «место». Следует отметить, что даже если вещь состоит из энергетических уровней, но не имеет совершенства, она не способна излучать наружу; 3) **приобретенный эйтидол**. В философии Авиценны смысл слова «эйтидол» заключается в возникновении связей, которые ответственны за возникновение вещи и её сохранения в определенный промежуток времени. Другими словами, вещь должна существовать в определенном промежутке времени; 4) **подобность вещи ближе к высшей сфере**. Данный пункт указывает, что после достижения эйтидол, вещь приобретает способность излучать во всем интервале шкалы электромагнитные волны. Такое свойство вещь приобретает исключительно тогда, когда она приобретает форму. Современная физика не учитывает «форму» вещи;

22) Авиценна доказал, что в вещах происходят процессы поглощения и излучения, причем, процесс приема освещения, т.е. поглощения энергии, и процесс излучения, отличаются друг от друга;

23) Он доказал, что в Солнце происходят такие же процессы перехода, как в вещах, которые приводят к поглощению и излучению, но с более широкими энергетическими зонами;

24) Утверждал, что результат перехода между уровнями есть «тепло», которое образует сферу, т.е., «тепло» излучается во все стороны. Частица, которая испускается при переходе между уровнями, в современной квантовой физике называется «фотон» и не образует сферу;

25) Утверждал, что любое действие воздействующей вещи на воспринимающей вещи есть вставка «след»-а от воздействующей вещи в воспринимающую вещь в виде «тепла», которое соответствует соотношению «мисл–мисол» («подобие–схожесть»). «Мисл» (подобие) есть более совершенный переход, чем «мисол» (схожесть). Следует особо подчеркнуть: движение «мисл–мисол» («подобие–схожесть») является неразрывным движением во времени, т.е., следующим за «мисл»-ом («подобием») «мисол» («схожесть») будет являться «мисл»-ом («подобием») для следующего «мисол»-а («схожести»). Подобное исследование в современной физике отсутствует;

26) Утверждал, что любое действие воздействующей на воспринимающую вещь есть вставка «след»-а от воздействующей вещи в воспринимающей вещи в виде «формы», которая соответствует соотношению «мисл–мисол» («подобие–схожесть»). Таким образом, доказал, что любая испущенная при переходе частица является «формой». Подобное исследование в современной физике отсутствует;

27) Утверждал, что любое действие воздействующей вещи на воспринимающую вещь есть вставка «след»-а от воздействующей вещи в воспринимающей вещи, которая (вставка) состоит из следующих составляющих частей процесса: 1) возникновение и исчезновение связей; 2) процесс происходит со скоростью и занимает определенное время; 3) действие устойчиво направлено на возникновение вещи (следа), и оно устойчиво производится одинаковой

техники проведения процесса возникновения вещи (следа); 4) действие обязательно сопровождается поглощением и излучением. Этими утверждениями доказал, что при действии воздействующей вещи на воспринимающей вещи вставка «след»-а от воздействующей вещи в воспринимающую вещь происходит не только в виде «формы», но и в виде «смысл»-а. Подобное исследование в современной физике отсутствует;

Из вышеприведенных закономерностей можно отметить следующие:

1) Все закономерности неразрывно связаны между собой, т.е., закономерности являются продолжениями друг друга;

2) Все закономерности неразрывно связаны между собой, т.е., каждая закономерность является производной от другой закономерности;

3) Все закономерности неразрывно связаны между собой, т.е., каждая закономерность является логическим продолжением предыдущей закономерности;

4) Все закономерности неразрывно связаны между собой, т.е., каждая следующая закономерность не может существовать без предыдущей закономерности;

Таким образом, из «Трактата о любви» Авиценны нами были представлены некоторые основные общие законы и закономерности, на основе которых возникло Мироздание (Вселенная) и которые существуют во всех составляющих частях Мироздания (Вселенной). Особо следует отметить, что: все приведенные законы и закономерности взаимосвязаны и имеют логическое объяснение.

Почти все вышеперечисленные законы и закономерности не отражены в современной физике, либо не учитываются, что привело к возникновению огромного числа нерешенных проблем в современной физике.

Таким образом, значение произведения Авиценны «Трактат о любви» (Рисолаи ишк) для физики заключается в том, что в нем определены: 1) единая основа для объяснения возникновения Мироздания (Вселенной); 2) общие закономерности прохождения процессов во Вселенной и составляющих её частей; 3) общие законы, действующие во Вселенной; 4) определены пути дальнейшего развития современной физики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нерешённые проблемы современной физики [Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%88%D1%91%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D1%8B_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B8] (доступ 01.07.2019)
2. Зайнудинов С. Мироззрение Ибн Сино (Авиценны) с точки зрения современного естествознания / С. Зайнудинов. -М.: Издательство Спутник+, 2012.-386 с.
3. Зайнудинов С. Произведение Авиценны «Трактат о любви». Монография / С. Зайнудинов. М.: Издательство Спутник+, 2018. -С.128, п.л.7,94, ISBN 978–5–9973–4783–3.
Зайнудинов С, Хуморов Д.М., Салимов Н.С., Ходжахонов И., Нарзиев М. Наука. Техника. Общество // Философия науки и техники. Научно-теоретический журнал. -М., 2015. -№2. -Т.20.

АҲАМИЯТИ “РИСОЛАИ ИШҚ” БАРОИ ФАЛСАФА ВА ФИЗИКА ҚИСМИ 2.

Мақола ба зикри вучуд ва таҳлили қонунҳо, қонуниятҳои умумии пайдоиши Ҷаҳон (Олам) ва равандҳои дар он бахшида шудааст. Қайд шудааст, ки Ибни Сино асоси ягонаро барои дарёфти Ҷаҳон, қисматҳои ва қонунҳои дар он амалкунандаро муайян карда, пешрафти ояндаи физикаи муосирро пешгӯӣ кардааст. Ҳамчунин нишон дода шудааст, ки Ибни Сино асоси фаҳмиши ягонаи пайдоиши одам, қонуниятҳои умумии амалишавии равандҳои олам ва қисмҳои онро таркибидиҳанда, қонунҳои умумии дар олам амалкунанда ва роҳҳои такмил ва рушди физикаи муосирро коркард намуда, мавҷудияти қонунҳои умумииро, ки мувофиқи онҳо объектҳои табиӣ пайдо мешаванд, тасдиқ намудааст. Ҳамчунин, ӯ нишон додааст, ки ин қонуниятҳо ба объектҳои ба таври сунӣ офаридашуда низ мегузаранд. Дар мақола нишон дода шудааст, ки ҳасти оламро ду раванди фарқкунанда амалӣ мекунад: раванди дар дохили ҳасти баамалоянда ва равандҳои ба таъсири мутақобилаи олами атроф вобаста. Муаллифони мақола қайд менамоянд, ки аҳамияти асари Ибни Сино «Рисолаи ишқ» барои физика аз он иборат аст, ки дар он 1) асоси ягона барои шарҳи бамиёноии Олам; 2)

қонуниятҳои умумии гузашти равандҳо дар Олам ва қисматҳои таркибии он; 3) қонунҳои умумие, ки дар олам амал мекунад, муайян гардида; 4) роҳҳои рушди минбаъдаи физикаи муосир муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: Ҷаҳон, асоси ягона, қонуниятҳои умумӣ, физикаи муосир, фӯрӯбурд, афканиш, қувва(т), сурат.

ЗНАЧЕНИЕ «РИСОЛАИ ИШК» (ТРАКТАТ О ЛЮБВИ) ДЛЯ ФИЛОСОФИИ И ФИЗИКИ: ЧАСТЬ 2.

Статья посвящена анализу и исследованию общих законов и закономерностей возникновения Вселенной и прохождения процессов в ней. Показано, что Авиценной выявлена единая основа для объяснения возникновения Мироздания (Вселенной), общие закономерности прохождения процессов во Вселенной и составляющих её частей, общие законы, действующие во Вселенной, определены пути дальнейшего развития современной физики и утверждено существование общих законов и закономерностей, по которым возникают естественные объекты, и эти же законы и закономерности переходят к искусственно созданным объектам. В статье отмечается, что в вещи существуют два отличительных процесса: процесс, происходящий внутри вещи, и процесс, направленный на взаимодействие с окружающим миром, который является основой существования Вселенной. В выявленных Авиценной общих законах возникновения Мироздания четко прослеживаются принципы, законы и закономерности, на которых основана современная физика. Авторы статьи отмечают, что значение произведения Авиценны «Трактат о любви» (Рисолаи ишк) для физики заключается в том, что в нем определены: 1) единая основа для объяснения возникновения Мироздания (Вселенной); 2) общие закономерности прохождения процессов во Вселенной и составляющих её частей; 3) общие законы, действующие во Вселенной; 4) определены пути дальнейшего развития современной физики.

Ключевые слова: Мироздание, единая основа, общие закономерности, современная физика, поглощение, излучение, сила, форма.

THE VALUE OF A TREATISE ON LOVE FOR PHILOSOPHY AND PHYSICS PART 2

The article is devoted to the analysis and research of General laws and regularities of emergence of the Universe and processes in it. It is shown that Avicenna identified a single basis for explaining of the origin of the Universe, the General laws of the processes in the Universe and its constituent parts, the General laws active in the Universe, and the ways of further development of modern physics. In the given article mentioned that exists two distinctive process: process, derivative inside things, and process, directing on the interaction with environment of the world, that separated on the base of existing of inspiration. The authors of the article note that the significance of Avicenna's "Treatise on Love" (Risolai ishk) for physics lies in the fact that it defines: 1) a single basis for explaining the origin of the Universe (Universe); 2) general laws of the passage of processes in the Universe and its constituent parts; 3) general laws in force in the Universe; 4) the ways of further development of modern physics are determined.

Key words: Universe, a single basis, General laws, modern physics, absorption, radiation, research, force, form, process, development, interaction.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зайнудинов С.* – Донишгоҳи давлатии аграрии Россия – Академияи кишоварзии Москва ба номи К.А. Тимирязев, дотсенти кафедраи информатикаи амалӣ. **Суроға:** 127550, Россия, Москва, кӯчаи Тимирязевская, 49

Хуморов Д.М. – Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, дотсенти кафедраи фалсафа. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Дехотӣ 1/2.

Салимов Н.С. -Таджикский государственный университет коммерции, доцент кафедры информационных систем в экономике. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Дехотӣ 1/2.

Хоҷахонов И.Т.- Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ, дотсенти кафедраи физика. **Суроға:** 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо, 10.

Нарзиев М. - Институти астрофизикаи Академии миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ходими калони илмии Шӯъбаи ҳисмҳои байнисайёравӣ. **Суроға:** 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Бухоро, 22.

Сведения об авторах: *Зайнудинов С.* - Российский государственный аграрный университет - Московская сельскохозяйственная академия имени К.А. Тимирязева, доцент кафедры прикладной информатики. **Адрес:** 127550, Россия, Москва, улица Тимирязевская, 49

Хуморов Д.М. -Таджикский государственный университет коммерции, доцент кафедры философии. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2.

Салимов Н.С. -Таджикский государственный университет коммерции, доцент кафедры информационных систем в экономике. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2.

Ходжахонов И.Т.- Таджикский технический университет имени академика М.С.Осими, доцент кафедры физики. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект академиков Раджабовых, 10.

Нарзиев М. - Институт астрофизики Национальной академии наук Республики Таджикистан, старший научный сотрудник Отдела межпланетных тел. **Адрес:** 734042, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Бухоро, 22.

Information about the authors: *Zaynudinov S.* - Russian State Agrarian University - Moscow Agricultural Academy named after K.A. Timiryazeva, Associate Professor, Department of Applied Informatics. Address: 127550, Russia, Moscow, Timiryazevskaya street, 49

Khumorov D.M. -Tajik State University of Commerce, Associate Professor of the Department of Philosophy. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street 1/2.

Salimov N.S. -Tajik State University of Commerce, Associate Professor of the Department of Information Systems in Economics. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street 1/2.

Khodjakhonov I.T. - Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi, Associate Professor of the Department of Physics. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academicians Radjabovs Avenue, 10.

Narziev M. - Institute of Astrophysics of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Senior Researcher, Department of Interplanetary Bodies. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Bukhoro street, 22.

УДК 908

КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ПРОБЛЕМ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Джураев А. Х.

Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

К проблемам, наиболее дискутируемым в гуманитарных науках, начиная с 90 годов XX века, относятся глобальные вопросы современности. В условиях все большего обнаружения эмпирических проявлений глобализации разные науки в рамках своего научно-теоретического потенциала делают эти явления объектом собственного анализа.

Специфика анализируемого явления, его сущностная черта: «глобальность»- «стирание границ в разного рода контактах, связях, отношениях между людьми, объективных и субъективных, желательных и нежелательных, позитивных и негативных, непомерное по территории и охвату количество людей», объединяет их независимо от ракурса рассмотрения их конкретно-научными или философскими дисциплинами.

В этом смысле, формирование особой научной дисциплины глобалистики, сложившейся в последние годы - есть закономерный и естественный-исторический процесс отражения резкого усиления взаимозависимого и целостного мира, проявившегося в экономике, политике, социальной жизни и культуре, и потребности осмысления порождаемых им проблем для судеб отдельной личности, природы и общества в целом и необходимости в прогнозировании перспектив развития «мирового общества» (У.Бек).

В научном осмыслении этого противоречивого явления особое место занимает философия, которая, опираясь, но не ограничиваясь иллюстрациями и описаниями конкретно-научных дисциплин, формулирует концептуальный взгляд на природу глобализации и тенденции ее развития, на базе которой вырабатывает ценностные и смысложизненные ориентиры человека в отношении глобальных процессов, происходящих в мире.

Очевидна особость философии в новой междисциплинарной и интегральной сфере научного знания - глобалистики, поскольку ее теоретически- методологическая роль есть необходимое условие системного осмысления феномена глобализации в рамках новой научной дисциплины.

Проследивая эволюцию понимания глобализации, можно заметить, что осмысление этого явления, начатое главным образом в ракурсе обнаружения глобальных проблем современности, угрожающей сохранению жизни на земле (Римский клуб, под руководством Аурелио Печчеи) и реальных фактов усиления и интенсификации экономических связей, транснациональных финансовых рынков, компаний, банков, т.е. в ракурсе экономики, постепенно дискурс концепта глобализации расширяется, отражая проявления интеграционных процессов почти во всех сферах человеческого бытия: политики, государства, духовной жизни, культуры.

А сегодня культура, в частности, национальная культура превратились в самостоятельный фактор глобализации, и в связи с этим пишут о культурной глобализации, о новых угрозах и последствиях на культурное многообразие мира, на самобытность народов и наций, на

изменения в личной и коллективной (национальной) идентичности и т.д. Свойство всеобщности феномена глобализации неизбежно ставит его в центр философского дискурса, обнаруживая ограниченность конкретных дисциплин в определении уровня и характера развития культуры в современном глобализирующемся мире.

Как отмечает один из известных исследователей глобализации А.Н. Чумаков: «В осмыслении современных глобальных изменений, пожалуй, нет иной сферы общественной жизни, помимо культуры, которая обсуждалась бы так активно и вызывала бы так много дискуссий и разногласий. Причин тому много, но среди главных, несомненно, универсальный характер культуры, являющейся главной характеристикой самого человека, так и всех общественных структур, которые неизменно оказываются в центре событий, когда дело касается современной глобализации и ее всевозможных последствий.

Иными словами, поскольку общественное бытие немислимо вне культурного контекста, то и процессы глобализации не могут не затрагивать культуру в первую очередь и непосредственным образом» [13,8] Поэтому, осмысливая культуру и глобализацию в единстве, мы создаем предпосылку и основу для философского осмысления множества связанных с культурой проблем человека, с учетом таких неотъемлемых характеристик бытия человека, как культурно - историческая самобытность, уникальность культур народов и их особенности, различные грани бытия человека в современном мире.

Несмотря на то, что феномен культуры имеет длительную историю изучения, с точки зрения ее становления как общественного феномена и формирования ее понятия, в рамках социальной философии до сих пор остается нерешенной проблема определения сущности культуры, с тем, чтобы уяснить существенны или не существенны изменения, происходящие в культуре под влиянием глобализации, каковы их последствия? В этой связи определение роли, значения культуры и глобализации, соответственно, понятие культуры и глобализации требует переосмысления в силу изменений, привнесенных этому явлению временем и накопления теоретических знаний и практического опыта в рассматриваемой сфере.

Наиболее четко и ясно вопросы, поднимаемые в рамках общественных наук в связи с глобализацией культуры, выдвинуты Чумаковым А.Н.: « ... культура никак не может оставаться в стороне от реальных перемен в обществе, и потому так важно выяснить, что происходит с нею в процессе глобализации?» [13,9].

По существу Чумаков А.Н. предвосхитил суть и направления исследования, наиболее актуальные, имеющие и теоретическое и практическое значение в современном мире. Это касается культуры и близкой по значению цивилизации, и их предистории развития и формирования представлений о них, развития культуры и цивилизации и ее исторической тенденции к сближению и единству как результата глобализации. Глобализация всегда протекает в формах культуры и цивилизации, т. е. проявляется в формах распространения культуры из очагов экономической, торговой, политической интеграции на новые территории, на новые массы людей.

Попытаемся рассмотреть феномен культуры и с родственных с ним понятий цивилизации сквозь призму глобализационных процессов.

Общеизвестно, что ныне количество определений понятия культуры исчисляется сотнями [5, 7] Часть из них отражает грани объективного содержания культуры, другие несут на себе элементы субъективного подхода. На третьих – печать их исторического содержания. Однако, на наш взгляд, каждый этап исторического развития общества высвечивает и актуализирует какие- то грани и аспекты культуры. Но задача состоит в том, чтобы выяснить: есть ли в понятии культуры нечто существенное, неотъемлемое, благодаря чему оно в своем специфическом значении могло бы быть незаменимым в системе категорий социальной философии. В качестве исходной задачи проанализируем ситуацию, которая сложилась в разработке методологических аспектов определения культуры.

Своеобразие культуры как общественного явления заключается в том, что оно проявляется во всех сферах и формах общественной жизни. Означает ли это, что культура совпадает со всем комплексом проявления человеческого в мире? Если смотреть ретроспективно на историю

познания феномена культуры, то нетрудно убедиться в том, что во всех культурологических изысканиях этот вопрос является исходным пунктом рассуждений о культуре и наиболее трудным для решения. Традиция рассматривать культуру через отношение «культура – природа» имеет давнюю историю, и часто такое понятие служило разграничению социального и природного, созданного человеком и существующего от природы. Следует сказать, что такое понимание культуры в определенном смысле правомерно, хотя и порождает определенные трудности в анализе культуры, так как культура в этом случае совпадает со всей историей общества. В рамках такого подхода нечетко виден предмет исследования [4,16] так как невозможно различение общества и культуры. Непосредственной реакцией на чрезмерно широкое толкование культуры было возникновение понимания культуры как совокупности материальных и духовных ценностей (предметно-ценностный подход) или же сведение культуры либо к духовному производству, духовной жизни общества, либо к духовным компонентам любой человеческой деятельности. В дальнейшем понимание культуры как совокупности ценностей было расширено и переосмыслено за счет перенесения акцента из результатов деятельности на саму деятельность (деятельностный подход) [6;8]

Однако из признания, определяющего значения понятия деятельности в определении культуры, не вытекала однозначная трактовка типа связи культуры с деятельностью. Одни связывают культуру с результатами деятельности, другие – с творческой деятельностью, третьи – со способом человеческой деятельности (Э.С. Маркарян, В. М. Межуев, В.Т. Келле, М.Я. Ковальзон и др.). Не вдаваясь в подробный анализ аргументаций в пользу того или иного типа связи культуры с деятельностью, следует отметить, что в каждом из этих подходов выявляются существенные аспекты феномена культуры, однако задача определения роли и значения культуры в общеисторическом процессе остается нерешенной.

В чем существо проблемы культуры как проблемы социальной философии в отличие от других уровней ее исследования: антропологии, социологии, истории и др. наук? Социальная философия как общесоциологическая теория выделяет такой ее аспект, который связан с созданием общей картины человеческого общества.

Именно в методологических посылках, в законах развития общества, заложены основы определения общей природы культуры. К. Маркс писал: « История есть не что иное, как последовательная смена отдельных поколений, каждое из которых использует материалы, капиталы, производительные силы, переданные ему всем предшествующим поколением, в силу этого данное поколение, с одной стороны, продолжает унаследованную деятельность при совершенно изменившихся условиях, с другой, - видоизменяет старые условия посредством совершенно измененной деятельности» [7, 22]

Не только новое поколение, но и каждый отдельный индивид, вступивший в жизнь, каждая общественно-экономическая формация застаёт мир готовых вещей, в которых овеществлена прошлая деятельность, опыт функционирующих форм сложившихся видов деятельности предшествующих поколений, прошлых формаций, других народов, индивидов.

Крупнейший ученый Н.П. Дубинин, рассматривая качественную специфику человека с точки зрения его становления и развития, писал: « Имея своей основой высшую социальную форму движения материи, качественные особенности которых определяются общественно-практической деятельностью, социальная сущность не передается через биологические структуры, а формируется у каждого человека, в каждом поколении людей путем освоения им в процессе общественно-практической деятельности великого опыта истории» [2,15]

На наш взгляд, наличие этого момента в постижении культуры должно быть основным при рассмотрении культуры как особой целостности, как особой силы общества, так и отдельного человека. Это означает, что культура как особый аспект, особая сторона жизни общества и отдельного человека присуща всему человечеству. Каждое новое поколение, любой индивид, общественно - экономическая формация не только застаёт в готовом виде определенный уровень культуры, но создает ранее не существующую культуру.

Относясь к прошлому как к исходному пункту своей деятельности, человек создает настоящее и творит будущее. Так что культура не сводится лишь к освоению наличного опыта.

Культура определяется также тем, что нового внес человек для обогащения социального опыта. Создание новых ценностей, норм, правил, способов деятельности и превращает человека в творца - субъекта культуры.

Следовательно, понятие культуры характеризует субъекта деятельности в определенном отношении, оно отвечает на вопрос, что освоили индивиды, коллектив, народ, нация, поколения, страны, формации из накопленного историей опыта и что они дали и сделали для дальнейшего развития общества (10,128-140)

В этом отношении деятельность и отношение между людьми (отдельными индивидами, народами, нациями, поколениями) по поводу освоения опыта предшествующей деятельности и его творческого развития - непереносимое условие и основная предпосылка развития культуры как особого феномена общественной жизни. Это и есть суть культуры в общеисторическом смысле. В этом состоит ее отличие от всех других сфер человеческой деятельности и отношений, в которые вступает люди в процессе своей жизнедеятельности.

Обладание предметом, превращение его в собственность субъекта, деятельность, направленная на него и отношение, в которое вступает человек в процессе этой деятельности, делает его субъектом экономических отношений, в то время как овладение предметом, т.е. освоение опыта заложенного в предметах, делает его субъектом особых отношений- отношений культуры [11, 40-45]

Результаты человеческой деятельности, в том случае, образуют предметную форму культуры, если посредством их осуществляется объективная и необходимая связь между людьми, содержание которой составляет передача социального опыта. Это не только позитивные достижения человеческой деятельности, ростки нового, т.е. инварианты той или иной деятельности, но и элементы прошлого, отжившего, предрассудки, консервативные традиции. Поскольку опыт опыту рознь, особенно, если это касается его духовно составляющего, связанного с мировосприятием, системой ценностей. Духовный мир, созданный человеком в виде идей, теорий, научных знаний, есть мир культуры, взятый в соотношении с субъектом, осваивающим их и создающим новые духовные ценности.

Культура в этом смысле может быть вполне идеологична, когда очерчиваются границы приобщения человека к культурной информации, предписываются определённые ценности для их освоения и диалогична, если человек как субъект культуры способен избирательно подходить к освоению наличного опыта, особенно, что касается ее духовной составляющей, т.е. культура проявляется в особом избирательном подходе субъекта к духовному опыту, направленному на человекообразующие цели (личности, народа или нации, поколений). Идентичность человека формируется не иначе как через пространство воздействия на личность культурной информации, доступной или допустимой для личности, социальной группы, общества, народа, нации, страны.

Отношение между субъектами по поводу освоения наличного опыта(объект культуры) и создание нового и есть отношения в сфере культуры. Переломные моменты истории общества обуславливают формирование нового отношения к накопленному опыту, в соответствии с внутренними или внешними мотивами перемен, со скрытой или открытой целью, ради которой происходят перемены. В этом отношении примечательно формирование отношения советской системы к предшествующему культурному опыту народов, населяющих страну Советов, направленных на создание советского народа, формирование особой идентичности советских граждан.

Коренной перелом в этом отношении произошел после распада советской страны, образования независимых национальных государств с новым отношением к собственному предшествующему опыту и опыту других. Коренные изменения в социально-экономическом устройстве общества привели к изменению отношения к освоения опыта прошлого: от особого рвения до полной апатии к потреблению определенных культурных ценностей. Родители хотят видеть детей воспитанными в определенном духе, государство хочет видеть своих граждан быть таковыми, отдельная личность может иметь тягу к иному. Субъект культуры в силу политических или иных обстоятельств может иметь возможность или необходимость освоить

опыт, определенной идеологической или духовной направленности, приобщиться к определенным мировоззренческим, религиозным ценностям, которые, в конечном счете, нацелены на сохранение, либо на изменение существующей идентичности социальных групп, общества. Именно эта проблема актуализируется в связи с глобализацией мира.

О культуре, мы можем судить, стало быть, по характеру, мере, уровню и степени освоения данным субъектом (личностью, социальной группой, классом, обществом народом, страной, нацией) результатов или опыта предшествующего материального и духовного производства, а также мере их дальнейшего творческого развития. При исследовании культуры, крайне необходим субъект, ибо культура есть характеристика субъекта с определенной стороны. Она выступает известным измерителем степени освоения человеческого опыта и вклада, внесенного субъектом в его развитие. К примеру, величие, роль и место античной культуры в истории мировой культуры зиждется на этих критериях.

Бытие культуры и ее развитие невозможно без взаимодействия между отдельными людьми, социальными группами, народами и нациями, между поколениями по освоению опыта друг друга. Однако субъекту культуры присущи, во-первых, стремление к сохранению и воспроизведению определенного культурного опыта, позволяющего держать его в собственных границах самости. Во-вторых, к определенной мере открытости и готовности к восприятию нового опыта, обеспечивающего ее дальнейшее развитие. Это и есть непереносимое условие полноценного развития культуры субъекта. Именно существующие объективно, сохраняемые многими поколениями и характерные для народов глубинные правила и традиции, отличают его от других народов и порождают иные его особенности и характеристики. В то же время способность организации диалога с другими культурами позволяют выстраивать надежную стратегию национального культурного развития.

Глобализация культуры как результат интеграции мира нарушает этот баланс, непомерно быстрым проникновением культурных и информационных потоков через качественно новые источники приобщения к ним - глобальной сети - интернет, ведя культуры этносов к унификации, однообразию, что является причиной тревоги от явления глобализма.

Известный американский футуролог Алвин Тофлер, развивая теорию быстротечности, писал: «Ускорение перемен радикально изменило равновесие между новыми и известными ситуациями. Повышение скорости перемен заставило нас справляться не просто с более быстрым потоком, но и со все большим количеством ситуаций, которые незнакомы нам по личному опыту» [12, 29]. Поэтому регулирование или фильтрация этих потоков как средств, позволяющих избежать потерь по обоим направлениям сущностного бытия культуры - наиболее трудная задача сохранения и развития национальной культуры в условиях глобализации культуры.

Определяя взаимоотношение культуры и цивилизации надо сказать, часто их используют как взаимозаменяемые понятия, а отсутствие четкости в определении этих понятий вызывает затруднения в анализе глобализации.

Впервые соотношение культуры и цивилизации в ракурсе анализа глобализации сделал известный современный исследователь глобализации А.Н. Чумаков в фундаментальной книге «Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст: монография». В ней он отмечает, что «в стремлении понять сущность современной глобализации многие исследователи все больше обращаются к анализу общественных отношений, к рассмотрению исторического процесса в его динамике, целостности, непрерывности. Хотя практически все они понимают глобализацию по – разному, они, как правило, связывают ее с культурными изменениями и цивилизационными трансформациями, а термин культура и цивилизация оказываются, таким образом, в одном ряду с термином «глобализация» [14, 62]

Обосновывая необходимость культурно-цивилизационного подхода к исследованию сущности глобализации, он усматривает в этом основное условие целостного анализа глобализации. Поэтому используя только лишь понятие культуры в анализе общества, мы теряем что-то, что высвечивает термин цивилизация, то же самое может происходить, если мы ограничимся термином цивилизация. «Дополняя друг друга» - пишет А.Н. Чумаков - с разных

сторон, они описывают социальный организм, раскрывая не только его сущностные аспекты, но и важнейшие аспекты исторического развития» [14-62]

А что такое цивилизация в отличие от культуры? Правильный ответ на этот вопрос способствует осознанию особенностей воздействия процессов глобализации на культуру и цивилизацию, определить качественные трансформации цивилизационных и культурных параметров общества.

Как известно, по этимологии цивилизация от латинского слова *civitas*, означает государство. Отсюда прилагательный «цивилизованный» – городской, хотя в дальнейшем это слово приобретает большое число значений - образованный, воспитанный, в противоположность необразованному, дикому, варварскому. В XVIII-XIX веках широкое распространение получил взгляд на цивилизацию как этап в эволюции человека, проходящей от дикости и варварства к цивилизации (Л. Морган и Ф. Энгельс).

В эпоху просвещения термин «цивилизация» все больше понимался как процесс совершенствования общества с точки зрения способа или технологии жизни, в широком смысле этого слова, включая государственной, социальной - политической, экономической, религиозной, образовательно-культурной организации жизни.

Термин «цивилизация» появился от необходимости сохранения за понятием культуры гуманистического начала в историческом прогрессе. История показала, что успех в науке и технологии не всегда обеспечивает прогресс, угрожает нравственным основам человеческого бытия. У просветителей проблема культуры была неотделима от проблемы нравственности как цели культуры и с воспитания как средства достижения ее цели. Такое положение дела стало основой бытия наряду с понятием культуры и цивилизации, сходным с последним, но несущим иной смысловой оттенок, связанный с отражением в нем противоречивого по своим человекообразующим последствиям капиталистического пути развития. Оно нашло отражение в попытках уточнения близких по содержанию понятий культуры и цивилизации (Руссо, Кант).

Именно с этого момента начинаются попытки разведения понятия культуры и цивилизации. Суть их состоит в связывании понятия культуры лишь с позитивными, гуманистическими тенденциями общественного развития, внутренними возможностями цивилизации в раскрытии ее человеческого потенциала. В работах целой плеяды ученых разных эпох, таких как Руссо, Кант, Тойнби, Шпенглер, Бердяев Н.А., так или иначе цивилизация рассматривалась как угроза гуманности, нравственности, как насилие над природой.

На наш взгляд, понятие цивилизации акцентировано на фиксации уровня социальной, хозяйственной, политической организации общества с преимущественной ориентацией на достигнутые этой организацией технологии жизнеобеспечения, вещного богатства, в которой противоречиво переплетены возможность направлять эти богатства на развитие человека, или наоборот - рассогласованность богатства и культуры. Но надо сказать, что до сих пор эти понятия во многих случаях употребляются как синонимичные, хотя в современной литературе широко представлены попытки разграничить их (Какабидзе Э.М., Маркарян Э.С., Тугаринов В.П., Мчедлов М.П., Антонович И., Новикова Л.И. и др.)

Надо сказать, что в условиях глобализации удельный вес цивилизации увеличивается, проявляя свою противоречивую природу, в то же время именно она создает материально-технические возможности сближения культур разных народов и ставит их в условия невиданного по своим масштабам взаимодействия и взаимовлияния, казалось бы, далеких друг от друга культур.

С одной стороны, глобализация облегчает работу культуры, развитие которой, по существу, невозможно без взаимодействия по освоению взаимного опыта, но слабые культуры, с точки зрения их цивилизационных основ, оказываясь под натиском непомерных по масштабам и скорости расширяющихся и углубляющихся связей (в силу создавшейся ситуации и как бы не по собственной воле), оказываются буквально рядом друг с другом и вынуждены вступать в контакт с потоками культурной информации, идущих от цивилизационных центров, порою чуждых ценностно-смысловым ориентирам отдельных культур. Это вызывает опасение,

что некоторые культуры могут раствориться в чужом культурном опыте, от чрезмерной интенсивности его проникновения, вызванного информационно - техническими возможностями XXI века.

Говоря об истоках возникновения культуры и цивилизации в жизни человека и их взаимосвязи, надо сказать, что человек, вмешиваясь в природный мир, создает особый человеческий способ выживания в природе, первоначально очень примитивный, но в то же время отличный от животного способа самосохранения жизни на земле. Первые попытки человека по приспособлению природы к своим нуждам, и даже незначительные достижения адаптации к природе, говорят о зачатках и культуры и цивилизации, одновременно. Потому что создание новых условий бытия человека свидетельствует о приобретении опыта по изменению (культура) среды обитания и ее приспособлению (цивилизация), и одновременному самосовершенствованию, что составляет собственное пространство культуры. Цивилизация есть совокупность условий, созданных человеком, в противоположность тем, что даны природой, использование технических и технологических возможностей существования, позволяющего избавлять людей от тяжелого бремени выживания в природе.

Культура и цивилизация тесно связаны между собой, их нельзя мыслить друг без друга, они взаимодействуют и взаимно дополняют. Хотя культуру рассматривают как явление, появившееся раньше цивилизации [9,61], а цивилизацию сравнивают с уровнем общества, достигшего саморегуляции при относительной независимости от природы, соответствующей стадии общественного разделения труда, появления классов и государства, на самом деле, с самого начала они идут рука об руку. Культурные устремления сопряжены с цивилизационными.

Первоначально понятие культуры, этимологически связанное с лат. словом, «culture», обозначал возделывание, изменение земли, т.е. природы, ее понимание может быть осуществлено в рамках оппозиции «культура – природа», в силу отсутствия термина «цивилизация», термин «культура» понимался столь широко, что он поглощал в себе параметры цивилизации. При нашем понимании цивилизации, она ближе к интерпретации ее в рамках оппозиции «цивилизация—природа», потому что человек создает новую среду обитания, отличную от природы, цивилизует жизненную среду, конечно, с одновременным участием культуры.

Цивилизационные параметры человеческого бытия, воплотившиеся в социальных, экономических и политических структурах общества, есть одновременно проявление культуры в той мере, в какой в них заложены творческие способности человека и накопленный опыт, что делает их достижениями не только цивилизации, но и культуры общества.

Культура, будучи достоянием самого человека, в проекции на его развитие продолжает оставаться символом прогрессивного развития человечества, а цивилизация в большинстве случаев, получает противоречивую оценку в силу негативных последствий научно-технического прогресса. Включение научных знаний в культуру как решающего фактора развития материального производства предполагало теоретическое обоснование значимости материальной культуры, ее превращение в один из важных факторов развития цивилизации. Рационализация общественного бытия человека, связанная с превращением науки в важную ценность производит изменения в отношении человека к огромным пластам культурного опыта, связанного с мифологическим, религиозным сознанием, которое длительное время было важной частью духовной культуры. С этим связано ощущение потери неких символов, смысловых ориентиров, часто иррациональных, но привычных действий, ритуалов, составляющих органическую часть любой традиционной культуры. С другой стороны, история показывает, что научно-технический прогресс не только создает удобства и комфорт для человека, он также создает угрозу самому существованию человека на земле (глобальные экологические проблемы).

Таким образом, если культура -это качественная характеристика человека, с точки зрения меры освоения субъектом опыта предшествующей деятельности и его дальнейшего творческого развития, то цивилизация может быть результатом творческой деятельности человека, который воплощается в наличной социальной организации жизни, характеризующейся всеобщей связью

индивидов на основе воспроизводства средств жизни, обеспечивающего его жизненное бытие. Традиция разведения понятия культуры и цивилизации с отождествлением культуры с духовными компонентами человеческого бытия (дух как субстанция культуры), а цивилизацию с его материальными условиями жизни человека с негативным оттенком продолжает иметь место в современных исследованиях.

В статье «Воля к жизни и воля к культуре» Н. А. Бердяев пишет: «Цивилизация же есть смерть духа культуры, есть явление совсем иного бытия или небытия» (1) Между тем и культуру и цивилизацию пронизывают и материальные и духовные свойства. Культура это не чисто духовная проблема. Приобщение к опыту и творчеству может быть понято не из самих себя, а только в связи с субъектом; она есть деятельность субъекта по освоению опыта предшествующей деятельности и созданию не только духовного, но и практически - материального характера.

Культура в функциональном плане выступает как механизм передачи социального опыта и создания нового, которая при системном подходе включает в себе субъекта культуры, объекта культуры, культурной деятельности, отношения и результата деятельности. Для того, чтобы выступить как субъект культуры в процессе освоения культурных достижений, человеку необходимы самостоятельные усилия мысли и способность выбора своей культурной идентичности. Культура, осваивая предшествующий опыт, творит смысловые ориентиры и определяет некие цели, задает наиболее приемлемые ценности, нормы, мировоззренческие устои, а цивилизация создает систему отношений, технологию осуществления этих целей превращает их в устойчивые социально-экономические, образовательные структуры. Другими словами, культура формирует смысло-жизненные и ценностные ориентиры цивилизации, опираясь на историко-культурный опыт. В одних странах строят мечети, в других - церкви, в третьих - монастыри, но при их создании могут быть заимствованы друг у друга наиболее совершенные технологии для наиболее эффективного выражения разных культурно - религиозных идей, относящиеся к цивилизационным параметрам. В них проявляются признаки и культуры и цивилизации. Поэтому изменение в культуре как воздействия глобализации не что иное, как изменение смысловых основ бытия человека, как результат проникновения потоков культурных информационных, возможно, чуждых национальным ценностям, чего опасаются защитники сохранения культурной идентичности личности, народа, нации т.д. Хотя цивилизация носит отпечаток культуры народа или нации, но она относительно нейтральна в этом отношении как средство относительно единообразное ко всему обществу, возможность адаптироваться в соответствии с наиболее приемлемыми нормами, с точки зрения технологии совместного проживания большой группы людей, народа, нации. Цивилизация позволяет объединить поведение всего общества в отношении содержания семьи, организации труда, использования языка, обрядов и ритуалов религиозной системы, организации города и государственного устройства.

Культура, охватывая все стороны человеческого бытия, выступает как процесс подготовки человека как субъекта культуры, способного определить значимость и ценность того или иного опыта принадлежащего той или иной личности, обществу, предшествующему поколению, другому народу или нации - к объекту культуры. В этом отношении культура предстает не только как деятельность по освоению и творчеству, но и как результат деятельности, культура также есть отношение к результатам предшествующей деятельности, проявляющееся в определении субъектом культуры ценностного значения того или иного опыта: для личности, общества, народа, нации и направленный на сохранение их культурной идентичности. Различие в культуре субъекта более ощутимо, чем в цивилизационных параметрах общества, хотя цивилизация не что иное, как воплощение культурного творчества, она может отставать от нового опыта, приобретенного субъектом культуры, а цивилизация - система, застывшая в общепринятых регулятивных нормах человеческого поведения, обеспечивающая устойчивое и стабильное состояние общества, несущая в себе не только элементы своеобразия, различия, но и общего с другими цивилизациями. Стремление отвечать мировым стандартам в технологии оказания разнообразных услуг в пределах национальных государств указывает на стремление к

соответствию цивилизационным параметрам. Основаниями осмысления культуры субъекта могут служить его приобретенный опыт в формах знания, своеобразия искусства, моральных ценностей, обычаев, этических, эстетических предпочтений, языка, символов, мифов, истории и т.д. ментальных особенностей и его развитие. В них намного больше запечатлены своеобразие культуры народа и основа многообразия мира. В них заложены ядро национальной культуры и наиболее уязвимая часть общества с точки зрения последствий глобализационных процессов.

Таким образом, глобализация по степени воздействия на культуру и цивилизацию отличается тем, что культура наиболее остро и болезненно реагирует на явление глобализации, поскольку культура формирует тождественность субъекта самому себе (личности, этноса, культуры). Идентичность есть объективное социально - культурное свойство нации как субъекта культуры. Человек идентифицирует себя с какой-то общностью, не иначе чем через отстаивание и освоение определённого культурного опыта и ценностей.

Цивилизационные параметры связаны с культурными свойствами, но они относительно нейтральны в отношении обеспечения культурного своеобразия, хотя потенциал цивилизации, возможно, использовать для сохранения или усиления культурного своеобразия. Именно культура со своими идентифицирующими факторами нации (этноса), языком этноса, традициями, этническими особенностями, способом мышления и поведения, историко-культурными навыками, передающимися из одного поколения в другое поколение, обеспечивает внутреннюю органичность, отличие, относительную автономность, постоянство во времени и в пространстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Воля к жизни и воля к культуре // <https://studfiles.net/preview/2714139/>
2. Дубинин Н. П. Что такое человек / Н. П. Дубинин. - М., 1983.-С.334 с.
3. Глобализация и афро-азиатский мир. Методология и теория.- М., 2007. -С. 4.
4. Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки / Л. Е. Кертман.-М.,1987. -304 с.
5. Лукин Ю.А. Культура в борьбе идей / Ю.А. Лукин. - М.,1985. – 277 с.
6. Маркарян Э.С. О генезисе человеческой деятельности и культуры / Э.С. Маркарян. -Ереван, 1973. -146 с.
7. Маркс К. Соч.-2- е изд./ К.Маркс, Ф.Энгельс. - Т 20. - С. 1-138.
8. Межуев В. М. Культура и история / В. М. Межуев. - М.,1977.- 199 с.
9. Новикова Л.И. Цивилизация и культура в историческом процессе / Л.И. Новикова // Вопр. философии.-1982. - №10.
10. Приписнов В.И. Человек в атмосфере культуры / В.И. Приписнов //Памир.-1985. -№9. -С.128-140.
11. Приписнов В.И. Сущность культуры и сущность общества / В.И. Приписнов // Изв. АН ТаджССР.Сер. :Философия, Экономика, Правоведение. - №2. - С.40-45.
12. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. –СПб.: Лань,1997. -464с.
13. Чумаков А.Н. Культурный код общественного развития: глобальные и локальные аспекты / А.Н.Чумаков // Культура в условиях глобализации. Взгляд из России.- Москва: КНОРУС.- С. 8.
14. Чумаков А.Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст: монография.-2-е изд.,испр.и доп. / А.Н. Чумаков. -Москва: Проспект,2017.-496 с.

ФАРҲАНГ ВА ТАМАДДУН ДАР СИСТЕМАИ МУАММОҶОИ ИЧТИМОӢ - ФАЛСАФИИ ҶАҶОНИШАВӢ

Дар мақола фаҳмиши иҷтимоиву фалсафии фарҳанг ва тамаддун дар ҳолати таъсири ҷаҳонишавӣ баррасӣ шудааст. Ба гуфтаи муаллиф, рӯзарра гардидани тадқиқи ин муаммо ба он вобаста аст, ки фарҳанг яке аз омилҳои муҳими ҷаҳонишавӣ гаштааст ва дар ин робита олимони дар бораи ҷаҳонишавии фарҳангӣ, таҳдидҳо ва оқибатҳои он ба гуногунии фарҳангии ҷаҳон, ба хувияти қавмҳо ва миллатҳо, ба хувияти шахсӣ ва коллективӣ (миллӣ) ва ғайра менависанд. Бо вучуди анъанаҳои назарраси тадқиқи илмии фаҳмиши моҳияти фарҳанг ва тамаддун, муаллиф меқӯшад, ки дар бораи моҳият, нақш ва аҳамияти фарҳанг ва тамаддун дар раванди умумитарихӣ бо мақсади муайян кардани махсусияти таъсири ҷаҳонишавӣ ба тамаддун ва фарҳанг, хусусиятҳои сифатии тамаддун ва фарҳанги ҷомеаи андешаҳои худро ибтидо намояд. Муаллиф ба хулосае омадааст, ки таъсири ҷаҳонишавӣ ба фарҳанг ва тамаддун гуногун аст. Ҷавоби фарҳанг ба падидаи ҷаҳонишавӣ шадид ва дарднок аст, зеро аз фарҳанг хувияти инсон -субъекти фарҳанг вобастагӣ дорад (шахс, гурӯҳи этникӣ, миллат). Хувияти фарҳангии миллат, яъне, айният ба хеш - чун субъекти фарҳангӣ фақат тавассути нигоҳ доштан, омӯختан ва инкишоф додани таҷриба ва арзишҳои муайяни фарҳангӣ ва рушди минбаъдаи онҳо ташаккул меёбад. Тамаддун бо технологияи ташкили зисти яқҷояи

одамон алоқаманд буда, дар таъмини ҳувияти фарҳангӣ нисбатан бетараф аст, гарчанде иқтидори онро дар хифз ё тақвияти ҳувияти фарҳангӣ метавон истифода бурд.

Калидвожаҳо: фарҳанг, тамаддун, ҷаҳонишавӣ, глобалистика, гуногуншаклии фарҳангӣ, фарҳанги миллий, ҳувияти фарҳангӣ, субъекти фарҳанг, фаъолияти фарҳангӣ ва муносибат, объекти фарҳанг.

КУЛЬТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНО – ФИЛОСОФСКИХ ПРОБЛЕМ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматривается социально-философское понимание культуры и цивилизации сквозь призму воздействия на них глобализации. По мнению автора, актуальность настоящей проблемы связана с тем, что культура превратилась в один из важных факторов глобализации, и в связи с этим ученые пишут о культурной глобализации, об ее угрозах и влиянии на культурное многообразие мира, на самобытность народов и наций, на изменения в личной и коллективной (национальной) идентичности и т.д. Несмотря на достаточно большую научную традицию познания сущности культуры и цивилизации, автор пытается дать собственное понимание роли и значения культуры и цивилизации в общеисторическом процессе с целью определения особенностей воздействия глобализации на культуру и цивилизацию, качественной характеристики цивилизационных и культурных параметров общества. Автор делает вывод, что глобализация по-разному воздействует на культуру и цивилизацию. Культура наиболее остро и болезненно реагирует на явление глобализации, поскольку культура формирует идентичность - тождественность субъекта самому себе (личности, этноса, нации). Культурная идентичность нации есть объективное социально - культурное свойство нации как субъекта культуры, формируемое не иначе чем через отстаивание и освоение определённого культурного опыта и ценностей и дальнейшего их развития. Цивилизационные параметры связаны с технологией организации совместного проживания людей, но они относительно нейтральны в отношении обеспечения культурного своеобразия, хотя их потенциал возможно использовать для сохранения или усиления культурного своеобразия.

Ключевые слова: культура, цивилизация, глобализация, глобалистика, культурное многообразие, национальная культура, культурная идентичность, субъект культуры, деятельность и отношения в сфере культуры, объект культуры.

CULTURE AND CIVILIZATION IN SYSTEM OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF GLOBALIZATION

In article the social and philosophical understanding of culture and civilization are considered through prism of influence of globalization to them. According to the author, the actuality of this problem is connected with that, culture have turned to one of important factors of globalization and in this connection scholars write about globalization of culture, about its threats and consequences on cultural variety of the world, on originality of the people and the nations, on changes in personal and collective (national) identity and est. Despite of enough long scientific tradition of investigation of essence of culture and civilization, the author tries to give own understanding of a role and value of culture and civilization in general historical process for the purpose of identifying of influence of globalization to culture and civilization, the qualitative characteristic civilizational and cultural parameters of society. The author has come to conclusion that globalization influences to culture and civilization differently. The culture most sharply and painfully reacts to the globalization as the culture forms identity - identity of the subject to itself (persons, ethnos and nation). Cultural identity of the nation is objective socially - cultural features of the nation as subject of culture is formed through upholding and development of certain cultural experience and values and their further development. Civilizational parameters are connected with technology of the organization of joint living of people, but they are rather neutral concerning maintenance of a cultural originality, though their potential is possible to use for preservation or strengthening of a cultural originality.

Keywords: culture, civilization, globalization, global studies, cultural variety, national culture, cultural identity, the subject of culture, activity and the relation in culture sphere, object of culture.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҷураев Абдурахим Хоҷиевич* – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мушовири ректор оид ба муносибатҳои байналмилалӣ.

Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, микрорайони 17, бинои 1. E-mail: juraev@mail.ru
Телефон: (+992) 927524466

Сведения об авторе: *Джураев Абдурахим Ходжиевич* – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат философских наук, доцент, советник ректора по международным связям. **Адрес:** 735700, Таджикистан, г. Худжанд, микрорайон 17, дом 1. E-mail: juraev@mail.ru Телефон: (+992) 927524466

Information about the author: *Juraev Abdurahim Hojievich* –Tajik State University of Law, Business and Politics, candidate of philosophical sciences, associate professor, adviser of Rector for International Relations. **Address:** 735700 Tajikistan, Khujand, Microrayon 17, Dom 1. E-mail: juraev@mail.ru Tel: mob.: (+992) 927524466

Давлатов П.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ибни Мискавайҳ яке аз мутафаккирони барҷастаи асримиёнагии тоҷику форс ба шумор меравад, ки бо таълимоти серчанба ва осори пурмухтавои худ дар таърихи фалсафаи асримиёнагии Шарқ, алалхусус дар ташаккул ва рушду инкишофи фалсафаи амалӣ, хизмати бузург намудааст. Ба ибораи дигар, Ибни Мискавайҳ аз ҷумлаи донишмандонест, ки дар таъсирпазири аз тамаддунҳои бостонӣ ва фарҳанги исломӣ дар рушду пешрафти фалсафаи асримиёнагии Шарқ хизматҳои гаронбаҳое кардааст.

Ибни Мискавайҳ аз нобиғаҳои бузурги дониш ва фикр аст, ки аз улуму фунуни замони худ огоҳии хуб дошта, аз худ осори зиёди фалсафӣ, ахлоқӣ, динӣ, адабӣ, тиббӣ ва ғ. ба мерос гузоштааст. Аксари муҳаққиқону пажӯҳишгарон дар асоси сарчашмаҳо ва таҳқиқоте, ки доир ба ҷаҳонбинӣ ва осори ӯ анҷом додаанд, таълифоти ӯро мавриди таҳқику омӯзиш қарор дода, шумораи осори боқимондаи вайро бархе 13, бархе 18, 20, 28 ва бархе 40 адад ва зиёд аз он доништаанд. Осори Ибни Мискавайҳ, асосан аз рисолаҳои ҳаҷман қалону хурд иборат буда, баъзе аз рисолаҳои мутафаккир тибқи талаботи замон бо забони арабӣ навишта шудаанд.

Ҷуноне ки зикр кардем, Ибни Мискавайҳ донишманд, файласуф, муаррих ва нависандаи форс аст, ки осори фалсафӣ-ахлоқӣ, таърихӣ ва эҷодиёти адабии ӯ барои мутафаккирони баъдӣ намунаи ибрат буданд.

Ибни Мискавайҳ дар овони ҷавонӣ ба омӯзиши адабиёт ва улуме, ки асоси фарҳанги замони ӯро ташкил мекарданд, ба монанди: тиб, кимиё, таърих ва ғайра машғул шуда буд. Ибни Мискавайҳро дар фалсафаи асримиёнагии Шарқ ҳамчун асосгузори илми ахлоқ ё ахлоқи илмӣ эътироф кардаанд. Осору таълифоти ӯро бештар аз ҷиҳил адад доништаанд, ки аз он шумор бист ададаш бо забони арабӣ навишта шудааст. Муҳимтарин ва машхуртарин осори ахлоқии ӯ иборатанд аз: «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ», «Ҷовидон хирад», «Тартиб-ус-саодат», «Китоб-уд-дунё ва дин», «Мақола фи-н-нафс ва-л-ақл», «Алфавз-ул-асғар» ва ғайра.

«Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ» муҳимтарин ва бунёдитарин асари ахлоқии Ибни Мискавайҳ мебошад. Ин рисола дар байни осори бахшидашуда ба ахлоқ мақоми махсусро ишғол мекунад. Метавон гуфт, ки касе дар ҷаҳони ислом то Ибни Мискавайҳ чунин асари бузурги ахлоқӣ эҷод накардааст.

Бояд қайд кард, ки Ибни Мискавайҳ умри тӯлоние дида, нисфи умри бобаракати худро сарфи таълифу таснифот намуда, барои аҳли башар боигарии бузурги маънавие боқӣ гузоштааст. Эҷодиёти Ибни Мискавайҳ гаронарзиш буда, аз ҷиҳати аслият, нодирӣ ва эътибору нуфузи худ дар ҷаҳони ислом камназир ва дорои таъсири аҳамияти зиёде мебошанд. Асарҳое, ки ба мутафаккир нисбат дода шудаанд, он қадар зиёд нестанд, вале тартиби рӯйхати онҳо аз нигоҳи таърихӣ хеле мураккабу мушкил мебошад. Бинобар ин, яке аз муҳимтарин вазифа дар таҳқику омӯзиши эҷодиёти мутафаккир, қабл аз ҳама, муайян кардани таълифоте мебошад, ки ба қалами вай тааллуқ дошта бошанд. Маврид ба зикр аст, ки осору эҷодиёти Ибни Мискавайҳ гарчанде то имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони осору эҷодиёти мутафаккир мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд, вале бо вучуди ин, боз ҳам, ихтилофи назарҳо дар мавриди тааллуқ доштан ё надоштани баъзе асарҳо ба қалами ӯ вучуд дорад, ки ин амр муҳаққиқони таълимоти ӯро бо баъзе мушкилиҳо рӯ ба рӯ месозад.

Абулқосим Имомӣ муҳаққиқи муосири аҳволу осори Ибни Мискавайҳ зимни як таҳқиқот ва мақолаи илмӣ дар «Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ» доир ба афкори осори мутафаккир маълумот дода, зикр кардааст, ки нависандагони мутақаддим ва мутааххир осори бисёре аз шомили китобу рисола ва китъаҳое аз ашъори тозӣ ва васиятҳои Ибни Мискавайҳ баршумурдаанд, ки фақат шумори баъзе аз онҳоро дорем ва бархе низ ба таври пароканда дар осори дигарон нақл шудааст. Ӯ дар ин мақолаи хеш

осори шинохташудаи Ибни Мискавайхро ба се қисм: чопӣ, хаттӣ-дастхат ва ёфтнашуда-дастраснабуда тақсим намуда, баъзе аз онҳоро мухтасаран шарҳу тавзеҳ додааст, вале мо аз овардани ин шарҳу тавзеҳот худдорӣ намуда, танҳо феҳристи он асарҳоро зикр намудем:

А) Осори чопӣ: «Таҷориб-ул-умам», «Тартиб-ус-саодат ва манозил-ул-улум», «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ», «Ҷовидон хирад» («ал-Ҳикмат-ул-ҳолида»), «Рисола фи дафъил ғам мин-ал-мавт», «ал-Фавз-ул-асғар», «Фавз-ус-саодат», «Лафзи Қобис» (Лавҳи Қобис), «ал-Ҳавомил ва Шавомил».

Б) Осори хаттӣ-дастнавис: «Рисола фи зикри аҷр-ул-аъзам», «Рисола фи кимиё», «Рисола фи моҳият-ил-адл», «Китоби ашриба», «Китоб фи таркиби бочот мин-ал-атъима», «ал-Канз-ул-кабир».

В) Осори ёфтнашуда-дастраснашуда: «Рисола ба Бадеъуззамони Ҳамадонӣ», «Ашъор», «Аҳдномаи Абӯалӣ Мискавайх» ё худ Ёкут онро ба унвони васиятномаи ӯ ва Абӯҳаёни Тавҳидӣ ба унвони «Аҳднома» оварда ва онро сутудааст. Матни «Аҳднома» беш аз он аст, ки Ёкут овардааст, «Васияти Мискавайх», «ал-Фавз-ул-акбар» [3, с. 56-62].

Ҳабибуллоҳи Омӯзгор - муҳаққиқи дигари муосири эронӣ, дар як пажӯҳиши илмӣ-таҳқиқотӣ дар мавриди рӯзгор, ному насаб, лақабҳо, осору таълифот, афкори фалсафию ахлоқӣ, фалсафаи назарӣ ва амалӣ, дар бораи нафс ва мартабаву қувваҳои сегонаи он, дар бораи эътиқоду мансубияти мазҳабии Ибни Мискавайх маълумот дода, ӯро дорои таълифоти зиёд донистааст. Вале, мутаассифона, аз зикри пурраи осори ӯ худдорӣ намуда, танҳо якчанд китоби муҳимми ӯро ёдовар шуда, ба таври мухтасар шарҳу тавзеҳ додааст, ки иборатанд аз: «ал-Фавз-ул-асғар» - китобест дар мавзӯи фалсафаи табиӣ ва илоҳӣ, маод, ҷовидонии рӯҳ ва ҳолоти гуногуни нафс; «Таҷориб-ул-умам» - муҳимтарин асари таърихӣ фарогири шарҳи ҳодисаҳои нодири таърихӣ аз солҳои 295х. то 369 х. ва дар ҳақиқат фалсафаи таърих ё таърихи фалсафӣ аст; «Таҳзиб-ул-ахлоқ» - китобест дар илми ахлоқ ва равоншиносӣ, парвариши рӯҳу ҷисм, одоби фардӣ ва иҷтимоӣ, касби сифоти ҳасана ва дурӣ аз сифоти разила ва шарҳи ақсоми онҳо; «Тартиб-ус-саодат» - китобест роҷеъ ба навъҳои саодат ва хушбахтиҳо ва ин ки ҳар касе саодатро дар чизе, ки худ меҳодад, мебинад, ҷунонки яке саодатро дар илму доноӣ, дигаре дар хӯру хоб, лаззату роҳат, савумӣ дар пирӯзӣ ва комёбӣ, дигаре дар тандурустӣ ва ғайра мебинад; «Унс-ул-фарид» - китобест шомили ҳикоёт, ашъор, ҳикмат, амсол ва ахлоқи амалӣ; «Ҷовидон хирад» - китобест дар сиёсат ва ахлоқ ва иқтибос аз осори ҷовидонии Рӯзбеҳи Форсӣ (Ибни Муқаффаъ) - адиб, ҳаким, файласуф ва нависандаи номии эронӣ ва калимоти бузургони Эрону Ҳинду Юнону Араб [15].

Муҳаққиқи дигар Мочид Фаҳрӣ дар асари худ «Сайри фалсафа дар ҷаҳони ислом» бештар дар бораи афқору ҷаҳонбинии фалсафию ахлоқӣ ва осору таълифоти Ибни Мискавайх суҳан ронда, ӯро ҳаммонанди Тавҳидӣ ва Сичистонӣ ҷузви адибон ва алломаҳои он давра ба шумор меоварад ва доираи дониши ӯро аз илми таърих то илми нафс ва ахлоқу фалсафа густурда медонад. Ин муҳаққиқ низ дар таҳқиқоти худ аз ёдоварии пурраи осори Ибни Мискавайх, худдорӣ намуда, муҳимтарин осори мавҷудаи ӯро зикр карда, ба таври мухтасар шарҳ додааст, ки ба қарори зайланд: «Таҷориб-ул-умам» дар таърихи умумии ҷаҳон, дигараш маҷмӯае аз пандҳо ва гуфторҳои ахлоқии юнонӣ-форсӣ-арабӣ бо номи «Ҷовидон хирад», дигараш рисолае дар ахлоқ ва илми нафс бо номи «Таҳзиб-ул-ахлоқ» ва «Фавз-ул-асғар» рисолаи умдаи фалсафӣ [11, с.204-210].

Донишманди дигари эронӣ Исҳоқ Ҳусайн Кӯҳсорӣ дар асари худ «Таърихи фалсафаи исломӣ» дар қатори дигар файласуфони маъруфу машҳури мусалмон, дар бораи Ибни Мискавайх низ таҳқиқоту пажӯҳиши ҷолибе анҷом дода, доир ба зиндагӣ ва рӯзгор, шахсияти илмиву эҷодӣ, мансубияти мазҳабӣ, афқору ҷаҳонбинии ахлоқиву фалсафӣ ва осору таълифоти ин мутафаккири барҷаста маълумот дода, муҳимтарин асарҳои ӯро ҳаҷдаҳ адад зикр кардааст, ки иборатанд аз: «ал-Фавз-ул-акбар» - дар ахлоқ; «ал-Фавз-ул-асғар» - дар фалсафа ва мутааллиқоти он; «Адаби дунё ва дин» - дар ахлоқ; «Инс-ул-фарид» - маҷмӯаи латоиф, андарзҳо ва зарбулмасалҳо; «Ҷовидон хирад» - маҷмӯае аз насихатҳои ҳикамӣ; «Аҳвол-ул-ҳукамои-салаф»; «Мухтор-ул-ашъори-ал-муствафӣ»; «Китоб-ул-ашриба»; «Китоб фи таркиб-ил-бочот мин-ал-атъима» - дар фанни ошпазӣ;

«Тачориб-ул-умам ва таоқиб-ул-химам»; «Одоб-ул-араб вал-фурс»; «ал-Ҷомеъ»; «ас-Сайр» - равиши зиндагӣ; «Аҷуботу ва асолату фи нафс»; «ал-Ҷавоб фи масоили салоса»; «Рисолату фи ҷавоби-с-суоли Алӣ Ибни Муҳаммад Абӯҳаён суфии Тавҳиди фи ҳақиқоти ақл»; «Тартиб-ус-саодат-дар ахлоқ ва сиёсат»; «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ» - муҳимтарин таснифи ахлоқӣ ва фалсафии Ибни Мискавайҳ мебошад ва маҳз ҳамин китоб номи ӯро дар Машриқзамин маъруфу машҳур гардондааст. Ин китоб маҷмӯаест аз орои ахлоқии Афлотун, Арасту, Гален (Ҷолинус) ва аҳкоми шариати исломӣ, ҷуз ин ки дар ин миёна таъсири Арасту бештар аст [8].

Сайид Ҳусайн Наср – муҳаққиқи муосири эронӣ, файласуф, диншинос, мутахассиси таърихи афкор ва муаллифи якчанд асари машҳур, аз ҷумла «Файласуфони мусалмон: Ибни Сино, Сухравардӣ, Ибни Арабӣ», «Таърихи фалсафаи исломӣ» ва ғ. дар бораи шахсияти Ибни Мискавайҳ, ҳаёту фаёлият, вазъи фарҳангиву иҷтимоии замони ӯ, ҷаҳонбинӣ ва афқору осори ӯ маълумоти муфиде додааст. Ин муҳаққиқ дар асари худ «Таърихи фалсафаи исломӣ» чунин навиштаст: «Ибни Мискавайҳ дар бораи матолиби зиёде китобу рисола навиштааст, чунонки бисёре аз муосирони вай низ чунин кардаанд ва шаку тардиде нест, ки қор ва осори ӯ аз қори Ибни Сино камтар барҷаста ва мумтоз аст, он чи мо имрӯз дар бораи он медонем, шоҳид ва далелест бар ин ки кумакҳои ҷолиби таваҷҷуҳе ба баст ва тавсеъаи фикри фалсафӣ кардааст» [17, с.433-444].

Сайид Ҳусайн Наср гарчанде таъкид кардааст, ки Ибни Мискавайҳ китобу рисолаҳои зиёде навиштааст, вале, мутаассифона, танҳо дар бораи се асари фалсафӣ-ахлоқии ӯ «Таҳзиб-ул-ахлоқ», «Фавз-ул-асғар» ва «Ҷовидон хирад» маълумот дода, ёдрас кардааст, ки бисёре аз осори ӯ дигар боқӣ намонда ва мавҷуд нест.

Анри Корбен - эроншинос, файласуф ва исломшиноси фаронсавӣ, муҳаққиқи машҳури ирфону тасаввуфи эронӣ дар асари маъруфи худ «Таърихи фалсафаи исломӣ» дар мавриди Ибни Мискавайҳ сухан ронда, ӯро ҳамасри Берунӣ ва Ибни Сино дониста, ҷойи таваллуди ӯро шаҳри Рай ва маҳалли вафоташро шаҳри Исфаҳон гуфтааст. Анри Корбен низ, ба мисли дигар муҳаққиқони афқору осори Ибни Мискавайҳ, таснифоти ӯро худуди бист асар дониста, танҳо дар бораи ду асари машҳури ӯ «Таҳзиб-ул-ахлоқ» ва «Ҷовидон хирад» ишора намуда, якумиро муҳимтарин рисолаи ахлоқӣ-фалсафӣ ва дувумро шомили калимоти ҳикматомӯз ва панду андарзҳо ҳисобидааст [7].

Аз олимони собиқ шӯравӣ, шарқшиносони маъруфи рус И.Ю. Крачковский, А.Ю. Якубовский, А.Э. Шмидт, А.А. Семёнов, А. Хури, Б.Я. Шидфар ба таври алоҳида дар бораи баъзе асарҳои Ибни Мискавайҳ, бахусус «Тачориб-ул-умам» муҳтасар маълумот дода, дар хусуси баъзе аз қисматҳои ин асар ибрози ақида намудаанд, вале дар хусуси осори дигари мутафаккир маълумоти андак ва умумӣ додаанд [12;17].

Аз муҳаққиқони ватанӣ У. Султонов, А.У.Содиқов ва М. Исоев доир ба ҳаёту рӯзгор, эътиқоду ҷаҳонбинӣ ва осору эҷоди Ибни Мискавайҳ мақолаҳои алоҳида ва рисолаи илмӣ навишта, баъзе асарҳои ӯро шарҳу тавзеҳ додаанд [10;15;17].

Муҳаққиқи тоҷик М. Исоев низ дар таъриҳ ба сарчашмаҳо ва қорҳои таҳқиқоти анҷомшуда доир ба Ибни Мискавайҳ, аз ҷумла аз рӯи гузорише, ки мутарҷим ва муҳаққиқи муосири эронӣ Абдулқосим Имомӣ дар пешгуфтори тарҷумаи форсии «Тачориб-ул-умам» ҷилди 1 овардааст, 31 асарро ба ӯ нисбат дода, номгӯи баъзе онҳоро дар монографияи худ «Ҳикмати амалии Мискавайҳ» зикр кардааст, ки иборатанд аз: «ал-Фавз-ул-акбар», «ал-Фавз-ул-асғар», «Тачориб-ул-умам ва таоқиб-ул-хумам», «Унс-ул-фарид», «Тартиб-ус-саодат», «Китоб-ул-муствафӣ», «Ҷовидон хирад», «Китоб-ул-ҷомеъ», «Китоб-ус-сияр», «Китоб фи адвия ал-муфрада», «Китоб фи тартиб-ил-боҷот мин-ал-атъима», «Китоб-ул-ашриба», «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ», «Рисола фи-л-лаззот ва-л-олом фи ҷавҳар-ин-нафс», «Васиятнома», «ал-Ҷавоб фи масоил-ис-салос», «Рисола фи ҷавоб фи суоли Алӣ ибни Муҳаммад Аби Ҳаёни Суфӣ фи ҳақиқат-ил-ақл», «Таҳорт-ун-нафс», «Ақвол-ул-хукамо ас-салаф», «Мухтор-ул-ашъор», «Одоб-ул-араб ва-л-фурс» ва ғ. [12,с.33-34]. Шумораи осори фалсафиву ахлоқии мутафаккир дар китоби «Тачориб-ул-умам» -тарҷумаи Абулқосим Имомӣ, 44 адад нишон дода шудааст, ки 13 адад аз осори номбаркардаи М. Исоев зиёдтар мебошад [1,с.16-21].

Чуноне аз номгӯйи асарҳои Ибни Мискавайҳ бармеояд, онҳо асосан таълифоти фалсафӣ, ахлоқӣ, таърихӣ, динӣ, адабӣ, тиббӣ, пандуандарзӣ мебошанд. Муҳтаво ва мундариҷаи рисолаҳои мазкур бештар ба масъалаҳои назарӣ ва амалии фалсафа ва ахлоқ бахшида шудаанд.

Дар муқаддимаи тарҷумаи форсии «Таҳзиб-ул-ахлоқ» бо унвони «Пирояи ҷон» [9], ки тарҷума, шарҳ ва тавзеҳоти Хусайн Қадамӣ-муҳаққиқи муосири эронӣ аст, феҳристи асарҳои Ибни Мискавайҳро аз рӯйи нишондоди донишмандони бузурги ҳамасри ӯ, Абӯсулаймони Сичистонӣ, Шаҳрзурӣ, Ёқути Ҳамавӣ, Ибни Абиусайба, Ашшакурӣ, Хонсорӣ, ки китобҳои зайлро ба унвони муҳимтарин таснифоти вай муаррифӣ намудаанд, чунин овардааст:

1. “ал-Фавз-ул-асғар” – ин асар шарҳи мабоҳиси «Фавз-ул-акбар» аст, ки ин китоб аз ҷумлаи китобҳои гумшудаи ӯ мебошад, ки дар баробари адаби сағир ва адаби кабири Ибни Муқаффаъ нигошта шудааст.

“ал-Фавз-ул-асғар” аввалин асари фалсафии Ибни Мискавайҳ аст, ки дар он масъалаҳои марбут ба худошиносӣ, ҳастишиносӣ, мабдаъ ва маод, рӯҳ ва нафс, абадияти рӯҳ, ҳолатҳо ва навъҳои нафс ва дигар масъалаҳои бунёдии фалсафӣ баррасӣ шудаанд. Бояд зикр кард, ки зимни баррасии ҳамаи ин мавзӯҳо Ибни Мискавайҳ то ҳадди имкон аз усулҳои тафаккури мантиқӣ истифода бурда, андешаҳои худро дар асоси ақлу хирад матраҳ сохтааст.

Ибни Мискавайҳ, бар хилофи аксарияти мутакаллимон ва факехони замонаш, ки нақши ақдро дар маърифати масоили метафизикӣ ва умуман, дарки моҳияти ашё ва падидаҳои олам эътироф намекарданд, ақдро мустақил, ҷудо аз вобастагӣ ба имон ва қобили маърифати олам медонист. Яъне, Мискавайҳ дар асари мазкури худ меъёрҳои ахлоқӣ, динӣ ва аҳкоми шаръиро дар бораи мавзӯи мавриди назараш сирфан бо тавачҷуҳ ба он чӣ ки дар зоҳири шарият омадааст, тавсифу тафсир намекунад, балки ҷанбаҳои ақлии он аҳкомро низ баён карда, онҳоро шарҳу тавзеҳи мантиқӣ медиҳад.

Албатта, Ибни Мискавайҳ дар бораи робитаи ногуастани ақл бо қонунҳои шаръӣ андешаҳои арзишманд баён кардааст. Ба андешаи ӯ, қонунгузори дин, яъне соҳиби шарият, ҳангоме ки динро ба мардум фиристод, ақдро мабно ва маркази баррасиҳои масоили ҳуқуқи шаръӣ қарор дод. Аз ин рӯ, масоили шаръӣ набояд бо масоили ақлӣ дар зиддият бошанд.

Ба андешаи Ибни Мискавайҳ, саодати ҳақиқӣ насиби он касе мешавад, ки аввал шариятро хуб аз бар намуда, худро бо он қомилан мутобиқу таслим созад ва тибқи аҳкоми он амал кунад, сипас, замоне ки ба булуғи ақлӣ ва рушди қомил расид, бояд ҳикматро биёмӯзад ва онро хуб дарк кунад. Ин андешаи Ибни Мискавайҳ имрӯз ҳам ҷаззобият ва аҳамияти амалии худро гум накардааст, зеро ӯ ба инсон зарурияти аввал ба қомолоти ахлоқӣ расидан, рафтору кирдори худро бо меъёрҳои ахлоқи инсонӣ созгор намудан, сипас олим шудан, яъне илму фунуни гуногунро аз бар намудан талқин мекунад. Мутафаккир муътақид аст, ки дар сурати риоя шудани чунин тартиби таҳсил ва касби илму донишҳои шаръӣ ва фалсафӣ, дар байни шарият ва ҳикмат, яъне дар байни дин ва фалсафа ҳеҷ бархӯрде ва ё зиддияте боқӣ наместонад, баръакс, онҳо якдигарро тасдиқ ва тақмил медиҳанд.

«Ал-фавз-ул-асғар» – чанд бор, аз ҷумла, дар Бейрут (1319қ.), Қоҳира (1325қ) ва низ ҳамроҳи «Фавз-ус-саодат» дар Техрон (1314) мунташир шудааст. Асар аз се масъала ва ҳар як масъала аз даҳ фасл иборат аст. Масъалаи якум дар исботи ҳастии Сонеъ-Худо, масъалаи дуюм доир ба нафс ва қувваҳои сегонаи он, ҳолатҳои нафсонӣ ва моҳияти онҳо, масъалаи сеюм дар нубувват мебошад.

2. “Ал-ҳавомил ва шавомил” – дар асл ду асар аст ва онро як китоб ҳисобидан иштибоҳ аст. Дар ин асар Абӯҳаёни Тавҳидӣ дар мақоми пурсишгар ва Ибни Мискавайҳ дар мақоми посухгӯ мебошанд. «Ал-ҳавомил», ки маънои он уштурони раҳо ва бесорбон аст - асари Тавҳидӣ мебошад, ки иборат аст аз маҷмӯи саволу пурсишҳои парокандаву номуназзам ва «Шавомил» бошад, маънои ҷамъоварии уштурон ва ҳамроҳ кардани онҳо бо уштурони худро дорад – асари Ибни Мискавайҳ аст, ки иборат аст аз посухҳои ӯ ба он

саволу пурсишҳои парокандаву номураттаби Тавҳидӣ. Дар умум ин асар иборат аст аз саволҳо ва ҷавобҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, нафсонӣ, забонӣ ва ғ.

3. “Тартиб-ус-саодат ва манозил-ул-улум” – ин асар ду бор дар “Таҳзиб-ул-ахлоқ” бо ин ном зикр шудааст ва он шарҳе бар маротиби сегонаи саодат мебошад.

4. Рисолаи моҳияти адл: тибқи маълумотҳо ин асар ба забони арабӣ буда, як нусхаи хаттӣ-дастхати он фақат дар Машҳади Эрон мавҷуд аст ва номи пурраи он, чуноне ки дар аксари таҳқиқотҳо омадааст, «Рисолату шайх Абӯалӣ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Мискавайҳ ило Алӣ ибн Муҳаммад Абиҳаён суфёни фи моҳиятил адли» ва посухе бар Абӯҳаёни Тавҳидӣ дар хусуси моҳияти адл аст. Ин рисола яке аз муҳимтарин осори Мискавайҳ мебошад, ки дар он ҷанбаҳои гуногуни мафҳуми адолат ва навъҳои он ба сурати мухтасар ва амиқ таҳлилу баррасӣ шудаанд. Рисолаи мазкурро муҳаққиқи муносири эронӣ Муҳсин Муҳочирниё ба забони форсӣ тарҷума карда, соли 1380 ҳиҷрӣ дар замимаи китоби «Андешаҳои сиёсии Мискавайҳ» чоп намудааст [13].

5. “Ал-ҳикмат-ул-холида” - «Ҷовидон хирад» - матни арабии ин китобро Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мискавайҳ дар асри панҷуми ҳиҷрӣ таълиф кардааст. Дар ин китоб насиҳатҳо, ҳикматҳо, дастурҳои сиёсӣ, ахлоқӣ ва суҳанҳои ҳақимони форс гирдоварӣ ва шарҳу тавзеҳ дода шудаанд. Ин асар бар асоси асари ҳамноми мансуб ба Ҳушанги Пешдодӣ таълиф шудааст, ки қаблан Ҳасан ибн Саҳл онро ба арабӣ тарҷума карда, баъдан Ибн Мискавайҳ онро ба итмом расонидааст. Ин асар аз рӯи нишондоди баъзе сарчашмаҳои таҳқиқотҳо ба номи «Одоб-ул-араб ва-л-форс» низ машҳур аст ва дар он ҳикматҳо ва андарзҳои эронӣ, ҳиндуҳо, юнониҳо ва арабҳо фароҳам оварда шудаанд. Ибн Мискавайҳ номи бостонии асар «Ҷовидон хирад»-ро тағйир намодааст. Чуноне ки зикр кардем, китоби мазкур аз масъалҳо ва панду ҳикматҳои чор миллати дар асрҳои миёна машҳур, яъне форсҳо, арабҳо, ҳиндуҳо ва юнониён иборат аст. Он панду ҳикмат, мардумро ба эҳтиёҷоти ахлоқии ҳаёти ҷориашон ҳидоят мекунад. Мутафаккир нишон медиҳад, ки панду ҳикматҳо, андарзҳо ва суннатҳои неки ахлоқии гузаштагон дар ҳама миллатҳо ва замонҳо мавриди истифодаи инсонун илтифоти ақлҳо шуда хизмат мекунад. Бо таълифи «Ҷовидон хирад» Мискавайҳ хостааст, ки мардуми одӣ ҳам дар баробари афроди таълимгирифта аз илми ахлоқ баҳрае бигиранд. Ҳикмату андарзҳои китоб дорои мазмуни умумии башардӯстона мебошанд.

6. “Фавз-ул-акбар” китоби ахлоқӣ аст, ки дар шеваи «Таҳзиб-ул-ахлоқ» навишта шудааст. Баъзе муҳаққиқон онро айнан ҳамон «Таҳзиб-ул-ахлоқ» медонанд, вале Абӯсулаймони Мантиқӣ дар асараш “Сивон-ул-ҳикмат” онро китоби алоҳида донистааст.

7. “Фавз-ус-саодат ё нур-ус-саодат” китобест фарогири мазмуну мавзӯҳои ахлоқӣ, панду андарзҳо ва роҳҳои дастёбии инсон ба саодат ва камолоти маънавӣ.

8. “Инс-ул-фарид” китобест шомили мавзӯҳои ахбору ашъор, панду латифаҳо ва некутарин китобест дар ҳикоёти кӯтоҳ. Абӯсулаймони Мантиқӣ онро бо унвони “Инс-ул-фарид”, Хонсорӣ ва Омилӣ онро бо унвони “Надим-ул-фарид” дар осори худ зикр кардаанд.

9. “Фавз-ун-начот” китобе дар ахлоқ ва равоншиносӣ аст ва баъзе муҳаққиқону пажӯҳишгарони осори Ибн Мискавайҳ онро “Фавз-ун-начот фи-л-ихтилофи ва-л-ахлоқ” номидаанд.

10. “Лағзи Қобис” ё “Лавҳи Қобис” асар бахше аз “Ҷовидон хирад” аст, ки Ибн Мискавайҳ онро аз юнонӣ тарҷума кардааст ва он чанд бор, аз ҷумла дар Мадрид (1793), Париж (1873), Алҷазоир (1897) ба чоп расидааст.

11. Китоб-у-сияр ё сират китобест дар хусуси сиёсатмадорон ва идораву тадбири умури дунявӣ.

12. “Китоб-ул-муствафи фи шеър” маҷмӯае аз ашъору абёти Ибн Мискавайҳ аст, вале, мутаассифона, аз ҷумлаи осори дастраснашуда, гумшудаи мутафаккир аст. Саолаби дар хусуси ашъори Ибн Мискавайҳ чунин навиштааст: “Дар болотарин сатҳ аз фазлу адаб ва балоғату шеър буд” [9].

13. “Аҳвол-ул-хукамо ва сифот-ул-анбиёи салаф” – муаллиф дар ин асари худ дар мавриди пайғамбарон, бахусус Пайғамбари ислом (с) ибрази ақида намудааст.

14. “Ар-рисолат-ул-масъудату” – номи ин асар дар “Таҷориб-ул-умам” зикр шудааст ва он дар мавзӯи саодат ва навъҳои он ва роҳу воситаҳои расидан ба саодати дунявӣ ва ухравӣ аст.

15. “Ат-тафсилу нашатайн ва таҳсилу саодатайн” асарест дар хусуси ба даст овардани роҳҳои саодати индунӣ ва ондунӣ.

16. “Китоб-ул-ҷомеъ” яке аз муҳимтарин асари мутафаккир дар илми пизишкӣ аст ва он аз китоби “ал-Ҳовӣ”-и Закариёи Розӣ ҷомеътару васеътар аст. Ақидае низ вучуд дорад, ки ғӯё Ибни Мискавайҳ дар тиб ва пизишкӣ аз Закариёи Розӣ пешрафта буд [9].

17. “Мухтасар-ун-набз” рисолае дар илми пизишкӣ буда, ба Ибни Мискавайҳ онро ба Аздулдавла тақдим намудааст. Баъзе муҳаққиқон онро ба Ибни Сино нисбат додаанд, ки чандон дуруст нест, чунки Ибни Сино дар замони марги Аздулдавла ҳамагӣ ду сол дошт.

18. “Китоб фи адвиятил муфрада” дар тиб ва дармон аст.

19. “Китоб-ул-ашриба” дар хусуси нӯшиданиҳо ва аҳкоми марбут ба он.

20. “Китоб фи таркиби боҷот мин-ал-атъима” – дар хусуси матбаҳу ошпазӣ аст.

21. “Ал-мухтасару фи саноати адад” – номи ин асар дар “Таҳзиб-ул-ахлоқ” баён шудааст ва он дар мавзӯи риёзиёт ва ҳисоб аст.

22. “Фақру аҳлил китоб” рисолаест дар хусуси натиҷаҳои таҷрибаҳои хосси Ибни Мискавайҳ бо аҳли китоб.

23. “Рисолату фи дафъил ғами мин-ал-мавти” рисолаест дар ин хусус, ки инсон набояд аз марг ҳаросад ва ғамгин шавад.

24. Таолиқу алал кутуби мантиқия – хошияҳо ва пайнавиштҳои Ибни Мискавайҳ ба китобҳои мантиқӣ, риёзӣ, табиӣёт ва илоҳиёт аст.

25. “Муросилату байна Мискавайҳ ва байна Бадеъуззамони Ҳамадонӣ” (Рисола ба Бадеъуззамони Ҳамадонӣ) – рисолаест бо назму наср дар посухи рисолаи эътирозии Бадеъуззамони Ҳамадонӣ.

26. “Ал-хавотир ё инс-ул-хавотир” рисолаест дар равоншиносӣ ва мавзӯҳои марбут ба он.

27. “Ҳақоик-ун-нуфус” таҳқиқоти шахсии Ибни Мискавайҳ дар мавзӯи равоншиносӣ аст.

28. “Ас-сиёсату лилмулк” – номи ин китоб дар «Таҳзиб-ул-ахлоқ» омадааст ва яке аз осорест, ки баёнкунандаи манзумаи фикрии Ибни Мискавайҳ дар сиёсат ва сиёсатмадории мулк аст.

29. “Одоби дунё ва дин” рисолаест дар хусуси тамоюлоти инсон ба дунё ва охират ва назари вижаи ӯ ба ҳастӣ ва инсон аст ва роҳу воситаҳои ҳамоҳангсозии миёни дунё ва охират аст, то ба камолоти маънавӣ ва саодати абадии ухравӣ даст ёбанд.

30. Васиятномаи Ибни Мискавайҳ. Матни комили «Васиятнома»-и Ибни Мискавайҳ дастрас нест, вале аз рӯи он порчаҳои ҷудоғонае, ки дар даст ҳаст, он ба мухтасари «Таҳзиб-ул-ахлоқ» шабоҳат дорад. Дар асари мазкур андешаҳои Ибни Мискавайҳ оид ба ҳифзи ваъда ва иҷрои он, зебоиро бо мақсади зебоӣ дӯст доштан, ҳангоми ҳаракатҳои нафс таҳаммул намудан, то ки ақл бар нафс маслиҳат диҳад, ба ҳар гуна кори савоб иқдом намудан, хавфи маргро тарк кардан, беҳавсалагиро барҳам задан, ба қавли аҳли шарру ҳасуд диққат надодан, ҳангоми сихатӣ ёди беморию дар аснои хурсандӣ ёди ғам намудан ва ғайра зикр ёфтаанд.

Ибни Мискавейҳ дар асараш «Васиятнома» суннати асарнависи мутафаккирони тоҷику форсро доир ба ин ё он мавзӯъ идома додааст. Матни пурраи «Васиятнома»-и Ибни Мискавайҳ дастраси мо нест, вале аз рӯи он порчаҳои ҷудоғонае, ки дар «Муъҷам-ул-удабо» оварда шудаанд, он ба мухтасари «Таҳзиб-ул-ахлоқ» шабоҳат дорад. Ин фикри мо бар он асос аст, ки масалан, Ёқути Ҳамавӣ аз «Васиятнома» хулосаи афкори Мискавайҳро доир ба чор фазилати асосӣ – иффат, шучоат, ҳикмат ва адолат меорад. Ба тасдиқи ин муаллиф «Васиятнома»-и Мискавайҳ аз понздаҳ боб иборат аст.

31. Рисолаҳои фалсафии Ибни Мискавайҳ – якчанд рисолаи хурдҷам дар лаззатҳо ва аламҳо, чавҳари нафс, ақл ва маъкул, нафс, ақл ва суvari рӯҳония ва фарқ миёни даҳру замон аст.

32. “Таҷориб-ул-умам” – маъруфтарин асари таърихии Ибни Мискавайҳ буда, фарогири ҳодисаҳои нодири таърихии кишварҳо аз замони хело қадим то рӯзгори ҳуди ӯ ва инчунин, шомили масоили фалсафӣ, ахлоқӣ, динӣ, фарҳангӣ, иҷтимоиву сиёсӣ мебошад, ки ба аксари забонҳои олам, аз ҷумла: форсӣ, русӣ, англисӣ, фаронсавӣ ва ғайра тарҷума шудааст ва дар бузургтарин китобхонаҳои дунё маҳфуз аст.

Чуноне ки ишора кардем, китоби мазкур - асари таърихии Ибни Мискавайҳ аст, ки дар он ҳамаи сарчашмаҳои муътамади таърихии ба ӯ дастрас ва инчунин асотиру қиссаи ривоятҳои қобили эътимодно истифода намудааст. Ӯ бо ин таълифи худ дар рушди инкишофи таърихнигории шарқӣ такони ҷиддӣ дод. Дар ин асари калонҳаҷму бисёрчилда ҳодисаҳои таърихи умумичаҳонӣ то соли 369 ҳиҷрӣ мутобиқ ба солҳои 979-980 мелодӣ таҷассум ёфта, сабабҳои ба вукӯъ пайвастанӣ ҳодисаву рӯйдодҳои таърихии давраҳои то соли 340х. нишон дода шудаанд, ахбороти маълумотҳо доир ба шахсиятҳои бузурги таърихӣ ҷамъоварӣ шудаанд, ҳодисаҳои баъди солҳои 340х., ки ҳуди Мискавайҳ бевосита шохиди онҳо буд, дарҷ гардидаанд.

33. “Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ” муҳимтарин ва бунёдитарин асари ахлоқии Ибни Мискавайҳ мебошад. Рисолаи «Таҳзиб-ул-ахлоқ» дар байни осори ахлоқии мутафаккир мақоми махсусро ишғол мекунад. Метавон гуфт, ки касе аз файласуфони мусалмон то Ибни Мискавайҳ чунин асари бузурги ахлоқӣ, ки фарогири пурраи масъалаҳо ва мавзӯҳои ахлоқ, мақулаҳо, меъёрҳо, фазилатҳо ва разилатҳо, нафс ва қувваҳои сегонӣ он бошад, эҷод накардааст.

«Таҳзиб-ул-ахлоқ» машҳуртарин асари ахлоқии Ибни Мискавайҳ ба шумор меравад, ки дар асоси назарияҳои ахлоқии Афлотун, Арасту, Гален, таълимоти ахлоқии навафлотунӣ бо риояи арзишҳои ахлоқии исломӣ иншо гардида, дар боби нафс, қувваҳо ва шаклҳои нафс баҳс менамояд ва роҳҳои тазкия ва тасфияи онро барои аз хислатҳои разила пок шудани инсон ва касби ахлоқи ҳасанаву ҳамида баён месозад.

Саҳми арзандаи мутафаккир дар назарияи ахлоқ аз он иборат аст, ки ӯ яке аз аввалинҳо шуда, дар илми ахлоқ рисолаҳои муназзами илмӣ эҷод кардааст. Ин асар фарогири таълимоти ахлоқии зардуштия, таълимоти фалсафӣ ва ахлоқии файласуфони юнонӣ, ахлоқи исломӣ ва назарияҳои ахлоқии мутафаккирони пеш аз ӯ буда, дар он масъалаи хайру некӣ, саодат, муҳаббат, садоқат, дӯстӣ, ҳикмат, иффат, шучоат, адолат, сабру таҳаммул ва дигар фазилатҳо ва разилатҳои ахлоқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Мутафаккир дар ин асар одамноро, бахусус ҷавонноро барои касби ахлоқи ҳамида ва фазилатҳои ахлоқӣ даъвати ҳидоят намуда, дурӣ чустан аз ахлоқи баду разилатҳои нафсонӣ таъкид намуда, роҳҳои солим мондан ва парҳез кардан аз ин бемориҳои нафсониро нишон додааст [1;4;7;9;11;12;15; 17;20].

Бояд зикр кард, ки «Таҳзиб-ул-ахлоқ» яке аз осори гаронбаҳои ахлоқии Ибни Мискавайҳ мебошад, ки он аз шаш ва тибқи баъзе ривоятҳои дигар, аз ҳафт фасл ё мақола иборат буда, бо забони арабӣ таълиф шуда ва бо чандин забонҳо, аз ҷумла ба форсӣ тарҷума гардидааст. Ин асар дар байни дигар асарҳои бахшидашуда ба илми ахлоқ яке аз беҳтарин ва боарзиштарин асари ахлоқӣ мебошад, ки дар ташаккули афкори ахлоқӣ ва рушди инкишофи таълимоти ахлоқии мутафаккирони баъдина, бахусус, Насириддини Тӯсӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ таъсири бузург расонидааст, ки инро аз мутолиаи осори онҳо ба хубӣ дарк кардан мумкин аст.

«Таҳзиб-ул-ахлоқ» дастуре барои идора кардан ва ба тартибу низом даровардани рафтору кирдори фард ва ҷомеа аст. Чуноне ки ёдовар шудем, ин асар дар рушди инкишофи таълимоти ахлоқии мутафаккирони исломии минбаъда таъсири назаррас расонида, ҳамчун сарчашмаи ғоявӣ дар таълифи осори ахлоқӣ хизмат намудааст. Аз ҷумла метавон гуфт, ки Насируддини Тӯсӣ ва Ҷалолиддини Давонӣ дар таълифи осори машҳури ахлоқии худ: «Ахлоқи Носирӣ» ва «Ахлоқи Ҷалолӣ» аз он фаровон истифода намудаанд. Ҳатто чунин ақида низ вучуд дорад, ки ин ду асари баъдӣ тарҷумаи форсии «Таҳзиб-ул-ахлоқ»-и Ибни Мискавайҳ мебошанд. Аз мутолиа ва таҳлили ин асар чунин бармеояд, ки муаллиф дар таснифи он аз сарчашмаҳои исломӣ, аз ҷумла, Қуръону ҳадис дида, бештар ба ахлоқи зардуштӣ ва афкори ахлоқии юнониёни бостон Афлотун, Арасту, Гален ва ғайра таъҷиб намудааст. Ибни Мискавайҳ дар осори фалсафии худ на аз Қуръон ва

навиштаҳои уламои дин, балки аз далелҳои ратсионалӣ-хирадгароӣ бештар истифода мекунад [1;4;7;9;11;12;14].

Ибни Мискавайҳ гарчанде дар бештари масъалаҳои ахлоқӣ ва фалсафӣ, аз ҷумла дар масъалаи нафс ва қувваҳои сегонаи он, фазилатҳои чаҳоргонаи аслии ахлоқӣ ва фаръҳои он ва разилатҳои ахлоқиву нафсонӣ ба Афлотун ва навафлотуния рӯ биёрад ҳам, вале дар масъалаи инсон, табиат ва моҳияти инсон, фазилатҳои ахлоқӣ ва роҳҳои расидан ба саодат ва камолоти маънавӣ аз Арасту ва осори ӯ, аз ҷумла «Ахлоқи Никомах» иқтибосҳои зиёде меорад.

Китоби мазкур дар мавзӯоти ахлоқӣ ва равшаншиносӣ навишта шуда, дар он масъалаи тарбия, парвариши рӯҳ ва ҷисм, одоби шахсӣ, одоби иҷтимоӣ, касби фазоилик, ҳислатҳои бад ва навъҳои он, инчунин усулҳои таҳзиби ахлоқ мавриди баррасӣ ва шарҳу тавзеҳ қарор дода шудаанд.

Тавре ки зикр шуд, «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ»-и Мискавайҳ аз шаш масъала иборат буда, дар мавзӯҳои мухталифи ахлоқӣ ва сиёсӣ ҳуқуқӣ баҳс мекунад. Мутафаккир ҳуқуқ ва таҳзиби он, таърифи ҳуқуқ, мартабаи одамон дар қабули тарбияи ахлоқӣ, фазилатҳои илми ахлоқ, каломии инсон - мартаба ва ҷавҳари ӯ, қоидаи тарбияи наврасон; мартабаи олии инсонӣ, *вазифаи мудаббири мудун* (ҳокимон ва сарварон) ва амсоли онро мавриди баррасӣ қарор додааст. Мискавайҳ фазилати адолат, ақсоми адолат, адолат ҳамчун ҳадди васат ва ҳайати нафсонӣ, муҳаббат ва садоқат, зарурати ҳамкорӣ ва ҳамфикрӣ, муҳаббату садоқат ва анвои онҳо, муҳаббати илоҳӣ, сирати марди хайр ва шарр, фазилатҳои садоқат, дурандешӣ дар интиҳоби рафиқ ва фазилатҳои инсонӣ илоҳӣ, ҳаллу фасли сиҳҳатии нафс, амрози нафс, ғазаб - сабаб ва илоҷи он, хавф - сабаб ва муолиҷаи он, хавфи марг - сабаб ва илоҷи он, илоҷи ҳузуро мавзӯи марказии таълифоти худ қарор додааст. Муаллиф таҳзибу тарбияи нафсро мавриди баҳс қарор диҳад ҳам, мақсади асосии ӯ то ба дараҷаи саодати олии тарбия намудани одамон мебошад. «Таҳзиб-ул-ахлоқ» андешаҳои ахлоқии Афлотун, Арасту, Ҷолинус ва баъзе аҳкоми шариати исломиро шомил бошад ҳам, бештар таъсири Арасту дар он аён аст. Ибни Мискавайҳ дар боби саодат ва усули ахлоқ баҳси дақиқи фалсафӣ намуда, амрози нафс ва асбобу илоҷи онро нишон медиҳад. «Ғарази мо он аст, барои худ ахлоқеро касб намоем, ки афъоли аз он содиршаванда ҳама зебою некӯ бошад. Ин амрро фақат бо роҳи нафси худро шинохтан, ба даст оварда метавонем» [1, с.2].

Таҳлили умумии мундариҷаи осори Ибни Мискавайҳ нишон медиҳад, ки таълимоти ин мутафаккир, асосан шомили ҷавҳари ҳикмати амалӣ, яъне таҳзиби ахлоқ буда, ду баҳши дигари фалсафаи амалӣ дар таълифоти ӯ ба таври умумӣ баён шудаанд. Ибни Мискавайҳ яке аз аввалин муҳаққиқоне мебошад, ки афкори пароканда ва дар таълифоту таълимоти мутафаккирони пешин вучуддоштаи ахлоқиро гирд оварда, ба он афқору ақидаҳои худро зам намуда, онро бо афкори ахлоқии мутафаккирони Юнони қадим сайқал дода, ин илмро бо мафҳумҳо, категорияҳо ва истилоҳоти ахлоқӣ дар таълимоти худ ба низом даровардааст. Аз ҳамин сабаб Ибни Мискавайҳ дар таърихи фалсафи Шарқи исломӣ бо таҳаллуқи «Муаллими сеюм» машҳур мебошад.

Хулоса, чи тавре ки таҳқиқи мухтасари осори Ибни Мискавайҳ нишон медиҳад, мондагортарин осори Ибни Мискавайҳ китобҳои «Таҳзиб-ул-ахлоқ ва татҳир-ул-аъроқ» ва «Таҷориб-ул-умам» ба шумор мераванд. Ин ду китоби пураарзиш далели сатҳи баланди камолоти ахлоқиву маънавӣ ва ташаккули шахсияти илмию фарҳангии Ибни Мискавайҳ мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Абӯалӣ Мискавайҳи Розӣ. Таҷориб-ул-умам. (Озмунҳои мардумон). -Ҷ.1. Тарҷума ва ҳошияи Абулқосими Имомӣ. -Тоҳрон: Суруш, 1389. -564 с.
2. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Мискавайҳ. Ҷовидон хирад. Тарҷумаи Тақиуддин Муҳаммади Шуштарӣ. Тасхеҳи Бехрӯзи Сарватиён. -Тоҳрон: Интишороти «Фарҳангии Ковиш»,1378. -436с.
3. Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ. -Тоҳрон, 1383. -Ҷ.6. -752 с.
4. Иқбол Муҳаммад. Сайри фалсафа дар Эрон. - Тоҳрон,1974 - С.21.
5. Комилов Рустам. Фалсафаи тоҷик. Аз аҳди бостон то имрӯз. -Душанбе: Ирфон, 2011. -303с.
6. Комилов Рустам. Фарҳанги мухтасари чаҳонбинӣ / Р. Комилов, М. Нуралиев. – Душанбе, 2002. -366с.

7. Корбен Анри. Таърихи фалсафаи исломӣ / А. Корбен. Тарҷумаи Ҷавод Таботабой. Техрон 1380/1974. - 513с.
8. Кӯҳсорӣ Исҳоқ Хусайн. Таърихи фалсафаи исломӣ. -Техрон: Амири Кабир, 1382. - 401с.
9. Қадимӣ Хусайн. Пирояи ҷон. Тарҷума ва шарҳу тавзеҳи «Таҳзиб -ул-ахлоқ ва татхир-ул-аъроқ»-и Ибни Мискавейҳ. -Қум,1398. -328с.
10. Мир Муҳаммад Шариф. Таърихи фалсафа дар ислом.
11. Мочид Фаҳрӣ. Сайри фалсафа дар ҷаҳони ислом. Тарҷумаи форсӣ, зери назари Насруллоҳи Пурҷаввӯдӣ. -Техрон, 1389. -437с.
12. Муҳаммадраҳим Исоев. Ҳикмати амалии Мискавайҳ / И. Муҳаммадраҳим. -Душанбе, 2003. -176 с.
13. Муҳочирниё Муҳсин. Андешаҳои сиёсии мутафаккирони мусалмон. -Қум, 1380.
14. Насируддин Тӯсӣ. Ахлоқи Носирӣ. -Душанбе, 2009. -386с.
15. Омӯзгорӣ Ҳабибуллоҳ. Ибни Мискавайҳ. Маҷаллаи Эрон ва Амрико. - Қум, 1384.
16. Рашшод Муҳаммад. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷ. 3-4. -Душанбе: Ирфон, 2002.
17. Сайид Хусайн Наср. Таърихи фалсафаи исломӣ. Ҷилди 1. Фасли 18. -Техрон: Ҳикмат, 1383ш./1425к. -491с.
18. Содиқов А.У. Ҷаҳонбинӣ ва ахлоқ аз назари мутафаккирони тоҷик / А.У.Содиқов. -Душанбе, 2004. -203 с.
19. Таърихи фалсафаи тоҷик. Аз қадим то асри ХХ. -Ҷилди 2.- С.494.
20. Умарбек Султонов. Муосирони Ибни Сино. -Душанбе: Дониш, 1980. -125 с.
21. Фалсафа дар аҳди Сомониён. -Душанбе: Дониш, 1999. - 300 с.

ШАРҲИ МУХТАСАРИ ОСОРИ ФАЛСАФИЮ АХЛОҚИИ ИБНИ МИСКАВАЙҲ

Мақола ба шарҳи мухтасари мероси фалсафию ахлоқи Ибни Мискавайҳ бахшида шудааст. Муаллиф дар заминаи таҳқиқи маводи сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ дар бораи осори фалсафии мутафаккир маълумот дода, бахшҳои назарӣ ва амалии асарҳои фалсафӣ-ахлоқи ӯро мухтасар шарҳу тавзеҳ медиҳад. Таҳлили муқоисавии мазмуну мундариҷаи асарҳои Ибни Мискавайҳ бараъло нишон медиҳад, ки мутафаккир дар бахши ҳикмати назарӣ пайрави фалсафаи арастуӣ-машшоӣ мебошад. Вале мутафаккир ба масъалаҳои фалсафаи назарӣ ба таври умумӣ ва мухтасар таваҷҷуҳ намуда, асосан ба масъалаҳои марбут ба фалсафаи амалӣ, махсусан ахлоқ аҳамият дода, дар байни мутафаккирони мусулмон аввалин шуда ин бахши фалсафаи амалиро ба низом даровардааст. Фалсафаи амалии Ибни Мискавайҳ асосан шомили ҷавҳари ҳикмати амалӣ, яъне таҳзиби ахлоқ буда, ду бахши дигари фалсафаи амалӣ дар таълифоти ӯ ба таври умумӣ баён шудаанд. Мискавайҳ яке аз аввалин муҳаққиқоне мебошад, ки афкори пароканда ва дар таълифоти таълимоти мутафаккирони пешин вучуд доштаи ахлоқию ҳуқуқро гирд оварда, ба он афқору ақидаҳои ҳудро зам намуда, онро бо афкори ахлоқии мутафаккирони Юнони қадим сайқал дода, ин ҷанро бо мафҳумҳо, категорияҳо ва истилоҳоти ахлоқӣ дар таълимоти худ ба низом даровардааст. Аз ҳамин сабаб, ӯро мутафаккирон ва муҳаққиқони таърихи фалсафаи исломӣ “Муаллими сеюм” тахаллус додаанд. Дар мақола муҳимтарин асарҳои фалсафӣ-ахлоқи Ибни Мискавайҳ зикр шуда, мазмун ва мундариҷаи ҳар яке онҳо ба таври мухтасар шарҳу ифода ёфтаанд.

Калидвожаҳо: фалсафаи амалӣ, фалсафаи назарӣ, машшоӣ, нафс, нафси ноҷиба, ифғат, шучоат, ҳикмат, адолат, ахлоқ, таҳзиби ахлоқ, ғазаб, шаҳват.

КРАТКИЙ ОБЗОР ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИБН МИСКАВЕЙХА

Статья представляет собой краткое описание нравственно- философского наследия Ибн Мискавейха. Автор на основе сопоставительного анализа источников и научной литературы предоставляет информацию о философских и этических трудах мыслителя, а также кратко поясняет теоретические и практические разделы его философско-этических произведений. Сравнительный анализ содержания работ Ибн Мискавейха ясно показывает, что мыслитель в области теоретической мудрости является последователем философии Аристотеля. Однако вопросы теоретической философии мыслитель рассматривал лишь в общих чертах, уделяя внимание лишь вопросам, связанным с практической философией, особенно этикой, и был первым мусульманским мыслителем, систематизировавшим эту область практической философии. Практическая философия Ибн Мискавейха в основном связана с сущностью практической мудрости, то есть с изучением нравственности, а две другие ветви практической философии в целом выражены в его трудах. Мискавейх был одним из первых ученых, собравших разрозненные моральные и юридические идеи более ранних мыслителей, чтобы добавить к ним свои мысли и идеи, уточнить их нравственными мыслями древнегреческих мыслителей. По этой причине он был прозван «Третьим учителем» представителями исламской философии и исследователями её истории. В статье упоминаются важнейшие философские и нравственные сочинения Ибн Мискавейха и кратко описывается содержание каждого из них.

Ключевые слова: философия, практическая философия, теоретическая философия, перипатетизм, душа, говорящая душа, целомудрие, доблесть, мудрость, справедливость, мораль, улучшение нравов, гнев, похоть.

A BRIEF COMMENTARY OF THE PHILOSOPHICAL AND MORAL WORKS OF IBN MISKAWAYH

The article is a short description of the moral and philosophical heritage of Ibn Miskawayh. The author provides information about the philosophical works of the thinker based on research sources and scientific literature, and also briefly explains the theoretical and philosophical sections of his works. A comparative analysis of the content of the works of Ibn Miskawayh clearly shows that a thinker in the field of theoretical wisdom is a follower of the philosophy of Aristotle.

Nevertheless, the thinker paid general and concise attention to questions of theoretical philosophy, focusing on issues related to practical philosophy, especially ethics, and was the first Muslim thinker to systematize this area of practical philosophy. The practical philosophy of Ibn Miskawayh is mainly associated with the essence of practical wisdom, that is, with the study of morality, and the other two branches of practical philosophy in general are expressed in his writings. Miskawayh was one of the first scholars to collect the scattered ideas and moral and legal ideas of earlier thinkers in order to add his thoughts and ideas to them, to clarify them with the moral thoughts of ancient Greek thinkers. For this reason, he was nicknamed "The Third Teacher" by thinkers and researchers of the history of Islamic philosophy. The article mentions the most important philosophical and moral works of Ibn Miskawayh and briefly describes the content of each of them.

Key words: philosophy, practical philosophy, theoretical philosophy, peripateticism, prophecy, divine law, perception, emotional driving, mental driving, imagination, morality, moral perversion.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатов Пулодҷон Нуралиевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734052, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **935424291**

Сведения об авторе: *Давлатов Пулодҷон Нуралиевич* - Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, доцент кафедры истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734052, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **935424291**

Information about the author: *Davlatov Pulodjon Nuraliovich* - Tajik National University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Philosophy and Social Philosophy. **Address:** 734052, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel.: **935424291**

УДК:130.3

НАЗАРЕ БА ОСОРИ ФАЛСАФИИ ҚУТБИДДИНИ ШЕРОЗӢ

Амирхон Ш.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар таърихи фалсафаи тоҷику форс мутафаккирони мактаби машшоӣ бо офаридани осори илмӣ-фалсафӣ мақоми хосса доранд. Яке аз чунин андешамандони саршинос ва соҳибзавқ Қутбиддин Маҳмуд ибни Масъуд ибни Муслиҳи Шерозии Козрунӣ мебошад. Таснифоти ӯ дар атрофи илмҳои мухталифи давронаш, аз ҷумла кимиё, математика, ҷуғрофия, заминшиносӣ, тиб, маонӣ, баёну ҳайат, калому усули фикҳ, тафсири Қуръон, сарфу наҳв ва инчунин ҳикмати ирфонӣ сурат гирифтаанд. Ба ин маънӣ гуфтан мумкин аст, ки доираи фароғии осори мутафаккир хеле васеъ буда, доир ба миқдор ва самтҳои асосии он миёни муҳаққиқони соҳа баҳсҳои зиёде вучуд доранд. Ҳамин аст, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ шумораи осори ӯ гуногун арзёбӣ шуда, ҳар як муҳаққиқ кӯшидааст дар асоси мероси илмӣ ва равиши андешаи мутафаккир номгӯии осораширо мушаххас намояд.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо Қутбиддини Шерозӣ корҳои илмӣ, бахусус таснифу таълифро ба осони анҷом меод ва ҳар гоҳе ки ҳаёли навиштани китобе дар сараш меомад, рӯзу шаб ба таснифу таълиф машғул мегашт. Ҳар он чизе, ки рӯи варак меовард, дигар онро тозанавис намекард, зеро ба он ниёзе наменд. Мутафаккир нисбат ба тамоми илмҳои номбаршуда, ки дар аксарияти онҳо мутахассиси варзида буд, ба илми риёзӣ шавқи бештар дошт ва дар ин ришта мақоми бузурги илмиро касб карда буд. Ҳамин дониши бузурги вай буд, ки муҳаққиқони таърихнигор ӯро бо мафҳуми «дарёи дониш» васф карда буданд. Шояд Қутбиддини Шерозӣ зери таъсири рубоии машҳури Ибни Сино дар муқаддимаи «Шарҳи ал-Қонун» даъво кардааст, ки аз пайдову пинҳони илмҳо огоҳ аст ва ба ҳалли ҳар мушкилот ва розҳое, ки, на танҳо дар он аср, балки аз замони Одам-Абулбашар то он рӯз, ки касе накушодааст, вай қодир ва тавоно мебошад. [15, с.17]. Бояд гуфт, ки чунин ҷуръат дар таърихи афкори фалсафии тоҷику форс аз ҷониби ҳар донишманде ба ҷашм намерасад. Танҳо ин гуна даъво ғайри Ибни Сино, ки он ҳам пардапӯшона дар як рӯбӣ гуфта шуда буд ва Абубакри Розӣ дигар собиқае надорад. Донишу заковат ва қудрати андешаи мутафаккирони зикргардида исботи даъвиашон буда, ҳеҷ кас наметавонад онҳоро мутақаббир, худситой ва худписанд шуморад. Аз

чониби дигар, талаби замон шояд ҳамин гуна буд, ки мутафаккирони донишманд аз нубуғи донишашон ҳимоя мекарданд. Ба ҳар сурате набошад, Қутбиддини Шерозӣ соҳиби дониши мукамал ва чаҳонбинии фалсафӣ буд, зеро тавонист осори пурғановатеро офарад, ки ҳам барои замони худ ва ҳам барои давраҳои баъдӣ, аз ҷумла замони муосир дорои арзиши баланд бошанд.

Доир ба миқдори умумӣ ва номгӯии китобҳои мутафаккир дар адабиёти фалсафӣ, ки то имрӯз ба нашр расидааст, фикру андешаҳои мухталифе баён гашта, на танҳо дар силсилаи луғатномаҳое, ки ба забони форсӣ ва арабӣ ба таъб расидаанд, балки дар таҳқиқоти илмӣ ва фалсафӣ низ андешаҳои гуногун ва ҳатто ба ҳам зид низ ба назар мерасанд. Барои мисол, дар «Луғатномаи Деҳхудо» миқдори навиштаҷоти Қутбиддини Шерозӣ ба 11 адад доир ба илмҳои мухталиф қаламдод гардидаанд, ки дар шакли зайл мебошанд: «Ихтиёрот-ул-музаффарӣ» (Ихтиёроти музаффарӣ), «Ан-музаҷ-ул-улум» (Гузидаи илмҳо), «Ал-туҳфат-ул-шоҳия» (Туҳфаи шох), «Тарҷумат-ут-таҳрир Уқлидус» (Тарҷума ва таҳрири Уқлидус), «Сазовори ифтихор», «Шарҳи ҳикмат-ул-Ишроқ», «Шарҳи куллиёти «Қонун»-и Ибни Сино», «Шарҳи мухтасари «ал-Усул»-и Ҳочибӣ», «Шарҳи «Мифтоҳ-ул-улум»-и Сақоқӣ», «Шарҳ-ул-ашроф», «Ниҳоят-ул-идроқ фи дироят-ул-афлок» [1].

Аслан, ин номгӯии таснифоти Қутбиддин Шерозӣ аз «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Фазлуллоҳ Ҳамадонӣ, «Равзат-ул-ҷинон»-и Хонсорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммад Алӣ Табрезии Хиёбонӣ, «Фавот-ул-Вафиёт»-и Ибни Шоқир, «ал-Ҷавоҳир-ул-мафиат»-и Ибн Аби-ул-Вафо ал-Курашӣ, «Кашф-уз-зунун»-и Ҳоҷӣ Халифа, «ал-Аълом»-и Хайриддин Зарқалӣ, «Ваиттул-л-аъён»-и Ибн Халиқон, «Таърих-ул-ҳукамо»-и Ибн Кифтӣ, «Табакот-ул-атбо»-и Ибн Аби Усайбия [10, с.11] ва даҳо осори дигари таърихнигорону таҳқиқгарони асрҳои пешин гирифта шуда, шакку шубҳае нисбат ба муаллифи онҳо вуҷуд надорад. Танҳо имкон дорад, ки баъзе аз ин асарҳо бо ду ном ҷоп шуда бошанд. Бинобар ин, зарурати он расидааст, ки таҳқиқгарони муосири осори Қутбиддини Шерозӣ дар таҳқиқотҳои хеш доир ба аслияти (аутентичность) ин осор бо истифода аз методологияи герменевтиқӣ таҳқиқотҳо анҷом диҳанд ва китобҳои асло аз асарҳои бадалшудаи мутафаккир ҷудо созанд.

Қобил ба зикр аст, ки се таҳқиқоти расмие, ки солҳои охир аз чониби муҳаққиқони эронӣ доир ба рӯзгор ва осори фалсафии Қутбиддини Шерозӣ анҷом пазируфтаанд, дар онҳо низ доир ба таснифоти мутафаккир, миқдору мавзӯоти онҳо андешаҳои муҳолиф ҷой доранд. Масалан, Сиддиқ Сафизода дар «Таърихи фалсафаи Эрон (Аз Зардушт то Муллоҳодии Сабзаворӣ) номгӯӣ ва миқдори осори мутафаккиро ба тариқи зайл дар 24 адад нишон додааст:

«Ихтиёрот-ул-музаффарӣ», «Исботи ҷавоҳир-ул-мафорик», «Ан-мувозич-ул-улум», «Ал-туҳфат-ул-шоҳия», «Тарҷума ва таҳрири Уқлидус», «Сазовори ифтихор», «Шарҳи ҳикмат-ул-Ишроқ», «Шарҳи куллиёти «Қонун»-и Ибни Сино», «Шарҳи мухтасари «ал-Усул»-и Ҳочибӣ», Шарҳи «Мифтоҳ-ул-улуми Сақоқӣ», «Шарҳ-ул-ашроф», «Ниҳоят-ул-идроқ фи дират-ул-афлок», «Ал-Вачиз», «Туҳфат-ул-Саъдия», «Назҳат-ул-ҳукамо», «Равзат-ул-табо», «Ҳошия» бар китоби «Кашшоф»-и Замахшарӣ, «Дуррат-ут-точ», «Фатҳ-ул-манон фи тафсир-ул-Қуръон» [11, с.341].

Муаллифи муқаддима ва мусахҳеҳу ба ҷоп тайёркунандаи бахши ҳикмати амалӣ ва сайру сулуки «Дуррат-ут-точ»-и Қутбиддини Шерозӣ, Моҳдухт Бону Ҳумоӣ, бошад миқдори таснифоти мутафаккиро ба 25 адад дар шакли зерин нишон додааст:

1. Ихтиёроти Музаффарӣ.
2. ал-Интисоф. Шарҳ-ул-Кашшоф. (Адл дар шарҳи Кашшоф).
3. Анмузаҷ-ул-улум (Гузидаи илмҳо).
4. Тоҷ-ул-улум (Тоҷи илмҳо).
5. Ат-Табсира.
6. Ат-туҳфат-ушоҳия фил ҳайат (Туҳфа ба подшоҳ доир ба илми ҳайат).
7. Туҳфат-ул-Саъдия (ё Шарҳи «ал-Қонун»).
8. Тазкират-ул-Насирия.

9. Тарчумаи таҳрири Уқлидус.
10. Чаҳони дониш (ал-Кифоя фил ҳайат)
11. Ҳошия бар «Ҳикмат-ул-айн».
12. Дуррат-ут-тоҷ ли ғурат-уд-Дабоч.
13. Рисолат фи-л-барас (Рисола доир ба бемории пӯст).
14. Рисола фи баён-ул-ҳочат ила-л-тиб (Муҳтоҷӣ ба илми тиб, ахлоқи табибон ва пешниҳодҳои эшон).
15. Рисола фи-т-тасаввур ва-л-тасдиқ (Рисола дар бораи тасаввур ва тасдиқ)
16. Зийчи Султони.
17. Сазовори ифтихор.
18. Шарҳи «Ҳикмат-ул-ишроқ».
19. Шарҳи «Куллиёти Ибни Сино» ё «Тухфат-ул-Саъдия».
20. Шарҳи мухтасари «ал-Усули ибни Ҳочиб».
21. Шарҳи «Мифтоҳ-ул-улум».
22. Ғуррат-ут-тоҷ.
23. Фатҳ-ул-маннон фи тафсир-ул-Қуръон.
24. Мушкилот-ут-тафсир (Мушкилоти тафсир).
25. Ниҳоят-ул-идроқ фи дирият-ул-афлок [5, с. 5-13].

Муаллифи дигари муқаддимаи «Дуррат-ут-тоҷ»-и Қутбиддини Шерозӣ, доктор Муҳаммад Машқӯҳ 15 асарро ба мутафаккир нисбат медиҳад ва таъкид менамояд, ки 11 асар сарехан аз ӯ буда, онҳоро асл ва боқимондари номушаххас ва ноаниқ хондааст. Ин муҳаққиқ осори мутафаккиро гаронмояву гаронарзиш муаррифӣ намуда, онҳоро ба тариқи зайл пешниҳод менамояд:

1. Ниҳоят-ул-идроқ фи дирият-ул-афлок.
2. Тухфат-уш-шоҳия.
3. Шарҳи «Ҳикмат-ул-ишроқ»
4. Мифтоҳ-ул-мифтоҳ.
5. Дуррат-ут-тоҷ.
6. Тухфат-ус-Саъдия.
7. Шарҳи мухтасари «ал-Усули ибни Ҳочиб».
8. Фатҳ-ул-маннон фи тафсир-ул-Қуръон.
9. Ҳошия бар китоби «ал-Кашшоф ан-ҳақоиқу танзил»-и Замахшарӣ.
10. Рисола фи баён-ул-ҳочат ила-т-тиб (Муҳтоҷӣ ба илми тиб, ахлоқи табибон ва пешниҳодҳои эшон).
11. Ҳошия бар «Ҳикмат-ул-айн» [6, с. 57-66].

Ҳамин тариқ, аз таҳлили таҳқиқоти муҳаққиқони осори мутафаккир ва сарчашмаҳои муътамад метавон ба хулосае омад, ки Қутбиддини Шерозӣ асару рисолаҳои зиёд иншо накардааст ва чанде аз асарҳое, ки ба ӯ нисбат дода шудаанд, маҳсули эҷоди мутафаккирони дигар мебошанд. Дар натиҷаи таҳлили муқоисавии осори таҳқиқотӣ мушаххас намудан бамаврид аст, ки мутафаккир на зиёда аз 11 рисолаи илмӣ эҷод кардааст, вале моҳият ва муҳтавои осори ӯ фарогири муҳимтарин ҷанбаҳои улуми табиатшиносӣ, мантиқ, иллоҳиёт ва ҳикмати амалӣ ҳастанд.

Қутбиддин Шерозӣ дар ягон асари хеш аз номгӯйи пурраи таснифоташ ёдовар намешавад. Танҳо доир ба қудрати андеша ва заковату дониши хеш дар муқаддимаи «Шарҳи «ал-Қонун»-и Ибни Сино» ёдовар шуда, худро донандаи хуби улуми ақливу нақлӣ муаррифӣ менамояд. Ин бесабаб нест, зеро фаъолияти илмиву эҷодии мутафаккир гувоҳ аз донишу заковати баланди ӯ мебошад. Вай ҳамеша ба таҳсилу омӯзиш машғул гардида, танҳо дар зарфи 20-соли охири умри худ ҳудуди 8-9 асари пуарарзиши хешро навиштааст. Қутбиддини Шерозӣ кӯшиш кардааст, ки вобаста ба талаботи замон ва рушди илм асар эҷод намояд. Ҳамчунин, дар ҳикмати амалӣ ба масоиле дахл намояд, ки барои ҷомеа зарур ва саривақтӣ буданд. Ҳарчанд осори иншонамудаи мутафаккир дар ҳикмати амалӣ дар пайравӣ аз мутафаккирони мусулмонтабор ва бо тақия ба сарчашмаҳои исломӣ навишта шуда бошанд ҳам, вале дар онҳо муносибати ратсионалистонаи ӯ хангоми таҳлили масоили иҷтимоӣ эҳсос мешавад. Истинод ба ояҳое аз Қуръон ва

ривоятҳое аз Паёмбари ислом (с) менамояд, ки хусусияти воқеъбинона ва дархӯри замон дошта бошанд.

Акнун бамаврид аст, ки мухтавои осори Қутбиддини Шерозиро дар така ба маълумоти сарчашмаҳо ва таҳқиқоти мавҷуда баён намоем ва доир ба аслият ва мансубияти осори мутафаккир назари муҳаққиқонро мавриди баррасӣ қарор диҳем:

1. Ниҳоят-ул-идрок фи диroyat-ул-афлок. Китоб бо забони арабӣ навишта шуда, аз ҷаҳор мақола иборат аст ва он дар илми ҳайат (ситорашиносӣ- Ш.А.) навишта шудааст. Ин китоб таваҷҷуҳи олимони соҳаи фалсафа ва табиатшиносиро ба худ ҷалб кардааст. Асосан донишмандони соҳаи астрономия онро ҳамчун сарчашмаи бозътимод дар соҳаи таҳқиқоти илмӣ эътироф менамоянд. Як нусхаи он дар китобхонаи мадрасаи «Сипаҳсолор»-и Эрон таҳти шумораи 596 маҳфуз аст. Нусхаи қадимии ин асар бошад, ки соли 741 ҳ.қ. китобат шудааст, дар китобхонаи «Худайрия»-и Миср маҳфуз мебошад ва ба он баъзе донишмандони баъдӣ ҳошия навиштаанд. Ҳоча Халифа ба ин китоб ошноӣ дошт ва онро бо ҷашми худ дида буд.

«Ниҳоят-ул-идрок»-ро Қутбиддини Шерозӣ зоҳиран баъд аз сафари Исфаҳон ба номи Муҳаммад Ибни Соҳиб Саид Баҳовуддин Муҳаммади Ҷувайнӣ навишта буд. Баҳовуддин Муҳаммади Ҷувайнӣ писари Шамсиддини соҳибдегон аст, ки вай ҳамчун ҳокими Исфаҳон, марди золим, хунхор ва бераҳм ном бароварда, худро хеле фазлдӯст ва донишпарвар мешуморид. Вай дар соли 678 ҳ.қ. мутобик ба соли 280 мелодӣ дар синни 30-солагиаш аз дунё ҷашм пӯшид [6, с. 58]. Тавре ки аз сарчашмаҳо ва мухтавои осори Қутбиддини Шерозӣ бармеояд, китоби «Ниҳоят-ул-идрок» пеш аз китоби «Тухфат-ул-шоҳия» ва ҳамзамон пеш аз сафари мутафаккир ба Рум навишта шудааст. Сафари ӯ ба сарзамини Рум тақрибан дар соли 672 ҳ.қ. мутобик ба соли 1280-и мелодӣ рост меояд, ки дар ин вақт «Ниҳоят-ул-идрок» ба дасти хавдорони илм расида буд. Аслан, асари мазкур дар бахши риёзиёт, ҳайат ва нучум таълиф ёфтааст.

Китоби дигари Қутбиддини Шерозӣ «Ал-ихтиёрот ал-музаффарӣ» мебошад, ки ба илмҳои нучум (ситорашиносӣ ва фалакҳо) ва ҳайат бахшида шудааст. Ин асар аз китоби «Ниҳоят-ул-идрок»-и Қутбиддини Шерозӣ кӯтоҳ ва мухтасар карда шуда, дар он ақидаҳои шахсии муаллиф доир ба Илми нучум изҳор гардидаанд. Мутафаккир дар ин рисола қисмати зиёди ақидаҳои қаблии худро рад кардааст. Ин амали мутафаккир гувоҳ аз ташаккулёбии афқору ақоид ва усули андешаи ӯ мебошад, ки осори хешро дар замони зиндагии худ мавриди таҳқиқ қарор дода, нуксонҳои онҳоро бартараф намудааст.

Ҳамзамон, китоби дигари Қутбиддини Шерозӣ, ки дар илми ахлоқ ба малик Азмуддин-подшоҳи Шероз тасниф гардида буд, нусхаи ба масъалаҳои одобу рафтор ва таҳзиби нафси инсон бахшидашудаи он аз миён рафтаанд. Аз китобҳои ба забони арабӣ таълифнамудаи вай он чизе, ки дар илми ҳайату нучум ва риёзиёт дахл доштанд ва то ба ҳол боқӣ мондаанд, иборатанд аз: «Ниҳоят-ул-идрок», «ал-Тухфат-уш-шоҳия», «Ҳалли мушкилоти муҷаста» ва ғайра.

2. Ба ҳамин тарик, рисолаи дигари Қутбиддини Шерозӣ бо номи «Тухорат-ул-илоҳӣ» дар илми ҳайат бо забони арабӣ навишта шудааст. Асари мазкур ба шоҳ Тоҷулислом Амиршоҳ (Муҳаммад) ибн Садри Саид Тоҷиддин Умар ибни Тоҳир бахшида шуда, худи муаллиф аз ин асар бо номи «ал-Тухфат-уш-шоҳия» ном гирифтааст. Ҷи тавре ки аз муқаддимаи китоб бармеояд, Қутбиддини Шерозӣ дар ин асар аз муҳолифати саҳобагон дар баёни масъалаҳои ақида тавзеҳ дода, баҳси мувофиқеро ба асари бузургтарини худ «Ниҳоят-ул-идрок» хавола додааст. Таснифи китоби мазкур пас аз «Ниҳоят-ул-идрок» сурат гирифта, аз саҳифаҳои охири он маълум мегардад, ки Қутбиддини Шерозӣ дар муддати таснифи ин рисола ба вазифаи қозигӣ ва таъмини ҳуқуқи шаҳрвандӣ машғул будааст.

«Ал-Тухфат-уш-шоҳия» низ бо забони арабӣ навишта шуда, аз он нусхаи ноқисе дар китобхонаи умумии маорифи Эрон ва як нусхаи комил он дар китобхонаи «Мадрасаи Сипаҳсолор» маҳфуз аст. Аз мавҷудияти ин китоб Ҳочӣ Халифа дар асари худ «Кашф-уз-зунун» хабар медиҳад. Бидуни шакку тардид, китоби мазкур ба Қутбиддини Шерозӣ дахл дошта, Ҳочӣ Халифа таъкид мекунад, ки «ал-Тухфат-ул-шоҳия фи илоҳия»-и ба Аллома Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд аш-Шерозӣ мутаваффи санаи 710 мутааллиқ аст.

3. «Халли мушкилоти мучасата» - савумин асари мутафаккир дар илми ҳайат, нучум ва риёзӣ мебошад, ки аз худ боқӣ гузоштааст.

4. Асари дигари Қутбиддини Шерозӣ, ки дар илми ҳайат ва афлок навишта шудааст, «Ниҳоят-ул-идрок фи диroyат-ул-афлок» мебошад. Чи тавре ки қаблан зикр намудем, ин асарро барои Муҳаммад ибн ал-Соҳиб ас-Саъид Баҳоуддин Муҳаммад ал-Қувайнӣ писари Шамсиддин соҳибдегон ва ҳокими Исфаҳон, ки марди золим, вале ба андозае дӯстдори фазилат буд, навиштааст. Ба қавли Ҳочӣ Халифа, ин китоб аз чаҳор мақолот иборат буда, мавзӯҳои зеринро дар бар гирифтааст: муқаддима, ҳайат-ул-ичром, ҳайат-ул-арз, мақодиру-л-ичром. Як нусхаи ин китоб таҳти рақами 596 дар китобхонаи мадрасаи «Сипаҳсолор»-и Эрон ва нусхаи дигари он дар китобхонаи «Ҳадивия»-и Миср маҳфуз мебошанд.

5. «Ихтиёроти музаффарӣ» асарест, ки Қутбиддини Шерозӣ онро ба забони форсӣ навиштааст. Ба қавли Ҳочӣ Халифа, ин асар «муштамил аз чаҳор мақола: фи-муқаддимот, фи ҳайат ичромул-улвия, ҳайат-ул-арз, фи абъод ал-ичром» мебошад.

6. «Ал-Интисоф шарҳ-ул-кашшоф» асари дигари пураразиши Қутбиддини Шерозӣ мебошад. Ин асар дар шарҳи «ал-Кашшоф фи-ҳақоик-ат-танзил»-и аллома Аби ал-Қосим Қоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарӣ ал-Хоразмӣ (с.в.528 ҳ.к.) бахшида шудааст. Бештари муҳаққиқон, ба мисли Ҳочӣ Халифа ва Хайриддини Зарқалӣ, ин асарро моли Қутбиддини Шерозӣ шуморидаанд.

7. «Анмузаҷ-ул-улум» шакли мухтасари «Дуррат-ут-тоҷ ли-ғуррат-ул-Дабоч» буда, дар байни мардум бо номҳои «Анбони Мулло Қутб» ва «Ҳамёни Мулло Қутб» низ маъруф мебошад. Гоҳе иштибоҳан аз ин китоб бо номи «Ғуррат-ул-тоҷ» низ ёд мешавад.

8. «Тоҷ-ул-улум». Бо ин ном Қутбиддини Шерозӣ китобе надорад ва асаре нанавиштааст, лекин Хайриддин Зарқалӣ онро ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат додааст.

9. «Ат-Табсира». Ин китобро низ Хайриддин Зарқалӣ ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат додаст [5,6,10,13].

10. «Тухфат-ул-Саъдия». Дар бораи ин асар ва дигар осори Қутбиддини Шерозӣ муҳаққиқи муосири эронӣ доктор Сафо таҳқиқоти муфассал анҷом дода, онро ҳамон «Шарҳи «ал-Қонун»-и Ибни Сино» доништааст. Қисмати каме аз зумраи таҳқиқгарон ва таърихнигорон ин асарро навиштаи Қутбиддин Шерозӣ медонанд.

11. «Ат-Тазкират-ул-Насирия-фи-иллоҳия». Ин китобро низ Хайриддин Зарқалӣ дар «Кашф-уз-зунун» ба Қутбиддини Шерозӣ мутааллиқ шуморидааст.

12. Тарҷумаи «Таҳрири Уқлидус». «Таҳрири Уқлидус» аслан бахше аз китоби «Таҳрири ҳандасиёт»-и Ҳоча Насируддини Тӯсӣ буда, дар «Кашф-уз-зунун»-и Хайриддин Зарқалӣ аз вай ҳамчун асари Қутбиддини Шерозӣ ном бурдааст. Аллома Деххудо низ дар «Луғатномаи Деххудо» онро таълифи Қутбиддини Шерозӣ медонад.

13. «Чаҳони дониш». Ин асар ба Қутбиддини Шерозӣ тааллуқ надошта, ба қавли таҳқиқгари эронӣ Машкуҳ, қисмати аз «Дуррат-ут-тоҷ»-и мутафаккир мебошад. Он дар феҳристи китобхонаи умумии маорифи Эрон (чилди 1, саҳифаи 157) иштибоҳан ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода шудааст.

14. «Ҳошия бар «Ҳикмат-ул-айн». Ҳочӣ Халифа доир ба ин ҳошия таъкид мекунад, ки «он аз ҷониби Қутбиддини Шерозӣ ва ҳамчунин аллома Саид Шариф Алӣ ибн Муҳаммад ал-Қурҷонӣ (мутаваффои санаи 816)» [11, с. 345] таълиф ёфтааст. Ин шарҳ дар миёни толибилмон ҳамчун китоби дарсӣ дар дараҷаи аввал буда, то ба имрӯз ба он «ҳошияҳои» зиёде навиштаанд.

15. «Рисола фи-л-барас» низ дар бархе аз сарчашмаҳо ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода шудааст. Аз ҷумла, Зарқалӣ мансубияти рисолаи зикргардидаро, ки доир ба як навъ бемории пӯст баҳс мекунад, ба Қутбиддини Шерозӣ исбот менамояд. Дар дигар маъхазҳо ва сарчашмаҳо доир ба ин рисола ҳеҷ маълумоте вучуд надорад ва дар қатори осори мутафаккир оварда нашудааст.

16. «Рисола фи баён-ул-хоҷат алал тиб ва одоб-ул-атбо», ки ба масъалаи зарурат ба илми тиб, ахлоқи касбии табибон бахшида шудааст. Рисолаи мазкур аз лиҳози моҳияту муҳтаво ба равиши тафаккури Қутбиддини Шерозӣ мувофиқат менамояд, вале ғайр аз «Кашф-ул-зунун» дигар сарчашмаҳо мансубияти онро ба мутафаккир эътироф

накардаанд. Муҳаммад Машкуҳ муҳаққиқи осори Қутбиддини Шерозӣ рисолаи зикргардидаро аз зумраи осори нисбатдода ба мутафаккир ҳисобида, онро моли аслии ӯ намехисобад.

17. «Рисола фи тасаввур ва-л-тасдиқ». Дар китоби Саид Муҳаммад Боқир Мусавӣ Хонсори Исфаҳонӣ «Равзат-ул-чаннот фи аҳвол-ал-уламо ва-л-содот» рисолаи мазкур ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода шудааст [10, с. 146].

18. «Зичи Султонӣ». Ин асари хеле бузурге, ки ба илми ситорашиносӣ бахшида шудааст, дар саҳифаи 101 феҳрести Китобхонаи Маҷлиси Эрон, ба Қутбиддини Шерозӣ мутааллиқ шуморида шудааст. Лекин як зумра таҳқиқоти охиринаи матншиносон дар Эрон ба исбот расонидаанд, ки «Зичи Султонӣ» аслан таълифи ҳамасри Қутбиддини Шерозӣ олими бузурги ситорашинос аз деҳаи Вобакнаи шаҳри Бухоро Шамсиддин Бобакнаӣ мебошад.

19. Асари дигаре, ки ба қатори осори Қутбиддини Шерозӣ ворид карда шудааст, «Сазовори ифтихор» мебошад. Ин асар дар «Луғатномаи Деххудо» аз зумраи осори мутафаккир қаламдод гардидааст, вале дар сарчашмаҳои дигар нисбати мансубияти он ба Қутбиддини Шерозӣ чизе гуфта намешавад.

20. «Шарҳи «Ҳикмат-ул-ишроқ»-и Сухравардӣ» асари дигари Қутбиддини Шерозӣ мебошад. Номи китоби мазкур дар баъзе феҳристҳо бо унвонҳои «Шараф-ул-ашроф» ва «Шарҳ-ул-асрор» низ баён шудааст. Аз ҷумла, муаллифи «Кашф-уз-зунун» аз ин рисолаҳо бо номҳои «Ҳикмат-ул-ишроқ» ва «Шарҳ-лу-асрор лил-Сухравардӣ» ном бурда, онҳоро ҳамчун китобҳои Қутбиддини Шерозӣ муаррифӣ кардааст. Дар «Луғатномаи Деххудо» низ аз онҳо бо номҳои «Ҳикмат-ул-ишроқ» ва «Шараф-ул-ашроф» [1] ба сурати ду китоби ҷудогона номбар шудаанд. Мавриди ба зикр аст, ки китоби «Шарҳи «Ҳикмат-ул-ишроқ» дар соли 1315 ҳ.қ. мутобиқ ба 1932 мелодӣ дар Техрон ба чоп расонида шуд.

21. Рисолае, ки дар бештари сарчашмаҳои маъхазҳои таърихӣ ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода шудааст, рисолаи «Шарҳи «Куллиёт»-и Ибни Сино». Асари мазкур дар бархе аз сарчашмаҳо бо номҳои «Тухфат-ус-Саъдия» ва «Шарҳи «ал-Қонун фи тибб»-и Ибн Сино» низ зикр мешавад. Аз номгузориҳои асари зикршуда ба сароҳат маълум мегардад, ки он ба ифтихори вазири дарбори муғулон Саъдуддин Муҳаммад Соваҷӣ бахшида шуда, ба вай эҳдо гардидааст. Тибқи маълумоти муҳаққиқон, ҷилди аввали ин китоб дар китобхонаи мадрасаи «Сипаҳсолор»-и Эрон иборат аз 586 саҳифа маҳфуз мебошад. Дар асари «Кашф-уз-зунун» доир ба ин шарҳ омадааст, ки он аз ҷониби Қутбиддини Шерозӣ ва қаблан тавассути Имом Фахриддин Муҳаммад ибн Умар ар-Розӣ (с.в.606 ҳ.қ.) анҷом пазируфтааст.

22. Асари дигари Қутбиддини Шерозӣ «Шарҳи мухтасари «ал-Усул»-и Ибни Ҳочиб» мебошад, ки дар миёни осори мутафаккир мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Ин рисола таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда, ба он шарҳҳои зиёд навишта шудааст. Масалан, Муҳаммад ибни Ҳасан ал-Моликӣ (с.в. 771 ҳ.қ. мутобиқ ба 1373 мелодӣ) ин асарро таҳлил намуда, мансубияти онро ба Қутбиддини Шерозӣ исбот менамояд.

23. «Шарҳи «Мифтоҳ-ул-улум» низ дар бархе аз сарчашмаҳо ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода мешавад. Китоби «Мифтоҳ-ул-улум», ки ба он Қутбиддини Шерозӣ шарҳ навиштааст, таълифи Сирочиддин Абияъқуб Юсуф ибн Аби Муҳаммади ибн Алӣ ал-Сакоқӣ (с.в. 626 ҳ.қ. мутобиқ ба 1228 мелодӣ) мебошад. Ҳочӣ Халифа дар «Кашф-уз-зунун»-и хеш аз шорехони зиёди ин рисола ном бурда, таъкид кардааст, ки тамоми онҳо ба шарҳи китоби мазкур баъд аз таълифи Қутбиддини Шерозӣ даст задаанд. Бо иборати дигар, Қутбиддини Шерозӣ яке аз аввалин шорехони «Мифтоҳ-ул-улум» махсуб мегардад, ки моҳияти аслии онро ошкор намудааст ва ин асар барои шорехони дигар ҳамчун сарчашма хизмат намудааст. Як нусхаи «Шарҳи «Мифтоҳ-ул-улум» дар китобхонаи «Дору-л-Мисрия» ва як нусхаи дигараш таҳти шумораи 299 дар китобхонаи Мадрасаи «Сипаҳсолор»-и Эрон нигоҳдорӣ мегардад. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» зикр кардааст, ки Қутбиддини Шерозӣ ин китобро бо хоҳиши Хоча Ҳумомуддин ибн ал-Ҳумомии Табрзӣ (с.в.713 ҳ.қ. мутобиқ ба 1315 мелодӣ) навиштааст [2, с. 218-219]. Дар ин бора худи Қутбиддини Шерозӣ низ дар «Муқаддима»-и «Дуррат-ут-точ» зикр кардааст.

Чи тавре ки дар тазкираи «Риёз-ул-орифин» ва «Тухфаи Сомӣ» зикр шудааст, Ҳумоми Табрэзӣ яке аз шогирдони Хоҷа Насируддини Тӯсӣ ва аз зумраи ҳамасрони Қутбиддини Шерозӣ будааст. Байни ин ду шахсиятҳои маъруф дӯстии комил барқарор буд ва Қутбиддини Шерозӣ китоби «Мифтоҳ-ул-мифтоҳ»-ро дар байни солҳои 694-707 ҳ.к. мутобиқ ба 1296-1309 мелодӣ бо хоҳиши Ҳумом таълиф кардааст. Ҳумом дар васфи Қутбиддин Шерозӣ байту шеърҳои зиёде сурудааст, ки порчае аз онҳо чунин аст:

Қутби олам, ки ҳаст анфосаш,
Ба дуову санои ту мумкин.
Хотираш чамъ кун ба тарбияте,
То фавоид ҳама кунад талқин.

24. Асари дигари мансуб ба Қутбиддини Шерозӣ «Фатҳ-ул-маннон фи тафсир-ул-Қуръон» мебошад. Ин асарро низ муаллифи «Кашф-уз-зунун ба Қутбиддини Шерозӣ мутааллиқ медонад. Дар рисолаи мазкур моҳияти ояҳои Қуръон мавриди тафсир қарор дода шуда, то кадом дараҷа дархӯри чома будани онҳо муайян карда шудааст.

25. «Мушкилот-ут-тафосир» (Мушкилиҳои шарҳу тафсири Қуръон) низ аз ҷониби бархе муҳаққиқон ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат дода шудааст. Ин китобро низ Ҳоҷӣ Халфаи ва Зафқули ба Қутбиддини Шерозӣ нисбат додаанд.

26. «Ниҳоят-лу-идрок фи диroyат-ул-афлок» асари илмии Қутбиддин Шерозӣ буда, доир ба масъалаи дарки коинот баҳшида шудааст. Ин китобро мутафаккир ба номи Муҳаммад ас-Соҳиб ас-Саид Баҳоуддин Муҳаммад ал-Қувайнӣ писари Шамсиддин соҳибдевони ҳокими Исфаҳон навиштааст. Муҳаққиқон ин асарро аз зумраи осори илмии мутафаккир шуморидаанд, ки дар он масоили марбут ба нучум ва кайҳоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

27. Асари аз ҳама машҳур ва асоситарини Қутбиддин Шерозӣ «Дуррату-т-точ-ли-гуррату-д-Даббоҷ» мебошад, ки аз мансубияти он ба ҳуди мутафаккир ҳеч муҳаққиқе шубҳа накардааст. Дар сарчашмаҳо гоҳе асари мазкур бо номҳои «Анумузиҷ-ул-улум» (Парадигма дар илм), «Анбони Қутб» (ҳамён), «Ҳамёни Қутб» ва дар баъзе ҳолатҳо бо номи «Гуррат-ут-точ» муаррифӣ шудааст. «Дурат-ут-точ» ба фалсафа ва ҳикмат баҳшида шуда, «доиратулмаориф»-е дар улуми фалсафӣ мебошад.

Тавре ки аз муқаддимаи китоб бармеояд, «Дурат-ут-точ»-ро мутафаккир бо хоҳиши Амир Даббоҷ ва дар замони ҳукмронии вай навиштааст. Аз ҳамин хотир асарро ба номи ӯ гузоштааст, ки ифодакунандаи маънии «дурру гавҳар барои тоҷи Даббоҷ» мебошад.

Китоби «Дурат-ут-точ» пас аз «Донишнома»-и Ибни Сино дувумин асари мукаммали фалсафиест, ки ба забони тоҷикӣ навишта шудааст. Он шомили шаш ҷузъ буда, ҳар яки он ба масоили муҳимми фалсафӣ баҳшида мешавад. Ба таври умум бошад, «Дурат-ут-точ» аз «муқаддима» ва «хотима» иборат буда, масоили фалсафии илмҳои мантиқ, табиатшиносӣ ва метафизика дар қисмати «муқаддима» ва илми дин, ҳикмати амалӣ, сайру сулук дар қисмати «хотима» ҷойгир кунонида шудаанд. Китоб бо номи «Фотиҳа дар зикри улум ва тақсмоти он» оғоз гардида, ҳар қисмати он бо мафҳуми «ҷумла» ифода карда шудааст. Масалан, ҷумлаи аввал «Дар мантиқ» дар ҳафт мақола, ҷумлаи дувум дар «Фалсафаи аввалӣ» дар ду фан, ҷумлаи савум дар «Улуми асфал» дар ду фан, ҷумлаи чаҳорум дар «Илми авсат» дар чаҳор фан, ҷумлаи панҷум дар «Илми аъло» дар ду фан.

Дар қисмати «хотима»-и «Дурат-ут-точ», ки ба қисматҳои «Усули дин», «Фурӯи дин», «ҳикмати амалӣ» ва «Сайру сулук» тақсим шудааст, Қутбиддини Шерозӣ масоили муҳимтарини диншиносӣ, ахлоқ, фалсафаи манзилдорӣ, масоили марбут ба ҳаёти ҷамъиятӣ, масоили сиёсату давлатдорӣ ва сайру сулук ирфониро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Доир ба моҳияту муҳтавои «Дурат-ут-точ» ҳуди мутафаккир дар муқаддимаи асар изҳор менамояд, ки: «ҳукамо таърифи савт ба зикри асбоби он кардаанд ва мо аввал нусуси (тартиб – Ш.А.) ақвоми эшон дар он боб ёд кунем ва баъд аз он ба он чи бар он эрод кардаанд ва ҷавоб аз он машғул шавем. Акнун мегӯем, ки ҳақими комил Абӯнастри Форобӣ чунин гуфтааст, ки: «аз аҷсом баъзеи он аст, ки чун ҷисми дигар музоҳими ӯ гардад, бо вай муқовимат накунад, дил мунқоди (мутеъ -Ш.А.) ӯ гардад. Ё бидонад, ки ба

умқи нафси худ мундафеъ шавад, монанди ачсоми чомид нарм чун пашм ва пунба ва амсоли эшон» [6, с. 47].

Кутбиддини Шерозӣ илова бар фаъолияти табибиву эҷоди осори илмӣ дар навиштани шеър низ маҳорати хеле хуб доштааст. Аз ин мутафаккир намунаи ашъоре ба забонҳои тоҷикиву арабӣ боқӣ мондааст, ки дар онҳо масоили марбут ба ахлоқ ва камолоти маънавии инсон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд:

Якчанд ба ёқути тар олуда шудем,

Якчанд пайи замруд суда шудем.

Олудагӣ бувад, валекин танро,

Шустем ба оби тавба осуда шудем [11, с. 344].

Мавриди зикр аст, ки Кутбиддини Шерозӣ илова ба фаъолияти илмиву давлатӣ ва ҷамъиятӣ майл ба ирфони риндӣ дошт. Ирфоне, ки тавачҷуҳи мутафаккиро ба худ ҷалб карда буд, зери мафҳуми «бо халқ ва бо Ҳақ» будан аст. Вай пайваста дар миёни мардум буданро мепарастид. Сарфи назар аз он ки дар дастгоҳи шоҳон иззату обрӯ дошт, аммо ҳамеша бо мардум буд ва бештар вақти худро дар миёни оммаи мардум мегузаронд ва бо мардум бо хушӣ ва гармӣ рафтор мекард. Ҳамин буд, ки дар бораи ӯ навиштаанд, ки «ба дунё эътиное надошт».

Ба ҳамин тарик, таҳлили мухтасари зиндагинома ва осори Кутбиддин Шерозӣ нишон медиҳад, ки вай дар таърихи фарҳанги мардумони тоҷику форс бо фаъолияти ҷамъиятиву давлатӣ ва илмӣ худ ҷойгоҳи намоёнро соҳиб гардида, дар ҳазинаи тамаддуни ин мардум ганҷинаҳои пурарзишро зам намудааст. Ба маънии дигар, тавассути осори фалсафии худ сарҳадоти донишу маърифати инсон ва инсониятро ба маротиб васеъ намудааст. Нубуғи донишу маърифати мутафаккир аз муҳити хонаводагӣ оғоз гардида, дар доираҳои илмиву адабии маъруфи замон ташаккул ёфтааст. Замони шогирдии ӯ дар мактаби илмӣ Насируддини Тӯсӣ ва мусофиратхояш ба маконҳои фарҳангиву мазҳари шахсиятҳои фарҳангӣ илму дониш боиси боз ҳам такомул ёфтани маънавиёти мутафаккир гардид. Ҳамин ҷаҳду талошҳо ва пажӯҳишҳои доманадор буд, ки мутафаккиро ба навиштани осори гаронарзиши илмӣ водор намуд.

Осори Кутбиддини Шерозӣ ба омӯзишу таҳқиқи илмҳои дақиқ, мантику фалсафа, тиббу нучум ва ҳикмати амаливу ирфонӣ бахшида шудаанд, ки дар онҳо масоили умдатарини илмҳои зикргардида шарҳу баррасӣ шудаанд. Мероси илмие, ки аз мутафаккир боқӣ мондааст, барои рушди афкори табиатшиносӣ, мантику фалсафа ва ҳикмати амалӣ хизмати шоён намуда, барои муҳаққиқони соҳаҳои зикргардида ҳамчун манбаи бузурги илмӣ маҳсуб мешаванд.

Тавре ки мушоҳида мешавад, дар замони муосир тамоюли ба ҳам овардани илмҳои дақиқ, табиатшиносӣ ва гуманитарӣ аз сар гирифта шуда, донишмандон кӯшиши дар доираи фалсафаи илм баррасӣ намудани онҳоро дар шакли ҳамгироӣ доранд. Метавон гуфт, ки Кутбиддини Шерозӣ ҳанӯз дар асрҳои XIII-XIV тавассути осори худ появу бунёди ин равандро гузошта буд. Таҳлили осори мутафаккир нишон медиҳад, ки ӯ аз улуми табиатшиносиву риёзӣ шурӯъ намуда, зина ба зина ба таҳқиқи масоили мантиқиву фалсафӣ ва метафизикиву ирфонӣ мегузарад. Мутафаккир ҳамин тарзи таҳқиқро дар мавриди маърифати саҳеҳи оламу одам аз ҳама мувофиқтар мешуморад, ки илми муосир ҳам ба ҳамин усул мувофиқ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Алиакбар Деххудо. Луғатномаи Деххудо. -Техрон, 1350. - Ҷ.3.
2. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. -Лидан, 1317 х.к.
3. История таджикской философии (с древнейших времен до XVв.). Т.2. Под общей редакции А.А.Шамолова. - Душанбе: Дониш,2011.-788с.
4. Кумӣ. Мерот-ул-чанон. -Ҳайдаробод, 1210х.
5. Кутбиддин Шеразӣ. Дурату-т-тоҷ ли ғурату-д-Дабҷ / Моҳдӯхт Бону Хумой. Муқаддимаи мусаҳеҳ. - Техрон: Чопи аввал: Ширкати интишороти илм ва фарҳанг, 1339х.
6. Кутбиддин Шерозӣ. Дурат-ут-тоҷ ли ғурат-уд-Дабҷ / Муҳаммад Машқӯх. Муқаддимаи мусаҳеҳ. - Техрон: Ҳикмат, 1340х.
7. Мударрис Разаӣ. Аҳвол ва осори Хоча Насируддини Тусӣ. -Техрон, 1378.
8. Муҳаммад Абдулҳайи Қунавӣ Ҳиндӣ. Фавод-ул-бахия. -Ҳайдаробод, 1240.

9. Муҳаммад Алӣ Табрезии Хиёбонӣ. Райҳонат-ул-адаб. -Техрон, 1331.
10. Пизишк Аҳмад. Хулосаи зиндагиномаи илмии донишмандон. -Техрон, 1374.
11. Сиддиқ Сафизода. Таърихи фалсафаи Эрон (аз Зардушт то Мулло Ҳодии Сабзворӣ). -Техрон: Андешаи халлоқ, 1385.
12. Тимкин С. История естествознания. -М., 1999.
13. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр. Техрон, 1336. Хонсорӣ. Равзат-ул-чинон». -Техрон, 1367
14. Ҳалабӣ Алиасгар. Таърихи фалсофиаи эронӣ аз оғози ислом то имрӯз. -Техрон, 1389.
15. Шерозӣ Қутбиддин. Шарҳи «ал-Қонун»-и Ибни Сино. -Бейрут, 1924.

НАЗАРЕ БА ОСОРИ ФАЛСАФИИ ҚУТБИДДИН ШЕРОЗӢ

Мақолаи мавриди назар ба баррасии осори илмиву фалсафии намояндаи фалсафаи машшоияи шарқӣ Қутбиддини Шерозӣ бахшида шудааст. Дар он кӯшиш ба харҷ дода мешавад, ки дар асоси сарчашмаҳои муътамади таърихӣ, луғатномахову асарҳои таҳқиқии соҳавӣ номгӯй ва шумораи осори Қутбиддини Шерозӣ, ки то ҳанӯз миёни муҳаққиқон назари ягона вучуд надорад, муайян карда шавад. Инчунин, мақом ва нақши осори мутафаккир дар рушди таърихи фалсафаи асримиёнагии тоҷик ва даврони минбаъда мушаххас карда шудааст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки Қутбиддини Шерозӣ бо офаридани осори гаронарзиши илмӣ, на танҳо дар рушди фалсафаи тоҷик дар асрҳои XIII-XIV, инчунин ҷиҳати рушди илмҳои тиб, нучум, ситорашиносӣ, математика ва ғ. низ саҳми арзанда гузоштааст. Аз ҷумлаи осори пунарзиши мутафаккир, “Дуррат-ут-тоҷ”, “Ниҳоят-ул-идроқ”, “Ихтиёроти музаффарӣ” ва ҷанде дигар ҳастанд, ки ҳамчун доиратулмаориф ба ҳисоб рафтаанд. Метавон гуфт, ки Қутбиддини Шерозӣ ханӯз дар асрҳои XIII-XIV тавассути осори худ появу бунёди ин равандро гузошта буд. Тахлили осори мутафаккир нишон медиҳад, ки ӯ аз улуми табиатшиносиву риёзӣ шурӯъ намуда, зина ба зина ба таҳқиқи масоили мантиқиву фалсафӣ ва метафизикиву ирфонӣ мегузарад. Мутафаккир ҳамин тарзи таҳқиқро дар мавриди маърифати саҳеҳи оламу одам аз ҳама мувофиқтар мешуморад, ки илми муосир ҳам ба ҳамин усул мувофиқ мебошад.

Калидвожаҳо: Қутбиддини Шерозӣ, машшоия, ақлгароӣ, масоили мантиқӣ, табиатшиносӣ, илми ҳайат, улуми риёзӣ, ирфон, фикҳ, ҳикмати амалӣ, расадхона, илми тиб.

ВЗГЛЯД НА ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ КУТБИДДИНА ШИРАЗИ

Данная статья посвящена обзору научных и философских работ представителя восточного перипатетизма Кутбиддина Ширази. Автор стремится определить список и количество работ Кутбиддина Ширази, которые до сих пор не имеют единого мнения среди исследователей, основываясь на достоверных исторических источниках, словарях и научных исследовательских работах. Определены роль и место мыслителя в развитии средневековой философии таджиков и ее последующих периодов. Исследования показывают, что Кутбиддин Ширази был заинтересован не только в разработке ценных научных работ, но и в развитии медицинской науки, астрономии, астрологии, математики и т.д. в XIII-XIV веках. Среди ценных работ мыслителя - «Дуррату-т-Той», «Ультимат-л-Идрок», «Триумф чести» и многие другие, которые считаются общеобразовательными. Можно сказать, что Кутбиддин Ширази еще заложил основы этого процесса в XIII-XIV веках. Анализ работ мыслителя показывает, что он начинает с естественных и математических наук и постепенно переходит к изучению логических, философских, метафизических и философских вопросов. Мыслитель считает этот метод исследования наиболее подходящим для просвещения вселенной и человека, что также верно для современной науки.

Ключевые слова: Кутбиддин Ширази, преипатетизм, разум, логика, естествознание, космология, математика, мистицизм, фикҳ, практическая философия, обсерватория, медицинская наука.

A VIEW TO PHILOSOPHICAL WORK OF QUTBIDDINI SHEROZI

The article worth to be dedicated to review the scientific and philosophical work of representative of eastern peripatetic philosophy work of Qutbiddini Sherozi. This article will explore the basis of solid historical resources, vocabularies and the filed analysis works the numbers of findings by Qutbiddini Sherozi which are not yet researched by scholars. Also, the status and role of the thinker in the development of the Tajik mediaeval history of philosophy and further times are determined too. The researches show that Qutbiddini Sherozi contributed highly not only into history of philosophy in XIII-XIV centuries but also he contributed into medicine, astronomy, mathematics and other sciences too. Some of the best works he has done are Durrat-ut-toj, Nihayat-ul-idrok, Ikhtiyoroti Muzaffari (“Дуррату-т-толь”, “Ниҳоят-ул-идроқ”, “Ихтиёроти музаффарӣ”) that are considered as doirat-ul-maorif – educational resources. We can say that even in the XIII-XIV centuries Qutbiddini Sherozi through his works did put a fundament of this kind of tendency. The analysis of his works show that he actually started from the mathematics and science gradually started to convert into analysis of logics, philosophy, metaphysics and mystics. It is obvious that the thinker sees the this kind of analysis is the best way to study the world and human being, thus the modern science is also geared towards this way of analysis.

Keywords: Qutbiddini Sherozi, Peripatetics, rationalism, logical issues, science, mathematical science, environmentology, reason, jurisprudence, practical science, laboratory, medical science, and others.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Амирхон Шоҳхусайни Талбонӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, мудири кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **933-13-20-20**

Сведения об авторе: *Амирхон Шоххусайни Талбони* – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, заведующий кафедрой истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **933-13-20-20**

Information about the author: *Amirkhon Shokhhusaini Talboni* - Tajik National University, Ph.D., Head of the Department of the History of Philosophy and Social Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **933-13-20-20**

УДК:14:327

НАҚШ ВА ҚОЙГОҲИ АНДЕШАИ ИДЕАЛИЗМ ВА РЕАЛИЗМ ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Саъдулоев А.Ҳ.

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ҷанги ҷаҳонии аввал сабаб шуд, то донишмандон ва сиёсатмадорон дарёбанд, ки интизори назму сулҳи пойдор аз ҷаҳони башарият кори беҳуда мебошад. Зеро хушунат ва бераҳмиҳои фаровони ин ҷанг ҳамаи ҷаҳониёнро таҳти таъсири худ қарор дода, аз ҷониби ҳама ба шиддат маҳкум гашт. Аз натоқи он падида, мутаваҷҷеҳ намудани ҷаҳони башарият ба ин масъала буда, ки интизори таъмини сулҳу субот дар ҷаҳон аз роҳи ҷангу низоъ беҳуда аст. Ин мушкили ҷаҳонӣ, заминаро фароҳам кард, то нухбагону бузургони ҷаҳон ба сӯи андешае дигар дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ бираванд. Дар ин даврони нав фазои робитаҳои байналмилалӣ ба ҷиҳате ҳаракат кард, ки қойгоҳи ахлоқро низ бояд дар арсаи ҷаҳонӣ матраҳ карда, аз он пуштибонӣ намуд. Аз ин дидгоҳ, ҷанг ба унвони як падидаи ғайриахлоқӣ матраҳ гашта, таъкид шуд, ки барои таъмини амнияти манобеи миллии ва ҷаҳонӣ роҳи дигарро бояд паймуд. Ба ҷараёни эҷодшуда пас аз Ҷанги ҷаҳонии аввал, ки хоҳони сулҳу амнияти пойдори ҷаҳонӣ буд, идеализм гуфта мешавад. Аммо Ҷанги ҷаҳонии дувум монанди як шок, пайравони идеализмро такон дода, нигаришу тафаккури онҳоро дар бораи падидаҳои байналмилалӣ пурра ба ҳам рехт. Зеро онҳо бо ҳайрат ва саргардонӣ аз худ мепурсиданд, ки чаро ҷаҳон як дафъа баъд аз он сулҳу суботи эҷодшуда ба ин ҷанги хунборгару хашинтар гароиш пайдо кардааст. Пас он ҳама ҳадафҳои сулҳоталабонае, ки кишварҳо пазируфта буданд, кучо рафт ба чӣ сарнавиште мувоҷеҳ гашт? [18, с.3-7//10; с. 79-82]. Дар ин давра аз таърих, пайравони реализм бо дар ҳам шикастани пояҳои фикрии идеализм, ҷангро дар фазои ҷаҳонӣ як асли ҷудоношаванда муаррифӣ намуданд. Бинобар ин масъала, онҳо барои таъмини манобеъ ва суботи миллию ҷаҳонӣ ва ҳамчунин бо муаррифии бади фазои муносибати байни кишварҳо, танҳо роҳи касби қудрати боздоранда миёни ҳамдигарро дар ҷангу низоъ диданд.

Мақтаби реализм дар равобити байналмилал ба унвони яке аз асоситарин назарияҳои ин соҳа пас аз Ҷанги дувуми ҷаҳонӣ буда, аз худ нақши бисёр муҳим дар таҳлилу баррасии масъалаҳои байналмилалӣ ба қой гузоштааст. То ҷое, ки реализм ба ҷараёни аслии ҳоким дар робитаи байни кишварҳо мубаддал гаштааст. Дар дараҷаи баъдӣ, ҷараёни дигаре ба номи идеалистӣ қарор мегирад. Ҳарчанд ин ҷараёни дувум натавонист дар фазои муносибатҳои байналмилалӣ ғолиб шавад, аммо ба миқдори қобили таваҷҷуҳе қойгоҳи худро ҳифз карда, таъсири муҳимме бар вақоии ин арса гузоштааст. Аз нигоҳи реалистон, пазириши беназмӣ ва ҳарачу марач дар низоми ҷаҳонӣ ба унвони як хусусияти асли ва зотӣ миёни кишварҳо маҳсуб мешавад. Асл бар он аст, ки низоми байналмилалӣ,

як сохтори беназм ва анархӣ дошта бошад. Ин мавзӯ ба назари онон аз воқеиятҳои мавҷуди миёни кишварҳо бармеояд. Агар ҳам як замоне назму субот дар ҷаҳон ҳоким бошад, ё он ҳолат кӯтоҳу муваққатӣ аст, ё ҷузъи мавриди хосси истисноӣ мебошад [19, с.156]. Аммо дар назди пайравони идеализм сулҳу амният ҷойгоҳи хосса дорад. Ҳамаи ҳаракати миллатҳо бояд ҷиҳати барқарор кардани сулҳу субот дар фазои ҷаҳонӣ равона шавад. Боз, агар вазъияти мураккабе пеш ояд, бояд дар саръетарин фурсат ҷиҳати бозгардондани амниятӣ субот ва расонидани он ба ҳолат одӣ кӯшиш намуд.

Албатта, намешавад дар андешаи ҳар як аз ин ду, бидуни ҳеҷ пешфарз ё муқаддимаи фалсафии ба ин натиҷаҳо расид. Зеро, муҳтавои масоили дониши равобити байналмилал, бо масоили фалсафии ақлонӣ иртиботи тангтанге доранд. Ба он сабаб ки шоҳае аз илми сиёсат мебошад ва фалсафа ба унвони талоши ақлонӣ дар ҳамаи донишҳо, аз ҷумла сиёсат низ ворид гашта, фалсафии сиёсиро шакл додааст. Дар натиҷа метавон гуфт, ки яке аз зермаҷмӯъаҳои фалсафии сиёсат, дониши робитаҳои байналмилалӣ мебошад. Перомунӣ ин масъала, ки дар фазои ҷаҳонӣ назму субот ҳоким бошад ё ҷангу низоъ, бояд бунёҳои фикрии файласуфон дар бораи инсон ва ҷойгоҳу моҳияти вай дар ҷаҳони ҳастӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Тафсири ҳар файласуф аз инсон мутафовит ва гуногун будааст, ки ба таври кулӣ дар ҷаҳон меҳвар қобили зикр аст. Аввал он ки оё инсон як мавҷуди фардгарост, ё ҷамъгаро? Дувум ин ки оё инсон мавҷуде ақлгаро ва соҳибирода аст, ё ғайриақлонӣ ва маҷбур? Севум ин ки оё инсон мавҷуде сиёсӣ ва маданӣ аст, ё ғайри он? Ҳолати охир он ки оё инсон мавҷудест камолпазир ва ҳаракаткунанда ба сӯи пешрафту комёбиҳо, ё ин ки ҳаракат ба суи камол ва пешрафтро зарурат наметонад? Навъи посух ба ҳар кадом аз ин саволот аз тарафи ҳар донишманде, назар ва идеяи уро дар бораи давлат ва ҷомеаи ҷаҳонӣ шаҳрвандӣ низ маълум месозад [2, с.41-42]. Аз анвоъи тафсирҳои, ки дар бораи вучуди инсон гузашт, он мавриде, ки ба реализм марбут мешавад, тафсири Томас Гоббс (1588-1679) аст. Ба он далел, ки яке аз зербиноҳои фикрии андешаи реализмро ҳамин шахс баён кардааст. Ў муътақид буд, ки решаи тамоми низоъҳои инсон дар арсаи ҷомеа ва сиёсат, ҳифзи буд аз нобудӣ ба талош барои бақо мебошад. Зеро, ба назари вай, инсонҳо дар ҳолати табиӣ худашон душмани гурғисфати якдигарашон мебошанд [7, с.191]. Аз ин матлаб ду нукта ба даст меояд: яке он ки инсон зотан шаруру бадзот буда, ба таври бунёдин барои ҳифзи худ аз нобудӣ кӯшиш мекунад, ки дар натиҷа ба низоъ ва даргирӣ доман мезанад. Яъне инсонҳо як ҳолати гурғиманишонаеро нисбат ба якдигарашон эҳсос мекунанд, ки наметавонанд худро аз хатарҳо дар амон бидонанд. Ў эҳсос мекунад, ки доиман як хатаре ӯро таҳдид мекунад, ки он масъала, решаи тамоми ҷидолҳои шудааст. Ба назари Гоббс, ин масъала ҳамон сифати гурғиманишонаи инсон аст, ки дар зоти ӯ нухуфта шуда, ба ҳамин сабаб ҳеҷ вақт аз ҷидолу низоъ халос намешавад. Пас, бояд ҳамаи барномаҳои зиндагӣро дар тамоми арсаҳо, бар пояи ин сифати зотии худ мурабтаб намояд. Нуктаи дувум он, ки ин раванди ҳифзи худ аз нобудӣ ба он далел, ки реша дар зоти бошарорати инсон дорад, мафҳуми зиндагиро барои ӯ фақат талоше ҷиҳати касби қудрату ҳокимият маъно медиҳад. Зеро, агар ҷунин накунад, наметавонад зинда монда ҳаёти худро идома диҳад. Дар ҷунин сохторе, ки Гоббс барои зиндагии инсон тарсим кардааст, агар касе қудратманд набошад, нобуд хоҳад шуд. Таъсири ин пешфарзи фалсафӣ дар ҳамаи ҷиҳатҳои ҳаёти инсон, аз ҷумла хӯрдан, ҳобидан, гузарондани рӯзу шаб, талош барои маош, ҳаракати сиёсӣ, фаъолияти иҷтимоӣ фарҳангӣ, кӯшишҳои ақлонӣ илмӣ ва ғайра соя афкандааст, ки сиёсат ва робитаи байни кишварҳо дар арсаи байналмилалӣ яке аз онҳо мебошад. Чунки ҳамон инсон бо ҳамон

моҳияту хусусият, давлат ва ҳокимиятро ба вучуд хоҳад овард ва низоми байналмилалӣ ҳам ба ҳамон шакл таърифу тафсир мегардад. Бинобар ин, низоми ҷаҳонӣ аз давлатҳо ва давлатҳо аз инсонҳо ташкил мегарданд ва ҳамин инсон ҳар навъе, ки тафсир ва маъно шавад, низоми ҷаҳонӣ ҳам ҳамонгуна хоҳад буд. Ин як пояи фикрии назарияи мактаби реализм мебошад, ки низоми байналмилалӣ зотан ва доиман бояд пурмунозиаву ҷидолофарин боқӣ бимонад. Тамоми талоши кишварҳо дар фазои байналмилалӣ барои зинда мондан, ё ҳифзи худ аз нобудӣ дар баробари қудратҳои дигар мебошад. Бар ин асос бояд қудратманд бошанд, то битавонанд худро ҳифз намуда, дар арсаи байналмилалӣ фаъол нигоҳ доранд. Ҳамчунин, онҳо ҳамаи кӯшишро ҷиҳати бақои худ ба унвони асоситарин манфиаташон анҷом медиҳанд. Аз он ҷо ки ин масъала ҳамчун манфиати дараҷаи аввали давлатҳо ба ҳисоб меояд, пас ҳамеша ҷиҳати касби он бояд бо якдигар ба низоъ бархезанд [16, с.79, 158//11, с.68, 157].

Бар хилофи пайравони реализм, идеалистон зоту ниҳоди башарро ҳубу сулҳомез тавсиф намуда, ки ин андешаи бунёдин ва мабной фалсафии онон дар тарҳрезии дигар андешаҳои онон мебошад. Пайравони идеализм муътақиданд, ки ба далели он ки инсон сиришти поку сулҳпазир дорад, метавон барои таъмини амният у сулҳи ҷаҳонӣ ба он така карда, зиндагии осоиштаро дар ҷаҳон пайдор намуд. Аз назари онон инсон сулҳхоҳу поксирит, ҳадафҳои ҷаҳонӣ ва фаромиллӣ дорад ва ба ҳамин хотир дар арсаи байналмилалӣ асло бар назму оромӣ мегузорад, на бар беназмию шӯриш [9, с.345]. Дар натиҷа ин инсон на фақат худро дорои нақшу ҷойгоҳ доништа, балки давлатҳоро низ ҷузъи бозингарони аслии ҷаҳон ба ҳисоб меоварад [1, с.92, 105//12, с.51]. Ба назари онҳо густариши омилҳои сулҳ, вазифаи аслии бозингарони байналмилалӣ мебошад [5, с.36].

Асли муҳимми дигар дар андешаи реализм, мустақил будани давлат ба унвони як бозингари муассиру дорои нақш дар арсаи ҷаҳонӣ мебошад. Давлат як мавҷудест, ки вучудаш ба расмият даромада, мустақилона ба қайд гирифта мешавад ва баъдан асаргузорию нақшофаринияш низ дар масоили ҷаҳонӣ қабул карда мешавад. Ин мавҷудият ва асаргузорию давлат дар муқобили созмонҳо ва ниҳодҳои байналмилалӣ тафсиру таҳлил мешавад. Яъне, ҷойгоҳи аслии дар низоми байналмилалӣ аз он давлат аст, на аз созмонҳову ниҳодҳои мардумниҳод [6, с.8-14]. Албатта, на ба он маъно, ки ниҳодҳо ва созмонҳои байнидавлатӣ беаҳамият буда, дар ҳалли масоили ҷаҳонӣ ҳеҷ нақшу таъсире надоранд, балки ҷойгоҳи онҳо ба андозаи давлатҳо ва ҳокимиятҳо намебошад. Ихтиёрот ва маҳдудии фаъолияти давлатҳо бисёр васеъ ва паҳновартар аз созмонҳову ниҳодҳои байналмилалӣ мебошанд. Зеро давлатҳо дар андешаи реализм намоёндаи мардум ва сарзамини таҳти ҳокимияти худ буда, намоёнгари андешаву афкори онҳо дар фазои ҷаҳонӣ мебошанд. Ба ҳамин сабаб аст, ки онҳо бозингарони аслии низоми байналмилалӣ ба ҳисоб меоянд. Агар ба ин масъала низ аз нигоҳи пояхову мабонии фалсафӣ тавачҷуҳ шавад, маълум мешавад, ки асолати фард ва индивидуализми фалсафӣ дар ин андеша таъсиргуздор будааст. Зеро, фард ба худии худ мустақил ва дорои асаргузорию дар ҷомеа буда, давлат намоёндаи ҳамин фард аст, ба ҳамин хотир дар сохтори ҷаҳонӣ бояд афкору андешаҳои ӯро пуштибонӣ намояд. Бақо ва ҳифзи давлатҳо дар арсаи байналмилалӣ низ вазифаест, ки бар асоси ҳамин мабной фардгарой бар дӯши худ давлатҳо мебошад [17, с.675].

Аммо тарафдорони идеализм муътақиданд, ки нақши созмонҳову ниҳодҳои байналмилалӣ ва органҳои ғайридавлатӣ низ дар эҷоди сулҳу суботи ҷаҳонӣ бисёр пуррангу қобили тавачҷуҳ аст. Ба ақидаи онҳо, ин масъала бо ақлоният ва тафаккури

мантиқ қобили ичро буда, дар рафтору гуфтори бозингарони байналмилалӣ бояд ҳоким бошад. Дар асари истифода накардан аз ақлонияту гуфтугӯи мусолимамомез, сояи ҷангу беназмӣ дар ҷаҳон афканда хоҳад шуд. Яъне, ба василаи гуфтугӯ ва мантиқ мешавад ба низоъҳои байналмилалӣ хотима дода, оромишро дар ҷаҳон барқарор намуд. Бар хилофи тарафдорони реализм, ки ҷангро аз усули ҷудоношавандаи фазои ҷаҳонӣ доништа буданд, идеалистон мегӯянд, ки ин сулҳу субот аст, ки асли робитаҳоро дар низоми ҷаҳонӣ ташкил медиҳад, на низоъ ва даргириро. Ҳамчунин, идеалистон роҳи эҷоди ин сулҳу оромишро дар ҷамагонӣ кардани усули демократӣ ва ҳуқуқу озодиҳои зоти инсон, аз ҷумла адолату истиқлолият медонанд. Аммо пайравони реализм идеяҳои кулӣ ва усули сулҳоталабонаи мавриди назари идеализм, аз ҷумла адолатталабӣ, ҳокимияти сулҳу суботи ҷаҳонӣ, ҳуқуқу озодиҳои зотию асосии инсон ва ғайраро ба таври асосӣ ва бунёдин рад намуда, онҳоро талоши бенатиҷа дар арсаи байналмилалӣ медонанд [20, с.88]. Ба таври хулоса метавон гуфт, ки реалистон давлатмехвариро асли асосӣ дар муносибатҳои ҷаҳонӣ медонанд, аммо идеалистон тамоми фарҳангҳоро наҷодҳо, ниҳодҳои ҳуқуқи башарӣ, анвои гуногуни миллатҳо, созмонҳои мардумниҳод ва ғайраро дар ҷаҳон дорои ҷойгоҳ ва саҳми шоистаи худ медонанд [21, с.154-198].

Аз мавқеи реализм дар бораи масъалаи бақои қудратҳо дар низоми байналмилалӣ, ки пештар гузашт, ба даст меояд, ки амнияти миллии ва ҷаҳонӣ низ на аз роҳи сулҳ, балки аз роҳи касби қудрат ҳосил мегардад. Яъне, бояд қудратҳо тавоноҳои худро то он дараҷа боло баранд, ки таҳдидоту хатароти дигаронро битавонанд аз худ дур карда, амнияти пойдор таъмин шаванд. Дар дараҷаи баъдӣ, талошҳо барои касби бартарин қудрат ҷангро ба вуҷуд хоҳад овард. Дар натиҷа амнияти як бозингари ҷаҳонӣ аз ин роҳ таъмин мешавад, ки набояд иқдоми дигар тарафҳо барояш эҷоди ноамнӣ кунад. Замоне ки ҳамаи тарафҳо чунин биандешанд, дигар ҷаҳон ҳаргиз сулҳу суботро ба худ нахоҳад дид [14, с.33]. Аз тарафи дигар, ба хоҳири пешгирӣ аз ҷанг ва касби амнияти субот дар фазои ҷаҳонӣ, ки реалистон низ ба дунболи он ҳастанд, давлатҳоро лозим меояд навъе таодулро дар равобити худ барқарор намоянд. Яъне, ҳам бояд барои ҳифзи мавҷудияти худ талош кунанд, ки гоҳе мумкин аст ҳатто ба ҷанг низ хатм шаванд ва ҳам бояд барои таъмини амнияти субот таодулро барқарор намоянд. Ин мантиқи таъмини амният дар назди пайравони реализм мебошад, ки низои ҳамешагиро зарурати ҷудоношаванда аз фазои ҷаҳонӣ медонанд. Ҳатто, агар давлатҳо муҳолифи низоъ ва ҷанг будаву хостори эҳтиром ба якдигарашон бошанд ҳам, он фазои пурталотум ва ҷангофарин ҳамеша болои онҳо соя афканда, ҳеч гоҳ суботу амнияти комил барқарор намегардад [3, с.84]. Инчост, ки боз ҷиҳати даргир нашудан бо якдигарашон, масъалаи тавозун ва таодулро байни қудратҳо матраҳ кардаанд. Ба он маъно ки ин таодул ва тавозун ба василаи сатҳи қудрати ҳар як аз онҳо ҳосил мешавад. Яъне, тарафҳо қудрати якдигарашонро баррасӣ ва тахмин зада, бар асоси он барои худашон як сатҳе аз қудратро ба вуҷуд меоваранд, ки битавонад дар баробари таҷовузу низои тарафи дигараш боздоранда бошад. Тарафҳои дигар ҳам ҳамин тавр меандешанд ва аз он ҷое, ки сояи таҳдидоту хатароти нашъатгирифта аз ҷанг миёни онҳо бисёр пурранг мебошад, тамини амният дар низоми байналмилалӣ низ аз роҳи касби қудрат ва низои тарафҳо дар бораи ҳамон масъалаи касби қудрат ҳосил мегардад [4, с.45-47].

Аз нигоҳи пайравони реализм дар замони муосир, на худ касби қудрат, балки фароҳам кардани заминаҳои муҳофизат аз худ ва ба даст овардани муқаддимаҳои касби қудрат низ, худ таҳдидбарангез хоҳад буд ва бояд дар ин масъала ҳам тавозун ва баробарӣ

риоят карда шавад. Агар як давлат ба унвони бозингари мустақили арсаи ҷаҳонӣ бихоҳад ҷиҳати фароҳам кардани масоили дифою амниятӣ, барои муҳофизат аз худ иқдومه анҷом диҳад, набояд ин кор ба гунае бошад, ки таҳдиде барои тарафҳои дигар ҳисоб шавад. Ниҳоятан, ин сухан ба он маъност, ки дар корҳои аввалия ва пешзаминаҳои касби қудрат ҳам бояд тавозуну баробарии тарафҳои дигар дар назар гирифта шавад. Ин амр сабаби ҳоким шудани як фазои бисёр пурмунозия ва ба шиддат ноамн дар ҷаҳон мешавад, ки ҳатто, агар касе бихоҳад барои дифоъ аз худ талош кунад ҳам, наметавонад дар амон бошад. Яъне, то он дараҷа аз якдигарашон тарсу ҳарос доранд, ки доиман сояи ҷангу низоъ бар болои тамоми иқдомоти онҳо ва ҳамаи соҳаҳои зиндагиашон паҳн шудааст.

Ин ҷо сухани Гоббсро дар сатҳи низоми байналмилалӣ мешавад фаҳмид, ки инсонро дорои як сифати гурғманишона медонист. Бинобар ин, масъалаи қудратро метавон ба унвони мафҳуми аслии андешаи реалистӣ ба ҳисоб овард. Зеро амният, бақо, ҳифзи мавҷудият, сулҳу субот ва ғайра ҳама аз роҳи ба даст овардани қудрат, ё эҷоди баробарӣ бар сари он ба даст хоҳанд омад. Ба баёни дигар, ин масъала як андешаи макиавеллистӣ мебошад, ки барои ба даст овардани амнияти суботи худ бояд ҳар иқдомро анҷом дод. Зеро муҳимтарин масъала барои ҳар як бозингари байналмилалӣ, расидан ба аҳдофу манофеи худ буда, фарқе надорад, ки аз кадом роҳ ба он мерасад [13, с.28-30]. Пас, метавон гуфт, ки асосан дар назари реализм мафҳуми ахлоқ ба таври комил аз мафҳуми сиёсат ҷудо буда, ҳеҷ иртиботе байни онҳо вучуд надорад. Муҳимтарин масъала дар назди онон танҳо расидан ба аҳдофи худ аз ҳар роҳест, ки мумкин бошад ва на чизе дигар.

Аммо навъи масъалагузории мавзӯи таъмини амнияти миллӣ ва ҷаҳонӣ дар назди идеалистон ба шакли дигаре мебошад. Онҳо муътақиданд, ки бо нобуд кардани ҷангу беназмӣ мешавад ба амният ва пешрафт ноил шуд. Яъне, амниятро ҳосили сулҳ медонанд, на низоъҳо ҷиҳати касби қудрат. Барои пайдор кардани сулҳу субот ва касби амният, бояд бар ақлонияту мунтиқ ва ризояти умумӣ тавачҷуҳ намуд, ки дар ҳукуматҳо ба шакли демократия қобили иҷро мебошад. Ҷамчунин, қудратманд кардани ҷавомеъ ва созмонҳои байналмилалӣ ва мардумниҳод низ яке дигар аз роҳҳои асосии касби сулҳу субот мебошад [9, с.345]. Дар ниҳоят, фароҳам кардани заминаҳои дифоъ аз шаҳрвандон, ҳукуку озодиҳои онон ва истиқрори сулҳ дар фазои ҷаҳонӣ, аз роҳи кам кардани таҳдидҳо муяссар мегардад [22, с.416]. Яъне, барои пешгирӣ аз ҷангу ноамнӣ набояд ҳатто таҳдиде аз ҷониби тарафҳо ба якдигар сурат гирад. Зеро вучуди таҳдиди пеш аз ҷанг, сабаби ноамнӣ ва эҷоди таниш миёни онҳо мегардад. Ин бар хилофи андешаи пайравони реализм аст, ки мегуфтанд чун воқеияти ҷаҳон ноамну беназм аст, таҳдидот ҳатман бояд мавҷуд бошанд. Дар таҳдидҳо ҳам набояд ба ҳуқуқи дигарон таҷовуз шавад. Ҳатто, агар кишваре ҳам бихоҳад аз худ дифоъ кунад, набояд барои дигарон таҳдид ба ҳисоб ояд.

Шоистаи зикр аст, ки идеалистон ва либералистон дар охири асри гузашта ва аввали асри ҳозир, саъй мекарданд ҳудро бо қолабу номи ҳамдигар ба намоиш гузоранд. Тавре ки барои муаррифии худ баъзе арзишҳову манофеи либерализмро ҳамчун масоили мавриди пазириши худ, ё наздик ба идеяҳои худ нишон доданд. Аз ҷумлаи онҳо метавон ба ақлоният, сиришти неку сулҳҷӯӣи башар, ҳаққи мавҷудият ва интиҳобҳои мустақилонаи ниҳодҳои мардумӣ ва ғайридавлатӣ ва дар ниҳоят, асл қарор додани сулҳу субот дар ҷаҳон ва умедвории расидан ба он ишора кард [15, с.170//8; с.384].

Ин ҷо хулосае аз вижагиҳои пайравони андешаи идеализм ва реализм дар як нақша ба таври муқоисавӣ оварда мешавад, то дурнамои тафаккури онҳо ва фарқиятҳои онҳо,

беҳтар маълум гарданд. Зеро беҳтарин шеваи фаҳми дурусти андешаҳо ва фарқиятҳои равиши муқоисавӣ ва татбиқӣ мебошад.

<i>Реалистӣ</i>	<i>Идеалистӣ</i>
Инсон мавҷуди хашину бадсиришт ва гургсифат аст	Инсон мавҷуди нексиришту сулҳталаб ва покниҳод аст
Давлатҳо бозингарони асли ва фаъол дар арсаи байналмилалӣ ҳастанд	Ниҳодҳои ғайридавлатию мардумӣ низ ҳамроҳи давлатҳо бозингарони фаъоли байналмилалӣ мебошанд
Асл дар таомул байни кишварҳои ҷаҳон, ҷангу беназмӣ аст.	Асл дар таомул миёни кишварҳои ҷаҳон сулҳу оромӣ ва назм аст
Доимӣ будани ҷангу беназмӣ, ҳолати зотии фазои ҷаҳонӣ аст	Доимӣ будани сулҳу оромӣ, ҳолати зотии фазои ҷаҳонӣ аст
Таъмини амният манови миллӣ ва фаромиллӣ аз роҳи ҷангу низоъ бояд сурат гирад	Таъмини амният манови миллӣ ва фаромиллӣ аз роҳи сулҳу субот бояд сурат гирад
Сатҳи қудратмандӣ ва миқдори бархӯрдории давлатҳо аз манови, бояд мутаодил ва баробар бошад. Василай касби ин таодул низ, чизе ҷуз ҷанг наметавонад бошад.	Сатҳи қудратмандӣ ва миқдори бархӯрдории давлатҳо аз манови, бояд мутаодил ва баробар бошад. Василай касби ин таодул сулҳу субот ва пешгирӣ аз ҷанг мебошад
Доираи ахлоқ аз сиёсат комилан ҷудо ва дур аз якдигар мебошанд	Усулу қавоиди ахлоқӣ бояд дар сиёсат мавриди таваҷҷуҳ бошанд.

Бино бар матолибе, ки дар бораи реализм ва идеализм ва фарқиятҳои мавҷуд миёни онҳо гуфта шуд, лозим аст ба чанд нуқтаи муҳим ишора гардад. Тавре ки дар арсаи байналмилалӣ дида мешавад, на ҷараёни ғолиби реализм тавонистааст сояи ҷангро аз сари инсонҳо канор бизанад ва на ҳаракат ба сӯи идеализм башариятро аз низоъ ва даргирӣ боздоштааст. Агар каме ба таърихи равобигии байналмилалӣ дар ҳудуди як асри ахир таваҷҷуҳ шавад, ҳеҷ як аз ҷараёнҳои мазкур, ки ҳадафшон таъмини сулҳу амният барои ҷаҳонӣ буда, бо вучуди ҳамаи имкониятҳо ва тавоноҳои дар ихтиёрашон буда, натавонистаанд як ҷаҳони орому осоиштаро барои инсонҳо ба армуғон оваранд. Баръакс, ҳарду гурӯҳ чизе ҷуз ҷангу хушунат аз тариқи ифротгароӣ терроризм ва миллионҳо инсонӣ кушташуда ба башарият тақдим накардаанд. Дар натиҷа метавон чунин бардошт кард, ки ҳатман ишқолоте дар ҳарду тафаккур вучуд дорад, ки натавонистааст онҳоро ба аҳдофи аз пеш тарсимкардашон бирасонад. Вазифаи як андешманду сиёсатмадор он аст, ки битавонад барои ин вазъи пурошӯби ҷаҳон чорае бияндашад. Ӯ бояд нисбат ба ин ҳолати ҷаҳонӣ кунунӣ беаҳаммият набуда, андешаи худро барои ислоҳи вазъи мавҷуд пешниҳод намояд. Ин ки фикри ӯ дар ҳаллу рафъи тамоми мушкил муваффақ бошад ё набошад, мвзӯи асли нест, балки муҳим он аст, ки ӯ вазифаи худро ҳамчун мутафаккири сиёсатмадор анҷом додааст.

Дар таъриху тамаддуни инсон ҳеҷ гурӯҳ, фарҳанг, миллат, тамаддун ва қавмиате нагузаштааст, ки барои худ ҳадафҳо ва арзишҳои надошта бошад. Ин масъала назди тамоми башарият, ҳатто худ пайравони реализм низ исбот шуда, ғайри қобили инкор мебошад. Зеро тамоми ҳадафи пайравони реализм аз ин ки мавзӯи ҷанг ва касби қудратро матраҳ кардаанд, расидан ба сулҳу амният ва манови миллатҳо мебошад. Ҳарчанд ки онро дастнаёфтани медонанд ва ба зоҳир дар сатҳи фикру идея, чунин андешаеро тарафдорӣ кардаанд, аммо дар амал низ роҳу равиши паймудашон нодуруст ва хато

мебошад [14, с.33//1, с.92-138]. Аз тарафи дигар, барои расидан ба ҳадафҳо ва арзишҳо, намешавад воқеият ва имкониятҳои мавҷуди башариятро дар назар нагирифт. Балки ҳатман бояд бо таваҷҷуҳ ба онҳо роҳи расидан ба амнияти оромишро пайдо намуд. Дар натиҷа ин ишқол ба назарияи идеалистӣ ворид аст, ки ҳамаро хубу сулҳомез тасаввур карда, аз воқеияти душманиҳову шароратҳои баъзе тарафҳои арсаи ҷаҳонӣ ғифлат мекунад. Ба таъбири дигар, бо нигоҳе воқеъбинона ба фазои ҷаҳонӣ, бояд ба самти ҳадафҳои дастфотани ҷомеа ҳаракат кард. Зеро бар ҳамагон маълум аст, ки на ҳама комилан хубанд ва на ҳама сар то по бадзот.

Лозим аст таваҷҷуҳ шавад, ки он ҳадафҳо ва арзишҳо бояд вижагӣ дошта бошанд, ки битавон ҳамчун як ҳадаф ва арзиши ҳақиқию қобили дастрас онҳоро пешниҳод намуд. Хусусиятҳои аз ҷумлаи ақлонӣ будан, муътадил будан, қобили дарк будан. Яъне, ҳадафҳо ва арзишҳо бояд бо ақлу мантиқ интиҳоб шуда ва муътадил бошанд. Илова бар ин, бояд дарбаргирандаи ҳамаи масъалаҳои мубраму зарурии ҷомеа ва давлат бошанд. Ҳамчунин, бояд қобилияти онро дошта бошад, ки барои расидан ба он имконияти барномарезӣ ва ҳадафгузорӣ вучуд дошта бошад. Вижагии муҳимми дигари ҳадафҳо ва арзишҳо иҷтимоӣ ва воқеӣ будани онҳост. На он, ки дар пушти тафаккуроти дур аз воқеиятҳои ҷаҳонӣ ва бо ҳаёлоту фарзияҳои сохтагӣ интиҳоб ва пешниҳод шуда бошанд. Зеро, ҳаракат ба сӯи ҳадафҳо ва арзишҳои дур аз воқеияти ҷомеаи ҷаҳонӣ, рафтан ба сӯи нуқтаи дур ва ғайри қобили дастрас мебошад. Аз тарафи дигар, реализм будан бидуни таъйини аҳдофи мушаххас ва муайян накардани ояндаи равшан барои миллатҳои ҷаҳон ҳам, дар ҳақиқат истодан дар як нуқта ва баргашт ба гузашта мебошад. Ҳадаф аз зикри ин нуқтаҳо он буд, ки реализм ва идеализм бо вижагӣҳои мазкур, метавонанд ҳаракат ба сӯи ояндаи равшану маълуми миллатҳо ва пешрафту тавсеаи ҳақиқии онҳоро замонат намояд.

АДАБИЁТ

1. Александр, В. Social theory of International politics. Cambridge: Cambridge: University Press, 1999м.
2. Баширия, Ҳ. Омӯзиши дониши сиёсӣ. -Техрон: Нигоҳи муъосир, 1381ш.
3. Бузан, Б. From International to World Society? English School Theory and the Social Structure of Globalization. Cambridge: Cambridge University Press, 2008м.
4. Валтер, Ч. Мантиқи равобити байналмилал. Тарҷумаи Довуди Ҳайдарӣ. -Техрон: Вазорати умури хориҷӣ, 1373ш.
5. Вангер, Р. Х. Theory of International Politics. Michigan: University of Michigan Press, 2008м.
6. Гилпин, Р. The Richness of the Tradition of the political Realism. New-York: Columbia University Press, 1986м.
7. Гоббс, Т. Leviathan. Тарҷумаи Ҳусайни Баширия. -Техрон: Най, 1389ш.
8. Дай, З. Why Comply? The Domestic Constituency Mechanism. Маҷаллаи “International Organization” – 2008м. – №: 59.
9. Даниловис, Р. The Kantian Liberal Pease. “American Journal of Political Science” – 2009м. – №: 51.
10. Козимӣ, С.А. Равиш ва биниш дар сиёсат. Техрон: Вазорати умури хориҷӣ, 1374ш.
11. Конт, В. Воқеъгарой ва сиёсати байналмилал. Тарҷумаи Муҳсини Соғарӣ. -Ҳамадон: Мухотаб, 1397ш.
12. Қосимӣ, Ф. Усули равобити байналмилал. -Техрон: Мизон, 1391ш.
13. Макиавелли, Никколо. Шаҳриёр. Тарҷумаи Маҳмуд Маҳмуд. -Техрон: 1380ш.
14. Мортон, Б. Амнияти миллӣ. Фаслномаи “Мутолиоти роҳбурдӣ” – 1377ш. – №: 2.
15. Роберт, П. War as a Commitment Problem. Маҷаллаи “International Organization” – 2009м. – №: 60.
16. Расулӣ, И. Даромаде бар муҳимтарин мафҳум ва истилоҳоти равобити байналмилал. –Техрон: Тисо, 1393ш.
17. Ричард, Л. In International Theory from Former Hegemony. Oxford, Oxford University Press, 2009м.
18. Теодор, А. Introduction to International Relations: Power and Justice. New-Delhi: Hall of India Private Limited, 1981м.
19. Ханс, Моргента. Сиёсати миёни миллатҳо. Тарҷумаи Ҳумайро Муширзода. -Техрон: Вазорати умури хориҷӣ, 1374ш.
20. Ҳаррал, А. On Global Order. Oxford: Oxford University Press, 2008м.

21. Шмидт, Б.С. On the History and Historiography of International Relations. London: Sage, 2002м.
22. Эммануэл, А. Studying Security Communication in theory comparison and History in Security community. Cambridge: Cambridge University Press, 1988м.

НАҚШ ВА ҚОЙГОҲИ АНДЕШАИ ИДЕАЛИЗМ ВА РЕАЛИЗМ ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Баъзе масъалаҳо дар таҳқиқоти соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ мавҷуданд, ки қараёнҳои фикрию идеяҳои асосӣ дар миёни донишмандон аз баҳсу баррасӣ перомунӣ онҳо сарчашма мегиранд. Яъне, он масоил зербинои парадигмаҳо ва қараёнҳои фикрие ҳастанд, ки бидуни онҳо наметавон дар дониши равобити байналмилалӣ ба баҳси илмӣ пардохт. Ҳамчунин, ҳар донишманду мутафаккире бояд мавқеи фикрии худро дар бораи он масъалаҳо равшан намояд. Он масоили бисёр муҳим, тарзи тафаккури идеалистӣ ва реалистӣ мебошад. Аз он хотир, ки таҳлили тамоми воқеаҳои ҷаҳон бар асоси ин ду навъ тафаккур мебошад, равишҳои асли дар таҳқиқоти илмӣ ва таҳлилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ низ бо таъсирпазирӣ аз ҳамин равиҳо таҳаққуқ меёбанд. Пас, лозим аст ин ду нигоҳ ва қорҷубаи назарӣ-методиӣ онҳо аз лиҳози илмӣ мавриди баҳси дақиқтар қарор гиранд. Нигоҳи асосии ин мақола низ ба ҳамин масъала равона шуда, онро мавриди баҳсу баррасии илмӣ қарор медиҳад.

Калидвожаҳо: идеализм, реализм, инсонмехварӣ, давлатмехварӣ, ахлоқ ва сиёсат, амният, беназмӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, баробарии қудрат.

РОЛЬ И ПОЗИЦИЯ ИДЕАЛИЗМА И РЕАЛИЗМА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Есть много вопросов, связанных с исследованием международных отношений, которые в основном начинаются с идей и рассуждений ученых. Это означает, что в основе научных парадигм и процессов научного мышления лежат основы, без которых знание международных отношений не может быть оспорено. Каждый научный спор и парадигма мыслей в каждой сфере науки проходит через этот процесс. Это предмет, в котором все ученые и мыслители должны сначала определить свою позицию в рамках изучения этого процесса и начать проводить свои исследования. Ученые и мыслители в данной области, конечно, должны прояснить свою позицию по этому вопросу, а затем провести собственное исследование. Это реалистичные и идеалистические походы для изучения и анализа международных отношений. Кроме того, мировые события в основном изучаются с учетом этих двух типов мышления. Кроме того, политический и социальный анализ также находятся под сильным влиянием этих двух подходов. С этой точки зрения, необходимо обсудить особенности и обоснование этих двух факторов, чтобы сделать теоретическую и методологическую основу вокруг них более точной. Следовательно, каждый политолог должен четко изложить свою позицию по этим двум пунктам, чтобы выяснить, откуда и в чем причина его научного анализа и выводов. Основной упор в этой статье направлен на научное изучение и обсуждение этого подхода.

Ключевые слова: Идеализм, реализм, безопасности, беспорядок, гуманизм, международные отношения, государственность, баланс сил, этика и политика.

THE ROLE AND POSITION OF IDEALISM AND REALISM IN INTERNATIONAL RELATIONS

There are many issues connected to the study and research of international relations, which mostly start from the ideas and discourses of scholars. It means that there are the underpinnings of scientific paradigms and scientific thought processes, without which knowledge of international relations cannot be disputed. Every scientific debate and paradigm of thoughts of each sphere of science goes through this process. It is a subject that all scientists and thinkers should first determine their position within the study of this process and start conducting their research. Scientists and thinkers in the field, of course, must clarify their position on this subject and then conduct their own research. This is the realistic and idealistic debate in this article to study and analyze international relations. In addition, the world events are well studied with considering these two types of thinking, also, political and social analysis are also highly influenced by these two approaches. From this point of view, it is necessary to discuss the features and the rationale behind these two in order to make the theoretical and methodological framework around them more precise. The point is that every political researcher must make his position clear on these two points, to find out where the origin and the basis of his scientific analyzes and conclusions is. The focus of this article is directed to the scientific study and debate of this approach.

Keywords: Idealism, realism, international relations, peace and harmony, war and conflict, humanism, statehood, balance of power, ethics and politics.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саъдулоев Абдулвосит Ҳабибуллоев* – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, докторанти Ph.D, шӯъбаи муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 918-78-12-12. E-mail: Prof.asrt@mail.ru

Сведения об авторе: *Саъдулоев Абдулвосит Ҳабибуллоев* – Национальная академия наук Таджикистана, докторант (Ph.D) отделения международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки. Телефон: +992 918 78 12 12. E-mail: Prof.asrt@mail.ru

Information about the author: *Abdulvosit Khabibulloevich Saduloev* - National Science Academy of the Tajikistan, doctoral candidate (Ph.D), Department of International Relations, **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue. E-mail: **Prof.asrt@Mail.ru** Phone: **+992 918 78 12 12.**

УДК : 1 (091)

ФАҲМИШИ ФУНДАМЕНТАЛИСТИИ АДОЛАТИ ИҶТИМОӢ

Мангитов М.

Донишгоҳи давлатии молиявӣи ҷумҳурии Тоҷикистон

Масъалаи адолати иҷтимоӣ яке аз масъалаҳои бисёр хассос ва баҳсноку доманадор дар таърихи ҷамъияти инсонӣ мебошад, зеро муносибат ба масъалаи мазкур ва ҳалли он як хел набуд ва нест. Ин гуногунрангиву пуртазодӣ дар тӯли таърихи ҷамъият фаҳмишҳо ва таълимоту назарияҳои гуногунро ба вуҷуд овард. Зеро, дар атрофи он на танҳо дар доираи таълимоти динӣ, балки берун аз он низ баҳсҳои гуногун ва ҳатто зид чараён гирифтааст, ки хусусияти якхела надоранд. Муносибати гуногун доштан ба масъалаи адолати иҷтимоӣ ва моҳияти он дар доираи фаҳмиши динӣ ва ғайридинӣ аз мураккабии проблемаи мазкур шаҳодат медиҳад.

Агар дар доираи фаҳмиши динӣ аз мавқеи ислом назар кунем, он гоҳ мебинем, ки он сирф мафҳуми теологӣ буда, ҳамчун сифати Аллоҳ зоҳир мешавад, зеро эътиқод ба “адолати илоҳӣ” яке аз ҳукмҳои асосии ислом ба шумор меравад. Аз тасдиқи адолати кулли Аллоҳ нисбат ба “офаридаҳои хеш” ҷиҳатҳои дигари таълимоти мазкур зоҳир мешавад. “Адолати илоҳӣ” барои ҳамаи мусулмонон як хел раво дониста мешавад, яъне ҳамаи онҳо дар назди Аллоҳ “баробар” мебошанд. Ин фаҳмиши ягона нест, зеро ба проблемаи мазкур тобишҳои гуногун дода, онро аз мавқеи дигари динӣ низ ҳал мекунанд. Масалан, баъзе идеологҳои муосири исломӣ ин мафҳумро танҳо нисбат ба “муруфиаи боадолатона” баррасӣ мекунанд. Инчунин, дар ин доира метавон гуфт, ки муносибати равияҳои идеявии традиционалистӣ, модернизм ва фундаментализми исломӣ оид ба проблемаи адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа якхел нест. Ҳар яке он фаҳмиши худро аз мавқеи идеявии хеш ба мафҳуми адолати иҷтимоӣ дохил мекунад.

Пайравони равияи идеявии традиционализм проблемаи адолати иҷтимоиро дар контексти умумии таълимоти ислом дида мебароянд, ки ягон хусусияти хос надорад. Он ба нишондодҳои Қуръон ва дигар сарчашмаҳои динӣ асос ёфта, дар чараёни умумии таълимотҳои дигари идеявӣ сурат гирифтааст. Фаҳмиши традиционалистӣ, асосан характери соф теологӣ дошта, аз доираи фаҳмиши иҷтимоӣ дур аст ва он бори дигар тағйирнаёбандагии асосҳои таълимоти дини исломро оид ба масъалаи мазкур собит мекунад.

Мавқеъ ва муносибати равияи идеявии модернизм оид ба масъалаи адолати иҷтимоӣ сифатан фарқ мекунад, зеро он ҳалли проблемаи мазкурро дар чараёни умумии ҳалли масъалаҳои ҷамъиятӣ, ки характери фундаменталӣ доранд, дида мебарояд. Модернизм асосан назарияи иҷтимоии буржуазияи хурд аст, ки тарафдори таҷдиди назар кардани тамоми системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, бахусус муносибатҳои иқтисодӣ, ки худ бештар ба онҳо манфиатдоранд. Дар ин асос, модернизм муносибати худро ба ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа муайян карда, ба он характери иқтисодиву иҷтимоӣ медиҳад, ки яке аз омилҳои муайянкунанда аст. Буржуазияи хурд, ки худ барандаи афкори таҷдиди ҷомеа аст, адолати иҷтимоиро яке аз воситаҳои ҳалли боадолатонаи проблемаҳои иқтисодӣ меҳисобад. Бахусус, масъалаи моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот, ки ҳамчун элементи иқтисодӣ озод дида баромада мешавад. Чунин ҳолат имконият медиҳад, ки озодии инсон ва ҳуқуқи манфиатҳои он таъмин ва ҳимоя карда шавад, ки ин бевосита ба ҳалли проблемаи адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа алоқаманд аст.

Агар фаҳмиши динӣ ва ғайридинӣ оид ба адолати иҷтимоиро қиёс кунем, он гоҳ мебинем, ки то кадом андоза онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Вале як чиз ин ду фаҳмишро муттаҳид мекунад, ки он қисман ва ё пурра ба асос гирифтани заминаи

иктисодии проблемаи мазкур аст. Ин яке аз элементҳои асосӣ ва муҳимми адолати иҷтимоӣ буда, моҳияти онро нишон медиҳад. Бесабаб нест, ки дар тӯли таърихи инкишофи ҷамъият вобаста ба дигар шудани ҳаёти иқтисодӣ фаҳмиши адолати иҷтимоӣ низ тағйир ёфтааст. Дар ин замина, як қатор таълимот ва назарияҳои гуногуни иҷтимоӣ пайдо шудаанд, ки хусусияти ягона нашошта, аз фаҳмиши воқеии проблема то утопияи иҷтимоӣ омада расиданд.

Идеализатсия қардан ва ё дар доираи принципҳои таълимоти динӣ ва ғайридинӣ нишон додани адолати иҷтимоӣ ин надонистан ва ё инкор қардани заминаи иқтисодии он аст. Зиеда аз он, муайян қарда натавонистани нақши иқтисодӣ дар ҷамъият ва надониستاني меъёри муайянқунандаи адолати иҷтимоӣ ба фаҳмишҳои гуногуни диниву ғайридинӣ оварда расонид. Бояд гуфт, ки дар таълимот ва назарияҳои гуногун элементи иқтисодии адолати иҷтимоӣ бевосита инкор қарда намешавад ва ҳамчунон, асоси муайянқунандаи он низ доништа намешавад, ки ҳалли дихотомии проблемаро нишон медиҳад. Бо вучуди ин, проблемагузори ва ҳалли он дар доираи ин фаҳмишҳо бештар ба сӯйи ҷиҳатҳои иҷтимоии масъала нигаронида шудааст, ки моҳияти адолати иҷтимоиро то дараҷае нишон медиҳад. Зиеда аз ин, надонистан ва ё инкори бевоситаи нақши муайянқунандаи ҳастии ҷамъиятӣ нисбат ба шуури ҷамъиятӣ ба ҳулосаҳои иррационалӣ оид ба проблемаи мазкур оварда мерасонад, ки характери утопиявӣ доранд. Чунин ҳолатро на танҳо дар назарияҳои ғайридинӣ, балки онро дар таълимотҳои гуногуни динӣ низ دیدан мумкин аст, ки дар мафҳуми адолати иҷтимоӣ принципҳои динӣ ҷой қарда шудаанд. Теологикунони мафҳуми адолати иҷтимоӣ ин ба таълимоти динӣ додани хусусияти гуманистӣ мебошад, ки дар он “муҳаббати илоҳӣ” нисбати муътақидони худ ифода ёфтааст.

Дар ин доира, метавон гуфт, ки яке аз масъалаҳои марказии таълимоти динӣ, бахусус дини ислом ин адолати иҷтимоӣ мебошад, ки ба воситаи он баробарии аҳли ҷомеа фаҳмида ва амалӣ қарда мешавад. Масъалаи мазкур ҳамчун воситаи амалисозии талаботҳои асосии ислом буда, баробари пайдо шудани он ба вучуд омадааст. Дар ҷараёни таърихи инкишофи ислом мафҳуми адолати иҷтимоӣ ҳамчун як элементи асосӣ ва муҳимми он тағйир ёфта, мазмунан ва амалан дигар шудааст, яъне то дараҷае моҳияти худро дигар қардааст. Дар тағйирёбии мазмун ва моҳияти адолати иҷтимоӣ дар ислом на танҳо инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсир расонидааст, балки инчунин, нақши илоҳиётшиносон ва фақеҳони ислом низ хеле муосир аст, зеро ба воситаи тафсир ва ташреҳи он масъалаи мазкур аз бисёр ҷиҳат дигаргун шудааст.

Бахусус, дар назарияҳои динӣ-иҷтимоии муосир, ки раванди инкишофи исломро дар шароити кунунӣ нишон медиҳанд. Аммо дар доираи таълимоти ислом низ масъалаи адолати иҷтимоӣ ҳалли ягонаи худро наёфтааст, ки ба он афкори гуногуни исломӣ далолат мекунад. Бо вучуди ин ихтилофот, тамоми илоҳиётшиносон ва фақеҳони ислом ва инчунин, идеологҳои муосири исломӣ дар таълимот ва назарияҳои гуногуни худ оид ба адолати иҷтимоӣ ба сарчашмаҳои асосии ислом истинод меоранд, яъне, пеш аз ҳама, ба Қуръон, суннат ва шарияти исломӣ. Хусусияти умумии ин таълимот ва назарияҳо дар он зоҳир мешавад, ки адолати иҷтимоиро яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳимми дини ислом меҳисобанд. Барои мисол, назарияи фундаментализми мазҳаби шиа ва сунниро дида баромадан мумкин аст.

Назарияи фундаментализми шиа аз бисёр ҷиҳат бо таълимоти Имом Ҳумайнӣ ва пайравони ӯ алоқаманд аст. Новобаста аз вучуд доштани баъзе ихтилофот дар фаҳмиши адолати иҷтимоӣ, идеологҳои мазҳаби шиа проблемаи мазкурро дар контексти иқтисодиёти исломӣ ва фаҳмиши принципҳои асосии таълимоти ислом дида мебароянд. Ба қавли онҳо, воситаи амалисозии адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа ин ба амал баровардани иқтисодиёти исломӣ мебошад. Чунки “иқтисодиёти исломӣ аз ҳамаи системаҳои иқтисодӣ дида прогрессивитар аст, зеро он дар асоси меъёрҳои исломии ташкил ва танзими фаъолияти хоҷагидорӣ вучуд дорад”[5,с.80]. Ин фикри худро ба он асос мекунад, ки иқтисодиёти исломӣ ба инсон фаъолияти озоди иқтисодӣ дода, ӯро соҳиби моликияти хусусӣ мекунад. Аз тарафи дигар, иқтисодиёти исломӣ моликияти бо меҳнати худ бадастомадаи шахсро ҳақ доништа, онро эътироф мекунад. Ба ин восита ҷамъшавии

воситаҳои истехсолотро дар дасти як гурӯҳ рад карда, адолати иҷтимоиро дар фаъолияти хоҷагидорӣ амалӣ месозад. Дар ҳалли масъалаҳои гуногуни иқтисодӣ идеологҳои шиа онро ба асос мегиранд, ки омили ахлоқӣ-динӣ муайянкунанда буда, воситаи “наздик шудан бо Аллоҳ” мебошад. Ин ва дигар таълимоти фундаментализми шиа аз он шаҳодат медиҳад, ки бо назардошти баъзе хусусиятҳои фарқкунанда он дар масири ягонаи таълимоти ислом ҷараён мегирад. Чунин хусусиятро дар афкори намоёндагони фундаментализми мазҳаби суннӣ низ дидан мумкин аст, аммо он аз бисёр ҷиҳат сифатан фарқ мекунад.

Доираи масъалагузорӣ ва ҳалли он дар фаҳмиши фундаментализми мазҳаби суннӣ оид ба адолати иҷтимоӣ аз мавқеи радикализми исломӣ ҳалли худро ёфтааст. Фаҳмиши максималистии моҳияти адолати иҷтимоӣ хусусияти ҳамаи фундаменталистони мазҳаби суннӣ набуда, балки қисме аз онҳо мебошад. Ин маънои онро дорад, ки на ҳамаи аҳзоб ва ташкилотҳои фундаментализми мазҳаби суннӣ дар ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ дар як мавқеъ меистанд. Барои он ки дар баробари фаҳмиши радикалии масъала, инчунин, фаҳмиши эътидолии он низ вучуд дорад, ки ҷудоии онҳоро нишон медиҳад. Аммо дар байни ин ду ҷараёни фундаментализми суннӣ, яъне фундаменталистони радикалӣ ва эътидолӣ як умумият дида мешавад, ки он дар назария ва таълимоти худ кӯшиши бунёди асосҳои фундаменталии исломро доранд. Дар ҳамин асоси чигунагии ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ зоҳир мешавад. Ба қавли онҳо, асоси бунёди ҷомеаи исломӣ аз амалӣ кардани адолати иҷтимоӣ сар мешавад. Бо вучуди яке аз масъалаҳои асосии бунёди ҷомеаи исломӣ донишмандони адолати иҷтимоӣ, дар байни бунёдгароёни исломӣ фикри ягона вучуд надорад, зеро онҳо фаҳмиши мазкурро аз мавқеъҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Фарқи байни онҳо, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мешавад, ки роҳи усулҳои амалисозии адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа характери гуногун дорад, яъне эътидолӣ ва ғайриэътидолӣ.

Фундаменталистони эътидолӣ дар таълимоти худ оид ба бунёди ҷомеаи исломӣ ба масъалаи адолати иҷтимоӣ диққати зиёд медиҳанд, ки дар ин бора 50 (панҷоҳ) пешниҳоди ислохотхоҳонаи Ҳасан ал-Банно (асосгузори ташкилоти “Ихвон ул-муслимин”) ва дигар таълимоти пайравони ӯ шаҳодат медиҳад. Ба қавли онҳо, эҳёи асосҳои ислом ва бунёди ҷомеаи исломӣ аз эҳёи адолати иҷтимоӣ ва амалисозии он оғоз меёбад. Ин имконият медиҳад, ки асосҳои ҷомеаи муосир бо роҳи исломикунони он дигар карда шуда, ба ҷомеаи исломӣ табдил дода шавад, ки дар ин ҷо адолати иҷтимоӣ нақши охириро намебозад.

Муносибати фундаменталистони радикалӣ (ифротгаро) ба масъалаи мазкур сифатан фарқ мекунад, зеро мақсад ва мароми онҳо, пеш аз ҳама, ин гирифтани ҳокимияти сиёсӣ ва бунёди ҷомеаи исломӣ мебошад. Баъд аз он, дар асоси шароити нави бавучудодаи ҷамъиятӣ ҷараёни амалисозии адолати иҷтимоӣ оғоз меёбад. Дар ин ҷо масъалаи адолати иҷтимоӣ ба дараҷаи дуҷум гузашта, характери стратегӣ надорад, балки характери декларативӣ дорад, бо вучуди он ки яке аз масъалаҳои фундаменталии бунёди ҷомеаи исломӣ маҳсуб меёбад. Дар ин мавқеъ, бо баъзе фарқиятҳои ҷузъӣ, қариб тамоми намоёндагони аҳзоб ва ташкилотҳои фундаментализми радикалӣ меистанд, ки характери муайянкунанда надоранд.

Дар доираи ин масъала назари яке аз идеологҳои фундаментализми муосири исломӣ Сайид Қутбро дида баромадан мумкин аст. Барои фаҳмидани таълимоти Сайид Қутб оид ба адолати иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, ба асари ӯ “ал-Адала ал-иҷтимаийя фил-ислам” рӯ меорем, ки он бо пуррагӣ ба масъалаи мазкур ва паҳлӯҳои он бахшида шудааст. Ин асар характери фундаменталии ҳалли масъалаи адолати иҷтимоиро аз мавқеи радикализми исломӣ нишон медиҳад. Дар он ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ дар алоқамандӣ бо ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ дида баромада шудааст. Ин маънои онро дорад, ки Сайид Қутб масъалаи адолати иҷтимоиро як қисми таркибии иқтисодиёти исломӣ доништа, онро дар контексти масъалаи мазкур ҳал кардани аст. Дар навбати худ, ҳалли масъалаи адолати иҷтимоиро бо ҳалли масъалаи бунёди ҷомеаи исломӣ алоқаманд мекунад, ки он як ҷузъи таркибии таълимоти иҷтимоии ӯ мебошад. Барои нишон додани баргариши иқтисодиёти исломӣ дар заминаи ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ Сайид Қутб ба таҳлили ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии ба ном давлатҳои исломӣ мегузарад. Асосан низоми иқтисодии

онҳоро танқид карда истода, мавҷудияти ҷиҳатҳои манфӣ ва регрессивии онҳоро нишон медиҳад, ки барои ҷомеаи исломӣ мақбул нест, зеро, ба қавли ӯ, як сабаби нобаробарӣ дар ин давлатҳои ба ном исломӣ ин риоя накардани принципи адолати иҷтимоӣ мебошад. Ин нобаробарии иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, дар тақсими нодурусти боигариҳои ҷомеа ба амал омада, боиси беадолатӣ, қашшоқӣ, беҳуқуқӣ ва бадахлоқии аҳли ҷомеа шудааст. Ба қавли Сайид Қутб, ин “ботлоқи бӯгин (яъне ҷомеаи муосир - М.М.) принципи адолати иҷтимоиро то ба дараҷаи номаълум вайрон карда, принципи баробарии имкониятҳо ба як чизи хандаовар табдил додааст” [8, с.9]. Ҳол он ки тақсими боадолатонаи боигариҳои табиӣ ва ҷамъиятӣ дар байни аҳли ҷомеа метавонад сарчашмаи баробарӣ ва “бародарии” аҳли ҷомеа гардад. Ин омили ягона ва муайянкунанда нест, зеро он на ҳама вақт амалишаванда аст. Барои ҳамин воситаҳои дигари амалисозии адолати иҷтимоӣ дар низоми иқтисодии исломӣ мавҷуд аст, ки характери маҳдудкунанда доранд. Яке аз ин гуна воситаҳо ин ҷорӣ кардани андоз ва таҳримоти исломӣ мебошад, ки ҳамчун воситаи нигоҳ доштани ҷамъаҳои сарватҳои табиӣ ва ҷамъиятӣ дар дасти як гурӯҳи хурди одамон мебошад ва ин метавонад баробарии иҷтимоиро дар ҷомеа ба вучуд биёрад.

Ҳамин тавр, дар ҷомеаи исломӣ баробарии иҷтимоӣ ва ё худ “бародарии иҷтимоӣ” ба вучуд меояд, ки он дар асоси адолати иҷтимоӣ ва амалисозии талаботи шариати исломӣ ҷараён мегирад. Вале ин баробарӣ ва ё “адолат ба маънои бунёди асосҳои иқтисодии низоми боадолати иҷтимоӣ-иқтисодӣ фаҳмида намешавад, балки он ҳамчун асосҳои сиёсӣ, маънавӣ-динӣ ба ном ҷомеаи боадолати исломӣ фаҳмида мешавад” [1, с.223].

Чи хеле ки дар боло зикр шуд, Сайид Қутб масъалаи адолати иҷтимоиро бо масъалаи иқтисодиёти исломӣ алоқаманд мекунад ва вазифаи асосии иқтисодиёти исломиро дар амалисозии адолати иҷтимоӣ ва бунёди ҷомеаи исломӣ мебинад, ки он таъмини ҳуқуқҳои асосии инсон мебошад. Бояд гуфт, ки фаҳмиши радикалии адолати иҷтимоӣ баробарии иқтисодиро ба маънои томаш дар назар надорад, балки он характери нисбӣ дошта, асосан баробарии маънавиро дар назар дорад. Зеро баробарии маънавӣ нисбат ба баробарии моддӣ муқаддамтар аст, чунки ба қавли Сайид Қутб, “кӯшиш барои баробарӣ, аввал дар рӯҳи инсон пайдо мешавад ва баъд аз он ба баробарии моддӣ мегузарад” [7, с.51]. Агар ба таври дигар гӯем, дар ҷомеаи исломӣ асосан баробарии маънавӣ вучуд дорад, на ин ки баробарии моддӣ, зеро он аз моҳияти таълимоти ислом бармеояд ва омили муайянкунандаи ҳаёти ҷамъиятӣ нест.

Сайид Қутб қайд мекунад, ки дар амалисозии адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа нақши роҳбари давлат хеле калон аст, зеро ӯ дар асоси талаботи шариати исломӣ ва дигар сарчашмаҳои динӣ амал карда истода, адолати иҷтимоиро таъмин ва ҷорӣ мекунад. Барои тақвияти фикри худ Сайид Қутб ба ояти зерин ишора мекунад: “Дар ҳақиқат Аллоҳ адолатро фармудааст” [16:90].

Аз тарафи дигар, Сайид Қутб амалисозии адолати иҷтимоиро дар ҷомеа дар асоси алоқаи мутақобилаи байни манфиати шахсӣ ва ҷамъиятӣ мебинад, ки он ёрии байниҳамдигарии аъзоёни ҷомеа, яъне гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва давлат, озодии вичдон ва имон мебошад. Ислом ёрии байниҳамдигарии гурӯҳҳои иҷтимоиро ҳамчун масъулият ва вазифаи ҳар як фард дар назди худ, оила ва ҷамъият мебинад. Ба ин восита, қайд мекунад Сайид Қутб, “дар асоси тавозуни иҷтимоӣ дар ҷомеаи исломӣ адолати иҷтимоӣ амалӣ мешавад. Адолати иҷтимоӣ дар ислом дар асоси се чиз, яъне озодии мутлақи рӯҳӣ, баробарии ҳамаҷонибаи инсон ва алоқаҳои ҷудонопазири ҷамъиятӣ вучуд дорад” [7, с.35]. Ба ибораи дигар, барои амалисозии адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа бояд аввал муносибати баробарро нисбат ба моликияти хусусӣ ба воситаҳои истехсолот ба вучуд овард ва баъд аз он, озодии маънавӣ ва алоқаҳои ҷамъиятиро барқарор намуд. Агар ба назарияи адолати иҷтимоии Сайид Қутб нигоҳ кунем, мебинем, ки он ягон хусусияти оригиналӣ надорад, зеро масъалаи мазкурро дар асоси фаҳмиши ортодоксӣ ҳал кардааст. Хусусияти ягонаи назарияи мазкур аз он иборат аст, ки характери радикаливу максималистӣ дошта, ба сӯйи экстримизми динӣ мебарад.

Сайид Қутб на танҳо масъалаи адолати иҷтимоиро дар ҷомеа чунин ҳал кардааст, балки, инчунин, масъалаҳои дигари марбут ба ҳаёти ҷамъиятиро низ аз мавқеи радикализми динӣ ҳал намудааст. Чунин хусусият гирифтани назарияи иҷтимоии ӯ

сабабҳои объективӣ дорад. Пеш аз ҳама, набудани прогресси ҷамъиятӣ дар давлатҳои ба ном исломӣ мебошад, ки моҳияти таълимоти исломро таҳриф карда, онро ба як эътиқоди хушку холи табдил додаанд. Чунин ҳолат Сайид Қутбро водор кард, ки дар контексти бунёди ҷомеаи исломӣ проблемаи адолати иҷтимоиро дар заминаи фаҳмиши бунёдиву радикалии он дида барояд. Назарияи фундаменталистии Сайид Қутб оид ба ҳалли масъалаи мазкур ягон хусусияти навоарӣ надорад ва он эҷоди пурраи ӯ ҳам нест, бо вучуди ин Сайид Қутб ба таълимот ва ё нуқтаи назари ягон фақеҳ ва ё илоҳиётшиноси ислом истинод намеорад. Ин ҷиҳати назариясозии ӯ характери соф субъективӣ дошта, алоқамандии он бо дигар назарияҳо зоҳир намешавад. Асосан Сайид Қутб таълимоти худро дар заминаи оятҳои Қуръон, суннат ва шариати исломӣ ба вучуд овардааст, ки мисоли онро дар асараш “ал-Адала ал-иҷтимаийя фил-ислам” ва инчунин дигар асарҳои дидан мумкин аст.

Ҳамин тавр, Сайид Қутб ва дигар намояндагони фундаментализми муосири исломӣ проблемаи адолати иҷтимоиро дар ҷамъият дар доираи фаҳмиши эътиқодӣ ва радикалии он ҳал намудаанд.

АДАБИЁТ

1. Ахмедов С. “Ислам и общество” во взглядах С. Кутба и других идеологов “Братьев мусульман” / С. Ахмедов // Современный ислам: проблемы политики и идеологии. -М., 1985. - Вып.3. -Часть 1.- 235 с.
2. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. -М.: Наука, 1988. - 207 с.
3. Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока / Сборник статей. -М.: Наука, 1986. - 237 с.
4. Ислам. Маълумоти мухтасар / [Иванов Н.А., Комилов С.Х. в.ғ.].- Душанбе: Ирфон, 1990. - 144 с.
5. Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики / Сборник статей. - М.: Наука, 1985. - 279 с.
6. Мангитов М. Фундаменталистская концепция общественного развития /М.Мангитов. - Душанбе: Матбуот, 2004. - 102 с.
7. Сайид Қутб. ал-Адала ал-иҷтимаийя фил- ислам. - ал-Қаҳира, 1969. - 294 с.
8. Сайид Қутб. Маъракат ул-ислам вар-раасмалийя.- ал-Қаҳира, 1951.- 275 с.
9. Сайид Қутб. Маалим фит-тариқ.- ал-Қаҳира, 1965. - 167 с.
10. Шарипова Р.М. Концепции “национального просвещения” в мусульманских странах. Соотношение ислама и секуляризации / Р.М. Шарипова. - М.: Наука, 1991. - 143 с.

ФАҲМИШИ ФУНДАМЕНТАЛИСТИИ АДОЛАТИ ИҶТИМОӢ

Мақола ба яке аз масъалаҳои муҳими ислом, яъне фаҳмиши фундаменталистии адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа баҳшида шудааст. Зеро масъалаи мазкур актуалӣ буда, бо протсессҳои ҷаҳони муосир зич алоқаманд аст. Идеологҳои фундаментализми исломӣ проблемаи адолати иҷтимоиро дар ислом ба воситаи таълимоти худ тарғиб карда, онро яке аз элементҳои бунёди ҷомеаи исломӣ меҳисобанд. Дар ин замина баргариши адолати иҷтимоиро дар ислом нисбат ба ҷомеаи муосир нишон медиҳанд. Доир ба ҳалли масъалаи адолати иҷтимоӣ чи фундаментализми шиа ва чи фундаментализми сунний дар мавқеи ягонаи идеологӣ меистанд. Вале дар стратегияи амалисозии он сифатан фарқ мекунад. Бо вучуди ин, фундаментализми исломӣ дар роҳи бунёди ҷомеаи исломӣ қарор дорад, ки он ба адолати иҷтимоӣ асос ёфтааст.

Калидвожаҳо: фундаментализм, адолати иҷтимоӣ, ҷомеаи исломӣ, теология, радикализм, дихотомия, шиа, суннат, экстремизми динӣ, иқтисодиёти исломӣ, традиционализм, модернизм.

ФУНДАМЕНТАЛИСТСКОЕ ПОНИМАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

Статья посвящена одной из главных проблем ислама фундаменталистскому пониманию социальной справедливости, ибо данная проблема является актуальной и связана с протекающими процессами современного мира. Идеологи исламского фундаментализма в своих учениях, пропагандируя проблему социальной справедливости в исламе, и тем самым считают ее одним из элементов создания исламского общества. На этой основе указывают на превосходство социальной справедливости в исламе над современным обществом. При решении вопроса о социальной справедливости фундаменталисты шиитского и суннитского толка исходят из единой идеологической основа. Однако в плане стратегии ее реализации их взглядыотличаются. Несмотря на это, исламские фундаменталисты стоят на пороге создания исламского общества, которое основывается на социальной справедливости.

Ключевые слова: фундаментализм, социальная справедливость, исламское общество, теология, радикализм, дихотомия, шиизм, суннизм, религиозный экстремизм, исламская экономика, традиционализм, модернизм.

FUNDAMENTALIST UNDERSTANDING OF SOCIAL JUSTICE

The article is devoted to one of the main problems of Islam, that is, a fundamentalist understanding of social justice, because this problem is relevant and is associated with the ongoing processes of the modern world. The ideologists of Islamic fundamentalism in their teachings propagandizing the problem of social justice in Islam and thereby consider it one

of the elements of creating an Islamic society. On this basis, they point to the superiority of social justice in Islam over modern society. In addressing the issue of social justice, Shiite and Sunni fundamentalists are on the same ideological platform. However, in terms of the strategy for its implementation are different. Despite this, Islamic fundamentalists are on the verge of creating an Islamic society based on social justice.

Keywords: fundamentalism, social justice, islamic society, theology, radicalism, dichotomy, shiism, sunnism, religious extremism, islamic economy, traditionalism, modernism.

Маълумот дар бораи муаллиф : *Мангитов Маишраб* – Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: **+992 933 66 91 31**

Сведения об авторе : *Мангитов Маишраб* –Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: **+992 933 66 91 31**

Information about the author: *Mangitov Mashrab* –Tajik state finance and economics University, candidate of philosophic sciences, docent of Department of humanitarian sciences. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov str. 64/14. Phone: **+992 933 66 91 31**

УДК :122/129

ТАМОҶОЛОТИ АРЗИШӢ ВА НАҚШИ ОНӢО ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТ

Таҳминаи Тураҳон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Агар ба таърихи ташаккули ҳаёти инсон назар афканем, мушоҳида менамоем, ки инсоният аз замони пайдоиши худ барои қонеъ гардонидани талаботҳои худ талош меварад. Инсон мавҷудотест, ки дар тӯли таърих ба офаридани арзишҳои моддӣ маънавӣ машғул аст ва тавассути ин арзишҳо талаботҳои ҳешро қонеъ мегардонад. Ин арзишҳои офаридаи инсон, дар навбати худ, омили асосии ташаккулдиҳандаи шахсияти ӯ маҳсуб меёбанд. Дар замони муосир масъалаи ташаккули шахсияти инсон ва ҳамаҷониба рушд додани малакаву қобилиятҳои фитрии ӯ яке аз масъалаҳои муҳими илмҳои ҷомеашиносӣ ба шумор меравад. Азбаски тамоилҳои арзишӣ дар рушди шахсияти инсон нақши калидӣ доранд, омӯхтани ин масъала аз манфиат холи нест. Бинобар ин, пеш аз ҳалли масъалаи мазкур мо бояд бидонем, ки худи мафҳуми арзиш чист ва аз нигоҳи фалсафӣ чӣ мазмуну моҳияте дорад?

Арзиш - унсурҳои фарҳангӣ аст, ки моҳият ва аҳамияташ ҳамеша мавриди муҳокимаю баҳсҳои файласуфон, равшаншиносон ва ҷомеашиносон қарор дорад. Арзишҳо дар рушду такомули инсон нақши муҳим доранд ва муносибати ӯро ба олам ва муҳити иҷтимоӣ муайян мекунанд.

Арзишҳо миёни унсурҳои фарҳангӣ афзалият доранд ва тамоми ҷомеашиносон онҳоро ба гурӯҳи «падидаҳои иҷтимоӣ» мансуб дониста, «арзишҳои иҷтимоӣ»-ро ҳамчун воҳиди эҷодии рушдёфтаю мутамаркази ҳар як фарҳанг эътироф менамоянд. Муҳаққиқи эронӣ М. Маҳдӣ қайд мекунанд, ки: «арзиш он чизест, ки фарҳанг ба он аз дидгоҳи меъёрҳои некию бадӣ рӯ меорад. Арзишҳоро унсурҳои маориф, эътиқодоти ахлоқию динӣ тавлид мекунанд, зеро инсонии иҷтимоӣ тибқи меъёрҳои ахлоқӣ таълим дода мешавад, ки «ҳар як чиз зебо, ҳақиқӣ ва нек мебошад» [6].

Ҷомеашинос Г. Роше, арзишҳоро ҳамчун асоси фаъолияти инсон эътироф карда менависад: «Арзиш тарзи рафтор ё амалест, ки онҳоро одам ё гурӯҳ ба ҳайси идеал эътироф мекунанд. Вақте ки амали инсон ё рафтори гурӯҳро ба он қиёс мекунанд, он гоҳ ба онҳо баҳо медиҳанд ва онҳоро мушаххас мегардонанд» [2].

Ба арзишҳо ҳаёт, саломатӣ, ишқ, оила, кӯдакон, хона, дӯстон, муошират, худамалигардонӣ дар кор, аз кор ҳаловат бурдан, некуаҳволии моддӣ, арзишҳои маънавӣ, пешрафти маънавӣ, дин, вақти фароғат, шуғли дӯстдошта, хушҳолӣ, худамалигардонии эҷодӣ, худомӯзӣ, мақоми иҷтимоӣ ва мавқеъ дар ҷомеа, озода (озодии интиҳоб, озолии сухан) ва амсоли инҳо мансуб буда метавонанд.

Дар шароити ҳозира масъалаи арзишҳо ва тамоилҳои арзишӣ яке аз масъалаҳои асосиест, ки объекти муҳокимаи муҳаққиқони соҳаи илмҳои ҷомеашиносӣ гардидааст.

Рафтору кирдори инсон аз шинохти воқеии арзишҳои зиндагӣ, баҳусус аз ҳамон арзишҳое, ки дар ниҳоди ӯ парвариш ва тарбият ёфтаанд ва аз фаҳмиши некию бадӣ сарчашма мегирад. Моҳиятан, ҳама одамон якхелаанд, фақат арзишҳо ва тарбияи онҳо мухталифанд. Вобаста аз он, ки тамоюлоти арзишӣ инсон чӣ гуна иваз мешаванд, шавқу завқ, рағбат, майлу хоҳиш, дӯстон ва ҳама он чизе ки замоне барояш муқаррарӣ менамуданд, тағйир мепазиранд. Тағйири ҳаёт, таҳаввулоти фикрӣ, муносибат ба муҳити атроф сараввал, аз тағйир додани арзишҳо оғоз меёбад.

Шинохт ва интиҳоби дурусти арзишҳо ба фаъолмандии шахс дар роҳи ба мақсад ноил шудан ва иҷрои вазифаҳои худ дар ҷомеа мусоидат мекунад. Арзишҳо дар ташаккули шахсият ҷойгоҳи махсус дошта, якчанд вазифаро иҷро мекунанд. Пеш аз ҳама, бояд қайд кард, ки маҳз тавассути арзишҳо инсон мавҷуди бохирад будан ва дар ҷомеа мавқеъ доштани худро дарк мекунад. Баъдан мефаҳмад, ки саломатӣ, ҳифзи шаъну шараф, ҳуқуқу озодаҳои худ, муҳаббат ба Ватан ва наздикони худ муҳимтарин арзишҳои инсонӣ мебошанд. Сеюм, инсон тавассути низомии арзишҳо амали худбаҳодиҳӣ ва худмуайянкунии шахсиро анҷом медиҳад.

Худи мафҳуми «тамоюлоти арзишӣ» (фр. orientation – нишондод) ба илмҳои ҷомеашиносӣ солҳои 20-уми асри XX ворид гардид. Муҳаққиқ В.Д.Ермоленко, тамоюлоти арзиширо ҳамчун «қисмати якҷояи низомофарандаи сохтори шахсият арзёбӣ мекунад, ки ба сифати ангеаи зиндагисоз, ҳадафмандии шахсиятро муайян мекунад ва яке аз усулҳои худтанзимгари ӯ мебошад» [3]. Яъне, ба ақидаи ин муҳаққиқ тамоюлоти арзишӣ дар шаклгирии маърифат ва ташаккули шахсияти инсон нақши асосӣ доранд ва барои худтанзимгарию ҳадафмандии фаъолияти он мусоидат менамоянд.

Дар мавриди шарҳи моҳияти мафҳуми «тамоюлоти арзишӣ», В.М. Полонский чунин таърифотро пешниҳод кардааст: «...ахлоқӣ, маънавӣ, шаҳравандӣ, динӣ ва дигар асосҳое, ки ба онҳо инсон дар рафтор, баҳогузорию фаъолияти худ бегона рӯ меоварад» [8]. Ҳамин гуна таърифро Н.Б. Крилова низ додааст, ки дар он ин мафҳум ҳамчун «афзал дониш (ё инкор кардан)-и намунаҳои фарҳангии муайян, идеалҳо ва маъниҳои иҷтимоиву ахлоқие, ки дар асоси онҳо фаъолият ва рафтор бунёд меёбад» [5], маънидод мегардад.

Дар роҳи ташаккули шахсият тамоюлоти арзишӣ нақши идоракунамандаро бозида, ба ӯ кумак менамоянд, ки мавқеи худро дар коллектив ва ҷомеа пайдо намояд. Маҳз нигоҳ доштани арзишҳои инсонӣ, худмуайянкунӣ ва худбаҳодиҳӣ ба инсон имконият медиҳанд, ки дар ҳаёт ва фаъолияти худ роҳи дурустро интиҳоб намояд. Бояд қайд кард, ки тамоюлоти арзишӣ на танҳо вазъияти айнии инсонро, балки ҳолати ояндаи ӯро ҳам идора мекунанд. Яъне, на танҳо меъёрҳои ҳаётӣ, балки мақсад, вазифа ва идеалҳои ӯро низ муайян месозанд.

Муҳаққиқи рус М.С. Раитина дар ин хусус чунин қайд мекунад: «Тамоюлотӣ арзишӣ муҳимтарин тавсифдиҳандаи шахсияти инсон мебошанд, зеро муносибат ва махсусиятҳои фаъолияти тарафайни ӯро бо олами атроф муайян мекунанд ва рафтори ӯро идора менамоянд. Вақте ки инсон тамоюлотӣ арзишии шахсии худро дарк мекунад, ӯ мавқеи худро дар олам ҷӯё мешавад ва оиди маъно ва мақсади ҳаёту фаъолияти худ фикр мекунад. Ҳамчунин, ӯ тарафдори ақидае аст, ки тамоюлотӣ арзишӣ дар идораи рафтори иҷтимоии инсон нақши асосӣ доранд, зеро онҳо меъёрҳо, омилҳо, шавқу завқ ва ҳатто «маънии ҳаёт»-ро дар бар мегиранд» [9].

Тамоюлотӣ арзишӣ воситаи асосии ҷаҳонбинӣ ва муайянкунандаи муносибати инсон ба ҷомеа ва олами ӯро ихотакарда мебошанд. Ташаккули шахсият дар асоси арзишҳо аз синни наврасӣ ва ҷавонӣ оғоз меёбад. Маҳз дар ҳамин давра балоғат ва мустақилияти инсон шурӯъ мегардад ва ӯ дар бораи олами беруна дониш пайдо намуда, арзишҳои ҳаётии худро муайян месозад.

Муҳаққиқ А.В. Кирякова дар мақолаи илмӣ худ «Тамоюлотӣ арзишии таълими донишгоҳӣ» чунин қайд мекунад: «Тамоюлотӣ арзишӣ –асоси худмуайянкунии шахсият дар раванди ҳаёти шахсии ӯ буда, ҳамчунин идоракунанда ва танзимкунандаи муносибати инсон бо олами атроф мебошад. Вақте ки инсон мавқеи худро дар ҷомеа дармеёбад, арзишҳои ҳаётии худро муайян месозад, ин барои худшиносӣ ба ӯ роҳ мекушояд. Худмуайянкунии шахсӣ ба худшиносӣ ва худмукамалгардонии шахсият бурда мерасонад» [4].

Яъне, аз андешаи муҳаққиқони зикршуда метавон хулоса кард, ки тамоюлотӣ арзишӣ омилҳои муайянкунанда ва танзимкунандаи рафтору фаъолияти инсон мебошанд, ки дар ташаккули шахсияти ҳар як инсон нақши асосӣ доранд. Барои он ки инсониятро аз бадбахтиҳо наҷот диҳем, бояд арзишҳои олии ҳаётиро, ба мисли муҳаббат, таҳаммулпазирӣ, инсондӯстӣ, некӣ ва ғайраҳо дар ниҳоди насли ҷавон тарбия намоем. Зеро раванди мураккабу пуртазоди ҷаҳони муосир дар ҳаёту фаъолияти инсон мушкилиҳои зиёдеро ба бор овардааст, ки роҳи ҳалли онҳо ҳам ба омӯзонидани арзишҳои инсонӣ дар ташаккули ҳар як шахсият вобастагӣ дорад.

Ҳамин тариқ, арзишҳо асоси мавҷудияти шахсият мебошанд, ки ҳадафмандӣ, дараҷаи олии танзими рафтори иҷтимоии онро муайян менамоянд. Масъалаи тарбияи инсон ва ташаккули шахсияти ӯ ҳамеша дар салоҳияти соҳаи маориф вогузор будааст. Ҳадафи маориф низ дар ҳама давраи замони ташаккул додани шахсияте мебошад, ки ба талаботи давра ҷавобгӯ бошад. Аз ин рӯ, сохторҳои соҳаи маорифро зарур аст, ки тарбияи арзишҳои инсониро дар ниҳоди насли наврас пурзӯр намоянд ва низомии арзишҳо ба талаботи замони муосир мувофиқ созанд.

Бинобар ин, «Ман пешниҳод мекунам, ки ҳама корро як тараф гузоре ба азхудкунии меъёрҳои арзишӣ машғул шавем, – он гоҳ олами ҳастиро эмин нигоҳ медорем ва зиндагиро беҳтар месозем» [1],- мегӯяд муҳаққиқ Н.А. Боянова.

Ҳар як давраи таърихӣ барои ташаккули чунин шахсият талабот ба миён мегузорад, ки ба талаботи ҷомеа дар марҳилаи мушаххаси таърихӣ рушди ҷомеа созгор бошад. Мусаллам аст, ки дар ҳар як марҳилаи таърихӣ рушди ҷомеа тамоюлотӣ арзишии шахсият, ки ташаккули шахсият ва симои иҷтимоии ӯро ба низом мебарорад, иваз мегарданд. Дар асри ХХІ талаботҳои мураккаби

чаҳони пуртазод тамоюлоти арзишии нави шахсиятро ташаккул доданд, ки ба рушди чунин хусусиятҳои шахсият нигаронида шудаанд: «чаҳонбинии илмӣ доштан, соҳибтахассуси доимоташаккулёбанда будан, сифатҳои волои ахлоқи умумибашарӣ ва хувияти созанда доштан» [7] ва монанди инҳоро тақозо менамояд. Ташаккули шахсияти нави асри XXI маҳз аз рӯи ҳамин тамоюлоти арзишӣ сурат мегирад ва ҳадафи фалсафаи маорифи муосир маҳз ба он нигаронида шудааст.

АДАБИЁТ

1. Боянова Н.А. Ценности и ценностные ориентации личности как детерминанты поведения. [электронный ресурс] Samub.ru/b/baianowa-n-a/cennosti I cenostnye orientacii kak.determinanty powedenia. Shtml. (дата обращения 07.01.2020)
2. Гай Р. Введение в общую социологию/Р. Гай.- Тегеран, 1999. -Т.1. -С.77-78. (на перс.яз.).
3. Ермоленко В.Д. Психологические особенности развития ценностных ориентаций детей в период перехода в младший школьный, подростковый возраст: автореф. дисс... канд. псих. наук...../В.Д. Ермоленко. - М.,1984. -23 с.
4. Кирьякова А.В. Ценностные ориентиры университетского образования. Оренбургский государственный университет. [Электронный ресурс] E-mail: aida@mail.osu.ru (дата обращения 07.01.2020.)
5. Крылова Н.Б. Культурология образования /Н.Б. Крылова. -М.: Народное образование, 2000. -272с.
6. Махдӣ М. Революция, пресса и ценности. - Тегеран. 1996. - С.44. (на перс.яз.).
7. Назаров Р. Фалсафа ва модели маорифи асри XXI /Р. Назаров// «Масъалаҳо ва дурнамои рушди маорифи Тоҷикистон» Маводҳои конфронси ҷумҳуриявӣ. -Душанбе, 2013. -С. 23-35.
8. Назаров Р. Философия качества образования Таджикистана (социально-философский анализ /Р. Назаров. -Душанбе: Дониш, 2011.-320с.
9. Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике /В.М. Полонский. -М.: Высшая школа, 2004. - 512с.
10. Раитина М. С. Ценности и ценностные ориентации, их формирование и роль в развитии личности [электронный ресурс] URL: <http://econfr.rae.ru/article/5159> (дата обращения 07.01.2020.)

ТАМОЮЛОТИ АРЗИШӢ ВА НАҚШИ ОНӢО ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оиди мазмун ва моҳияти мафҳумҳои арзиш ва тамоюлоти арзишӣ баҳс менамояд ва нақши онҳоро дар ташаккули шахсият хело хуб нишон дода, аз нигоҳи фалсафӣ таҳлилу баррасӣ мекунад. Ҳамчунин, андешаи муҳаққиқони соҳаро оиди масъалаи арзишҳо ва тамоюлоти арзишӣ ба ҳайси маводи илмӣ пешниҳоди хонанда месозад. Арзишҳо ва тамоюлоти арзишӣ дар ташаккули шахсият нақши асосӣ ва ҳалқунанда доранд, зеро онҳо ҳадафмандии зиндагии инсонро таъмин намуда, онро маънову мазмун мебахшанд. Тамоюлоти арзишӣ муайянкундаи муносибати инсон ба олами атроф буда, муаррифгари дараҷаи чаҳонбинии шахсият маҳсуб меёбанд. Бинобар ин, омӯзиши масъалаи тамоюлоти арзишӣ ва нақшу таъсири онҳо дар ташаккули шахсият аз манфиат холӣ нест, зеро масъалаи ташаккули шахсият дар замони муосир масъалаи асосии илмҳои ҷомеашиносӣ, маҳсусан фалсафаи маориф гардидааст. Мураккабиҳо ва мушкилоти пуртазоди чаҳони муосир ташаккули чунин шахсиятро ба миён гузоштаанд, ки тавонад ба талаботҳои он ҷавобгӯ бошад. Аз ин лиҳоз, ташаккули шахсияти ҷавобгӯи талаботи замони муосир кори сахлу осон набуда, аз низомҳои маорифи мавҷуда заҳмати зиёдеро талаб менамояд, зеро мураккабиҳо ва мушкилиҳои имрӯзаи чаҳони муосир дар ташаккули шахсияти инсон бетаъсир наменонанд. Бинобар ин, муаллиф кӯшиш намудааст, ки нақши арзишҳо ва тамоюлоти арзиширо дар ташаккули шахсият баррасӣ намуда, муҳимияти онҳоро дар раванди ташаккули шахсият нишон диҳад. Ҳамчунин бояд қайд кард, ки мақолаи мазкур барои муҳаққиқони соҳа ба ҳайси маводи боэътимоди илмӣ хизмат карда метавонад.

Калидвожаҳо: арзишҳо, тамоюлоти арзишӣ, нақши арзишҳо, шахсият, ташаккули шахсият, худмуайянкунӣ, худшиносӣ, худмукамалгардонӣ, арзишҳои инсонӣ.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

В данной статье автор, рассуждая о содержании и сущности таких понятий, как ценность и ценностные ориентации, с философской точкой зрения анализирует и показывает их роль в формировании личности. Также автором предлагается мнения исследователей этой области по вопросу ценностей и ценностных ориентаций как научный материал для читателей. Ценности и ценностных ориентации играют главную и решающую роль в формировании личности, так как они обеспечивают мотивацию и целенаправленность человеческой жизни, придавая ей смысл и содержания. Ценностные ориентации определяют отношение человека к окружающей среде, считаются показателями уровня мировоззрения личности. Поэтому, изучение проблемы ценностных ориентаций, их роли и влияния на формирование личности весьма эффективно и целесообразно, так как проблема

формирования личности в наше время стало основной проблемой общественных наук, особенно философии образования. Сложности и контрастные проблемы современного мира привели к формированию такой личности, которая смогла бы отвечать его требованиям. По этой причине формирование личности, отвечающим требованиям современности дело не простое и требует больших усилий и трудов от существующей системы образования, так как эти сегодняшние сложности и трудности современного мира влияют на формировании личности человека. По этому, автором прилагаются усилия, чтобы рассмотреть роль ценностей и ценностных ориентаций в формировании личности и показать их важность в процессе становления личности. Также необходимо отметить, что данная статья может, послужит как достоверный научный материал для исследователей данной области.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, роль ценности, личности, формирование личности, самоопределение, самопознание, самосовершенствование, человеческие ценности.

THE VALUE ORIENTATIONS AND THEIR ROLE IN PERSONALITY FORMATION

In this article, the author discusses the content and essence of the concepts such as value and value orientations, analyzes and shows their role in personality formation from the philosophical point of view. The author also suggests the views of researchers in this field on the issue of values and value orientations as scientific material for readers. Values and value orientations play the main and decisive role in the formation of personality, as they provide motivation and purposefulness of human life, giving it meaning and content. Value orientations determine a person's relation to the environment, and considered as indicators of the level of a person's worldview. Therefore, the study of the problem of value orientations, their role and influence on personality formation is very effective and appropriate, since the problem of personality formation in our time has become the main problem of the social sciences, especially the philosophy of education. The complexities and contrasting problems of the modern world have led to the formation of a personality that could meet its requirements. For this reason, the formation of a personality that meets the requirements of modernity is not a simple matter and requires great job and efforts from the existing education system, as these today's difficulties affect to the formation of a person's personality. Therefore, the author tries to consider the role of values and value orientations in personality formation and to show their importance in the process of personality formation. It is also necessary to note that this article can serve as reliable scientific material for researchers in this field.

Key words: values, value orientations, the role of value, personality, personality formation, self-determination, self-knowledge, self-improvement, human values.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тахминаи Турахон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, ассистенти кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988-85-58-01**.

Сведения об авторе: *Тахминаи Турахон* –Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, ассистент кафедры истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988-85-58-01**.

Information about the author: *Takhminai Turakhon* - Tajik National University, Candidate of Philosophy, Assistant of the Department of History of Philosophy and Social Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **988-85-58-01**.

УДК: 1Ф

КОРКАРДИ МАСОИЛИ ФАЛСАФА ДАР АҚИДАҲОИ ФАЙЛАСУФОНИ ШАРҚИ НАЗДИК ВА МИЁНА

Турабоева Д.Х.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров

Рушди илм на танҳо маишати одамонро куллан дигаргун сохт, инчунин он ба ташаккул ва рушди фарҳанг ва тамаддуни инсонӣ таъсири ҷиддӣ расонида, ягон соҳаи фаъолияти инсониро аз таъсири худ ҳолӣ намонд. Бо дигар институтҳои иҷтимоӣ ҳамроҳ гардида, илм субъекти фаъоли тамоюлоти таҷрибавидоштаи азнавсозии дунёи моддӣ дар асоси донишҳои нав бо роҳи офариниши техника ва технологияи нав гардид. Лекин, ғайр аз нақши бузурги таҷрибавӣ, функсияҳои методологӣ, эпистемологӣ, семиотикӣ ва ҷаҳонбинонаи илм аҳамияти муҳим дорад.

Яке аз масоилҳои марказии фалсафа дар тӯли асрҳо таҷдиди назар оиди табиат ва мавқеи субъекти идроки илмӣ дар самти на танҳо эътирофи характери принципиалии иҷтимоии субъекти фаъолияти илмӣ, инчунин эътирофи на танҳо нақши фаъоли илм дар

моделикунони воқеияти даркнамуда, инчунин эътирофи он ҳамчун офарандаи дониши илми мақом мебошад.

Илм ҳамеша ҳамчун объекти бисёрченакаи танзимгардидаи муташаккил дар назар аст, ки дарки он бе вобастагии мутақобилаи қисматҳои гуногуне, ки фарҳангро ташкил менамоянд, имконнопазир мебошад. Моделҳои илм дар таърихи фалсафа вижагиҳои иҷтимоии субъекти идроки илмӣ ва фаъолияти илмӣ, нақши бунёдии иртибототи илмиро дар раванди офариниш ва тасдиқи консепсияҳои илмӣ, аҳамияти аввалиндарачаро дар тамоми марҳилаҳои дарки илми воридсозии миқдори назарраси конвенсияҳои илмӣ, ки дар асоси хирад тасдиқ мегарданд, ба ҳисоб мегирад. Қисматҳои зарурӣ ва марказӣ дар дохили иртибототи илми зеҳнӣ конвенсияҳои гуногуншакл ва сершумор мебошанд, ки аз ҷониби иттиҳоди илмӣ пешниҳод ва қабул мегарданд (ва ё қабул намегарданд). Мачмӯи конвенсияҳои илмӣ дар илми ҷудогона ва ё фанни илмӣ нигорандаи системаи консервативӣ, лекин дар як вақт кушода барои ҷорӣ кардани конвенсияҳои нав ва тағйирдиҳӣ ва ё даст кашидан аз конвенсияҳои кӯҳна мебошанд. Механизми танзимкунандаи раванди мазкур консенсуси илмӣ мебошад. Коркарди он вақти муайян ва ё дурударозро ишғол менамояд, ва ба натиҷаҳои мантиқӣ-эмпирикӣ, инчунин гузоришҳои иҷтимоӣ, ҷаҳонбинона ва прагматӣ ва авлавиятҳои олимони низ таъсир мерасонанд. Бе рефлексияи бунёдии фалсафии табиати конвенсияҳои илмӣ ва нақшми махсуси онҳо дар раванди идроки илмӣ наметавон модели сохтор ва рушди онро, ки ба илми воқеӣ муносиб аст, сохт.

Омӯзиши тағйиротҳои моҳиятноки раванди идроки илмӣ ва рефлексия дар таърихи фалсафа дар рушди илм метавонад шавку рағбати нав эҷод намояд. Омӯзиши он тағйиротҳое, ки дар таърихи фалсафаи форсу тоҷик, махсусан дар шароитҳои ташаккули ихтилофоти моделҳои идрок, ба миён меоянд, захираҳои қисматҳои гуногуни дониши фалсафиро – мантиқ, назарияи идрок, антропологияи фалсафа, этика ва ғайраро тақозо менамояд ва бо он функсияи муттаҳидкунандаро дар илми фалсафа иҷро менамояд. Таҳлили таҳаввулоти шуури методологӣ, табиати донишҳо ва таҷдиди назари мақоми субъекти даркшаванда – яке аз роҳҳои муҳимми худшиносии фалсафа мебошад. Дар давроне, ки ивазшавии навҳои ратсионализм, аёрият, инчунин навҳои гуногуни арзишҳо ба миён меояд, саъю кӯшишҳое, ки ба сохтмони консепсияҳои методологияи мураттабгардида ва ҷамъбастгардида равона карда шудаанд, аҳамияти махсус касб менамоянд.

Мавзӯи дарки нақши илм дар ин раванд ва мувофиқ ба танқиди гузоришҳои асосии идроки гуманистӣ дар марҳилаи муосири рушди афкори фалсафӣ бапртарият пайдо менамоянд. Сабаби ин шубҳа дар имконияти илм ва дониши ратсионалӣ дар шароитҳои ҷомеаи муосири технократӣ нигоҳ доштани мавқеи субъекти озод ва худмухтор мебошад. Лекин, ба монанди ҳамагуна бӯҳрон, вазъи муосир дар худ як навъ иқтидорро барои марҳилаи сифатан нави рушди илм ва инсоният дар худ дорад. Муколима дар бобати мавқеъ ва нақши илм дар ҷаҳони муосир на танҳо ба бӯҳроне, ки ҷаҳонбинии илмӣ аз сар мегузаронад, инчунин ба аҳамияти ногусастани илм ва дониш барои ҷомеаи инсонӣ ишорат менамояд.

Дар даврони муосир мурочиат ба доктринаҳои фалсафӣ, ки ба сифати арзиши олий илм ва донишро эътироф менамояд, мурочиат намудан ғайриҷамъаӣ мебошад. Яке аз чунин доктринаҳо осори фалсафии мутаффакирони доиратулмаорифи асрҳои миёнаи Шарқи Наздик ва Дур мебошад, ки на танҳо дар соҳаи илмҳои гуманитарӣ, инчунин илмҳои дақиқ фаъолият намудаанд. Ба оидияти худ ба доираҳо ва мактабҳои гуногуни фалсафӣ нигоҳ накарда, мутаффакирони доиратулмаориф на танҳо асарҳои бунёдии мутаффакирони юнонӣ, ҳиндӣ ва чиниро амиқ ва танқидона таҳқиқ менамуданд, инчунин ба онҳо шарҳу эзоҳот навишта, таълимоти нодирро низ аз рӯи илмҳои фалсафа, мантиқ ва илмҳои дақиқ эҷод намудаанд. Онҳо дар офариниш ва рушди илмҳои кимиё, дорусозӣ, тиб, риёзиёт, илми нучӯм, механика ва оптика, инчунин дигар фанҳои илмӣ саҳми худро гузоштаанд.

Таҳқиқи асарҳои намояндагони мактабҳои фалсафии форсу тоҷик имконият медиҳад то эҳёи ғояҳои илмӣ ва фалсафаи табииро дар он даврони барои минтақаи дар боло

дарчгардида муҳим муқаррар намоем, вақте ки илмҳои муосири гуманитарӣ ва дақиқ поягузори мешуданд.

Асарҳои ин мутафаккирон, бо дарназардошти қисматҳо ва бобҳо оиди илмҳои дақиқ на танҳо диққатҷалбкунандаанд, инчунин мутахассисони имрӯзаро дар соҳаҳои гуногуни илму дониш ба вачд меоранд. Дар онҳо гурӯҳбандии илмҳои табиӣ ва гуманитарӣ инъикос ёфтааст, ки дар Шарқи асримиёнагӣ ба ин раванд аҳамияти калон дода мешуд.

Зери таъсири Юнони қадим, Рум, Бобулистон, Ҳиндустон ва Чин аксарияти рисолаҳои мутафаккирони мо нигорандаи донишҳои воқеӣ, универсалӣ ва қомусӣ буданд. Ба онҳо метавон асарҳои Ироншаҳрӣ, Абу Бакр ар-Розӣ, Абулхусейн Аҳмад ибни Яҳё ибни Муҳаммад ибни Исҳоқи Равандӣ, Абумуҳаммад Абдуллоҳ Ибни ал Мукаффӣ, Алӣ ибн Муҳаммад ибни Аббос Тавҳидӣ, Абусулаймон Муҳаммад ибни Тоҳир ибн Бобо ибни Баҳром ас-Сичистонӣ, ал Берунӣ, ал-Қиндӣ, ал-Форобӣ, ал-Хоразмӣ, Ибни Мискавайх, Ибн Сино, Насриддини Тусӣ, Қутбиддин Шерозӣ, Муҳаммад Давонӣ ва дигаронро нисбат дод. Аз рӯи мулоҳизаи одилонаи донандаи таърихи рушди илми Шарқ, ориенталисти рус И. Ю. Крачковский дар соҳаи мурағабсозии қомусии донишҳо дар Шарқ ҳам анъанаоти антиқӣ, ки дар он рӯи аристотелизм дида мешуд, ва ҳам хусусияти амалӣ ҷой дошт, ки мурағабсозии донишхоро дар назар дошт, ки бо таълимоти ислом, ҳуқуқ, догматика, забоншиносӣ, илмҳои табиӣ ва ғайра алоқаманд буд.

Байни мутафаккирони дар боло ишоратгардида ҷойгоҳи махсус ба намояндаи намоён ва боистеъдоди перипатетизми шарқии асри XIII Маҳмуд ибни Масъуд Қутбиддини Шерозӣ (солҳои 1237-1311) таалуқ дошт, ки анъанаоти афкори фалсафӣ ва илмии антиқиро дар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна давом дода, ба рушди фалсафаи шарқии иллюминативии даврони асримиёнагӣ таъсири калон расонидааст.

Муҳаққиқи муосири фаронсавии таърихи фалсафаи арабизабон Анри Корбэн дар китоби овозадори худ «Таърихи фалсафаи исломӣ» чунин овардааст: «Қутбиддини Шерозӣ (Маҳмуд ибни Масъуд)», ки дар Шероз соли 1237 таваллуд шуда, дар Табриз соли 1311 вафот кардааст, бешубҳа чехраи намоён байни файласуфон мебошад. [1.,23] Шогирди Насриддини Тусӣ, Садруддини Кониявӣ ва Катиби Қазвинӣ, ӯ риёзидон, мунаҷҷим, файласуф ва суфӣ буд. Ӯ 15 асар эҷод намудааст, ки байни онҳо қомуси фалсафии «Доррат ал-тоҷ» бо забони форсӣ омода гардидааст. [3.,15] Он аз қисматҳои зерин иборат мебошад: назарияи дониш; мантиқ; фалсафаи аввалин; физика; метафизика ва фикҳи ратсионалӣ, геометрияи Евклид, астрономия, арифметика, мусиқӣ. Ӯ таъсири калонҳаҷме нисбати «Китоби ваҳдонияи субҳидами Сухравардӣ» навиштааст, ки бе он дарки ин матн имконнопазир мебошад.

Бе муболиға метавон он амри воқеиро қайд намуд, ки аксарияти олимони риёзидон, физикҳо, механикҳо ва астрономҳо, ки ба рӯйхати дар оғози солҳои 80-уми асри XX тартибдодаи и муҳаққиқони аврупоӣ ва рус Г. Зутер, Б. А. Розенфелд [5] и Г.П. Матвиевская, [4] ворид қада шудаанд, зодаҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон ташкил медиҳанд, ки байни онҳо ҷойгоҳи махсус ба Қутбиддин Шерозӣ таалуқ дорад.

Яъне, имрӯз таълимоти Қутбиддин Шерозӣ ва асарҳои ӯ аз ҷониби мутахассисон ва олимони самтҳои гуногуни илм баҳогузори шудааст ва оғози асри XX объекти мавриди таваҷҷӯҳи доимӣ мебошад. Маҳз, бисёрҷанбагӣ, қомусӣ будани таълимоти ӯ ва махсусан доктринаи фалсафии ӯ имконият медиҳад то дар он системаи навро пайдо намоем. Таҳқиқи ҷаҳонбинии Қутбиддин Шерозӣ, ки ҳамчун идомаи анъаноти бехтарини фалсафаи форсӣ-тоҷикӣ имконият медиҳад то диди навро ба масоилҳои фалсафӣ ва маънавии таҳаввулотии инсон ва ҷомеа дар асри муҳолифатомези XXI ташаққул диҳем. [2.,13] Таҳлили махсусияти таълимоти мутафаккир ба масоилҳои онтология, эпистемология, антропология ва ғайра барои дарки моҳияти падидаи аҳамият дорад, ки онро ҳамчун бӯҳрони ақлонӣ барои афкори муосири фалсафӣ маънидод менамоянд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло зарурияти омӯзиши муфассали ақидаҳои мутафаккир ва муайянсозии самти воқеии афкори фалсафии ӯ ба миён меояд. Ҳамин тариқ, мубрамияти мавзӯи мазкур, пеш аз ҳама, бо талаботи муқаррарсозии аҳамияти объективии таълимоти фалсафии Қутбиддини Шерозӣ барои рушди фалсафаи

перипатетизм дар система ва сохтори фалсафаи арабизабони мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна шартнок гардидааст.

АДАБИЁТ

1. Анри Корбен. История исламской философии / перевод с французского и примечания А Кузнецова // (tliga.narod.ru /biblio /korben 11 htm.)
2. Карильтон Н. «История измерения времени и изобретения часов в Средней Азии и Иране (IX-XIII в.)». Автореферат диссертации кандидата исторических наук. // Н. Карильтон. Душанбе, 2007. С.13.
3. Корбен А. История исламской философии. / А.Корбен. М.: Прогресс–Традиция, 2010. 360 с.
4. Кули-заде З. Закономерности развития восточной философии XII-XVI вв. и проблема Запад-Восток. / З.Кули-заде. Баку, 1983. - 283с.
5. Кутбуддин Ширази. Дуррат-ут-тадж.-// Кутбуддин Ширази -С. 160
6. Матвиевская Г. П. Абд ар-Рахман ас-Суфи и его роль в истории астрономии.— // Г. П. Матвиевская. ИАИ, 1983, вып. XVI, с. 93—136.
7. Нары-Ниязов Т. И. Астрономическая школа Улугбека.—/ Т. И. Нары-Ниязов. М., 1950.
8. Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. М., Наука, 1990, 280 с.
9. Розенфельд Б.А. Астрономический труд ал-Бируни «Книга вразумления начаткам науки звезд».— // Б.А. Розенфельд. ИАИ, вып. XII, 1975, с. 205-226.
10. Скворцов И.В. Культура самосознания: человек в поисках истины своего бытия. / И.В. Скворцов М.: Политиздат, 1989. - 319с
11. Фролова Е.А. Проблема веры и знания в арабской философии. / Е.А. Фролова. М., Наука, 1983, 168 с.
12. Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии. / Е.А. Фролова. М., 1995.

КОРКАРДИ МАСОИЛИ ФАЛСАФА ДАР АКИДАҲОИ ФАЙЛАСУФОНИ ШАРҚИ НАЗДИК ВА МИЁНА

Дар ин мақола сухан оиди коркарди масоили фалсафа дар ақидаҳои файласуфони Шарқи Наздик ва Миёна меравад. Муаллиф қайд менамояд, ки рушди илм на танҳо маишати одамро куллан дигаргун сохт, инчунин он ба ташаккул ва рушди фарҳанг ва тамаддуни инсонӣ таъсири ҷиддӣ расонида, ягон соҳаи ғабӯлияти инсониро аз таъсири худ ҳолӣ намонд. Бо дигар институтҳои иҷтимоӣ ҳамроҳ гардида, илм субъекти ғабӯли тамоюлотӣ таҷрибавидоштаи азнавсозии дунёи моддӣ дар асоси донишҳои нав бо роҳи офариниши техника ва технологияи нав гардид. Лекин, ғайр аз нақши бузурги таҷрибавӣ, функцияҳои методологӣ, эпистемологӣ, семиотикӣ ва ҷаҳонбинонаи илм аҳамияти муҳим дорад. Муаллиф ба он ишора менамояд, ки таҳқиқи асарҳои намояндагони мактабҳои фалсафии форсу тоҷик имконият медиҳад то эҳёи ғояҳои илмӣ ва фалсафаи табииро дар он даврони барои минтақаи дар боло дарҷгардида муҳим муқаррар намоем, ки дар он илмҳои мӯсоири гуманитарӣ ва дақиқ поягузори мешуданд. Яке аз масоилҳои марказии фалсафа дар тӯли асрҳо таҷдиди назар оиди табиат ва мавқеи субъекти идроки илмӣ дар самти на танҳо эътирофи характери принципалии иҷтимоии субъекти ғабӯлияти илмӣ, инчунин эътирофи на танҳо нақши ғабӯли илм дар моделикунонии воқеияти даркнамуда, инчунин эътирофи он ҳамчун офарандаи дониши илмии мақом мебошад. Таърихи фалсафаи Шарқро омӯхта, ҳар як пажӯҳишгар бо итминони комил гуфта метавонад, ки ягон соҳаи фарҳанг ба рушду таҳаввулотӣ ҷомеа мисли илм таъсири назаррас надошт.

Калидвожаҳо: илм, мушкilotи фалсафа, фалсафаи Шарқ ва Ғарб, мутафаккирон, таърихи фалсафа.

РАЗРАБОТКА ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ ВО ВЗГЛЯДАХ ФИЛОСОФОВ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

В данной статье речь идет о разработке проблемы философии в воззрениях философов Ближнего и Среднего Востока. Автор отмечает, что развитие науки радикальным образом преобразило не только быт людей, но и принципиально повлияло на становление и развитие культуры и цивилизации, не обходя своим влиянием, ни одну сферу деятельности человека. Соединяясь с другими социальными институтами, наука стала активным практикоориентированным субъектом преобразования материального мира путём создания на основе научных знаний новой техники и технологий. Однако помимо огромной практической роли, важное значение имеют методологические, эпистемологические, семиотические и мировоззренческие функции науки. Автор указывает на то, что исследование трудов представителей вышеназванных школ персидско-таджикской философии дает возможность установить зарождение научных и натурфилософских идей в тот важный период, в истории вышеназванного региона, когда закладывался фундамент современных гуманитарных и точных наук. Одной из центральных проблем философии во все времена является переосмысление природы и статуса субъекта научного познания в направлении не только признания принципиально социального характера субъекта научной деятельности, признания за ним не просто активной роли в моделировании познаваемой им реальности, но и творящей научное знание инстанции. Изучая историю философии Востока и Запада любой исследователь с уверенностью может сказать, что ни одна сфера культуры не оказала столь существенного и динамичного влияния на развития и трансформации общества, как наука

Ключевые слова: наука, проблемы философии, философия Востока и Запада, мыслители, история философии.

DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF PHILOSOPHY IN THE VIEWS OF PHILOSOPHERS OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

This article deals with the development of the problem of philosophy in the views of the philosophers of the Near and Middle East. The author notes that the development of science has radically transformed not only the life of people, but also fundamentally influenced the formation and development of culture and civilization, without bypassing any sphere of human activity. Connecting with other social institutions, science has become an active practice-oriented subject of transforming the material world by creating new techniques and technologies based on scientific knowledge. However, in addition to a huge practical role, the methodological, epistemological, semiotic and ideological functions of science are of great importance. The author points out that the study of the works of representatives of the aforementioned schools of Persian-Tajik philosophy makes it possible to establish the origin of scientific and natural-philosophical ideas at that important period in the history of the above-mentioned region, when the foundation of modern humanities and exact sciences was laid. One of the central problems of philosophy at all times is the rethinking of the nature and status of the subject of scientific knowledge in the direction of not only recognizing the fundamentally social nature of the subject of scientific activity, recognizing him not only as an active role in modeling the reality he knows, but also the institution that creates scientific knowledge. Studying the history of philosophy of the East and West, any researcher can say with confidence that no other sphere of culture has had such a significant and dynamic impact on the development and transformation of society as science

Key words: science, problems of philosophy, philosophy of East and West, thinkers, history of philosophy..

Маълумот дар бораи муаллиф: *Турабоева Дилобар Хасановна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, омӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. E-mail: dturaboyeva@mail.ru. Телефон: +992 92 948-91-54.

Сведения об авторе: *Турабоева Дилобар Хасановна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, преподаватель общеуниверситетской кафедры философии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.E-mail: dturaboyeva@mail.ru. Телефон: +992 92 948-91-54.

Information about the author: *Turaboeva Dilobar Khasanovna* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, lecturer at the University Department of Philosophy. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Ave. 1.E-mail: dturaboyeva@mail.ru. Phone: +992 92 948-91-54.

УДК: 323,15:342,5:321,1:33.

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАҲКИМИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ

Холова А.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ташаккули ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқу миллатҳо шахсиятҳои таърихӣ ҳастанд, ки ном, ҷаҳлият ва зиндагиномашон бо таърих ва сарнавишти давлатдорӣ онҳо пайванди ногусастанӣ дорад. Дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз зумраи он шахсиятҳои таърихӣ муосир аст, ки на танҳо дар ташаккул ва таҳаввули таърихи навини миллати тоҷик, балки барои эҳё намудани падидаҳои неку писандида ва арзишҳои волои фарҳангии ниёгон, ба ҳам овардани миллат хизматҳои шоиста намуда, мардумро ба ваҳдат ва ҳамдигарфаҳмӣ расонидааст.

Пешвои миллат дар китоби боарзиши худ «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» чунин менигоранд: «Ҳангоми навиштани китоби «Аз Ориён то Сомониён» дар бораи сулолаҳои бузург, ки давлатҳои пурқудрати аҷдодии моро таъсис дода, дар пешрафти тамаддуни башарӣ саҳм гузошта буданд, фикр карда, аз як тараф ифтихор мекардам. Ифтихор аз ин ки мо, тоҷикон гузаштагонӣ бузург дорем, таърихи анъанавӣ давлатдорӣ беҳтарин насибамон шуда буд, воқеан ҳам нақши намӯён дар таърих доштаем. Аз тарафи дигар ҳисси таассуф ва суолҳои зиёд азият меоданд: Чаро давлатҳои миллии қадимаи халқи мо... дучори таназзул ва шикаст шуданд? Чаро ба тасодуфҳо ва бухронҳои таърихӣ тоб оварда натавонистанд? Ва чаро зиёда аз ҳазор сол тоҷикон давлатдорӣ миллии худро аз даст доданд?» [6,с.105].

Аз лаҳзаҳои аввалини оғози фаъолияти худ Эмомалӣ Раҳмон дар назди худ ва дигарон масъала гузошт, ки аввал мо бояд ба ҷанги бародаркӯш хотима бахшем, сохтори давлатиро ба кор дарорем. То гурезаи охириро ба ватан барнагардонем, ором нахоҳем гашт. Ба ин ҷасорату ҷавонмардии ин шахс аҳсан гуфтан лозим аст, зеро «мероси» ба ҷавонмарди сарсупурдаи миллат расида ин мамлакати бар асари ҷанги шаҳрвандӣ оғӯштаи хунгашта, иқтисодиёти фарсуда, сохтори давлатии фалачгашта ва мардуми дар мамлакатҳои ҳамсоя ғарибу бенавогашта буду халос.

Иҷлосияи XVI фардери ба сари кор овард, ки мисли Исмоили Сомонӣ пас аз ҳазор сол дар таърих боқӣ мемонад. Хушбахтона, дар интиҳоби сарвари давлат хато накардаем. Акнун, ки ба василаи кӯшишҳои зиёд озодии сиёсӣ ва яқпорчагии кишварро ҳифз карда тавонистем, набояд хотирҷамъ шавем. Масъалаҳои зиёди дигар дар пеш истодаанд, ки баҳри ҳалли онҳо бояд чораҷӯӣ намуд, аз ҷумла, таъмини истиқлолияти иқтисодӣ ва энергетикӣ кишвар сохтмон ва бунёди неругоҳҳо, аз байн бардоштани сатҳи камбизоатӣ, баланд бардоштани дониш ва ҷаҳонбинии мардум, баланд гузоштани мақоми зиёиён, кормандони соҳаи илм, маориф, тиб, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, маоши онҳо ва ҳалқи парешгаштаю гурезагонро ба ҳам овардан. Ба шароити ҷангии Давлати Исломии Афғонистон нигоҳ накарда, соли 1996 зери хатару хавфи зиёде ба деҳаи Хусдеҳи Афғонистон рафта, бо роҳбарони собиқ муҳолифин барои муҳокимаи масъалаҳои доир ба созишномаи сулҳ ҷонбозиҳо намудааст, ки ин корро на ҳар сарвар карда метавонад. Аз он ҷумла, ҳалли масъалаи оташбас, озод намудани асирони ҳарбӣ ва сиёсӣ ба рӯйхатгирии силоҳу аслиҳаи муҳолифин, аз Давлати Исломии Афғонистон овардани онҳо ба Тоҷикистон, қабули қонунҳои интиҳобот, таҳияи тағйироту иловаҳо ба Конституция, фароҳам овардани шароит барои фаъолияти бисёре аз воситаҳои ахбори омма, хусусан, барномаҳои радио чун «Ҳоки Ватан», амалӣ шудани сохторҳои бисёрҳизбӣ, фаъл гаштани кормандони соҳаи илм ва фарҳанг, ба меъёри сӣ дарсади вазифаҳои роҳбарикунанда ҷой додани намоёндоғони муҳолифин ва ғайра танҳо дар натиҷаи дурбинӣ ва дурандешии Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон имконпазир гаштанд.

Сулҳу ваҳдати миллӣ ба мо ба осонӣ насиб нагаштааст. «Дар натиҷаи 8 даври мулоқот ва музокироти қувваҳои муқовиматкунанда, 6 мулоқоти Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва роҳбари Иттиҳодияи муҳолифин С. А. Нурӣ ва 3 вохӯрии тарафҳо, 27 июни соли 1997 дар шаҳри Маскав Созишномаи умумӣ дар бораи барқарор намудани сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расид» [3,с.243]. Ҳамин тариқ, монсаи асосии рушду инкишофи ояндаи ваҳдати миллӣ дар Тоҷикистон бартараф карда шуд, ки ин рӯйдоди бузурги таърихӣ ягонагии миллӣ ва истиқлоли воқеиро поягузорӣ кард.

Амалҳои таърихӣ ва дастовардҳои Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон хеле зиёданд ва дар тамоми соҳаҳои ҳаёт баръало ба назар мерасанд. **Аввалан, таъсиси ҳокимияти давлатӣ**, яъне ташкили низоми дурусти идораи давлат лозим буд, то он ки низоми идораро аз ҷангиён гирифта, ҷангро хотима бахшида, мардумро ба ваҳдат ва ҳамдигарфаҳмӣ расонад. Аз панҷ гуруҳи асноди меъёрии ҳуқуқие, ки Шӯрои Олӣ қабул кард, ду гуруҳи аввал ба барқарорсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ, гуруҳи сеюм барои хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ, гуруҳи чорум барои ҳифзи истиқлоли давлатӣ ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ва гуруҳи панҷум ба самти муносибатҳои байналмилалӣ бахшида шуда буданд.

Баъдан, пойдории ваҳдати миллӣ. Ин роҳи ягонае буд, ки бо гузашт кардан аз бисёр манфиатҳои шахсӣ гуруҳӣ ба даст меомад. Онҳое, ки хостори созиш ва сулҳ набуданд, дар ҳарду ҷониб зиёд буданд. Роҳбари давлат ният ва иродаи худро ошкоро дар муқобили чашми хунгирифтаи тарафҳои даргир сари зону нишаста, назди рамзи озодии миллат–Парчами давлат бо қасами таърихӣ вазифаи муқаддаси худро эълон намуд. Нахустин қонунҳои қабулгардидаи Иҷлосияи XVI маҳз ба масъалаҳои ба ваҳдати миллӣ овардани мардуми Тоҷикистон нигаронида шуда буданд. Баъд аз 23 рӯзи интиҳоб шуданаш дар Мурочиатнома ба ҳалқи шарифи Тоҷикистон 12 декабри соли 1992 гуфта буд: «...Ман қасам ёд мекунам, ки тамоми донишу таҷрибаамро барои дар ҳар хона ва ҳар оила барқарор шудани сулҳ равона карда, барои гулгулшукуфии Ватани азизам садоқатмандона меҳнат мекунам, агар лозим шавад ҷон нисор мекунам...» [2,с.17]. Пас аз

ин мурочиатномаи таърихӣ то 27 июни соли 1997, то расидан ба Ваҳдати миллӣ 80 маротиба мурочиатнома, хитоба, суҳанрониҳои расмӣ ва мусоҳибаҳо ироа кардааст.

Солисан, роҳ ба сӯйи давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона. Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар он рӯзҳои мудҳиш ба тақдири ҳастии миллат таъсир дошт, интиҳоби роҳи дурусти давлатдорӣ, тарҳрезии шакли идора, речаи сиёсӣ ва сохтори давлат буд. Роҳбари давлат ин ҳаққи табиӣи халқро эҳтиром гузошта, чунин таъкид намуданд: «Халқи Тоҷикистон худ роҳи фардои идораи давлатро муқаррар мекунад» [3,с.184].

Аз ин рӯ, дастгирии халқ барои амалӣ шудани мақсади олии роҳбари давлат дар он давра, ки аз ҷанг ба сулҳ аз муҳолифат ба мусолиҳа ва ваҳдати миллӣ равона шуда буд, **омили асосӣ** гардид. Хушбахтона, имрӯзҳо зеро роҳбарии муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мактаби давлатдорӣи миллии муосири тоҷикон ташаккул ёфтааст, ки он низ **омили дигари** кафолатдиҳандаи рушду субот, амният ва ҷовидонагии давлатдорӣи мо мебошад. **Омили дигаре**, ки дар таъмини ваҳдати миллӣ нақши умда мебозад, истиқлолияти давлатӣ ва миллӣ мебошад. **Нақши роҳбару сарвари сиёсиро яке аз омилҳои зарурӣ дар таъмини ваҳдату ягонагии миллӣ қайд кардан лозим аст.** Омили баъдӣ бартараф намудани сатҳи нобаробарии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии қисматҳои гуногуни Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Вусъату инкишоф додани мубодила, доду гирифт, воридоту содирот, барпо кардани бозори ягонаи дохилӣ, вусъат додани системаи гуногуни Тоҷикистон низ аз **омилҳои пешбарандаи** сулҳу ҳамдастӣ ва ваҳдати миллӣ ба шумор меравад.

Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон тақя ба насли ҷавон намуда, дар маърӯзаю баромадҳо ва рисолаҳои худ, бавижа дар «Тоҷикон дар оинаи таърих», «Аз Ориён то Сомониён», «Тоҷикистон дар остони фардо», «Душанбе-шаҳри дӯстӣ ва бародарӣ», «Ислоҳоти иқтисодӣ–тақозои замон», «Фарҳанг ҳастии миллат», «Зиёён равшангарони роҳи фардои миллатанд», инчунин, дар суҳанрониҳои худ дар таҷлили ҳамасолаи ҷашни Ваҳдати миллӣ ғояҳои ваҳдати миллиро бо мазмуну муҳтавои ҷадид ғанӣ мегардонад.

Ҷавонон чун нуруи созанда дар ҷаҳонишавии ҷомеаи Тоҷикистони ҷадид азму ирода ва кӯшишу талошҳои роҳбарияти ҷумҳуриро пайваста дастгирӣ карда, барои обод кардани кишвари харобгашта дар мустаҳкамшавии ваҳдати миллӣ миёнро мустаҳкам баста, сарвари худро пайравӣ намуданд. Дар ин муддат даҳҳо барномаҳои муҳим ва садҳо қарору тадбирҳо барои ҷавонон аз тарафи Ҳукумати Тоҷикистон таҳия ва пешниҳод шуда, амалӣ гаштанд. Бахусус, фармони Президенти кишвар аз 4 апрели соли 2003 «Дар бораи тақмили таъмин ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» сиёсати давлатиро дар боби забонмӯзӣ муайян намуд, ки имрӯз беш аз 170 ҳазор нафар ҷавонон дар риштаҳои гуногуни мактабҳои олии кишвар ба таҳсил фаро гирифта шудаанд.

Раванди дар амал татбиқ намудани созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон падидаи беҳамтое гардид. Шубҳа ва нобоварии тарафҳо, ки ба воситаи кумакҳои хайрхоҳонаи намояндаи махсуси Дабири кулли СММ ҳайати нозирони СММ дар Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо гурӯҳи тамоми давлатҳои кафил бартараф гардид, дар ниҳояти қор боиси амалӣ шудани нишондодҳои созишнома гардид. Пешвои миллат ба маҳалгарой, ки сабаби асосии низоъ гардида буд, нуқта гузошт, масъалаи сулҳ, ки муҳимтарин дастовард барои халқи тоҷик аст, дар баландтарин минбарҳои дунё, ба мисли СММ ба миён гузошта шуд, ки дар бобати амалӣ шудани он нақши Эмомалӣ Раҳмон бисолика аст.

Бо назардошти ҳамаи ин ҷонбозиҳо дар роҳандозӣ шудани сиёсати дохилию хориҷии мамлакат мустаҳкам намудани Ваҳдати миллӣ месазад, ки афкори сарвари олиқадрӯ маорифпарварамонро дастгирӣ намоем, зеро имрӯзҳо авзои ҷаҳон ноором аст. Дар Сурия, Ироқ, Либия, Яман, Миср, Афғонистон муноқишаҳо идома доранд. Дар ҷаҳони имрӯза ифротгарой, ё экстремизми динӣ, терроризм ба рӯйдодҳои ҷаҳонӣ табдил ёфта истодаанд. Гурӯҳи террористии «Ал-Қоида», «ДИИШ», ТЭТ ва ғайра ба амният ва ваҳдати миллии Тоҷикистон таҳдиди бевосита доранд ва кӯшиш менамоянд, ки амнияти суботи Тоҷикистонро осебпазир намоянд. Нуфузи ин ташкилотҳои террористӣ рӯ ба афзоиш аст.

Ниҳоди террористии ба ном «Давлати исломӣ» кӯшиши зери тасарруф гирифтани минтақаҳои нав ба нав дар кишварҳои гуногунро дорад. Паҳншавии ғояҳои тундгароӣ дар Афғонистони ҳамсоя моро хушдор медахад, ки ҳамеша хушбӯро зирак бошем, гирифтори дасисаву фиреби бегонагон нашавем, ваҳдату суботро боз ҳам устувортар гардонем. «Мардуми Тоҷикистон ғояҳои ифротгароёнаи ташкилотҳои экстремистии террористиро қабул надоранд ва ба хоҳири амну суботи кишвар саъю талош меварзанд. Ташкилотҳои экстремистӣ миёни мардум замина надоранд ва ваҳдати миллии мамлакатро халалдор карда наметавонанд» [11, с.1].

Сарвари кишварамон дар Паёми худ ба олимону омӯзгорон таъя намуда, чунин қайд карданд: «Дар шароити кунунӣ баланд бардоштани сатҳи сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот вазифаи аввалиндараҷаи кормандони соҳаи илму маориф мебошад. Ҳарчанд ки дар ин самт натиҷаҳои муайян ба даст омадаанд, вале онҳо ҳанӯз қонёқунанда нестанд. Барои баланд бардоштани сифати таълиму тарбия моро зарур аст, ки дар тамоми зинаҳои таҳсилот, бахусус, дар зинаи таҳсилоти касбӣ, на ба шумора, балки ба сифати он диққати ҷиддӣ дода, мутахассисони ҷавобгӯи талаботи замони муосирро тарбия намоем».

АДАБИЁТ

1. Ваҳдат, давлат, Президент /Зери назари Қурбон Восеъ. – Душанбе: Дониш, 2011. - Ҷ. XI. - 376 с.
2. Лангарӣ Ҷ.С. Иҷтисоии тақдирсоз / Ҷ.С. Лангарӣ, Р.Х. Обидов. - Душанбе, 2017. - 56 с.
3. Назария ва методологияи ваҳдати миллий / Зери назари Қурбон Восеъ. - Душанбе: Дониш, 2007. - 376 с.
4. Осимӣ М.С. Пайдоиш ва ташаккули тафаккури фалсафӣ / М.С. Осимӣ. - Душанбе, 1970. - 139 с.
5. Раҳимов А. Асосҳои фалсафа / А.Раҳимов, Қ. Расулов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2003. - 351с.
6. Раҳмонов Э.Ш. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ / Э. Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, -372 с.
7. Рачаб Асозода, Ҳотам Асозода. Мухтасари зиндагӣ ва корномаи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. -68 с.
8. Саида Ашрафи Зафар. Сайид Мир Алии Ҳамадонӣ. -Дехлӣ, 1979.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ Дар зери таҳрири Шуқуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А. [Советская энциклопедия]. -М.,1969. -951с.
10. Шукри он ки пешво дорем. Мухаррири масъул Қосимзода И. Т. (Маҷмӯи мақолаҳо). – Душанбе: ЭР-граф, 2016. -172 с.
11. Шариф Саид. Ваҳдат дастоварди бузург ва муқаддас/ Ҷумҳурият. -28 июни соли 2019. -№123-124(23 727). - 4 с.

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАҲКИМИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ

Мақолаи мазкур ба бозгӯи хидматҳои шоёни Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида шудааст. Таърих гувоҳ аст, ки нақши шахсиятҳои алоҳида дар рушду такомули ҷомеаи башарӣ ниҳоят муассир аст. Агар аз ҳамин дидгоҳ ба фаъолияти давлатсозию давлатдорӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон назар андозем, метавонем бубинем, ки ӯ дар як фосилаи хеле кӯтоҳи таърихӣ-дар замони истиқлол тавонист дар бозсозӣ ва ташаккули таҳаввули низоми давлатдорӣ навини тоҷикон поии устувор ва дар эъмори давлати соҳибхитӣер, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ нақши бориз гузорад. Воқеан, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бунёди асосҳои давлатдорӣ Тоҷикистони соҳибистиклол, таҳким бахшидани соҳти конституционии он, ба даст овардани сулҳу ваҳдати миллий саҳми беназир дорад. Ӯ миллатро аз вартаи парокандагӣ, давлатро аз хавфи нестшавӣ ва халқро аз ҷанги шаҳрвандӣ наҷот дод ва барои рушди сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва таърихиву фарҳангии давлати мустақили Тоҷикистон хизмате намуд ниҳоят бузургу тақдирсоз. Маҳз бо саъю талошҳои пайдарпай ва фидокорию ҷоннисориҳои Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон яъсу ноумедӣ аз мардуми тоҷик дур шуд ва ваҳдати миллий пура таъмин гардид. Хушбахтона, имрӯз зери роҳбарии Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мактаби давлатдорӣ миллии муосири тоҷикон ташаккул ёфт, ки он яке аз омилҳои кафолати рушду субот, амният ва абадияти давлатдорӣ мо -тоҷикон мебошад.

Калидвожаҳо: Президент, Пешвои миллат, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ваҳдати миллий, давлат, сулҳу салоҳ, ҳуқуқбунёд, иҷтисоӣ, мулоқот, музокирот, созишнома, ризоият, ягона, мустақил, тақдирсоз, мурочиатнома, дунявӣ, субот.

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В УКРЕПЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА

Данная статья посвящена рассмотрению заслуги Лидера нации, Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в деле укрепления национального единства. История свидетельствует о том, что роль отдельных личностей в развитии и совершенствовании человеческого общества велика. Если с этой точки зрения рассматривать деятельность Лидера нации, Основателя мира и

национального единства таджиков, Президента Республики Таджикистана уважаемого Эмомали Рахмона в деле становления государственности и управления государством, можем увидеть, что он в очень короткий исторический период - в период независимости - смог внести достойный вклад в перестройку организации и совершенствования системы нового государства таджиков. Он сыграл важную роль в создании суверенного, демократического, правового, светского и социально-ориентированного государства таджиков. Действительно, Основатель мира и национального Единства, Лидер нации, Президент страны Эмомали Рахмон внёс весомый вклад в создание основы государственности суверенного Таджикистана и в укрепление конституционного строя, в достижение мира и национального Единства. Он спас нацию от разобщённости, государство от уничтожения и народ от гражданской войны. Его заслуги в деле политического, экономического, социального и культурного развития суверенного государства Таджикистана очень велики и являются судьбоносными. Именно благодаря постоянным стараниям и самоотверженности Главы государства Эмомали Рахмона было предотвращено дальнейшее развитие разрушительного процесса и большого несчастья. Отраднo, что сегодня под руководством Президента страны Эмомали Рахмона сформировалась школа управления современным национальным государством таджиков, которая является одним из факторов гарантии развития и устойчивости, безопасности и долговечности государства таджиков.

Ключевые слова: Президент, Лидер нации, Таджикистан, государство, мир, примирение, единство, самостоятельный, конституционный, отражение, светский, правовой, переговор, сессия, соглашение, стабильность, согласие, единый, судьбоносный, Республика.

ON THE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN STRENGTHENING NATIONAL UNITY

This article is dedicated to the merits of the Leader of the Nation, Founder of Peace and National Unity the President of the Republic of Tajikistan respected Emomali Rakhmon in strengthening National Unity. History shows that the role of individuals in the development and improvement of human society is great. The Republic of Tajikistan, the respected Emomali Rakhmon in the establishment of statehood and the governance of the state, we can see that he was able to make a worthy contribution to the restructuring of the organization in a very short historical period, during the period of independence improving the system of the new Tajik State. He played the important role in the creation of a sovereign, democratic, right-wing, secular and socially oriented Tajik state. Indeed, the Founder of Peace and National Unity, Leader of the Nation, President Emomali Rahmon has made a significant contribution to the creation of the foundation of the statehood of sovereign Tajikistan and to the strengthening of the constitutional order, to the achievement of peace and National Unity. He saved the nation from disunity, the state from destruction and the people from civil war. His achievements in the political, economic, social and cultural development of Tajikistan's sovereign state are great and crucial. It was thanks to the constant efforts and dedication of the Head of State Emomali Rahmon that the further development of the destructive process and great unhappiness was prevented. It is gratifying that today, under the leadership of President Emomali Rakhmon, a school of management of the Modern Tajik National State has been formed, which is one of the factors of the guarantee of development and sustainability, safety and longevity of Tajik state.

Key words: President, Leader nation, Tajikistan, state, peace, reconciliation, non-unique unity, independent, constitutional, reprimand, secular, legal, negotiation, session, agreement, stability, consent, single, fateful, Republic.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холова Алоҳида Амоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои фалсафа, муаллими калони кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Kholovaalohida@gmail com**. Телефон: **903-03-15-26**

Сведения об авторе: *Холова Алохида Амоновна* – Таджикский национальный университет, кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры истории философии и социальной философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Kholovaalohida@gmail com**. Телефон: **903-03-15-26**

Information about the author: *Holova Alohida Amonovna* - Tajik National University, Ph.D., Senior Lecturer, Department of the History of Philosophy and Social Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: **Kholovaalohida @ gmail com**. Phone: **903-03-15-26**

ОМУЗИШИ МАСЪАЛАИ ТАЪСИРИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ БА ИҶТИМОИШАВИИ ҶАВОНОН

Каримзода М.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мафҳуми “шабакаи иҷтимоӣ” аввалин маротиба соли 1954 аз ҷониби сотсиологи америкоӣ Ҷеймс Барнс ба гардиши илм ворид гардидааст [1,с.28], аммо паҳншавии оммавии он ба солҳои 2000, ба рушди интернет-технологияҳо рост меояд. Шабакаи иҷтимоиро метавон бо ду вариант тафсири кӯтоҳ намуд: шабакаи иҷтимоӣ - ҳамчун сохтори иҷтимоӣ ва ҳамчун хусусияти интернетӣ.

Маълум аст, ки дар ҷараёни раҳёфти яқум моҳияти ин масъала аллакай тадқиқ гардидааст (омузиши сохтори иҷтимоии объектҳо дар сотсиология аз солҳои 50-уми асри ХХ фаъолон баррасӣ мегардад). Масъалаи шабакаҳои иҷтимоии компютерӣ бошад, ҳамчун падидаи яқлухти маданият мувофиқи назари таҳлили концептуалӣ ва таҷрибавӣ, то ҳол пурра тадқиқ нагардидааст. Хусусиятҳои шабакаи иҷтимоӣ:

- сохтани профили шахсӣ, ки дар аксар маврид маълумоти воқеии шахсӣ ва иттилоъ дар бораи худ (ҷойи таҳсил ё кор, шуғли дӯстдошта, принципҳои ҳаёти ва ғ.) талаб карда мешавад;

- имконияти амалӣ намудани мубодилаи маълумотҳо (ҷойкунии аксҳо, видеонаворҳо, хотираҳои матнӣ (дар режими блогҳо микроблогҳо), ташкили иттиҳоди мавзӯҳои махсус, мубодилаи чатҳои шахсӣ ва ғ.);

- имконияти нигоҳдории рӯйхати дигар истифодабарандагон, ки бо ӯ баъзе муносибатҳо сураат мегардад (масалан, дӯстӣ, хешовандӣ, робитаҳои корӣ ё расмӣ ва ғ.) [8,с.114].

Дар навбати аввал шабакаҳои иҷтимоиро ҳамчун воситаи фаъоли паҳннамоии иттилоот тавсиф намудан мумкин аст. Маҳз шабакаҳои иҷтимоӣ имкон медиҳанд, ки мо оиди шахсиятҳои номаълум иттилоъ ба даст оварем. Одатан, вақте ки истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ дар сомонаҳои интернетӣ саволнома (анкета) пур мекунанд, онҳо кӯшиш мекунанд, ки фардияти хешро ифшо намоянд.

Доир ба ин масъала аҳамияти хоссаро тадқиқотҳои сотсиологи испанӣ Мануэл Кастелс сазовор аст, чунки ӯ ба таъсири рушди интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ диққати махсус зоҳир намудааст. Маданияти муосире, ки ҷавонон онро дар худ мегаранд, Кастелс инро ҳамчун “маданияти воқеии ҳаёли” тавсиф медиҳад. Яъне, ин маданияти ҷаҳонист, ки дар худ низоми коммуникатсиониву электронӣ ва интерактивиро муқаррар кардааст. М. Кастелс қайд менамояд, ки “ин – низомест, ки худӣ воқеият куллан забт гардидааст, пурра образҳои ҳаёли хосияти ҳукмфармоиро гирифтаанд, ҳол он ки ин тахайюлотӣ бофта аст ва дар он тасвири зоҳирӣ на танҳо дар экран инъикос шудааст, балки баъзан одамнро зерӣ таҷрибаи хеш қарор медиҳад. Чунин муҳит қобил аст, ки ҳамаи шаклҳои зухуротро “иҳота ё ҳамгиро” намояд” [4,с.79].

Ҳамин тариқ, мо комилан метавонем шабакаҳои иҷтимоиро ҳамчун институти ҷамъиятӣ ном гузорем, ки он бевосита ба иҷтимоишавии ҷавонон таъсир мерасонад. Метавон шабакаҳои иҷтимоии фазогиро ҳамчун маҷмӯи қоидаҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, меъёрҳо, дастури танзимкунандаи соҳаҳои гуногуни фаъолияти ҷавонон ва ташкилкунанда дар низоми нақшҳо муайян намуд. Хусусан, талаботҳои зиёди худро

ҷавонон аз ҳаёти иҷтимоӣ канора гирифта, қисман ё комилан дар ҷаҳони ҳаёли ба воситаи шабакаҳои иттилоотӣ-иртиботӣ қонеъ мегардонанд.

Таҳлили таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун воситаи нави иртиботи иҷтимоии ҳаёти одамон дар тадқиқотҳои олими белорусӣ В.П. Гончаров низ зикр гардидааст [2]. Инчунин, як қатор олимони қисматҳои иҷтимоӣ-фалсафӣ, иҷтимоӣ-психологии иҷтимоишавӣ ва тахайюлот (виртуализатсия)-ро ҷудо намудаанд. Оқибатҳои таъсири воқеияти ҳаёли ба шахс ва ҷамъиятро Т.А. Бондаренко, Б.В. Марков, А.Ю. Фимин [1,с.8.11] ва дигарон тадқиқ намуда истодаанд.

Чуноне ки муаллифон қайд менамоянд, дар марҳилаҳои аввали иҷтимоишавӣ нақши ҳалқунанда ба механизмҳои иҷтимоишавии анъанавӣ мутааллиқ аст. Инчунин, азхудкунии меъёрҳои рафтори оилавӣ, алалхусус дар давраи наврасӣ ҳамчун механизми ниҳодишавии иҷтимоишавӣ баромад менамояд.

Дар илмҳои мафҳуми “иҷтимоишавӣ” асосан аз иқтисодиёти сиёсӣ баромадааст, ки моҳияти ибтидоии он “ҷамъиятиқунӣ”-и замин, воситаи истеҳсолот ва ғайра буд. Муаллифи мафҳуми “иҷтимоишавӣ” дар робита бо ҳаёти инсонӣ сотсиологи америкоӣ Франклин Генри Гиддингс буд, ки соли 1887 дар китоби “Назарияи иҷтимоишавӣ” моҳияти онро шарҳ додааст. Франклин зеро мафҳуми иҷтимоишавӣ инкишофи иҷтимоии табиат, хусусиятҳои фард ва омодагии мавҷудияти инсонӣ ба ҳаёти иҷтимоиро мефаҳмид.

Аммо таваҷҷӯҳ ба масъалаи иҷтимоишавӣ то паҳншавиаш мавҷуд буд. Шахс ҳамчун объекти муносибатҳои ҷамъиятӣ дар заминаи илми сотсиология ду раванди робитаи мутақобила – иҷтимоишавӣ ва монандқунӣ (идентификатсия)-ро аз сар мегузаронад. Иҷтимоишавӣ раванди азхудкунии инъикоси рафтор, меъёрҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои зарурии фард буда, барои иҷроиши амалиёти олии шахс дар ҷамъият хизмат мекунад. Дар масъалаи оне, ки инсон бо кадом тарз қисми таркибии аъзои ҷамъият мегардад, ҳамеша дар маркази таваҷҷӯҳи файласуфону нависандагон қарор дошт ва дар охири асри XIX ин масъаларо сотсиологон (Э.Дюркгейм) ва равоншиносони иҷтимоӣ (Г.Тард) тадқиқ намудаанд. Имрӯзҳо бошад, масъалаи иҷтимоишавӣ ва ё қисматҳои алоҳидаи онро файласуфон, сотсиологон, психологон, педагогҳо, этнологҳо, криминологҳо ва намояндагони дигар илмҳо бодикқат меомӯзанд.

Қариб аксари мутахассисон бар ин назаранд, ки синну соли ҳаёти инсонӣ марҳилаҳои гуногуни худро дорад ва вобаста ба он назарияти зиёдеро мавриди тадқиқу баррасӣ қарор додаанд. Дар тадқиқи таснифоти синнусоли аз ҳама марҳилаи мураккабро олимони дар синни ҷавонӣ мебинанд, ки дар худ махсусиятҳои зиёдеро дорост. Дар ин марҳила раванди азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ, низомии робитаҳои иҷтимоӣ ва муносибатҳои фард устувор мегардад.

Сатҳи баланди воридшавии технологияи иттилоотӣ-иртиботӣ дар ҳаёти ҷомеаи муосир фаҳмиши илмиро дар бораи равандҳои заминавии ҷамъият иваз менамояд. Афзоиши ниҳояти шумораи истифодабарандагони Интернет, ки он асоси сохтори шабакаи иҷтимоӣ мебошад, таъсири худро ба шуури сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии оммаи мардум мерасонад. Маҳз дар асоси ҳамин омил аксари олимони Интернетро ҳамчун институти муҳими иҷтимоишавӣ ибраз мекунанд. Чунин тамоюл масъалаи иҷтимоишавии шахсро барои ташаккул додани аъзоёни комили ҷамъият мураккаб мегардонад.

Чуноне ки профессор А.Я. Райбекс қайд намудааст, “хусусияти амсилаҳои иҷтимоишавии шахс дар аввал раванди субъективии табиати дохилиро дар бар мегирад,

яъне иртиботи байнишахсӣ – ин танҳо шароити омӯзиши иҷтимоӣ аст. Дувум, субъектишавии раванди иҷтимоишавӣ ба коркарди ҷузъии механизмҳои иҷтимоишавӣ таъя менамояд, яъне иҷтимоишавӣ хусусиятҳои равонии хешро идрок менамояд. Савум, таъминоти психологии иҷтимоишавӣ бо маҷмӯи бозиҳо ва малакаҳои забонӣ мукамал мегардад, ки ин шахсро ҳамчун матни махсус ҳаммонанд менамояд” [3,с.21-22].

Ғайр аз ин, фаҳмиши муосири иҷтимоишавӣ табиати иртиботиро дорост, чунки воридшавӣ ба алоқаҳои ҷамъиятӣ ба воситаи иҷтимоишавӣ руҳ дода, ба раванди интиқоли иттилоот мубаддал мегардад. Шахсияти муосири асри XXI маҷбур мешавад, ки иттилоотро тамоми ҳаёти худ ҳазорҳо маротиба зиёдтар қабул намояд. Муҳаққиқ Элвин Тоффлер дар яке аз тадқиқотҳои охири худ маълумотҳои олими америкой Майкл Лескро аз фонди миллии Амрико пешниҳод менамояд. Ба ҳисоби ӯ, “хотираи пурраи тамоми мавҷудоти замин” тақрибан ба 1200 петабайт баробар аст ва ҳаҷми умумии маълумотҳои одамони рӯи ҷаҳон ба 12 000 петабайт баробар аст [10,с.18]. Илова бар ин, имрӯзҳо шумораи иттилоот дар доираи интиқоли маълумот нигаронкунанда буда, он ба дараҷае омада расидааст, ки равандҳои иртиботӣ аз муноқишаҳои иттилоотӣ лабрез гардидаанд, яъне баръакс, барои ташаккул додани ҷомеаи солим иттилооти сершумор ҳалал ворид менамояд.

Агар ба масъалаи иҷтимоишавӣ дақиқ назар афканем, пас мебинем, ки имрӯзҳо ҳар як фард на ба воситаи воридшавӣ ба равандҳо, балки ба воситаи идроки он иҷтимоӣ мешавад. Масалан, воридшавӣ ба равандҳои истеъмолий ҳеҷ гоҳ маънои иҷтимоишавиро надорад, яъне бе фаҳмиши моҳияти маданияти истеъмолий ташаккулёбии шахси комил ғайриимкон аст. Ворид гардидан ба шабакаҳои иҷтимоӣ бе фаҳмиши моҳияти онҳо ба ташаккули вобастагӣ бурда мерасонад. Иҷтимоишавии воқеӣ танҳо ба воситаи худмуайянсозӣ имкон мегардад, яъне ин қобилияти интиқобро бо масъулияти мувофиқ амалӣ кардан аст, ки чунин амал дар худ характери экзистенциалиро дорост.

Дар ҷомеаи муосир механизмҳои аввалиндараҷаи иҷтимоишавӣ заиф мегарданд (чи дар синну сол, яъне иҷтимоишавӣ дар синни кӯдакӣ ва наврасӣ, чи дар аҳамиятнокии институтҳо, хусусан он институтҳо, ки ба иҷтимоишавии шахс таъсир мекунад). Тадқиқотҳои психологии муосир нишон доданд, ки нақши механизмҳои синнусолии иҷтимоишавӣ, ба монанди равзана, медиа (ҳама васоити интиқолдиҳандаи маълумоти шабакавӣ), инчунин тағйиротҳои муҳимми синнусоли сохтори иҷтимоишавӣ мебошанд. Шабакаҳои иҷтимоӣ барои миллионҳо одамон ба муҳити иҷтимоӣ-фарҳангӣ мубаддал гардидааст, ки дар он азхудкунии арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ инъикос меёбад [5,с.143-148]. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ дар ҷараёни амалиёти иртиботӣ, иштирокчиёни иттиқодҳои гурӯҳӣ баробарии коллективиро месозанд.

Илова бар ин, дар шабакаҳои иҷтимоӣ мо бештар на танҳо бо интиқоли таҷриба, дониш ва арзишҳо дучор мегардем, балки бо ҳодисоти гуногуни ҳаёти воқеӣ. Соли 2011 дар ИМА синни миёнаи истифодабарандагони Facebook тақрибан 40-солагиро ташкил медод, ки аз ҳама синни афзоишнок баъди 55-65 солагӣ буд. Маҳз аз ҳамин хотир мактаббачагон ва донишҷӯёни америкой (инчунин канадагӣ ва бритонийӣ) ба таври оммавӣ ин шабакаи иҷтимоиро тарк намудаанд. 20%-и пурсидашудагони наврасони америкой чунин иброз доштаанд, ки намоҳоянд бо волидонии худ дар ин шабака “дӯст” шаванд [12].

Дар ҷаҳорҷӯбаи шабакаҳои иҷтимоӣ раванди иҷтимоишавӣ ба воситаи сохтани алоқаҳо куллан тағйир ёфта, дар баъзе одамон ҳисси нарциссизм (худдӯстдорӣ ниҳоят баланд) ба вуҷуд меояд. Тадқиқотчиӣ рус Дмитрий Соловёв менависад: “Инсон шахсияти худро ба воситаи профил дар шабакаҳои иҷтимоӣ ташбеҳ медиҳад, ки ин ба рушди шахсияти инсон монеа ворид мекунад. Шахсро зарур нест, ки рушд кунад – ақлу шуур рушд менамоянд, малакаҳои идроку тафаккур рушд менамояд, аммо рушди масъулият, шинохти хеш ва ғамхорӣ дигарон рӯ ба таназзул мениҳад” [9].

Раванди ташаккулёбӣ ва иҷтимоишавии шахс дар шабакаҳои иҷтимоӣ, тибқи андешаи антрополог Ш.Трекл, чунин шакл мегирад:

- раҳой аз танҳой ҳамчун қисми раванди иҷтимоишавӣ (80%-и наврасону ҷавонони Русия худро истифодабарандагони фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ мешуморанд);
- вобастагӣ аз шабакаҳои иҷтимоӣ ва гаджетҳо, ки таъминкунандаи бетанаффузи раванди иртиботии “хаёли” мебошад;
- гумшавии мансубияти шахс ба фарҳанги маҳаллӣ;
- вобастагӣ аз гачетҳо, аз ҳама бештар истеҳсолоти Ғарб, масалан, маҳсулоти Apple;
- тағйирёбии раванди таҳсилот;
- бегонашавӣ ё чудошави дар оила;
- тағйирёбии муоширати забонӣ (падидаи texting);
- ташаккулёбии “этнос”-и нав;
- вайроншавии заминавии фазои шахс [13,с.129].

Ғайр аз ин, дар шароити муосир бояд оиди механизми вазифавии иҷтимоишавӣ ҳарф зад. Дар ҳаёти инсонӣ раванди ресотсиализатсия (иҷтимоишавии такрорӣ ба арзишҳои нав, меъёрҳо, нақшҳо ва тағйири рафторҳои кӯҳна, яъне ин равандест, ки фард аз худкунии меъёрҳои иҷтимоиву фарҳангиро дар марҳилаи минбаъда аз нав таҷдид мегардонад) ва десотсиализатсия (тарк намудани арзиш, меъёрҳо, нақшҳо ва қоидаҳои рафтори кӯҳнашуда) ҳамеша якдигарро иваз менамоянд. Пеш аз ҳама, сабаби асосии ин масъала дар пурҷабҳа будани рӯзгори инсон дар ҷомеаи муосир мебошад. Ин амсилаи иҷтимоишавӣ ядрои шахс мебошад, ки он механизми ноустувори вусъатёбии десотсиализатсия ва ресотсиализатсияро ихтисос менамояд.

Шабакаҳои иҷтимоӣ дар тамоюли десотсиализатсия, пеш аз ҳама, ҳазмшавии ахборро дар назар дорад. Шахс дар раванди интиқоли ахбор мукамал мегардад ва ин раванд ҳеҷ гоҳ ба охир намерасад. Шахс дар раванди ахбор – ҳамеша як василаест, ки бо дигарон пайваст мегардад ва дар ҷараёни иттилоотии ҷаҳонӣ рафтору муносибати хешро ба танзим медарорад.

Механизми иҷтимоишавӣ ҳамеша ба тарафи ресотсиализатсия ҳаракат менамояд. Дар чунин маврид шахс ҳамчун субъекти иҷтимоишавӣ баромад менамояд. Хислати забонии инсон дар ташаккулдиҳии сохтори маромҳо, талаботҳо, манфиатҳо ва арзишҳо иштирок менамояд, ки бо сабаби таъсири ҳамкориҳои ҷамъият ва шахсият якдигарро пурра месозанд. Инсоният худ асоси сарчашмаи иттилоот гардида, як қисми ҷудонашавандаи шабакаҳои иҷтимоӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход) / А.Ф. Бондаренко. – К., КГПИИЯ, 1991. – С. 189.
2. Гончаров В.П. Средства коммуникации и их воздействие: Н.Постман об «исчезновении детства» // Гончаров В.П. – Гуманитарные и социальные науки. – Минск, 2011. – С. 106-112.
3. Зелянина В. А. Социально-философское измерение социализации личности // В.А. Зелянина // Вестник Воронежского государственного университета. Гуманитарные науки. -2007. -№ 2. – С. 21-22.
4. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе; пер с англ. А.Матвеева под ред. В.Харитоновой / М. Кастельс. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – С. 328.
5. Кораблева Г. Б. Интернет-дискуссии как инструмент формирования общественного мнения // Г.Б. Кораблева, А.В. Кульминская // Дискуссия: журнал научных публикаций. -2011. -№ 9 (17) ноябрь. – С. 143-148.
6. Мальцева Д.В. О современных сетевых теориях в социологии/ Д.В. Мальцева, Н.В. Романовский // Социологические исследования. -2011. -№ 8. – С. 28.
7. Марков Б.В. Знаки и люди: антропология межличностной коммуникации / Б.В. Марков. – СПб.: Наука, 2011. – С. 667.
8. Самыгин С.И. Психология развития, возрастная психология / С.И. Самыгин, Д.С. Загутин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2014. – С. 248;
9. Соловьев Д. Социальные сети и Интернет как новая среда жизни [Электронный ресурс] URL: <http://soloveev.livejournal.com/104328.htm>. (санаи истифодабарӣ: 14.09.2019.)
10. Тоффлер Э. Революционное богатство/ Э. Тоффлер. – М.: Аст, 2008. – С. 126.

11. Фимин А.Ю. Социально-философский анализ виртуальной реальности / А.Ю. Фимин. – Волгоград 2007. – С. 174.
12. Martin D. One Simple Rule: Why Teens Are Fleeing Facebook / Forbes, 16.06.2011 [Электронный ресурс] URL: <http://www.forbes.com/sites/davidmartin/2011/06/16/one-simple-rule-why-teens-are-fleeing-facebook> (санаи истифодабарӣ: 09.09.2019.);
13. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other // S. Turkle. – Basic Books, 2011. – P. 212.

ОМУЗИШИ МАСЪАЛАИ ТАЪСИРИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ БА ИҶТИМОИШАВИИ ҶАВОНОН

Дар мақолаи мазкур масъалаи ҷомеаи иттилоотӣ ва технологӣ баррасӣ, тадқиқ ва мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Бо вучуди он, ки олимони соҳаҳои гуногун оиди ҷомеаи иттилоотӣ дар охири асри XX сухан ронда буданд, аммо давраи рушди тараққиёти он ба асри XXI рост меояд, ки ин раванд ба ҳаёти рӯзмарраи мардум бетаъсир намонад. Яке аз хусусиятҳои хосси ҷомеаи иттилоотӣ ин паҳнгардии шабакаҳои иҷтимоӣ мебошад, ки дар натиҷа он ба рафтори оммавии мардум мубаддал гардидааст. Шабакаҳои иҷтимоӣ дар тамоюли десотсиалзатсия, пеш аз ҳама, ҳазмшавии ахборро дар назар дорад. Шахс дар раванди интиқоли ахбор муқаммал мегардад ва ин раванд ҳеч гоҳ ба охир намерасад. Шахс дар раванди ахбор – ҳамеша як василаест, ки бо дигарон пайваст мегардад ва дар ҷараёни иттилоотии ҷаҳонӣ рафтору муносибати хешро ба танзим мебарорад. Маълум аст, ки дар ҷараёни раҳёфти яқум моҳияти ин масъала аллакай тадқиқ гардидааст (омӯзиши сохтори иҷтимоии объектҳо дар сотсиология аз солҳои 50-уми асри XX ҷаёлона баррасӣ мегардад). Масъалаи шабакаҳои иҷтимоии компютерӣ бошад, ҳамчун падидаи яқлукти маданият мувофиқи назари таҳлили концептуалӣ ва таҷрибавӣ то ҳол пурра тадқиқ нагардидааст.

Калидвожаҳо: шабакаҳои иҷтимоӣ, интернет, иҷтимоишавӣ, ҷавонон, рафтори иҷтимоӣ, иртибот, муошират, технологияи иртиботӣ, муоширати ҳаёли.

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ МОЛОДЕЖИ

В этой статье обсуждается, исследуется и изучается информационное и технологическое общества. Хотя ученые разных областей говорили об информационном обществе в конце двадцатого века, его развитие восходит к 21-му веку. Одной из особенностей информационного общества является распространение социальных сетей, которые привели к массовому поведению людей. Социальные сети имеют тенденцию быть деинституционализированными, прежде всего, в новостях. Человек завершает процесс передачи информации, и этот процесс никогда не заканчивается. Человек в новостном процессе всегда является средством связи с другими людьми и регулирования их поведения и отношений в глобальном информационном мире. Понятно, что во время первого прорыва суть этого вопроса уже была исследована (начиная с 50-х годов XX века социальная структура общества в социологии активно рассматривалась). Проблема компьютеризированных социальных сетей, как целого феномена культуры, с точки зрения концептуального и экспериментального анализа, еще не до конца изучена.

Ключевые слова: социальные сети, интернет, социализация, молодежь, социальное поведение, общение, коммуникационные технологии, воображаемое общение.

THE STUDY OF THE IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON THE SOCIALIZATION OF YOUTH

This article discusses, researches, and studies technology communities. Although scientists from different fields talked about the information society at the end of the twentieth century, its development and development dates back to the 21-st century, which does not affect the lives of modern people. One of the features of the information society is the spread of social networks that have led to massive public behavior. Social networks tend to be deinstitutionalized, primarily in the news. A person completes the process of transmitting information, and this process never ends. A person in the news process is always a means of communicating with other people and regulating their behavior and relationships in the global information world. It is clear that during the first breakthrough the essence of this issue has already been investigated (the study of the social structure of objects in sociology since the 50-s of the twentieth century has been actively considered). The problem of computerized social networks, as a whole phenomenon of culture, from the point of view of conceptual and experimental analysis, has not yet been fully studied.

Keywords: social networks, Internet, socialization, youth, social behavior, communication, communication technology, imaginary communication.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримзода Муҳаммадшоҳи Ибодулло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи кори иҷтимоӣ. *Суроға* 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон (+992) 901 51 12 41. E-mail: kar1mov.24.08.92@gmail.com // muslim.24@inbox.ru

Сведения об авторе: *Каримзода Муҳаммадшоҳи Ибодулло* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры социальной работы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон (+992) 901 51 12 41. E-mail: kar1mov.24.08.92@gmail.com // muslim.24@inbox.ru

УДК:316.331 (575.3)

БАНАҚШАГИРИИ ОИЛА ВА СОЛИМИИ РЕПРОДУКТИВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Расулов О.Р., Ҳақбердиев Ҳ.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Банақшагирии оила ё танзими оила ([англ.](#) family planning) – яке аз воситаҳои асосии ҳалли масъалаи глобалии демографии ба эътидол овардани шумораи аҳолии рӯйи Замин мебошад. Ин мафҳум ба сифати мафҳуми ҳаммаъноӣ “назорати таваллуд” низ истифода мешавад. Банақшагирии оила вобаста ба зарурати замон торафт ба ҳаёти мо, алаҳусус дар давлатҳои ҳаёти сеюм ворид шуда истодааст. То солҳои охир банақшагирии оила ба таври нодуруст маҳдуднамоии таваллуд фаҳмида мешуд. Дар асл бошад, банақшагирии оила, ин пеш аз ҳама, таъмини саломати аҳолии, ҳуқуқҳои репродуктиви онҳо, ҳамгироии замон ба ҷомеа, рушди босуботи давлат ва пастиномаии шиддати масоили иҷтимоӣ мебошад. Дар шароити имрӯза солимии репродуктиви аҳолии қафолати беҳатарии миллии, меъёри самаранокии сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат ба ҳисоб меравад.

Масъалаи омӯзиши банақшагирии оила ё танзими аҳолии таърихи дурудароз дорад ва аз тарафи муҳаққиқон омӯхта шудааст. Яке аз муҳаққиқоне, ки дар таҳқиқи ин масоил кӯшиши зиёд намудааст, иқтисодшиноси англис Томас Малтус мебошад. Соли 1798 Томас Малтус дар китобаш “Таҷрибаи оиди қонунҳои аҳолии” аввалин маротиба дар масъалаи зиёдшавии аҳолии ва сиёсати демографии давлат масъалагузори намуд. Бо сабаби бо суръати тез афзоиш ёфтани аҳолии дар мамлакатҳои Аврупо соли 1877 дар Лондон ва соли 1882 дар Нидерландия барои камбизоатон клиникаҳо кушода шуда буданд, ки ройгон ба аҳолии усулҳои контрацепсияро меомӯзонданд. Моҳи июни соли 1930 дар Хитой ба қарордони тиб ба омӯзонидани истифодаи усулҳои контрацепсия шурӯъ намуданд. Мафҳуми “банақшагирии оила ё танзими оила”-ро аввалин маротиба Ассотсиатсияи демографҳои Англия истифода намудаанд. Соли 1952 Федератсияи байналмилалӣ банақшагирии оила (ФББО) ташкил шуд, ки бузургтарин ташкилоти ғайриҳукуматӣ буд ва 134 давлати дунёро фаро гирифта буд. Солҳои 60-уми асри XX ҳаракати умумиҷаҳонии танзими оила ташкил шуд, ки онро СММ ва Фонди аҳолии (UNFPA) роҳбарӣ менамуданд [7, с.56]. Ҳуқуқ ба танзими оила масъулияти волидон ва ҳуқуқи ҷудонашавандаи ҳар як инсон аст. Соли 1991 дар Рио де Женеиро ва соли 1994 дар Қоҳира Конференсияи байналхалқии рушди аҳолии доир гардиданд, ки намоёндагони 179 давлати дунё иштирок доштанд. Мувофиқи принсипҳои қабулнамудаи ин конференсия ҳамсарон бояд дар баровардани қарорҳои оиди танзими оила имконияти озоди интихоб дошта бошанд.

Дар сатҳи миллии банақшагирии оила ва ҳуқуқҳои репродуктиви шахрвандон дар се самт амалӣ мегардад:

1. боздорӣ ва водорнамоӣ;
2. паҳннамоии воситаҳои банақшагирии оила;
3. дастгирӣ тавассути қонеъ гардонидани талаботҳои шахрвандон барои танзими оила [6, с.69].

Усули водорнамоии банақшагирии оила дар давлатҳое, ки мушкилоти ҷиддии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва демографӣ доранд, мисли сатҳи пасти зиндагӣ, сатҳи баланди камбизоатӣ, норасоҳои захираҳои табиӣ, зиёд будани нерӯҳои меҳнатӣ, низоъҳои мусаллаҳона ва ғайра васеъ истифода мегардад. Ин усул махсусан дар Осиёи Ҷануби Шарқӣ бо сабаби рушди босуръати аҳолии аз солҳои 50-уми асри гузашта истифода гардида буд. Аввалин шуда аз ин усул нимаи дуҷуми асри XX Шри-Ланка, Сингапур,

Кореяи Шимолӣ, Тайван, Филиппин, баъдтар Гонконг, Малайзия ва Таиланд (нимаи дуюми солҳои 60-уми асри XX), охири Хиндустон, Индонезия ва Хитой (нимаи аввали соҳи 70-уми асри XX) истифода намуданд.

Аз ҳама бештар таҷрибаи Хитой дар ин самт ҷолиб аст. Хитой соли 1982 банақшагирии оиларо дар қонунгузорӣ мустаҳкам намуд. Дар моддаи 25-уми Конституцияи Хитой чунин омадааст: “Давлат банақшагирии таваллуди кӯдакони амалӣ менамояд, то афзоиши шумораи аҳоли ба нақшаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ мутобиқат намояд». Дар моддаи 18-уми Қонуни Хитой “Дар бораи аҳоли ва банақшагирии таваллуд” чунин омадааст: «Сиёсати давлатӣ - никоҳи дер ва тавлиди дерро дастгирӣ мекунад. Ҳар як ҷуфти ҳамсарон бояд як фарзанд дошта бошанд, дар ҳолати нишондоди қонун фарзанди дуум низ дошта метавонанд». Дар натиҷаи ин қонунгузорӣ сатҳи таваллуди занон аз 5,68 нафар кӯдак (соли 1950-60) дар соли 2000 ба 1,75 нафар кӯдак омада расид [3, с.173]. Ба ақидаи муҳаққиқон, сиёсати “як оила ва як фарзанд” дар Хитой аз соли 1978 оғоз шуда то ин муддат садди роҳи тавлиди 400 млн кӯдак гардид. Оилаҳое, ки ин муқарраротро вайрон менамуданд, ҷарима баста шуда, аз бисёр имтиёзҳо маҳрум мегардиданд. Ин усулро дар Аврупо танҳо давлати Ирландия бо сабаби таъсири зиёд доштани калисо ва рушди таваллуд дастгирӣ менамояд. Барои назорати таваллуд аз усулҳои гуногун, мисли истифодаи маводҳои [контрасептӣ, боздорӣ, исқоти ҳамл, беҳтар намудани ҳуқуқи репродуктивии зан, стерилизатсия истифода мебаранд](#). Дар натиҷаи танзими таваллуд дар Хитой шумораи духтарон кам гардида, мувофиқи маълумоти мутахассисон ҳоло зиёда аз 100 миллион мардони хитойӣ имконияти ёфтани зан ва оиладор шуданро надоранд. Дар Озорбойҷон низ дар натиҷаи танзими оила шумораи занон кам гардидааст. Меъёри муътадил ба 100 зан тавлиди 105 мард аст, аммо дар ин давлат тахминан 60 %-и наводон писарчаанд.

Дар Хиндустон танзими оила аз соли 1951 оғоз шуд. Мувофиқи қонунгузориҳои Хиндустон оилаҳое, ки аз ду фарзанд зиёд доранд, дар ҳокимияти маҳаллӣ ё марказӣ ба ягон вазифаи роҳбарикунана интихоб шуда наметавонанд. Хизматрасониҳои давлатӣ танҳо ба оилаҳои дорои ду фарзанд имконпазир аст. Дар Сингапур, Федератсияи Россия ва бештари давлатҳои Аврупо бошад баръакс, серфарзандӣ тарғиб мешавад.

Дар Аврупо аз усули дуум, яъне паҳннамоеи воситаҳои маъмули банақшагирии аҳоли, яъне беҳтар намудани шароити некуаҳволи ба оилаҳо барои тарбияи фарзанд, баланд бардоштани сифати сармояи инсонӣ, ҳифзи ҳамаҷонибаи модару кӯдак, мустаҳкам намудани ҳуқуқи репродуктивӣ ва ғайра истифода мебаранд. Қонунгузориҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, аз ҷумла Тоҷикистон низ аз ин роҳ истифода мебаранд.

Дастгирии аҳоли барои банақшагирии оила дар бештари давлатҳои Аврупо ва Федератсияи Россия барои ҳавасмандгардонии таваллуди зиёди кӯдак дастгирии модару кӯдак, пешниҳоди барномаҳои давлатии иҷтимоӣ-иқтисодии кумак ба оилаҳои серфарзанд ва амсоли ин ба қор бурда мешавад. Масалан, дар Русия, Дания, Франция, Португалия ва Шветсия. Пастрабии таваллуд барои давлатҳои рӯ ба инқишоф манфиатовар аст, зеро занон имконияти қору таҳсилашон афзуда, сифати сармояи инсонӣ боло меравад. Баъдан, танзими таваллуд натиҷаи рушди иқтисодиёт ва дастрасии занон ба таҳсил мебошад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки заноне, ки сатҳи баланди таҳсилот доранд, дер оила барпо мекунад ва фарзандони кам ба дунё меоранд.

Ҷаноби Олӣ Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз барномаҳои худ гуфта буданд, ки масъалаҳои демографӣ, масъалаҳои тавлид ва ҳамли номатлуб аз ҷумлаи масъалаҳои глобалӣ ва эҳсосшавандаи Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон мебошанд. Вобаста ба афзоиши босуръати аҳоли қор то ба дараҷае рафта расидааст, ки имрӯз захираҳои иқтисодӣ аксар вақт ба мақсадҳои истеъмолӣ истифода мешаванд. Ин вазъият ба иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад, шумораи бекорон ва камбизоатонро зиёд менамояд, сатҳи ҷинояткорӣ афзуда, шумораи қарбаторон ба маротиба меафзояд, сатҳи маълумотнокӣ ва ахлоқи аҳоли паст мегардад. Аз ин рӯ, вазъияти мавҷудаи демографӣ талаб менамояд, ки батадриҷ танзими оиларо ба роҳ монем ва Барномаи сиёсати демографии мутобиқро қор карда бароем.

Дар баромади худ Президенти кишвар қайд намуданд, ки омилҳои демографӣ дар ҳолати ногувори иҷтимоӣ нақш гузоштанд ва захираҳои иқтисодӣ на барои тараққиёти ҷомеа, балки танҳо бо мақсадҳои истеъмолӣ истифода гардиданд. Ба ақидаи Президенти мамлакат танзими таваллуд танҳо кори шахсию оилавии шаҳрвандон набуда, балки ба доираи масъалаҳои давлат низ дохил мешавад. Аз тарафи Президенти мамлакат, қайд гардида буд, ки 4 нафар фарзанд дар оила шумораи муътадил мебошад [7].

Бо мақсади танзими афзоиши аҳоли дар Тоҷикистон соли 2002 «Барномаи давлатии танзими оила ва солимии репродуктивӣ» қабул гардида буд. Барномаи давлатии танзими оила, ки соли 2002 қабул гардида буд, аз 24 модда иборат аст ва масоили ҳуқуқи модар, ҳомиладорӣ, таваллуди фарзанд, истифодаи маводҳои контрацептивӣ, шумораи фарзандон дар оила, исқоти ҳамл, ҳолатҳои гуногун ва истифодаи маводи репродуктологӣ барои таваллуди фарзандро дар бар мегирад. Ин дар замоне қабул гардида буд, ки таваллуди кӯдак ва суръати афзоиши табиӣ аҳоли дар кишвар аз ҳад зиёд буд. Занон ба сабаби таваллуди пайдарпай ва бифосила саломатии худро аз даст медоданд ва кӯдакони носолим ба дунё меоварданд. Инчунин, аҳоли бо роҳҳои пешгирӣ аз ҳамли номатлуб шиносии пурра надошт ва масъалаи исқоти ҳамл аз ҷиҳати ҳуқуқӣ танзим нашуда буд. Ба андешаи донишмандони тоҷик, бо қабул гаштани «Барномаи давлатии танзими оила ва солимии репродуктивӣ» дар рафтори демографии аҳоли ва сиёсати давлатии демографии Тоҷикистон як қатор тағйиротҳои мусбӣ ба вучуд омаданд. Махсусан, қабули як қатор санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, мисли Қонуни ҶТ «Дар бораи кафолати давлатии баробарҳуқуқии занону мардон ва имкониятҳои баробари татбиқгардии онҳо», тағйири иловаҳо ба Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, боло бурдани синни никоҳӣ (ба синни 18) намунаи гуфтаҳои болост.

Концепсияи сиёсати давлатии демографии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003-2015 низ барои танзими таваллуд, рушди бошӯурунаи демократӣ ва баланд бардоштани сифати ҳаёти аҳоли нигаронида шуда буд. Дар ин барнома диққати махсус ба баланд бардоштани дараҷаи фарҳангӣ ва таҳсилоти аҳоли, корҳои равшаннамоӣ, ғамхорӣ ба саломатӣ, баланд бардоштани мақоми зан дар ҷомеа ва дигар масъалаҳои ба танзими оила алоқаманд инъикос гардидаанд. Аз ҷумла, дар ин ҳуҷҷат омадааст, ки тадбирҳои оиди танзими таваллуд бояд хусусияти маҷбурнамоӣ надошта бошанд.

Қоҳиши таваллуд аз натиҷаҳои асосии танзими оила аст: «Агар солҳои Шӯравӣ сари ҳазор нафар 40 таваллуд рост меомад, дар солҳои 2000-ум ин нишондод баробар ба 36 ё 38 таваллуди кӯдак расид. Дар соли 2012 бошад, ин нишондод ба 26-27 ва дар соли 2019 ба 23 таваллуд ба сари ҳазор нафар баробар шудааст» [1].

Ба ақидаи донишмандони дигар, гарчанде аз қабули ин барнома 16 сол сипарӣ шуда бошад ҳам, он ба вазъи демографии Тоҷикистон кам таъсир кардааст. Барои ҳамин, фурсати бозбинии ин барнома фаро расидааст, зеро дар ин муддат баъзе мушкилоте зухур карданд, ки ҳангоми қабули қонун ба эътибор гирифта нашудаанд. Баъдан, оморе низ вучуд надорад, ки иҷрои ин барномаро дар тӯли солҳои сипаришуда нишон диҳад. Ҳарчанд дар ин барнома бештар ба ҳадамоти тиббӣ ва солимии оила таъкид мешавад, он дар ягон муассисаи тиббӣ ба сурати комил амалӣ нагаштааст. Машваратҳои тиббӣ махсусан барои занҳои ҳомила тибқи қонуни мазкур бояд ройгон бошанд. Ё барои ҳамли бармаҳал бояд маводи репродуктивӣ барои шаҳрвандон бепул дода шавад, ки ин гуна нест. Дар муассисаҳои тиббӣ танҳо барои ҳисобот навишта шудааст, ки ҳамаи мавод барои пешгирӣ аз ҳамли номатлуб ройгон аст. Барои қатъ кардани ҳамли номатлуб дар зинаи аввал аз сад то саду панҷоҳ сомонӣ маблағ супоридан лозим аст, барои қатъ кардани ҳамл дар зинаҳои дертар аз дусад то сесад сомонӣ [1].

Ҳанӯз дақиқ нашудааст, ки қадом паҳлуҳои қонуни мазкур пурра амалӣ шудаанд. Қори асосии ин ниҳод омӯзонидани шаҳрвандон, махсусан занҳо, дар амри солим нигоҳ доштани оила аст. Дар ин замина тағйири иловаҳо ворид намудан ба ин барнома ва тарғиби танзими оила миёни мардум аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд. Ба ақидаи қоршиносон, ин тамоюл идома хоҳад ёфт, то фишори демографиро дар кишвар қоҳиш диҳад. Ба андешаи мо, Барномаи давлатии танзими оила ва солимии репродуктивӣ дар Тоҷикистон бояд бознигарӣ шавад, зеро дар ин муддат баъзе мушкилоте зухур карданд, ки

хангоми қабули қонун ба эътибор гирифта нашуда буданд. Махсусан дастрасӣ ба кумак ва таъмини ҳуқуқи ҷавонон дар мавриди солимии репродуктивӣ, ҳамли сунъӣ, исқоти ҳамл, нигоҳ доштани ҳуҷайраҳои тухмӣ, модаршавии суррогатӣ ва ҳуқуқи покии генетикӣ.

Усулҳои контрацепсия ба танзими таваллуди кӯдак равона шудааст ва он яке аз воситаҳои танзими оила ба ҳисоб меравад. Истифодаи усулҳои муосири контрацептивии дуруст интихобшуда тавассути табиб барои танзим ва идораи валодат тақрибан 100% кумак мекунад. Баъзе намудҳои он аз сирояти бемориҳо кумак мекунад. Рӯйхати контрацепсияҳои гуногун дар ҳар сарчашма ҳар хел фаҳмонида шудааст [1].

Мутахассисон пешниҳод доранд, ки ба занон иҷозаи таваллуди танҳо ду фарзанд дода шавад. Барои солим ба воя расонидани кӯдакон ва тарбияи дурусти онҳо мушкilotи иқтисодӣ монеа мешаванд. Дар баробари танқисии ҳуҷуқи пӯшоки кӯдакон волидон худро фаромӯш мекунад. Мутахассисон пешниҳод мекунад, ки мардум аз таваллуди беандешаву аз ҳад зиёд худдорӣ кунанд ва ба фикри ояндаи фарзандон бошанд. Имрӯз занҳо ба хубӣ мефаҳманд, ки имтиёзҳои солҳои шуравӣ дигар дастрас нестанд. Рӯзҳое, ки барои таваллуди 10-умин кӯдаки оила ҳукумат занро бо нишони тиллоии Қаҳрамон-Модар сарфароз, табиби бепул ва маблағи беминнати ҳармоҳаро таъмин мекард, дигар фаромӯш шудаанд. Занҳо наметавонанд мисли даврони шуравӣ ба амнияти беҳдоштиву иҷтимоии худ эътимод дошта бошанд. Аммо, оё занони ҷавон аз банақшагирии оила огоҳанд? Дар дигар кишварҳо ин таҷриба вучуд дорад, ки беш аз ду кӯдак таваллуд кардан мумкин нест. Агар дар кишвари мо ҳам ҳаминро қорӣ кунанд, хуб аст, зеро заноне ҳастанд, ки чор, панҷ фарзанд таваллуд мекунад, аммо аз уҳдаи тарбияву таъмини онҳо намебароянд, савод дода наметавонанд. Ба ҳисоби мутахассисон, як оилаи миёнаи тоҷикистонӣ имрӯз иборат аз 6-7 нафар аст. Чанд созмони ҷамъиятии Тоҷикистон ва ташкилоти байналмилалӣ, ки дар масоили банақшагирии оила дар кишвар кор мебаранд, талош доранд шумораи аъзоёни як оиларо то ба 4 нафар коҳиш диҳанд [8].

Асосҳои танзими оила дар меъёрҳои дини ислом низ мушоҳида мешаванд. Ислом на танҳо дин, балки системаи ҷамъият, фарҳанг ва тамаддун низ ба шумор меравад. Якчанд қоидаҳои умумии ислом матни мувофиқро барои ташаккули оилаи мусулмон дар ҷомеаи ивазшаванда ба назар мегирад ва қонуни ташаккули оиларо дастгирӣ менамояд. Дини мубини ислом ғамхорӣ бузурги худро ба мардум мунтазам собит месозад, ба халқи худ бори гарон ва муҳудиятҳои тоқатфарсо намегузорад. Дар китоби муқаддаси Қуръон оид ба принсипи мазкур муҳтасар чунин гуфта шудааст: *“Худо ба шумо осонӣ меҳақад, вазнинӣ намеҳақад”* (Сура 2:185).

Дини ислом танзими оиларо дастгирӣ мекунад, зеро ҳомиладорӣ пайдарпай аз ҷиҳати ҷисмонӣ равонӣ ба зан ва аз ҷиҳати моддӣ ба мард таъсири манфӣ мерасонад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи саломатии аҳоли», ки 15 майи соли 1997 қабул карда шудааст, дастрас кардани маълумотро дар бораи банақшагирии оила кафолат медиҳад. Барои таъмин гардидани ҳуқуқи танзими оила аз тарафи Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои аҳолии кишвар марказҳои саломатии репродуктивӣ, аз ҷумла марказҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ, ки дар онҳо мутахассисон ба масъалаҳои табобати безуриёти ва ғайра машғуланд, ташкил карда шудаанд. Қонуни номбурда бо мақсади ҳифзи саломатии занон, ки бо хоҳиши худи онҳо усулҳои муосири зидди ҳомилашавӣ, манъи ҳомиладорӣ гайриҷашмдошт равона шудаанд, мусоидат менамояд.

Феҳристи тадбирҳои тиббии танзими оила аз тарафи Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии ҷумҳури муайян карда шудааст. Барои амалӣ гардидани танзими оила истифодаи усул ва маводҳои гуногуни контрацептивӣ тавсия карда мешавад. Батанзимдарории муносибатҳои оилавӣ низ мувофиқи принципҳои никоҳи ихтиёрии мард ва зан, баробарии ҳуқуқи ҳамсарон дар оила амалӣ гардонида мешавад. Мутобиқи қонунгузорӣ барои бастанӣ акди никоҳ розигии ҳамдигарии зану марди издивоҷкунанда ва синни никоҳӣ доштани онҳо зарур аст. Бисёр ҷавондухтарон дар дил орзуи донишҷӯиро мепарваранд, аммо ҳастанд волидаине, ки бар хилофи хоҳиши ҷавондухтарон онҳоро барвақт ба шавҳар медиҳанд ва ин яке аз сабабҳои вайроншавии оилаҳои ҷавон мегардад.

Мутобиқи қонунгузорию ҷиноятию Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ба шавҳар додани духтари ба синни никоҳӣ нарасида, аз ҷониби падару модар ё ашхосе, ки духтар тахти васоюти онҳост ё ашхосе, ки ӯ тобеи онҳо мебошад, ҳамчунин далолат кардан ё мусоидат кардан барои ба шавҳар додан ҷазо пешбинӣ шудааст. Ҳастанд ҳодисаҳое, ки баъзан занҳоро шавҳаронашон ба исқоти ҳамл маҷбур мекунад, дидаю доништа бо инфекцияи ВНМО сироят мерасонанду дар вазъияти барои ҳаёт ё саломатиаш хавфнок қарор доштани зан безътиборӣ зоҳир менамоянд. Дар чунин ҳолат низ мутобиқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон шахс ба ҷавобгарию ҷиноятӣ кашида шуда, ҷазо пешбинӣ шудааст. Ҳар инсон аз лаҳзаи таваллуд озод ба дунё меояд ва ҳаққи зиндагӣ ва дахлнопазирию шахсӣ дорад. Ҳеч кас набояд мавриди шиканча ё рафтори бераҳмона, ғайриинсонӣ ё ба шаъну шарафи ӯ таҳқиромез ва ҷазо қарор гирад. Имрӯз бо дастгирӣ ва ташаббуси Президенти кишвар, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҷумҳурии мо ташкилотҳои ғайридавлатӣ фаъолият мекунад, ки мақсади онҳо баланд бардоштани сатҳи маълумотнокию аҳоли дар масъалаҳои ҳифзи саломатӣ, тарғиби тарзи ҳаёти солим ва огоҳӣ доштан аз ҳуқуқҳои худ равона карда шудааст.

Дар Тоҷикистон ташкилотҳои ҷамъиятиё вучуд доранд, ки барои бонувони ҷабридаи хушунати оилавӣ маслиҳати равоншинос, ҳуқуқшинос ва пизишки амрози занонаро ба таври ройгон ва маҳфӣ пешниҳод менамояд. Инчунин, дар масъалаи пешгирии ҳодисаҳои нохуш, ба монанди ба худкушӣ расонидан бо роҳи таҳдид, муносибати бераҳмона аз тарафи шавҳар, пастзании мунтазами шаъну эътибор аз тарафи хушдоманҳо фаъолият бурда, дар маҳаллаҳо, ноҳияҳо мунтазам семинарҳо мегузаронанд.

Хушбахтона, имрӯз Ҳукумати Тоҷикистон ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ диққати хосса дода, дар ин раванд барои фаъолияти ташкилотҳои байналхалқӣ низ шароит фароҳам овардааст. Аз сиёсати пешгирифтаи давлат таъсиси рӯзномаву маҷаллаҳо, барномаҳои муҳталифи телевизионӣ, конференсҳо, вохӯриву суҳбатҳои мунтазам, мизҳои мудаввар оид ба мақоми зан, ҳифзи тандурустию модар ва кӯдак, вусъати омӯзишу таълими арзишҳои ҳуқуқи башар нисбат ба зан шаходат медиҳанд.

АДАБИЁТ

1. Ганчинаи Ганҷ. Барномаи давлатии танзими оила. Баъди 11 сол. 26.05.2013// Сомонаи “Радиои озодӣ”. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: www.ozodi.mobi/a/24997631.html
2. Демография Таджикистана: неразрешимая проблема? 2014-10-21. // **ЦентрАзия**. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eurasianews.info/ru/node/5311>
3. Исламов С.И. Рождаемость населения /С.И.Исмоилов. - Душанбе, 2009. -173с.
4. Исламов С.И., Кониев С.К. Асосҳои демография /С.И. Исламов, С.К.Кониев. – Душанбе, 2002. – 120с.
5. Касымова М.К. Медико-социальные проблемы демографического развития Республики Таджикистан /М.К.Касымова. - Душанбе, 2003. – 140с.
6. Сигида Е.А. Теория и методология практики медико-социальной работы /Е.А.Сигида, И.Е.Лукьянова. - Москва, 2017. – 240с.
7. Современные проблемы демографического развития Республики Таджикистан (сборник статей). - Душанбе, 2010. – 115с.
8. Хиромон Бақозода. Танзими оила дар Тоҷикистон 22.07.2003. // Сомонаи “Радиои озодӣ”. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://www.ozodi.org/content/article/1123380.html>
9. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление/ Н. Д. Шимин. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. 190 с.
10. Юркевич Н.Г. Советская семья: функции и условия стабильности/ Н.Г.Юркевич. -Минск, БГУ, 1970. 208 с.

БАНАҚШАГИРИИ ОИЛА ВА СОЛИМИИ РЕПРОДУКТИВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Солимии репродуктивӣ як ҷузъи муҳими солимии умумӣ буда, дар рушди инсон мақоми марказиро ишғол мекунад. Солимии репродуктивӣ ба ҷанбаҳои хеле арзишманди ҳаёти дахл дорад. Солимии репродуктивӣ сифати саломатӣ дар овони кӯдакӣ ва наврасиро инъикос мекунад, тақрористеҳсолкуниро дастгирӣ менамояд, инчунин барои устуворию солимию пас аз солҳои репродуктивию зан ва мард замина мегузорад ва оқибатҳои аз насл ба насл гузарандаро муайян мекунад. Ҳифзи солимии репродуктивию аҳолии Тоҷикистон вазифаи муҳимтарини давлат мебошад, ки татбиқи он зарурати муносиб кардани шаклҳои ташкилӣ ва сифати хизматрасонию тиббию муайян мекунад. Солимии репродуктивӣ вазъи беҳбудии комили ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ буда, на танҳо набудани бемориҳо дар назар дорад, балки тамоми соҳаҳои марбут ба системаи репродуктивӣ, вазифаҳо ва равандҳои онро дар бар мегирад. Ба таваллуди

кӯдак на фақат оила, балки давлату ҷомеа низ манфиатдор мебошанд. Барои ҳаёти хуб доштани оила шумораи кӯдакон бояд танзим карда шавад. Дар ҳолати танзим нашудани ин раванд оила ба бӯҳрон гирифта шуда, ба масъалаҳои зиёди иҷтимоӣ иқтисодӣ, тиббӣ ва маънавия ахлоқӣ рӯ ба рӯ мешавад. Аз ин рӯ, вазифаи асосии давлат фароҳам овардани шароити мусоиди таваллуди кӯдакони солим мебошад.

Калидвожаҳо: банақшагирии оила, масъалаи глобалӣ, демография, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, тиббӣ, камбизоатӣ, таъминоти иҷтимоӣ, некуаҳволӣ, репродуксия, солимӣ, оила, серфарзандӣ, ҳомиладорӣ, таваллуд.

ПЛАНИРОВАНИЕ СЕМЬИ И РЕПРОДУКТИВНОЕ ЗДОРОВЬЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Репродуктивное здоровье является важнейшей частью общего здоровья и занимает центральное место в развитии человека. Репродуктивное здоровье касается личных и в высшей степени ценных аспектов жизни. Являясь отражением качества здоровья в детском и подростковом возрасте, поддерживая воспроизводство, оно также создает основу для обеспечения здоровья по прошествии репродуктивных лет жизни, как женщин, так и мужчин, и определяет последствия, передаваемые от поколения к поколению. Охрана репродуктивного здоровья населения Таджикистана является важнейшей государственной задачей, реализация которой определяет необходимость оптимизации организационных форм и качества медицинской помощи. Репродуктивное здоровье – это состояние полного физического, умственного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней во всех сферах, касающихся репродуктивной системы, ее функций и процессов в ней. В рождении детей заинтересована не только семья, но и государство, и общество в целом. Поэтому основной задачей государства является создание благоприятных для рождения желанных и здоровых детей. Для нормальной жизни и благополучия семьи нужно регулировать количество детей в семье. Если этот процесс не будет должным образом урегулирован, то семья столкнется с кризисом и со многими социальными, экономическими, медицинскими, моральными и этическими проблемами.

Ключевые слова: планирование семьи, глобальные проблемы, демография, экономика, социальная, медицина, бедность, социальное обеспечение, благополучие, воспроизводство, здоровье, семья, многодетность, беременность, роды.

FAMILY PLANNING AND REPRODUCTIVE HEALTH IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Reproductive health is an essential part of overall health and is central to human development. Reproductive health concerns the personal and highly valuable aspects of life. Reflecting the quality of health in childhood and adolescence, supporting reproduction, it also creates the basis for ensuring health after the reproductive years of life of both women and men, and determines the effects transmitted from generation to generation. Protecting the reproductive health of the population of Tajikistan is the most important state task, the implementation of which determines the need to optimize organizational forms and the quality of medical care. Reproductive health is a state of complete physical, mental and social well-being, and not just the absence of diseases in all areas related to the reproductive system, its functions and processes in it. Not only the family is interested in giving birth to children, but also the state and society as a whole. Therefore, the main task of the state is to create favorable and healthy children for birth. For a normal life and well-being of the family, it is necessary to regulate the number of children in the family. If this process is not properly resolved, then the family will face a crisis and many social, economic, medical, moral and ethical problems.

Keywords: family planning, global issues, demography, economic, social, medical, poverty, social security, wellbeing, reproduction, health, family, pregnancy, birth.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Расулов Оромшоҳ Раззоқович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи қори иҷтимоӣ факултети фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E – mail: Oromshoh@inbox.ru Телефон: **93-472-11-54**

Ҳақбердиев Ҳақберди Муродбердиевич – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, ассистенти кафедраи географияи иҷтимоӣ-иқтисодии факултети география. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121 E-mail: hakberdiev8989@mail.ru Телефон: **93-430-27-29**

Сведения об авторах: *Расулов Оромшоҳ Раззоқович* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры социальной работы факультета философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E – mail: Oromshoh@inbox.ru Телефон: **93-472-11-54**

Хакбердиев Хакберди Муродбердиевич - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, ассистент кафедры социально - экономической географии факультета географии. **Адрес:** Республика Таджикистан город Душанбе, проспект Рудаки 121 E-mail: hakberdiev8989@mail.ru Телефон: **93-430-27-29**

Information about the authors: *Rasulov Oromshoh Razzokovich* - Tajik National University, assistant at the Department of Social Work, Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E - mail: Oromshoh@inbox.ru Phone: **93-472-11-54**

Khakberdiev Khakberdi Murodberdievich - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, assistant of the Department of Social and Economic Geography of the Faculty of Geography. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue 121 E-mail: hakberdiev8989@mail.ru Phone: **93-430-27-29**

ПЕДАГОГИКА

УДК 373.2

ИССЛЕДОВАНИЕ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Пудовкина Н.В.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Самарский государственный социально-педагогический университет»

В соответствии с законом «Об образовании в Российской Федерации» дошкольное образование является первым уровнем общего образования и регулируется федеральными документами, определяющими вектор его дальнейшего развития, важнейшее направление которого – особые требования к профессионализму и личностным качествам педагогов [13].

В условиях модернизации образования особо актуальной становится проблема профессиональной подготовки специалистов, с одной стороны, обладающих определенным уровнем компетенций в соответствии с требованиями Федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования (далее ФГОС ДО) и профессионального стандарта педагога, и, с другой стороны, стремящихся и способных к профессиональному саморазвитию [12].

Профессиональная деятельность педагогов дошкольных образовательных организаций (далее ДОО) обладает рядом особенностей.

Данная деятельность имеет системный характер, что находит свое отражение в единстве целей, мотивов, действий и результатов. Основной, исторически сложившейся целью любой педагогической профессии является воспитание. «Воспитатель – это профессиональная роль, заключающаяся в принятии на себя полной меры ответственности за условия, характер и перспективы развития личности другого человека, то есть воспитанника» (В.А. Петровский [7]). Как следствие, осуществляя профессиональную деятельность, педагог ДОО стремится к формированию личности человека, способного к успешной деятельности в современном обществе, учитывая возможности самореализации человека, исходя из его интересов и знаний.

Основными объектами педагогического воздействия в ДОО являются воспитательно-образовательный процесс и деятельность воспитанников-дошкольников. Предмет деятельности педагога ДОО – развитие детей дошкольного возраста, так как именно данный возрастной период является сензитивным для формирования важнейших психологических новообразований.

Взаимодействие педагога и воспитанников выстраивается по принципу «отраженной субъектности», когда воспитатель выступает в качестве источника преобразования жизненной ситуации в значимом для ребенка направлении, в качестве деятельностного начала, меняющего взгляды ребенка на вещи, формирующего у него новые побуждения, ставящего перед ним новые цели [6].

На этапе дошкольного детства субъектом действий и деятельности детей становится детско-взрослая общность, включающая как самого ребенка, так и близких ему взрослых [2]. Именно педагогу ДОО отводится значительная и ведущая роль в формировании у ребенка «позиции субъекта детской деятельности», предполагающей способность к самостоятельному целеполаганию и мотивации деятельности, умение мобильно оперировать известными способами ее осуществления в измененных условиях, выходить за пределы заданной ситуации, творчески варьируя и прогнозируя результаты своей деятельности в пределах возрастных возможностей [3]. Следовательно, в качестве условия развития и саморазвития ребенка необходимо рассматривать взаимодействие с саморазвивающимся педагогом. Современный педагог – не тот, кто учит, а тот, кто понимает и чувствует, как ребенок учится; кто растет сам, развивая окружение детей. Увлечь чем-либо других может только сам увлеченный, научить – умеющий, обогатить духовными ценностями – имеющий их [11].

В психолого-педагогической литературе под саморазвитием понимается собственная активность человека в изменении себя, раскрытии, обогащении своих духовных потребностей, всего личностного потенциала, реализации веры в возможности самовоспитания, в процессе естественного физиологического, психического и социального развития [1]. В результате саморазвития возникает новое качественное состояние личности и ее деятельности, соответствующие процессу актуализации потенциала личности [9].

С точки зрения целостного подхода к исследованию педагогических явлений «саморазвитие» определяется как нелинейный, неоднородный процесс качественных преобразований, включающий накопление новых возможностей, появление новообразований, связанных с повышением уровня целостности, возрастанием способности продуктивно и адекватно осуществлять себя в более сложной системе отношений и воспринимать по-новому мир – более структурированным, интегрированным и содержательным (Л.И. Анциферова, А.С. Арсентьев, Б.С. Братусь и др.).

Саморазвитие педагога, личности вообще, может рассматриваться в нескольких аспектах, в рамках данного исследования наибольший интерес представляет саморазвитие педагога дошкольной образовательной организации как субъекта профессиональной деятельности.

Обобщающий анализ различных психолого-педагогических концепций профессионального саморазвития (Н.Ю. Волянюк, Э.Ф. Зеер, А.К. Маркова, В.А. Машин, Л.М. Митина Н.В. Панова, О.П. Щотка и др.) позволяет выделить два подхода к определению содержания данного процесса.

Первый подход актуализирует развитие и саморазвитие личности, второй подход связан с «вписыванием» субъекта в ту или иную систему профессиональной деятельности через «овладение», «присвоение» данной системы деятельности. Объединяет данные подходы к рассмотрению процесса профессионального саморазвития положение о взаимовлиянии индивидуальных особенностей личности и социокультурной среды, об «этапности» данного процесса, взаимозависимости личностного развития и профессионального становления.

Исходя из вышеизложенного, профессиональное саморазвитие педагога дошкольной образовательной организации можно определить как процесс интеграции внешней профессиональной подготовки и внутреннего движения, личностного становления человека (когда профессионализм становится ценностью для личности [4]). Профессиональное саморазвитие способствует формированию индивидуального стиля деятельности педагога, помогает ему в осмыслении передового опыта и собственной самостоятельной деятельности. Сознательно управляя своим профессиональным развитием, педагог определяет и выбирает цели, формы, методы и средства профессионального самосовершенствования.

С.А. Пятаевой в результате анализа исследований Е.М. Ботырко, С.Г. Вершловского, И.А. Колесниковой, Н.Г. Пешковой, Н.К. Сергеева и др. выделены основные сущностные социально-педагогические характеристики педагога дошкольной образовательной организации как саморазвивающегося субъекта профессиональной деятельности и поведения. К данным характеристикам относятся [8]:

- направленность педагога на непрерывное саморазвитие, перспективность мышления и профессионального поведения, готовность к постоянному поиску, осмыслению и утверждению смыслов профессиональной педагогической деятельности;

- способность быстро и успешно адаптироваться к изменяющимся условиям педагогической деятельности, результативность применения новых программ и технологий;

- адекватное решение профессиональных и личностных проблем (как собственных, так и воспитанников), возможность осознанной коррекции осуществления профессиональной деятельности и поведения;

- стремление осваивать и применять новый опыт, проявлять профессиональную активность, творческую индивидуальность, готовность решать задачи в рамках реализации креативной педагогической деятельности, самостоятельность мышления и деятельности, отказ от стереотипов, штампов, вариативность и оригинальность использования педагогических

методов, форм, средств и приемов во взаимодействии и коммуникации со всеми участниками образовательно-воспитательного процесса (дети, родители, коллеги, администрация);

– самокритичность, ответственность, целесообразность и другие профессионально значимые качества педагога.

Таким образом, результатом профессионального саморазвития педагога дошкольной образовательной организации следует считать качественные изменения в системе профессиональных знаний, умений и навыков, ценностных и смысловых ориентаций, личностных и профессиональных качеств.

Кроме того, обязательным условием профессионального саморазвития педагогов является наличие у них мотивации для осуществления данного вида деятельности. Данное утверждение подтверждается работами Е.В. Бондаревской, Л.И. Божович, М.И. Лисиной, М.И. Мухиной, Т.Н. Садыковой. Именно при слабой мотивации к профессиональному саморазвитию педагогическая карьера заходит в тупик – растущие профессиональные знания, умения и навыки ведут не к мастерству, а к ремесленничеству, то есть качественному, но без социально-ценностной мотивации, исполнению своих профессиональных обязанностей [10].

С целью выявления мотивации к профессиональному саморазвитию нами было проведено исследование, в котором приняли участие педагоги дошкольных образовательных организаций городского округа Самара (МБДОУ «Детский сад № 178», МБДОУ Детский сад комбинированного вида № 110», МБДОУ Детский сад комбинированного вида № 193», МБДОУ Детский сад комбинированного вида № 365», МБДОУ «Центр развития ребенка – детский сад № 140»).

Выборку составили 50 педагогов в возрасте от 23 до 62 лет: 24% (12 чел.) в возрасте от 23 до 32 лет, 48% (24 чел.) – от 33 до 42 лет, 18% (9 чел.) – от 43 до 52 лет и 10% (5 чел.) – от 53 до 62 лет.

В исследовании приняли участие педагоги, стаж работы которых в дошкольных образовательных организациях составил: до 5 лет – 6% (3 чел.), от 5 до 15 лет – 42% (21 чел.), от 16 до 25 лет – 30% (15 чел.), более 25 лет – 22% (11 чел.).

В качестве диагностического инструментария использовалась анкета, направленная на выявление способности педагогов к саморазвитию [5]. Оценка полученных результатов проводилась по трем критериям: активное развитие; не сложившееся развитие (отсутствует сложившаяся система саморазвития, ориентация на развитие сильно зависит от условий); остановившееся развитие.

Анализ результатов исследования позволяет констатировать, что у значительной части испытуемых отмечается недостаточный уровень способности и, соответственно, внутренней мотивации к профессиональному саморазвитию (табл. 1). Лишь у 34% (17 чел.) педагогов отмечается устойчивая мотивация к профессиональному саморазвитию; внутренняя мотивация, степень активности, самостоятельности и стремление к творчеству у 44% (22 чел.) испытуемых имеет неустойчивый характер и зависит от внешних условий; 22% (11чел.) педагогов не заинтересованы в активном конструировании собственного профессионального саморазвития.

Таблица 1. Результаты исследования способности к профессиональному саморазвитию педагогов дошкольных образовательных организаций, %

Уровень способности педагогов к саморазвитию	Стаж работы педагогов								Всего	
	До 5 лет		5-15 лет		16-25 лет		Более 25 лет			
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Активное развитие	-	-	9	18	6	12	2	4	17	34
Не сложившееся развитие	3	6	10	20	5	10	4	8	22	44
Остановившееся развитие	-	-	2	4	4	8	5	10	11	22

Сопоставление данных таблицы 1 и таблицы 2 показывает, что группу испытуемых с «активным развитием» составляют педагоги, чей опыт работы по специальности находится преимущественно в диапазоне от 5 до 25 лет. Педагоги данной группы осознают и понимают

профессиональное саморазвитие как личностно значимую и целевую установку, способны к проектированию и самостоятельному созданию условий для своего профессионального развития. Они проявляют активность в самовыражении, смыслопоисковой деятельности, ориентированы на признанные в ближайшем профессиональном окружении ценности и нормы, сосредоточены на воспроизведении образцов профессионального поведения с элементами индивидуальности и «самости». Педагоги положительно оценивают возможность работать в нестандартных условиях, могут принимать самостоятельные решения, исправить обнаруженные недостатки, проявить гибкость мышления и элементы творчества, но в ситуациях неопределенности все же предпочитают знакомые способы деятельности.

Таблица 2. Средние показатели способности к профессиональному саморазвитию педагогов дошкольных образовательных организаций, баллы*

Вопросы	Стаж работы педагогов			
	До 5 лет	5-15 лет	16-25 лет	Более 25 лет
Я стремлюсь изучать себя	3	5	4	2
Я оставляю время для развития, как бы ни был занят работой и домашними делами	3	4	4	2
Возникшие препятствия стимулируют мою активность	2	4	3	3
Я ищу обратную связь, так это помогает мне узнать и оценить себя	2	5	5	4
Я рефлексирую свою деятельность, выделяя на это специальное время	3	4	3	3
Я анализирую свои чувства и опыт	3	5	4	4
Я много читаю	2	3	4	2
Я широко дискутирую по интересующим меня вопросам	2	4	4	2
Я верю в свои возможности	3	4	5	4
Я стремлюсь быть более открытым	4	4	4	3
Я осознаю то влияние, которое оказывают на меня окружающие люди	3	5	5	5
Я занимаюсь своим профессиональным развитием и имею положительные результаты	2	5	4	3
Я получаю удовольствие от освоения нового	3	5	4	3
Возрастающая ответственность не пугает меня	2	4	4	3
Я положительно бы отнесся к моему продвижению по службе	3	5	4	3
Всего баллов	40	66	61	46

* активное развитие – 75-55 баллов;
не сложившееся развитие – 54-36 баллов;
остановившееся развитие – 35-15 баллов.

Вторая группа педагогов характеризуется отсутствием сложившейся системы профессионального саморазвития. В данную группу вошли педагоги с различным стажем работы в дошкольных образовательных организациях. Отсутствие внутренней мотивации к профессиональному саморазвитию у молодых педагогов, чей стаж работы составляет менее 5 лет, обусловлено неясностью личностных и профессиональных целей, трудностями вхождения в позицию «быть педагогом» в процессе повседневной практической деятельности. С одной стороны, молодые педагоги проявляют стремление к самореализации и осуществлению замыслов, с другой стороны, в новых обстоятельствах они избегают ответственности, их активность направлена на достижение ближних целей и удовлетворение ситуативных потребностей. Это обусловлено еще недостаточно четким образом своего профессионального

«Я», часто завышенной или заниженной самооценкой и, как следствие, неуверенностью в собственных силах, повышенной тревожностью и т.д.

Педагоги данной группы, чей стаж работы составляет от 5 до 25 лет, характеризуются наличием стремления к профессиональному саморазвитию, но не прилагают к этому должных усилий вследствие все еще сохраняющейся стойкой зависимости мотивации от внешних факторов (наличие или отсутствие помощи и поддержки со стороны администрации учреждения, условия методической работы дошкольной образовательной организации и др.). Педагоги могут принимать самостоятельные решения, критически оценивать собственную деятельность и деятельность коллег, воспроизводить и транслировать педагогический опыт. Тем не менее, педагоги предпочитают осуществлять профессиональную деятельность по заранее определенной и многократно отработанной схеме, а основным мотивом профессионального саморазвития часто является личное материальное благополучие (присвоение соответствующей категории, вознаграждение, получение дополнительных льгот и др.).

«Остановившееся развитие» в плане профессионального самосовершенствования характерно в значительной степени для педагогов с профессиональным стажем более 25 лет. У педагогов данной группы сформировано особое ценностное отношение к содержанию собственной профессиональной деятельности: возможность творческого труда и общения с воспитанниками, гордость за их успехи и т.д. Педагоги уже нашли себя в профессии, обладают солидным запасом профессиональных знаний и умений, индивидуальным стилем деятельности, позитивным образом «Я». Отсутствие устойчивой мотивации к профессиональному саморазвитию объясняется приобретением чувства стабильности и спокойствия, преждевременным ощущением собственной самореализации, отсутствием перспектив профессионального и личностного роста.

Анализ факторов, препятствующих процессу профессионального саморазвития, показал, что для педагогов всех трех групп наиболее значимыми факторами оказались: недостаток времени; состояние здоровья; разочарования, возникающие вследствие имеющихся ранее неудач; отсутствие помощи и поддержки со стороны руководителей и коллег, собственная инерция.

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать вывод о необходимости создания специальных условий для профессионального саморазвития педагогов дошкольных образовательных организаций как важнейшего условия формирования их профессиональной компетенции и самосознания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике / А.С. Воронин. – изд-во ГОУ ВПО УГТУ – УПИ, 2006 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ustu.ru>
2. Кларина Л.М. Общие требования к проектированию моделей образовательной среды, способствующей познавательному развитию дошкольников / Л.М. Кларина // Сб. Готовимся к аттестации! Методическое пособие для педагогов ДОУ. – СПб, 1999. – 144 с. – С. 9-18.
3. Крулехт М.В. Педагогическая диагностика в образовательном процессе / М.В. Крулехт // Сб. Готовимся к аттестации! Методическое пособие для педагогов ДОУ. – СПб, 1999. – 144 с. – С. 51-70.
4. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: учебник для студентов / В.Г. Маралов. – М., Академия, 2004 г. – 258 с.
5. Менеджмент в управлении школой / ред. Т.М. Шамова. – М.: Магистр, 1992. – 232 с.
6. Петровский В.А. Личностно-развивающее взаимодействие / В.А. Петровский, В.К. Калининко, И.Б. Котова. – Ростов-на Дону, 1995. – 88 с.
7. Петровский В.А. Учимся общаться с ребенком: Руководство для воспитателей детского сада / В.А. Петровский, А.М. Виноградова, Л.М. Кларина, Л.Н. Стрелкова. – М., Просвещение, 1993. – 191 с.
8. Пятаева С.А. Профессиональное саморазвитие воспитателя как ведущая цель и критерий эффективности методической работы дошкольного образовательного учреждения / С. А. Пятаева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://doshkolnik.ru/pedagogika/2155-professionalnoe-samorazvitie.html>
9. Рындак В.Г. Творчество. Краткий педагогический словарь: учебно-методическое пособие / В.Г. Рындак. – М., Педагогический вестник, 2001. – 84 с.
10. Садыкова Т.Н. Проблема повышения мотивации воспитателей к педагогической деятельности в целях улучшения работы дошкольного образовательного учреждения в условиях новых ФГОС / Т.Н. Садыкова // Челябинский гуманитарий. – 2014. – 4 (29). – С. 69-73.

11. [Сергеев Н.К. Непрерывное педагогическое образование: концепция и технологии учебно-научно-педагогических комплексов. \(Вопросы теории\): Монография / Н.К. Сергеев. – С. – Петербург – Волгоград: Перемена, 1997. – 166 с.](#)
12. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://yandex.ru/collections/api/links/redirect/?url=http%3A%2F%2Fgosvo.ru%2F>
13. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 N 273-ФЗ (последняя редакция) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/70291362/4c3e49295da6f4511a0f5d18289c6432/>

ТАҲҚИҚИ АНГЕЗАИ ХУДИНКИШОҒЌБИИ КАСБИИ ОМУЗГОРОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБИ

Дар мувофиқа бо қонун «Дар бораи таҳсилот дар Федератсияи Россия» таҳсилоти томактабӣ сатҳи яқуми таҳсилоти умумӣ махсуб ёфта, бо ҳуҷҷатҳои федералӣ, ки меҳвари рушди минбаъдаи онро муайян месозанд, танзим мегардад, ки самти муҳимми он – талаботҳои махсус нисбати сифатҳои касбӣ ва шахсияти омузгор мебошад. Имрӯз проблемаи тайёрии касбии мутахассисон, ки аз тараф, дорои дорои сатҳи муайяни салоҳиятҳо, аз тарафи дигар, ба худинкишоғқбии касбӣ қобилият доранд, мубрам арзёбӣ мегардад. Натиҷаи худинкишоғқдихии касбии омузгорони муассисаи таҳсилоти томактабӣ тағйиротҳои сифатнок дар низоми донишҳо, маҳорату малақаҳои касбӣ, тамоюлотҳои арзишнок ва пурмаънӣ, сифатҳои шахсиятӣ ва касбӣ мебошад. Шартҳои ҳатмии худинкишоғқдихии касбии омузгор бартариҳои ангеза барои амалисозии фаъолияти мазкур мебошад. Дар мақолаи натиҷаҳои пажӯҳиши ангеза ба худинкишоғқдихии касбии омузгорони муассисаи таҳсилоти томактабӣ ҳавзаи шаҳрии Самара пешниҳод гардидааст. Баҳогузори натиҷаҳои бадастомада аз рӯи се маҳак гузаронида шуд: рушди фаъл; рушди бамалнаомада (низоми устувори худинкишоғқбӣ мавҷуд нест, тамоюлот нисбати инкишоғқ аз шароитҳо вобастагӣ дорад); инкишоғқи бозистода. Пажӯҳиши гузаронидашуда имконият медиҳад оиди зарурияти фароҳамории шароитҳои махсус барои худинкишоғқдихии касбии омузгорони муассисаи таҳсилоти томактабӣ ҳамчун шартҳои муҳимми ташаққули салоҳиятҳои касбӣ ва шуурнокии онҳо ҳулосабарорӣ намоем.

Калидвожаҳо: таҳсилоти томактабӣ, омузгори муассисаи таҳсилоти томактабӣ, худинкишоғқбӣ, худинкишоғқбии касбӣ, ангезаи худинкишоғқбии касбӣ, фаъолияти педагогӣ, эҷодиёт.

ИССЛЕДОВАНИЕ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

В соответствии с законом «Об образовании в Российской Федерации» дошкольное образование является первым уровнем общего образования и регулируется федеральными документами, определяющими вектор его дальнейшего развития, важнейшее направление которого – особые требования к профессионализму и личностным качествам педагогов. В настоящее время особо актуальной становится проблема профессиональной подготовки специалистов, с одной стороны, обладающих определенным уровнем компетенций, с другой – стремящихся и способных к профессиональному саморазвитию. Результатом профессионального саморазвития педагога дошкольной образовательной организации следует считать качественные изменения в системе профессиональных знаний, умений и навыков, ценностных и смысловых ориентаций, личностных и профессиональных качеств. Обязательным условием профессионального саморазвития педагогов является наличие у них мотивации для осуществления данного вида деятельности. В статье представлены результаты исследования мотивации к профессиональному саморазвитию педагогов дошкольных образовательных организаций городского округа Самара. Оценка полученных результатов проводилась по трем критериям: активное развитие; не сложившееся развитие (отсутствует сложившаяся система саморазвития, ориентация на развитие сильно зависит от условий); остановившееся развитие. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о необходимости создания специальных условий для профессионального саморазвития педагогов дошкольных образовательных организаций как важнейшего условия формирования их профессиональной компетенции и самосознания.

Ключевые слова: дошкольное образование, педагог дошкольной образовательной организации, саморазвитие, профессиональное саморазвитие, мотивация профессионального саморазвития, педагогическая деятельность, творчество.

RESEARCH OF MOTIVATION PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT OF TEACHERS PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

In accordance with the law “On Education in the Russian Federation”, pre-school education is the first level of general education and is governed by federal documents that determine the vector of its further development, the most important direction of which is the special requirements for the professionalism and personal qualities of teachers. Currently, the problem of professional training of specialists, on the one hand, with a certain level of competence, on the other hand, is aspiring and capable of professional self-development. The result of professional self-development of a teacher in a preschool educational organization should be considered qualitative changes in the system of professional knowledge, skills, value and semantic orientations, personal and professional qualities. A prerequisite for professional self-development of teachers is their motivation to carry out this type of activity. The article presents the results of a study of motivation for professional self-development of teachers of preschool educational organizations of the Samara city district. Evaluation of the results was carried out according to three criteria: active development; undeveloped development (there is no existing system of self-development, the orientation toward development is highly dependent on conditions); stunted development. The study allows us to conclude that it is necessary to create special conditions for professional self-

development of teachers of preschool educational organizations as the most important condition for the formation of their professional competence and self-awareness.

Key words: preschool education, teacher of preschool educational organization, self-development, professional self-development, motivation of professional self-development, pedagogical activity, creativity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Пудовкина Наталья Владимировна* – Донишгоҳи давлатии иҷтимоӣ-омӯзгорӣи Самара, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабии факултети таҳсилоти ибтидоӣ. **Суроға:** 443099, Федератсияи Россия ш. Самара, к. М. Горкий, 65/67. E-mail: pudovkinanv@yandex.ru

Сведения об авторе: *Пудовкина Наталья Владимировна* – Самарский государственный социально-педагогический университет, кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного образования факультета начального образования. **Адрес:** 443099, Российская Федерация, г. Самара, ул. М. Горького, 65/67. **Телефон:** 89277063138. E-mail: pudovkinanv@yandex.ru

Information about the author: *Pudovkina Natalya Vladimirovna* – Samara State socio-pedagogical University, candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of the department of preschool education of the faculty of primary education. **Address:** 443099, Russian Federation, Samara, M. Gorky str., 65/67. **Phone:** 89277063138. E-mail: pudovkinanv@yandex.ru

УДК:372.862

К ПРОБЛЕМЕ ПРОФОРИЕНТАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИИ

Азизов А.А., Дадобоева М.А., Мирзоходжаев М.Д.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Стремительный рост конкуренции на рынке труда Республики Таджикистан обусловлен постоянно меняющейся социально-экономической ситуацией, требующей переосмысления содержания труда всех без исключения профессий, в том числе и профессии «учитель», которому сегодня уже недостаточно обладать ранее приобретенными знаниями. Современному учителю необходимо иметь развитые умения ориентироваться в мире информации, справляться с возникающими проблемами, самостоятельно приобретать и использовать недостающие знания, непрерывно искать пути для достижения поставленной цели, обладать способностью творчески и нетрадиционно мыслить, решать нетривиальные задачи, постоянно заниматься самообразованием и творческим развитием. Это ставит современные педагогические вузы перед необходимостью поиска новых педагогических методов и подходов, позволяющих вести подготовку всесторонне развитых специалистов, в том числе и учителей технологии, которым в будущем, в их практической деятельности предстоит знакомить учащихся с существующими профессиями, выявлять их интересы и способности, прививать первоначальные профессиональные умения и навыки, воспитывать необходимые личностно-деловые качества.

Сегодня учителя технологии имеют возможность использовать накопленный педагогической наукой немалый опыт по профориентации учащихся общеобразовательных учреждений: методологические и теоретические основы профессиональной ориентации можно изучать по работам В.С. Аванесова, С.Я. Батышева, М.Н. Дандамаева, А.С. Макаренко, А.Д. Сазонова, В.Д. Симоненко, К.К. Платонова и других ученых и исследователей. О том, насколько глубока история возникновения профориентации можно судить по примеру, упомянутому В.С. Аванесовым: «... в древнем Египте искусству жреца обучали только тех, кто выдерживал систему определенных испытаний. Вначале кандидат проходил процедуру, которую можно было бы сейчас назвать собеседованием. При этом выясняли биографические данные, уровень образованности, оценивали внешность, умение вести беседу. Затем проверяли умения трудиться, слушать, молчать, проводили испытания огнем, водой, угрозой смерти тех, кто не был уверен в своих способностях к учению, кто сомневался в возможности выдержать все тяготы длительного периода образования» [1, с.16].

Об этом же говорит и М.Н. Дандамаев, отмечающий, что «история появления некоторых элементов оценки профпригодности человека уходит в глубину веков. Это относится в основном к диагностике знаний, умений и способностей. Уже в середине III -го тысячелетия до н.э. в Древнем Вавилоне проводили испытания выпускников школ, готовивших писцов. Благодаря обширным по тем временам знаниям, профессионально подготовленный писец был центральной фигурой месопотамской цивилизации; он умел измерять поля, делить имущество, петь, играть на музыкальных инструментах. Во время испытаний проверяли его умения разбираться в тканях, металлах, растениях, а также знания всех четырех арифметических действий» [2,с.22].

Академик С.Я. Батышев рассуждает о необходимости наполнять труд творческим содержанием: «Можно ученика обучить профессии, которую он не любит, но творческая работа по этой профессии невозможна. Нелюбимый труд не будет оказывать на ученика воспитывающего влияния, какие бы совершенные методы влияния на него педагогическая наука не разрабатывала. Человек, недовольный приобретенной профессией, никогда не будет творчески работать. Производительность его труда, как правило, будет самой низкой» [3,с.54].

Выдающийся педагог А.С. Макаренко отмечал психологический аспект в профориентации: «Помочь воспитаннику выбрать себе путь очень ответственное дело и не только потому, что это важно для будущей жизни воспитанника, но еще и потому, что это сильно отражается на тоне его деятельности и жизни в учреждении» [6, с.27].

Свой вклад в исследование многогранного и сложного понятия «профориентация» внесли и другие ученые. А.Д. Сазонов в своих произведениях писал: «Система профориентации школьников - это организованная, управляемая деятельность различных государственных и общественных организаций, предприятий, учреждений и школы, а также семьи, направленная на совершенствование процесса профессионального и социального самоопределения школьников в интересах личности и общества в целом» [10, с.33].

Профессор В.Д. Симоненко считал, что «для успешного проведения профориентации учитель должен знать основные теоретические положения системы профориентационной работы с учащимися, уметь применять основные формы и методы профессиональной ориентации школьников» [11, с.91].

Профессиональное просвещение является важнейшим звеном школьной профориентации. По мнению профессора К.К. Платонова: «...именно профпросвещение закладывает основы формирования профессиональной направленности» [8, с.71].

Психологические основы профессиональной ориентации по трудам Е.А. Климova. Л.Д. Столяренко и др. В частности, Е.А. Климов писал: «Профессия человека – его жизненный путь, трудовой путь, своего рода судьба. Профессиональная судьба у человека, как жизнь, одна. Поэтому, очевидно, стоит потратить и время, и силы на некоторое заблаговременное и основательное ее планирование» [4, с.116].

В другом своем научном труде Е.А. Климов писал: «Индивидуальная психолого-педагогическая консультация по выбору профессии – это совместная деятельность, с одной стороны, выбирающего, проектирующего и, с другой- лица, руководящего этим выбором, проектированием его общественной позиции в той мере, в какой она помогает построить хороший проект трудового жизненного пути человека и является одним из условий разностороннего развития личности» [5, с.56].

Л.Д. Столяренко в своих работах удалось связать между собой виды деятельности и виды темпераментов людей: «Нет темпераментов, идеально пригодных для всех видов деятельности. Люди холерического темперамента более пригодны для активной рискованной деятельности («войны»), сангвиники - для организаторской деятельности («политики»), меланхолики - для творческой деятельности в науке и искусстве («мыслители»), флегматики - для планомерной и плодотворной деятельности («созидатели»)» [12, с.105].

Проблему профессионального самоопределения можно изучать по трудам Марковой А.К., Пряжниковой Е.Ю. и других.

Например, говоря о сущности профессионального образования, А.К. Маркова выделяет три основных момента: «... 1) овладение знаниями и умениями, на основе которых формируются мировоззрение и другие качества личности работника; 2) активное взаимодействие между учителем и учеником (студентом, слушателем); 3) активность самого обучающегося по освоению будущей профессии» [7, с.27].

Е.Ю. Пряжникова писала, что «высший уровень профориентации – профессиональное самоопределение. На этом уровне человек готов самостоятельно осознанно делать ответственные жизненные и профессиональные выборы. Причем делать их уже без посторонней помощи. Полноценная, системная профориентация должна быть направлена на постепенное формирование субъекта самоопределения - это ее конечная идеальная цель. Идеальные цели, как известно, не всегда достигаются, но их смысл состоит в том, чтобы указывать путь, направление движения (или вектор развития)» [9, с.3].

Сегодня в научной литературе будущий учитель технологии может встретить большое количество источников, содержащих идеи компетентного подхода и развития профессиональной компетентности, психолого-педагогические аспекты формирования готовности учителя технологии к профориентационной работе, в которых детально описана проблема педагогической поддержки и педагогического сопровождения профессионального самоопределения школьников и так далее.

Однако на практике выясняется, что, несмотря на большое количество специальной литературы по данной проблеме, еще отмечается недостаточный уровень готовности учителей к осуществлению профориентационной деятельности, свидетельствующий о том, что учителя технологии не меняют содержание работы, из года в год работают по одним и тем же планам уроков, должным образом не занимаются саморазвитием и самообразованием. Именно это обстоятельство привело нас к решению о необходимости усиления работы по формированию профориентационной компетентности учителей технологии в стенах вуза, что потребовало выявить сущность и уровни готовности к профориентационной работе, обосновать систему средств формирования готовности, выявить особенности построения процесса формирования готовности к профориентационной работе со школьниками.

Приведенный ниже анализ привел нас к убеждению, что проблема соответствия уровня необходимых профориентационных умений практикующего учителя с теми умениями, которые он ранее получил в процессе обучения в вузе, в научной мире исследована недостаточно. Возможно причина этому в том, что профориентационные умения рассматриваются как самоцель, в отрыве от основной части - связи теории с практической деятельностью будущего учителя в процессе его профессионального обучения.

В опытно-экспериментальной работе по формированию профориентационной компетентности у будущих учителей при выборе оптимального комплекса методов мы руководствовались следующими требованиями: применять такое сочетание методов, которые позволяют получать различные сведения о развитии личности; обеспечить одновременно изучение деятельности, общения и информированности личности; отражать динамику развития определенных качеств в течение определенного промежутка времени; анализировать не только ход процесса, но и условия, в которых он функционирует.

Опытно-экспериментальная работа позволила нам: активно воздействовать на формирование профориентационной компетентности будущих учителей технологии, благодаря созданию новых педагогических условий; проверить и уточнить пути повышения эффективности профориентационной компетентности; определить состав и количество участников экспериментальной и контрольной групп; выявить содержание показателей оценки уровня сформированности профориентационной компетентности будущих учителей.

Опираясь на теорию и практику педагогического эксперимента, мы определили констатирующий эксперимент.

В эксперименте выявлялась осведомленность студентов-будущих учителей об особенностях предстоящей профориентационной работы в школе, их отношении к педагогической и профориентационной деятельности; изучался опыт работы практикующих

учителей технологии; определялся исходный уровень профориентационной компетентности. Для этого использовались следующие методы: изучение учебного плана факультета, учебных программ и индивидуальных планов преподавателей нашего вуза; беседы с администрацией, преподавателями, студентами; наблюдение за практической деятельностью студентов на учебных занятиях, педагогической практике; анкетирование. Для выявления характера профориентационных знаний студентов при их подготовке для работы в общеобразовательных учреждениях констатирующий эксперимент был проведен на базе профильного педагогического вуза - ГОУ «Худжандского государственного университета имени акад. Б. Гафурова». Экспериментом было охвачено всего 38 студентов.

В общей структуре умений профориентационная деятельность учителя, по нашему мнению, характеризуется 6-ю основными показателями профориентационных умений, приобретение которых позволяет утверждать о приобретении будущими учителями технологии профориентационной компетентности. Для выявления степени важности этих показателей, мы произвели оценку каждого из них по пятибалльной шкале.

Профориентационные умения

1. Умение определить содержание профориентационного материала и найти наиболее эффективные формы, методы и средства передачи его учащимся на уроке и вне его [1, с.2].
2. Умение планировать систему профориентационных мер в содержании учебного и внеучебного материала [1, с.26].
3. Умение строить профориентационную работу с учетом требований профориентации [1, с.12].
4. Умение формировать у учащихся общественно значимые мотивы выбора профессии [1, с.35].
5. Умение организовывать экскурсии на производственные объекты [2,с.1].
6. Умение организовать и проводить профориентационную работу в процессе учебы и вне учебных занятий [1, с.45].

Анализ эксперимента показал, что сформированность умений, способных повысить профориентационную компетентность будущих учителей, находится на низком уровне. Поэтому мы рекомендуем ввести в учебный план специальности «учитель технологии» элективный курс «Основы профориентационной работы».

Целью данной статьи являлось желание доказать, что, чем выше профориентационная компетентность выпускников - будущих учителей в условиях высшего учебного заведения, тем профессиональнее их работа в качестве учителей технологии в общеобразовательных учреждениях, тем выше уровень профориентационной работы в целом.

В результате можно сделать вывод, что формирование профориентационной компетентности будущих учителей технологии становится важной задачей системы высшего образования, ибо уроки технологии являются средством приобретения учащимися опыта поведения в различных жизненных ситуациях и в разнообразном социальном окружении, ибо именно в школе у подрастающего поколения формируются интересы к различным видам деятельности, а профориентационная работа, осуществляемая в учебное и вне учебное время способна обеспечить развитие индивидуальных особенностей и творческих способностей каждого учащегося, формировать профессиональную направленность в единстве личных и общественных интересов и служит основой профессионального самоопределения школьников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аванесов В.С. Тесты в социологическом исследовании. Учебное пособие/ В.С. Аванесов. – Москва, 1982.- 176с.
2. Дандамаев М.Н. Вавилонские писцы. Книга / М.Н. Дандамаев. – Москва, 1983. -230с.
3. Батышев С.Я. О создании государственной службы по профориентации. Книга / С.Я. Батышев. –Москва, 1984. - 243с.
4. Климов Е.А. Как выбирать профессию. Учебное пособие / Е.А. Климов. –Москва, 1990.- 158с.
5. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. Учебное пособие / Е.А. Климов. –Москва, 1983.-167с.
6. Макаренко А.С. Выбор профессии. Книга для студентов / А.С. Макаренко. - Москва, 1985.-178с.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. Учебное пособие / А.К. Маркова. – Москва, 1996.-284с.
8. Платонов К.К. Цели и задачи профессиональной ориентации. Учебник / К.К. Платонов. –Москва, 1978. -215с.
9. Пряжникова Е.Ю. Профориентация. Учебное пособие / Е.Ю. Пряжникова, Н.С. Пряжников. –Москва, 2010.- 410с.
10. Сазонов А.Д. Профессиональная ориентация учащихся. Книга для учителей / А.Д. Сазонов. –Москва, 1988.- 271с.
11. Симоненко В.Д. Профессиональная ориентация учащихся в процессе трудового обучения. Учебное пособие для студентов / В.Д. Симоненко. –Москва, 1985.-222с.
12. Столяренко Л.Д. Психология. Учебное пособие / Л.Д. Столяренко. –Москва, 2011.-172с.

ОИД БА МУАММОИ МАЪЛУМОТИ КАСБИНИХОБУКУНИИ МУАЛЛИМОНИ ОЯНДАИ ТЕХНОЛОГИЯ

Муаллими муосири технологияи муассисаи таҳсилоти умумӣ дар шароити рақобати воқеӣ дар бозори меҳнат бояд ба ҳамаи талаботҳои касб мувофиқ бошад: доштани маҳорат, аз уҳдаи ҳалли муаммоҳои бавучудода баромадан, мустақилона ба даст овардани донишҳои мукамал ва истифодаи онҳо, барои ба даст овардани мақсади гузошташуда доимо ҷустуҷӯ кардан, соҳиб будан ба қобилияти фикркунии эҷодӣ ва ғайристандартӣ, доимо ба инкишофи эҷодӣ машғул будан. Омӯзиши таҷрибаи тадриси технология дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ш. Хучанд муаллифиро ба пурра гардонидани фанҳои махсус бо мазмуни нав водор кард: баланд бардоштани салоҳияти касбии хатмкунандагон, ҷунки машғулиятҳои технология воситаи самараноки аз тарафи хонандагон ба даст овардани таҷриба дар вазъиятҳои гуногуни ҳаёти ва иҷтимоӣ мебошад. Тадқиқоти озмоиши дар пойгоҳи МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» гузаронидашуда, ки дар рафти он метод ва муносибатҳои гуногун истифода бурда шуд, ба баланд бардоштани дараҷаи маҳорат дар ташаккули салоҳияти касбии муаллимони ояндаи технология ва дар баробари ин барои ба даст овардани мақсадҳои гузошта имконият дод.

Калидвожаҳо: роҳнамоии касбӣ, салоҳият, фаъолият, омӯзгори оянда, касб, малака.

К ПРОБЛЕМЕ ПРОФИОРИЕНТАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ТЕХНОЛОГИИ

Современному учителю технологии общеобразовательного учреждения в условиях реальной конкуренции на рынке труда приходится соответствовать все более растущим требованиям к профессии: иметь развитые умения ориентироваться в мире информации, справляться с возникающими проблемами, самостоятельно приобрести и

использовать недостающие знания, непрерывно искать пути для достижения поставленной цели, обладать способностью творчески и нетрадиционно мыслить, решать нетривиальные задачи, постоянно заниматься творческим развитием. Изучение практики преподавания технологии в общеобразовательных учреждениях Худжанда убедило авторов в необходимости наполнения специальных дисциплин новым содержанием: повысить профориентационную компетентность выпускников, поскольку уроки технологии являются эффективным средством приобретения учащимися опыта поведения в различных жизненных ситуациях и в разнообразном социальном окружении. Проведенное экспериментальное исследование на базе ГОУ «Худжандский государственный университет имени акад. Б. Гафурова», в ходе которого использовались различные методы и подходы, позволило повысить уровень умений при формировании профориентационной компетентности будущих учителей технологии и, тем самым, достичь поставленной цели.

Ключевые слова: профориентация, компетентность, деятельность, будущий учитель, профессия, умения.

TO THE PROBLEM OF CAREER GUIDANCE EDUCATION OF FUTURE TECHNOLOGY TEACHERS

In conditions of real competition in the labor market, a modern technology teacher in a general education institution is required to meet the increasingly growing requirements for the profession: to have developed skills to navigate the world of information, cope with emerging problems, independently acquire and use missing knowledge, continuously look for ways to achieve this goal, have the ability to think creatively and unconventionally, to solve non-trivial tasks, to constantly engage in creative development. A study of the practice of teaching technology in Khujand educational institutions convinced the authors of the need to fill special disciplines with new content: to increase the vocational guidance competence of graduates, since technology lessons are an effective way for students to gain experience in different life situations and in diverse social environments.

An experimental study conducted on the basis of the State Educational Institution “Khujand State University named after Acad. B. Gafurova”, during which various methods and approaches were used, allowed to increase the level of skills in the formation of career guidance competence of future technology teachers and, thereby, achieve the goal.

Key words: career guidance, competence, activity, future teacher, profession, skills.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Азизов Абдулатиф Абдухалимович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, доктори илмҳои педагогӣ, декани факултети санъати тасвирий ва технология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: **+992 927474115**

Дадобоева Мавлуда Абдукаҳоровна - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи технология ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.

Мирзохоҷаев Музаффарҷон Дадоевич - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, омӯзгори калони кафедраи методика таълими математика ва технологияҳои иттилоотӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторах:*Азизов Абдулатиф Абдухалимович* -Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, доктор педагогических наук, декан факультета изобразительного искусства и технологии Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова (Республики Таджикистан, г. Худжанд). **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Телефон: **+992 927474115**

Дадобоева Мавлуда Абдукаҳоровна -Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры технологии и методика ее преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.

Мирзоходжаев Музаффарджон Дадоевич -Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, старший преподаватель кафедры методика преподавания математики и информационных технологий. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.

Information about authors:*Azizov Abdulatif Abduhalimovich* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, doctor of pedagogical sciences, dean of the faculty of Fine Arts and Technology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Drive, 1. Phone: **+992 927474115**

Dadoboeva Mavluda Abdukahorovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, candidate of pedagogical sciences, assistant of the department of technology and methods of its teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Drive, 1

Mirzohodjaev Muzaffardjon Dadoevich - Khujand State University named after academician B. Gafurov, senior-teacher of the Department of the methods of teaching mathematics and information technology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Drive, 1

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СРЕДСТВО МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ашурова Шахло

Таджикский национальный университет

Одним из эффективных способов, активизирующих мышление обучаемых, является получившее в последние годы широкое применение проблемное обучение. В противоположность традиционному объяснительно-иллюстративному методу обучения, при котором обучаемые усваивают и воспроизводят преподнесенный учителем готовый материал, проблемный метод обучения основан на активном творческом поиске и добывания знаний самими обучаемыми.

Проблемное обучение предполагает постановку перед обучаемыми познавательных задач, которые решаются ими самостоятельно или под руководством преподавателя путем использования имеющегося запаса знаний. Проблемные задачи требуют не просто припоминания и использования имеющихся знаний, а определенных логических операций, рассуждений, умозаключений, т.е. активной мыслительной деятельности. О желательности такого пути в усвоении знаний писал В.А. Сухомлинский: «Надо, чтобы ученик размышлял, сравнивал факты, явления с помощью знаний, которые у него уже есть, делал самостоятельные выводы: ... не пересказывал слово в слово материал учебника, а рассуждал, исследовал».[5]

Именно высокая степень самостоятельности в процессе познания отличает проблемное обучение от объяснительно-репродуктивного. А в сущности проблемность – черта присущая вообще процессу самостоятельного познания.

Суть проблемного обучения заключается в том, что перед обучающимися встают познавательные задачи, возникает противоречие между имеющимися знаниями и этими задачами, в результате осознания этого противоречия возникает потребность в новых знаниях необходимых для решения этих познавательных задач, а процесс приобретения новых знаний осуществляется при максимальной самостоятельности обучающихся. Возникновение потребности в новых знаниях и является мультимотивационной основой интереса к проблемным поисковым задачам.

Мотивационной основой интереса к проблемным ситуациям является также интеллектуальное поощрение, т.е. радость «открытия», сделанного самим человеком.

Исключительная ценность использования поискового или проблемного обучения в целях развития интереса к знаниям объясняется тем, что оно вызывает и активизирует все процессы, входящие в психологическую структуру познавательного интереса создает умственное и волевое напряжение, эмоциональный подъем.

Благодаря вопросам, появляющимся у учащихся в проблемной ситуации, создаются познавательные коллизии, из которых ученик ищет выход, возникает стимул для преодоления трудностей – все это служит почвой для повышения интереса.

Проблемное обучение положительно воздействует на эмоциональные и интеллектуальные чувства обучающихся. При проблемном обучении «учебно-познавательная деятельность становится делом увлекательным, насыщенным радостью открытия». [2]

Все эти положительные стороны проблемного обучения, оказывающие исключительно эффективное влияние на стимулирование познавательного интереса и обуславливают желательность использования его при обучении русскому языку нерусских, в связи с чем возникает ряд вопросов, касающихся методики его использования:

1. Какие стороны проблемно-поискового метода можно использовать при обучении русскому языку нерусских?
2. Какой характер должны носить при этом проблемные задачи?
3. Какие типы проблемных задач приемлемы при обучении русскому языку нерусских?

4. Какова роль преподавателя и степень самостоятельности обучающихся при решении проблемных задач?

Проблемное обучение, или проблемно-поисковый метод обучения, являющийся по своей сути наиболее прогрессивным явлением в педагогике, прочно вошло в практику как средней, так и высшей школы в силу таких исключительно важных для совершенствования процесса обучения и развития личности обучаемых свойств как возможность обеспечения самостоятельности, мыслительной активности и творчества обучающихся в процессе обучения. Но вместе с тем, специфические особенности, цели и задачи обучения в различных областях знаний не позволяют везде в равной мере использовать этот метод.

Возможности использования проблемного обучения при обучении русскому языку нерусских не очень большие. Существует ряд причин, наличие которых служит основанием для ограничения использования этого метода при обучении русскому языку студентов национальных групп. Главная из них – многое приходится усваивать путем запоминания, например, слова, употребляющиеся только во множественном или только в единственном числе, род слов, оканчивающихся на мягкий знак, многочисленные исключения из правил и т.п. В целях экономии дефицитного в условиях неязыкового вуза времени, иногда целесообразнее новый материал объясняет преподавателю самому, чтобы высвободить время на необходимые упражнения и речевую практику.

При обучении русскому языку студентов национальных групп можно использовать только поисковые задачи, проблемные вопросы, проблемные задания и другие элементы проблемного обучения, а говорить об использовании проблемного обучения в чистом виде нельзя. При обучении русскому языку студентов национальных групп можно использовать несколько типов проблемных задач.

Один из типов проблемных задач может быть связан с усвоением стилистических особенностей научной речи с осознанным употреблением в устной и письменной речи синонимических конструкций, чему в программе практического курса русского языка для неязыковых вузов уделяется большое внимание. Эти проблемные задачи могут быть решены путем анализа текстового материала или типовых фраз. Например, студентам дается два варианта одного текста, в одном из которых, составленном в форме констатации фактов, употреблены конструкции с отглагольными существительными и косвенными дополнениями типа «изучение спроса, выполнения плана, награждение героев и т.п.», в другом варианте этого текста стиль изложения изменен, и те же факты изложены с употреблением конструкций с глаголом и прямым дополнением типа «изучить спрос, выполнить план, наградить героев и т.п.». Студентам предлагается сравнить эти варианты текстов, найти разницу стиля изложения, затем проанализировать все виды документации, с которыми им приходится иметь дело на занятиях по специальности, и посмотреть, в каких случаях употребляется тот и другой тип конструкции (например, употребление первого вида конструкций при составлении плана, перечне причин, недостатков и т.п. или употребление второго вида в приказах, указаниях, постановлениях, наметках и т.д. (под руководством преподавателей анализируются все эти случаи, приводится ряд аналогичных примеров и в заключении студентам дается задание составить перечень дел, которыми надо заняться, в двух вариантах: первый – план с употреблением первого типа конструкций (получение книг в библиотеке, чтение газет, просмотр фильмов, выполнение поручения брата и т.д.), второй – с употреблением второго типа конструкций (получить книги в библиотеке, прочитать газеты, посмотреть фильм, выполнить поручение брата и т.д.).

Такая творческая работа, активность, самостоятельность в решении речевых задач уместна на многих занятиях, так как в программе практического курса по каждой теме предусматриваются занятия, на которых ведется работа по обучению студентов стилистике русской речи, по дифференциации средств выражения мысли. [4]

Вторым типом проблемных задач могут быть задачи, связанные с использованием языка как средства общения – осознание практической значимости знаний, полученных путем решения проблемных задач, стимулирует появление интереса и к способу добывания этих

знаний. Например, усвоение синонимических конструкций с прямой и косвенной речью может быть начато со следующей проблемной задачи:

1. Прослушайте сообщение о погоде на сегодня, запомните его и передайте товарищам так, как передал диктор. Попробуйте записать сообщение так, как вы передаете его, от своего имени. (По радио сообщили: «Сегодня осадков не ожидается». По радио сообщил, что сегодня осадков не ожидается.)

2. Передайте товарищам по группе распоряжение декана о субботнике. (Декан сказал: «После занятий все соберитесь во дворе института». Декан сказал, чтобы после занятий мы собрались во дворе института.)

3. Сообщите всем, о чем спросил вас преподаватель. (Преподаватель спросил: «Вы поняли эту тему?» Преподаватель спросил меня, понял ли я эту тему.)

Решая эти и другие практические речевые задачи, студенты усваивают способы оформления мысли в форме прямой и косвенной речи.

Исходным моментом третьего типа проблемных задач может быть грамматический и смысловой анализ фраз или предложений. Сознательное сопоставление формального и функционального значения словосочетаний в предложении, осознание грамматического оформления адекватного ему понятийного содержания помогает студентам прийти к тем или иным выводам, имеющим форму грамматических обобщений, необходимых для выработки соответствующих речевых умений и навыков. Например, студентам даются для анализа две пары предложений:

1. Проект, разработанный рационализаторами, вызвал всеобщее внимание. О проекте, разработанном рационализаторами, говорили все.

2. Машина, отремонтированная студентами, стоит возле здания. Отремонтированная студентами машина остановилась перед зданием.

Сравнивая смысл и грамматическое оформление ряда таких предложений, студенты делают вывод о том, что причастный оборот ставится до или после определяемого слова и согласуется с ним. Таким образом, анализ готовых примеров служит средством решения проблемной задачи, которая заключается в усвоении способа оформления мысли, соответствующего научному стилю речи, ибо употребление причастных оборотов характерно для научного стиля речи.

Но такое сознательное отношение к материалу обучения, способность к анализу, сопоставлению и осознанию языкового материала и вообще способность и интерес студентов к решению проблемных задач не появляются сами собой, а являются результатом четкой планомерной, последовательной и систематической работы преподавателя.

Такая работа требует предварительной подготовки, которая заключается в следующем:

1. Анализ программы и календарно-тематического плана с целью наметки тем и разделов программы, при проработке которых можно использовать элементы проблемного обучения.

2. При подготовке к занятиям планирование моментов, наиболее удобных для создания проблемных ситуаций, выделение той части материала, наиболее эффективным путем проработки или закрепления которой является использование проблемных задач.

3. Предварительное продумывание способов и приемов постановки поисковых задач, наиболее рациональных путей их решения и возможных результатов решений, т.е. продумывание механизмов решения проблемных задач.

Многое зависит от того, на каком этапе обучения вводятся проблемные задачи, так как для успешного решения их необходима определенная подготовка студентов и у них должен иметься определенный запас знаний, который позволит им решить проблемные задачи. По мнению Ю.К. Бабанского, проблемное обучение лучше использовать тогда, когда студенты в определенной степени знакомы с материалом или материал доступен для самостоятельных поисков.

Для восприятия проблемной ситуации требуется определенный запас представлений, их систематизация. Только в этом случае, т.е. при сопоставлении того, что ученику уже известно о предмете, с неизвестными сторонами его, могут возникнуть вопросы «Что это? Как? Почему?».

[1] Постановка перед студентами непосильных проблемных задач может привести к негативным последствиям: неуверенности в своих силах, к убеждению в своей неспособности, разрешить проблемные вопросы и как следствие этого – к ослаблению интереса к учебе.

Роль преподавателя состоит не только в современном выборе и постановке проблемной задачи, организации решения ее и руководстве этим процессом, но и в умелом подведении студентов к решению задачи, к осознанию результативности самостоятельных усилий и осознанию нужности полученных знаний и умений. При этом важно вырабатывать у студентов «вкус» к решению проблемных задач, актуализируя ощущения успеха, поддерживая веру в возможность самостоятельного решения задач и всеми способами показывая, что к необходимым выводам они пришли самостоятельно, а преподаватель только указывал им правильный путь, направлял их своими вопросами.

Преподаватель должен не подавлять, а стимулировать активность студентов, выступать соучастником в решении проблемной задачи. Работая со студентом, следует использовать его взрослость, способность рассуждать, мыслить, формулировать и выразить собственную позицию.

Ценность использования элементов проблемного обучения для повышения интереса студентов к знаниям состоит в том, что для решения познавательных задач привлекается весь запас имеющихся знаний: обращаясь к запасу знаний, обучаемые в определенной мере систематизируют их. Иногда оказывается, что знаний для решения познавательных задач недостаточно, тогда появляется потребность в новых, дополнительных знаниях, возникает интерес к их приобретению. Именно на основе введения проблемной ситуации и ее решения легче всего вызвать психологическую настроенность на познание неизвестного. [3]

Применение при решении проблемных задач наиболее эффективных видов самостоятельной работы, обязательное соблюдение индивидуализации обучения, и наконец, сопровождение решения задач эмоциональной активностью учащихся являются основанием для утверждения, что проблемное обучение способствует стимулированию интереса к знаниям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашурова Ш. Разработка учебников по русскому языку на основе интегрированного подхода // Вестник Таджикского национального университета, 2018. - № 9. - С. 231-234.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Ростов-на-Дону, 1972. – С.173.
3. Ильин В.С. Формирование познавательных потребностей у школьников. Ростов-на-Дону. -1989. -С.26-27.
4. Махмутов М.И. Проблемное обучение и его особенности. В кн.: Вопросы проблемного обучения в школе. Казань. -1970.
5. Рекомендации к организации процесса обучения русскому языку студентов национальных групп неязыковых высших учебных заведений (факультетов) союзных и автономных республик. М. -1980. -С.8.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Киев -1972, - 140 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений. - М: Издательский центр «Академия», 2001. - 208 с.
8. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка. - М.: Русский язык, 1990. - 267 с.
9. Талипова Р.Т. Развитие интереса студентов к русскому языку. - 2005. - 156 с.

ОМУЗИШИ ПРОБЛЕМАВИ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ФАЪОЛГАРДОНИИ АНГЕЗАИ ДОНИШЧЌЎЁН ҲАНГОМИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ РУСӢ

Муаллиф дар ин мақола омузиши мушкилотро яке аз роҳҳои самараноки фаъолсозии тафаккури донишҷӯён мешуморад. Мавҷудияти як қатор омилҳои ҳавасмандии донишҷӯён ба забон аз он шаходат медиҳад, ки роҳҳои гуногун ва василаҳои амалии ҳалли ин масъала вобаста ба шароити мушаххаси ҳар як донишгоҳ ва инчунин имконпазирии таъсиси як низоми мушаххаси қор вучуд доранд. Муаллиф чунин мешуморад, ки истифодаи омузиши ҷустуҷӯ ё мушкилот бо мақсади рушди ҳавасмандӣ ба дониш бо он асос ёфтааст, ки он тамоми равандҳои ба таркиби психологии манфиати маърифатӣ дохилшударо фаъол ва фаъол мекунад, шиддати раванӣ ва ихтиёрӣ ва рӯҳияи эҳсосиро ба вучуд меорад. Муаллиф дар мақола ҳангоми таълими забони русӣ ба донишҷӯён истифодаи якҷанд намуди вазифаҳои проблемавиро баррасӣ менамояд. Ин гуна супоришҳо, баъзан вақтро сарфа мекунад ва ба муаллим имкон медиҳад, ки вақтро барои машқҳои зарурӣ ва амалияи гуфтор истифода баранд. Инчунин муаллиф қайд менамояд, ки истифодабарии намудҳои самараноки қори мустақилона ҳангоми ҳалли масъалаҳои проблемавӣ, риояи ҳатмии фаридикунонии омузиш, ва дар интиҳо, сафарбарии ҳалли масъалаҳо бо фаъолнокии эҳсосоти хонандагон асос барои тасдиқи он аст, ки омузиши проблемавӣ ба ҳавасмандгардонию шавқу рағбат нисбати донишҳо мусоидат менамояд.

Калидвожахо: омӯзиши мушкилӣ, раванд, забони русӣ, донишҷӯён, вазъи мушкилӣ, ғаълолсоъӣ, ҳаваси донишмандӣ.

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СРЕДСТВО МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Автор в данной статье рассматривает проблемное обучение как один из эффективных способов, активизирующих мышление студентов. Наличие целой системы факторов, влияющих на интерес студентов к языку, свидетельствует и о многообразии путей и средств практического решения этой проблемы применительно к конкретным условиям каждого вуза, а также возможности установления определенной системы работы. Автор считает, что использование поискового или проблемного обучения в целях развития интереса к знаниям объясняется тем, что оно вызывает и активизирует все процессы, входящие в психологическую структуру познавательного интереса создает умственное и волевое напряжение, эмоциональный подъем. Автор в статье при обучении русскому языку студентов рассматривает использование нескольких типов проблемных задач. Эти типы задач в целях экономии времени, иногда целесообразнее и дают возможность преподавателю использовать время на необходимые упражнения и речевую практику. Также автор отмечает, что применение при решении проблемных задач наиболее эффективных видов самостоятельной работы, обязательное соблюдение индивидуализации обучения, и наконец, сопровождение решения задач эмоциональной активностью учащихся являются основанием для утверждения, что проблемное обучение способствует стимулированию интереса к знаниям.

Ключевые слова: проблемное обучение, процесс, русский язык, студенты, проблемная ситуация, активизация, познавательный интерес.

PROBLEM LEARNING AS A MEANS OF MOTIVATING STUDENTS IN RUSSIAN LANGUAGE LEARNING

The Author in given article considers problem-solving education as one of the efficient ways, actuating thinking student. Presence of the whole system factor, influencing upon interest student to language, witnesses and about variety of the ways and facilities of the practical decision of this problem to concrete condition of each high school with reference to, as well as possibility of the determination of the certain system of the work. The Author considers that use search or problem-solving education in purpose of the development of the interest to knowledges is explained that that it causes and actuates all processes, falling into psychological structure of the cognitive interest creates mental and volitional voltage, emotional ascent. The Author in article when learning russian language student considers use several types of the problem-solving problems. These types of the problems in purpose spare time, sometimes целесообразнее and enable the teacher to use time for necessary exercises and speech practical person. The author also notes that the use of the most effective types of independent work in solving problem problems, the mandatory observance of the individualization of learning, and, finally, the support of solving problems by the emotional activity of students are the basis for the assertion that problem learning contributes to stimulating interest in knowledge.

Keywords: problem-solving education, process, russian language, students, problem-solving situation, activation, cognitive interest.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ашуро́ва Шахло* –Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. Суроға: 734025, Чумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.Телефон: +992 901 06 03 30.

Сведения об авторе: *Ашуро́ва Шахло* – Таджикский национальный университет, кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры общей педагогики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.Телефон:+992 901 06 03 30.

Information about the author: *Ashurova Shakhlo* - Tajik National University, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the General University Department of General Pedagogy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: +992 901 06 03 30.

УДК:376.1(575.3)

КРЕДИТНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК МЕХАНИЗМ ИНТЕГРАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА В МИРОВОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Рустамова Г.А.

Российско-Таджикский (славянский) университет

Высшее образование - это важнейший социальный институт, который функционирует с целью того, чтобы удовлетворить общественные потребности, поэтому высшее образование реагирует на все общественные процессы и изменения. Основные глобальные тенденции развития человеческой цивилизации преломляются в системе образования. В особенности, постоянно увеличивающиеся по объему и разные по своему содержанию мировые хозяйственные связи создают потребность в специалистах и кадрах, которые получают профессиональное образование и подготовку в государственных университетах. Это приводит к тому, что содержание национальных систем высшего образования стремится к так называемым «мировым стандартам», вырабатываемым мировой наукой и техникой.

Современные технологии делают доступным для информации любую точку земного шара, обобщают содержание высшего образования, обеспечивают дистанционное обучение из ведущих университетов мира.

Глобализация представляет собой объективную реальность, которая требует от государственных систем высшего образования новой целевой ориентации, учитывающей потребности в международной солидарности на ценностях общечеловеческой этики.

Расширение демократии, которое происходит почти во всех странах мира, а также усиление правового государства увеличивают роль образования в деле воспитания молодежи и взрослых в духе демократической гражданственности. Свойственные высшему образованию и науке идеи равноправия и свободы, с увеличением масштабов высшего образования транслируются на все общество, обобщая его политическое устройство в разных странах мира.

Создание новейших культурных ценностей, разделяемых большинством государств, которые входят в глобальное сообщество, таких как гуманизация общественных отношений и цивилизованный свободный рынок, меняют не только структуру высшего образования и расширяют подготовку высококвалифицированных кадров: гуманитариев, экономистов, юристов, политологов, но также меняют всю парадигму высшего образования, переходя к геоцентризму от наукоцентризма.

Основным направлением, связанным с увеличением роли науки в обществе и производстве, является рост масштабов высшего образования в мире.

Высшее образование становится все более массовым. Уровень поступления выпускников школ в университеты составил около 65 %, а в Северной Америке – 85 %. Более того идет количественный рост студентов вузов. Если в 1965 году количество студентов во всем мире, по данным ЮНЕСКО, составляло приблизительно 14 млн., то в 1998 году эти показатели выросли почти в 8 раз и составили 90,2 млн. [9].

Интеграция высшего образования Республики Таджикистан в мировое образовательное пространство - это процесс, который не должен слепо развиваться. Мировая общественность может анализировать как положительные, так и отрицательные стороны, принимать решения по его коррекции и координации. Особую роль в развитии интеграции высшего образования играют такие международные организации, как ЮНЕСКО. Международное сотрудничество является одним из мощных рычагов развития мировой системы высшего образования. В Европейском Союзе на протяжении нескольких десятилетий осуществляется целостная политика в области высшего образования, формируются наднациональные институты координации и управления.

Мировую систему высшего образования следует охарактеризовать как открытую социальную систему с нежесткой связью между элементами, системностью самих элементов и

вариативностью нормативной регуляции. Вместе с тем, она отвечает основным признакам системности.

Другим важным направлением, динамично развивающимся после второй половины 20 века, является диверсификация высшего образования по содержанию, уровням, институциональным реформам. В условиях увеличения количества учебных заведений, которые дают навыки и знания в сфере умственного труда, роль университетов не уменьшилась, а наоборот, возросла. Эти университеты претендуют на роль центров по созданию социально-культурной среды в регионе.

И третьей тенденцией, которая динамично набирает силу, является интернационализация высшего образования, которая основана на универсальном характере знаний. Это проявляется с возрастанием роли международного сотрудничества в деятельности государственных образовательных организаций и центров.

В сфере высшего образования «наблюдается теснейшее сближение, если не общность, проблем, тенденций, задач и целей, заставляющее забывать о национальных и региональных различиях и специфике» [10]. Обобщается содержание высшего образования, которое невозможно остановить в современной эпохе технологической революции и при существующих мировых коммуникационных системах в виде Интернета.

Ежегодно растет количество студентов, преподавателей, исследователей, которые работают, обучаются, общаются и живут в интернациональной среде. Число обучающихся, которые получили высшее образование за пределами своего государства с 1980 по 1996 года выросло с 920 тыс. до 1 млн. 550 тыс. человек [11].

Во-первых, мировое высшее образование представляет собой совокупность элементов разного характера. К ним следует отнести образовательные учреждения, которые устанавливают связи с зарубежными партнерами и организациями, отдельные национальные и региональные системы, вырабатывающие общую стратегию развития для всего мира под эгидой таких международных организаций, как ЮНЕСКО и ООН.

Во-вторых, в высшем образовании появляются признаки целостности, автономности по отношению к политическим, экономическим и другим мировым социальным системам. Основой для вышеперечисленных процессов является наличие универсальных норм академической демократии и свободы, которые традиционно регулируют деятельность университетов и которые приобретают большее нормативное значение для государственных образовательных систем всемирные декларации и международные конвенции, которые принимаются на международных форумах, определяющих перспективы развития высшего образования и добровольно принимаемые к исполнению всеми присоединившимися странами. Этот тип нормативной регуляции, безусловно, не имеет ничего общего с административным управлением. Создается новая мировая система высшего образования ассоциативного типа, административно не регулирующая, но идеологически определяющая парадигму развития всех образовательных систем - национальных, региональных, международных.

В-третьих, система высшего образования обладает таким признаком, как устойчивость, которая достигается вследствие постоянного воспроизводства своих структурных элементов, кадров и норм, регулирующих ее функционирование. Устойчивость подразумевает под собой непрерывное развитие системы высшего образования, а также приспособление к условиям современного мира. Таким образом, кризис высшего образования, о котором много говорят и пишут, есть сигнал к необходимости изменения его содержания, задач и форм в ответ на «вызов эпохи».

Следует заметить, что преодоление кризиса будет возможно только при объединении национальных ресурсов и сил, при условии международного сотрудничества, поддержки и взаимопомощи. Увеличение масштабов высшего образования остро ставит проблему качества получаемого образования. Общество нуждается в высококвалифицированных специалистах. И только общество должно стимулировать качественное образование, влияя на рынок труда молодых кадров. Интернационализация высшего образования в межкультурной поддержке и

взаимопомощи, которая вызвана характером современных потребительских рынков и средств коммуникаций безусловно является благоприятной тенденцией.

В первые годы постсоветского периода государство пыталось решить общие проблемы науки и образования дифференцированными методами, но такой путь, как известно, не способствовал улучшению положения в этих сферах. Поэтому целесообразным является возрождение идеи интеграции науки и образования на государственном уровне. Интеграция науки и образования должна быть официально признана одним из важнейших методов, обеспечивающих их сохранение и развитие, а также должна стать принципом государственной научно-технической политики, что должно быть закреплено на законодательном уровне. Все это должно стать правовым импульсом для принятия ряда директивных документов по вопросам интеграции науки и образования и должно определить юридические предпосылки для создания нормативно-правовой базы, регулирующей общественные отношения в данной области.

Каждая страна мира, в зависимости от стратегических целей развития, выбирает определенные модели и технологии подготовки специалистов, в данном контексте происходит объединение идей и интеграция целевых задач, направленных на укрепление конкурентоспособности высшего образования. Одним из таких примеров является Болонский процесс, который начал действовать с 19 июня 1999 года, принятием 29 странами Европы Болонской декларации (Италия). В данном процессе выражен совместный поиск в образовательном пространстве европейских государств, а также разработаны и приняты договоренности по некоторым параметрам, которые позволяют обеспечить упрощенный доступ к европейскому образованию и на европейский рынок труда. Главным условием создания единой «Европы знаний» является формальное соответствие различных национальных систем:

- двухступенчатая (двухуровневая) система;
- система зачетных единиц (ECTS);
- система квалификаций - приложение к диплому.

Как известно, в качестве общих задач выдвигались следующие задачи и цели: провести переоценку высшего образования и научных исследований для всей Европы; реорганизовать и омолодить программы и высшее образование в целом; развивать и базировать высшее образование на основе научных исследований; принимать взаимоприемлемые механизмы для оценки, гарантии и подтверждения качества; полагаться на общие термины европейского измерения и обеспечить совместимость разных институтов, программ и степеней; содействовать мобильности учащихся, персонала и возможности трудоустройства выпускников в Европе; поддерживать усилия по модернизации университетов в странах, где существуют большие проблемы вхождения в зону европейского высшего образования; проводить изменения, будучи открытыми, притягательными и конкурентоспособными дома, в Европе и в мире; продолжать считать необходимым, чтобы высшее образование было ответственно перед обществом.

Как собравшиеся в Праге (Чехословакия) министры, предложили следующие этапы данного процесса: утверждение системы легко читаемых, доступных для сравнения дипломов; внедрение системы, основанной на двух учебных циклах; подготовку концепции ECTS (European Transfer Credit System); запуск плана действий по обеспечению мобильности студентов и академического персонала, разработанного в Ницце (Италия) в 2000 году; проведение политики общеевропейского сотрудничества для обеспечения качества обучения; реализация преимуществ европейского пространства в общеевропейской системе образования путем использования модулей, курсов и выпускных программ, предоставляемых образовательными учреждениями разных стран, завершающихся выдачей общепризнанного диплома; утверждение единого европейского университетского ареала высококачественного образования и научных исследований: это обстоятельство было признано главным стержнем повышения международной притягательности и конкурентоспособности европейского университетского образования; сотрудничество европейских стран, ввиду возможного вовлечения в сферу транснационального образования и его дальнейшей перспективы.

Кроме того, как нам представляется, в мире все шире наблюдается процесс глобализации, непростой в целом, а особенно по отношению к образованию. Массовость высшего образования и, как следствие, рост его вклада в развитие экономики - основа побудительных мотивов глубокой модернизации образования стран Европы, рассчитанной до 2010 года. Участие Таджикистана в данном процессе чрезвычайно важно: стратегическое сближение Таджикистана в рамках Болонского процесса открывает новые возможности для огромного корпуса специалистов новой формации.

На заседании четвертой сессии Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан 6 марта 2013 года депутаты поддержали предложенный правительством законопроект «Об образовании» в новой редакции. С момента обретения независимости Таджикистаном были приняты два закона по данному профилю - в 1993 году, вторая редакция в 2004 году. Общество развивается, и образовательный процесс тоже не должен стоять на месте. Образовательные законы и стандарты должны реализовываться повсеместно с проведением изменений и реформ в системе. В новом законопроекте в сферу образования Таджикистана вводятся такие понятия, как «бакалавриат», «магистратура», «образование для взрослых», «кредитное образование», «нострификация» (признание документов иностранных государств об уровне образования и квалификации). Введена ранее не существовавшая в Таджикистане степень доктора философии (PhD) в системе послевузовского образования. Определены ступени образования и виды образовательных учреждений, в том числе и в системе высшего профессионального образования.

Важность проблем внедрения кредитных технологий и изменения качества обучения в национальной образовательной системе Таджикистана показывают проведенные целевые исследования и результаты НИР по проблемам кредитной технологии и повышения качества подготовки специалистов: были исследованы такие темы в рамках реализации госбюджетных программ по науке:

1) Проблема адаптации внедрения кредитной системы обучения в образовательной системе Таджикистана (ГР №0106 ТД 451), руководитель проекта - Катаев А.Х.

2) Новые образовательные и воспитательные технологии в системе высшего образования (ГР № 0105 ТД 230), руководитель - Шоев Н.Н.

Проведенный эксперимент вышеуказанными учеными-педагогами по внедрению кредитной системы обучения в вузах республики в 2005-2006 годах, в котором участвовали 543 студента инженерно-экономического и международного факультетов Технологического университета Таджикистана, показал, что кредитная система обучения, по сравнению с традиционной, имеет ряд преимуществ. Как утверждают авторы проведенного практического педагогического эксперимента, данное утверждение касается оптимальной загруженности студентов аудиторными занятиями и в процессе самостоятельной работы, в результате чего у студентов появляется возможность работать над своим самосовершенствованием, выбрать по собственному желанию образовательный маршрут. В конечном итоге, эти два фактора позволяют студентам более осознанно ставить ближайшие и перспективные задачи и стремиться к их достижению. Что касается традиционной технологии обучения, как знают многие студенты, в этом случае все дисциплины осваиваются в жестких рамках учебного процесса, причем, предельная загруженность студента за неделю может составить от 27 и выше часов аудиторных занятий. Итак, в условиях кредитной и традиционной технологии студент окажется в двух отличающихся воспитательно-образовательных ситуациях: в первом случае - у студента есть возможность в часы самостоятельной работы ставить более целевые задачи, проявлять активность по освоению материала, так как преподаватели требуют от него набора определенных баллов в промежуточном и итоговом контроле; во втором случае - студент готовится к сдаче зачетов и экзаменов, как правило, не системно, преимущественно в период экзаменационных сессий [7, с. 4]. Как утверждают вышеуказанные авторы, с точки зрения защиты национальных интересов каждой из стран мира, подготовка специалистов нацелена на повышение общего интеллектуального уровня, развитие экономики, культуры и других сфер, представляющих собой значимый компонент уровня цивилизации и прогресса, определяющих

достижения каждой нации и страны. В плане реализации указанной стратегической задачи, особая роль отводится высшим учебным заведениям, в задачи которых входит эффективная организация учебно-воспитательного процесса и рационального использования, выделяемых государством средств и других источников финансирования на подготовку кадров по направлениям и специальностям.

Целевые программы подготовки кадров в этих условиях должны соответствовать требованиям, вытекающим из профессиональной мобильности специалистов, умеющих работать на поднятие международного авторитета Таджикистана, с учетом соблюдения общечеловеческих ценностей и других факторов, влияющих на формирование личности и уровня их профессиональной компетентности в развивающемся мире. Вузовская система должна максимально раскрыть возможности претендента стать специалистом в своей отрасли, с учетом его самовыражения и саморазвития, в период его производственной, научной деятельности, а также в других сферах по смежным специальностям. Концептуальная модель подготовки специалиста с указанными требованиями направлена на универсализацию и профессиональную мобильность студента - будущего специалиста в условиях трудоустройства на свободном рынке труда не только по избранной специальности, но и полученной квалификации [7, с. 7].

Технологический университет Таджикистана (ТУТ) - уникальный и один из наиболее престижных университетов Республики Таджикистан, на базе которого осуществляется подготовка жизненно необходимых для республики специалистов высшей квалификации в различных областях технологического профиля. Свою деятельность университет осуществляет на основе лицензии Министерства образования РТ (АУ № 000121 от 25 июня 2004 г.)

В Технологическом университете Таджикистана уровень образования достаточно высок и отвечает высоким стандартам и педагогическим технологиям. При подготовке кадров ТУТ широко использует обширные международные связи с различными учебными и научными заведениями и учреждениями.

ТУТ имеет соглашения и договора о сотрудничестве по обмену студентами, преподавателями, проведении совместных научных исследований с более чем 40 образовательными и научными центрами мира. ТУТ имеет свои филиалы в Худжанде и Кулябе. При университете создана и функционирует система непрерывного образования: гимназия - лицей - университет. В структуру университета входит Кулябский филиал университета, Исфаринский технологический колледж. ТУТ имеет обширные связи со многими университетами СНГ, США в рамках международных договоренностей в составе ТУТ функционирует американское отделение международного факультета, таджикско-украинский факультет, таджикско-русский факультет. На базе университета действуют и активно работают со студентами языковые центры Республики Иран, Германии.

ТУТ - коллективный член Международной Академии наук высшей школы, Международной инженерной Академии, образовательной сети Центральной Азии (EdNet), член Международной Ассоциации Университетов Мира (TARENA).

ТУТ накопил огромный опыт в работе над проектами в рамках UNESCO, UNDR, Евразии, DAAD, ACCELS, Академии CISCO, TEMPUS и др. В университете успешно функционируют Студенческий центр информационных технологий, экономический клуб, технический и эстетический центры, студенческий театр моды «Гобон».

В 2005- 2006 гг., решением Правительства Республики Таджикистан и приказом Министерства образования, Технологический университет Таджикистана был определен как пилотный вуз по переходу от традиционной системы обучения к кредитной системе обучения. При переходе к кредитной системе обучения ТУТ учитывал накопленный опыт вузов стран СНГ, а также американской и европейской моделей реализации кредитной технологии обучения, включая авторские модели и подходы разработчиков, учитывающих особенности набора претендентов для получения высшего образования в зависимости от их психологической и интеллектуальной подготовленности.

Целью внедрения кредитной системы обучения является интеграция национальной системы образования РТ в мировую образовательную систему, создание условий конвертируемости дипломов, отвечающих международным стандартам, их востребованности на рынке труда. Кредитная система обучения направлена на повышение уровня самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации, выборности образовательной траектории в рамках регламентации учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов.

В современном быстроменяющемся мире, вузы, находящиеся в процессе интенсивных преобразований, является одновременно и объектом, и субъектом происходящих изменений. В результате их осуществления должна возрасти субъектная (т.е. действенно-самостоятельная, активная) роль высшего образования в целом, роль каждого высшего учебного заведения, преподавателей и студентов как активных и ответственных участников процесса перемен. Вместе с тем изменения необходимы и в государственной политике, и в институциональных отношениях: адекватное финансирование, расширение автономии вузов, демократизация высшего образования в целом. Сохранение и укрепление субъектности высшего образования в условиях широкомасштабных интеграционных процессов разворачивается все более интенсивно в регионе Европы, о чем свидетельствуют документы, характеризующие цели и задачи европейских реформ национальных систем образования.

По мере процесса сближения и гармонизации систем образования стран Европы и включения в данный процесс Республики Таджикистан возрастает внимание к качеству высшего образования как ключевому фактору успеха всех преобразований.

Как известно, формирование общеевропейской системы высшего образования в рамках Болонского процесса основано на общности фундаментальных принципов функционирования высшего образования. Предложения, рассматриваемые в рамках Болонского процесса, основаны на общности фундаментальных принципов функционирования высшего образования. Предложения, рассматриваемые в рамках Болонского процесса, внедряемые в национальной системе Республики Таджикистан, сводятся к следующему:

- 1) введение двухуровневого обучения;**
- 2) введение кредитной системы;**
- 3) контроль качества образования;**
- 4) расширение мобильности;**
- 5) обеспечение привлекательности европейской системы образования.**

По общему мнению, мы являемся свидетелями возрастающего понимания со стороны большей части политических и академических кругов мира в потребности установления более тесных связей с развивающейся Европой, в формировании и укреплении ее интеллектуального, культурного, социального и научно-технического потенциала.

Тем не менее, в настоящее время не прекращаются дискуссии по поводу плюсов и минусов Болонского процесса. Вопросами интеграции высшей школы в европейскую систему образования обеспокоены не только в Таджикистане, но и в самой западной Европе. Противников интеграции республики Таджикистан в международное образовательное пространство нет, существует разница в подходах к ее осуществлению.

Повышенное внимание к вопросу мобильности преследует, по мнению аналитиков, далеко идущие цели и будет иметь грандиозные социальные последствия: через 20-30 лет для вчерашних «мобильных» студентов, которые получили образование в столицах разных европейских стран, последние барьеры внутри ЕС будут естественным образом сняты: для них Европа станет поистине единым домом. Здесь возникает еще один ключевой момент, связанный с качеством образования в контексте Болонской декларации. Кроме того, возникает достаточно проблем на этапе перехода к мобильности и формировании кредитно-зачетной системы.

Рассматривая шесть положений Болонской декларации, обуславливающих проведение до 2010 г. преобразований в национальных системах высшего образования и являющихся для подписавших ее стран обязательствами, можно отметить, что проблеме качества отведено достаточно скромное место: «содействие европейскому сотрудничеству в области оценки качества посредством разработки сопоставимых критериев и методологий» [8, с. 16].

Подписание Болонской декларации, несмотря на лаконизм сформулированного в ней положения о качестве образования, дало мощный импульс для возобновления дискуссии по этому вопросу. Болонский процесс объединяет множество разнородных, не зависящих друг от друга участников (правительства, высшие учебные заведения, представители студенчества, деловые круги и т.д.). Возможно в силу этого, сформулированные в нем положения сыграют роль наиболее оптимальной организационной и институциональной основы для проведения общеевропейской дискуссии о качестве высшего образования, для выработки на ее основе соответствующих рекомендаций.

Проблема качества, несомненно, является центральной в любой реформе, более того, целесообразность реформы сомнительна, если, в конечном итоге не повышается качество образования: абсолютно бесполезна та реформа, в результате которой качество высшего образования снижается. Многие эксперты считают, что сама Болонская декларация недостаточно четко сформулировала позиции европейского образовательного пространства по отношению к обеспечению качества высшего образования. Однако последующие совместные документы министров образования европейских стран поставили перед странами - участницами конкретную цель - разработать действующие системы обеспечения качества.

Национальные системы обеспечения и оценки качества образования, существующие в настоящее время в разных странах, существенно различаются не только по целям и задачам, критериям и процедурам, но и по многим другим параметрам, в том числе и по степени вовлеченности в данный процесс правительственных (государственных), общественных и профессиональных органов и учреждений. Официально заявленной целью оценки качества везде является его поддержание на уровне заданных стандартов понижения или повышения уровня, но в действительности, существуют большие различия в самом понимании этой задачи, которое колеблется в широких пределах - от необходимости усиления контроля в широких пределах - усиления контроля за счет расширения и совершенствования отчетности, до сведения оценки качества преимущественно к самооценке учебного заведения. Помимо этого, в большинстве случаев признается, что оценка качества образования должна основываться на двух составляющих: внутренней (самооценка) и внешней, при этом конкретные механизмы определения этих составляющих могут быть разнообразными.

Тем не менее, именно эффективность и качество являются ключевыми параметрами, по которым судят об общественно-экономической значимости сферы образования. Эффективность обычно рассматривается как экономическая, или экономико-управленческая категория. Понятие же качества, включающее в себя, наряду с экономическими - социальные, познавательные и культурные аспекты образования, воспринимается как всеобъемлющая интегральная характеристика образовательной деятельности, ее результатов. Несмотря на все противоречия и споры, вхождение Республики Таджикистан в Болонский процесс, несомненно, следует рассматривать в контексте национальных интересов Таджикистана, развития внешнеполитического курса страны, направленного на сотрудничество и интеграцию с Европой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю.К. Концепция содержания, методов и форм организации обучения в современной общеобразовательной школе. В кн.: Избранные педагогические труды / Ю.К. Бабанский. - М.: Педагогика, 1989. - С. 416-434.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. - М.: Педагогика, 1989. - 192 с.
3. Беспалько В.П. Теория учебника / В.П. Беспалько. - М.: Педагогика, 1988. - 160 с.
4. Гинецинский В.И. Основы теоретической педагогики / В.И. Гинецинский. - СПб.: Изд. СПбУ, 1992. - 154 с.
5. Калининченко А.Н. Построение содержания учебного курса в высшей школе на основе технологии решения профессиональных задач: автореферат дисс. к. п. н. / А.Н. Калининченко. - Ижевск, 1996. - 22 с.
6. Оганесян В.А. Принципы отбора основного содержания обучения математике в средней школе / В.А. Оганесян. - Ереван: Луйс, 1984. - 215 с.
7. Характерные особенности получения высшего образования в условиях инновационной деятельности вуза. / Катаев А.Х и др. - Душанбе, 2007. - С.4,
8. The European Higher Education Area. - Joint Declaration of the Ministers of Education. - Bologna, 1999, 19 June.
9. [Электронный ресурс]. <http://www.peo.ru/navigator>

10. [Электронный ресурс]. <http://www.ecsocman.edu.ru>

11. [Электронный ресурс]. <http://www.zerkalo-nedeli.com>

ТАҲСИЛОТИ КРЕДИТӢ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ ҲАМГИРОИИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ТОҶИКИСТОН БО ФАЗОИ ҶАҲОНИИ ТАҲСИЛОТ

Муаллиф дар мақола қайд менамояд, ки таҳсилоти олий – ин институти муҳими иҷтимоӣ мебошад, ки бо мақсади қорнеъгардонии талаботи ҷомеа амал менамояд, аз ин рӯ, таҳсилоти олий ба равандроҳои ҷамъияти ва тағйиротҳо дар он воқуниш нишон медиҳад. Тамоюлотҳои асосии ҷаҳонии рушди тамаддуни инсонӣ дар низомии маориф инъикос меёбанд. Махсусан, робитаҳои ҷаҳонии хоҷагидорӣ, ки доимо аз рӯи ҳаҷм афзуда, аз рӯи мазмун гуногун мебошанд, ҳамеша ба мутахассисон ва кадрҳои балағдихтисос талабот ба миён меоранд, ки таҳсилоти касбӣ ва тайёриро дар донишгоҳҳои давлатӣ ба даст меоранд. Ин ба он меорад, ки мазмуни низомҳои миллии таҳсилоти олий барои расидан ба «стандартҳои милли» сазо кӯшиш менамоянд, ки бо илм ва техникаи ҷаҳонӣ коркард мегарданд. Технологияҳои муосир дилхоҳ нуқтаи ҷаҳонро барои дастрасӣ ба иттилоот имконпазир гардонда, мазмуни таҳсилоти оливо умумият мебахшанд, таҳсилоти фосилавино аз дилхоҳ донишгоҳҳои пешбари ҷаҳон таъмин менамоянд. Дар мақола яке аз мақсадҳои асосии таҳсилоти милли – ҳамгироӣ ба фазои ҷаҳонии таҳсилоти баррасӣ гардидааст. Инчунин пешниҳод мегардад, ки барои ин мақсад технологияи таҳсилоти кредитӣ-модулно ҳамчун механизми ҳамгироӣ истифода барем. Муаллиф қайд менамояд, ки ба тамоми ихтилофот ва баҳсҳо нигоҳ накарда, воридшавии Тоҷикистонро ба раванди Болонӣ бояд дар ҳошияи манфиатҳои миллии Тоҷикистон, рушди самтнокии сиёсати хориҷии мамлакат баррасӣ намуд, ки ба ҳамкорӣ ва ҳамгироӣ бо Аврупо равона карда шудааст.

Калидвожаҳо: ҳамгироӣ, ҷаҳонишавӣ, таҳсилоти олий, технологияи кредитӣ, фазои таҳсилоти, интернационализиатсия, раванди Болонӣ.

КРЕДИТНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК МЕХАНИЗМ ИНТЕГРАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА В МИРОВОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

Автор в статье отмечает, что высшее образование - это важнейший социальный институт, который функционирует с целью того, чтобы удовлетворить общественные потребности, поэтому высшее образование реагирует на все общественные процессы и изменения. Основные глобальные тенденции развития человеческой цивилизации преломляются в системе образования. В особенности, постоянно увеличивающиеся по объему и разные по своему содержанию мировые хозяйственные связи создают потребность в специалистах и кадрах, которые получают профессиональное образование и подготовку в государственных университетах. Это приводит к тому, что содержание национальных систем высшего образования стремится к так называемым «мировым стандартам», вырабатываемым мировой наукой и техникой. Современные технологии делают доступным для информации любую точку земного шара, обобщают содержание высшего образования, обеспечивают дистанционное обучение из ведущих университетов мира. В статье рассматривается одна из важнейших целей национального образования - интеграция в мировое образовательное пространство. При этом предлагается для этой цели использовать технологию кредитно-модульного обучения как механизм интеграции. Автор констатирует, что, несмотря на все противоречия и споры, вхождение Республики Таджикистан в Болонский процесс, несомненно, следует рассматривать в контексте национальных интересов Таджикистана, развития внешнеполитического курса страны, направленного на сотрудничество и интеграцию с Европой.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, высшее образование, кредитная технология, образовательное пространство, интернационализация, Болонский процесс.

CREDIT EDUCATION AS A MECHANISM FOR INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION OF TAJIKISTAN INTO THE WORLD EDUCATIONAL SPACE

The author notes in the article that higher education is the most important social institution that functions in order to satisfy social needs, therefore, higher education reacts to all social processes and changes. The main global trends in the development of human civilization are refracted in the education system. In particular, the constantly increasing in volume and different in content world economic ties create a need for specialists and personnel who receive professional education and training at state universities. This leads to the fact that the content of national systems of higher education tends to the so-called "world standards", developed by world science and technology. Modern technologies make any part of the world accessible for information, generalize the content of higher education, and provide distance learning from leading universities in the world. The article considers one of the most important goals of national education - integration into the world educational space. At the same time, it is proposed to use credit-modular training technology as an integration mechanism for this purpose. The author states that despite all the contradictions and disputes, the entry of the Republic of Tajikistan into the Bologna process should undoubtedly be considered in the context of the national interests of Tajikistan, the development of the foreign policy of the country aimed at cooperation and integration with Europe.

Keywords: integration, globalization, higher education, credit technology, educational space, internationalization, Bologna process.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рустамова Гулбаҳор Абдурашидовна* – Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, номзоди илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи педагогика, психология ва методикаи таълим. **Суроға:**

734003, Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М. Турсунзода, 30. Телефон: +(992) 90-170-75-55. E-mail: gulbakhor_i@mail.ru

Сведения об авторе: *Рустамова Гульбахор Абдурашидовна* - Российско-Таджикский (Славянский) университет, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой педагогики, психологии и методики преподавания. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30. Тел.+(992) 90-170-75-55. E-mail: gulbakhor_i@mail.ru

Information about the author: *Rustamova Gulbahor Abdurashidovna* - Russian-Tajik (Slavic) University, Candidate of Pedagogy, Head of the Department of Pedagogy, Psychology and Teaching Methods. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M. Tursunzade, 30. Tel. + (992) 90-170-75-55. E-mail: gulbakhor_i@mail.ru

УДК 371.012

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ВУЗАХ ТАДЖИКИСТАНА

Темурова М.Н., Азизов А.А., Алиева М.Н.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Современные общеобразовательные учреждения Таджикистана в последние годы все активнее внедряют в систему образования художественное образование учащихся, поскольку оно позволяет шире использовать потенциал национального декоративно-прикладного искусства, что само по себе является важной государственной задачей. Сохранение и возрождение традиций народных промыслов невозможно без базового художественного образования учащихся, что и является одной из важных задач, решение которой возложено на среднее звено образования. Исходя из этого, педагогические вузы республики при подготовке учителей изобразительного искусства призваны учитывать это в программах подготовки будущих учителей, дабы выпускники вуза соответствовали современным требованиям.

Прежде всего, к ним должно прийти понимание, что художественное образование позволяет проникнуть в чувственную сферу учащегося, активизирует эмоционально – образное восприятие изучаемого объекта, способствует полноценному творческому развитию личности. В наши дни молодому поколению нелегко найти свое место в мире информации и быстро развивающихся компьютерных технологий. Они должны приобрести качества, необходимые для адаптации в современном обществе. Это и живой интеллект, и независимый характер, и целеустремленность желаний, и деловой интерес к инновационным идеям. Развитие этих качеств возможно при использовании в художественном образовании новых подходов: это дискуссии в классе между учениками; возможность высказывать собственные идеи; поощрение обучаемых в их исследовательской деятельности; развитие у обучаемых комплексного мышления и способности к структурному анализу.

Однако мы в своей работе в качестве эффективного подхода избрали игру как один из важнейших видов подростковой деятельности, которому принадлежит огромная роль в развитии и воспитании детей. Игра имеет практически неограниченные возможности в работе по формированию личности школьника, его морально-волевых качеств, и она активно воздействует на мировоззрение.

Известный педагог В.А.Сухомлинский считал, что «игра-это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребёнка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонёк пытливости и любознательности» [9, с. 212].

Организация игры требует от учителя мастерски владеть своей профессией, глубоко знать психологию детского возраста, учитывать возрастные и индивидуальные особенности, умело управлять обстановкой в классе и регулировать взаимоотношения детей, чётко организовывать проводимые игры. Многие из известных педагогов придавали большое значение обучающим играм. В частности, Л.С.Выготский характеризует игру, как «переход к творческой

деятельности, если иметь в виду тот факт, что во всех видах деятельности школьника возникают совершенно своеобразные отношения содержания, восприятия и мышления к действию, именно возможность воплощения замысла, возможность идти от объекта к познанию. Возьмёте ли вы игры, возьмёте ли вы труд, - везде и во всём вы будете иметь дело с совершенно новыми отношениями, которые возникают между мышлением и действиями ученика» [3, с 62-76].

Проводимые преподавателями нашего факультета опытно – экспериментальные исследования в общеобразовательных учреждениях Согдийской области привели нас к убеждению, что многие школьные учителя не проявляют должного внимания к слабоуспевающим ученикам или не проявляющим интереса к внеучебной творческой деятельности детей.

Причина этому, по-нашему мнению, в незнании психологической теории, согласно которой «младший школьный возраст представляет собой сенситивный период для развития творческих способностей, ибо в этом возрасте ребенок проявляет повышенную активность и любознательность. На этом фоне развитие творческой активности в младшем школьном возрасте считается высшим уровнем, преобладающим над другими видами активности. Обучение детей этого возраста должно включать в себя различные игры (предметные, спортивные, дидактические и другие). Благоприятно на развитии детей сказываются и рассуждения вслух» [1, с236].

Рассуждая о достоинствах игры, выдающийся советский педагог К.Д.Ушинский отмечал, что в ней «формируются все стороны души человеческой, его ум, его сердце и его воля и если говорят, что игры предсказывают будущий характер и будущую судьбу ребёнка, то это верно в двойном смысле: не только в игре высказываются наклонности ребёнка и относительная сила его души, но и сама игра имеет большое влияние на развитие детских способностей и наклонностей, а следовательно, и на его будущую судьбу» [10, с 516].

Н.К.Крупская также имела свой взгляд на игру, утверждая, что «есть игры вырабатывающие жестокость, грубость, разжигающие национальную ненависть, плохо действующие на нервную систему, вызывающие азарт, тщеславие. И есть игры, укрепляющие волю, воспитывающие чувство справедливости, умение помогать в беде и т.д. Путём игры можно воспитать зверя, путём игры можно воспитать и любого человека [4, с.54].

Известно и мнение педагога и психолога П.П.Блонского, считавшего, что «если игра не регулируется педагогом, то она может принести вред, как для самого ребёнка, так и для окружающих» [2, с. 308-309].

Современные учителя должны четко понимать, что содержание игры – это то, что воспроизводится детьми в качестве характерного момента деятельности и отношений между взрослыми во всей трудовой и общественной жизни. По этому поводу Д.Б.Эльконин говорил: «Нормы, лежащие в основе человеческих взаимоотношений, становятся через игру источником развития морали самого ребёнка...» [11, с. 302].

Вот что писал об игре В.А.Сухомлинский: «...В игре раскрывается перед детьми мир, раскрываются творческие способности личности. Без игры нет и не может быть полноценного умственного развития» [8, с. 37].

Интересен и взгляд С.А. Шмакова на эту проблему, которому удалось описать ряд положений, отражающих сущность феномена игры. По его мнению: «Игра - это самостоятельный вид развивающей деятельности; самая свободная и естественная форма проявления деятельности, в которой осознается окружающий мир, открывается широкий простор для проявления своего «Я», личного творчества, активности, самопознания, самовыражения; путь поиска ребенком в коллективах сотоварищей, в обществе, человечестве, во Вселенной; свобода самораскрытия, саморазвития с опорой на подсознание, разум и творчество; главная сфера общения детей» [6, с.47].

На основе этого анализа психолого-педагогической, методической литературы, литературы по фольклористике и педагогике творчества, а также учитывая многолетний собственный опыт автора данной статьи, апробацию игр в качестве обучающего средства в ВУЗах позволили нам

сформулировать следующие основные педагогические условия формирования культуры общения у студентов средствами дидактической игры:

1. Включение в содержание образования дидактических игр с учетом регионального компонента (ведение факультатива по изучению дидактических игр, гуманитарный цикл школьных предметов должен быть проникнут формированием культуры общения средствами дидактических игр);

2. Использование индивидуального подхода как метода педагогического воздействия с опорой на положительное и преодоление отрицательного в общении младших подростков;

3. Роль педагога, его личная заинтересованность, его уверенность, азарт, знание дидактических игр, стиль товарищеского общения учителя и ученика;

4. Применение дидактических игр как средства диагностики личности и последующей коррекции.

На занятиях по профильным предметам студенты, помимо обсуждения конспектов школьных уроков по изобразительному искусству, также проверяли эффективность интерактивных приемов обучения, что придавало их анализу деловой характер. Например, одно из подобных занятий, в качестве примера, преподаватель сам проводил на базе одного из конспектов школьных уроков по курсу «Рисунок». Следует также отметить, что основные положения техники написания натюрморта: преувеличение, утрирование, выделение основных элементов изучались на основе мировой художественной культуры. Это позволило отдельным неуспевающим студентам расширить кругозор и повысить практический опыт по написанию натюрморта. В этой связи, в качестве подходящей формы для организации интерактивной, коммуникативной обучаемости студентов была выбрана «небольшая обучающая игра».

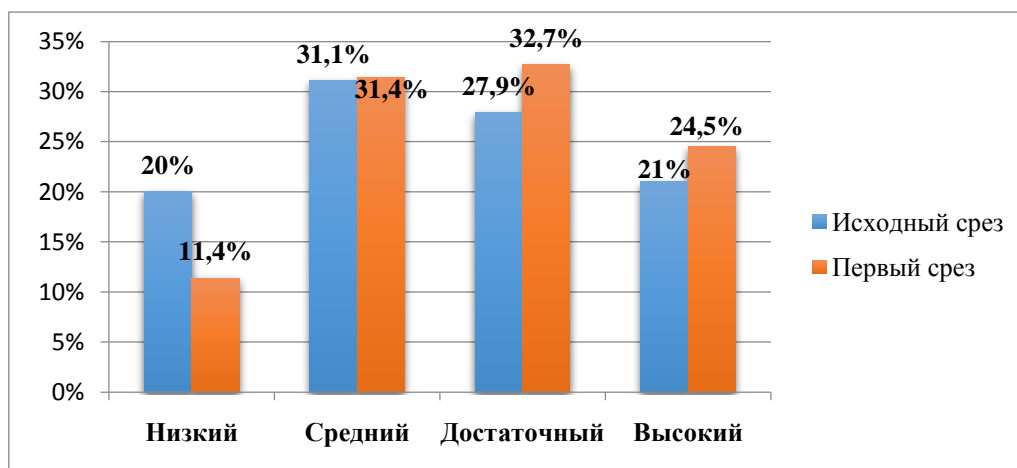
Вначале студенты были разделены на группы по 3 человека в каждой. Затем, для всех «троек», в качестве образца предлагается произвольный натюрморт. Цель игры состоит в том, что студенты должны в течение одной минуты постараться как можно лучше запомнить сюжет натюрморта, чтобы затем по памяти воспроизвести его. После истечения этого времени преподаватель убирает натюрморт, а студенты, входящие в «тройку», должны по очереди – один за другим, воспроизвести сюжет натюрморта мелом на доске. Первый студент изображает запомнившиеся ему фрагменты задания, затем второй и третий участники игры должны дополнить натюрморт недостающими фрагментами и таким образом завершить его. Победителем в этой игре считается «тройка», которая быстрее и полнее выполнит это задание. Обучающая игра, организованная подобным образом, решает несколько задач: развивает зрительную память и навыки рисования.

Разработанная нами методика использования дидактических игр на уроках изобразительного искусства неоднократно была проверена в процессе работы со студентами нашего факультета. В последующем, на следующем этапе исследования мы описали процесс формирования у будущих учителей изобразительного искусства исследуемого качества.

После завершения 1-го этапа опытно-экспериментальной работы был проведен 1-ый «срез», который позволил выявить динамику происшедших изменений в подготовке будущих учителей изобразительного искусства. Полученные данные мы сопоставили с данными констатирующего эксперимента, то есть с «исходным срезом» и выяснили, что первый этап работы по формированию исследуемой готовности, в котором выявлялось содержание изучаемых учебных дисциплин и их взаимосвязь, привел к положительным изменениям.

Таблица №1. Состояние уровня готовности будущих учителей изобразительного искусства после 1-го этапа опытно – экспериментальной работы, (в %)

Уровня	Результаты «срезов»	
	Факультет изобразительного искусства и технологии	
	Исходный срез	Первый срез
Низкий	20	11,4
Средний	31,1	31,4
Достаточный	27,9	32,7
Высокий	21	24,5

Рис. 1. Диаграмма состояние уровня готовности будущих учителей изобразительного искусства после 1-го этапа опытно – экспериментальной работы (%) на факультете изобразительного искусства и технологии.

Рассматривая данные диаграммы, можно отметить, что такие изменения, по нашему мнению, стали возможными, благодаря скоординированной деятельности преподавателей университета. Проводимая специальная работа в университете с преподавателями, была направлена на использование интерактивных методов обучения на уроках изобразительного искусства.

Опытно – экспериментальная работа по применению дидактических игр на уроках изобразительного искусства была так же проведена среди учителей – практиков школ разного типа в городе Худжанде и районах Согдийской области.

Таким образом, можно констатировать, что дидактические игры благоприятно влияют на результаты обучения студентов тем, что преобразуют физиологическую пассивность студентов, возникающую в ходе монотонного слушания лекций, развивают их субъектную активность в учебной деятельности, принуждают их с помощью собственного активного мышления воспринимать учебную информацию, путем непосредственной поисково-учебной деятельности, осуществляемой непосредственно на учебных занятиях. Дидактические игры в полной мере развивают, укрепляют и расширяют личную осознанность студентов в ходе обучения, что является дополнительным стимулом для преподавателей вуза в дальнейшем повышении профессионального уровня преподавания. Поэтому можно заключить, что дидактические игры, являясь одним из интерактивных методов обучения, эффективно способствуют преподаванию и научению студентов факультета изобразительного искусства и технологии. В них органично перекликаются, взаимно дополняются и объединяются усилия преподавателей и студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азизов А.А. Формирование и развитие творческих способностей у младших школьников /А.А.Азизов, М.Н.Алиева// Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе: Издательский центр ТНУ, 2019. -№1. -С.236-240.
2. Блонский П.П. Избранное. Педагогика и психологическое сочинение / П.П. Блонский. -М.,1979. -Т.2. – С.308-309.
3. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка / Л.С. Выготский // Вопросы психологии. - 1966. -№6. -С.62-76.
4. Крупская Н.К. О политехническом образовании, трудовом воспитании и обучении / Н.К. Крупская. - М.: Просвещение, 1982. -222с.
5. Кудрявцев В.Т. Развитие детства и развивающееся образование: Культурно-исторический подход / В.Т. Кудрявцев. – Ч.1. – Дубна, 1997. – С.85.
6. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: Искусство отношений / Г.Л. Лэндрет. – М., 1994.–С.47.
7. Моро М. И. Математика в 1 - 3 классах / М. И. Моро. - М.: Просвещение, 1971. -С.12.
8. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5 томах / В.А. Сухомлинский. - Киев, 1979. -Т.2.
9. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения в 3-х томах / В.А. Сухомлинский. – М: Педагогика, 1980. -Т.2. -С.212, 213, 238.

10. Ушинский К.Д. Материалы к 3-му тому «Педагогическая антропология». Собр. соч. / К.Д. Ушинский. - М.-л., 1950. -Т. 10. -С. 516.
11. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. - М.: Педагогика, 1978. -С.302.

БОЗИҶОИ ДИДАКТИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ МУКАММАЛСОЗИИ ТАӢӢРИИ КАСБӢ – ПЕДАГОГИИ ОМУӢЗГОРОНИ ОЯНДАИ ФАННИ САНЪАТИ ТАСВИРӢ ДАР МАКОТИБИ ОЛИИ ТОҶИКИСТОН

Нигоҳдорӣ ва эҳёи анъанаҳои хунароҳои мардумӣ бе таҳсилоти заминавии бадеии хонандагон имконнопазир мебошад, ки ин яке аз вазифаҳои асосие мебошад, ки ҳалли он ба зинаи миёнаи таҳсилот воғузошта шудааст. Аз ин сабаб, макотиби олиии омузгории ҷумҳури хангоми оmodасозии омузгорони фанни санъати тасвири барои муассисаҳои таҳсилоти умумии Тоҷикистон бояд ин нуқтаро дар барномаҳои тайёрии омузгорони ояндаи фанни санъати тасвири ба инобат гирифта, мутахассисони ояндаи ба талаботҳои замони муосир ҷавобгӯро омода намоянд. Ҳалли ин вазифаи муҳими давлатӣ ҷустуҷӯи шаклҳо ва методҳои нави таълимро тақозо менамояд, ки бояд барои гузаронидани таълими хонандагон дар доираи таълимоти бадеӣ имконият фароҳам оранд ва дар натиҷа бозиҳои дидактикӣ мавриди интиҳоб қарор гирифтанд, ки хеле самаранок арзёбӣ гардида, аз нуқтаи назари олимони соҳа хеле маҳсулноқ арзёбӣ гардиданд. Мақсади мақолаи мазкур тасдиқи самаранокӣ ва мувофиқи мақсад будани истифодабарии бозиҳои дидактикӣ мебошад, ки аз рӯи натиҷаҳои қорҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ тасдиқи худро ёфтааст. Бозиҳои дидактикӣ ба натиҷаҳои таълими донишҷӯён таъсири мусбат расонида, бефаъолияти физиологии онҳоро, ки дар рафти гӯш қардани якмайлоаи лексияҳо ба миён меояд, бартаараф месозанд, фаъолнокии субъектии онҳоро дар фаъолияти таълимӣ инкишоф дода, онҳоро маҷбур месозанд, ки бо ёрии тафаккури фаъоли худ иттилооти таълимиро бо роҳи фаъолияти бевоситаи ҷустуҷӯӣ-таълимӣ, ки бевосита дар машғулиятҳои таълимӣ амалӣ карда мешаванд, аз худ намоянд.

Калидвожаҳо: бозиҳои дидактикӣ, восита, тайёрии касбӣ-педагогӣ, омузгорони ояндаи фанни санъати тасвири.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ВУЗАХ ТАДЖИКИСТАНА

Сохранение и возрождение традиций народных промыслов невозможно без базового художественного образования учащихся, что и является одной из важных задач, решение которой возложено на среднее звено образования. По этой причине, педагогические вузы республики при подготовке учителей изобразительного искусства для общеобразовательных учреждений Таджикистана призваны учитывать это в программах подготовки будущих учителей изобразительного искусства, дабы выпускники вуза соответствовали современным требованиям. Решение этой важной государственной задачи требует поиска форм и методов обучения, позволяющих проводить обучение учащихся в рамках художественного образования, в результате выбор пал на дидактические игры, которые давно признаны достаточно эффективными и, с точки зрения известных ученых, весьма продуктивными. Целью данной статьи является подтверждение, по результатам проведенной опытно-экспериментальной работы, эффективности и целесообразности использования дидактических игр для художественного образования детей. Дидактические игры благоприятно влияют на результаты обучения студентов тем, что преобразуют физиологическую пассивность студентов, возникающую в ходе монотонного слушания лекций, развивают их субъектную активность в учебной деятельности, принуждают их с помощью собственного активного мышления воспринимать учебную информацию, путем непосредственной поисково-учебной деятельности, осуществляемой непосредственно на учебных занятиях.

Ключевые слова: дидактические игры, средство, профессионально-педагогическая подготовка, будущие учителя изобразительного искусства

DIDACTIC GAMES AS A MEANS OF IMPROVING THE PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF FINE ART IN UNIVERSITIES OF TAJIKISTAN

Preservation and revival of the traditions of folk crafts is impossible without basic art education of students, which is one of the important tasks, the solution of which is entrusted to the secondary education. For this reason, pedagogical universities of the republic, when preparing teachers of fine art for educational institutions of Tajikistan, are called upon to take this into account in the training programs for future teachers of fine art so that graduates of the university meet modern requirements. The solution to this important state problem requires the search for forms and teaching methods that allow students to carry out training in the field of art education, as a result, the choice fell on didactic games, which have long been recognized as quite effective and, from the point of view of famous scientists, very productive. The purpose of this article is to confirm, according to the results of the pilot work, the effectiveness and feasibility of using didactic games for the artistic education of children. Didactic games have a beneficial effect on the learning outcomes of students by transforming the physiological passivity of students arising in the course of monotonous listening to lectures, developing their subjective activity in educational activities, forcing them to perceive educational information with the help of their own active thinking, through direct search and educational activities carried out directly in the classroom.

Keywords: didactic games, means, professional and pedagogical training, future teachers of fine art

Маълумот дар бораи муаллифон: *Темурова Муяссар Нозимовна* –Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, омӯзгори кафедраи санъати тасвирӣ ва хунароҳи халқӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.Телефон: (+992) 92-705-93-31.

Азизов Абдулатиф Абдухалимович – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, доктори илмҳои педагогӣ, декани факултети санъати тасвирӣ ва технология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.Телефон: +992 927474115

Алиева Мунзифахон Насимовна -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, омӯзгори калони кафедраи технология ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.Е-mail: m.alieva-92@mail.ru.Телефон: (+992) 92-980-74-36.

Сведения об авторах: *Темурова Муяссар Нозимовна*-Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, преподаватель кафедры изобразительного искусства и народных промыслов. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Телефон: (+992) 92-705-93-31.

Азизов Абдулатиф Абдухалимович - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, доктор педагогических наук, декан факультета изобразительного искусства и технологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Телефон: +992 927474115

Алиева Мунзифахон Насимовна - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова,старший преподаватель кафедры технологии и методики её преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Е-mail: m.alieva-92@mail.ru.Телефон: (+992) 92-980-74-36.

Information about the authors: *Temurova Muyassar Nozimovna*-Khujand State University named after academician B. Gafurov, lecturer of the Department of Fine Arts and Folk Crafts. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov proezd, 1 Phone: (+992) 92-705-93-31.

Azizov Abdulatif Abdukhalimovich - Khujand State University named after academician B. Gafurov, Doctor of Pedagogy, Dean of the Faculty of Fine Arts and Technology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov proezd, 1. Phone: +992 927474115

Alieva Munzifakhon Nasimovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, senior lecturer at the department of technology and methods of teaching it. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. E-mail: m.alieva-92@mail.ru Phone: (+992) 92-980-74-36..

УДК:378.31(575.3)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сангинова Д.Н.

Таджикский государственный институт культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде

Одним из основных индикаторов развития государства является состояние системы образования, прежде всего, высшего. Система высшего образования становится катализатором, определяющим достигнутый уровень социально-экономической политики государства и развития общества. Статус, которой имеет национальное высшее образование, обуславливает доминирующую роль в комплексном решении социально-экономических и духовно-нравственных проблем. Важная роль высшего образования также состоит в достижении активного воздействия на развитие производительных сил. Кроме того, необходимо отметить значимость высшего образования в сохранении и развитии существующих национальных традиций и особенностей. Достигнутый уровень образования, на основе организации качественного процесса обучения, является также гарантом обеспечения безопасности государства, достижения требуемого качественного уровня жизни людей. Уровень образования – один из основных факторов, позволяющих развитие экономики на мировом уровне, освоения инновационных технологий.

Это подчеркивает высокую роль образования в социально-экономическом развитии, становления демократического устройства и национального единства страны.

Как показывает исследование системы высшего образования, до 80-х гг. 20 века практически во всех развитых странах общая стратегия, направленная на достижение доступности высшего образования. была доминирующей. Однако, с середины 80-х гг.,

образовательная стратегия во многих странах показывает, что стала выявляться тенденция, когда темпы роста бюджетных ассигнований, направляемых в сферу образования, стали ниже, чем увеличивающийся спрос на получение образования. Соответственно, это предопределило начало процесса реформирования образовательной стратегии. С начала 21 века можно отметить, что в мировом образовательном пространстве были определены три направления финансирования высшего образования, которые отличаются существенным образом.

Первое направление связано с ориентированием на создание концепции свободного рынка в сфере высшего образования. Основой данного направления является снижение финансирования высшего образования со стороны государства. Задача финансирования высшего образования, согласно данной концепции, возлагается на рыночный механизм, т.е. перенос обязанностей с государственного финансирования на доленое финансирование предприятий, частных организаций и самих потребителей образовательных услуг. Это направление развития финансирования высшего образования становится наиболее используемым в США, Японии, Австралии, Новой Зеландии, Южной Кореи, странах Южной Африки.

Второе направление реформирования образовательной стратегии связано с развитием общественного рынка в сфере высшего образования. Основной характеристикой этого направления является достижение равновесия между финансированием со стороны государства и личной ответственностью обучаемого в получении образования и карьеры. В частности, это направление обуславливает тенденцию постепенного сокращения финансирования со стороны государства с увеличением финансирования, за счет самих потребителей. Однако необходимо отметить, что сокращение финансирования со стороны государства в этом направлении реформирования образовательной стратегии происходит не в абсолютном выражении, а в расчете на одного студента. Эта модель финансирования высшего образования применяется, например, в Канаде и таких государствах Западной Европы, как Великобритания, Испания, Италия. Важная особенность этой модели состоит в том, что она дает возможность проведения приватизации образовательных учреждений. Также открываются возможности для совместного управления деятельностью системы высшего образования, со стороны всех заинтересованных участников.

Следующее направление, по которому может быть проведен процесс реформирования стратегии получения образования заключается в неприятии рыночных отношений в сфере высшего образования. В теоретическом обосновании принимается утверждение: государство должно взять на себя ответственность за финансирование высшего образования. Эта модель принята многими странами Западной Европы, в том числе в Германии, Норвегии, Дании, Австрии, Франции и др., что база данной модели разработана исследовательским институтом профсоюзов Европы (Брюссель) и исследовательским центром профсоюзов работников образования Германии (Франкфурт). Основной посыл данной модели образовательной системы заключается в том, что для общества важно подготавливать всесторонне развитых граждан, вне зависимости от влияния рыночных отношений. Важная особенность проведения такой образовательной стратегии состоит в том, что предоставляются равные возможности получения высшего образования для всех. Соответственно, по данной модели невозможно приватизировать учебные заведения. Для обеспечения финансирования образовательной системы возможно введение дополнительных налогов [1,2,3].

Таким образом, прослеживается три основных направления финансирования системы высшего образования. С этой точки зрения, рассмотрим вопросы финансирования системы высшего образования в стране. Финансирование системы образования Республики Таджикистан осуществляется из трех основных источников: бюджеты всех уровней, международная помощь и средства семей. В табл.1 представлены статистические данные, показывающие динамику затрат на образование. Расчеты показывают, что наблюдается стабильная тенденция увеличения затрат на образование в процентном отношении к ВВП, от 4,01% в 2012г., до 5,81% в 2018г. Данные показатели ненамного ниже средних значений для развивающихся стран. Однако в этом случае также важно учитывать следующие факторы:

- наблюдаемый низкий объем ВВП на душу населения стране;
- демографическая ситуацию, при которой около 30% населения составляют дети, подростки и молодежь в возрасте массового получения образования (7-18 лет).

Принимая во внимание указанные показатели, можно сделать вывод, что современный уровень финансирования образования в Таджикистане является очень низким. Достаточно сказать, что бюджетные расходы в расчете на 1 учащегося (всех уровней образования) в 2018 г. в РТ составили 1765 сомони.

Таблица 1. Затраты на образование в Республике Таджикистан (в % от ВВП)

годы показатели	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018/2012
ВВП (млн.сомони)	36163, 1	40525, 5	45606, 6	48408, 7	54479, 1	61197, 6	68844, 0	1,9р.
Затраты на образование (млн.сомони)	1449,6	1819,3	1878,4	1965,5	2589,7	2889,4	4002, 1	2,7р.
в % от ВВП	4,01	4,39	4,12	4,46	4,75	5,12	5,81	
Число студентов, человек (тыс.чел.)	150,1	159,4	165,3	176,5	186,9	195,7	209,8	1,39р.
Число студентов на 10000 жителей (чел.)	188	195	198	206	214	219	232	1,23р.

*Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. ООО «ТоРус» г. Душанбе – 2019. Стр.81, 196

Согласно табл. 1, видно, что темпы роста затрат на образование превышают темпы роста ВВП страны. Если за период 2012-2018гг. объем ВВП увеличился в 1,9 раза, то затраты на образование увеличились в 2,7 раза. В то же время отметим тот факт, что, хотя численность студентов возросла в 1,39 раза, то в то же время число студентов на 10000 жителей увеличилось только в 1,23 раза.

Рассмотрим сложившуюся тенденцию финансирования высшего образования Республики Таджикистан. В табл.2 приведены статистические данные по структуре обучения, с учетом оплаты за обучения (договорное, бюджетное).

Таблица 1. Число студентов, обучающихся на условиях бюджетного финансирования и на договорной основе*

	2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2018/2014
Очная и заочная формы обучения						
Всего студентов	165304	176461	186914	195657	209768	1,27 раза
В том числе очное отделение	114669	120477	127378	133660	144685	1,26 раза
Очное отделение/заочное отделение	69,37%	68,27%	68,15%	68,31%	68,97%	
В том числе договорных	97442	108316	120799	129281	144636	1,48 раза
Договорные/всего студентов	58,95%	61,38%	64,63%	66,08%	68,95%	
Очная форма обучения						
Всего студентов очной формы	114669	120477	127378	133660	144685	1,26 раза
Из них договорных	61373	68679	75934	81789	93181	1,52 раза
Договорных очников / всего	53,52%	57,01%	59,61%	61,19%	64,40%	

студентов очной формы						
Заочная форма обучения						
Всего студентов	50635	55984	59536	61997	65893	1,30
Из них договорных	36069	39637	44865	47492	51455	1,42
Договорных заочников/всего студентов очной формы	71,23%	70,80%	75,36%	76,60%	79,06%	

*Расчеты автора по «Статистический ежегодник Республики Таджикистан «Образование в Республике Таджикистан». Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Душанбе – 2019. Стр. 66-69.

Рассмотрим тенденции структуры студенческого образования в Республике Таджикистан. Из табл. 2 следует, что соотношение между очным и заочным отделениями остается на одном уровне. Так, в 2014г. доля очного отделения составила 69,37%, то в 2018г. доля очного отделения составила 68,97% (рис.1). Вместе с тем, явно прослеживается увеличение доли студентов, которые обучаются на условиях договорных отношений. Если в 2014г. доля студентов, обучающихся на условиях договорных отношений, составила 58,95%, то в 2018г. она составила 68,95%, т.е. прирост на 10%. Также это видно из того, что количество всех студентов за это период увеличилось в 1,26 раза, то количество студентов, обучающихся на условиях договорных отношений увеличилось в 1,48 раза, т.е. имеем такую тенденцию, по которой увеличивается процент студентов по договору.

Рисунок 1. Диаграмма соотношения всего студентов и студентов очной формы обучения РТ за 2014-2018гг.

Еще более явно, эта тенденция видна на статистических данных по очному отделению. Расчетные данные показывают, что, если за период 2014-2018гг. количество всех студентов очного отделения увеличилось в 1,26 раза, то количество студентов, обучающихся на условиях договорных отношений, увеличилось в 1,52 раза.

Такая же ситуация сложилась и на заочном отделении. Так, за период 2014-2018гг. количество всех студентов заочного отделения увеличилось в 1,3 раза, то количество студентов, обучающихся на условиях договорных отношений увеличилось в 1,42 раза.

Таким образом, видно, что основной характеристикой системы образования является соотношение финансирования как со стороны государства, так и со стороны обучаемого в получении образования и карьеры. Иначе говоря, видна тенденция, по которой наблюдается снижение процентного отношения финансирования со стороны государства с увеличением финансирования за счет самих потребителей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Власова Н.Ю. Модели высшего образования в условиях сочетания рыночных и государственных регуляторов / Н.Ю. Власова, Е.Л. Молокова // Известия УрГЭУ. -2016. -№3 (65). -С. 26-38.
2. Всемирный доклад по образованию. Сравнение мировой статистики в области образования. 2007. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book224.pdf>.
3. Галичин В.А. Международный рынок образовательных услуг: основные характеристики и тенденции развития / В.А. Галичин. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 60 с. – (Научные доклады: образование).
4. Иванова Л.П. Финансирование образовательной сферы в условиях реформирования бюджетной системы: Автореф. дисс. ... канд. экон. наук / Л.П. Иванова. – Н. Новгород, 2007. – 25 с.
5. Кузнецова С.В. Теоретико-методологические аспекты развития рынка образовательных услуг / С.В. Кузнецова // Новые технологии в образовании. (Приложение к журналу «Современные наукоемкие технологии». -2008. - №3. -С. 14-21.
6. Статистический ежегодник Республики Таджикистан «Образование в Республике Таджикистан». Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2019.
7. Сангинова Д.Н. Особенности организации учебного процесса по кредитной технологии обучения. (Текст) Д.Н. Сангинова // Вестник Таджикского национального университета. -2016. -№3/4(205). -С. 220-225.
8. Сангинова Д.Н. Вопросы разработки стратегий развития образовательной системы Республики Таджикистан в годы независимости. (Текст) Д.Н.Сангинова //Культура и искусство Таджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде. -2019. -№1. -С. 18-27.
9. Сангинова Д.Н. Вопросы инновационного развития высшего образования в Республике Таджикистан (Текст) Д.Н.Сангинова //Культура и искусство Таджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде -2019. -№2.-С. 34-43.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҶОИ МАБЛАҒУЗОРИИ НИЗОМИ МАОРИФИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои маблағгузори низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор гирифта ҳамзамон оид ба нақши маориф дар рушди иқтисодӣ, ташаққули низоми демократӣ ва ваҳдати миллии кишвар матраҳ гардидаанд. Дар мақола зикр гардидааст, ки дар фазои ҷаҳонии таҳсилот се роҳи маблағгузори таҳсилоти олий муайян шудаанд. Бо назардошти таҳлили тамоюлҳои ҷаҳонии рушди фазои таълимӣ, дар бораи маблағгузори системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумоти омӯрӣ пешниҳод гаштааст. Диаграммаи муқоисавии фарогирии ҳамаи донишҷӯёни шакли таълими рӯзонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2018 нишон дода шудааст. Бо назардошти динамикаи шумораи донишҷӯёне, ки дар заминаи маблағгузори бучавӣ ва шартномавӣ таҳсил мекунанд, маълум гардид, ки ҳиссаи донишҷӯёни тариқи шартномавӣ ба таҳсил фарогирифташуда афзоиш ёфтааст. Чуни динамикаи барои донишҷӯёни таҳсили рӯзона низ хос аст. Ҳамин тариқ, паст шудани фоизи маблағгузорӣ аз ҳисоби давлат мушоҳида гардида, зиёдшавии маблағгузорӣ аз ҳисоби истифодабарандагон ба чашм мерасад.

Калидвожаҳо: низоми маориф, маблағгузорӣ, модули таълим, тамоюл, динамикаи хароҷот, стратегия, бучет, сатҳи таҳсилот.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы финансирования системы образования Республики Таджикистан. Приводится исследование роли образования в социально-экономическом развитии, становлении демократического устройства и национального единства страны. В статье отмечено, что в мировом образовательном пространстве были определены три направления финансирования высшего образования. С учетом анализа мировых тенденций развития образовательного пространства приводятся статистические данные по финансированию системы образования Республики Таджикистан. Показана диаграмма соотношения всего студентов и студентов очной формы обучения РТ за 2014-2018 гг. Рассматривая динамику количества студентов, обучающихся на условиях бюджетного финансирования и на договорной основе, выявлено, что прослеживается увеличение доли студентов, которые обучаются на условиях договорных отношений. Такая же динамика характерна и для студентов очного отделения. Таким образом, наблюдается снижение процентного отношения финансирования со стороны государства с увеличением финансирования за счет самих потребителей.

Ключевые слова. Образовательная система, финансирование, модель образования, динамика затрат, тенденция, стратегия, бюджет, уровень образования.

SOME FINANCING ISSUES OF EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article considers the issues of financing of education system of the Republic of Tajikistan. Studying of education role in socio-economic development, the formation of the democratic system and national unity of the country is defined. In the article it is noted that in the world educational space, three directions of financing of higher education have been defined. Taking into account the analysis of world trends in the development of the educational space, statistical data on the financing of the education system of the Republic of Tajikistan is provided. The diagram of the ratio of total students and full-time students of the Republic of Tajikistan for 2014-2018 is shown. Considering the dynamics of the number of students studying on the terms of budget financing and on a contractual basis, it is revealed that there is an increase in the proportion of students who study on the terms of contractual relations. The same dynamics is typical for full-time students. Thus, there is a decrease in the percentage of funding from the state with an increase in funding, at the expense of consumers themselves.

Keywords: Educational system, financing, education model, cost dynamics, tendency, strategy, budget, level, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сангинова Дилороом Наимовна* – Донишгоҳи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, номзади илмҳои педагогӣ, муовини ректор оид ба корҳои иҷтимоӣ ва тарбиявӣ. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбада, 73 А. E-mail: dilorom.sanghinova@mail.ru. Телефон: +992935073131

Сведения об авторе: *Сангинова Дилороом Наимовна* -Таджикский государственный институт культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде, кандидат педагогических наук, проректор по социальной и воспитательной работе. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбада, 73 А. E-mail: dilorom.sanghinova@mail.ru. Телефон: +992935073131

Information about the author: *Sanginova Dilorom Naimovna* –Tajik State Institute of Culture and Arts named after Mirzo Tursunzoda, candidate of pedagogical science, Vice Rector on Social and Educational affairs. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Borbada Avenue, 73 A. E-mail: dilorom.sanghinova@mail.ru. Tel: +992935073131

УДК:372.842

ПРИНЦИПЫ И КРИТЕРИИ ОТБОРА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Умаров А. С., Дилороми М., Гуломов Н.М.

Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни

При организации целостного педагогического процесса обучения содержание образования является одним из определяющих параметров, способствующих развитию обучающихся. Современный период развития системы образования, представленный введением компетентного подхода, предусматривающего совершенствование личностных качества обучающихся, рассматривает содержание образования как конечный результат обучения.

Рассматривая содержания учебной дисциплины в контексте взаимосвязи его с содержанием аналогичной области науки, необходимо отметить его отличие по качественным и количественным параметрам.

Учебный курс выстраивается в соответствии с базисными знаниями; носит профилирующий характер, в котором его прикладные аспекты рассматриваются в контексте конкретной специальности; состоит из учебных задач, которые структурируются в соответствии с ними.

В связи с этим содержание образования можно рассматривать в виде единой целостной системы, вбирающей в себя теорию по формированию профессиональных умений и навыков, которые связаны с процессом освоения обучающего материала на приобретение и овладение профессиональными компетенциями, которые гарантируют определенный уровень по развитию потенциала познавательных возможностей в целостном учебно-воспитательном процессе образовательного учреждения [8, с.92].

Трансформация в сущностном содержании образования с ориентацией его на актуализацию идей по гуманизации обучающего процесса путем введения личностно-ориентированного и субъектно-ориентированного подходов, обусловлены изменениями в психолого-педагогическом знании последних десятилетий.

Личностно-ориентированным подходом к содержанию образования личность обучающегося понимается как абсолютная ценность. Следует отметить, что содержание образования прежних лет было представлено отчужденными от личности знаниями. Современные подходы к образованию предусматривают свободный выбор содержания образования, при условии, что оно должно соответствовать потребностям обучающихся

Личностно-ориентированный подход, используемый нами в настоящем исследовании, направлен на решение проблем развития индивидуальных качеств личности в процессе постижения профессии.

Содержание профессионального образования обусловлено знаниями, умениями и навыками, востребованными для формирования компетенций, связанных с освоением конкретной профессиональной сферы. Данным положением нами конкретизирован ряд параметров, включающих:

- систему знаний, сориентированных на общекультурные универсальные компетенции в русле алгоритмов и современных теорий по освещению социокультурных проявлений в сфере природных явлений, социума, культуры, технической области и т.п.;
- систему знаний, сориентированных на общепрофессиональные компетенции, обусловленные предметными знаниями, знаниями орудий труда и механизмов, которые применяются в профессиональной сфере;
- систему по профессиональным компетенциям, представленную в виде процесса обучения конкретным способам профессиональной деятельности, сориентированную на формирование и развитие профессиональных умений и навыков [4, с.93].

В основу конкретизации принципов и критериев содержания образования в нашем исследовании были положены идеи Е.П. Белозерцева, в исследованиях которого рассматриваются общие требования к содержанию образования. В этом контексте мы основывались на ряде положений:

1. Содержание образования, рассматриваемое нами как ведущий фактор в экономическом и социокультурном прогрессе социума, предусматривает: свою обусловленность от личностного самоопределения обучающихся, организации среды.

2. Оно должно предусматривать высокий уровень качества общей и профессиональной культуры студентов, соответствующих мировым обучающим стандартам формирования гражданина, который обладает потенциальными способностями для интеграции в социокультурные условия современности; воспроизводством и совершенствованием потенциальных социальных возможностей в кадровой политике.

3. Профессиональное образование на любой ступени системы образования должно быть обусловлено качеством профессиональной подготовки подрастающего поколения и квалификацией по будущей специальности [8, с.94].

4. В содержании профессионального образования должно быть отражено целостное восприятие знаний, которые должны рассматриваться как системно-структурированная знаниевая область через интегрированную информацию из разнообразной области научного знания, что обеспечивается их междисциплинарными связями и зависимостями.

Современное научное знание в условиях информационного общества выдвигает ряд вызовов в плане содержания высшего образования. Ибо современность нацеливает будущих выпускников вузов на постоянное повышение своего профессионального уровня, что находит свое претворение на стадии конкретизации содержания образования на основе принципов образования.

Следует указать, что профессиональное образование представлено и некоторыми специфическими дидактическими принципами кроме общедидактических, которые конкретизированы нами. На основе данных принципов, нами рассматриваются принципы:

1. Соответствия содержания образования современной социокультуре.
2. Аксиологический (ценностный) принцип содержания образования.
3. Опережающий (прогностический) характер содержания образования.
4. Гуманизация и гуманитаризация содержания образования.
5. Фундаментализация образования.
6. Вариативность и гибкость содержания образования, в целях углубления профессионально-ориентированного знания.
7. Непрерывность в организации обучающего процесса на всех ступенях системы образования в целом.
8. Стандартизация содержания образования в соответствии с государственным образовательным стандартом.
9. Интеграция родного и иностранного языков, целесообразность которой обосновывается нами исходя из условий профессиональной подготовки студентов в вузах Республики Таджикистан, где основной состав студентов – это контингент с таджикским, национальным, государственным языком обучения [8, с. 95-97].

Тем не менее следует учитывать, что подготовка студентов обусловлена также и их индивидуальными особенностями, познавательной активностью, материально-технической оснащенностью среды обучения, личностными характеристиками преподавательского состава и т.д. [4].

Все вышеизложенное свидетельствует о том, что реализация рассматриваемых принципов обусловлена рядом положений, представленных:

1. Необходимостью конкретизации соответствующего объема по постоянным, константным фундаментальным и инструментальным знаниям в контексте их соответствия с развивающимися областями научного знания.
2. Ведущими тенденциями, идеями, направленными на развитие всех областей науки и техники.
3. Общими требованиями к общему и научному развитию студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ключева Н. В. Технология работы психолога с преподавателем. - М: Сфера, 2000. - 192 с.
2. Моделирование педагогических ситуаций: Проблемы повышения качества и эффективности общепедагогической подготовки преподавателя / Под ред. Ю. Н. Куллоткина, Г. С. Сухобской. - М., 2018. - 120 с.
3. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития преподавателя: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.-М.: Академия, 2004. - 320 с.
4. Нигматов З. Г. Теория и технологии обучения в высшей школе / З. Г. Нигматов, Л.Р., Шакирова // Курс лекций [Текст] - Казань: Казанский ун-т, 2013. - 463 с.
5. Психогимнастика в тренинге / Под ред. Н. Ю. Хрящевой. - СПб.: Речь; Институт Тренинга, 2002. - 256 с.
6. Рожина П. Н. Развитие эмоционального мира личности: Пособие для преподавателей и практических психологов. - М.: Высш. школа. 2003. - 272 с.
7. Семенова Е. М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога: Учеб. пособие. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. - 224 с.
8. Умаров А.С. Формирование и развитие учебно-познавательной самостоятельности студентов вуза в профессиональной подготовке (на примере дисциплины иностранный язык в вузах Республики Таджикистан): дисс. ... канд пед. наук/ А.С. Умаров. – Душанбе, 2017. – 200 с.
9. Шаламова Н.А. Дидактические условия активизации познавательной самостоятельности студентов ИФК (на примере изучения иностранного языка): автореф. дисс. канд. пед. наук/ Н.А. Шаламова. – Челябинск: Урал-ГАФК, 1995. - 24 с.

УСУЛҶО ВА ШАРОИТИ ИНТИХОБИ МАЗМУНИ МАЪЛУМОТ ҲАНГОМИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ТАВАЧЧӮҲИ ДОНИШЧӮӢ ДАР ОМОДАШАВИИ КАСБӢ БАРОИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ.

Мақола ба усулҳо ва шароити интихоби мазмуни маълумот ҳангоми ташаккул ва рушди тавачҷӯҳи донишҷӯён дар омодашавии касбӣ барои забони хориҷӣ дар муассисаҳои олии касбӣ бахшида шудааст. Дониши илмии муосир дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ барои ҳифзу нигоҳдории маълумоти олий як қатор таҳдидҳоро пеш меорад, зеро хатмкунандагони ояндаи муассисаҳои олии касбиро барои баландбардории сатҳи касбияти онҳо, ки дар зинаи мушаххаскунии мазмуни маълумот инъикоси хурро меёбад, раҳнамоӣ

мекунад. Дар заминаи усули таълим курси таълимӣ дар мувофиқа бо донишҳои базавӣ ба роҳ монда мешавад; хусусияти касбинтиҳобкунӣ, ки ҷиҳатҳои асосии он дар контексти ихтисоси мушаххас баррасӣ мешаванд; аз вазифаҳои таълимӣ иборат аст, ки ба онҳо мувофиқат мекунад. Муаллифон ишорат менамоянд, ки ҳангоми ташкили раванди пурраи педагогии таълим мазмуни таҳсилот яке аз ченакҳои муайянкунанда маҳсуб меёбад, ки ба инкишофи таълимгирандагон мусоидат менамояд. Даврони муосири рушдид низоми маориф, ки бо ҷорисозии муносибати салоҳиятнок пешниҳод мегардад, мукамалсозии сифатҳои шахсиятии таълимгирандагонро пешбинӣ намуда, мазмуни таълимро ҳамчун натиҷаи ниҳии таълим баррасӣ менамояд. Мазмуни фанни таълимро дар ҳошияи алоқаи мутақобилаи он бо соҳаи мушобеҳи илм баррасӣ намуда, фарқияти онро аз рचनाҳои сифатӣ ва миқдорӣ бояд қайд намуд.

Калидвожаҳо: таваҷҷуҳ ба маърифат, мазмуни маориф, забони хоричӣ, омодакунии касбӣ, ҳислат, вазифаҳои таълим.

ПРИНЦИПЫ И КРИТЕРИИ ОТБОРА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Статья посвящена освещению принципов и критериев содержания образования в процессе формирования познавательного интереса студентов в контексте их профессиональной подготовки по иностранному языку в вузе. Авторы отмечают, что современное научное знание в условиях информационного общества выдвигает ряд вызовов в плане содержания высшего образования, ибо современность нацеливает будущих выпускников вузов на постоянное повышение своего профессионального уровня, что находит свое претворение на стадии конкретизации содержания образования. На основе принципов образования, учебный курс выстраивается в соответствии с базисными знаниями; носит профилирующий характер, в котором его прикладные аспекты рассматриваются в контексте конкретной специальности; состоит из учебных задач, которые структурируются в соответствии с ними. Авторы указывают на то, что при организации целостного педагогического процесса обучения содержание образования является одним из определяющих параметров, способствующих развитию обучающихся. Современный период развития системы образования, представленный введением компетентностного подхода, предусматривающего совершенствование личностных качества обучающихся, рассматривает содержание образования как конечный результат обучения. Рассматривая содержание учебной дисциплины в контексте взаимосвязи его с содержанием аналогичной области науки, необходимо отметить его отличие по качественным и количественным параметрам.

Ключевые слова: познавательный интерес, содержание образования, иностранный язык, профессиональная подготовка, характер, учебные задачи.

PRINCIPLES AND CRITERIA FOR SELECTING THE CONTENT OF EDUCATION IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE COGNITIVE INTEREST OF STUDENTS IN PROFESSIONAL TRAINING IN A FOREIGN LANGUAGE

The article is devoted to the principles and criteria of the content of education in the process of forming the cognitive interest of students in the context of their vocational training in foreign language at the university. The authors note that modern scientific knowledge in the information society poses a number of challenges in terms of the content of higher education, because modernity targets future graduates of higher education to constantly improve their professional level, which finds its implementation at the stage of specifying the content of education, based on the principles of education. The training course is based on basic knowledge; is of a profiling nature, which of the application aspects are considered in the context of a specific specialty; consists of training tasks that are structured according to them. The authors point out that when organizing a holistic pedagogical learning process, the content of education is one of the defining parameters that contribute to the development of students. The modern period of development of the education system, represented by the introduction of a competence-based approach, which provides for the improvement of the personal qualities of students, considers the content of education as the end result of learning. Considering the content of an academic discipline in the context of its relationship with the content of a similar field of science, it is necessary to note its difference in qualitative and quantitative parameters.

Key words: cognitive interest, content of education, foreign language, vocational training, character, educational tasks.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Умаров Абдурахмон Саидаҳмадович* – Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, мудири кафедраи забонҳои хоричӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 918941689**

Дилороми Махмадӣ -Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, ассистенти кафедраи забонҳои хоричӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 987376728**

Ғуллом Нематулло Мирзовалшевич -Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, ассистенти кафедраи забонҳои хоричӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 985960970**

Сведения об авторах: *Умаров Абдурахмон Саидахмадович* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, заведующий кафедрой иностранных языков. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 918941689

Дилороми Махмади - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, ассистент кафедры иностранных языков. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 987376728

Гуломов Нематулло Мирзозалиевич - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, ассистент кафедры иностранных языков. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 985960970

Information about the authors: *Umarov Abdurahmon Saidakhmadovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Head of the Department of Foreign Languages. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: (+992) 918941689

Diloromi Mahmadi - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, assistant at the Department of Foreign Languages. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: (+992) 987376728

Gulomov Nematullo Mirzozalievich - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Assistant of the Department of Foreign Languages. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: (+992) 985960970

УДК: 1МН7

СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

Бобоева С. Б.,

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Проблемы творческого развития личности интересовали ученых во все времена. Ими было затрачено немало усилий для того, чтобы узнать, как человек решает новые, необычные, творческие задачи.

На сегодняшний день науке известны некоторые механизмы творческого процесса, но эти данные весьма ограничены. Описаны условия способствующие, или наоборот, препятствующие творчеству. Тем не менее, до сих пор окончательного ответа на вопрос о психологической природе творчества, о его специфике, происхождении и формировании, не дано. Так, наряду с изучением интеллекта и творчества, в психологии выделилось и приобрело большую популярность направление, исследующее особые интеллектуальные способности, которые были названы креативностью.

Исходя из данного подхода, креативность – это способность человека, которая зависит от того, насколько быстро, необычно он может использовать информацию для решения самых различных задач, то есть человек, обладающий креативными способностями, использует полученную информацию по-своему, оригинально, инновационно.

Креативность стала исследоваться независимо от интеллекта — как способность личности, отражающая её свойство создавать инновационные понятия и формировать новые навыки, которые связаны с творческими достижениями человека.

В исследовании креативности выделяют в основном два направления. Первое связано с вопросом о зависимости креативности от интеллекта. Оно ориентируется на измерение познавательных процессов, взаимосвязанных с креативностью. Второе направление выясняет, насколько личность с ее психологическими особенностями, является существенным аспектом креативности. Оно опирается на личностные и мотивационные черты индивида.

Возникновение и изменение знаний в зависимости от информации было рассмотрено Ж.Пиаже. По его мнению, являясь произвольным процессом, мышление формируется на базе уже имеющихся моделей объективной действительности, воспринятых и обработанных человеком ранее, то есть информация принимается в соответствии с уже имеющимися знаниями, опытом, в противном случае, она не воспринимается. Данная характеристика мышления, с точки зрения Пиаже, должна учитываться в процессе обучения.

Всё меняется, когда речь идёт о творческом, креативном мышлении. Здесь полученная информация может оказаться новой, иной, требующей другого решения. В данном контексте необходима интеграция всей специфики мыслительного процесса, всех его видов – наглядного, образного, словесно – логического.

Пиаже пишет – мы должны развивать в людях инновационное и творческое стремление, которые позволят им оценить субъективность собственного мышления и в то же время воспринимать новые факты [1,466].

Работы Пиаже по детской психологии способствовали появлению глубоких знаний об усвоении взрослыми новой информации, новых понятий об окружающем.

Попытка сформулировать психологическое содержание творчества была предпринята Дж. Гилфордом, согласно которому, для творческого процесса наиболее существенным является дивергентный тип мышления, важной характеристикой которого считаются - беглость и гибкость мысли, оригинальность, любознательность, способность к разработке гипотезы, иррелевантность, фантастичность и др. По Гилфорду «под креативностью следует понимать способность отказываться от стереотипных способов мышления» [4,62].

В ходе исследований способностей, связанных с интеллектом и креативностью, которые можно измерить традиционными и специальными тестами, Гилфорд и его сотрудники пришли к противоречивым выводам, то есть они не получили однозначного ответа на вопрос о том, каким образом взаимосвязаны интеллект и креативность.

Таким образом подходы к изучению креативности различались по самым разным характеристикам - от свойств мышления, специфики интеллекта, личностных качеств до способностей, специально развиваемых в человеке с помощью специально разработанных программ.

К примеру, Эдвард де Боно впервые ввёл понятие «латеральное мышление». Данная концепция родилась в результате исследований работы мозга. Учёный обнаружил, что человеческий мозг представляет собой...«особую среду, которая позволяет информации самостоятельно преобразовываться в шаблоны... разум человека постоянно ищет новые шаблоны»[1,87—88].

Учёный попытался найти способы проникновения новых идей в разум человека через спонтанные озарения. Де Боно отмечает: главной характерной чертой внутренних озарений и новых идей является то, что после их обнаружения они должны представляться очевидными [1,89]. Применение латерального мышления есть один из путей развития креативности. В этом и ценность идеи Де Боно.

Это же утверждается современными педагогами и психологами, то есть человек может проявить себя в различных сферах более оригинально и креативно в том случае, когда ему необходимо решить ситуацию, выходящую за традиционные рамки, требующую оригинальных, нестандартных решений.

Как писал Абрахам Маслоу...«креативность – это творческая направленность, врожденно свойственная всем, но теряемая большинством под воздействием среды» [7,203].

История проблемы творчества глубоко и своеобразно рассмотрена К.Н. Вентцелем. Им был провозглашен один из принципов творчества через «развитие воли путём свободного действия и путём самостоятельного творчества, потому что воля является фактором душевной жизни» [3,428].

В теории воспитания Вентцеля системообразующим выступает принцип самоценности личности.

Концепции относительно проблемы человеческого творчества развивались и изменялись вместе с развитием и становлением самой психологической науки. Феномен творчества, творческого мышления и творческих способностей изучались различными психологическими школами с разных позиций.

Первые работы советских ученых (Я.А. Пономарев, А.В. Брушлинский, И.Б.Калошина, О.К. Тихомиров, М.Г. Ярошевский, Б.М.Кедров, А.М. Матюшкин и др.)по данной проблематике относятся к 60- ым годам XX столетия.

В частности, Я.А. Пономаревым была раскрыта природная сущность творчества, его субъективность. Оно понимается как основная составляющая развития, динамики взаимодействия мыслительных процессов, движущая сила интеллектуальных находок. Такой подход соответствует гуманизации общества, поскольку в центре научной картины мира ставится человек, творец, который диалектически взаимосвязан с объективной реальностью. Эта взаимосвязь объясняется Я.А. Пономаревым в его системно—структурном подходе.

В исследованиях процессов продуктивного мышления (А.В. Брушлинский, И.П. Калошина, О.К. Тихомиров) проблема креативности рассматривается через отношения: субъект - предмет (творческий процесс). Данный подход определяет креативность через человеческую деятельность, в которой постоянно создаётся новое, необычное, оригинальное – инновационные достижения во всех сферах жизнедеятельности.

По мнению А.В. Брушлинского, креативность не может считаться особым психическим образованием, она является признаком мыслительного процесса, его спецификой. В творчестве главенствующая роль принадлежит мышлению, которое обусловлено предметной деятельностью, в частности, обучением [2, 20].

В исследовании проблем креативного мышления стоит отметить развитие личностного подхода. Характеристики индивидуальных особенностей ума, приведенные в трудах Б.В. Зейгарник, А.Р. Лурия, Б.М. Теплова принято считать классическими. В данном контексте креативность рассматривается как индивидуальное психическое свойство личности, зависящее от её специфических и интеллектуальных особенностей. Особое внимание уделяется эмоциональной и мотивационной сферам личности, определяющим данное её свойство, то есть креативность, будучи психическим признаком индивида, особенностью его интеллекта, может быть специально в нём развита, эмоционально поддержана, мотивирована.

Исследования, связанные с данной проблематикой, выявили ряд аспектов креативности:

- ✓ мышление определяется индивидуальными, психолого – типологическими особенностями;
- ✓ креативность определяется как способность ума;
- ✓ направленность и организованность личности определяются как её творческий потенциал;
- ✓ эмоционально – волевая и мотивационная сферы личности рассматриваются как факторы, взаимосвязанные с творчеством;

Изучая специфику творческого мышления ученые попытались выявить условия, способствующие или препятствующие творческому процессу, показанные на рисунке.

Условия способствующие быстрому нахождению решения творческой задачи	Условия препятствующие быстрому нахождению решения творческой задачи
При решении новой задачи человек стремится применить в первую очередь прошлый успешный опыт	Возникновение стереотипа мышления, который мешает человеку отказаться от прежнего и искать новый путь решения
Чем больше усилий тратится на новый способ решения задачи, тем вероятнее обращение к нему в будущем	Боязнь пережитой неудачи начинает автоматически возникать при встрече с новой задачей
Необходимо чувство успеха для усиления интеллектуальных потенциалов	Склонность к конформизму выражающаяся в доминировании над творчеством
Максимум эффективности в решении интеллектуальных задач достигается при оптимальной мотивации	Боязнь показаться слишком экстравагантным, даже агрессивным в своем неприятии и критике мнений других людей

Анализируя психолого—педагогические исследования, можно заключить, что креативность во многом связана с потребностью человека в познании, в постоянном поиске новых знаний, в овладении новой информацией. Эти компоненты составляют основу ориентировочно-исследовательской деятельности, которая в свою очередь мотивирует личность на принятие креативных решений.

Стимулируя ориентировочно-исследовательскую активность человека, мы одновременно развиваем его творческий, креативный потенциал.

Исходя из сказанного, выводим: творчество являет собой процесс созидания нового, который может преобразовать и сознание, и поведение человека, и продукты, порождаемые им, то есть результат творчества, это всегда инновация, оригинальное решение, креатив. Проблема формирования креативности очень сложна для исследования, но весьма актуальна и потому рассмотрение различных

аспектов, всех возможных подходов к ней чрезвычайно важно на сегодняшний день.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батлер–Боудон, Т. 50 великих книг по психологии / Т. Батлер–Боудон; пер. с англ.: В. Д. Соколова. – М.: Эксмо, 2012. – 608 с.
2. Брушлинский, А.В. Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. -М.: Воронеж: МОДЭК, 1996. - 387 с.
3. Вентцель, К. Н. Идеальная школа будущего и способы ее осуществления: Хрестоматия по истории школы и педагогики в России / К. Н. Вентцель. – М.: Просвещение, 1974. – 440 с.
4. Гилфорд, Дж. Три стороны интеллекта / Дж.Гилфорд// Психология мышления /Под.ред.А.М.Матюшкина. – Москва: Прогресс, 1965. -75 с.
5. Калошина, И. П. Структура и механизмы творческой деятельности (нормативный подход) / И. П. Калошина. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. -168 с.
6. Кедров, Б. М. О творчестве в науке и технике / Б. М. Кедров. -М.: Мол. Гвардия, 1987. - 192 с.
7. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу; пер. с англ. -СПб.: Евразия, 1999. -479 с.
8. Пономарев, Я. А. Психология творения / Я. А Пономарев. -М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 1999.-480 с.
9. Тихомиров, О. К. Психология мышления : учеб. пособие для вузов / О. К. Тихомиров. -2-е изд. - М.: Академия, 2005. - 288 с.

СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

Дар мақолаи мазкур муаллиф ҷанбаҳои иҷтимоӣ-психологии ташаккули тафаккури эҷодиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Илми муосир дорои маълумотҳои мебошад, ки имконият медиҳад қисман ҳам бошад раванди ҳалли масъалаҳои эҷодӣ ва нодиро инъикос намуда, шароитро тавсиф менамояд, ки ба чунин ҳалли масъалаҳо ё мусоидат ва ё монеа мегарданд. Инчунин муаллиф қайд менамояд, ки дар баробари омӯзиши зехн ва эҷодиёт, дар илми психология самте қайд гардидааст, ки дорои маъруфият гашта, қобилиятҳои махсуси зехнро таҳқиқ менамояд, ки қобилиятҳои креативӣ номида шудаанд. Эҷодиёт раванди офариниши навгонӣ мебошад, ки метавонад шуур ва рафтори инсон ва маҳсулотро, ки ӯ ҳосил менамояд, , яъне натиҷаи эҷодиётро дигаргун созад, ва ин ҳамеша инноватсия, ҳалли бемисл, креативӣ мебошад. Масоилҳои рушди эҷодии шахсият диққати олимону дар ҳама давру замон ба худ ҷалб мекард. Онҳо саъю кӯшиши зиёдеро ба харҷ доданд то дарк намоянд, ки инсон чӣ гуна масъалаҳои нави ғайриоддӣ эҷодиро ҳал менамояд. Муаллиф ишорат менамояд, ки имрӯз баъзе механизмҳои раванди эҷодӣ ба илм маълуманд, лекин ин маълумотҳо хеле маҳдуд мебошанд. Шароитҳои тавсиф ёфтаанд, ки ба раванди эҷодиёт ё мусоидат ва ё монеа мегарданд. Ба ин нигоҳ накарда, то имрӯз ҷавоби ниҳой ба савол оиди табиати психологии эҷодиёт, оиди махсусияти он, бамиёни ва ташаккули он дода нашудааст..

Ключевые слова: интеллект, творчество, креативность, мышление, познавательные процессы, мотивационные черты, инновационное стремление, конвергентное мышление, дивергентное мышление, семантическая гибкость.

СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

В данной статье автор рассматривает социально-психологические аспекты формирования креативного мышления. Современная наука располагает данными, которые позволяют пусть и частично, но всё же, описать процесс решения человеком творческих, оригинальных задач, охарактеризовать условия, как способствующие, так и препятствующие таким решениям. Также автор отмечает, что наряду с изучением интеллекта и творчества, в психологии выделилось и приобрело большую популярность направление, исследующее особые интеллектуальные способности, которые были названы креативностью. Творчество являет собой процесс созидания нового, который может преобразовать и сознание, и поведение человека, и продукты, порождаемые им, то есть результат творчества, это всегда инновация, оригинальное решение, креатив. Проблемы творческого развития личности интересовали ученых во все времена. Ими было затрачено немало усилий для того, чтобы узнать, как человек решает новые, необычные, творческие задачи. Автор указывает на то, что на сегодняшний день науке известны

некоторые механизмы творческого процесса, но эти данные весьма ограничены. Описаны условия способствующие, или наоборот, препятствующие творчеству. Тем не менее, до сих пор окончательного ответа на вопрос о психологической природе творчества, о его специфике, происхождении и формировании, не дано.

Ключевые слова: интеллект, творчество, креативность, мышление, познавательные процессы, мотивационные черты, инновационное стремление, конвергентное мышление, дивергентное мышление, семантическая гибкость.

SOCIO - PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF CREATIVE THINKING

In this article, the author examines the socio-psychological aspects of the formation of creative thinking. Modern science has data that allow, albeit partially, but nevertheless, to describe the process of solving creative, original problems by a person, to characterize the conditions that both facilitate and prevent such decisions. The author also notes that along with the study of intelligence and creativity, in psychology a direction that explores special intellectual abilities, which were called creativity, stood out and gained great popularity. Creativity is a process of creating something new, which can transform both consciousness and human behavior, and the products generated by it, that is, the result of creativity, it is always innovation, an original solution, creativity. The problems of the creative development of the individual have been of interest to scientists at all times. They spent a lot of effort to find out how a person solves new, unusual, creative problems. The author points out that today science knows some mechanisms of the creative process, but these data are very limited. The conditions that promote, or vice versa, hinder creativity are described. Nevertheless, until now the final answer to the question about the psychological nature of creativity, about its specificity, origin and formation, has not been given.

Key words: intelligence, creativity, thinking, cognitive processes, motivational traits, innovative striving, convergent thinking, divergent thinking, semantic flexibility.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоева Сайера Бобораджабовна* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. E-mail: kpntolerans@mail.ru. Телефон: +992 92 776 07 97

Сведения об авторе: *Бобоева Сайера Бобораджабовна* - Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной и профессиональной психологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр.Мавлонбекова 1. E-mail: kpntolerans@mail.ru. Телефон: (+992)92-776 07 97

Information about the author: *Boboeva Sayera Boboradzhabovna* - State Educational Institution named after academician B. Gafurov, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Professional Psychology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. E-mail: kpntolerans@mail.ru. Phone: (+992) 92-776 07 97

УДК: 491.71+491.550

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ТАДЖИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОРЯДКА СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Бубиев Х.М.

Таджикский национальный университет

Решив изучать какой-нибудь иностранный язык, человек пытается говорить. При помощи такого обширного словарного запаса можно выразить любую мысль. Связь достигается просто расположением слов в определенной последовательности, при ее изменении будет изменяться и смысл сказанного. Например, в английском языке последовательность слов garden flower означает садовый цветок, а те же слова в другой последовательности flower garden имеют уже другое значение – цветник.

В другом случае для связи слов недостаточно просто поставить их рядом в определенном порядке, но необходимо еще изменить их форму. Так, в чешском языке следует сказать *dobře jítro- ljt, hjt enhj ?no dobrí den!*- добрый день.

Однако и в том, и в другом случае в любом языке всегда будет действовать одно универсальное правило : языковые единицы (звуки, части слов, то есть морфемы , слова, предложения)будут располагаться линейно, одна за другой, в строго определенном порядке , не зная которого, мы не можем связать воедино эти языковые элементы, и значить не сможем говорить на том или ином языке.

Изучение русского языка в таджикской аудитории требует особого методического подхода. Это относится к изучению порядка слов в предложении.

Как показал анализ письменных работ студентов факультета международных отношений, определенный процент ошибок при переводе текста связан с непониманием различных особенностей порядка слов в русском предложении.

С трудом усваивается такой порядок членов распространённого предложения, когда на первом месте стоит косвенное дополнение или имеется инверсия главных членов. Например: Нужным профессиям обучаются наши студенты. Сочетание «предлог + один из + существительное» [5]. Например: В один из перерывов он подошел к нам. На одной из центральных улиц Душанбе находится Национальная библиотека республики. Предложение, в котором сложное глагольное сказуемое разъединено другими компонентами. Например: Завод начал с февраля осваивать новый вид продукции. Несогласованное определение, стоящее между согласованным определением и определяемым словом. Например: Лодка вошла в глубокую с множеством притоков реку.

Типичные для студентов ошибки связаны с неправильной постановкой членов предложения. Многие при переводе с таджикского языка на русский опускают сказуемое. Наряду с этим в результате интерференции родного языка возможны ошибки на несогласованные определения, вопросительные слова и т.д. «Его я где видел?» (вместо где я его видел?); «Мы тому назад пять дней социология экзамен» (вместо Мы пять дней назад сдали экзамен по социологии) «Его родной брат а учится в второй курс университет факультет математика» [4] (вместо Его родной брат учится на втором курсе математического факультета университета).

Кроме того, большое количество ошибок наблюдается при переводе сложноподчиненных предложений с союзным словом который.

Всё это связано с тем, что изучению порядка членов предложения не уделяется достаточного внимания, не разработана специальная система упражнений, поэтому студенты вместо русского предложения дают набор русских слов по модели таджикского предложения.

Перечисленные трудности объясняются тем, что для русского языка характерен свободный порядок слов, место подлежащего и сказуемого, определения и определяемого определено. Дополнения помещаются после подлежащего непосредственно перед сказуемым, предложение в большинстве случаев начинается с подлежащего (если конструкция не насыщена обстоятельственными словами).

Сказуемое таджикского языка занимает традиционное конечное место при любом типе предложения. В русском предложении есть два варианта расположения грамматически господствующих слов: подлежащее - сказуемое (прямой порядок слов) и сказуемое - подлежащее (обратный).

В таджикском языке второй вариант практически отсутствует. В русском языке существует два вида определения: согласованное и несогласованное. Если при определяемом слове наряду с несогласованным определением имеется и согласованное, то первое может находиться после согласованного определения перед определяемым словом. Например: Шерстяная и радужных цветов косынка.

В таджикском языке упомянутые определения расположены иначе: рядом с именем надо поставить качественное имя, затем относительное, далее причастие и т.п.

Кроме того таджикское определение всегда препозитивно к определяемому слову. Предложение Борьба разного с рода потерями скота будет переведено на таджикский язык следующим образом: Мубориза ба хар гуна рох талафотхой чорво.

Все рассмотренные явления не имеют аналогии в родном языке студентов - таджиков. Подобные различия в системах обоих языков требуют от преподавателя углубленного методического подхода. Если русское предложение из трех элементов (подлежащее- сказуемое - дополнение), то третий элемент обычно состоит в конце предложения, в таджикском же - только между подлежащим и сказуемым.

В четырехчленных предложениях типа «Я прошу час на размышление» (Л.Толстой) прямой объект предшествует другим дополнениям. Однако, в предложении есть косвенное дополнение в форме дательного падежа, выражающее лицо, оно стоит перед прямым дополнением. Например: «Я привез тебе гостинец» [1] (А. Пушкин).

В таджикском языке прямое дополнение примыкает к глаголу, а место разнородных дополнений определяется их смысловой связью. Например: «Власов потом поднимал стул одной рукой за ножку.» [3] (Пришвин) – Бад Власов бо як даст курсихоро аз пояш дошта бардошт.

Обстоятельства времени и места в таджикском предложении обычно предшествуют подлежащему. Например: «Сегодня я немного задержался в классе» [2] (Алексин).

Как показывает практика, изучающий русский язык, как правило, смотрит на порядок следования членов предложения через призму родного языка.

Все это говорит о том, что данная тема требует тщательного методического анализа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзуманов У. Наличные глагольные формы в современном таджикском литературном языке (в сопоставлении с персидским): автореф. дис ... к.ф.н./ У.Арзуманов. – Душанбе, 1983. -23с.
2. Арзуманов С. Д. Забони тоҷики / С. Д. Арзуманов, О.Д.Джалолов. - Душанбе, 1969. -415с
3. Аркадьева О.М. Употребление падежей в речи / О.М. Аркадьева. – М., 1975.
4. Русская грамматика. - М., 1980. -Т. 1.
5. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка / В.С. Расторгуева. - В кн. Персидско – русский словарь. -М., 1950.
6. Федотова Н. Л. Методика преподавания русского языка как иностранного (практический курс). – СПб.: Златоуст, 2013. – 192 с.
7. Федотова Н. Л. Методика преподавания русского языка как иностранного. Задачник к практическому курсу. – СПб.: Златоуст, 2013. – 200 с.
8. М.П. Чеснокова. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / М.П. Чеснокова. – 2 изд., перераб. – М.: МАДИ, 2015. – 132 с.
9. Шибко Н. Л. Общие вопросы методики преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие для иностранных студентов филологических специальностей. – СПб.: Златоуст, 2014. – 336 с.
10. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 2010. – 334 с.

МЕТОДҲОИ ТАЪЛИМИ ДОНИШЧҶҶҶНИ ТОҶИК ҲАНГОМИ ОМУӢЗИШИ ТАРТИБИ КАЛИМАҲО

Дар мақолаи мазкур методикаи таълими донишҷӯёни тоҷик ҳангоми омӯзиши тартиби калимаҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бо мақсади такмил додани муқаррароти асосии назариявӣ ва ташаккули малакаҳои азхудкунии ғайришаклҳои инъикосгардида намунаҳо бо тарҷума ба забони модарии донишҷӯён пешниҳод мегарданд. Инчунин, як қатор қорҳои амалӣ барои тақвияти нутқи забони русӣ пешбинӣ мегардад, ки онҳо дар маҷмӯъ ташаккули қобилияти забондонӣ ва маҳоратҳои дигари донишҷӯёнро тақвият мебахшанд. Илова бар ин, муқоисаи калимаҳои мазкур дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ анҷом дода шудааст. Падидаҳои мазкури баррасишаванда дар забони модарии донишҷӯёни тоҷик қиёс надоранд. Чунин фарқият дар системаҳои ҳарду забон аз омӯзгор муносибати амиқи методиро талаб менамояд. Агар чумла дар забони русӣ иборат аз се қисмат иборат бошад (мубтадо- ҳабар– пурқунанда), онгоҳ қисмати сеюм одатан дар охири чумла ва дар забони тоҷикӣ бошад, байни мубтадо ва ҳабар ҷой мегирад.

Калидвожаҳо: тартиб, калима, муқоиса, чумла, система, унсур, аъзои чумла, фарқият, монандӣ, методика, ғалат, равиши методӣ.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ТАДЖИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОРЯДКА СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье излагаются основные теоретические сведения, касающиеся принципов словорасположения, функции порядка слов в сравнении двух языков в области порядка слов в экспрессивной и экспрессивно неокрашенной речи. Для закрепления основных теоретических положений и формирования навыков активного владения описанными формами предлагаются примеры с переводами на родной язык студентов. Также в статье рекомендуется использовать порядок слов не на начальном этапе обучения, поскольку трудности, связанные с усвоением норм русского словоупотребления, возникают главным образом на продвинутом этапе, когда значительно расширяется лексический запас и круг синтаксических конструкций, которыми студенты активно владеют. Приводится сравнение русского и таджикского предложения с целью исправления ошибок, допущенных студентами при изучении русского языка. Все рассмотренные явления не имеют аналогии в родном языке студентов – таджиков. Подобные различия в системах обоих языков требуют от преподавателя углубленного методического подхода. Если русское предложение из трех элементов (подлежащее- сказуемое – дополнение), то третий элемент обычно состоит в конце предложения, в таджикском же – только между подлежащим и сказуемым.

Ключевые слова: порядок, слов, сравнение, предложение, система, элемент, члены предложения, сходство, различие, методика, интерференция, методический подход.

TEACHING METHODS OF TAJIK STUDENTS IN STUDYING THE ORDER OF WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

The article sets out the basic theoretical information regarding the principles of vocabulary location, word order functions in comparing important languages in the field of word order in expressive and expressively unstained speech. For the sake of securing the basic theoretical principles and the formation of active ownership skills in the described forms, examples are offered with translations of students into the mother tongue. Also, the article is recommended not to be used at the initial stage of training, since the difficulties associated with the assimilation of the norms of the Russian word order arise mainly at the advanced stage, when the lexical stock and the range of syntactic structures that students actively master is greatly expanded. A comparison of the Russian and Tajik sentences in order to correct errors made by students in the study of the Russian language is given. All the considered phenomena have no analogy in the native language of Tajik students. Such differences in the systems of both languages require an in-depth methodological approach from the teacher. If a Russian sentence consists of three elements (subject-predicate - addition), then the third element usually consists at the end of the sentence, in Tajik - only between the subject and the predicate.

Keywords: order, word, comparison, sentence, system, element, sentence members, similarity, difference, technique, interference, methodical approach

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бубиев Ҳамро Музафарович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дотсенти кафедраи методикаи таълими забони русӣ барои факултетҳои ғайризабонӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 939-02-07-10

Сведение об авторе: *Бубиев Ҳамро Музафарович* - Таджикский национальный университет, доцент кафедры методики преподавания русского языка для неязыковых факультетов Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: (+992) 939-02-07-10

Information about the author: *Bubiev Khamro Muzafarovich* - Tajik National University, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Russian Language and Literature of the Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17. Tel.: (+992) 939-02-07-10

УДК:371.13

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ОСНОВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Мирзокаримзода Алишер Мирзовали
Таджикский национальный университет

Формирование новых основ патриотического воспитания во вновь организовавшихся независимых государствах опиралось на духовно-нравственный и исторический потенциал национальных обществ. Таким образом, постепенно патриотическое и военно-патриотическое воспитание вновь становится неотъемлемой частью молодежной политики стран постсоветского пространства. Характерной чертой понимания патриотизма в новый период времени является рассмотрение его в рамках теории гражданско-правового воспитания, которое включает уважение к прошлому, своей стране, традициям и обычаям своего народа [1].

Сегодня патриотическое воспитание включает в себя целый ряд направлений, таких как:

- гражданское патриотическое;
- героико-патриотическое;
- военно-патриотическое;
- спортивно-патриотическое;
- воспитание историко-краеведческими средствами [2].

С изменением подходов к патриотическому воспитанию, как следствие, претерпело изменение и видение направлений, связанных с ВПВ. В большинстве случаев идеологической основой военно-патриотического воспитания в новых государствах в период после развала СССР стала ориентация на национальные традиции и исторические корни, которые каждый из народов определял для себя сам.

В России в 90-е и начале 2000-х гг. предмет «Начальная военная подготовка» был заменен на «Основы безопасности жизнедеятельности». Но в итоге, это шаг только снизил уровень подготовки школьников к предстоящей военной службе. Несмотря на широкий охват обучаемых (92%), качество допризывной подготовки оставалось крайне низким. Впоследствии руководство страны пересмотрело свои подходы к ВПВ молодежи школьного возраста. Появилась тенденция к развитию сети профильных образовательных учреждений – военные лицеи, кадетские корпуса, кадетские школы, кадетские школы-интернаты. В рамках этих учебных заведений происходило интеллектуальное, культурное, физическое и нравственное развитие обучающихся, их адаптация к жизни в обществе, создание основы для подготовки несовершеннолетних граждан к служению Отечеству на гражданском и военном поприще. Активизировалась допризывная подготовка граждан по военно-учетным специальностям в интересах Вооруженных Сил РФ в рамках ДОСААФ. Также большую роль стала играть пропаганда среди населения сдачи нормативов системы «Готов к труду и обороне» (ГТО). Таким образом, современную российскую систему ВПВ можно смело назвать адаптированным аналогом общей системы военно-патриотического воспитания, имеющейся ранее в СССР.

Национально-патриотическое воспитание на Украине начало формироваться на примерах истории становления украинской государственности, украинского казачества, героики освободительного движения, достижений в области политики, образования, науки, культуры и спорта. С точки зрения ВПВ, в рамках целостной системы национально-патриотического воспитания молодежи предусматривалось решение таких воспитательных задач, как: утверждение в сознании граждан объективной оценки роли украинского войска в украинской истории, преемственности развития Вооруженных Сил в отстаивании идеалов свободы и государственности Украины и ее граждан; формирование психологической и физической готовности молодежи, к исполнению гражданского и конституционного долга по отстаиванию национальных интересов и независимости государства, повышение престижа и развитие мотивации молодежи к государственной и военной службе; возрождение и развитие украинского казачества как важной общественной силы военно-патриотического воспитания молодежи; содействие деятельности учреждений, учебных заведений, организаций, клубов и центров общественной активности, направленных на патриотическое воспитание молодежи [4]. Под эгидой Министерства обороны Украины вместе с Общественной организацией «Общество содействия обороне Украины» принято решение о создании в стране клубов военно-патриотического воспитания молодежи [4].

На территории Республики Казахстан подход к патриотическому и военно-патриотическому воспитанию также встал остро. Такие исследователи, как М.А. Прокофьева, Ж.М. Молбасымова отмечают тот факт, что объективная реальность свидетельствует о нарастании негативных тенденций в молодежной среде, проявляющихся в бездуховности, социальной апатии, наркомании, росте преступности. Кроме того, ими установлено, что значительная часть молодежи допризывного и призывного возраста не соответствуют требованиям психической, физической и функциональной подготовленности к службе в рядах Вооруженных Сил Республики Казахстан [5]. К настоящему времени общие вопросы, связанные с патриотическим воспитанием на территории страны приобрели конкретные формы. На первое место встали проблемы воспитания у подрастающего поколения чувства любви к Отчизне. Основным институтом, обеспечивающим организацию, функционирование и контроль всей системы патриотического воспитания на территории Казахстана, является государство. Патриотическое воспитание молодежи в рамках школы вообще стало одним из направлений государственной молодежной политики Республики Казахстан на этапе переходного периода и на долговременную перспективу. Одним из проявлений гражданского патриотического воспитания стало появление понятия «Казахстанская необычность» [6]. Однако проблема ВПВ, в том числе и в рамках школьного образования, остается недостаточно разработанной. Только в конце 2019 года на территории республики планируют принять Программу военно-патриотического воспитания молодежи до 2025 года [7].

На территории Кыргызской Республики ситуация обстоит по-иному. Тут военно-патриотическому направлению воспитания молодежи в рамках школы уделяется большое внимание. Еще в 2001 году на правительственном уровне был утвержден и одобрен План мероприятий по реализации Основных направлений военно-патриотического воспитания молодежи Кыргызстана на 2002-2003 годы [8]. Сегодня на допризывную подготовку в общеобразовательных учреждениях отведено 126 часов в год. В основном занятия происходят в 10-11 классах. Однако предмет «Начальная военная подготовка» ведется не во всех школах республики. НВП проводится лишь в 831 общеобразовательном учреждении из имеющихся 1831 [9].

В Республике Таджикистан необходимость в возрождении традиций патриотического и военно-патриотического воспитания была понята быстро. Трагические события гражданской войны заставили руководство страны принять меры к поиску национально-идентичных примеров для воспитания молодого поколения в духе патриотизма и любви к Родине. В первую очередь идеи и примеры для патриотического воспитания были найдены в богатой и древней истории таджикского народа. Одним из подобных примеров стал основатель одного из первых государств таджиков Исмаил Самани.

Опора на исторические традиции в вопросах патриотического и военно-патриотического воспитания является одним из основных методов в формировании национальных патриотических идей. Другим аспектом вопроса является возможность трансформации подобных идей в современную систему воспитания. Таджикско-персидская философия и педагогика обладает богатством мыслей и в отношении патриотического воспитания подрастающего поколения, которые применимы и находятся справедливыми и по сей день.

Вопросы патриотизма и физического воспитания можно встретить у таджикско-персидских поэтов, философов и мыслителей. Исследователи отмечают, что педагогические идеи Абуабдулло Рудаки, Абулкосима Фирдоуси, Абуали ибн Сина, Абурайхана Беруни, Шайха Муслихиддина Саъди Шерози, Абдурахмон Джамии, Ахмада Дониша, Садриддина Айни и др. безусловно связаны с народными взглядами на формирование здоровой и патриотичной личности, основываются на идеале нравственного, трудового, умственного, физического и патриотического воспитания молодого поколения. Отсюда, с одной стороны, крайне необходимо исследовать использование прогрессивных традиций народной педагогики в воспитании патриотизма и применение народных методов его воспитания в учебно-воспитательном процессе школ, с другой стороны, определить средства и методы, которые положительно влияют на идеологическое оздоровление и укрепление подрастающего и молодого поколения. Такие исследователи идей физического воспитания и патриотизма в истории таджикского народа, как Б.С. Махмадрасулов, в своей работе отмечают, что предки таджикского народа большое внимание уделяли военно-физической подготовке населения. Об этом говорят подвиги легендарных героев таджикского народа Рустама, Сиявуша, Исфандияра, Спитамена, Темурмалика и мн. др. Главной чертой физического воспитания и идей патриотизма таджикского народа, как и других народов мира, в средневековье являлась его всеобщность [10].

Виднейший поэт раннего средневековья Абуабдулло Рудаки уделял в своих произведениях особое внимание вопросу идей патриотизма и физического воспитания. В своем педагогическом учении он, прежде всего, пропагандирует добрые человеческие качества, при том что применение такого учения свойственно для всех аспектов воспитания, в том числе идей патриотизма и физического воспитания. Исследователи творчества поэта относительно отношения Абуабдулло Рудаки к физическому воспитанию в его время приходят к выводу, что он не был равнодушен к нему – в отдельных бейтах он указывал на него, и его необходимость [9].

Бесценным педагогическим источником для патриотического воспитания подрастающего поколения на территории всех ираноязычных народов остается поэма Абулкосима Фирдоуси «Шахнаме». Как подчеркивают исследователи, наряду с подвигами, мощью, битвами и выдающимися физическими чертами героев, включая стойкость, знание способов сражения и

ведения войны, описываются характеристики, связанные с героизмом, что влияло на формирование последующих идей патриотизма и физического воспитания героев, военачальников и защитников Отчизны. Каждый юноша после прочтения или прослушивания «Шахнаме» стремился к формированию своих идей патриотизма и физического воспитания и силы. Произведение считалось как полезное воспитательное пособие [9].

Вопросы физического и патриотического воспитания активно затрагивались в работах Абу Али ибн Сины (Авиценны). Ибн Сина еще во времена государственности Саманидов проявлял особое внимание идеям патриотизма и физического воспитания и обучения. В одном из своих крупных трудах «Ал - Конун фи-т-тиб» он анализирует содержание и сущность физических упражнений и подчеркивает, что спорт наряду с тем, что воспламеняет материнское тепло и дает телу легкость, является наилучшим способом устранения болезней, растворяя тем самым тот остаток, который собирается в организме человека; при этом движение помогает выведению остатков из выходов и, в конечном счете, собирается такое количество остатка, которое можно принять во внимание [11].

Таким образом, педагогико-историческое наследие таджикского народа дает широкий спектр идей и мыслей для осуществления на их основе патриотического воспитания молодого поколения и нуждается в отдельном исследовании, которое не предусмотрено в рамках данной статьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахманов, Н.С. Трансформация «национальной идеи» патриотизма: сравнение Советской и Российской идеи патриотического воспитания / Н.С. Абдурахманов // Молодой ученый. — 2016. — №13. — с. 755-760.
2. Быков, А. К. Патриотизм в контексте гражданско-нравственного становления школьников / А.К. Быков // Образование в современной школе. - 2012. - № 4. - с. 12–15.
3. Концепция национально-патриотического воспитания молодежи. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://school1patrioticheskogo_vospitaniya_molodezhi/17.edu.kh.ua/ru/zaschita_otechestva/konceptsiya_nacionaljno-
4. Генштаб ВСУ создаст в Украине клубы военно-патриотического воспитания молодежи. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://fakty.ua/258236-genshtab-vsu-sozdast-v-ukraine-kluby-voenno-patrioticheskogo-vospitaniya-molodezhi>.
5. Прокофьева, М.А. О модели военно-патриотического воспитания молодежи допризывного возраста / М.А. Прокофьева, Ж.М. Молбасынова // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-6. – с. 1030-1033.
6. Досмамбетова Ш. Б., Уразалиева Р. М. Особенности гражданско-патриотического воспитания в казахской этнопедагогике // Молодой ученый. — 2013. — №11.1. — с. 29-31.
7. Программу военно-патриотического воспитания молодежи до 2025 года планируют принять в РК [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://zonakz.net/2019/11/07/programmu-voenno-patrioticheskogo-vospitaniya-molodezhi-do-2025-goda-planiruyut-prinyat-v-rk/>.
8. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 26 октября 2001 г., № 669 «Об утверждении Основных направлений военно-патриотического воспитания молодежи Кыргызстана на 2002-2003 годы». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/38358?cl=ru-ru>.
9. Военно-патриотическое воспитание в рамках межгосударственного сотрудничества стран ЕАЭС и ОДКБ. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://np-aaii.ru/item.php?id=1687>.
10. Каюмов, М.Д. Идеи патриотизма и физического воспитания в педагогических учениях таджикских мыслителей IX – X вв: автореф дисс. ... канд. педагогич. наук: 13.00.01 / М.Д. Каюмов. – Душанбе, 2016. – 39 с.
11. Махмадрасулов, Б.С. Физическая культура таджикского народа в средние века: дисс. ... канд. историч. наук: 07.00.02 / Б.С. Махмадрасулов. – Душанбе, 2002. – 164с.

ТАШАККУЛИ АСОСҲОИ НАВИ ТАРБИЯИ ВАТАНДҶҮСТӢ

Дар мақола муаллиф ташаккули асосҳои нави тарбияи ватандӯстиро дар даврони муосир мавриди баррасӣ қарор додааст. Ташаккули асосҳои нави тарбияи ватандӯстӣ дар мамлакатҳои навтаъсисёфтаи соҳибистиқлол ба иқтидори маънавий-ахлоқӣ ва ҳарбӣ-ватандӯстии ҷомеаҳои миллий таъя менамояд. Тадричан тарбияи ватандӯстӣ ва ҳарбӣ-ватандӯстӣ қисмати ҷудонопазири сиёсати ҷавонони мамлакатҳои фазои пасошӯравӣ мегардад. Муаллиф қайд менамояд, ки имрӯз тарбияи ватандӯстӣ аз як қатор самтҳо ба монанди: тарбияи шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ; қаҳрамонӣ-ватандӯстӣ; ҳарбӣ - ватандӯстӣ; варзишӣ-ватандӯстӣ; тарбия бо воситаҳои таърихӣ-кишваршиносӣ иборат мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурияти эҳёи анъанаҳои тарбияи ватандӯстӣ ва ҳарбӣ-ватандӯстӣ хеле зуд дарк гардид. Воқеаҳои фочиабори ҷанги шаҳрвандӣ роҳбарияти ҷумҳуриро водор сохт то ки ҷораҳои мушаххасро оиди ҷустуҷӯи намунаҳои миллии комилан мутобиқ барои тарбияи насли ҷавон дар рӯҳияи ватандӯстӣ ва муҳаббат ба Ватан қабул намояд. Дар навбати аввал ғояҳо ва намунаҳо барои тарбияи ватандӯстӣ дар таърихи бойи қадимаи халқи тоҷик пайдо карда шуд. Яке аз ҷунин намунаҳо асосгузори яке аз давлатҳои аввалини тоҷикон Исмоили Сомонӣ гардид. Муаллиф ба он ишорат менамояд, ки таъя ба анъанаҳои таърихӣ дар

масъалаҳои тарбияи ватандӯстӣ ва ҳарбӣ-ватандӯстӣ яке аз усулҳои асосии ташаккули ғояҳои миллии ватандӯстӣ мебошад.

Калидвожаҳо: тарбияи ватандӯстӣ, маънавиёт, ватандӯстӣ, ҷаҳонбинӣ, шаҳрвандӣ, ватандӯстӣ, ҳарбӣ-ватандӯстӣ, варзишӣ-ватандӯстӣ, литсейҳои ҳарбӣ корпусҳои кадетӣ, мактабҳои кадетӣ, мактаб-интернатҳои кадетӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ОСНОВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье автор вкратце рассматривает формирование новых основ патриотического воспитания в современный период. Формирование новых основ патриотического воспитания во вновь организованных независимых государствах опиралось на духовно-нравственный и исторический потенциал национальных обществ. Постепенно патриотическое и военно-патриотическое воспитание вновь становится неотъемлемой частью молодежной политики стран постсоветского пространства. Автор отмечает, что сегодня патриотическое воспитание включает в себя целый ряд направлений, таких как: гражданское патриотическое; героико-патриотическое; военно-патриотическое; спортивно-патриотическое; воспитание историко-краеведческими средствами. В Республике Таджикистан необходимость в возрождении традиций патриотического и военно-патриотического воспитания была понята быстро. Трагические события гражданской войны заставили руководство страны принять меры к поиску национально-идентичных примеров для воспитания молодого поколения в духе патриотизма и любви к Родине. В первую очередь идеи и примеры для патриотического воспитания были найдены в богатой и древней истории таджикского народа. Одним из подобных примеров стал основатель одного из первых государств таджиков Исмаил Самани. Автор также указывает на то, что опора на исторические традиции в вопросах патриотического и военно-патриотического воспитания является одним из основных методов в формировании национальных патриотических идей.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, нравственность, патриотизм, мировоззрение, гражданское патриотическое, героико-патриотическое, военно-патриотическое, спортивно-патриотическое, военные лицеи, кадетские корпуса, кадетские школы, кадетские школы-интернаты.

FORMATION OF NEW FOUNDATIONS OF PATRIOTIC EDUCATION

In the article, the author briefly examines the formation of new foundations of patriotic education in the modern period. The formation of new foundations of patriotic education in the newly organized independent states was based on the spiritual, moral and historical potential of national societies. Gradually, patriotic and military-patriotic education again becomes an integral part of the youth policy of the post-Soviet countries. The author notes that today patriotic education includes a number of areas, such as: civil patriotic; heroic-patriotic; military-patriotic; sports and patriotic; education by means of historical and regional studies. In the Republic of Tajikistan, the need to revive the traditions of patriotic and military-patriotic education was quickly understood. The tragic events of the civil war forced the country's leadership to take measures to search for nationally identical examples to educate the younger generation in the spirit of patriotism and love for the Motherland. First of all, ideas and examples for patriotic education were found in the rich and ancient history of the Tajik people. One of such examples was the founder of one of the first Tajik states, Ismail Samani. The author also points out that reliance on historical traditions in matters of patriotic and military-patriotic education is one of the main methods in the formation of national patriotic ideas.

Key words: patriotic education, morality, patriotism, worldview, civil patriotic, heroic-patriotic, military-patriotic, sports-patriotic, military lyceums, cadet corps, cadet schools, cadet boarding schools.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзокаримзода Алишер Мирзовали* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, сардори сикли таъриии махсуси кафедраи ҳарбӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **931-66-18-80**

Сведения об авторе: *Мирзокаримзода Алишер Мирзовали* – Таджикский национальный университет, начальник цикла спецподготовки военной кафедры. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **931-66-18-80**

Information about the author: *Mirzokarimzoda Alisher Mirzovali* - Tajik National University, head of the special training cycle of the military department. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **931-66-18-80**

УДК:372.857 (575.3)

**КАЧЕСТВО УСВОЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ПРИРОДУ»
УЧЕНИКАМИ 10 - 11 КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ЭКСПЕРИМЕНТА**

Султонова Н.Б.

Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова

Большая педагогическая и практическая значимость понятия о “влиянии человека на природу”, множественной связи этого понятия с ведущими цитологическими, генетическими, селекционными, эволюционными и экологическими понятиями курса общей биологии определяют необходимость и возможности его широкого включения в структуру содержания учебных тем школьной биологии 10 и 11 классов. После проведения экспериментального обучения с целью проверки усвоения учащимися понятия «влияние человека на природу» нами был предложен им вопрос общего характера: “Объясните, как вы понимаете выражение «влияние человека на природу»”. Мы также ставили перед собой цель - понять, с какой долей ответственности подходит каждый ученик к данной проблеме, насколько серьезно относится он к этому вопросу и насколько глубоко и широко осознает важность влияния человека на природу и конкретно своей собственной роли.

Вопрос о понимании влияния человека на природу был задан в 10-х экспериментальных и контрольных классах в конце учебного года. Мы ставили перед собой задачу: сравнить знания учащихся влияния человека на природу при экспериментальном обучении со знаниями учеников при контрольном обучении. Это сравнение отражено в таблице 1.

Таблица 1. Анализ ответов учеников 10-х классов на вопрос: “Как вы понимаете выражение «влияние человека на природу»”

Элементы содержания ответов, в %	Э	К
1. Человек - один из компонентов природы	68,9	31,7
2. Взаимосвязь человека и природы	63,7	42,8
3. Отрицательное влияние человека на природу	86,2	95,3
4. Положительное влияние человека на природу	79,3	15,2
5. Экономический аспект экологии природопользования	51,3	7,9
6. Человек как экологический фактор	37,9	-
7. Культура людей	43,5	-
Всего ответов	58	63

Примечание: Э - экспериментальные классы; К - контрольные классы.

Ответы учеников мы сгруппировали в соответствии с вычленением в них определенных элементов содержания.

Анализ ответов учеников показал, что в экспериментальных классах было названо большее количество элементов содержания понятия влияния человека на природу (в 1,8 раза). Так, только в экспериментальных классах было отмечено, что деятельность человека можно считать экологическим фактором, влияющим на все компоненты биосферы (37,93%). Кроме этого, в экспериментальных классах (79,31%) гораздо чаще, чем в контрольных (15,86%), был подчеркнут положительный характер антропогенного влияния человека на природу, что мы считаем важным моментом в воспитании должного отношения школьников к окружающей среде. Например, “Человек может влиять и изменять живую природу”. В результате неумеренной охоты из-за вкусного мяса был уничтожен биологический вид Стеллерова корова. Такую участь имели тарпаны, резко сокращена численность бизонов, зубров, джейранов и других крупных животных. В этом проявляется отрицательная «влияние человека на природу». Но человек может играть и положительную роль в природе: обогащать ее видовое разнообразие с помощью выведения новых сортов растений, пород животных, охраны и возобновления исчезающих видов” (В.Х., 41 школа). Из этого ответа видно, что школьники отмечают не только отрицательную, но и положительную творческую природопользовательскую роль человека.

Причем (63,49%) обучающихся в контрольных классах, отметив только отрицательное значение влияния человека на природу, не смогли привести ни одного конкретного примера: “Влияние человека на природу очень велико и в большинстве случаев человек оказывает большой вред на природе” (Б.Г., 28 школа).

Школьники экспериментальных классов были гораздо более конкретными в своих ответах (51,72%). При этом отвечающие аргументировали свои ответы яркими и доказательными примерами: “В настоящее время человек оказывает мощное воздействие на природу. Оно может быть и отрицательным, и положительным. Так, например, отходы промышленности загрязняют воду, воздух и почву. Ядерные и химические испытания отравляют окружающую среду и ухудшают здоровье людей. Потребительское отношение к природе приводит к уничтожению многих видов растений и животных, разрушает ландшафты. Но человек может своей деятельностью и поступками обогащать и сохранять природу. Выведение новых сортов и пород, создание культурных биогеоценозов можно считать примерами положительного влияния человека на природу” (Ш.Т., 59 школа).

Анализ ответов учеников 10 класса показал, что при экспериментальном обучении школьники более широко и неоднородно рассуждают о влиянии человека на природу. В их высказываниях можно выявить значительное количество элементов содержания понятия влияния человека на природу. Они сравнивают и оценивают результаты деятельности людей в природе, обобщают и делают конкретные выводы о сущности, масштабах и последствиях антропогенного влияния на биосферу, называют пути обогащения и охраны природы, средства ее защиты.

В целях выявления направления и степени развития понятия влияния человека на природу при обучении биологии в 11 классе мы в качестве контрольного вопроса предложили учащимся тот же самый вопрос, что и в 10 классе: “Что вы понимаете под выражением “влияние человека на природу”. В результате чего мы получили следующие сравнительные данные ответов учеников при экспериментальном обучении, которые отражены в таблице 2.

Таблица 2. Анализ ответов учеников экспериментальных классов (10-11) о понимании влияния человека на природу

Элементы содержания ответов, в %	10 кл.	11 кл.
1. Человек -один из компонентов природы	68,96	88,24
2. Взаимосвязь человека и природы	63,70	84,30
3. Отрицательное влияние человека на природу	86,20	96,10
4. Положительное влияние человека на природу	79,30	88,00
5. Экономический аспект экологии природопользования	51,30	83,70
6. Человек как экологический фактор	37,90	60,90
7. Культура людей	43,50	48,10
8. Влияние человека на природу как процесс развивающийся в пространстве и во времени	-	15,60
9. Создание разумной оболочки Земли (ноосферу)	-	25,90
Всего ответов	58	51

Анализ полученных результатов свидетельствует о более полном усвоении понятия “влияние человека на природу” учащимися 11 класса, что является доказательством развития данного понятия в курсе 11 класса.

Необходимо отметить, что после изучения всего курса общей биологии некоторые ученики (37,25%) диалектически подходят к рассмотрению и анализу антропогенной деятельности в природе: “... это изменение и саморазвитие природных объектов и явлений под воздействием человеческой деятельности” (А.Б., 41 школа).

В экспериментальных классах некоторые (15,63%) отмечали «влияние человека на природу» как категорию, развивающуюся в пространстве и времени. При этом ученики называли “Роль науки и техники”.

В ответах встречались элементы историзма: "... в средние века воздействие людей на природу было несильным и не распространялось на большие территории (Ф.К., 28 школа)". Подобных высказываний у учащихся 10 классов мы не встречали.

Кроме этого, были ответы, где подчеркивался противоречивый характер деятельности людей в природе (49,02%) и было указано на необходимость следования законам экологии в повседневной деятельности людей (35,29%), использование достижений НТР для охраны и рациональных природопользований (60,78%).

Последнее мы считаем очень высоким показателем усвоения знаний о влиянии человека на природу, т.к. это свидетельствует о глубоком понимании учащимися экологических закономерностей процесса взаимоотношения человека и окружающей среды.

Также среди ответов учащихся 11 классов были такие, в которых дифференцировалось антропогенное «влияние человека на природу» (21,57%).

Это говорит о том, что учащиеся определяют место и «влияние человека на природу» с позиций его двойственной сущности - природной и социальной. При этом ученики подчеркивают большие возможности людей сознательно управлять природными процессами, при условии соблюдения законов природы и знаний технологии промышленного производства.

Для сравнения характера и полноты ответов учеников 10 и 11 класса при их экспериментальном обучении в качестве примера приводим следующие ответы:

Ответы учеников экспериментального класса о влиянии человека на природу

10 класс	11 класс
<p>“Человек-неотъемлемая часть природы. Но разнообразная деятельность человека приводит к изменению природы и сказывается на всех живых организмах. Деятельность человека часто сопровождается сокращением численности популяций многих вид-ов. Это происходит в результате чрез-мерного истребления особей, вследствие ухудшения условий жизни. Деятельность человека создает условия, способствующие появлению и разрушению новых форм орга-низмов, как полезных, так и вредных. В настоящее время приняты меры по охране видов: организация нацио-нальных парков, заповедников, внед-рение биологических методов в очи-стку промышленных вод. Рациональ-ное использование видов предусмат-ривает управление численностью популяций. Человек играет роль пот-ребителя природных ресурсов, иног-да делает условия невозможными для обитания в среде живых организмов и самого человека” (Д. Р., 41 школа)</p>	<p>“Я понимаю под этим вырази-ем влияние человека на окружаю-щую его среду. Человек влияет на литосферу, атмосферу, гидросферу, добывает полезные ископаемые, из-за чего происходит разрушение ланд-шафта земли и проседание земной поверхности, разрушение озонового слоя атмосферы, химического загряз-нения почвы, радиоактивного и био-логического загрязнения воды. Поло-жительное «влияние человека на природу» заключается в охране природных богатств, так человек создает службы мониторинга, существуют заповедники, которые называются биосферными и являются естественным эталоном природы, ведет учет редких исчезающих видов, идет работа по созданию безотходных и малоотход-ных производств. До тех пор пока отрицательная роль человека в при-роде будет преобладать над положи-тельной ролью, будет углубляться экологический кризис. Нужно, чтобы каждый в своих поступках и практи-ческих делах не нарушал законов природы, тогда возможно, что отно-шения между человеком и природой станут гармоничными” (Ю.С., 28 шк.)</p>

Таким образом, полученные сравнения свидетельствуют о продолжении развития, интеграции и повышения уровня обобщения понятия “Влияние человека на природу” в курсе биологии 11 класса.

Эти положительные результаты экспериментального обучения общей биологии доказывают эффективность разработанной нами методики формирования понятия влияния человека на природу.

Можно утверждать, что сравнительный анализ знаний учащихся об их понимании влияния человека на природу показывает, что овладение содержанием исследуемого нами понятия

происходит непрерывно и преемственно, что в 11 классе существенно увеличивается степень обобщения содержания данного понятия. Также развивается умение учеников анализировать и оценивать понятия «влияния человека на природу» и его последствия для экономического состояния биосферы. Ученики хорошо осознавали антропогенный характер человеческой личности и человека как части общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданова Д.К. Дидактический материал по общей биологии / Д.К. Богданова. - Киев: Радянська школа, 1986.
2. Верзилин Н.М. Общая методика преподавания биологии / Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская. - М.: Просвещение, 1982.
3. Зверев И.Д. Общая методика преподавания биологии в средней школе / И.Д.Зверев, А.Н. Мягкова. - М.: Просвещение, 1985.
4. Конюшко В.С. Как подготовить урок биологии / В.С. Конюшко. - Минск: Народная Асвета, 1988.
5. Молис С.С. Активные формы и методы обучения биологии / С.С. Молис, С.А. Молис. - М.: Просвещение, 1988.
6. Мягкова А.Н. Методика обучения общей биологии / А.Н.Мягкова, Б.Д. Комиссаров. - М.: Просвещение, 1985.
7. Пономарева И.Н. Основные экологические понятия в школьном курсе биологии / И.Н. Пономарева. - Л., 1979.
8. Самостоятельные работы учащихся по общей биологии (Сост. Анастасова Л.П.). - М.: Просвещение, 1978.
9. Спирин Л.Ф. Теория и технология решения педагогических задач / Л.Ф. Спирин. - М., 1997.
10. Хрестоматия по общей биологии / Под ред. Корсунской В.М. - М.: Просвещение, 1970.

СИФАТИ АЗХУДКУНИИ МАФҲУМИ «ТАЪСИРИ ИНСОН БА ТАБИАТ» АЗ ҚОНИБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 10 - 11 ДАР ШАРОИТИ ОЗМОИШИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақола сифати азхудкунии мафҳуми “таъсири инсон ба табиат” аз қониби хонандагони синфҳои 10-11 мавриди тафтиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Натиҷаҳои тадқиқоти озмоишӣ исбот менамоянд, ки азхудкунии мазмуни мафҳуми таҳқиқшаванда пайдарпай ва муттасил ба амал меояд. Аҳамияти қалони педагогӣ ва амалии мафҳум дар бораи “таъсири инсон ба табиат”, алоқаи сершумори мафҳуми зерин бо мафҳумҳои пешбари ситологӣ, генетикӣ, селекционӣ, таҳаввулотӣ ва экологии курси биологияи умумӣ зарурият ва имкониятҳои воридсозии васеи онро ба сохтори мазмуни мавзӯҳои таълимии биологияи мактабии синфҳои 10 ва 11 муайян месозанд. Инчунин муаллиф қайд менамояд, ки баъд аз гузаронидани таълими озмоишӣ бо мақсади азхудкунии мавзӯи «таъсири инсон ба табиат» аз қониби хонандагон мо ба онҳо саволи дорои тавсифоти умумиро пешниҳод намудем: “Шарҳ диҳед, ки шумо ифодаи «таъсири инсон ба табиат»-ро чӣ гуна дарк менамоед. Мо инчунин дар назди худ чунин мақсад гузоштем – дарк намудани он ки бо чӣ гуна хисси масъулият ҳар як хонанда ба ин масоил муносибат менамояд, то чи андоза ҷиддӣ ӯ ба ин масъала муносибат менамояд ва то чи андоза амиқ ва васеъ ӯ муҳимияти таъсири инсон ба табиат ва махсусан нақши худро дар ин раванд дарк менамояд. Метавон қайд намуд, ки таҳлили муқоисавии донишҳои хонандагон оиди фаҳмиши онҳо дар бораи таъсири инсон ба табиат нишон медиҳад, ки азхудкунии мазмуни мафҳуми таҳқиқшаванда пайдарпай ва муттасил ба амал омада, дар синфи 11 дараҷаи ҷамъбасти мафҳуми зерин моҳиятан меафзояд.

Калидвожаҳо: озмоиши педагогӣ, синфҳои озмоишӣ ва назоратӣ, аҳамияти педагогӣ ва амалии мафҳум, алоқаҳои байнимафҳумӣ.

КАЧЕСТВО УСВОЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА НА ПРИРОДУ» УЧЕНИКАМИ 10 - 11 КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

В статье проверяется и анализируется качество усвоения понятия “влияние человека на природу” учениками 10-11 классов в условиях педагогического эксперимента. Результаты экспериментального исследования доказывают, что овладение содержанием исследуемого нами понятия происходит непрерывно и преемственно. Большая педагогическая и практическая значимость понятия о “влиянии человека на природу”, множественной связи этого понятия с ведущими цитологическими, генетическими, селекционными, эволюционными и экологическими понятиями курса общей биологии определяют необходимость и возможности его широкого включения в структуру содержания учебных тем школьной биологии 10 и 11 классов. Также автор отмечает, что после проведения экспериментального обучения с целью проверки усвоения учащимися понятия «влияние человека на природу» нами был предложен им вопрос общего характера: “Объясните, как вы понимаете выражение «влияние человека на природу»”. Мы также ставили перед собой цель - понять, с какой долей ответственности подходит каждый ученик к данной проблеме, насколько серьезно относится он к этому вопросу и насколько глубоко и широко осознает важность влияния человека на природу и конкретно своей собственной роли. Можно утверждать, что сравнительный анализ знаний учащихся об их понимании влияния человека на природу показывает, что овладение содержанием исследуемого нами понятия происходит непрерывно и преемственно, что в 11 классе существенно увеличивается степень обобщения содержания данного понятия.

Ключевые слова: педагогический эксперимент, экспериментальные и контрольные классы, педагогическая и практическая значимость понятия, межпонятийные связи.

QUALITY OF ASSASSINATION OF THE CONCEPT OF "HUMAN INFLUENCE ON NATURE" BY PUPILS OF 10 - 11 CLASSES IN THE CONDITIONS OF PEDAGOGICAL EXPERIMENT

The article examines and analyzes the quality of mastering the concept of "human influence on nature" by pupils of grades 10-11 in the conditions of a pedagogical experiment. The results of the experimental research prove that the mastery of the content of the concept under investigation occurs continuously and successively. The great pedagogical and practical significance of the concept of "human influence on nature", the multiple connection of this concept with the leading cytological, genetic, breeding, evolutionary and ecological concepts of the course of general biology determine the need and possibilities for its broad inclusion in the structure of the content of educational topics in school biology 10 and 11. The author also notes that after conducting experimental training in order to check the assimilation of the concept of "human influence on nature" by students, we asked them a general question: "Explain how you understand the expression" human influence on nature. " We also set ourselves a goal - to understand with what share of responsibility each student approaches this problem, how seriously he takes this issue and how deeply and widely he realizes the importance of human influence on nature and specifically his own role. It can be argued that a comparative analysis of students' knowledge about their understanding of human influence on nature shows that the mastery of the content of the concept under study occurs continuously and successively, that in grade 11 the degree of generalization of the content of this concept significantly increases.

Key words: pedagogical experiment, experimental and control classes, pedagogical and practical significance of the concept, inter-conceptual connections.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Султонова Наргиза Бахтиёрвна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Гафуров, омӯзгори кафедраи биология ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: **920-00-18-93**

Сведения об авторе: *Султонова Наргиза Бахтиёрвна* - Худжандский государственный университет имени Б.Гафурова, преподаватель кафедры биологии и методики ее преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. Телефон: **920-00-18-93**

Information about the author: *Sultonova Nargiza Bakhtiyorovna* - Khujand State University named after B. Gafurov, teacher of the Department of Biology and Methods of its Teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage 1. Phone: **920-00-18-93**

УДК:372.853:159

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

Шерматов Д.С., Расулов С.Н.

Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино

Современный учитель должен строить свою работу таким образом, чтобы подготавливать конкурентоспособных учеников в условиях постоянно изменяющегося мира. Именно поэтому непрерывное образование приобретает такую актуальность. Только при условии постоянного повышения квалификации, а также уровня профессиональной компетенции, возможно соответствовать современным требованиям образования [1-2].

Основной задачей образования является формирование условий, необходимых для развития личности с учетом социальных ценностей.

В последние годы наше образование претерпевает значительные изменения: вводятся государственные образовательные стандарты; внедряются новые методы, средства и технологии обучения, воспитания и управления; планируется перевод образовательных организаций на новые системы оценки качества образования.

Поэтому в современных исследованиях педагогический эксперимент считается синтезом методов исследования, которые предназначены для проверки педагогических гипотез. С его помощью можно выявить связи между различными составляющими педагогического процесса и характер связи между ними, а также определить условия и результаты педагогического воздействия [3-5].

К общим требованиям к организации и проведению эффективной опытно-экспериментальной работы по проектированию индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики относятся:

- заранее проведенный подробный анализ вопроса с историческим обзором ее проявления;
- подробный анализ разработки данной проблемы в теории и практической деятельности в педагогике;
- определение гипотезы исследования и ее конкретизация;
- выбор условий и критериев оценки результатов;
- определение конкретных задач исследования;
- длительность проведения эксперимента по времени;
- непрерывное получение информации о ходе эксперимента и корректировке педагогического процесса.

Нами практическая реализация модели проектирования индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики осуществлялась на основании составленной программы. Педагогическая цель: проектирование индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики.

Задачи опытно-экспериментальной работы:

- выявить особенности профессионального развития современного учителя физики;
- установить специфику профессионального развития современного учителя физики;
- провести анкетирование среди учителей экспериментальных школ о преимуществах индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики в учебно-воспитательном процессе;
- средствами технологий индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики уточнить уровень профессионального развития учителей физики экспериментальных школ.

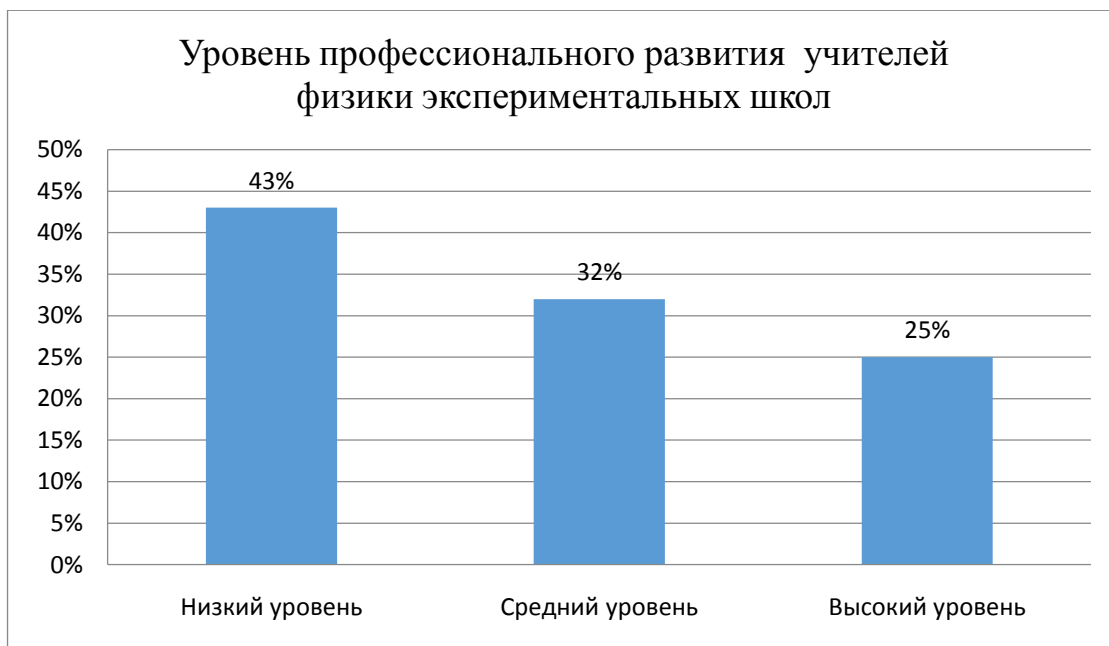
Нами были соблюдены требования опытно-экспериментального исследования. В эксперименте приняли участие учителя физики средних общеобразовательных школ городов Душанбе, Вахдата и Гиссара. Для получения более точных результатов в исследовании принимало участие две группы – контрольная и экспериментальная, использовался метод параллельных групп. Данные две группы делились на 2 контрольные и 2 экспериментальные подгруппы. В контрольных группах деятельность учителей физики осуществлялась в рамках традиционного метода, а в экспериментальной шло по модели проектирования индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики, эти вопросы исследовались нами. Всего в эксперименте приняло участие 43 учителя физики, из них 22 человека – две экспериментальные группы – ЭГ1 (10 чел.), ЭГ2 (12 чел.), и две контрольные – КГ1 (10 чел.), КГ2 (11 чел.).

Возрастной состав учителей физики от 24 до 62 лет.

Опытно-экспериментальная работа включала в себя несколько этапов. На этапе эксперимента был проведен опросник, позволивший выявить уровень знаний, умений и навыков на момент начала исследования.

С помощью этих опросников оценивался уровень профессионального развития учителей физики, участвующих в эксперименте. При рассмотрении результатов теста проводился качественный и количественный анализ.

На Рис.1 показан уровень профессионального развития учителей физики экспериментальных школ.

Рис. 1. Диагностика уровня профессионального развития учителей физики экспериментальных школ после констатирующего этапа.

Полученные данные позволили выделить реальный уровень профессионального развития учителей физики экспериментальных школ и определить ряд факторов, обеспечивающих профессиональное развитие учителей физики экспериментальных школ. Как видно из полученных данных, 43% исследуемых имеют низкий уровень способностей, что по критериям опросника означает, что при этом учителя замкнуты. Новая работа и необходимость новых подходов, если и не ввергает их в панику, то надолго выводит из равновесия. Они знают эту особенность характера и бывают недовольны собой.

Средний уровень способностей имеют 32% исследуемых. Это учителя, имеющие определённые способности, и в незнакомой обстановке чувствующие себя вполне уверенно.

Высокий уровень способностей имеют 25%. Они очень способны, любопытны, разговорчивы, любят высказаться по разным вопросам, охотно знакомятся с новыми проектами; любят быть в центре внимания, могут вспылить, но быстро выполнить работу.

В процессе эксперимента нами было проведено тестирование для уточнения творческого потенциала учителей физики экспериментальных школ. На Рис. 2 показан уровень творческого потенциала учителей физики экспериментальных школ.

Рис. 2. Диагностика уровня творческого потенциала учителей физики экспериментальных школ после констатирующего этапа.

В итоге эксперимента нами было проведено тестирование по диагностике личностных качеств учителей физики экспериментальных школ.

Обработка:

3 балла – всегда проявленный и ярко выраженный показатель;

2 балла – часто и достаточно выраженный показатель;

1 балл – редко и недостаточно выраженный показатель;

0 баллов – слабо выраженный или отсутствующий показатель.

Расчет уровня деятельности всей или поэтапно:

$$K = \frac{K \text{ (фактическое количество баллов)}}{K \text{ (максимальное возможное количество баллов)}}$$

$K_{\max}$ -максимальное возможное количество баллов $57 \times 3 = 171$ баллов

В ходе анализа результатов выяснилось, что исследуемые, обладающие низким уровнем личностных качеств (37%):

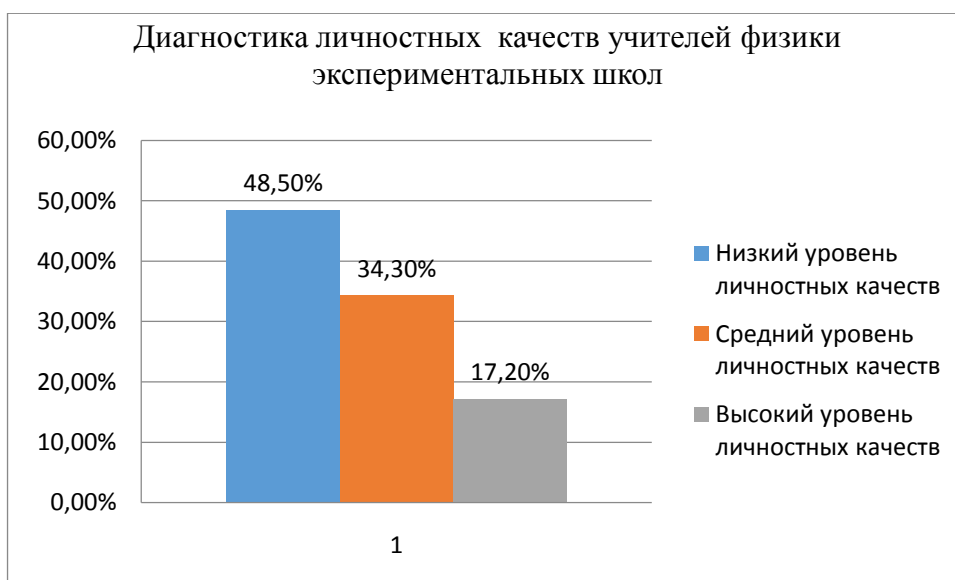
- не используют новые педагогические технологии;
- не уверены в себе;
- не подготовлены психологически к организаторской деятельности в профессиональной сфере;
- подчиняются другим, не используя свободу и самостоятельность выбора;
- часто поступают собственными интересами;
- скептически настроены к окружающим.

Исследуемые, показавшие средний уровень личностных качеств (42%):

- не хотят быть лидерами;
- умеют работать в коллективе;
- отвергают любое влияние, проявляют агрессию к лидерам;
- прямолинейны, раздражительны, проявляют агрессию при сопротивлении;
- пытаются создать у окружающих хорошее мнение о себе;
- послушны и не уверены в себе;
- зависят от кого-либо или чего-либо, могут неосознанно подражать кому-либо;
- не пытаются получить личную выгоду, работают с самоотдачей, опекают слабых и беззащитных;
- естественные в обращении, уживчивые.

Исследуемые, показавшие высокий уровень выраженности организаторских качеств (21%):

- стремятся быть лидерами;
- умеют приходить к компромиссам;
- являются в меру требовательными; обладают силой воли, прямолинейны и открыты, целеустремленные;
- отличаются честолюбием, верят в собственные силы, надеются только на себя;
- являются коллективными работниками;
- склонны к переживанию, послушны;
- легко налаживают контакт при первом знакомстве;
- являются психологически готовыми к организаторской деятельности в профессиональной сфере, являются хорошими организаторами;
- обладают отличным чувством такта, меры при общении с другими людьми;
- сопереживательные;
- всегда готовы помочь, отзывчивы;
- чувствуют поведение других;
- упрямы, отстаивают всегда свою позицию, добиваются своего;
- общительны и уживчивы, естественны в обращении.

Рис. 3. Диагностика личностных качеств учителей физики экспериментальных школ.

Полученные результаты эксперимента показали, что проблема профессионального развития учителей физики средствами технологий индивидуальной траектории развития **достаточно актуальна.**

Таким образом, мы приходим к выводу, что для профессионального развития учителей физики средствами технологий индивидуальной траектории развития целесообразно предложить следующие организационно-управленческие действия:

- определить стратегическую цель деятельности коллектива как «выращивание» новых учителей, способных к активному профессиональному саморазвитию;
- создать положительную мотивацию учителя физики к освоению новых функций педагогической деятельности через погружение в развивающую, инновационную, толерантную среду;
- стимулировать творческое сотрудничество учителей физики и других учителей предметников на основе полифункционального взаимодействия;
- организовать дифференцированное обучение учителей школы с учетом субъективного профессионального и личностного опыта на основе использования активных форм и методов профессиональной и самообразовательной деятельности;
- активно использовать технологии индивидуальной траектории развития и различные способы социально-педагогической поддержки учителя;
- с целью развития субъектной позиции и повышения личной ответственности за результаты деятельности привлекать учителей к управлению развития школы на основе соучастия, участия и партнерства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Правительства РТ «О национальной Стратегии развития образования Республики Таджикистан до 2020 года» от 30 июня 2012 года, № 334.
2. Постановление Правительства РТ от 03.07.2007, № 171 «Об утверждении типового Положения о среднем общеобразовательном учреждении Республики Таджикистан». [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://adlia.tj/show_doc.fwx?contntype (Дата обращения: 17.03.2019 г.).
3. Сысоев П.В. Обучение по индивидуальной траектории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: sun.tsu.ru/mminfo/000349304/24/image/24-121.pdf (дата обращения: 19.03.2019).
4. Сысоев П.В. Обучение по индивидуальной траектории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: sun.tsu.ru/mminfo/000349304/24/image/24-121.pdf (дата обращения: 09.03.2019).
5. Шарифзянова К. Ш. Организационно-педагогические условия создания информационно-телекоммуникационной образовательной среды в системе повышения квалификации педагогов [Текст] / К. Ш. Шарифзянова Ф.Ш. Мухаметзянова, Л.Р. Храпаль // Казанский педагогический журнал. - 2013. - №4. - С.25-32.

6. Шатух О.Н. Система управления инновационным учебным заведением как средство развития творческих способностей педагогов / О.Н. Шатух. - Саратов, 2001.
7. Ястребова Г. А. Индивидуальная профессиональная траектория педагога как инструмент овладения новыми профессиональными компетенциями в условиях внедрения профессионального стандарта педагога / Г. А. Ястребова, Г. В. Цветкова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2014. - Т. 25. -С. 26-30. - URL: <http://e-koncept.ru/2014/55249.htm> (Дата обращения 12.08.2019)
8. Якиманская И.С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. -1994. -№2. -С. 64-67.
9. Ярулов А.А. Индивидуально-ориентированный учебный план / А.А. Ярулов//Школьные технологии. - 2004. - №6. - С.136-154.
10. Ярулов А.А. Организация выполнения индивидуально-ориентированных учебных планов / А.А. Ярулов // Школьные технологии. - 2004. - №3. - С.86-108.

ТАҲҚИҚОТИ ОЗМОИШӢ ОИДИ БАНАҚШАГИРИИ ТРАЕКТОРИЯИ ИНФИРОДИИ РУШДИ КАСБИИ ОМУЗГОРИ МУОСИРИ ФАННИ ФИЗИКА

Таҳқиқоти мазкур ба ташкил ва гузаронидани корҳои таҷрибавӣ-амалӣ оиди банақшагирии траекторияи инфиродии рушди касбии омӯзгори муосири фанни физика бахшида шудааст. Дар таҳқиқот амалисозии модели банақшагирии траекторияи инфиродии рушди касбии омӯзгори муосири фанни физика дар асоси барномаҳои мураттабшуда амалӣ гардонидани шудааст. Натиҷаҳои бадастомадаи озмоиш нишон доданд, ки масоили рушди касбии омӯзгорони фанни физика бо воситаҳои технологияҳои маҳруки фардӣ хеле мурабба арзёбӣ мегардад. Муаллифон чунин хулосабарорӣ менамоянд, ки барои рушди касбии омӯзгорони фанни физика бо воситаҳои технологияҳои маҳруки фардӣ рушдмувофиқи мақсад мебуд чунин амалҳои ташкилӣ-идоракунии пешниҳод гардад: муайян кардани мақсади стратегияи фаъолияти коллектив ҳамчун «парвариши» омӯзгорони нав, ки дорои қобилияти худинкишофдиҳии фаъоли касбӣ мебошанд; фароҳамории ангезаи мусбии омӯзгори фанни физика нисбати азхудкунии функцияҳои нави фаъолияти педагогӣ бо роҳи ғӯтавар гардидан ба муҳити рушдбанда, инноватсионӣ, таҳаммулпазир; ҳавасмандгардонии ҳамкории эҷодии омӯзгорони фанни физика ва омӯзгорони фанҳои дигар дар асоси амаликунии мутақобилаи полифунксиалӣ; ташкили таълими тафриқавии омӯзгорони мактаб бо баҳисобгирии таҷрибаи субъективии касбӣ ва шахсиятӣ дар асоси истифодабарии шаклҳо ва методҳои фаъоли фаъолияти касбӣ ва худомӯзӣ; истифодаи фаъоли технологияҳои маҳруки фардӣ ва усулҳои гуногуни дастгирии иҷтимоӣ-педагогии омӯзгор; бо мақсади рушди мавқеи субъектӣ ва баландбардории масъулияти шахсӣ оиди натиҷаҳои фаъолият ҷалби омӯзгорон ба идоракунии рушди мактаб дар асоси иштироки муштарак, иштирок ва ҳамкорӣ.

Калидвожаҳо. модел, таҷрибаи педагогӣ, корҳои таҷрибавӣ-амалӣ, таҳлил, обзор, рушд, тавсиф, эффективнокӣ.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

Данное исследование посвящено организации и проведению опытно-экспериментальной работы по проектированию индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики. В работе реализация модели проектирования индивидуальной траектории профессионального развития современного учителя физики осуществлялась на основании составленной программы. Полученные результаты эксперимента показали, что проблема профессионального развития учителей физики средствами технологий индивидуальной траектории развития достаточно актуальна. Авторы приходят к выводу о том, что для профессионального развития учителей физики средствами технологий индивидуальной траектории развития целесообразно предложить следующие организационно-управленческие действия: определить стратегическую цель деятельности коллектива как «выращивание» новых учителей, способных к активному профессиональному саморазвитию; создать положительную мотивацию учителя физики к освоению новых функций педагогической деятельности через погружение в развивающую, инновационную, толерантную среду; стимулировать творческое сотрудничество учителей физики и других учителей предметников на основе полифункционального взаимодействия; организовать дифференцированное обучение учителей школы с учетом субъективного профессионального и личностного опыта на основе использования активных форм и методов профессиональной и самообразовательной деятельности; активно использовать технологии индивидуальной траектории развития и различные способы социально-педагогической поддержки учителя; с целью развития субъектной позиции и повышения личной ответственности за результаты деятельности привлекать учителей к управлению развития школы на основе соучастия, участия и партнерства.

Ключевые слова: модели, педагогический эксперимент, опытно-экспериментальные работы, анализ, обзор, развитие, характер, эффективность.

EXPERIMENTAL RESEARCH ON DESIGNING INDIVIDUAL TRAJECTORIES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A MODERN TEACHER OF PHYSICS

This study is devoted to the organization and implementation of experimental work on the design of an individual trajectory of professional development of a modern physics teacher. In this work, the implementation of the design model

for the individual trajectory of professional development of a modern physics teacher was carried out on the basis of the compiled program. The obtained results of the experiment showed that the problem of professional development of physics teachers by means of technologies of the individual trajectory of development is quite relevant. The authors come to the conclusion that for the professional development of physics teachers by means of individual development trajectory technologies, it is advisable to propose the following organizational and managerial actions: to define the strategic goal of the team's activities as "growing" new teachers capable of active professional self-development; create a positive motivation for a physics teacher to master new functions of pedagogical activity through immersion in a developing, innovative, tolerant environment; stimulate creative cooperation between physics teachers and other subject teachers based on multifunctional interaction; organize differentiated training of school teachers, taking into account the subjective professional and personal experience based on the use of active forms and methods of professional and self-educational activity; actively use the technologies of the individual trajectory of development and various methods of social and pedagogical support of the teacher; with the aim of developing a subject position and increasing personal responsibility for the results of activities, involve teachers in managing the development of the school on the basis of complicity, participation and partnership.

Key words: models, pedagogical experiment, experimental work, analysis, review, development, character, efficiency.

Маълумот дар боран муаллифони: *Шерматов Дусназар Саидович* – Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино, доктори илмҳои физикаю математика, профессор, мудири кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияҳои иттилоотӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 139. Телефон: (+992) 919-04-49-48.

Расулов Сунатулло Неъматуллоевич - Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуали ибни Сино, омӯзгори калони кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияҳои иттилоотӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 139. Телефон. (+992) 918- 86-34-59.

E-mail: sunat_70@mail.ru

Сведения об авторах: *Шерматов Дусназар Саидович* – Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино, доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой медицинской и биологической физики с основами информационных технологий. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 139. Телефон: (+992) 919-04-49-48.

Расулов Сунатулло Неъматуллоевич - Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино, старший преподаватель кафедры медицинской и биологической физики с основами информационных технологий. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 139. Телефон. (+992) 918- 86-34-59.

E-mail: sunat_70@mail.ru

Information about the authors: *Shermatov Dusnazar Saidovich* - Avicenna Tajik State Medical University, Doctor of Physics and Mathematics, Professor, Head. Department of Medical and Biological Physics with the basics of information technology. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 139. Phone: (+992) 919-04-49-48.

Rasulov Sunatullo Nematullovich - Avicenna Tajik State Medical University, senior lecturer of the Department of Medical and Biological Physics with the Basics of Information Technologies. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 139. Phone. (+992) 918- 86-34-59. E-mail: sunat_70@mail.ru

УДК:372.8 (575.3)

МЕТОДЫ ПРИВЕДЕНИЯ СТЕПЕННОЙ МОДЕЛИ ПАРНОЙ РЕГРЕССИИ К ЛИНЕЙНОМУ ВИДУ

Нугмонов М., Саъдонов А., Фезалиев А., Мирзохасанов М.

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни,
Таджикский государственный финансово-экономический университет,
Таджикский технический университет им. М.С. Осими

Как известно, для анализа и прогнозирования социально-экономических процессов чаще всего используются эконометрические методы. Эконометрика, произошедшая из совмещения трех наук (экономика, математика, статистика) больше всего опирается на математику.

Функции, которые изучаются даже в средних классах школьной математики - в эконометрике принимаются под моделями для анализа и прогнозирования.

В статье показывается, как с помощью элементарных алгебраических преобразований сложные процессы, соответствующие нелинейным функциям, можно привести к линейному виду. В качестве примера рассматривается уравнение степенной модели:

$$y = a \times x^b \quad (1)$$

Чтобы привести данную модель к линейному виду, нам необходимо логарифмировать обе части уравнения. $\lg y = \lg a + b \lg x$

В качестве примера применения степенной модели рассматриваем зависимость выпуска продукции y от затрат капитала x . Исходные данные приведены в таблице 1.

Таблица 1.

	Факт. $Y(t)$	$\lg(y)$	Переменная $X(t)$	$\lg(x)$
1	64,0	1,806	64	1,806
2	56,0	1,748	68	1,833
3	52,0	1,716	82	1,914
4	48,0	1,681	76	1,881
5	50,0	1,699	84	1,924
6	46,0	1,633	96	1,982
7	38,0	1,580	100	2,000
Σ	28	354,0	11,893	570
Сред. Знач.	50,5714	1,699	81,429	1,906

Вводя следующие обозначения $Y = \lg y$, $X = \lg x$, $A = \lg a$ и приводим данное уравнение к линейному виду:

$$Y = A + bX \quad (2)$$

Используя данные таблицы, определим линейный коэффициент парной корреляции:

$$r_{xy} = \frac{\sum (y - \bar{y}) \times (x - \bar{x})}{\sqrt{\sum (y - \bar{y})^2 \times \sum (x - \bar{x})^2}} = \frac{-593,714}{\sqrt{397,71 \times 1077,71}} = -0,907$$

Можно сказать, что связь между объемом капиталовложений X и объемом выпуска продукции Y достаточно сильная.

Как правило, для расчёта параметров создаём расчётную таблицу.

Таблица 2.

	y	Y	x	X	YX	X^2	$\hat{y}$	$E_i = y - \hat{y}$	$\left \frac{E_i}{y} \right \times 100 \%$	E_i^2
1	64	1,8062	64	1,8062	3,2623	3,2623	61,294	2,706	4,23	7,322
2	56	1,7482	68	1,8325	3,2036	3,3581	58,066	-2,066	3,69	4,270
3	52	1,7160	82	1,9138	3,2841	3,6627	49,133	2,867	5,51	8,220
4	48	1,6812	76	1,8808	3,1621	3,5375	52,580	-4,580	9,54	20,976
5	50	1,6990	84	1,9243	3,2693	3,7029	48,088	1,912	3,82	3,657
6	46	1,6628	96	1,9823	3,2960	3,9294	42,686	3,314	7,20	10,982
7	38	1,5798	100	2,000	3,1596	4,0000	41,159	-3,159	8,31	9,980
итого	354	11,8931	570	13,3399	22,6370	25,4528		0,51	42,32	65,407

Используя фактические данные и метод корреляционного анализа, оценим параметры полученного уравнения.

$$b = \frac{\overline{YX} - \bar{Y} \bar{X}}{\overline{X^2} - (\bar{X})^2} = \frac{3,2339 - 1,699 \cdot 1,9057}{3,6361 - 1,9057 \cdot 1,9057} = -0,8921$$

$$A = \bar{Y} - b \bar{X} = 1,699 + 0,8921 \cdot 1,9057 = 3,3991$$

Подставляя полученные значения в уравнение (2), имеем:

$$Y = 3,3991 - 0,8921 X$$

После того как мы построили уравнение линейной регрессии, перейдем к исходным переменным x и y .

$$y = 10^{3,399} x^{-0,892}$$

После вычисления получим уравнение степенной модели регрессии:

$$\hat{y} = 2506,686 x^{-0,892}$$

В отличие от линейной регрессии, в нелинейных моделях вместо коэффициента корреляции определяется индекс корреляции:

$$\rho_{yx} = \sqrt{1 - \frac{\sum (y - \hat{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} \quad [4,32]$$

$$\rho_{yx} = \sqrt{1 - \frac{\sum (y - \hat{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} = 0,914$$

Поскольку индекс коэффициента корреляции равен 0,914, значит, связь между показателем y и фактором x можно считать достаточно сильной.

Для нелинейной регрессии вместо r_{xy}^2 используется R^2

$F_{табл}$ – максимально возможное значение критерия под влиянием случайных факторов при степенях свободы $k_1 = m$, $k_2 = n - m - 1$

(для линейной регрессии $m=1$) и уровне значимости α .

Уровень значимости α – вероятность отвергнуть правильную гипотезу при условии, что она верна. Обычно величина α принимается равной 0,05 или 0,01.

Если $F_{табл} < F_{факт}$, то H_0 – гипотеза о случайной природе оцениваемых характеристик отклоняется и признается их статистическая значимость и надежность. Если $F_{табл} > F_{факт}$, то гипотеза H_0 не отклоняется и признается статистическая незначимость, ненадежность уравнения регрессии.

Для оценки статистической значимости коэффициентов линейной регрессии и линейного коэффициента парной корреляции r_{xy} применяется t-критерий Стьюдента и рассчитываются доверительные интервалы каждого из показателей [2, с.6].

Для анализа вариации фактора и вариации результата необходимо вычислять коэффициент детерминации:

$$R^2 = \rho_{yx}^2 = 0,914^2 = 0,836$$

Из вычисленных результатов выходит, что вариация результата Y (объем выпуска продукции) на 83,6% объясняется вариацией фактора X (объемом капиталовложений).

Оценка значимости всего уравнения регрессии, в целом, осуществляется с помощью F-критерия Фишера.

F-критерий Фишера заключается в проверке гипотезы H_0 о статистической незначимости уравнения регрессии. Для этого выполняется сравнение фактического $F_{факт}$ и критического (табличного) $F_{табл}$ значений F-критерия Фишера.

$F_{факт}$ определяется из соотношения значений факторной и остаточной дисперсий, рассчитанных на одну степень свободы:

$$F_{\text{факт}} = \frac{\sum \frac{(\hat{y} - \bar{y})^2}{m}}{\sum \frac{(\hat{y} - y)^2}{n - m - 1}} = \frac{r_{xy}^2}{1 - r_{xy}^2} \cdot \frac{n - m - 1}{n}$$

где n – число единиц совокупности; m – число параметров при переменных [5, с.41].

Для линейной регрессии $m = 1$.

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot (n - 2) = \frac{0,836}{1 - 0,836} \cdot 5 = 25,5$$

для $\alpha = 0,05$; $k_1 = m = 1$, $k_2 = n - m - 1 = 5$ $F_{\text{табл}} = 6,61$, $F > F_{\text{табл}}$

$25,5 > 6,61$

Исходя из этого, можно сделать вывод, что уравнение регрессии статистически значимое.

Долю дисперсии, объясняемую регрессией, в общей дисперсии результативного признака y – характеризует коэффициент детерминации r_{xy}^2 (для линейной регрессии) или индекс детерминации $R^2 = \rho_{yx}^2$ (для нелинейной регрессии).

Коэффициент детерминации – квадрат коэффициента или индекса корреляции.

Для оценки качества построенной модели регрессии можно использовать показатель (коэффициент, индекс) детерминации R^2 либо среднюю ошибку аппроксимации.

Чем выше показатель детерминации или чем ниже средняя ошибка аппроксимации, тем лучше модель описывает исходные данные.

Средняя ошибка аппроксимации – среднее относительное отклонение расчетных значений от фактических

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{y - \hat{y}}{y} \right| \cdot 100 \%$$

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{y - \hat{y}}{y} \right| \cdot 100 \% = \frac{1}{7} \cdot 42,32 \cdot 100 \% = 6,04$$

Построенное уравнение регрессии считается удовлетворительным, если значение A не превышает 10–12%.

Выводы:

- выявлено, что методика обучения математическому моделированию в эконометрике студентов экономических направлений вуза способствует формированию и развитию математических компетенций будущих специалистов;

- предлагаемая методика способствует повышению уровня учебной и профессиональной мотивации студентов у студентов повышается успеваемость;

- применение данной методики даёт студентам возможность самостоятельного проведения исследования процессов;

- разработанная методика способствует совершенствованию профессиональной подготовки, а также организации на занятиях условия для инновационной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Доугерти Кристофер. Введение в эконометрику / Д. Кристофер. Перевод с английского. – Москва: Экономический факультет МГУ, 2001.
2. Методы эконометрики: Учебник/ С.А. Айвазян. -М.: Магистр: ИНФРА-М., 2010. – 512 с.
3. Шанченко Н.И. Эконометрика: лабораторный практикум/ Н.И. Шанченко. -Ульяновск: УлГТУ, 2004. – 79 с.
4. Эконометрика. Сост. Леванова Л.Н. – Саратов, 2003.

5. Эконометрика: Методические рекомендации по выполнению домашней контрольной работы / И.Ю. Коробейникова. - Челябинск: ЧОУ ВПО «Южно-Уральский институт управления и экономики», 2008.- 40 с.

МЕТОДИ БА НАМУДИ ХАТТӢ ОВАРДАНИ МОДЕЛИ ДАРАЧАГИИ РЕГРЕССИЯИ ҶУФТ

Дар мақолаи мазкур методикаи омӯзиши истифодаи моделҳои эконометриқӣ дар таҳлил ва пешгӯикунии равандҳои иқтисодӣ барои донишҷӯёни тахассуси иқтисодӣ дошта оварда шудааст. Қисми таркибии эконометрика ба омӯзиши масъалаи асосии табиатшиносӣ равона гардидааст. Объекти марказии математикӣ дар раванди тадқиқотҳои омӯри функсияи $f(x)$ мебошад, ки функсияи регрессионӣ ном дорад. Зинаи нисбатан муҳими таҳлили регрессионӣ интихоби модел мебошад. Қисми муҳимми мақоларо интихоб намудани функсия барои тадқиқот ташкил медиҳад. Дар мақола диққати махсус ба табдили муодилаҳои ғайрихаттӣ ба намуди хаттӣ дода шудааст. Диққати асосӣ ба муодилаи дараҷагӣ ҷалб гардидааст. Дар мақола методикаи истифодабарии ин модел дар таҳлили равандҳо ба тариқи мисоли мушаххас нишон дода шудааст. Инчунин, ҳар як зинаи таҳлил дақиқ дида баромада шуда, шарҳи иқтисодии модел ошкор гардидааст. Параметрҳои муодила муайян гардида, ҳатогиҳои омӯрии онҳо ҳисоб карда шудаанд. Алоқаи байни омил ва нишондиҳандаи натиҷавӣ тавассути коэффитсиенти коррелятсия ошкор карда шудааст. Модел бо ёрии индекси коррелятсия, коэффитсиенти детерминатсия баҳо дода шудааст. Ҳатогиҳои миёнаи нисбӣ ва F – меъёри Фишер муайян карда шуда, бо қимати ҷадвалӣ муқоиса гардидаанд. Ҳатогии миёнаи нишондиҳандаи натиҷавӣ ҳисоб карда шуда, фосилаи бовариноки он муайян шудааст. Баргашт ба муодилаи аввала ва шарҳи иқтисодии он оварда шудааст.

Калидвожаҳо: усул, модел, табдилдиҳии алгебравӣ, равандҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ, усули баҳодихӣ, коррелятсия, коэффитсиенти детерминатсия, фосилаи боваринок, сифати модел, ҳатогийи стандарти, усули таҳлил.

МЕТОДЫ ПРИВЕДЕНИЯ СТЕПЕННОЙ МОДЕЛИ ПАРНОЙ РЕГРЕССИИ К ЛИНЕЙНОМУ ВИДУ

В данной статье показана методика обучения студентов экономического профиля применению эконометрических моделей для анализа и прогнозирования процессов. Составная часть эконометрики нацелена на решение основной проблемы естествознания. Центральным математическим объектом в процессе статистического исследования зависимостей является функция $f(x)$, называемая регрессионной функцией. Наиболее важным этапом регрессионной модели является выбор модели. Важная часть статьи уделяется методике выбора функции. Особенно рассматривается преобразование нелинейных моделей к линейному виду. Акцент делается на степенной модели, поскольку данная модель более удобна при исследовании. Рассмотрено преобразование степенной модели к линейному виду. Показана методика преобразования. В работе подробно показана методика применения данной модели к исследованию. Детали рассматриваются на конкретном примере. Подробно рассматривается каждый пункт данного анализа. Определены параметры и вычислены их статистические ошибки. Выявлена связь между фактором и результативным признаком с помощью коэффициента корреляции. Модель оценена индексом корреляции, коэффициентом детерминации. Определены средние относительные ошибки и F -критерий Фишера. Приведено сравнение с табличными значениями. Определена средняя относительная ошибка результативного признака. Доверительный интервал зависимой переменной. Показан переход к первоначальной функции. Выявлен экономический смысл математической модели.

Ключевые слова: метод, модель, алгебраическое преобразование, социально-экономические процессы, методика оценки, корреляция, коэффициент детерминации, доверительный интервал, качества модели, стандартная ошибка, метод анализа.

THE ADDUCTION METHODS OF POWER -LAW MODEL STEAMY REGRESS TO LINEAR

This article shows the methodology of training students in economics using econometric models for the analysis and forecasting of processes. An integral part of econometrics is aimed at solving the fundamental problem of natural science. The central mathematical object in the process of statistical study of dependencies is the function $f(x)$, called the regression function. The most important stages of a regression model are model selection. An important part of the article is allocated to the method of choosing a function. Particularly considered is the conversion of non-linear models to linear form. The emphasis is on the power-law model, since this model is more convenient for research. The transformation of the power model to a linear form is considered. The conversion technique is shown. The work shows in detail the methodology for applying this model to the study. Details are considered on a concrete example. Each item of this analysis is considered in detail. Determining the parameters and calculated their statistical errors. The relationship between the factor and the effective attribute using the correlation coefficient is revealed. The model is estimated by the correlation index, the coefficient of determination. The mean relative errors and the Fisher F -test are determined. Comparison with table values is given. The average relative error of the effective sign is determined. Confidence interval of the dependent variable. The transition to the original function is shown. The economic meanings of the mathematical model are revealed.

Key words: method, model, algebraic transformation, socio - economic processes, estimation technique, correlation, determination coefficient, confidence interval, model quality, standard error, analysis method.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нугмонов Мансур* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **938-64-76-29**.
E-mail: nugmonov@mail.ru

Саъдонов Алидод – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи моделикунони математикӣ ва иттилоотӣ. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/1. Телефон: **900-23-44-70**

Фезалиев Абдурахим - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи моделикунони математикӣ ва иттилоотӣ. **Суроға:** 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/1. Телефон: **934-61-37-43**

Мирзоҳасанов Мирзоҳасан – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.С. Осимӣ, муаллими калони кафедраи информатика ва техникаи ҳисоббарор. **Суроға:** 7340042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи академикҳо Раджабовҳо, 10А. Телефон: **935-28-25-77**

Сведения об авторах: Нугмонов Мансур – Таджикский государственный педагогический университет имени С. Аини, член- корр. АОТ, доктор педагогических наук, профессор. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: **938-64-76-29**. E-mail: **nugmonov@mail.ru**

Саъдонов Алидод – Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры математического и информационного моделирования. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/1. Телефон: **900-23-44-70**

Фезалиев Абдурахим - Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры математического и информационного моделирования **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе улица Нахимова 64/1. Телефон: **934-61-37-43**

Мирзоҳасанов Мирзоҳасан – Таджикский технический университет им. М.С. Осими, старший преподаватель кафедры информатики и вычислительной техники. **Адрес:** 7340042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица академиков Раджабовых, 10А. Тел: **935-28-25-77**

Information about the authors: Nugmonov Mansur – Tajik state pedagogical university named after S. Aini. member-corr. AET, doctor of pedagogical sciences, professor. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki 121. Phone: **938-64-76-29**. E-mail: **nugmonov@mail.ru**

Sadonov Alidod – Tajik state University of finance and economics, senior lecturer of mathematical and Information investigation department. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe Nakhimov str. 64/1. Phone: **900-23-44-70**

Fezaliev Abdurahim - Tajik state University of finance and economics, senior lecturer of mathematical and Information investigation department. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe Nakhimov str. 64/1. Phone: **934-61-37-43**

Mirzohasanov Mirzohasan – Tajik technical university named after M.S. Osimi, senior lecturer of Informatics and compute technics department. **Address:** 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe 10A, acad. Rajabovs ave. Phone: **935-28-25-77**

УДК 372.851, 378.147

АСОСҶОИ МЕТОДИИ ТАЪЛИМИ БАЪЗЕ АЗ ФУНКСИЯҶОИ МАТЕМАТИКИЮ ОМОРИИ ҶАДВАЛҶОИ ЭЛЕКТРОНӢ ВА АРЗӢБИИ ОБЪЕКТИВОНАИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ОИД БА ИН ФУНКСИЯҶО

Назаров А.П.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Омӯзиши ҷадвалҳои электронӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва дар амал татбиқ намудани донишҳои ба он вобаста буда, нақши бениҳоят муҳимро мебозанд. Ҷадвалҳои электронӣ ҳам дар шакли барномаҳои алоҳида ва ҳам дар таркиби бастаҳои офисӣ сохта шудаанд. Номгӯии бастаҳои офисӣ зиёд буда, айни замон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бастаи офисии Microsoft office таълим дода мешаванд [2, саҳ. 117]. Бастаи офисии OpenOffice.org низ яке аз беҳтарин бастаҳои офисӣ буда, аз рӯйи имконияташон аз бастаи офисии Microsoft office ҳеҷ мондани надорад. Номгӯии функсияҳои математику омории ҷадвалҳои электронии харду бастаи офисии номбаршуда ва тарзи корашон якхела мебошанд [2, саҳ. 231], [10, саҳ. 116]. Бинобар ин, дар мақолаи мазкур баъзе аз функсияҳои математику омории барномаи ҷадвали электронии Excel (минбаъд ҶЭ Excel), методи таълими онҳо ва арзёбии объективонаи дониши хонандагон оид ба ин функсияҳо мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд.

Номгӯйи функсияҳои дар ҶЭ Excel истифодашаванда бениҳоят зиёд буда, гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Гурӯҳбандӣ намудани функсияҳо кори истифодабарандагонро хело сабук мегардонад. Функсияҳои математикӣ ва оморӣ яке аз ду гурӯҳи ин функсияҳо ба ҳисоб мераванд. Дар чараёни таълими функсияҳои математикии ҶЭ Excel дар доираи фанни технологияи иттилоотӣ (информатика) бояд донишҳои азхудкардаи хонандагонро аз дарсҳои математика ба инобат гирифт. Пайдарҳамии функсияҳои омӯхташавандаро ба инобат гирифта, робитаҳои байнифаннӣро ташкил карда, методологияро коркард намудан зарур аст, ки хонандагон ҳангоми омӯзиши функсияҳои математику оморӣ ҶЭ Excel ба душвориҳо дучор нагарданд. Ин ҷо як мушкилӣ ҳаст ва онро бояд бартараф кард. Функсияҳои асосии дар курси математика омӯхташаванда ва бештари онҳо, аз қабилӣ функсияҳои тригонометрӣ, логарифмӣ, нишондиҳандагӣ ва амсоли инҳо дар курси алгебраи синфи 10 таълим дода мешаванд, вале ҶЭ Excel ва функсияҳои дар он буда, дар доираи фанни технологияи иттилоотӣ синфи 7-ум таълим дода мешаванд. Ин худ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки методология ва пайдарҳамии омӯзиши функсияҳои математику оморӣ ҶЭ Excel –ро бояд коркард намуд. Хонандагон дар чараёни таълими фанни математика дар синфҳои 5 ва 6 мафҳумҳои бақия аз тақсим, қисми бутуни тақсим, қимати мутлақ, яқлуктунӣ, миёнаи арифметикӣ ва амсоли инҳоро меомӯзанд. Баъдан мафҳумҳои ададҳои сода, ба зарбкунандаҳои сода ҷудо кардан, калонтарин тақсимкунандаи умумӣ ва хурдтарин қаратии умумиро омӯхта, соҳиби донишҳои муайян мегарданд, вале таълими мафҳумҳои номбаршуда дар ин синфҳо на ҳамчун функсия, балки ҳамчун амалҳои математикӣ омӯзонидани мешаванд. Бинобар ин, зимни таълими функсияҳои ҶЭ Excel дар доираи фанни технологияи иттилоотӣ, бояд функсияҳои ба ин амалҳо вобастабударо ба хонандагон омӯзонд. Функсияҳои ABS, ОСТАТ, ЦЕЛОЕ, ЧАСТНОЕ, ОТБР, НОД, НОК ва амсоли инҳо будаи ҶЭ Excel ин амалҳоро иваз мекунад ва омӯзонидани онҳоро дар зинаи аввал ба хонандагон мувофиқи мақсад меҳисобем. Инчунин, дар ин зина омӯзонидани функсияҳои КОРЕНЬ, СУММ ва ПРОИЗВЕД мувофиқи мақсад аст, зеро функсияи решаи квадратино дар курси алгебра дар ин зина меомӯзанд.

Дар дарсҳои назариявӣ омӯзгори фаннӣ функсияҳои номбаршударо омӯзонидани тарзи кори онҳо ва аргументҳои онҳоро ба хонандагон мефаҳмонад. Ин функсияҳо кадом натиҷаро бармегардонанд, бояд дуруст таълим дода шавад. Дар доираи омӯзиши функсияҳо мисолу масъалаҳои гуногунро дар дарсҳои назариявӣ, амалӣ ва лаборатории технологияи иттилоотӣ бо хонандагон ҳал кардан зарур аст. Минбаъд хонандагон мустақилона ин функсияҳоро бояд дар амал татбиқ карда тавонанд. То кадом дараҷа хонандагон функсияҳои номбаршударо аз худ кардаанд, омӯзгори фаннӣ бо роҳи гузаронидани кори санҷишӣ муайян карда метавонад.

Масъалаи зеринро мавриди омӯзиш қарор медиҳем: “Қимати катакҳои $U1$ ва $U2$ -и варақи ҷадвали Excel мувофиқан ба vvv ва www баробаранд. Дар катаки $U3$ формулаи $=ABS(U2-U1)+qqq$ ва дар катаки $U4$ формулаи $=ОСТАТ(U1;U3)$ дохил карда шудаанд. Қимати катаки $U4$ –ро маълум кунед”.

Шарҳи ҳалли масъала: бар ивази тағйирёбандаҳои vvv , www ва qqq ададҳои гуногун гузошта мешаванд. Хонандагон бояд бо функсияҳои ABS ва ОСТАТ шинос бошанд, ки мувофиқан қимати мутлақ ва бақия аз тақсимо бармегардонанд. Қоидаи дигар, донишҷӯи вобастагии формулаи дар катаки ҷадвал дохил кардашуда аз дигар катакҳо ва ё қиматҳо мебошад. Барои ёфтани қимати катаки $U4$ дар навбати аввал қимати катаки $U3$ –

ро ёфтан зарур аст, зеро формулаи дар катаки $U4$ дохилкардашуда аз қимати катаки $U3$ вобаста аст.

Бо мақсади таъмини объективият зимни арзёбии дониши хонандагон ба ҳалли масъалаи гузошташуда, омӯзгори фаннӣ бояд ба ҳар як хонанда дар шакли инфиродӣ масъаларо пешниҳод кунад, яъне бояд қиматҳои гуногуни тағйирёбандаҳои vvv , www ва qqq –ро пешниҳод кунад. Ин, аз як тараф, кори заҳматталаб буда, инчунин вақти зиёдеро талаб мекунад, аз ҷумла ҳангоми тайёр намудани мадракҳои қоғазӣ ё электронӣ. Аз тарафи дигар, тафтиши корҳои аз тарафи ҳар як хонанда иҷро кардашуда, низ кори заҳматталаб аст, яъне мушкилиҳои зиёдеро ба миён меорад. Барои ҳалли ин мушкилӣ ба омӯзгори фанни информатика ёрии компютерӣ зарур аст. Ёрии компютерӣ, дар навбати худ, бо истифода аз барномаҳои компютерӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин мақола бо истифода аз функсияҳои коркарди ченакҳои вақт ва тригонометрӣ ва бо истифода аз забони барномасозии насли нави C++ Builder, ки ба бастаи забонҳои барномасозии RAD Studio 10.2 дохил аст, барномаи компютериро дар речаи визуалӣ месозем. Тарзи сохтани ин барномаҳоро мо пештар дар корҳои худ омӯхта будем [3, с.6]. Мақолаи мазкур бошад, давоми мантиқии он корҳост.

Сатрҳои зеринро ба матни барнома дохил мекунем.

Word ruz,moh,sol,st,daq,son,mson; DecodeDate(Date(),ruz,moh,sol);

DecodeTime(Time(),st,daq,son,mson); long int ms=GetTickCount();

Дар доираи салоҳиятҳои мавзӯии фан оид ба ҷадвалҳои электронӣ қимати тағйирёбандаҳои vvv , www ва qqq ададҳои ҳақиқии дилхоҳ шуда метавонанд, вале бо сабаби он ки дар ин масъала функсияи бақия аз тақсими ОСТАТ истифода шудааст, пас онҳоро ададҳои натуралӣ интихоб мекунем. Барои муайян намудани қимати тағйирёбандаи vvv ба матни барнома сатрҳои зеринро илова мекунем:

double vvv;

vvv = 1739 * abs(cos(float(daq+st+mson)) + cos(float(son+ruz+mson)) - cos(float(ms)) - sin(float(mson)) + cos(float(moh+son))) + 307;

while (vvv>2958) vvv=vvv/2.3; vvv=int(vvv);

Ба ҳамин монанд қимати тағйирёбандаҳои www ва qqq –ро муайян мекунем.

Як лоиҳаи навро барои барнома дар забони барномасозии C++ Builder сохта, дар он шартӣ масъалаи мазкурро инъикос мекунем. Ба шакли муколамагии ин лоиҳа як тугмаи амрӣро илова карда, дар протсекураи он сатрҳои барномаи сархати болоро якҷоя бо матни барномаҳои муайянқунии қимати тағйирёбандаҳои www ва qqq дохил мекунем. Ба ин тугмаи амрӣ номи матнии “Супориш”-ро мегузорем. Бо паҳши ин тугма шартӣ масъаларо дар шакли муколамагӣ инъикос мегардад (Расми 1). Акнун хонанда шартӣ масъаларо ба дафтараи менависад ва онро ҳал мекунад. Пас аз ҳал кардани ҷавоби ёфташро ба ҷузъи идорақунии майдони матнӣ, ки рости нишонаи “Ҷавоб:” истодааст (Расми 1), дастӣ дохил мекунад. Тавре дар корҳои пештараамон [3, с.6] қайд карда будем, бо паҳши тугмаи амрӣ “Супориш” ба ҳар як хонанда додаҳои дохилшаванда дар шакли инфиродӣ пешниҳод карда мешаванд. Ин объективияти арзёбии дониш ва салоҳиятҳоро таъмин намуда, сатҳу сифати таълими фанни информатикаро баланд мебардорад.

Супориш

1. Қимати катакҳои U1 ва U2–и варақи ҷадвали Excel мувофиқан ба 2123 ва 1300 баробаранд. Дар катаки U3 формулаи =ABS(U2-U1)+27 ва дар катаки U4 формулаи =ОСТАТ(U1;U3) дохил карда шудаанд. Қимати катаки U4–ро маълум кунед.

Ҷавоб:

Расми 1

Қадами дуюм тариқи худкор тафтиш намудани ҷавоби дохилкардаи хонанда мебошад, ки барои ин боз як тугмаи амри дигар зарур аст ва онро мо дар корҳои пештараамон омӯхта будем [3, с.6]. Хонандагон дар ҷараёни ҳалли масъала дар дарси санҷишӣ метавонанд аз барномаи ҶЭ Excel ё дигар барнома истифода баранд. Тарзи дуруст истифодабарии барнома ва дуруст дохил намудани додаҳо ё формулаҳо дар катакҳои ҷадвал аз маҳорату малака ва донишҳои назариявии хонандагон вобаста аст. Дар ҳолати нодуруст дохил намудани ақаллан яке аз додаҳо ё формулаҳо ҷавоби ғалат ҳосил мекунанд. Ин ҷо вобастагии байниҳамдигарии назария ва амалия ба вуҷуд омада, ба саволи “Хонанда чиро медонад ва чӣ кор карда метавонад?” ҷавоб дода метавонем.

Ба хонандагон омӯзонидани функцияҳои НОД, НОК ва ЦЕЛОЕ дар ҷараёни таълими фанни информатика мувофиқи мақсад аст. Хонандагон донишҳои дар курси математика гирифташонро такрор ва мустаҳкам менамоянд. Қоидаҳои илми психология дар самти такрор ва дар хотир нигоҳдорӣ амалӣ мегарданд. Функцияҳои НОД ва НОК мувофиқан калонтарин тақсимкунандаи умумӣ ва хурдтарин қаратии умумӣ аз ду ва зиёда адади натуралиро бармегардонанд. Функцияи ЦЕЛОЕ бошад, адади бутуни калонтарин, ки аз ҳуди адад хурд ё ба он баробар аст, бармегардонад ва баъзе хусусиятҳоро дорост. Ин хусусиятҳоро омӯзгори фаннӣ ба хонандагон меомӯзонад ва бо мисолҳо мефаҳмонад. Масалан, ЦЕЛОЕ(2,9)=2; ЦЕЛОЕ(2,4)=2; ЦЕЛОЕ(-2,9)=-3; ЦЕЛОЕ(-2,4)=-3; ЦЕЛОЕ(2,5)=2; ЦЕЛОЕ(-2,5)=-3; ЦЕЛОЕ(7)=7; ЦЕЛОЕ(-5)=-5. Бо ин мақсад ба хонандагон барои ҳал чунин масъаларо пешниҳод намудан мумкин аст: “Қимати катакҳои G1 ва H1-и варақи ҷадвали Excel мувофиқан vvv ва www мебошанд. Дар катаки G2 формулаи =НОД(G1;H1)+НОК(H1;G1)-ЦЕЛОЕ(G1/qqq) дохил карда шудааст. Қимати катаки G2-ро ёбед”. Барои муайян намудани қимати тағйирёбандаи vvv ба матни процедураи тугмаи амри “Супориш” сатрҳои зеринро илова мекунем:

```
vvv=1396*abs(cos(float(vvv))+sin(float(www))-sin(float(ms)))+371;  
while(vvv>100) vvv=vvv/1.87; vvv=int(vvv);
```

Қиматҳои vvv ва www, ки дар тарафи рости сатри якум истодаанд, аз масъалаи якум гирифта мешаванд. Барои муайян намудани қимати тағйирёбандаҳои www ва qqq –и масъалаи дуюм ба матни процедураи тугмаи амри “Супориш” сатрҳои зеринро илова мекунем:

```
www=vvv; while(www>17) www=www/2.22; www=int(www)*vvv;  
vvv=www/vvv; qqq=qqq*(ms+cos(float(qqq))-sin(float(qqq)))+123;  
while(qqq>73) qqq=qqq/2.39; qqq=int(qqq)*vvv;  
while(qqq>9) qqq=qqq/1.82; qqq=int(qqq);
```

Акнун бо паҳши тугмаи амри “Супориш” дар шакли муколамагӣ шарти масъалаи дуюм низ инъикос мегардад, ки намунааш дар Расми 2 оварда шудааст.

2. Қимати катакҳои G1 ва H1–и варақи ҷадвали Excel мувофиқан 1264 ва 560 мебошанд. Дар катаки G2 формулаи $=НОД(G1;H1)+НОК(H1;G1)-ЦЕЛОЕ(G1/8)$ дохил карда шудааст. Қимати катаки G2–ро ёбед. **Ҷавоб:**

Расми 2

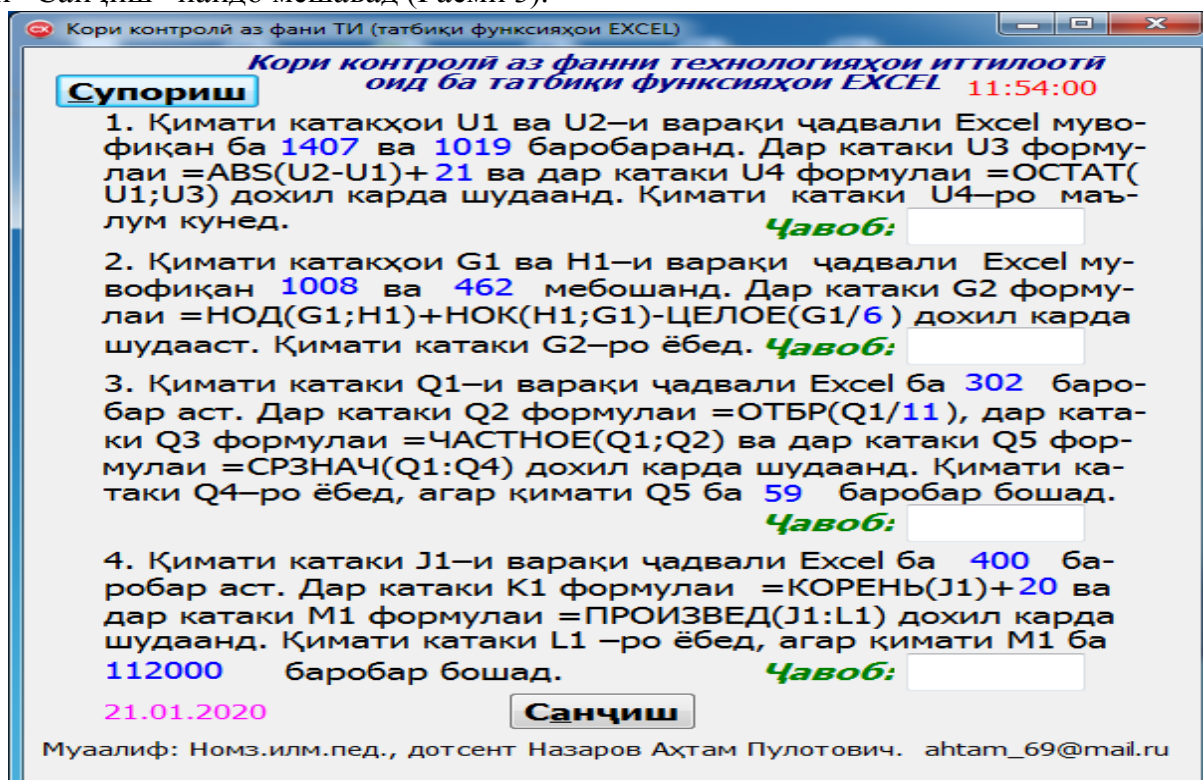
Бо истифода аз ҳамин метод боз ду масъалаи дигарро ба лоиҳаи барномаи сохтаамон дохил мекунем. Намунаи ду масъалаи охири онҳо буда метавонанд:

“3. Қимати катаки Q1-и варақи ҷадвали Excel ба ... баробар аст. Дар катаки Q2 формулаи $=ОТБР(Q1/...)$, дар катаки Q3 формулаи $=ЧАСТНОЕ(Q1;Q2)$ ва дар катаки Q5 формулаи $=СРЗНАЧ(Q1:Q4)$ дохил карда шудаанд. Қимати катаки Q4-ро ёбед, агар қимати катаки Q5 ба ... баробар бошад”;

“4. Қимати катаки J1-и варақи ҷадвали Excel ба ... баробар аст. Дар катаки K1 формулаи $=КОРЕНЬ(J1)+22$ ва дар катаки M1 формулаи $=ПРОИЗВЕД(J1:L1)$ дохил карда шудаанд. Қимати катаки L1-ро ёбед, агар қимати катаки M1 ба ... баробар бошад.”.

Варианти кори санҷишӣ пурра гардид ва онро барои арзёбии дониши хонандагон ва салоҳиятҳои мавзӯии фаннӣ доир ба баъзе функсияҳои барномаи ҶЭ Excel истифода бурдан мумкин аст.

Ба лоиҳаи барнома тугмаи амриро бо номи матнии “Санҷиш” илова карда, дар протокурааш матни барномаи тафтишкунӣ дурустӣ ҷавобҳои дохилкардаи хонандаро ҷойгир мекунем [3, с.6]. Лоиҳаи барномаи сохташударо компилятсия намуда, ба файли барномавӣ табдил медиҳем. Дар натиҷа як файли барномавӣ ҳаҷмаш хурдро ҳосил мекунем ва барои ҷорикунӣ паҳн мекунем. Пас аз ба кор омода намудани барномаи сохташуда дар экран шакли муколамагии барнома кушода мешавад. Бо паҳши тугмаи “Супориш” шартӣ масъалаҳои варианти кори санҷишӣ пурра инъикос гардида, тугмаи амри “Санҷиш” пайдо мешавад (Расми 3).

Расми 3

Истифодабарии методи эҷодгардида ва барномаи сохташуда дар ҷараёни таълими фанни информатика ба омӯзгори фаннӣ сабуқиҳои зиёдеро фароҳам меорад, арзёбии объективонаи дониш ва салоҳиятҳои мавзӯиро таъмин менамояд. Фаъолгардонии фаъолияти мустақилонаи хонандагон амалӣ гардида, сатҳ ва сифати донишашон оид ба функсияҳои омӯхташудаи барномаи ҶЭ Excel баланд мегарданд.

АДАБИЁТ

1. Нугмонов М. Теоретико-методологические основы методики обучения математике как науке / М.Нугмонов. - Душанбе, 2011. - 290 с.
2. Назаров А.П. Методика таълими информатика (китоби дарсӣ) / А.П.Назаров. - Душанбе, 2019. – 462 с.
3. Назаров А.П. Технологияи компютери гузаронидани кори хаттӣ оид ба ҳалли системаи муодилаҳои хаттӣ дуномаълума / А.П. Назаров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2018. -№ 1/4 (57). -С. 133 – 138.
4. Назаров А.П. Арзёбии салоҳиятҳо ва таъмини объективияти санҷиши дониши хонандагон зимни гузаронидани кори хаттӣ оид ба ҳалли муодилаҳои квадратӣ / А.П. Назаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). -2019. -№6.-С. 181 – 188.
5. Назаров А.П. Технологияи таъмини объективияти санҷиши дониши хонандагон оиди ҳосила бо истифода аз технологияи компютери ҳозиразамон / А.П. Назаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, баҳши илмҳои табиӣ -2017. -№1/5. -С. 103-108.
6. Назаров А.П. Нақши технологияи иттилоотӣ дар татбиқи муносибати босалоҳият дар раванди омӯзиши математика дар синфҳои ибтидоӣ / А.П.Назаров, Ҷ.Х. Раҷабов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. -2019. -№1 (25). -С. 99 – 102.
7. Абдукаримов М.Ф. Развитие творческой активности студентов вузов Республики Таджикистан при проведении лабораторных работ по предмету численных методов / М.Ф. Абдукаримов, Р.Т. Баротов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. -2016. -№ 1-4 (216). -С. 26-35.
8. Шарифов Ҷ. Асосҳои дидактикии ташаккули малакаҳои кори мустақилонаи донишҷӯён дар ҷараёни таълим / Ҷ. Шарифов. - Қурғон-теппа, 2014. - 245 с.
9. Родионов М.А. Пути и средства организации текущего самоконтроля младших школьников в процессе обучения математике / М.А. Родионов, Э.Х. Акчурина // Вестник Поморского университета. Серия Гуманит. и соц. Науки. -2008. -№3. -С. 95.
10. Комилов Ф. С. Технологияи иттилоотӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 7 / Ф. С. Комилов, Д. С. Шарапов, З. Ф. Раҳмонов. – Душанбе, 2014. – 200 с.

АСОСҲОИ МЕТОДИИ ТАЪЛИМИ БАЪЗЕ АЗ ФУНКСИЯҲОИ МАТЕМАТИКИЮ ОМОРИИ ҶАДВАЛҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ВА АРЗӢБИИ ОБЪЕКТИВОНАИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ОИД БА ИН ФУНКСИЯҲО

Мақолаи мазкур ба методи таълими баъзе аз функсияҳои математикӣ ва омории ҷадвалҳои электронӣ бахшида шудааст. Методологияе коркард шудааст, ки бо татбиқи он пайдарҳамии таълими ин функсияҳо амалӣ карда мешавад. Бо мақсади таъмини объективияти санҷиши дониш ва сабукгардонии меҳнати омӯзгори фанни информатика барномаи компютерӣ дар забони барномасозии C++ Builder (баъсаи таъминоти барномавии RAD Studio) сохта шудааст. Истифодабарии методи эҷодгардида ва барномаи сохташуда дар ҷараёни таълими фанни информатика ба омӯзгори фаннӣ сабуқиҳои зиёдеро фароҳам меорад, арзёбии объективонаи дониш ва салоҳиятҳои мавзӯиро таъмин менамояд. Фаъолгардонии фаъолияти мустақилонаи хонандагон амалӣ гардида, сатҳ ва сифати донишашон оид ба функсияҳои омӯхташудаи ҷадвалҳои электронӣ баланд мегарданд. Методи эҷодгардида ва методологияи он аз методи анъанавии гузаронидани корҳои санҷишӣ, яъне навиштани ду вариант дар тахтаи синфӣ, ба кулӣ фарқ мекунад, зеро ба ҳар як хонанда супоришҳо дар шакли фардӣ пешниҳод карда мешаванд. Аз методи санҷиши тестӣ низ фарқ мекунад, зеро барномаи сохташуда аз ягон пойгоҳи додаҳо вобаста нест. Инчунин, супориши вариантҳо ва ҷавобҳои онҳо пешакӣ маълум нест ва пешакӣ дастраси ягон нафар хонанда ва шахси дигар намегардад. Ҳар хонанда, пас аз иҷрои супориш, баҳои худро зуд мефаҳмад. Дар ҳолати ба ҳатогиҳо роҳ додан ва баҳои паст гирифтани, агар вақт бошад, пас хонанда онҳоро ислоҳ карда, ҷавоби дуруст дохил карда, аз нав санҷида метавонад. Хонандагони лаёқатманду соҳибистеъдод бошанд, дар

давоми дарси кори санчишӣ зиёда аз як вариантро иҷро карда метавонанд. Методи эҷодгардида ва барномаи сохташуда ба ҳама хонандагон супоришҳои сатҳашон якхеларо пешниҳод менамояд.

Калидвожаҳо: метод, функсия, чадвали электронӣ, информатика, объективият, арзёбӣ, кори санчишӣ, дониш, барномасозӣ.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ НЕКОТОРЫМ МАТЕМАТИЧЕСКИМ И СТАТИСТИЧЕСКИМ ФУНКЦИЯМ ЭЛЕКТРОННЫХ ТАБЛИЦ И ОБЪЕКТИВНАЯ ПРОВЕРКА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО ЭТИМ ФУНКЦИЯМ

Настоящая статья посвящена методу обучения некоторых математических и статистических функций электронных таблиц. Разработана методология, с применением которой реализуется последовательность обучения этих функций на практике. В целях обеспечения объективной проверки знаний, упрощения работы и облегчения труда учителя информатики разработана компьютерная программа на языке программирования C++ Builder (пакета программных обеспечений RAD Studio). Используя созданный метод и созданную программу, в процессе обучения предмета информатики достигается большое облегчение труда учителя информатики и обеспечивается объективный контроль знаний и предметных компетенций. Активизируется самостоятельная деятельность учащихся, повышается уровень и качество знаний учащихся по изучаемым функциям электронных таблиц. Разработанный метод и его методология значительно отличаются от традиционного метода проведения контрольных работ, т.е. написать два варианта на классном доске, так как каждому учащемуся предлагается индивидуальный вариант. Также значительно отличаются от метода тестовой проверки, так как не зависят от каких-либо баз данных. Нет возможности заранее доставлять учащимся или другим лицам вариант заданий и их ответов. Учащиеся, после решения задач, сразу узнают свою оценку. В случае, если допустили ошибки и получали низкую оценку и если ещё есть время, то имеют возможность решать заново и ввести правильный ответ, затем повторно проверить. Учащиеся с высоким уровнем знания решают более одного варианта. Разработанный метод и программа представляет всем учащимся задания с одинаковым уровнем трудности.

Ключевые слова: метод, функция, электронная таблица, информатика, объективность, проверка, проверочная работа, знания, программирование.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING SOME MATHEMATICAL AND STATISTICAL FUNCTIONS OF SPREADSHEETS AND OBJECTIVE TESTING OF STUDENTS' KNOWLEDGE OF THESE FUNCTIONS

This article is devoted to the method of teaching some mathematical and statistical functions of spreadsheets. A methodology has been developed with the use of which a sequence of training these functions is implemented in practice. In order to provide an objective test of knowledge, simplify the work and facilitate the work of an informatics teacher, a computer program has been developed in the programming language C ++ Builder (RAD Studio software package). The programming language C ++ Builder is one of the high-level languages and also has a graphical (visual) mode. Using the created method and the created program in the process of teaching the subject of computer science, it provides great relief in the work of a computer science teacher and provides objective control of knowledge and subject competencies. The independent activity of students is activated, the level and quality of students' knowledge on the studied functions of spreadsheets is increased. The developed method and its methodology are significantly different from the traditional method of testing, i.e. write two options on the chalkboard, as each student is offered an individual option. They also differ significantly from the test verification method, since they are independent of any databases. It is not possible to pre-deliver to students or others an option for assignments and their answers. Students, after solving problems, immediately recognize their grade. If you make mistakes and get a low rating and if there is still time, then you have the opportunity to decide again and enter the correct answer, then re-check. Validation of the entered answers to the problem solving occurs automatically programmatically. During the test, the teacher is more calm. There is no need to use the red pen and spend time on manual checks. Students with a high level of knowledge solve more than one option. The developed method and program presents tasks for all students with the same level of degree.

Key words: method, function, spreadsheet, computer science, objectivity, verification, verification work, knowledge, programming.

Маълумот оиди муаллиф: *Назаров Аҳтам Пулатович* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионӣ. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: (+992) 91-962-44-44; (+992) 93-516-61-01; E-mail: ahtram_69@mail.ru

Сведения об авторе: *Назаров Ахтам Пулатович* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационных и коммуникатсионных технологий. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: (+992) 91-962-44-44; (+992) 93-516-61-01; E-mail: ahtram_69@mail.ru

Information about the author: *Nazarov Akhtam Pulatovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Information and Communication

УДК – 74. (07)

МУНОСИБАТИ САЛОҲΙΑТНОКИ ОМУЌЗОРИ САЊАТИ ТАСВИРӢ ДАР ОМУЌЗИШИ МУСАВВИРИИ ПЛЕНЭРӢ

Ғаниева М.А.

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров

Ба доираи ҳар як салоҳияте, ки барои инсон иҷрои фаъолияти муайянро фароҳам меорад, ҳамеша якҷанд навъи амал ё тарзи рафтор қарор дорад, ки ба воситаи онҳо ин фаъолият амалӣ мегардад. Ҳама гуна «қобилият низоми мураккаби тарзҳо, фаъолият ва амалиёт мебошад» (С.Л. Рубинштейн) [6]. Барои иҷрои босифати вазифаҳои таҳассусӣ ба ғайр аз салоҳияти муайян ва ҳислатҳои инсон бояд дорои маърифат, малака ва маҳорат бошад.

Тарҳрезии фаъолияти намунавии омузгори санъати тасвирӣ дар раванди таълими донишгоҳи олий донишҷӯёни факултетро ба илмомӯзӣ ҳавасманд карда, боиси ташаккули салоҳияти тасвирӣ ва педагогии онҳо мегардад. Барои пешгӯии натиҷаҳо ва қабули қарорҳои илман асоснок педагог бояд аз усулҳои таълим бархӯрдор бошад.

Усули таълим ба раванди он алоқаманд буда, омузгорон дар раванди таълим бояд салоҳияти истифодаи методикаро ба маънои асли ва мақсаднок истифода намоянд.

Донишҷӯён низ бояд аз усулҳои таълим бархӯрдор бошанд, то муҳтавои дарсро дарк намоянд.

Гарчанде мафҳуми «методи таълим» имрӯз дар адабиёти илмӣ-таълимӣ муайян гардида бошад ҳам, таърифи ягонаи он мавҷуд нест. Гуногунӣ (аксар маврид нофаҳмӣ) дар муайян намудани мафҳум бо сабабҳои ҷузъии дигар, ба мисли истифодаи синонимҳои “технологияи машғулият”, “методи таҳсил”, “шакли машғулият” душвор мегардад. Ба ғайр аз ин, дар ибораҳои методи таҳсил ва таълим низ омезиш ба назар расида, гурӯҳбандии ягона ба назар намерасад [4, с. 126].

Методҳои таълим — низоми амалҳои мураккаби омузгор мебошад, ки фаъолияти донишҷӯёро дар самти азхуднамоии моҳияти дарс барои расидан ба мақсади таълим ташкил ва вобаста менамояд. Ҳар як метод аз амалҳои ҷудогонаи оқилона – шеваҳои методи иборат аст. Шеваҳои методи “вазифаи мустақили педагогӣ надошта, ба вазифаи методи мазкур тобеъ ҳастанд” [8, с. 297]. Методҳо ва равишҳои таълим байни ҳам алоқаи зич дошта, ҳамдигарро убури карда метавонанд. «Дар баъзе маврид метод ҳамчун роҳи мустақили ҳалли муаммои педагогӣ баромад намуда, дар мавриди дигар ҳамчун тарзи таълимӣ, ки вазифаи ҷузъӣ дорад, истифода мешавад. Масалан, суҳбат яке аз усулҳои муътақид намудан аст, шеваи мазкур дар давраҳои гуногуни усули омузиш ба кор бурда мешавад» [9, с. 273]. Таҳлили имкониятҳои ҳар як усули таълим, аз нуқтаи назари мувофиқати он бо мақсади таҳқиқ имкон медиҳад, то маҷмӯи он аз ҳама усули муассир барои ташаккули салоҳияти тасвирӣ ва педагогии донишҷӯёни факултет дар раванди таълими пленэрӣ интихоб гардад. Натиҷаи асосии раванди таълим дар факултети санъати тасвирӣ ва технология аини замон на танҳо аз худ намудани донишҳои муайян буда, ҳамчунин ба даст овардани маҷмӯи салоҳият дар соҳаи санъати тасвирӣ ба шумор

меравад. Ворид намудани салоҳияти таълимӣ ба раванди он имкон медиҳад, ки яке аз муаммои асосии таҳсилоти муосир ҳал гардад, ин ҳам бошад, дар сатҳи назариявӣ дониши зарурӣ ба даст овардан, аммо дар амал татбиқ накардани он аз ҷониби донишҷӯён мебошад.

Пеш аз баррасии муаммои таҳсил, бояд ба мафҳуми “салоҳият” эътибор дод. А.В. Хуторской ба ин мафҳум таърифи зеринро пешниҳод менамояд: “Салоҳият – омода будани муҳассилин ба истифодаи донишҳои гирифта, маҳорати таълимӣ, малака, ҳамчунин роҳҳои фаъолият дар ҳаёт, барои ҳалли масъалаҳои амалӣ ва назариявӣ” [10, с. 109]. “Салоҳият – доираи масъалаҳои, ки ин ё он шахс аз он ба ҳубӣ огоҳ аст” [7, с. 325]. Ҳамчунин, салоҳиятнокии на танҳо фаъолияти амалӣ, балки “доираи объектҳои муайян, ки ин салоҳият нисбат ба он дода шудааст” [10, с. 110]. Масалан, салоҳияти донишҷӯ ба воситаи предметҳо, ба монанди ранги равшанин, ҳамвории тасвирӣ (лавҳ ё оргалит), мӯқалам ва ғайра муқаррар карда мешавад. “Салоҳиятнокии – аз ҷониби донишҷӯ аз худ намудан, аз бар кардани соҳибхитиёри, ки муносибати шахсии донишҷӯро ба он ва предмети фаъолият дар бар мегирад” [10, с. 110].

Иҷрои ангороҳи таълимӣ дар пленэр (дар фазои кушод) аз кори устохона (дохилихуҷрагӣ) андаке тафовут дорад. Равшании зиёд, рефлексҳои зиёди гуногун, масофаи дури объекти манзара, тағйир ёфтани равшании вобаста ба обу ҳаво ва фасли сол – ҳамаи ин шароитҳои нав кори мусаввири бетачрибаро бо асл душвор мегардонад.

Ҷиҳати хуби ангораи манзараи табиат – тасвири ҳолати муайяни равшании табиат, муҳити ҳаво ва фазои калон. Рассом бо ёрии мутаносибии рангҳо бо назардошти манзараи ҳаво, ҳамчунин бо нишон додани ҳолати тобиш ва ранги равшании, мувофиқати рангҳои табиат ба ин мақсадҳо ноил мегардад. Ин ҷузъи маҳорати касбии рассоми манзараҳои табиат муҳтавои асосии дастури таълимиро фаро гирифтааст.

“Салоҳият” дар тафовут бо “салоҳиятнокии” стандарти умумитаълимӣ ба шумор меравад, ки муносибати шахсии муҳассилинро ба предмети фаъолият дар бар намегирад.

Салоҳиятро бо салоҳиятнокии таълимӣ, ки танҳо ба муҳассилин тааллуқ дорад, набояд омехта кард. Масалан, донишҷӯи факултети санъати тасвирӣ ва технология дар донишгоҳи олии салоҳияти мусаввирии пленэриро меомӯзад, аммо танҳо пас аз хатми донишгоҳ онро ба пуррагӣ истифода мекунад. Ҳангоми омӯзиш ин салоҳият таълимӣ ба шумор меравад [10]. Тавре А.А. Василева таъкид мекунад, муносибати босалоҳият дорои ду хусусияти муҳим мебошад: аввал, он имкон медиҳад, ки диққат на ба миқдори дониш, балки ба мутахассиси босалоҳияти соҳа равона карда шавад; дувум, барномаҳои таълимиро бо талаботи корфармо мувофиқ мегардонад [2]. Ҳамчунин, дар муносибати босалоҳият “баҳогузорию омӯзгор на танҳо аз рӯи иштирок, баҳоҳои ҷорӣ ва ниҳой, балки аз рӯи иштирок дар конференсҳои илмӣ, намоишномаҳои эҷодӣ, озмунҳо ва ғайра амалӣ карда мешавад” [3, с. 198].

Талабот ба натиҷаи азхудкунии барномаҳои асосии таълимии бакалавр дар факултети рассомӣ-графикӣ се гурӯҳи асосии салоҳият сурат мегирад, ки хатмкунанда бояд дорои он бошад: умумифарҳангӣ (СУ), касбӣ (СК), махсус (СМ).

Таҳқиқоти мо ба салоҳияти махсуси китобҳои таълимии соҳаи санъати тасвирӣ бахшида шудааст, ба он салоҳиятҳои зерин шомиланд:

1. Донишҳои асосии назариявии санъати тасвирӣ, ороишӣ-амалӣ ва дизайн.

2. Омода будан барои тартиб додани нақша, ташкил намудан ва амалӣ намудани раванди таълими санъати тасвирӣ, ороишӣ-амалӣ ва дизайн.

3. Маҳорати кор бо олот, методҳо, услуб ва малакаи корҳои амалӣ дар санъати тасвирӣ, ороишӣ-амалӣ (аз рӯйи намуд) дизайн ва графикаи компютерӣ.

4. Аз худ намудани малакаи тасвири воқеӣ аз рӯйи асл: натюрморт, манзара, портрет, андоми инсон (аз ҷумла аз рӯйи асли урён, андом дар дохили бино).

5. Омодагӣ барои истифодаи малакаи тасвирӣ ҳангоми офаридани асари тасвирӣ, мусаввирӣ, графика, ороишӣ-амалӣ ва дизайн, доштани малакаи эҷодӣ.

Аммо, ба андешаи мо, салоҳияти дар боло номбарнамудаи мо барои таъмини раванди дарси мусавирии пленэрии донишҷӯёни факултетҳои рассомӣ-графикӣ кофӣ нест. Бинобар ин, дар натиҷаи банизомдарории донишҳо ва малакаи амалии дар таҷрибаи пленэрӣ гирифтаи донишҷӯён, аз ҷониби мо салоҳияти махсуси мусавирии пленэрии зерин коркард гардид:

1. Дарки бошууронаи аппарати мафҳумҳо, истилоҳоти рассомӣ ва маҳорати истифодаи онҳо дар ҳамбастагӣ бо муҳтавои маводи таълимии курси мусавирии пленэрӣ: дарки махсусияти хосси рассомӣ дар шароити устохона ва пленэр; донишҳои мафҳумҳои тобиши умумӣ ва ранги умумӣ, ранги воқеӣ ва шартӣ, манзараи ҳавой ва ҳудудӣ.

2. Мусаллаҳ будан бо дониш ва малакаи зарурӣ барои мақсаднок ва бонизом тартиб додани тарҳи расми манзараи табиат; ҷамъоварии маводи омодакарда; тарҳҳо, ҳолати тобишӣ ва рангҳои мавзӯ; тарҳи умумии асар, картон.

3. Омода будан барои ҳалли масъалаҳои тасвирӣ ва нафосати асари мусавирии пленэрӣ: интихоби мақсадноки мавзӯи пленэрӣ; муайян намудани тобиш ва ранги умумии асл (манзара ё портрет) дар шароити пленэр; муайян намудани муносибати комили рангҳои байни объектҳои асосии асл (муносибати осмон, замин, об ва ғайра); соясозии шаклҳои калон бо ёрии тобиш ва ранг; муайян намудани муносибати предметҳо ва рангҳои шартии асл дар ангора.

4. Омодагӣ барои тасвири шароити доимотағйирёбандаи пленэр бо воситаҳои мусаввирӣ: истифодаи хотира ва хаёлот на танҳо дар раванди омода намудани тарҳи асар, балки ҳангоми коркарди ангора дар шароити утоқи корӣ; ба ҳисоб гирифтани вақти иҷрои ҳар як вазифаи ангораҳо аз рӯйи асл дар пленэр.

Салоҳиятҳои дар боло зикргардида барои коркарди талаботи баҳогузори сатҳи омодагии амалии донишҷӯён дар мусавирии пленэрӣ асос гардидаанд: маҳорати мантиқан тартиб додани композитсияи тарҳи расм, бо истифодаи маводи ҷамъовардаи ангоравӣ, ҳалли масъалаҳои ангоравии мусавирии пленэрӣ (муайян намудани тобиш ва ранги умумии манзара ва портрет дар шароити пленэр, соясозии шаклҳои калон бо ёрии тобиш ва ранг ва ғайра); истифодаи усулҳои гуногуни технологӣ; дарки бошууронаи миқдори зарурии истилоҳоти рассомӣ дар ҳамбастагӣ бо муҳтавои маводи таълимии фанни мусавирии пленэрӣ. Мавриди зикр аст, ки дар бунёди салоҳияти коркарднамудаи мо усули кори мунтаносиб қарор дорад, ки ба қиёси тамоми рангҳои асл аз рӯйи равшанӣ, ҷило ва тобиши рангҳо асос ёфтааст [1].

Салоҳиятҳои махсуси қайднамудаи мо на танҳо барои азхудкунии саводи тасвири воқеӣ муосидат менамоянд, эҳсоси мувозинати рангҳоро сайқал медиҳанд, балки барои зоҳир гаштани тафаккури композитсионӣ-бадеӣ имкон медиҳад, ки барои ташаккули рассом-педагоги оянда зарур аст. Тафаккури композитсионӣ-бадеии донишҷӯёни факултети рассомӣ-графикӣ на танҳо дар кори ангораҳои аз рӯйи асл, балки ҳангоми кор бо тарҳи расмҳои, ки ҳам дар шароити пленэр, яъне бевосита аз рӯйи асл, ҳам шароити устохона дар асоси маводи ангоравии ҷамъкарда ташаккул меёбад.

Барои татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими расмкашии пленэрӣ аз ҷониби мо барномаи таҷрибавӣ коркард гардид, ки машқҳои махсус барои ташаккули хотираи тасвирӣ, тахайюл ва тафаккури композитсионӣ-бадеиро дар бар мегирад. Барномаи мазкур дар раванди таълими факултети рассомӣ-графикии МДХ ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров, барои курсҳои II–IV ворид гардид.

Дар таҷрибаи гузаронидаи мазкур методҳои зерини умумидидактикаи усули таълими мусаввирии пленэри истифода гардиданд:

– усули иттилоотӣ-идроқӣ, ки мақсади он расонидани иттилооти назариявӣ ба донишҷӯён (лексияҳо, суҳбати муқаддимавӣ пеш аз ҳар дарс);

– усули тазаккур (репродуктивӣ), намоиш додани усулҳои гуногуни корӣ бо маводи тасвирӣ аз ҷониби омӯзгор, пайдарҳамии бурдани ангора (кӯтоҳмуддат ва тӯлонӣ) ва тарҳи расмро дар назар дорад;

– усули машқҳои дорои муаммо, кори мустақилонаи донишҷӯён аз болои асари тасвирӣ. Усули мазкур пас аз маҳорату малакаи заруриро соҳиб шудани донишҷӯён дар мусаввирии пленэри истифода мегардад;

– усули таҳқиқотӣ ба мисли машқҳои дорои муаммо пас аз омӯختани асосҳои мусаввирии пленэри аз ҷониби донишҷӯён истифода мегардад. Ба донишҷӯён вазифа дода мешавад, ки тобиш ва ранги умумии тағйирёфтаи як манзараро дар лаҳзаҳои гуногуни шабонарӯз таҳқиқ намоянд.

Тавре таҷриба нишон дод, ворид кардани муносибати босалоҳият дар таълими мусаввирии пленэри имкон медиҳад, ки муаммоҳои гуногун, ки назди донишҷӯён дар раванди таҷриба пеш меоянд, пайи ҳам паси сар карда шаванд. Шумораи донишҷӯёни баҳои “аз миёна боло” ва “аъло” дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ аз 25 % ва 30 % боло нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ буд.

АДАБИЁТ

1. Беда, Г.В. Живопись: учебник / Г.В. Беда. - М.: 1986. 192 с.
2. Васильева А.А. Принципы формирования основных образовательных программ третьего поколения на факультете изобразительного искусства / А.А. Васильева //Современные проблемы художественно-педагогического образования. -СПб., 2007.
3. Денисенко В.И. Внедрение компетентного подхода в процессе специальной подготовки художника-педагога / В.И. Денисенко // Художественно-педагогическое и художественное образование в условиях модернизации высшей школы России: история, теория, методика. -Краснодар, 2010.
4. Майер Б. Техника и образование: учебное пособие для студентов и преподавателей педагогических вузов / Б. Майер, Сангов Н., Рахимов С., Азизов А. – Душанбе: ЭР-граф, 2011. – 252 с.
5. Рубинштейн, С.Л. Проблемы компетентностей и вопросы психологической теории / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии, 1960. — № 3.
6. Рубинштейн, С.Л. Проблемы способностей и вопросы психологической теории / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии, 1960. — № 3.
7. Словарь иностранных слов. -М., 2005.
8. Слостёнин В.А. Педагогика / В.А. Слостёнин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. - 4-е изд. - М.: Школьная пресса, 2002. - 512 с.
9. Слостёнин В.А. Современные подходы к разработке теории личностно- развивающего обучения / Общая педагогика/ В.А. Слостёнин. В 2 ч. Ч.1. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. -288 с.
10. Хуторской А.В. Компетентный подход в обучении. Научно-методическое пособие / А.В.Хуторской. – М: Издательство «Эйдос», Издательство Института образования человека, 2013. – 73с.

МУНОСИБАТИ САЛОҲИАТНОКИ ОМУЌЗОРИ САНЪАТИ ТАСВИРӢ ДАР ОМУЌЗИШИ МУСАВВИРИИ ПЛЕНЭРӢ

Аҳамияти мавзӯи мақолаи мазкур аз зарурати омӯзиши ҳамаҷонибаи ҷанбаи назариявии яке аз усулҳои таълими донишгоҳи олий, муносибати босалоҳият дар раванди таълими мусаввирии пленэри бармеояд. Мақола натиҷаи таҳқиқоти мукаммали муаллифро бозгӯӣ намудааст. Муаллиф дар асоси ворид намудани

барномаи таҷрибавӣ собит намудааст, ки салоҳияти махсус дар раванди таълими факултети рассомӣ-графикӣ дар яке аз донишгоҳҳои оли кишвар собит намудааст, ки муносибати босалоҳият барои коркарди талаботи баҳогузори сатҳи омодагии амалии донишҷӯён дар мусаввирии пленэри асос гардида, маҳорати мантиқан тартиб додани композитсияи тарҳи расм, барои дарки бошууронои миқдори зарурии истилоҳоти рассомӣ дар ҳамбастагӣ бо муҳтавои маводи таълимии фанни мусаввирии пленэри замина фароҳам меоранд. Тавре таҷриба нишон дод, ворид кардани муносибати босалоҳият дар таълими мусаввирии пленэри имкон медиҳад, ки муаммоҳои гуногун, ки назди донишҷӯён дар раванди таҷриба пеш меоянд, пайи ҳам паси сар карда шаванд. Шумораи донишҷӯёни баҳои “аз миёна боло” ва “аъло” дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ аз 25 % ва 30 % боло нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ буд.

Калидвожаҳо: салоҳиятноки, салоҳият, раванди таълим, пленэр, мусаввирӣ, усулҳои таълим.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД УЧИТЕЛЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА К ОБУЧЕНИЮ ЖИВОПИСИ НА ПЛЕНЭРЕ

Актуальность темы, рассматриваемой в данной статье, обусловлена необходимостью всестороннего осмысления одного из методов обучения в ВУЗах, компетентного подхода в процессе обучения пленэрной живописи. Статья отражает результаты всестороннего исследования автора. Заголовок статьи соответствует ее содержанию. В результате внедрения экспериментальной программы на одном из факультетов художественной графики ВУЗа страны, автор доказывает, что компетентный подход является основой для разработки критериев оценки практической подготовки студентов по живописи пленэра. Также умению логически выстраивать композицию эскиза картины способствовало использование различных технических приемов, осознанное владение терминологией живописи в необходимом объеме во взаимосвязи с содержанием учебного материала курса пленэрной живописи. Как показывает практика, внедрение компетентного подхода в обучение курса пленэрной живописи позволяет решать различные проблемы, которые возникают в процессе практики. Количество студентов получающих оценки “выше среднего” и “отлично” в опытных группах было выше от 25 % и 30 % в сравнении с контрольными группами.

Ключевые слова: компетентность, компетенция, учебный процесс, пленэр, живопись, методы обучения.

COMPETENT APPROACH TO THE TEACHER OF FINE ART TO TEACHING PAINTING

Relevance of a theme considered in given article is caused by necessity of all-round comprehension of one of methods of training of HIGH SCHOOLS, the competent approach in the course of training of plein-air painting. The article reflects the result of comprehensive research of the author. The title of the article corresponds to its content. As a result of introduction of the experimental program in one of faculties of art graphics of the higher education institution of the country, the author proves that the competent approach was a basis for working out of criteria of an estimation of practical training of students on painting of the plain-air. The author also promoted the ability to build a logical composition of the sketch of the picture, the use of various techniques, the conscious possession of the terminology of painting in the necessary volume in conjunction with the content of the educational material of the course of plein-air painting. As practice shows, the introduction of a competence-based approach to teaching an open-air painting course allows us to solve various problems that arise in the process of practice. The number of students receiving grades "higher than average" and "excellent" in the experimental groups was higher from 25% and 30% in comparison with the control groups.

Keywords: competence, competence, educational process, open air, painting teaching methods.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ганиева Малика Абдуқодировна* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, сармуаллимаи кафедраи санъати тасвирӣ ва хунароҳи халқии факултети санъати тасвирӣ ва технология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1
E-mail: bonumalika78@mail.ru

Сведения об авторах: *Ганиева Малика Абдукадировна* - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, старший преподаватель кафедры изобразительного искусства и народных промыслов, факультета изобразительного искусства и технологии. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. E-mail: bonumalika78@mail.ru

Information about the authors: *Ganieva Malika Abdukadirovna* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, senior lecturer of the Department of Fine Arts and Folk Crafts, Faculty of Fine Arts and Technology. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. E-mail: bonumalika78@mail.ru

УДК: 37.06:159.9(575.3)

**ТАҲЛИЛИ ВАЪЪИ РУШДИ ХАДАМОТИ ПСИХОЛОГӢ ДАР МУАССИСАҲОИ
ТАЪЛИМИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР МИСОЛИ НОҲИЯҲОИ ИНТИХОБИИ
ВИЛОЯТИ СУҒД)**

Каримӣён Қ.М., Шарипова М.Ё.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Баамалбарорӣ ва танзими раванди таълиму тарбияи насли наврас, ки вазифаи асосӣ ва муҳимтарини муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ба шумор меравад, бидуни донишҳои психологӣ ва татбиқи дастовардҳои муосири илми психология ғайриимкон мебошад. Ин зарурати муҳим дар таҷрибаи ҷаҳонии системаи таҳсилот асосан, бо ду роҳ амалӣ гардонида мешавад: аввалан, бо роҳи мусаллаҳ намудани омӯзгорон бо донишҳои психологӣ дар давраи омодагии касбӣ ва тақмили ихтисоси кормандони соҳаи маориф; баъдан, тавассути ворид намудани хадмоти касбии равоншиносӣ ба фаъолияти рӯзмарраи муассисаҳои таълимӣ. Кишварҳои пешқадам дар самти таъмини хадмоти психологӣ дар мактаб Британияи Кабир ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мебошанд, ки ханӯз аз ибтидои асри XX, мувофиқан солҳои 1913 ва 1915 ба татбиқи ин ғоя рӯ овардаанд. Дар Русия бошад, чунин хадмот ба таври расмӣ аз оғози солҳои 80-уми асри гузашта ташкил карда шудааст.

Фаъолияти психологи мактабӣ айни замон тақрибан дар тамоми дунё ба истиснои якҷанд кишварҳои, ки соҳаи маориф дар онҳо ба ислоҳоти ҷиддӣ ниёз доранд, татбиқ шудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ибтидои асри XXI ба таври расмӣ дар сохтори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ воҳиди кории психологи мактаб ворид карда шуд. Дар ташкили хадмоти психологӣ дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон дар ҷамъомад бахшида ба 70-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Қ. Ҷӯраев дар таърихи 01.09.2001 тақони ҷиддӣ бахшид, ки аз ҷумла қайд намуданд «Мактабҳои олий метавонанд ихтисосҳоеро, ки рӯҳи солихро дар ҷомеа ташаккул медиҳанд, масалан, равоншиносиро густариш диҳанд. Дар давлатҳои пешрафта чунин мутахассисон дар ҳама соҳаҳо қору фаъолият доранд» [1]. Ҷамчун тадбирҳои дастгирии дастурҳои роҳбари давлат бо қарори мушовараи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми апрели 2002 тахти №9/5 “Дар бораи ҷадвали штатҳои намунавии коркунони роҳбарикунанда, маъмурӣ-хоҷагӣ, ҳайати таълимии ёрирасон ва хизматгузории муассисаҳои таълимии маълумоти ҳамагонӣ (мактаб, гимназия, литсей)” таъсиси штати психологи мактаб ба нақша гирифта шуд, ки мувофиқи он дар ҳолати мавҷуд будани то 10 синф дар муассисаи таълимӣ дар он чунин вазифа кушода намешавад, ҳангоми мавҷудияти аз 11 то 29 синф - ним воҳиди корӣ ва ҳангоми мавҷудияти 30 синф ва зиёда аз он - 1 воҳиди корӣ таъсис дода мешавад. Дар заминаи ин қарор дар аксар муассисаҳои таҳсилоти ҳамагонии кишвар воҳиди кории психологи мактаб ташкил ва садҳо нафар ба чунин вазифа қабул карда шуданд.

Аз ҷониби дигар, низоми таълими фанни психология ба донишҷӯёни коллеҷу омӯзишгоҳҳо ва донишқадаи омӯзгорӣ, ҳамчунин ихтисосҳои равияи омӯзгории дигар макотиби олии кишвар ханӯз аз солҳои 30-юми асри XX ба роҳ монда шуда буд. Ҷамчунин, баррасии масъалаҳои мубрами психологии соҳаи маориф унсурӣ ҳатмии барномаи тақмили ихтисоси кормандони соҳаи маорифи кишвар мебошад. Бо вучуди ин, доир ба рушди ҷанбаи амалии илми психология дар ҷумҳурӣ танҳо дар солҳои охир таваҷҷуҳи бештар зоҳир карда мешавад. Дар доираи тадбирҳои дастгирии рушди илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва инсоншиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид кардани таълими педагогика ва психология дар нақшаҳои таълимии тамоми донишгоҳҳо, донишқадаҳо ва муассисаҳои касбии ҷумҳурӣ яке аз самтҳои афзалиятноки таҳқиқот дар соҳаҳои педагогика ва психология доништа шудааст [10]. Аммо масъалаи бевосита дар амалии кори муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ ворид намудани фаъолияти психологи касбӣ, бо вучуди таъсис ёфтани вазифаи психологи мактаб, то кунун ҳалли комили худро наёфта истодааст.

Вобаста ба ин мутахассисон ва мақомоти дахлдорро лозим аст, ки ба масъалаи мазкур таваҷҷуҳи бештар зоҳир намоянд, зеро муваффақ шудан ба ҳалли ин масъала метавонад ба ҳалли мушкоти мушкилоти зерин низ таъсири мусбат расонад, ки ҳамчунин масъалаҳои доғи рӯз ба шумор мераванд:

- таъмин намудани ислоҳоти соҳаи маориф вобаста ба талаби замон ва ба стандартҳои ҷаҳонӣ мувофиқ намудани сохтор ва мазмуни таҳсилот. Яке аз хусусиятҳои таҳсил дар замони муосир ин имконпазирии идома додани он дар макотиби олии дигар, аз ҷумла донишкадаву донишгоҳҳои хориҷӣ мебошад, ки бо мақсади монеташудан ба идомаи таҳсили донишомӯзон дар сурати зарурати ивази ҷойи зист, истиқомати муваққатӣ, сафарҳои тӯлонӣ ва ғайра фароҳам оварда шудааст. Дар ин замина ҷомеаи муосир ба ташкили низоми ягонаи таҳсилот майл дорад, ки кишвари мо низ аллакай ба он шомил аст. Вобаста ба ин, зарурати мувофиқ намудани сохтор ва мазмуни таҳсилоти кишвар ба стандартҳои ҷаҳонӣ ба миён меояд. Мавҷудияти ҳадамоти психологӣ дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳими рушди таҳсилот дар кишвари муайян мебошад;

- мусоидат намудан ба самаранокии кори таълиму тарбия ва баландбардории сифати таҳсилот. Муҳимтарин чараҳои муосири педагогӣ, ки ба самаранокии кори таълиму тарбия нигаронида шудаанд, аз қабиле усулҳои фаъоли таълим, таълими тафриқавӣ, муносибати инфиродӣ бо хонанда, кор бо бачаҳои болаёқат ва сустхон, ташаккули малакаҳои касбии омӯзгор ва ғайра асосан ба қонуниятҳои психологӣ таъяс мекунанд. Мутахассиси соҳаи психология бо иштироки бевоситаи худ дар раванди фаъолияти педагогӣ метавонад дар амалисозии ин ғояҳо саҳми муносиб гузорад;

- татбиқи раҳёфтҳои муосири педагогӣ доир ба инкишоф ва иҷтимоишавии шахсони имкониятҳои маҳдуд. Илми муосир дар масъалаи шахсони имкониятҳои маҳдуд раҳёфти иҷтимоии муносибатро пешниҳод менамояд, ки ба раҳёфти тиббӣ муқобил гузошта мешавад. Моҳияти ин раҳёфтро таҳсилоти фарогир ифода мекунад, ки фарогирӣ кӯдакони имкониятҳои маҳдудро дар макотиби ҳамагонӣ ва мутобик сохтани шароити ин мактабҳоро ба имкониятҳои гуногуни кӯдакон пешниҳод менамояд. Солҳои охир дар ҷумҳурӣ ба татбиқи ғояи фарогирӣ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир карда мешавад. Концепсияи миллии таҳсилоти фарогир барои кӯдакони имконияташон маҳдуд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таъяс гардидааст. Мувофиқи талаботи ғояи таҳсилоти фарогир, ки дар концепсияи мазкур низ инъикос ёфтааст, мутахассис-равоншинос корманди ҳатмии мактаби инклюзивӣ (фарогир) ба шумор меравад [4];

- ҳалли мушкилоти психологии мактаб. Масъалаи ахлоқи ҷавонон, аз ҷумла хонандагонӣ мактаб имрӯзҳо ҷомеаи кишварро нигарон кардааст. Солҳои охир шумораи қачрафторӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳо, ҳатто қинояткорӣ дар байни наврасону ҷавонон афзудааст. Низомҳои байнимактабӣ ва байниҳамии хонандагон низ дар солҳои охир зиёд шуда, фазои тарбиявии мактабҳои кишварро қоҳиш додаанд. Аз ҷониби дигар, солҳои охир рафтори суитсидии насли наврас, ки қисман бо мушкилоти таҳсилот алоқамандӣ доранд, ҷомеаро ба ташвиш овардааст. Фаъолияти психопрофилактикӣ ва психокоррексиони психологи мактаб то андозае ба ҳалли ин мушкилот низ мусоидат карда метавонад. Илова бар ин, дастгирии равонии омӯзгорон, хонандагон ва волидонӣ онҳо низ, ки яке аз вазифаҳои ин ҳадамот мебошад, ба ташкили фазои созгори педагогӣ таъсири мусбат расонида метавонад;

- бо қор таъмин намудани мутахассисони соҳаи психология ва дар ин замина мусоидат намудан ба рушди илми психология, хусусан қанбаи амалии он. Аз соли 1999 инҷониб Донишгоҳи миллии Тоҷикистонро ҳамасола аз 15 то 25 нафар донишҷӯён бо ихтисоси психолог ҳатм мекунанд. Солҳои охир дар як қатор дигар мактабҳои олии кишвар низ ихтисосҳои мувофиқ ташкил карда шудаанд, ки ҳамасола даҳҳо нафар онҳоро ҳатм мекунанд. Аммо қисми зиёди ҳатмкунандаҳо ба фаъолияти касбии психологӣ машғул нестанд, зеро дар кишвар барои ҷунин мутахассисон ба қадри қофӣ ҷойи қор муҳайё нест. Мувофиқи маълумоти омории Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, айни замон дар ҷумҳурӣ зиёда аз 3870 муассисаи таҳсилоти умумӣ (рӯзона) мавҷуд аст [6]. Фароҳам овардани шароити мувофиқи қорӣ дар ин муассисаҳо метавонад ба қалби

довталабон барои таҳсил дар чунин ихтисосҳои макотиби олии, зиёд шудани шумораи мутахассисони соҳа, ба вучуд омадани рақобати солими соҳавӣ ва дар ин замина зиёд шудани таҳқиқоти психологӣ, аз ҷумла дар мактабҳои таҳсилоти миёна ва афзудани шумораи мутахассисони унвондори соҳа, умуман рушди илми психология дар Тоҷикистон мусоидат намояд;

- муҳайё намудани базаи таҷрибаомӯзӣ барои донишҷӯёни ихтисоси психология. Пас аз ҷорӣ шудани низоми кредитии таҳсилот дар макотиби олии ҷумҳурӣ вобаста ба талаботи ин низом аксар донишгоҳҳо ба тартиби дузинагии таҳсилоти олии: бакалавриат ва магистратура гузаштанд. Мувофиқи нақшаҳои таълимӣ дар зинаи бакалавриат таҷрибаомӯзии истеҳсоли ба нақша гирифта шудааст, вале базаи таҷрибаомӯзӣ барои ин зинаи таҳсилоти олии дар шароити муносири маорифи кишвар муҳайё нест. Ҳуҷраи кории психологи мактаб барои таҷрибаомӯзони ихтисоси психология, ки дар зинаи бакалавриат таҳсил менамоянд, базаи хуби таҷрибаомӯзӣ буда метавонад;

- васеъ кардани ҷаҳонбинии психологӣ омма, баланд бароштани нақши психолог дар ҷомеа. Ҳузури психолог дар мактаб ҳамкориҳои ӯро бо доираи васеи одамон (омӯзгорон, хонандагон ва волидонии онҳо) ва муҳимаш дар замони пурҷӯшу хурӯши инкишофи шахсияти насли наврас таъмин менамояд. Ин имкон медиҳад, ки на танҳо психолог ва нақши ӯ дар ҷомеа идрок ва эътироф гардад, балки ҳамчунин бисёр андешаҳои хурофотӣ доир ба ҳодисаҳои психикӣ решақан гардида, ҷаҳонбинии илмӣ рушд кунад.

Чи тавре ки дар боло қайд карда шуд, қадами асосӣ дар самти ташкили ҳадамоти психологӣ дар мактаб дар кишвари мо гузошта шуда, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи ҷумҳурӣ воҳиди кории психологи мактабӣ таъсис дода шудааст. Аммо ба ҳар ҳол, масъалаи асосӣ на сохтор, балки мазмун ва натиҷабароҳии он мебошад. Ва ҷуноне ки маълум аст, ин ҷанбаи мушкилот ҳанӯз ҳалли ҳудро наёфтааст. Пас мебарояд пайи дарёфти камбудии дар татбиқи воқеии ҳадамоти психологӣ дар мактаб ва роҳҳои муносиби ҳалли онҳо кӯшиш ба харҷ диҳем.

Омӯзиш ва таҳлилҳои пешакӣ нишон доданд, ки доир ба сабабҳои ба таври бояду шояд татбиқ нагардидани ғояи ҳадамоти психологӣ дар мактаб андешаи аксарият - ин муқаррар шудани миқдори ками музди меҳнат барои вазифаи психологи мактабӣ дар муассисаҳои таълимии кишвар мебошад. Мушкилии дигари бо ин алоқаманд дар сарбории психологи мактаб дида мешавад. Дар давлатҳои мутараққӣ барои ин мутахассисон рӯзи кории 36- соата барои ҳафта пешбинӣ шудааст, ки аз он танҳо 18 соаташ ҳузурӣ буда, боқимонда барои омодагӣ ба фаъолияти машваратии инфиродӣ ва гурӯҳӣ, коркард ва таҳлили натиҷаҳои бадастовардашуда, қайд дар ҳуҷҷатгузориҳои ҳисоботӣ ва ҳамчунин, барои тақмили ихтисоси ҳеш сарф карда мешавад. Таҷрибаи давлатҳои мутараққӣ нишон медиҳад, ки бо чунин сарборӣ як нафар психологи мактаб ба 150 то 200 нафар хонанда ва ҳайати кормандони мактаб хизмат расонида метавонад. Бо вучуди ин, дар аксар кишварҳо барои 200 то 400 нафар хонанда 1 воҳиди корӣ барои психологи мактабӣ муқаррар карда шудааст. Дар ҷумҳурии мо бошад, бо сабаби мавҷуд набудани низомномаи мувофиқ то имрӯз на ҳудуди сарбории ҳафтаина ва на миқдори мизочони эҳтимоли муайян карда нашудааст. Айни замон фаъолияти психологҳо дар муассисаҳои таҳсилоти умумии кишвар аз рӯи принсипи “як равоншинос ба як мактаб” ба роҳ монда шудааст. Ҳол он ки дар баъзе мактабҳои шаҳри Душанбе зиёда аз 3000 хонанда таҳсил мекунанд.

Сабаби дигари ноқоми татбиқи ин ғояро дар норасоии мутахассисони соҳибихтисос дидан мумкин аст. Чи тавре ки маълум аст, дар ҷумҳурӣ мутахассисони соҳаи равоншиносӣ хеле камшуморанд. Ва онҳо низ бо сабаби мувофиқ набудани сарборӣ ва миқдори музди меҳнати психологи мактабӣ ба ин вазифа ҷандон тавачҷух зоҳир намекунанд. Аз ин рӯ аксар вақт ин вазифа ҳамчун вазифаи иловагӣ ба дӯши ғайримутахассисон, хусусан муовинони директор оид ба корҳои тарбиявӣ ё омӯзгорони фанӣ вобаста ба таҷрибаи калони кориашон вогузошта мешавад. Масалан, таҳлили вазъ дар вилояти Суғд нишон дод, ки камтар аз 4%-и психологҳои мактабиро мутахассисони соҳибихтисос ва камтар аз 16%-ро педагогҳои аз омӯзишҳои махсусгардонидашуда гузашта ва дорой сертификатҳои ташкил медиҳанду ҳалос. Албатта, педагогҳои

ботачрибаро тариқи курсҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзиҳо ба иҷрои ин вазифа омода намудан мумкин аст, вале вақти он расидааст, ки ба ин масъала ҷиддӣ муносибат намоем. Ҳамзамон қайд намудан лозим аст, ки вазифаи психологи мактабӣ бояд вазифаи алоҳида ва мустақил бошад.

Норасоии мутахассисони соҳа воқеан ҳам мушкилии ҷиддӣ ба шумор меравад, зеро, агар аз рӯйи меъёри ба ҳар 500 нафар хонанда (ҳадди ниҳоии сарборӣ ба раваншиносии мактаб) ба як мутахассис ҳисоб кунем, бо назардошти он ки соли 2018 дар муассисаҳои таҳсилоти умумии рӯзона 1 906 304 нафар хонанда таҳсил менамуданд [6], барои системаи маорифи ҷумҳурӣ ҳудуди 3,9 ҳазор психологони мактабӣ лозим аст. Дар ҳолати баҳо додан аз рӯйи меъёри барои як муассисаи таълимӣ як мутахассис низ тақрибан ҳамин рақам ба даст меояд.

Норасоии чунин мутахассисон аз ҷониби сохторҳои марбути давлатӣ низ эътироф гардида, роҳҳои ҳалли мушкилоти алоқаманд бо кадрҳо ҷустуҷӯ карда мешаванд. Ин масъала дар як қатор санадҳои инъикоскунандаи вазъияти кунунӣ ва имкониятҳои рушди соҳаи маориф баён гардидааст. Аз ҷумла, дар Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, тадбирҳои дастгирии рушди илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва инсоншиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2015 ва ғайра мушкилоти вучуддошта ва имкониятҳои ҳалли онҳо таҳлил гардидаанд. Аммо, чораҳои амалӣ дар шакли дастгирии марказҳои омодаسازی кадрҳои соҳавӣ, имтиёзҳо ба мутахассисони ҷавон ва монанди инҳо роҳандозӣ карда нашудаанд.

Мавҷуд набудани заминаҳои кифояи ҳуқуқӣ низ яке аз сабабҳои бунёдии мушкилот мебошад. Зарурати ташкили чунин ҳадамоти психологӣ дар мактаб дар як қатор санадҳои меъриии ҳуқуқии соҳаи маорифи ҷумҳурӣ инъикос ёфтааст, вале заминаи кифояи ҳуқуқӣ барои густариши он мавҷуд нест. Дар банди 11-уми моддаи 25-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” ҳадамоти психологӣ дар мактаб дар баробари ҳадамоти тиббию педагогӣ танҳо ҳамчун яке аз шаклҳои имконпазири хизматрасонии иҷтимоӣ доништа шуда, доир ба ҳатмӣ будани он таъкид нагардидааст: “Дар муассисаҳои таълимӣ бо мақсади ташкили раванди таълиму тарбия нуктаҳои хизматрасонии раваншиносӣ ва тиббию педагогӣ фаъолият карда метавонанд” [5]. «Низомномаи хизматрасонии психологӣ дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бошад, танҳо дар моҳи июни соли 2019 таҳия ва тасдиқ шудааст.

Бояд қайд намуд, ки маҳз муҳайё намудани асосҳои меъериву ҳуқуқӣ барои рушди соҳаи заминаи зарурӣ муҳайё карда метавонад ва ба вусъати чораҳои амалӣ тақон мебахшад. Масалан, бо қарори Раиси шаҳри Душанбе аз 22.01.2019 таҳти №25 «Дар бораи ҷамъбасти натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии шаҳри Душанбе дар соли 2018 ва вазифаҳо дар соли 2019» мақомоти идораи соҳаи маорифи шаҳр аз ҷумла вазифадор карда шуданд, ки «оид ба танзими қабули хонандагонии берун аз шаҳр ва бе ихтисоси дахлдор фаъолият кардани раваншиносону ҳамшираҳои тиббӣ дар муассисаҳои томактабӣ таълимии пойтахт ҷиддан корбарӣ намуда, минбаъд бобати роҳ надодан ба чунин камбудӣҳо тадбирҳои зарурӣ андешида, аз натиҷааш то 1 майи соли 2019 ахборот пешниҳод намоянд». Пас аз интишори ин қарор шумораи мутахассисони соҳибихтисос дар вазифаи психологи мактабии муассисаҳои таълимии пойтахт якчанд маротиба афзуда, сифати ҳадамоти психологӣ дар ин соҳа беҳтар гардид.

Сабаби дигари рушди нокифояи соҳаро бо мавҷуд набудани низоми ҳуҷҷатгузорӣ ва назорати фаъолияти психологи мактабӣ алоқаманд доништан мумкин аст. Намунаи ҳуҷҷатгузорӣ ва алоқаманд бо он тартиби назорат ва баҳодихии фаъолияти психологҳои мактабӣ бо мавҷудияти низомномаи батанзимдарорандаи фаъолият дар соҳа алоқамандӣ дорад, ки чи тавре қайд карда шуд, танҳо дар охири соли таҳсили 2018-19 таҳия ва тасдиқ карда шудааст. Аммо, то кунун дар ҷумҳурӣ намунаи ягонаи ҳуҷҷатнигорӣ муқаррар нагардидааст. Қисме аз мутахассисони фаъол намунаи ҳуҷҷатгузориҳои кишварҳои хориҷиро тариқи шабакаи интернет дастрас намуда, аз он истифода мебаранд, қисми дигар бо салоҳдиди худашон «намуна» месозанд, қисми дигар умуман ҳуҷҷатгузорӣ намеkunанд. Ҳол он ки маҳз ҳуҷҷатгузорӣ имконияти назорати фаъолият ва таҳлили самаранокии онро фароҳам оварда метавонад. Аз ҷониби дигар, низоми назорат, таҳлил

ва баҳодихии фаъолияти психологи мактаб аз ҷониби сохторҳои болоӣ - шӯба ва раёсатҳои маориф, Вазорати маориф ва илми ҷумҳурии муайян карда нашудааст, ки сабабҳои асосиаш боз ҳам набудани санадҳои мувофиқи меъёри ҳуқуқӣ ва мутахассисони соҳа дар ин мақомот мебошад. Муайян кардани меъёрҳои назорати фаъолияти психологҳои мактабиро дар асоси талаботи ягона имконпазир мегардонад. Ҳамчунин, он имконият медиҳанд, ки дар байни муассисаҳои мубодилаи таҷрибаи психологӣ сурат гирад. Дар ин самт давоми соли таҳсили 2018-2019 қадамҳои ҷиддӣ гузошта шуданд. Аз ҷумла дар доираи барномаи «Таҳкими иқтисодии мутахассисон барои беҳтарсозии дастрасии наврасон ба ҳадамоти солимии равонӣ дар ноҳияҳои интихобии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва маблағгузориҳои Хазинаи кӯдакони Созмони Милали Муттаҳид дар 9 шаҳри ноҳияи кишвар, аз ҷумла 6 шаҳри ноҳияи вилояти Суғд амалӣ гардид, психологҳои мактабӣ бо маводи методӣ доир ба хусусиятҳои ташкил, амалигардонӣ ва бароҳмонии ҳамкориҳо бо дигар сохторҳои иҷтимоӣ оид ба хизматрасонӣ дар соҳаи солимии равонии насли наврас таъмин карда шуданд. Маводи методӣ аз ҷумла намунаи феҳристи ягонаи ҳуҷҷатнигорӣ ҳадамоти психологӣ дар мактабро дар бар мегирифт. Ҳамчунин таҳия ва тасдиқи «Низомномаи хизматрасонии психологӣ дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои рушди минбаъдаи соҳа имконияти бештар фароҳам овард, ки дар он аз ҷумла тартиби ягонаи ҳуҷҷатнигорӣ соҳа муқаррар карда шудааст.

Таҳлили фаъолияти ҳадамоти психологӣ дар 21 муассисаи таълимии ба таври тасодуфӣ интихобшудаи вилояти Суғд, ки кормандони онҳо дар доираи барномаи дар боло қайдшуда аз омӯзиш гузашта буданд, нишон дод, ки дар соли таҳсили 2018-2019 аз рӯйи феҳристи тавсияшаванда ҳамагӣ 363 бастаи ҳуҷҷатҳои ташкил карда шудаанд. Аз ин шумора ба ҳар як психологӣ мактабӣ 17,3 намунаи ҳуҷҷатгузориҳои рост меояд. Аммо, аксарияти бастаҳои ҳуҷҷатнигорӣ фарогири ҳуҷҷатҳои расмӣ (санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти психологҳои мактабӣ) буда, ҳуҷҷатҳои, ки мазмун ва сифати фаъолияти мутахассисонро инъикос мекунанд, нисбатан кам мебошанд. Чунончи, дар давоми соли таҳлилшаванда аз ҷониби 21 психологӣ мактабӣ ҳамчун натиҷаи таҳҳис ба роҳбарони синфҳо, волидон ва ё тибқи дархост танҳо 30 тавсифномаи психологӣ ё маълумотнома аз натиҷаи муоинаи ҳолати психологӣ пешниҳод карда шудааст, ки ба ҳар як психолог 1,4 ҳуҷҷат дар 1 сол рост меояд. Барномаи инфиродии кор бо хонандагон бошад, дар давоми сол ҳамагӣ 8 номгӯро ташкил мекунанд, ки ба ҳар як мутахассис қариб 0,4 номгӯ рост меояд.

Аз ҷониби психологҳои мактабӣ дар соли таҳсили 2018-2019 зиёда аз 1761 қабули инфиродии хонандагон сурат гирифтааст, ки ҳамагӣ ба хонандагони синфҳои миёна ва болоӣ (наврасон ва ҷавонони 10-18 сола) рост меояд. Миқдори хонандагони ин синну сол дар муассисаҳои мавриди ҳадаф ба 12 426 нафар баробар аст. Ин рақам 61% - и миқдори умумии хонандагонро ташкил медиҳад. Дар умум 14,2%- и хонандагони 10-18 сола ба психологӣ мактаб муроҷиат намуданд.

Муқоисаи рақамҳои имкон медиҳад, ки ҳисоби миёнаи қабули инфиродии хонандагонро аз ҷониби психологҳои мактабӣ муайян намоем. Ҳамин тавр, маълум мегардад, ки ҳар як психологӣ мактаб дар давоми соли таҳсил ба ҳисоби миёна 83,8 қабули инфиродӣ гузаронидааст. Ин нишондиҳандаи ба қадри кофӣ қаноатмандкунанда мебошад, зеро мувофиқи таҷрибаи амалӣ ва адабиёти соҳавӣ дар кишварҳои тараққиқарда психологӣ мактаб дар ҳоли фаъолият аз рӯйи 1 воҳиди корӣ дар давоми 10 моҳ (соли таҳсил) 150-170 қабули инфиродии хонандагонро баргузор карда метавонад. Дар шароити сатҳи рушди психологияи мактабии Тоҷикистон, ки самти амалии он таҷрибаи нав аст ва аксари кормандони соҳаро ғайримутахассисон ташкил медиҳанд (дар минтақаи таҳлилшаванда 90%), нишондиҳандаи 83,8 (49,3-55,9% - и ҳудуди тавсияшаванда)-ро қаноатмандкунанда шуморидан мумкин аст.

Албатта, таҳлили миқдорӣ доир ба сатҳи хизматрасонӣ ва самаранокии он маълумоти дақиқ дода наметавонад, вале дар назар бояд дошт, ки баҳодихии асли ба самаранокии фаъолияти психологӣ мактаб зимни омӯзишҳои нисбатан амиқ ва тӯлонӣ ба даст меоянд. Мо бошам, бо таҳлили миқдории натиҷаҳои фаъолияти солонаи институти психологӣ

мактаб дар минтақаи тадқиқотӣ қаноат мекунем. Дар айни замон таҳлили муқоисавии рақамҳо, ки дар зер оварда мешавад, метавонад доир ба баъзе ҷанбаҳои мазмунӣ ва сифатии вазъият низ маълумот диҳад.

Агар нишондиҳандаҳои миқдории кор бо ҳуди наврасон нисбатан хоксорона бошанд ҳам, дар самти кор бо оила ва наздикони наврасон ва ҳамчунин корҳои маърифатноксозии психологӣ бо табақаҳои гуногуни иштирокчиёни раванди таълим рақамҳо назаррасанд. Масалан, дар давоми соли таҳсил аз ҷониби 21 психологи мактабӣ бо 297 нафар аъзоёни оила ва наздикони хонандагон суҳбату машваратҳо ташкил карда шудааст, ки ба ҳар яке 14,14 нафарӣ мувофиқ меояд. Ҳамин тавр, дар давоми сол 797 вохӯриҳо ҷиҳати баландбардории маърифати психологии иштирокчиёни таълим баргузор карда шудааст, ки ба ҳисоби миёна ба ҳар яке аз психологҳои мактабӣ 38 вохӯриҳо рост меояд. Таҳлилу таснифи иштирокчиёни ин вохӯриҳо низ ҷолиб аст: 363 маротиба бо омӯзгорон, 312 маротиба бо синфҳо, 77 маротиба дар ҷаласаҳои Ассотсиатсияҳои волидону омӯзгорон, 36 маротиба дар семинарҳо ва 9 маротиба ҳангоми шаклҳои дигари ҷамъомадҳо.

Аз таҳлили ин рақамҳо ҳулоса кардан мумкин аст, ки дар муассисаҳои таълимии минтақа ҳадамоти психологӣ ҳанӯз характери хизматрасонии касбиро нагирифта, бештар дар шакли ҷорабиниҳои маълумотдиҳию суҳбатҳои тарбиявӣ маҳдуд мешавад. Бо вучуди ин, чи тавре ки аз қайдҳои ҳуди мутахассисон бармеояд, аз 729 ҳолати истифодаи усулҳои муҳофизат ба мушкилоти наврасон 513 ҳолатро машваратдиҳии психологӣ ва 10 ҳолатро истифодаи усулҳои психотерапевтӣ ташкил дода, танҳо 193 ҳолатро корҳои фаҳмондадиҳӣ ва 13 ҳолати боқимондари шаклҳои дигари муҳофизат дар бар мегиранд.

Доир ба асосноксозии илмию касбии ташкили фаъолияти психологи мактаб аз рӯйи як қатор нишондиҳандаҳои дигар низ баҳо додан мумкин аст. Аз ҷумла муайян карда шуд, ки 95,2%- и психологҳои мактабӣ дар асоси намунаи тавсияшуда тибқи нақшаи солонии аз ҷониби маъмурияти муассиса тасдиқ кардашуда фаъолият мекунанд. Аммо, танҳо ба 57, 1%-и мутахассисон ҳуҷраҳои алоҳидаи мувофиқ барои қабули мизочон ҷудо карда шудаанд. Доир ба мавҷудияти ҷойи махсуси беҳатар барои нигоҳдории ҳуҷраҳои инъикоскунандаи маълумоти махфӣ мизочон танҳо 52,4% -и онҳо маълумот доданд, мавҷудияти варақаҳои рамзгузоришудаи мурочиатҳои ниёз ба махфиятдошта низ дар фаъолияти ҳамин миқдори психологҳои мактабӣ ба қайд гирифта шуд.

Яке аз самтҳои муҳимми баҳодиҳӣ ба самаранокии фаъолияти психологҳои мактаб - мавҷудияти ҳамкориҳои судманд бо сохторҳои гуногуни дохилимактабӣ ва берунии иҷтимоӣ ба шумор меравад. Ба мавҷудият ва устувории ҳамкориҳо аз рӯйи қайдҳои бозравонасозии байниҳамии психологҳои мактабӣ бо дигар мутахассисон баҳо додан мумкин аст. Таҳлили ҷунин қайдҳо нишон доданд, ки ҳамкориҳо дар дохили муассисаи таълимӣ ба қадри кофӣ ташаккул ёфтаанд. Аз ҷумла, дар давоми соли таҳсил ҳамагӣ 304 ҳолати аз ҷониби маъмурияти муассисаҳо ва роҳбарони синфҳо раванасозии наврасон ба қабули психологи мактабӣ сурат гирифтааст, ки ба ҳар як муассиса 14,5 нафарӣ мувофиқ меояд. Ин самти ҳамкориҳо бо сатҳи маърифатнокии психологии ҳайати педагогии муассиса алоқамандии зич дорад, вале омӯзиши вазъият нишон дод, ки ба ҳар як муассисаи мавриди ҳадаф танҳо 1,1 нафар омӯзгороне рост меоянд, ки аз курсҳои омӯзиши психологӣ гузаштаанд. Албатта, дар ин самт машғулиятҳои мактабӣ доир ба баландбардории маърифатнокии омӯзгорон кумак расонида метавонанд, ки чи тавре дар боло қайд гардид, дар давоми соли таҳсил 363 маротиба гузаронида шудаанд.

Дар самти ҳамкориҳо бо сохторҳои берун аз муассисаи таълимӣ бошад, нишондиҳандаҳо ниҳоят пастанд, давоми соли таҳсил дар умум танҳо 8 ҳолати ба қабули психологи мактабӣ равона шудани мизочон ба қайд гирифта шудааст, ки ба ҳар ҷаҳор мутахассис 3 мизоч рост меояд. Аз ҷониби ҳуди психологҳои мактабӣ бошад, 19 ҳолати бозравонасозӣ: аз ҷумла дар 9 ҳолат ба духтури оилавӣ, дар 5 ҳолат ба психиатр, дар 5 ҳолат ба Комиссияи ҳуқуқи кӯдак ва дар 2 ҳолат ба шуъбаҳои тиббӣ-машваратии ҷавонон ба қайд гирифта шудааст.

Таҳлили вазъ дар 21 муассисаи таҳсилоти умумии вилояти Суғд нишон дод, ки дар соли таҳсили 2018-2019 сатҳи хизматрасонии психологӣ ба наврасон нисбатан баландтар гардидааст. Ба ин аз як ҷониб таъмини заминаҳои меъёриву ҳуқуқи соҳа ва аз ҷониби

дигар ташкили машғулиятҳои омӯзишии бо фарогирии психологҳои мактабӣ ва қисми ҳайати педагогии мактаб, ҳамчунин таъминоти методии мутахассисон мусоидат намудааст. Бо назардошти натиҷаи таҳлилҳо тавсия додан мумкин аст, ки истифодаи таҷрибаи вилояти Суғд дар дигар минтақаҳои ҷумҳурии манфиатнок ва зарурӣ мебошад.

Дар айни замон таҳлили вазъият дар минтақа мавҷудияти як қатор мушкилотро ошкор намуд, ки ҳангоми татбиқи барномаҳои монанд дар дигар минтақаҳо онҳоро бояд ба эътибор гирифт. Аз ҷумла муайян гардид, ки дар минтақа анъанаи ба вазифаи психологи мактаб ҷалб намудани омӯзгорони собикадор роиҷ гардидааст. Ин, аз як ҷониб, бо назардошти таҷрибаи калони педагогӣ доштани онҳо падидаи мусбӣ ҳисобида мешавад. Аммо, аз ҷониби дигар, бо назардошти он ки зиёда аз 70%- и кормандон дар минтақа дар синну соли пешазнафақа ва нафақавӣ қарор доранд, метавонад таҷрибаи аз фаъолияти корӣ ва омӯзишҳои соҳавӣ андухтаи онҳо аз истифодаи умум қанор менамояд. Ин мушкилотро бо роҳи ҷалби таҷрибаомӯзони зинаи бакалаври ихтисосҳои психологияи мактабҳои олии кишвар, ба кор дар ин вазифа ҷалб кардани хатмқунандагони ин ихтисосҳо ва мутахассисони ҷавон бартараф кардан мумкин аст. Мушкилоти дигар дар номурағатии низоми назорати фаъолияти психологҳои мактабӣ ифода меёбад, ки бо набудан ва ё ба дараҷаи зарурӣ омода набудани мутахассисони соҳа дар мақомоти маҳаллии идораи соҳаи омори алоқаманд аст. Вобаста ба ин Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистонро лозим аст, ки мутахассисони варзидаи соҳаро ба ҳамкорӣ даъват намояд ва дар сохторҳои марказии худ чунин мутахассисонро ба сифати кормандони штатӣ ба кор қабул кунад. Дар шароити Тоҷикистон эҳтимол маҳз ҳамин иқдом барои рушди психология дар кишвар тадбири калидӣ гардад.

АДАБИЁТ

1. Дастури психологияи амалӣ. Зери таҳрири Н.М. Юнусова. – Душанбе: Собириён, 2004.
2. Каримов Қ.М. Мушкилоти ташкили фаъолияти психологи мактаб дар шароити муносири низоми таҳсилоти Тоҷикистон / Қ.М. Каримов // Масоили мубрами психологӣ дар ҷомеаи муносири Тоҷикистон (Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ). – Душанбе, 2014. -С. -122-130.
3. Консепсияи гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2010 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 майи соли 2010 №207).
4. Консепсияи миллии таҳсилоти фароғир (инклюзивӣ) барои кӯдакони имконияташон маҳдуд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2015 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 30.04.2011, №228).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” аз 22 июли соли 2013, № 1004.
6. Маълумоти омории соҳаи маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2018. – Душанбе, 2018.
7. Модули таълимии курси тақмили ихтисоси психологони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. Мураттибон: Н.Амонов, М.Иргашева, Қ.Каримов, Б.Саидов - Душанбе: Маориф, 2017. -110 с.
8. Рабочая книга школьного психолога. Под ред. И. В. Дубровиной. - М.: Просвещение, 1991.
9. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020. –Душанбе, 2012 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 июни соли 2012, № 334).
10. Тадбирҳои дастгирии тараққиёти илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва инсоншиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2015 (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 декабри соли 2008, № 661).

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ РУШДИ ҲАДАМОТИ ПСИХОЛОГӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ ТОҶИКИСТОН (ДАР МИСОЛИ НОҲИЯҲОИ ИНТИХОБИИ ВИЛОЯТИ СУҒД)

Мақола ба таҳлили вазъи инкишофи ҳадамоти психологӣ, заминаҳои меъёриву ҳуқуқии ташкили фаъолияти психологи мактабӣ дар муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тавсияҳо доир ба имкониятҳои рушди минбаъдаи соҳа бахшида шудааст. Дар асоси таҳлилҳо ба он ишора карда шудааст, ки дар шароити муносири рушди соҳаи маорифи ҷумҳурии танҳо муҳайё намудани заминаи мусоиди меъёриву ҳуқуқии соҳа метавонад рушди устувори онро таъмин намояд. Ҳамчунин, дар мақола натиҷаҳои мониторинги фаъолияти психологҳои 21 муассисаи ба таври тасодуфӣ интихобшудаи ноҳияҳои гуногуни вилояти Суғд оварда шудаанд. Таҳлили вазъият дар минтақа мавҷудияти як қатор мушкилотро ошкор намудааст, аз ҷумла ба вазифаи психологи мактабӣ ҷалб карда шудани омӯзгорони фанӣ, анъанаи ҷалби омӯзгорони синни нафақавӣ ба ин вазифа, ки масъалаи интиқоли таҷрибаи касбиро ба насли наврас мушкил мегардонад, набудани низоми назорати фаъолияти психологҳои мактабӣ ва мушкилот дар мақомоти назоратӣ. Натиҷаҳои мониторинг нишон додаанд, ки бо вучуди норасоии шадиди кадрҳо ва аксар вазифаҳои психологи мактабро ишғол намудани кормандони ғайримутахассис, давоми соли таҳсили 2018-19 дар вилоят сатҳи хизматрасонии психологӣ дар муассисаҳои таълимӣ нисбатан баланд гардидааст. Ба ин як қатор машғулиятҳои омӯзишии бо фарогирии психологҳои мактабӣ ва қисме аз ҳайати педагогии муассисаҳо ва ҳамчунин таъминоти методии мутахассисони соҳа мусоидат намудааст. Ҳарчанд ки пешравиҳо асосан дар самти тағйироти сохторӣ ба назар мерасанд, самти сифати хизматрасониҳои психологӣ ҳанӯз ба ислоҳоти

қидди ниёз дорад. Бо вучуди ин қайд карда мешавад, ки истифодаи таҷрибаи вилояти Суғд дар дигар минтақаҳои ҷумҳури судманд ва зарур мебошад.

Калидвожаҳо: психологи мактабӣ, хадамоти психологӣ дар мактаб, рушди хадамоти психологӣ дар мактаб, мушкилоти ташкили хадамоти психологӣ дар мактаб, хадамоти психологӣ дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон, мониторинги фаъолияти психологи мактабӣ.

АНАЛИЗ СИТУАЦИИ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ТАДЖИКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ОТОБРАННЫХ РАЙОНОВ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ)

Статья посвящена анализу ситуации развития психологической службы, нормативно-правовым основам организации деятельности школьного психолога в общеобразовательных учреждениях Республики Таджикистан и рекомендациям для дальнейшего развития этой области. На основе ряда анализов утверждается то, что в современных условиях развития сферы образования в Республике, лишь создание нормативно-правовых основ может обеспечить устойчивое развитие отрасли. Также в статье приводятся результаты мониторинга деятельности школьных психологов двадцати одного случайно выбранного учреждения нескольких районов Согдийской области. Анализ ситуации в регионе выявил ряд сложностей, в том числе привлечение на должность школьного психолога педагогов предметников, традиционный опыт привлечения учителей предпенсионного и пенсионного возраста на эту должность, что усложняет передачу опыта молодому поколению, отсутствие контроля деятельности школьных психологов и сложности в регулирующей структуре. Результаты мониторинга показали, что, несмотря на острую нехватку дипломированных кадров и то, что большинство должностей школьного психолога были заняты учителями-предметниками, на протяжении 2018-2019 учебного года в Согде уровень предоставления психологических услуг в образовательных учреждениях несколько повысился. На это повлияло несколько обучающих тренингов с охватом школьных психологов и части педагогического состава учреждений. А также методическое обеспечение специалистов соответствующей сферы. Наблюдаемые продвижения в основном касаются структурных изменений, а качественный аспект психологического обслуживания все еще нуждается в серьезных реформах, несмотря на это использование опыта Согдийской области в других регионах Республики считается полезным и нужным.

Ключевые слова: школьный психолог, психологическая служба в школе, развитие психологической службы в школе, проблемы организации психологической службы в школе, психологическая служба в общеобразовательных учреждениях Таджикистана, мониторинг деятельности школьных психологов.

ANALYSIS OF THE SITUATION OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SERVICE IN GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF TAJIKISTAN (ON THE EXAMPLE OF SELECTED AREAS OF SOGDY REGION)

The article is devoted to analyzing the situation of the development of the psychological service, the regulatory framework for organizing the activities of the school psychologist in educational institutions of the Republic of Tajikistan, and recommendations for the further development of this field. On the basis of analyzes, it is indicated that in modern conditions the development of education in the Republic, only the creation of legal and regulatory frameworks can ensure the sustainable development of the industry. The article also presents the results of monitoring the activities of school psychologists of 21 randomly selected institutions in several districts of the Sughd region. An analysis of the situation in the region revealed a number of difficulties, including the involvement of subject teachers in the position of a school psychologist, the traditional experience of attracting teachers of pre-retirement and retirement age to this position, which complicates the transfer of experience to the younger generation, the lack of control over the activities of school psychologists and the complexity of the regulatory structure. The results of the monitoring showed that, despite the acute shortage of qualified personnel and the fact that the majority of the school psychologist's posts were occupied by subject teachers, the level of psychological services provided in educational institutions increased somewhat during the 2018-2019 school year. This was influenced by several training trainings covering school psychologists and part of the teaching staff of institutions. As well as methodological support of specialists in the relevant field. The observed progress is mainly related to structural changes, and the qualitative aspect of psychological services still needs serious reforms, despite the fact that the use of the experience of the Sughd region in other regions of the Republic is considered useful and necessary.

Keywords: school psychologist, psychological service in school, development of psychological service in school, problems of organization of psychological service in school, psychological service in general educational institutions of Tajikistan, monitoring of school psychologists.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Каримён Қутбиддин Мамаражаб* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи психологияи факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Нишонӣ:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудақӣ, 17. Телефон: **881888082**. **E-mail:** qb_1701@list.ru

Шарипова Мадина Ёдгоровна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои психологӣ, дотсенти кафедраи психологияи факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Нишонӣ:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудақӣ, 17. Телефон: **93-449-00-49**. **E-mail:** madinjasha@yandex.ru

Сведения об авторах: *Каримён Кутбиддин Мамаражаб* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры психологии, факультета философии Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **881888082**. **E-mail:** qb_1701@list.ru

Шарипова Мадина Ёдгоровна - Таджикский национальный университет, кандидат психологических наук, доцент, кафедры психологии, факультета философии Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **93-449-00-49**. **E-mail:** madinjasha@yandex.ru

Information about the authors: *Karimiyon Qutbiddin Mamarazhab* - Tajik national university, the assistant of the Department of Psychology, faculty of Philosophy, Tajik national university. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **881888082**. **E-mail:** qb_1701@list.ru

Sharipova Madina Yodgorovna - Tajik national university, the candidate of psychological sciences, the associate professor of the Department of Psychology, faculty of Philosophy, Tajik national university. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **93-449-00-49**/ **E-mail:** madinjasha@yandex.ru

УДК: 372.31.4 (575.3)

СИСТЕМАИ МАШҒУЛИЯТҶО ДОИР БА ТАЪЛИМИ ТАРКИБ (СОХТ) – И жУМЛАҶОИ СОДА ВА МУҶОТАБ ДАР СИНФИ V

Шербоев С., Партов Насрулло

Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ӷомии АТТ

Ӷуноне маълум аст, ҷумлаҳои содаро забоншиносон аз ду ҷиҳат гурӯҳбандӣ кардаанд: якум аз ҷиҳати мақсади баён ва оҳанги талаффуз ва дуум, аз ҷиҳати сохту таркиб.

Ӷунонки маълум аст, ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати сохту таркиб ба навҳои гуногун (яктаркибаву дутаркиба, хулласу тафсилӣ, пурраву нопурра ва тафсилӣ) ҷудо карда шудаанд. Инак, мо дар ин қисмати кор дар иртибот ба ҳамин нукта мувофиқи талаби барномаи таълими забони тоҷикӣ низ ба хонандагони синфи V, маълумот баррасӣ намуданро дар мадди назар дорем. Аз ин рӯ, дар ин бобат пешниҳоди мо ин аст, ки, агар оид ба хелҳои ҷумлаҳои зикршуда дар ҳаҷми се соат системаи машғулиятҳо пешниҳод гардида, дар ин радиф, инчунин, дар доираи як соат марбут ба таълими муҳотаб бахшида шавад, басо мақсаднок мебуд. Яъне, системаи машғулиятҳо, ки мо дар зер марбут ба мавзӯҳои номбаршуда пешниҳод менамоем, дар ҳаҷми 4 соат буда, ҷиҳатҳои муҳими таълими мавзӯҳои мазкурро дар бар хоҳад гирифт.

Ҷамчунин, мебояд зикр кард, ки мо системаи машғулиятҳоро дар иртибот ба нишондодҳои методӣ оид ба сохту таркиби ҷумлаҳои сода на дар асоси барномаи соли 2017, балки дар асоси талаботи барномаи таълимии соли 2006 пешниҳод мекунем [1]. Ӷунки стандарт ва барномаи нави таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V–XI, ки мувофиқи талаби муносибати босалоҳият дар таълим соли 2017 нашр шудааст, пешниҳод менамоем, ки дар ҷараёни таълими фасли муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» қисмати ҷумлаҳои хулласу тафсилӣ ва дутаркибаву яктаркиба ҳамагӣ дар ҳаҷми як соат таълим дода шавад, ки ин кори ношуданист [10]. Аммо барномаи аввал (2006), дар қисм бо барномаи соли 2017, ба таълими ҳар яке аз ин мавзӯҳо бахшидани яксоати ро пешниҳод менамоем, ки ин нукта то андозае дар доираи ақл ғунҷоиш дораду маводи китоби дарсӣ (Забони тоҷикӣ барои синфи V, нашри с. 2013) [2] низ ба ҷунин теъдоди соатҳо мувофиқат мекунад.

Системаи машғулиятҳо доир ба ҷумлаҳои сода: Дар ин хусус бояд зикр кард, ки хонандагон, агарчи оид ба ҷумла, хелҳои ҷумла аз рӯи оҳанги талаффуз ва мақсади баён сару кор дошта бошанд ҳам, вале аз рӯи таркиб ба хулласу тафсилӣ, дутаркибаву яктаркиба ҷудо шудани онҳо (ҷумлаҳо) бори аввал шинос мешаванд. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки ҷун ҳарвақта, пеш аз баёни мавзӯ, дар доираи 5 – 6 дақиқа пурсиши вазифаи хонагиро анҷом дода, мавзӯи навро дар алоқамандӣ ба мавзӯҳои гузашта ва дар иртибот ба принсипи пайдарҳамии таълим ба роҳ монад. Ӷунки дар сурати ин тавр ба роҳ мондани таълим хонандагон ба мавзӯи навбатӣ дар заминаи мавзӯҳои гузашта, ки зина ба зина омӯхта мешаванд, ворид шуда истодани хешро эҳсос хоҳанд кард. Инак, аз рӯи ҷунин дастур, омӯзгорро лозим меояд, ки то оғози баёни мавзӯи нав бо усули суҳбат бояд

хонандагонро хотиррасон намояд, ки дар бораи мафҳуми чумла, чумлаҳои сода ва хелҳои онҳо (сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла) дар машғулиятҳои гузашта маълумот гирифтаанд. Ва акнун аз имрӯз сар карда барояшон дар бораи чумлаҳои сода, ки аз ҷиҳати сохту таркиб хулласу тафсилӣ, дутаркибаву яктаркиба ва ниҳоят, чидааъзо низ мешаванд, маълумот дода мешавад.

Ҳамин тавр муаллим пас аз таъкиди нуктаҳои дар боло омада бояд ниҳоят ин тавр афзояд: - Инак, мавзӯи инсоатинаи мо ба сохти чумлаҳои сода иртибот дошта, «Чумлаҳои хуллас ва тафсилӣ» унвон дорад. Вале барои сарфаҳм рафтан ба моҳият ва хулосабарорӣ аз ин мавзӯъ ташаббуси беҳтар дар дасти шумост. Яъне, ба шумо супоришҳое пешниҳод мешаванд, ки дар натиҷаи иҷрои онҳо худ ба дарки моҳият ва ё ҳалли онҳо то андозае тариқи амалӣ гӯё мавзӯи навро мустақилона сарфаҳм меравед.

Бо таъкиди охир барои ноил шудан ба нуктаҳои охир ин ду гурӯҳи мисолҳоро ва ё чумлаҳоро, ки пешакӣ барои ҳамин дарс омода кардааст, ба воситаи тахтаи электронӣ ба намоиш мегузорад:

1. Мо меравем. 1. Мо ба сахро меравем.
2. Падарам омад. 2. Падарам аз Душанбе омад.
3. Бод мевазад. 3. Боди форам мевазад.
4. Сабза дамидааст. 4. Сабзаи нармак дамидааст.
5. Мурғ парид. 5. Мурғи даштӣ парид.

Муаллим диққати синфро ба чумлаҳои дар ду сутун пешниҳодшуда ҷалб намуда, дар оғоз мисолҳои дар сутуни аввал омадаро, баъдан мисолҳои сутуни дувумро як-як қироат карда, дар интиҳо талаб менамояд, ки аз рӯйи тавонашон фарқи чумлаҳои дар сутуни аввал омадаро дар қиёс бо мисолҳои дар сутуни дувум омада шарҳ диҳанд.

Ин супориш, агар, аз як ҷиҳат, хонандагонро ба мустақилона фикр кардан водор созад, аз ҷиҳати дигар, онҳоро маҷбур менамояд, то ки мавзӯҳои дар дарси пешина омӯхташонро ба ёд оваранд. Шарҳи ин супориш вобаста ба он аст, ки онҳо то кадом дараҷа ба мафҳуми сараъзо ва аъзоҳои пайрави чумла сарфаҳм рафтаанд. Аз ин рӯ, агар мавзӯҳои зикршударо дар хотир дошта бошанд, нисбати онҳо ҳангоми мушоҳидаи мисолҳои ҳар ду сутун дар андак вақт ба чунин хулоса меоянд, ки чумлаҳои сутуни аввал танҳо аз сараъзоҳо иборат буда, дар сутуни дувум ғайр аз сараъзоҳо ин ё он аъзои пайрав ҳам мавҷуд аст ва шояд интихобан дорои кадом аъзои пайрав будани яке аз чумлаҳои дар сутуни дувум мавҷударо ҳам шарҳ диҳанд. Ва маҳз дар ҳамин ҳолат омӯзгор метавонад, ҷавобҳои хонандагонро бо қаноатмандӣ эътироф намуда, чунин таъкид намояд: - Бачаҳо, шумо дуруст дарк намудед, ки чумлаҳои сутуни якум танҳо аз сараъзоҳо иборатанду дар ҳар кадоме аз чумлаҳои сутуни дувум, ба ҷуз сараъзоҳо, яке аз аъзоҳои пайрав ҳам мавҷуд мебошад. Аз ин рӯ, доништа бошед, ки дар илми забоншиносӣ чумлаҳои содаро аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо намуда, як гурӯҳро **чумлаҳои хуллас** ва гурӯҳи дигарро **чумлаҳои тафсилӣ** номидаанд. Яъне, агар чумлаҳо танҳо аз сараъзоҳо (мубтадо ва ҳабар) иборат бошанд, онҳоро **чумлаҳои хуллас** ва, агар ғайр аз сараъзоҳо яке аз ин ё он аъзои пайрави чумла мавҷуд бошад, чунин чумлаҳои содаро **чумлаҳои тафсилӣ** номидаанд. Инак, дар ҳамин лаҳзаи баён диққати хонандагонро омӯзгор ба чумлаҳои ҳар ду сутун ҷалб намуда, ин тавр меафзояд: - Хулоса, аз рӯйи гуфтаҳои охир, чумлаҳои содаи дар сутуни якум буда **чумлаҳои хуллас** ва чумлаҳои дар сутуни дувум бударо, ки ба ҷуз сараъзоҳо дорои яке аз аъзоҳои пайрав ҳам мебошанд, **чумлаҳои тафсилӣ** меноманд.

Бо шарҳи охири баёни мавзӯъ хотима меёбад. Ба назари мо, ба хонандагон, пеш аз он ки ба иҷрои супоришҳо сафарбар карда шаванд, барои санҷиши дониши назариявиашон пешниҳод намудани саволҳои зеринро ҷоиз медонем: 1. Чумлаҳои сода аз ҷиҳати сохт чанд хел мешаванд? Номбар кунед. 2. Чӣ гуна чумлаҳоро чумлаҳои хуллас меноманд? Мисол оваред. 3. Акнун гӯед: Чӣ гуна чумлаҳои содаро тафсилӣ меноманд? Кай, мисол оваред.

Муаллим пас аз шунидани ҷавобҳо ба саволҳои додашуда ба шартӣ дуруст будани ҷавобҳои хонандагон, ки баъзан кумаки ӯ низ зарурат дошт, таъкид мекунад, ки ҳар кадом дар дафтари худ дутогӣ чумлаи хуллас тартиб дода, баъдан он чумлаҳоро ба тафсилӣ низ таъкид диҳанду барои шарҳи сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави дар таркиби онҳо (чумлаҳои

тафсилӣ) истифодашуда низ омодагӣ бигиранд. Супориши мазкурро мумкин аст, ки ду нафар хонанда дар тахтаи синф ба ҷо оранду баъдан натиҷаи кори онҳо аз тарафи аҳли синф аз назар гузаронида шавад.

Баъдан, агар вақт имкон диҳад, метавон дар иртибот ба сохти ҷумлаҳои сода тариқи шифоҳӣ ва ҳам мусобиқа - бозии грамматикӣ гузаронд, ки ин тавр бояд сурат бигирад: Хонандагон ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд – гурӯҳи **А** ва гурӯҳи **Б**. Сипас, мувофиқи супориши муаллим гурӯҳи **А** як–ду ҷумлаи хуллас мегӯяд. Гурӯҳи **Б** он ҷумлаҳоро шифоҳӣ ба тафсилӣ бар мегардонанд. Сониян, гурӯҳи **Б** ҷумлаҳои хулласро пешниҳод мекунанду гурӯҳи **А** он ҷумлаҳоро ба тафсилӣ табдил медиҳанд. Ниҳоят, натиҷаи он супориш аз тарафи довар (муаллим) ҷамъбаст карда мешавад.

Бо иҷрои супориши охир қисмати мустаҳкамкунӣ низ хотима ёфта, мавриди супориши вазифаи хонагӣ фароҳам мерасад. Ин лаҳза ба ҳайси вазифаи хонагӣ қироати таърифу қоидаҳо (аз саҳ. 100) супориш дода шуда, хуб мебуд, агар барои кори хаттӣ хонандагон вазифадор карда шаванд, ки аз худ ва ё аз китобҳои бадеии дар дасташон буда сетоғӣ ҷумлаи хуллас ва баъдан, сетоғӣ ҷумлаи тафсилӣ интиҳоб карда, барои шарҳашон дар синф низ омодагӣ низ гиранд.

Машғулияти навбатӣ ба мавзӯи «Ҷумлаҳои ҷидааъзо» бахшида мешавад. Чуноне маълум аст, ин навъи ҷумлаҳо хели махсуси ҷумлаҳои сода буда, дорои хусусиятҳои хосси грамматикӣ мебошанд. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки ҳангоми таълими мавзӯи мазкур, мувофиқи талаби барнома, ба шогирдон маълумоти меъёрро, ки ҷиҳати муҳимми масъаларо дар бар мегирад, бо истифода аз усулҳои самараноки таълим дастрас намояд. Ин нукта, яъне самаранокии таълими мавзӯи мазкур, дар сурате ба даст хоҳад омад, ки, агар нуктаҳои зерин дар раванди баёни мавзӯӣ дар мадди назари омӯзгор бошанд:

1). Шарҳ додани мафҳуми **ҷумлаҳои ҷидааъзо**, яъне, онро, ки дар кадом маврид ҷумларо метавон ҷидааъзо номид (зимни мушоҳида ва таҳлили мисолҳо).

2). Аз мушоҳидаи мисолҳо дур нашуда таъкид намудани он, ки аъзоҳои ҷидаи ҷумла баробарҳуқуқанд ва, аз ин рӯ, ҳар кадом айнан ба як савол ҷавоб мешаванду дар асл ба як ҳиссаи нутқ мансуб мебошанд.

3). Ниҳоят, дар заминаи мисолҳои мушаххас шарҳ додани роҳҳои асосии ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои ҷида низ дар мадди назари ҳам муаллим ва ҳам хонандагон қарор дода шуда бошад.

Барои ба ин ҳадафҳо муваффақ шудан омӯзгор дар қисмати пурсиши вазифаи хонагӣ, сараввал, тариқи саволу ҷавоб натиҷаи супоришҳои доир ба ҷумлаҳои хулласу тафсилӣ супоридашударо аз хонандагон пурсон шуда, пас аз ҷамъбасту хулосабарорӣ боз ҳам бо ҳамон усули саволу ҷавоб метавонад, хонандагонро ба дарки мавзӯи нав тариқи зер ворид созад. Аниқаш, ӯ саволҳо медиҳаду ҷавоб ба он саволҳоро хуш ва ё яке аз хонандагони фаъолу хушхат дар тахтаи синф сабт кардан мегирад. Чунончи: Омӯзгор: - Бачаҳо, шумо аз мағоза барои соли нави хониш ҷиҳа харидед? **Хонандагон:** – Мо аз мағоза **китоб** ва **дафтар** харидем. **Омӯзгор:** – Шумо, пеш аз ҳама, кихоро дӯст медоред? **Хонандагон:** – Мо, пеш аз ҳама, **падару модарамро** дӯст медорем. **Омӯзгор:** – Офарин! Кани бигӯед: Кадом дарахтон барвақт гул мекунанд? **Хонандагон:** - **Бодому шафтолу** ва **гелосу олуболу** барвақт гул мекунанд. **Омӯзгор** ба яке аз хонандагон муроҷиат карда: - Дӯстони ту кихоҳоянд? **Хонанда:** – Дӯстони ман **Шариф, Шодӣ** ва **Шафқат** мебошанд.

Ҳамин тавр, омӯзгор, дарҳол диққати хонандагонро ба ҷумлаҳои дар тахтаи синф сабтшуда ҷалб намуда, таъкид менамояд, ки акнун шумо бо хели дигари ҷумлаҳои сода, ки онҳоро бо унвони «Ҷумлаҳои ҷидааъзо» ном мебаранд, шинос хоҳед шуд. Инак, ин ҳама ҷумлаҳои сода, ки дар ҷавоб ба саволҳои ман гуфтеду дар тахтаи синф сабт гардиданд, аз қабилҳои чунин ҷумлаҳо мебошанд. Яъне, дар чунин навъи ҷумлаҳои сода ин ё он аъзояш: мубтадо ё хабар ва ё яке аз аъзоҳои пайрав на камтар аз дуто ва ё метавонанд зиёда аз он бошанд. Яъне, ҳамин гуна ҷумлаҳои содаро, ки дорои на камтар аз ду ва ё зиёда аъзоҳои якхелаи ҷумла мебошанд, **ҷумлаҳои ҷидааъзо** меноманд. Аъзоҳои ҷидаи ҷумла дар таркиби чунин ҷумлаҳо, пеш аз ҳама, ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунандаи **ва, - у, (-ю), аммо, вале** алоқаманд мешаванд. Баъзан аъзоҳои ҷидаи ҷумла бе чунин пайвандакҳо низ, танҳо ба воситаи оҳанги талаффуз ба ҳам алоқаманд мешаванд. Дар чунин маврид

дар навишт дар байни онҳо, яъне дар байни аъзоҳои чида, аломати вергул (,) гузошта мешавад. Чунончи: дар ҷумлаи «Мо аз мағоза **китоб** ва **дафтар** харидем», пуркунандаҳо: **китоб** ва **дафтар** чида шудаанду онҳо ба як савол, яъне ба саволи **чӣ?** ҷавоб мешаванд. Масалан: - Аз мағоза **чӣ** харидем? – **Китоб** ва **дафтар** харидем. Яъне, калимаҳои **китоб** ва **дафтар** дар ин ҷумла пуркунандаи чида буда, ба саволи якхела: **чӣ?** – **китоб**, **чӣ?** – **дафтар** ҷавоб мешаванд. Пуркунандаҳои чида дар ҷумлаи мазкур ба воситаи пайвандаки **ва** ба ҳам алоқаманд шудаанд. Дар ҷумлаи дуум шумо ба саволи «Кихоро дӯст медоред?» чунин ҷавоб додед: - Мо, пеш аз ҳама, **падару модарро** дӯст медорем. Калимаи **падару модарро** дар ин ҷумла ба як савол, яъне ба саволи **кихоро?** – **падару модарро**, ё ин ки ҳар кадом ба саволи якхела ҷавоб мешаванд. Чунончи: - киро? – **Падарро**; - киро? – **Модарро**. Ва чунонки медонед, ба саволи **киро?** **кихоро?** аз аъзоҳои пайрав пуркунанда ҷавоб мешавад. Пас, хулосаи мо чунин аст: - Дар ҷумлаи «Мо, пеш аз ҳама, **падару модарро** дӯст медорем» аз аъзоҳои ҷумла **пуркунанда** чида шудаасту онҳо, яъне аъзоҳои чидаи ҷумла, ба ҳам ба воситаи пайвандаки **-у** алоқаманд шудаанд. Аммо дар ҷумлаи сеюм - «**Бодому шафтолу** ва **гелосу олуболу** барвақт гул мекунад» мубтадоҳо **бодому шафтолу** ва **гелосу олуболу** чида шуданду ба як саволи умумӣ: **Чихо?** - **бодому шафтолу** ва **гелосу олуболу** ё ки дар алоҳидагӣ низ ба саволи якхела: **чӣ?** – **бодом**; **чӣ?** – **шафтолу**; **чӣ?** – **гелос**; **чӣ?** – **олуболу** ҷавоб мешаванд. Ва **чӣ** тавре мушоҳида мекунад, аз мубтадоҳои чида дар ин ҷумла якуму дуумаш (**бодому шафтолу**) бо пайвандаки **-у**, дууму сеюмаш (**шафтолу** ва **гелос**) бо пайвандаки **ва**, инчунин, мубтадоҳои сеюму чорум (**гелосу олуболу**) ба воситаи пайвандаки **-у** ба ҳам алоқаманд шудаанд. Вале дар ҷумлаи чорум хабарҳо: **Шариф**, **Шодӣ** ва **Шафқат** чида шудаанд. Чунонки мебинем, дар ин ҷумла хабарҳои якуму дуум (**Шариф**, **Шодӣ**) аз ҳамдигар бо аломати вергул чудо карда шуда, хабарҳои дуум ва сеюм (**Шодӣ** ва **Шафқат**) ба воситаи пайвандаки **ва** ба ҳам алоқаманд шудаанд.

Ҳамин тавр, дар таркиби ҷумлаҳои чидааъзо аъзоҳои чида аз ҳамдигар бо аломати **вергул** чудо карда мешаванду ба воситаи пайвандакҳои **ва**; **-у** (**-ю**) ва **ғ**. бо ҳам алоқаманд карда мешаванд.

Бо шарҳи охирин баёни мавзӯ ба охир мерасаду барои мустаҳкамкунии мавзӯ ҷумлаҳои зерин тавассути доскаи электронӣ ва ё доскаи сайёр пешниҳод карда мешаванд, то ки хонандагон, аввал, шифоҳӣ ва баъдан хаттӣ ба ҷойи мулнуқтаҳо калимаҳо – аъзоҳои чидаи мувофиқро гузошта, сониян, шарҳ диҳанд, ки дар ҷумлаҳои мазкур кадом аъзоишон чида шудаанд: 1. Ман, ..., ва ... рафик (дугона) мебошем. 2. Бародарам барои ман дафтар, ... ва ... харид. 3. Шаҳри Душанбе рӯз то рӯз ободу ... мешавад. 4. Баҳорон гулҳои бойчечак, ... ва ... мешукуфанд. 5. Ҳаво салқину ... буд. 6. Бунафша китобро хонд ва мазмунашро ... 7. Дар фаслҳои тирамоҳ ва ... ҳаво салқин мешавад. 8. Дар боғ дарахтони гелос, ... ва ... гул кардаанд.

Барои он ки вақт сарфа шаваду натиҷаи кор зуд ҷамъбаст ёбад, синфро ба ду гурӯҳи баробар тақсим намуда, бигузур ба ҷаҳор ҷумлаи аввал гурӯҳи якум ва ба ҷаҳор ҷумлаи боқимонда гурӯҳи дувум ҷавоб тайёр карда, барои шарҳ додан омодагӣ бигиранд.

Пас аз ҳаллу фасли супориши боло барои муайян намудани дониши шифоҳӣ (назариявӣ)–и хонандагон пешниҳод намудани саволҳои зерин низ айни муддаост: 1. **Чӣ** гуна ҷумларо ҷумлаи чидааъзо меноманд? 2. Аъзоҳои чидаи ҷумла ба кадом саволҳо ҷавоб мешаванд? Ба саволҳои якхела ё гуногун? 3. Аъзоҳои чидаи ҷумла **чӣ** тавр ба ҳам алоқаманд мешаванд? 4. Бештар кадом пайвандакҳо аъзоҳои чидаи ҷумларо ба ҳам мепайванданд? 5. Агар дар байни аъзоҳои чидаи ҷумла пайвандак наояд, онҳо **чӣ** тавр аз ҳам чудо карда мешаванд? 6. Дар сурати дар байни аъзоҳои чидаи ҷумла наомадани пайвандакҳо онҳоро **чӣ** ба ҳам алоқаманд мекунад?

Пас аз шунидани ҷавоби саволҳои дар охир додашуда, ба ҳайси вазифаи хонагӣ аз сах. 100–и китоби дарсӣ кироати таърифу қоидаҳои дар иртибот ба ҷумлаҳои чидааъзо пешниҳодшуда ва чунин як супориши хаттӣ низ бояд дода шавад, ки иҷрояш бевосита ба предметҳои (ашёҳои) синфи онҳо алоқаманд бошанд. Масалан, чунин супоришро: Бо истифода аз ҳамсинфон ва ҳам ашёҳои синфи худ се – чортогӣ ҷумла тартиб диҳед, ки дар онҳо аъзоҳои гуногуни ҷумла чида шуда бошанд. Чунончи: **Амина** ва **Сайёра** дар як парта мешинанд. Ҳар ду **боинтизому аълоҳон мебошанд** ва **ғ**.

Дар дарси навбатӣ, ҳангоми пурсиши вазифаи хонагӣ, пас аз мухтасар санҷидани натиҷаи супориши хаттӣ (интихобан ду–се нафар хонандагон аз дафтарҳои худ яктогӣ ҷумларо қироат карда, хел ва тарзи ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои ҷидаи ҷумларо шарҳ медиҳанд), таблитсаи зерин (1) тавассути ватман ё доскаи электронӣ ба намоиш гузошта мешавад, ки дар он дақиқ ҷида шудани ин ё он аъзои ҷумла ишора карда шудааст. Вазифаи хонандагон дар иртибот ба мисолҳои дар он сабтшуда ин аст, ки тарзи ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои ҷидаи ҷумларо шарҳ диҳанд:

Таблитсаи 1.

Ҷумлаҳои ҷидааъзо	
Хели аъзоҳои ҷида	Намунаи мисолҳо
1. Мубтадо	Расул, Дилшод ва Аҳмад дар синфи панҷум мехонанд.
2. Хабар	Хуршед ҳам менавозаду ҳам месарояд.
3. Пурқунанда	Ромиш аз Шохин ва аз Нодир Носир калон аст.
4. Муайянқунанда	Дар тирамоҳ бозорҳо аз меваҳои дерпазаку гуногун пур мешавад.
5. Ҳол	Дар Душанбе, Хучанд ва Кӯлобу Бохтар миллатҳои гуногун зиндагӣ мекунанд.

Зимни уҳдабароёна шарҳ додани аъзоҳои ҷидаи ҷумла дар таблитсаи мазкур тақрори маводи аъзоҳои ҷумла низ дар мадди назар аст. Яъне, хонандагон (албатта, бо кумаки омӯзгор низ) ҳангоми хел ва роҳҳои ба ҳам пайваस्तшавии аъзоҳои ҷидаро дар ҷумлаҳо шарҳ додан ба кадом саволҳо ҷавоб шудани ҳамон аъзоҳои ҷидаро низ таъкид мекунанд.

Дар анҷоми шарҳу эзоҳи ба ҳам пайваस्तшавии аъзоҳои ҷидаи ҷумлаҳои дар таблитса буда ва ҷамъбасти мухтасари дарси гузашта, муаллим мавзӯи нави дарсро таҳти унвони «Ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба» эълон намуда, дарҳол таблитсаи зеринро, ки тахминан дорои чунин шаклу мундариҷа аст, ба хонандагон пешниҳод менамояд, ки дар он мисолҳои қариб яхела дар ду сутун сабт шудаанд.

Таблитсаи 2

Ҷумлаҳои дутаркиба	Ҷумлаҳои яктаркиба
1. Муаллим ҳамаро таъриф кард.	1. Ҳамаро таъриф кард.
2. Ман модарамро дӯст медорам.	2. Модарамро дӯст медорам.
3. Ту пагоҳ ба Душанбе меравӣ?	3. Пагоҳ ба Душанбе меравӣ?
4. Ту ин нишонро ба ҳадаф гир.	4. Ин нишонро ба ҳадаф гир.

Яъне, омӯзиши ин мавзӯъ зимни истифода аз усули индуктивӣ, ки андаке ба усули проблемавӣ наздикӣ дорад, ба роҳ монда мешавад.

Дарси навбатӣ дар мавзӯи «Мухотаб» доир мегардад. Яъне, ба таълими ин мавзӯъ низ як соат бахшидан лозим меояд, чунки ҳангоми гузаронидани эксперименти муқарраркунӣ муайян намудем, ки дониши хонандагон оид ба ин мавзӯъ басо маҳдуд будааст: аксар мухотабро аз мубтадо фарқ намекунанд. Яъне, дар қорҳои хаттишон мубтадохоро мухотаб гӯён ишора намудаанд. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, омӯзгор барои самаранок ба роҳ мондани таълими мухотаб моҳирона бояд нақшаеро пешакӣ омода созад, то ки зимни истифода ва ё амалӣ намудани он хонандагон мухотабро ва тафовути онро аз мубтадо дуруст фаҳмида, ба саволҳои зерин ҷавоб дода тавонанд: 1). Мухотаб, аслан, вожаи кадом забон аст? Маънои онро (мухотабро) шарҳ диҳед. 2). Дар илми забоншиносӣ чиро мухотаб меноманд? 3). Мухотабро дар нутқ барои чӣ истифода мебаранд? 4). Гӯед, ки дар навишт дар кадом сурат мухотаб бо аломати вергул (,) ва дар кадом маврид бо аломати хитоб (!) ҷудо карда мешавад?

Бояд таъкид сохт, ки дар синфи V зимни мисолҳои мушаххас, аслан, дар бораи дар аввали ҷумлаҳо омадани мухотаб маълумот додан талаб карда мешавад. Аммо дар китоби дарсӣ, дар матни машқҳои доир ба мавзӯи «Мухотаб» пешниҳодшуда дар охири ҷумлаҳо омадани мухотаб ба назар мерасад. Аз ин рӯ, мухтасар бошад ҳам, дар бораи ҷойи мухотаб дар ҷумла низ маълумот додан лозим меояд.

Инак, бо назардошти гуфтаҳои боло, пеш аз пурсиши вазифаи хонагӣ дар иртибот ба мавзӯи «Чумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба», ба шарти он ки ба ҳамаи саволҳои додашуда хонандагон бо овардани мисолҳо дониши хуби худро намоиш дода бошанд, омӯзгор мавзӯи навбатии дарсро бо номи «Мухотаб» эълон намуда, мисолҳои зеринро, ки пешакӣ дар тахтаи сайёр ва ё ватман сабт намудааст, ба хонандагон пешниҳод мекунад: 1. Модарҷон, аз гуноҳи ман гузаред. 2. Писарам, калонсолонро ҳамеша ҳурмат кун. 3. Ман шуморо, модарҷон, ёд кардам. 4. Боло гузаред, дӯстам. 5. Дӯстони азиз! Биёед, аҳд кунем, ки дӯстиамон абадӣ бошад.

Пас аз он ки ҳамагон чумлаҳои дар ватман сабтшударо қироат намуда, ба фикр фуру мераванд, муаллим бо чунин як саволи риторикӣ зерин: «Оё шумо медонед, ки мухотаб чист ва он калимаи кадом забон аст», ба синф муроҷиат намуда, сипас, ба шарҳи ин савол ин тавр афзояд: - **Мухотаб** калимаи арабӣ буда, маънояш **-нидо, муроҷиат ва хитоб** аст. Яъне, мухотаб, пеш аз ҳама калимаест, ки ҳангоми гуфтор он махсус барои диққати касеро ба худ ҷалб кардан аз тарафи ғӯянда истифода карда мешавад. Масалан, се нафар рафта истода буданду яке аз онҳо муаллим буд. Шумо мехоҳед, ки маҳз ба муаллим чизе бигӯед. Агар дар ин ҳолат шумо «Ҳой» гӯед, он ҳар се ба шумо нигоҳ мекунад. Аммо, барои он ки ин ҳолат руҳ надихад, чунин бояд гуфт: «**Муаллим**, ман ба шумо қор дорам». Дар ин маврид танҳо муаллим ба шумо менигарад. Чунки шумо ба воситаи истифодаи калимаи **муаллим** маҳз ба ӯ муроҷиат ё худ хитоб кардед. Инак, маҳз чунин калимаҳоро, ки дар нутқ барои ҷалб кардани касе ё чизе истифода мебаранд, мухотаб меноманд.

- Акнун, - ба суханаш идома медиҳад муаллим, - ба мисолҳои дар ватман буда боз рӯ меоварем. Алҳол ман чумлаи аввалро қироат карда, мухотаби дар он бударо шарҳ медиҳам. Чунинчӣ: - **Модарҷон**, аз гуноҳи ман гузаред. Аз мазмуни ин чумла маълум мешавад, ки ғӯянда фарзанди модар буда, ба ӯ, яъне ба модараш **модарҷон** гӯён муроҷиат карда, аз ӯ барои аз гуноҳаш гузаштан бахшиш пурсидааст. Яъне, калимаи **модар** мухотаб буда, дар ин чумла ҳамчун манбаи ба кӣ нигаронида шудани фикр истифода шудааст.

Баъдан, бо талаби муаллим чумлаҳои дигари дар ватман буда бонавбат аз тарафи хонандагон қироат карда шуда, мухотабҳояшон шарҳ дода мешаванд. Ва мо боварӣ дорем, ки аз уҳдаи ин супориш аксар хонандагон пас аз ҳамон тарзи шарҳдиҳии муаллим) зимни чумлаи аввал, ҳатман баромада метавонанд. Баъд аз ин ҳама хулосаи муаллим доир ба мавзӯи «Мухотаб», тахминан, дар чунин нуктаҳо бояд арзёбӣ шаванд: Инак, дар бораи мухотаб мухтасар чӣхоро бояд донист? - Калима ё иборае, ки муроҷиатро ифода мекунад, **мухотаб** номида мешавад. Мухотаб дар чумла махсус талаффуз карда мешавад, ба тарзе ки гӯё, маҳз, барои ҷалб кардани диққати касе ё чизе истифода мешуда бошад. Аниқаш, пас аз талаффузи мухотабҳои чумлаҳо як исти муваққатӣ баръало эҳсос карда мешавад. Аз ин рӯ, мухотабҳо дар кадом қисмати чумла (дар аввал, мобайн ва ё дар охири он) оянд ҳам, бо аломати вергул ҷудо карда мешаванд. Масалан, дар чумлаҳои якуму дуюм мухотаб дар аввал, дар чумлаи сеюм бошад, дар охир омадааст, ки дар ҳамаи ин ҳолатҳо он (мухотаб) бо вергул ҷудо карда шудааст. Аммо, агар мухотабҳо дар аввали чумла андаке бошиддат талаффуз карда шаванд, он гоҳ лозим меояд, ки пас аз мухотаб аломати хитоб гузошта, давоми чумла бо ҳарфи калон навишта шавад. Масалан: «**Дӯстони азиз!** Биёед, аҳд кунем, ки дӯстиамон абадӣ бимонад» - аз ҳамин қабил чумлаҳост, ки мухотабҳо дар онҳо дар навишт бо аломати хитоб ҷудо карда мешаванд.

Инак, то ки хонандагон бобати дар аввал, мобайн ва охири чумла ҳам омадан ва дар навишт дар ҳар се ҳолат бо аломати вергул ҷудо карда шудани онҳо (мухотабҳо) малака ҳосил намоянд, ин ҳамаро муаллим тариқи шифоҳӣ ё худ аёнӣ дар мисоли чумлаи якум тариқи зайл: **Модарҷон**, аз гуноҳи ман гузаред; Аз гуноҳи ман, **модарҷон**, гузаред; Аз гуноҳи ман гузаред, **модарҷон**. – нишон дода, сипас, аз онҳо талаб мекунад, ки ин амалро дар мисоли чумлаҳои дуюм ва сеюм худашон ҳам машқ кунанд. Беҳтар мебуд, ки супоширо аввал шифоҳӣ, баъдан, тариқи хаттӣ ба ҷо оранд.

Маълум аст, ки мухотабҳо бештар дар нутқи муколамавӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Аз ин ваҷҳ, хуб мебуд, агар порчаи зерини матни муколамавӣ тавассути доскаи электронӣ намоиш дода шавад, то ки хонандагон бодиққат қироат карда, дар он

мухотабҳо ва ҷойи онҳоро дар он муқаррар намуда, сабаби бо кадом аломатҳо ҷудо карда шуданашонро низ шарҳ диҳанд:

Баъди аз ҷорӣ асри ҷанг рӯзе Фозилҷон Акрамовро ба комиссариати ҳарбӣ даъват карданд. Комиссар ба ӯ самимона ҳолпурсӣ кард:

- Пулмиётчи собиқ, аҳвол чӣ тавр?

- Бад не, шукри тандурустӣ, рафиқ комиссар.

- Шумо, рафиқ Акрамов, инвалиди ҷангед, оё қор вазнинӣ намекунад?

- Не, рафиқ комиссар. Аз саломатиям шикоят надорам...

- Кам нашавед, Акрамов. Медонам, ки шикоятро бад мебинед. Мо шуморо даъват кардем, ки муқофоти нав супорем.

- Чӣ хел муқофот, рафиқ комиссар?!

- Мана, ин «Варакаи муқофот», аз Москов фиристоданд. (X. Ф)

Пас аз иҷрои супориши охир дар иртибот бо матни додашуда омӯзгор боз метавонад, ин тавр таъкид кунад: Шумо ҳоло аз матне, ки дар он гуфтугӯи ду нафар оварда шудааст, мухотабҳо ва сабаби бо аломатҳо ҷудо карда шудани онҳоро шарҳ додед. Аз ин рӯ, шумо бояд донед, ки мухотабҳо бештар дар нутқи гуфтугӯӣ ё худ муқоламавӣ, ки онро **нутқи диалогӣ** ҳам меноманд, истифода мешаванд. Инак, як намунаи чунин нутқи диалогӣ ана ҳамин матни ҳоло қироаткардагиатон маҳсуб меёбад.

Бо шарҳи охир қисмати мустаҳкамкунии дарс низ хотима меёбаду ба ҳайси вазифаи хонангӣ қироати таърифу қоидаҳо оид ба мавзӯи «Мухотаб» аз сах. 104 ва навиштани се ҷумла, ки дар онҳо мухотаб дар яке дар аввал, дар дувумӣ дар мобайн ва дар сеюмиаш дар охир омада бошад, супориш дода мешавад. Ҳамчунин, аз ёд намудани шеърҳо (байтҳо) – и шоирон: Мӯъмин Қаноат ва Лоик Шералиро аз сах. 104 супориш додан айни муддаост.

АДАБИЁТ

1. Барномаи забони тоҷикӣ барои синфҳои V – XI.-Душанбе, 2006. - 37 с.
2. Бобомуродов Ш. Забони тоҷикӣ. (Китоби дарсӣ барои хонандагони синфи V) / Ш. Бобомуродов; С. Сабзаев; С. Набиева. -Душанбе, 2013.- 254 с.
3. Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе / В.В. Бабайцева. - М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1975.
4. Вопросы преподавания русского языка в восьмилетней школе. – М.: Учпедгиз, 1963.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Қ. 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда. – Душанбе: Дониш, 1986.
6. Қурбонов М. Таълими забони тоҷикӣ дар синфи V / М.Қурбонов, М.Махмадов. – Душанбе: Маориф, 1993.
7. Методические разработки по русскому языку для V – VIII классов. – М.: Госучпедгиз МП РСФСР, 1956.
8. Озёрская В. П. Изучение морфологии на синтаксической основе. IV кл. / В. П.Озёрская. - М.: Просвещение, 1978.
9. Поздняков Н. С. Методика преподавания русского языка / Н. С. Поздняков. - М.: Госучпедгиз, 1955.
10. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V – XI.-Душанбе, 2017. - 152 с.
11. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе / А. В. Текучев. - М.: Просвещение, 1980.
12. Шербоев С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ / С. Шербоев. – Душанбе, 1982. – 66с.
13. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ (Барои донишҷӯёни факултатҳои филологии мактабҳои олии Тоҷикистон) / С. Шербоев. – Душанбе: Бухоро, 2019. – 496с.

СИСТЕМАИ МАШҒУЛИЯТҲО ДОИР БА ТАЪЛИМИ ТАРКИБ (СОХТ)-И ҶУМЛАҲОИ СОДА ВА МУХОТАБ ДАР СИНФИ V

Дар мақолаи мазкур андешаҳои муаллифони перомони системаи машғулиятҳо бахшида ба сохту таркиби таълими ҷумлаҳои сода ва мухотаб дар синфи V, ки дар иртибот ба фасли «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфи V баррасӣ мешаванд, пешниҳод шудаанд. Зимни системаи машғулиятҳои мазкур, асосан, пешниҳоди фикру андешаҳои муаллиф дар алоқамандӣ ба ҷумлаҳои ҷидаъзо, ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба, ҳамчунин, маҳсус бобати таълими мавзӯи «Мухотаб» гирд оварда шудаанд. Муаллифони, зикр менамоянд, ки, агар дар раванди ҳар як машғулият ба масъалаҳои мавриди назар бахшидашаванда зимни таблитсаҳои системанок (дар лаҳзаҳои мустаҳкамкунӣ ва пурсиши вазифаи хонагӣ) қор баранд, хонандагон ҳар як мавзӯи ба системаи машғулиятҳои мазкур иртиботдоштаро ба осонӣ аз худ намуда, тафаккури мантиқии забондониву забоншиносияшон ҳатман бештару бехтар ташаккул хоҳад ёфт.

Калидвожаҳо: системаи машғулиятҳо, сохту таркиби ҷумлаҳои сода, таълими ҷумлаҳои ҳуллас ва тафсилӣ, таълими ҷумлаҳои ҷидаъзо, таълими ҷумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба, таълими мухотаб, таблитса, методи нақл, методи муқоиса, принсипи илмӣ ва системанокӣ, барнома, китоби дарсӣ.

СИСТЕМА ЗАНЯТИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ СТРУКТУРЕ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В V КЛАССЕ

В этой статье представлены идеи авторов о системе занятий, посвященные структуре и составу обучения простых предложений в V классе, которые относятся к разделу «Синтаксис и пунктуация» в V классе. При проведении таких занятий, авторы предлагают свои разработки в связи с простыми и нераспространенными предложениями, однородными членами предложения, в том числе односоставными и двусоставными предложениями, по теме «Коммуникация». Авторы в процессе работы приходят к выводу, во-первых, если учителя в ходе каждого занятия будут сосредоточены на вышеуказанных вопросах, представленных в систематических таблицах (во время закрепления и проверки домашних заданий), тогда ученики могут легко усвоить каждую тему, связанную с предложенной системой занятий, будет лучше формироваться и развиваться их логическое мышление.

Ключевые слова: система упражнений, структура и состав простых предложений, слоговые и подробные предложения, однородные члены предложения, обучение односоставным, двухсоставным предложениям, коммуникативное обучение, таблицы, метод рассказа, метод сравнения, научный и систематический принцип, программа, учебная книга и т.д.

THE SYSTEM FOR TEACHING THE STRUCTURE OF SIMPLE AND COMMUNICATIVE SENTENCES AT V CLASS

This article presents the author's ideas about the system of classes, devoted to the structure and composition of teaching simple and communicative sentences in the 5th class, which relate to the section "Syntax and Punctuation" in the 5th class. During such classes, the author's thoughts and ideas presented were drawn up in connection with specific and non-distributed sentences, homogeneous members of the sentence, including one-part and two-part sentences, and specifically on the subject of "Communication". The author in the process of working mentioned to the conclusion, firstly, that if teachers during each lesson focus on the above issues discussed on systematic tables (during the strengthening and checking of homework), then pupils can easily figure of each topic related to the proposed system of sphere, they should improve their logical thinking and language knowledge.

Key words: Classes system, structure and composition of simple sentences, syllabic and detailed sentence, parts of sentences, one-part, two-part sentences, communicative training, tables, storytelling method, comparison method, scientific and systematic principle, program, study books, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: Шербоев Саидбой – Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессор. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 45.

Партов Насрулло - Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 45. Телефон: **900-25-88-82**

Сведения об авторах: Шербоев Саидбой – Академия образования Таджикистана, член-корр. Академии образования Таджикистана, доктор филологических наук, профессор. **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айнӣ 45.

Партов Насрулло – Институт развития образования им. А. Джами Академии образования Таджикистана, докторант Ph.D, **Адрес:** 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айнӣ, 45. Телефон: **900-25-88-82**.

Information about the authors: *Sherboev Saidboy* - Academy of Education of Tajikistan, corresponding member of the Academy of Education of Tajikistan, Doctor of Philology, Professor. **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Ain 45.

Partov Nasrullo – Institute of Education Development after A Jami of the Academy of Education of Tjikistan, doctoral candidate Ph.D, **Address:** 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, ul. Aini 45. Phone: **900-25-88-82**

**РОҶҶО ВА ВОСИТАҶОИ ИСТИФОДАИ МАВОДИ ТАМОҶУЛИ КАСБИДОШТА
ДАР МАШҶУЛИЯТҶОИ МАЪРӯЗАВӣ**

Абдуллоев С.Р., Холназаров С., Раҳимов М.М., Табаров С.Р., Холов С.Р.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Маърӯза дар раванди таълим нақши асосӣ дорад, чунки ҷараёни иттилооти илмӣ чунон фароҳ аст, ки донишҷӯ наметавонад мустақилона, бе кумаки омӯзгор дар муҳлати барои таълим ҷудокардашуда ба он сарфаҳм равад. Дар гузашта методи маърӯзавӣ дар раванди таълим бо сабаби кам будани теъдоди адабиёти илмӣ истифода мешуд, имрӯз бошад баръакс, бо зиёд будани он.

Мақсади асосии маърӯза, аз нуқтаи назари дидактика, фароҳам овардани таҳкурсиест, ки донишҷӯён дар он минбаъд донишҳои гирифта ва маводи таълимии азбаркардашонро ҳамчун менамоянд. Гузаронидани маърӯза аз тарафи омӯзгор донишҷӯёнро ба фаъолияти маърифатӣ омода менамояд.

Маърӯза асоси ташкилӣ ва методологии ҳамаи намудҳои машғулияти таълимӣ, аз ҷумла корҳои мустақилона мебошад. Барои он ташкилӣ аст, ки дигар намуди машғулиятҳои таълимӣ бо маърӯза алоқаманд буда, на танҳо ба мавзӯ ва мазмун он таъсия мекунад, балки асосан мантиқан давоми он мебошанд.

Чи хеле ки таҷриба нишон медиҳад, дар баёни маводи назариявӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои мусбат дар таълим, барои расидан ба мақсади гузошташуда, истифодаи принципи пайдарҳамӣ ва принципи таърихият мувофиқи мақсад аст.

Мақсади муносибати мазкур барои донишҷӯён фаҳмонидани алоқаҳои зичи протсессҳо ва падидаҳоест, ки дар муҳити атрофи мо, дар табиати зинда ва ғайризинда ба вуқӯ меоянд. Ба донишҷӯёни ихтисоси фанни биология нишон додани нақши физика дар ҳамаи протсессҳои биологӣ ва ҳодисаҳои табиат муҳим мебошад, ки он маърифати моҳияти ин ҳодисаҳои табиӣ, истифодаи методҳои физикиро дар таҳқиқи онҳо имкон медиҳад.

Дар маърӯзаҳо барои ҳавасманд кардани донишҷӯёни ихтисоси фанни биология ба физика чунин масъалаҳоро бояд баррасӣ намуд:

-маълумотҳои таърихӣ, ки дар омӯхтани илмҳои биология зарурати донишҳоро доир ба физика таъкид менамоянд;

-асоснок кардани сабаб ва пайомадҳо дар системаҳои биологии равандҳои гуногун аз нуқтаи назари физика;

-шинос намудани донишҷӯён бо методҳои омӯзиши системаҳои биологӣ ва табиӣ аз нуқтаи назари физика.

Ба ин принцип таъсия намуда, дар курси машғулиятҳои маърӯзавӣ аз фанни физика омӯзиши масъалаҳое, ки мазмун онро дар ҷадвали 1.1. ишора кардаем, манфиатбахш меҳисобем.

Фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ ва фаъолгардонии онро аз назар гузаронида, бояд қайд кард, ки истифодаи маводи тамоҷули касбӣ доштаро, ки барои ҳавасмандкунии донишҷӯёни фанни биология омили муҳим ба ҳисоб меравад, омили зарурӣ ҳисобидан мумкин аст, ки он аз камбудихо холӣ нест.

Барои фаъолгардонии фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ дар маъруза ба воситаи чузъҳои гуногун як қатор мисолҳои мушаххасро пешниҳод менамоем:

Ҳангоми гузаронидани фаъолияти вариативӣ ва репродуктивӣ ба фаъолгардонии диққат аҳамияти зиёд дода мешавад. Маълум аст, ки аз сатҳи таваҷҷуҳ зоғир намудани донишҷӯён муваффақияти фаъолияти педагогӣ вобастагии зиёд дорад.

Вобаста ба фаъолнокии маърифатии омӯзанда дар раванди маърифатӣ се навъи диққат муайян шудааст [1]: ихтиёрӣ; ғайриихтиёрӣ; баъдиихтиёрӣ.

Ҷадвали 1.1. Мазмуни маводи маърузаӣ аз фанни физика барои муаллимони ояндаи фанни биология

Боби физика	Маълумотҳои таърихӣ дар бораи нақши физикҳо-биологҳо дар рушди табиатшиносӣ	Мавзӯҳои маводи биофизикӣ	Методҳои физикии таҳқиқи системаҳои биологӣ
1	2	3	4
Механика	Қорҳои таҳқиқотии Уилям Гарвей дар бораи гардиши хун, қорҳои таҳқиқотии Герман фон Гелмголс оид ба акустикаи физиологӣ	Автолапишҳо дар организмҳои зинда. Сомеа. Инфрасадоҳо дар табиат. Қувваҳои ба мушакҳо ва устухонҳо таъсиркунанда. Ҳаракати хун дар рағҳо	Хусусиятҳои механикии ҳуҷайраҳо ва методҳои омӯзиши онҳо. Омӯзиши хусусиятҳои ёзандагии бофтаҳои устухон. Методҳои баҳодиҳии хусусиятҳои гемодинамика: ченкунии фишори шараёнӣ, ченкунии суръати хун ва истеҳсолнокии дил. Методҳои ченкунии ёзандагӣ дар таҳқиқоти биологӣ.
Физикаи молекулавӣ	Қори Лавуазе доир ба омӯхтани “Гармии ҳайвонот”. Таҳқиқотҳои Майер ва Гелмголс доир ба қонуни ҳифз ва табдилёбии энергия дар табиат. Қорҳои Гесс. Таърихи ихтироии сохтори ДНК.	Нақши диффузия осмос дар табиати зинда ва ғайризинда. Дар бораи оғози 1 ва 2-юми термодинамика дар биология. Ҳодисаҳои капиллярӣ	Муайян кардани калориянокии ғизо. Омӯзиши нақши эффеқтҳои капиллярӣ дар табиат. Нақлиёти ҷисмҳо дар ҳуҷайра.
Қувваи барқ	Қори Галван ва Волт дар бораи қувваи барқ. Тасаввуроти эволюсионӣ дар бораи табиати биоэлектрикӣ.	Таъсири қувваи барқ ба организми инсон. Табиати биоэлектрикии потенциалҳо. Электрогузаронандагии объектҳои зинда.	Бақайдгирии потенциалҳои биоэлектрикӣ. Принципиҳои таҳқиқи биофизикии майдони электрикӣ дар организм. Истифодаи методи гузаронандагии электрикӣ дар

			биология ва тиб
Оптика	Кашфи оптикаи геометрӣ аз ҷониби Гелмголтс, Юнг ва Максвелл оид ба назарияи рӯшноӣ.	Чашм ҳамчун системаи оптикӣ. Наздикбинӣ. Дурбинӣ	Ченкунии фотометрӣ дар биология. Истифодаи таҳлили спектралӣ дар биология. Чен кардани хусусиятҳои оптикӣи объектҳои биологӣ. Ташхиси люминесентҳои бофтаҳо
Физикаи атомӣ ва ядрой	Ихтироъҳои рентген. Таърихи кашфи радиоактивӣ ва таъсири он ба биосфера.	Воя (доза) нурафканӣ. Баҳодиҳии миқдори фаъолияти биологии нурафкании ионизатсияшаванда. Воя эквивалентӣ. Таъсири радиоактивӣ дар организми зинда. Муҳофизат аз нурафкании ионизатсияшаванда	Таҳқиқи системаи биологӣ тавассути нурафкании рентгенӣ. Радиоактивӣ ва радиоавтография дар омӯзиши растаниҳо. Истифодаи радионуклидҳо

Диққати ғайриихтиёрӣ дар донишҷӯ тавассути ангезандаҳои беруна ба вучуд меоянд, ки дар натиҷаи истифодаи маводи шавқовари маъруза, ки бо таҷрибаи ҳаётии донишҷӯён ва фаъолияти минбаъдаи касбии онҳо алоқаманд мебошад, фаъл мегардад. Ҳамчунин, диққати ғайриихтиёрии донишҷӯёнро метавон бо истифодаи ангезандаҳои беруна, воситаҳои гуногуни аёнӣ (таҷрибаҳои маърузавӣ, видеофилмҳо ва ғайра) фаъл гардонем.

Дар машғулияти маърузавӣ дар мавзӯи “Механикаи газҳо ва моеъҳо” ба донишҷӯён омӯхтани методҳои ченкунии аҳамияти гемодинамика намоиши макети манометр барои ченкунии фишори хун мувофиқ мебошад. Манометр аввалин бор аз тарафи табиб ва физики фаронсавӣ Пуазейл соли 1838 ихтироъ карда шуда, ҳоло ҳам бо якчанд иловаву такмил истифода мешавад. Моҳияти методи мазкур аз ворид кардани (Кануля) ба сӯрохии зарф мебошад иборат мебошад, ки бо манометри сурбии U шакл пайваст аст. Модели мазкур такмил дода шуда, аз манометри U шакл, ки бо муруди резинӣ пайваст аст, иборат мебошад.

Расми 2.1. Модели намоиши асбоби ченкунии фишори хун

Фаъолгардони диққати ихтиёрӣ ҳангоми барои донишҷӯён ташкил намудани вазъиятҳои проблемавӣ ва ба онҳо додани саволҳои проблемавӣ сураат мегирад.

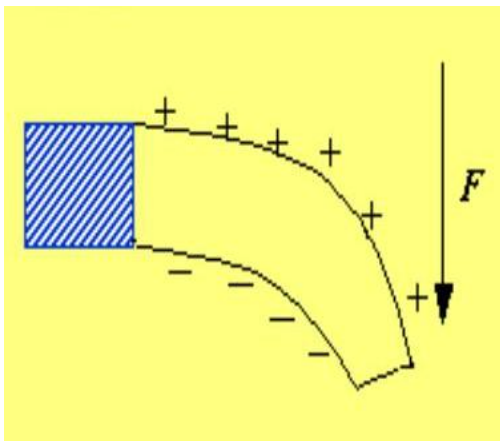
Фаъолгардони диққати пас аз ихтиёрӣ ҳангоми омода кардани машғулиятҳои маърузавӣ барои омӯзгор яке аз масъалаҳои мураккаб ба ҳисоб меравад. Барои ҳалли ин масъала ба омӯзгор лозим аст, ки бо донишҷӯён масъалаҳоеро дида барояд, айна ҳол ҳоло ба таври бояду шояд ҳалли худро наёфтаанд. Одатан, донишҷӯён ба масъалаҳои шавқзохир менамоянд, ки ҳоло омӯхта нашудаанд. Ин шояд бо фаъолияти минбаъдаи илмӣ-таҳқиқотӣ ва амалию касбии онҳо алоқаманд бошад. Барои мисол, ба донишҷӯён ҳал кардани вазъиятҳои зерин пешниҳод мегардад:

Ҳоло нанотехнология бисёр рушд карда истодааст. Аз ҷумла, соҳаи ҳифзи иттилооти ҷамъовардашудаи илмӣ ба таври васеъ пеш меравад. Ҳангоми омӯختани оғози дуоми термодинамика мо ба донишҷӯён маълумот медиҳем, ки иттилоот метавонад дар шакли воҳидҳои энтропӣ, ки ба кӯшишҳои аввалини кушодани коди генетикӣ асос ёфтааст, ифода ёбад. Барои фаъолгардони диққати пасазихтиёрии донишҷӯён ба масъалаи мазкур метавон ба онҳо нақл кард, ки дар замони муосир барои ҳифзи иттилооти электронии хусусияти ДНК дошта корҳои илмӣ бурда мешаванд. Чунки онҳо иттилооти зиёдро ғунҷоӣш медиҳанд.

Ҳамчунин, фаъолгардони диққати пасазихтиёриро дар вазъияте, ки бо баррасии хусусиятҳои устухон вобаста аст, истифода кардан мумкин аст.

Хусусияти нодири механикии устухонҳо дар он ифода меёбад, ки ҳангоми деформатсияи онҳо эффекти пезоэлектрикӣ инъикос мешавад.

Ҳангоми гузаронидани озмоиши зерин як тарафи устухонро саҳт карда, онро қатъ мекунем. Мушоҳида мегардад, ки байни тарафҳои муқобили устухонҳо дар қисмати деформатсияшаванда потенциалҳои гуногун бо аломати мусбат дар қисми болоиро дидан мумкин аст.

Расми 2.2. Намоиши ба вуҷуд омадани эффекти пезоэлектрикӣ дар бофтаҳои устухон

Фарқияти потенциалҳо шиддати механикии ба ҳиссаҳо ҷудошуда дар интервали деформатсияи ёзанда мебошад. Ҳангоми гузаронидани таҳқиқ мушоҳида мегардад, ки устухонҳо, ки муддати тӯлонӣ бе таъсири механикӣ мондаанд, якҷанд хусусиятҳои худро гум мекунанд. Мисол, кайҳонавардоне, ки дар ҳолати бевазнӣ қарор доранд, бояд мунтазам машқҳои ҷисмонӣ гузаронида, ба устухонҳо ва системаи мушакҳо таъсир гузоранд. Аз ғуфтаҳои боло саволе ба миён меояд: Оё хусусияти физиологии устухонҳо дар зери таъсири майдони электрикӣ аз нав барқарор мешавад?”

Бояд зикр кард, ки дар раванди таълим, аз ҷумла машғулиятҳои маърузаӣ, фаъолгардонии диққати донишҷӯён хеле муҳим мебошад. Маҳз машғулияти маърузаӣ заминаи раҳнамоикунонда барои минбаъд аз худ кардани донишҳо аз рӯйи фанҳои мушаххас мегардад.

Дар фаъолияти зерин диққат омилҳои асосӣ аст. Барои он ки диққати донишҷӯёнро ба мафҳумҳои мушаххас ва умуман омӯзиши фан ҷалб кунем, иттилооти иловагӣ зарур аст. Ҳангоми баёни маводи асосӣ дар шакли шифоҳӣ ба донишҷӯён иттилооти иловагиро дар шакли аёнӣ – плакатҳо, схемаҳо, видеофилмҳо пешкаш намудан зарур аст.

Барои суръат бахшидани маърифат, бахусус дар раванди бахотиргирӣ аз маводҳои иловагӣ ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои амалӣ ва озмоишӣ истифода намудан манфиатбахш мебошад.

АДАБИЁТ

1. Дик, Ю.И. Междисциплинарные связи курса физики в средней школе [Текст] / Под ред. Ю.И. Дика, И.К. Турышевой / Ю.И. Дик, И.К. Турышева, Ю.И. Лукьянов [и др.]. - М.: Просвещение, 1987. -191 с.
2. Елагина, В.С. Теоретико-методические основы подготовки учителей естественно научных дисциплин к деятельности по реализации междисциплинарных связей в школе [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02, 13.00.08 / В.С. Елагина. - Челябинск, 2003. - 467 с.
3. Ермакова, Е.В. Деятельность студентов на лабораторном занятии по курсу общей физики в педвузе: Проблемы и их решение [Текст] / Е.В. Ермакова // Актуальные проблемы развития среднего и высшего образования: Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. А.В. Усовой, О.Р. Шеффер. - Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. - Вып.2. -С.261-266.
4. Есипов, Б.П. Педагогика: Учебник для педагогических училищ / Б.П. Есипов, Н.К. Гончаров. - М.: Учпедгиз, 1950. - 423 с.
5. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А.Н. Леонтьев. - М.: Политиздат, 1975. - 456 с.
6. Матюшкин, А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности [Текст] / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. - 1982. -№4. -С.5-17.
7. Матюшкин, А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении [Текст] / А.М. Матюшкин. -М.: Педагогика, 1972. -206 с.
8. Махмутов, М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории [Текст] / М.И. Махмутов. -М.: Педагогика, 1975. -368 с.
9. Махмутов, М.И. Теория и практика проблемного обучения [Текст] / М.И. Махмутов. -Казань, 1972. -365 с.
10. Ремизов, А.Н. Курс физики [Текст]: Учебник для вузов / А.Н. Ремизов, А.Я. Потапенко. -М.: Дрофа, 2002. -720 с.
11. Рубинштейн, С.Л. О мышлении и путях его исследования [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. -116 с.
12. Тальзина, Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний (психологическая основа) [Текст] / Н.Ф. Тальзина. - М.: МГУ, 1984. - 344 с.
13. Щукина, Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике [Текст] / Г.И. Щукина. -М.: Педагогика, 1971. -351 с.

РОҲО ВА ВОСИТАҲОИ ИСТИФОДАИ МАВОДИ ТАМОҶОЛИ КАСБИДОШТА ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ МАЪРУЗАӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифон роҳҳо ва воситаҳои истифодаи маводи тамоҷоли касбидоштаро дар машғулиятҳои маърузаӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд. Маъруза дар раванди таълим нақши асосӣ дорад, чунки ҷараёни иттилооти илмӣ чунон фароҳ аст, ки донишҷӯ наметавонад мустақилона, бе кумаки омӯзгор дар муҳлати барои таълим ҷудокардашуда ба он сарфаҳм равад. Дар гузашта методи маърузаӣ дар раванди таълим бо сабаби кам будани теъдоди адабиёти илмӣ истифода мешуд, имрӯз бошад баръакс, бо зиёд будани он. Бояд зикр кард, ки дар раванди таълим, аз ҷумла машғулиятҳои маърузаӣ, фаъолгардонии диққати донишҷӯён хеле муҳим мебошад. Маҳз машғулияти маърузаӣ заминаи раҳнамоикунонда барои минбаъд аз худ кардани донишҳо аз рӯйи фанҳои мушаххас мегардад. Дар фаъолияти зерин диққат омилҳои асосӣ аст. Барои он ки диққати донишҷӯёнро ба мафҳумҳои мушаххас ва умуман омӯзиши фан ҷалб кунем, иттилооти иловагӣ зарур аст. Ҳангоми баёни маводи асосӣ дар шакли шифоҳӣ ба донишҷӯён иттилооти иловагиро дар шакли аёнӣ – плакатҳо, схемаҳо, видеофилмҳо пешкаш намудан зарур аст. Барои суръат

бахшидани маърифат, бахусус дар раванди бахотиргирӣ аз маводҳои иловагӣ ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои амалӣ ва озмоиши истифода намудан манфиатбахш мебошад.

Калидвожаҳо: маъруза, гузаронидани маъруза, фаъолияти маърифатӣ, асоси ташкилӣ ва методологии намудҳои машғулияти таълимӣ, корҳои мустақилона, машғулиятҳои таълимӣ, маводи назариявӣ.

ПУТИ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ПО ПРОФИОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЕ НА ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЯХ

В данной статье авторы рассматривают пути и методы использования материалов по профориентационной работе на лекционных занятиях. Доклад имеет важное значение в процессе обучения, так как процесс передачи научной информации очень обширный и студент не сможет самостоятельно без помощи преподавателя в отведенное для учебы время изучить ее. В прежние годы лекционный метод обучения применялся из-за наличия недостаточного количества научной литературы, сегодня же он применяется из-за наличия огромного количества научной литературы. Нужно отметить, что в процессе обучения, в том числе на лекционных занятиях очень важна активизация внимания обучающихся. Именно лекционные занятия являются ведущей основой в дальнейшем освоении знаний по конкретным предметам. В данной деятельности внимание является основным фактором в обучении. Поэтому очень важна дополнительная информация для привлечения внимания обучающихся к конкретным понятиям и вообще к изучению предмета. При изложении основного материала в устной форме очень важно привлечь внимание обучающихся к дополнительной информации с использованием наглядных пособий – плакатов, схем, видеофильмов. Для ускорения развития познавательных способностей, особенно в процессе запоминания представляет интерес использование дополнительных материалов при проведении практических и экспериментальных занятий.

Ключевые слова: доклад, проведение лекционных занятий, познавательная деятельность, организационные и методологические основы видов учебных занятий, самостоятельная работа, учебные занятия, теоретический материал.

WAYS AND METHODS OF USING PROFORIENTATION MATERIALS IN LECTURAL LESSONS

In this article, the authors consider the ways and methods of using materials on vocational guidance work in lectures. The report is important in the learning process, since the process of transferring scientific information is very extensive and the student cannot independently study it without the help of a teacher in the time allotted for study. In previous years, the lecture method of teaching was used due to the availability of an insufficient amount of scientific literature, but today it is used due to the presence of a huge amount of scientific literature. It should be noted that in the learning process, including in lectures, it is very important to activate the attention of students. It is lectures that are the leading basis in the further development of knowledge in specific subjects. In this activity, attention is the main factor in learning. Therefore, additional information is very important to draw students' attention to specific concepts and, in general, to the study of the subject. When presenting the main material orally, it is very important to draw the attention of students to additional information using visual aids - posters, diagrams, videos. To accelerate the development of cognitive abilities, especially in the process of memorization, it is of interest to use additional materials during practical and experimental lessons.

Key words: report, conducting lectures, cognitive activity, organizational and methodological foundations of types of training sessions, independent work, training sessions, theoretical material.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Сухроб Рахматови* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 915386080

Холназаров Санг – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи методикаи таълими фанҳои табиӣ-илмӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 917060208.

Рахимов Мухаммаднаби Махмадшоевич – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 918178714.

Табаров Сунатулло Рустамович – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 900798747.

Холов Саидмехроҷ Рамазонович – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи физикаи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 917747507.

Сведения об авторах: *Абдуллоев Сухроб Рахматович* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Бохтар, улица Аини, 67. Телефон: (+992) 915386080.

Холназаров Санг – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, доктор педагогических наук, профессор, кафедры методики преподавания естественно научных дисциплин. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 917060208.

Рахимов Мухаммаднаби Махмадшоевич – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 918178714.

Табаров Сунатулло Рустамович – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 900798747.

Холов Саидмехроҷ Рамазонович – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей физики. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 917747507.

Information about the authors: Abdulloev Suxrob Rakhmatovich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer at the Department of General Physics. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar, Ayni street, 67. Phone: (+992) 915386080.

Kholnazarov Sang - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Doctor of Pedagogy, Professor, Department of Teaching Methods of Natural Scientific Disciplines. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar city, Aini street, 67. Phone: (+992) 917060208.

Rakhimov Mukhammadnabi Makhmadshoevich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer at the Department of General Physics. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar city, Aini street, 67. Phone: (+992) 918178714.

Tabarov Sunatullo Rustamovich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer at the Department of General Physics. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar, Ayni street, 67. Phone: (+992) 900798747.

Kholov Saidmehroch Ramazonovich - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer at the Department of General Physics. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar, Ayni street, 67. Phone: (+992) 917747507

УДК: 37.0 (575.3)

ЗАМИНАҶОИ НАЗАРИЯВИИ МУДИРИЯТИ НИЗОМИ ТАҲСИЛОТ

Каримова М.С.

Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Мудирият ҳамчун илми мустақил аз соҳаҳои истеҳсолот оғоз меёбад. Дар айни замон ягон соҳаи фаъолият вучуд надорад, ки дар он ба мудирият диққати махсус дода нашавад. Дар пешниҳоди таърифи мафҳуми «мудирият («идоракунӣ», «роҳбарӣ», «мудирият») олимону муҳаққиқон муносибати гуногун доранд. Дар навбати аввал, онҳо аз ҳадафҳои фаъолияти мудирият ва такмил додани вазифаҳои он фарқ мекунад. Дар тадқиқоти худ мо онҳоро аз рӯи намудҳои илм баррасӣ намудаем.

Назарияи мудирият дар соҳаи истеҳсолот ва иқтисодиёт (П.Ф. Драккер, А.А. Радугин, И.И. Сигов, Е.А. Уткин, Ф.Фатхутдинов) ва ҳосилаҳои он; назарияи асосҳо ва усулҳои маркетинг (Е. Полявка Голубков, В.Е. Хруцкий, Ф. Котлер, В.Е. Демидов, П.С. Завялов ва дигарон); назарияи мудирияти рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ (В.П. Михалев, В.Г. Чумаков, Комлев, Н.П. Хватков, Ю.В. Рябченко, Н.С. Комлев ва дигарон), парадигмаҳои нави мудирият (Р. Уотерман, Т. Петерс, И. Ансофф, П.Ф., Дрейкер ва ғайра), аз ҷумла дар назарияи мудирияти стратегӣ (Р. Грант, П. Друкер) равишҳои вазъияти низомнок ба тариқи васеъ истифода мешаванд. Равиши вазъияти раванди мудириятро ҳамчун фаъолият барои ноил шудан ба ҳадафҳои муассиса баррасӣ мекунад [4;10;11;17]. Мудирият иборат аст аз: вазифаҳои истеҳсолӣ, тиҷоратӣ, молиявӣ, қарзӣ, баҳисобгирӣ ва маъмури, мудирияти воситаҳо барои пешгӯӣ ва банақшагирӣ, ташкил, идора, ҷамоагонсозӣ ва назорат [5;11]. Раванди мудирият ҳаҷми умумии ҳамаи функсияҳоро фаро мегирад, аммо дар айни замон вобаста ба вазъ ба таври зинавӣ (иерархӣ) онҳоро ба ҳам мепайвандад. Функсия (лот. functio) - вазифа, мақсад, вижагии фаъолият, иҷрои вазифаҳо [8].

Аввалин вазифаҳои мудирият аз ҷониби А. Файоле дар ибтидои асри ХХ муайян карда шуда буданд - банақшагирӣ, ташкил, ҷамоагонсозӣ, мудирият ва назорат. Дар оянда

мачмӯи вазифаҳои мудирӣ ҳамчун такмил ва фарогирӣ арзёбӣ гаштааст. Ва имрӯзҳо таснифоти мухталиф вучуд доранд. Гузашта аз ин, имрӯз вазифаҳои мудирӣ бо усулҳои муосири иқтисодӣ таҷдиди назар карда мешаванд.

Мудирӣ равандест, ки мачмӯи фаъолиятҳои мутақобилаи (амалӣ ва амалиёти) муттасилро дар бар мегирад. Намудҳои фаъолияти роҳбар, ки ба тақсимот ва ҳамкорӣҳои мудирӣ асос ёфтаанд ва бо гуногунрангӣ, итминон, мураккабӣ ва устуворӣ тавсиф мешаванд, вазифаҳои мудирӣ номида мешаванд. Ҳар як функсия ҳамчунин равандро ифода мекунад, зеро он, дар навбати худ, аз як қатор амалҳои ба ҳам алоқаманд иборат аст. Объекти таҳлил ва таъсири мудирӣ дар алоҳидагӣ баррасӣ карда намешаванд, балки дар иртибот бо бисёре аз ашё ва падидаҳои дигар арзёбӣ мегарданд.

Дар робита ба ин, зарурати аниқ кардани мафҳуми «низом» вучуд дорад: - мачмӯи мукамал аз қисмҳо - унсурҳои, ки дар муносибат ё робита бо ҳамдигар ҳастанд, дорои ягонагии муайян ва бутунӣ мебошанд [8]. Мафҳуми «низом» бо маънои махсуси он ҳамчун мачмӯи ашёҳои мушаххас, мавҷудият ё давомнок истифода мешавад, ки бо сабаби шароити кофӣ мушаххас ба ҳам пайваستاанд. Вижагиҳои нисбатан бештари низом (низом) мураккабии объект, якпорчагии он, қобилияти ба зернизомҳо тақсим шудан, одатан, унсури низоми баландтари тартибот, ташаккул додани ваҳдати махсус бо муҳит мебошанд. Тамоми объектҳо, қисмҳо (зернизомҳо) дар вақт ва фазо фаъолият мекунанд ва дар мачмӯ рушд меёбанд. Омӯзиши қисмҳои ҷудоғона дар бораи низом маълумоти кофӣ дода наметавонад. Низом, дар мачмӯ, тақсим мешавад, он аз унсурҳо иборат аст; вижагиҳои, ки мансубияти онҳо ба як низом муайян вобастаанд ва вижагиҳои низом ба вижагиҳои унсурҳои он коҳиш меёбанд [1;2;6;7]. Ҳама унсурҳои низом дар муносибатҳои мураккаб ва ҳамҷоягӣ ҳастанд ва аз онҳо муҳимтаринеро муайян кардан лозим аст, ки барои низом муайян мекунад, тариқи ки гуфта мешавад - "муносибатҳои ташаккулёфтаи низом". Ҳар яке аз ҷузъи унсурҳои низом бо сабаби вижагиҳои хоси худ мустақил мебошанд, аммо дар ҳолати мавҷудияти дигар ҷузъи унсурҳо татбиқи зарфияти ҳар яке аз ин унсурҳо имконпазир мегардад. Ҷояи идеалии муносибати байни ҳадаф ва натиҷа "омили ташаккулёбанда" мебошад. Мачмӯи унсурҳо ва муносибатҳо дар бораи сохтори объектҳои низом маълумот дода метавонад [12;13;14;17].

Барои таҷқиқоти мо мудирӣ маркетинг муҳиманд - равиши байнисоҳавӣ ба мудирӣ тавассути омӯзиши назарияи педагогӣ ва иқтисодӣ бо ҳадафи дарёфт кардани ҷузъҳои умумии мудирӣ муассир [15]. Мудирӣ маркетинг низоми бозорёбии ширкат махсус меёбанд. Пайдоиши мудирӣ маркетинг бо пайдоиши мубодила ва пайдоиши бозор зич алоқаманд аст. Ҳадафи маркетинг қонун кардани ниёзҳо ва талаботи инсон мебошад. Маркетинг - мачмӯи чораҳо дар соҳаи омӯзиши фаъолияти фурӯш ва маркетинги муассиса барои омӯхтани тамоми омилҳои мебошад, ки ба раванди истеҳсол ва пешбурди мол ва хидматҳо аз истеҳсолкунанда то истеъмолгар таъсир мерасонанд. Ҳадафи фаъолияти маркетингии таҷқиқоти маҳсулот аз муайян кардани талаботҳои бозор ба маҳсулот (хизматрасониҳо), такмил ё замонавӣ кардани маҳсулоти мавҷуда иборат аст. Зимни гузаронидани таҷқиқоти бозор барои дарёфти роҳҳои самараноки пешбурди мол дар бозор роҳбарияти ширкат муайян мекунад, ки кадом низоми ҳавасмандсозӣ ба мудирӣ самараноки ин раванд имкон медиҳад, ки вазифаи мудирӣ маркетинг аст.

Ҳадафҳои дар боло номбаршуда ва вазифаҳои мудирӣ ба маҳсулот ё хидмат тамаркуз шудаанд. Илова бар ин, соҳаи фаъолияти маркетингӣ барои истеъмолгар, барои қонун кардани талабот ва ниёзҳои ӯ равона шудааст.

Мақсадҳои мудирӣ маркетинг дар самтҳои зерин баррасӣ карда мешаванд: - ноил шудан ба истеъмоли аз ҳад зиёди имконпазир; ноил шудан ба ҳадди аксари қаноатмандии мизочон; таъмини интиқоли васеътарин.

Мудирӣ ин таҳлил, банақшагирӣ, амалисозӣ, мониторинги фаъолият барои расидан ба ҳадафҳои муассиса мебошад. Бо вучуди ин, мудирӣ маркетинг танҳо яке аз низомҳои мудирӣ бозор буда, стратегияи омӯзиши бозор таҳия ва ба талаботи истеъмолгар фаъолон таъсир мерасонад. Калимаи калидӣ дар мудирӣ маркетинг ин стратегия аст. Стратегия ҳамчун як лоиҳаи умумии глобалӣ вижагии муваққатии протсессуалӣ дорад. Ин банақшагирии дарозмуддат барои татбиқи ҳадафҳои фаъолият

дар асоси пешгӯии вижагии рушд ва тағйирот дар объекти банақшаگیرӣ мебошад. Стратегия муайян кардани ҷонибҳои манфиатдор, таҳия ва паҳн кардани онҳоро тибқи вазифаҳои дахлдор, ҳамчунин таҳияи роҳҳо, усулҳо ва шаклҳои ташкилиро дар бар мегирад. Дар мудирияту маркетинг стратегияҳои зерин ҷудо карда мешаванд: 1) ҳифзу нигоҳдошт; 2) тағйир; 3) рушд; 4) пешгирӣ. Умуман, стратегия, ки дорои параметрҳои вақту замон аст, бо дарназардошти пешбини тағйирот дар вижагии рушди объекти банақшагирии дарозмҳлат иҷрои ҳадафи фаъолиятро таҳия менамояд. Стратегия сохтори амалиётҳои мудириятро барои муайян кардани субъектҳои фаъолият ва таҳияи усулҳо, шаклҳои ташкилӣ, ки иҷрои ҳадафҳоро аз ҷониби шахсони алоҳида таъмин мекунад, дар бар мегирад. Дар ин ҷо воситаҳои маркетинг, ба монанди мудирияти дониш, таҳияи қобилиятҳои нави ташкилӣ, муайянсозии рушд, истифодаи захираҳо ва қобилиятҳои муассиса тавассути мудирияти стратегӣ рушд мекунад.

Мудирияти стратегӣ стратегияи илмӣ дар шакли мафҳум мебошад. Дар охири асри XX ва авали асри XXI, Питер Дрейкер, Роберт Грант, Грейсонс, Борис Лейбинский аллакай консепсияи илмӣ мудирияти стратегиро таҳия карданд. Масалан, Роберт Грант стратегияҳоро ҳамчун вазифаҳои асосии мудирият шарҳ медиҳад: 1) стратегия ҳамчун пурзӯр кардани ҳалли масъала; 2) стратегия ҳамчун механизми ҳамроҳангсозӣ; 3) стратегия ҳамчун ҳадаф. Тафовути байни стратегия ва банақшаگیرӣ дар он аст, ки он нақшаи муфассали дастурҳо нест; он мавзӯи муттаҳидкунандаест, ки ҳамбастагиро таъмин мекунад ва самти умумиро барои амалҳо ва қарорҳо муқаррар мекунад.

Консепсияи мудирияти стратегӣ, ки аз ҷониби Питер Дрейкер, Роберт Грант, Грейсонс, Борис Лейбинский таҳия шудааст, аллакай мафҳумҳо, нақшаҳо, усулҳои муқарраршударо муайян кардааст. Барои мудирияти муассир муфид аст; он дар муассиса нақшҳои зиёдеро мебозад; қодир аст имконоти бавучудомадаро муайян кунад ва самти фаъолият ва ҷандириро барои арзёбии объективии захираҳо ба тариқи возеҳ баррасӣ кунад. Низоми банақшагирии стратегӣ тавозуни байни банақшаگیرӣ ва тасмиро муайян мекунад ва дорои усулҳои мебошад, ки мудириятро фароҳам меоранд. Сирри муваффақияти қарорҳои мудирият дар доираи стратегия ин аст: мутобиксозии осон, тағйирпазирӣ, ҳамгирӣ, ҳамчун стратегияи қаблан банақшагирифташуда, дар раванди қарор, он ба стратегияи татбиқшаванда табдил меёбад ва баъд ба стратегияи ғайриҷашмдошт мубаддал мегардад. Стратегияҳои ногаҳонӣ қарорҳои мебошанд, ки дар натиҷаи равандҳои мураккаб ба вуҷуд меоянд, ки дар давоми он субъектҳои мудирият стратегияи банақшагирифташударо шарҳ медиҳанд ва онро ба шароити тағйирёбандаи беруна мутобик мекунад.

Ҳамин тариқ, стратегия дар ин ҷо ҳам ҳамчун ҳадаф ва ҳам барои тақвияти қарорҳо ва ҳамчун арзёбии самарабахшии фаъолияти мудирияти ҳамроҳангсоз амал мекунад. Мафҳуми самаранокии мудирият бо ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти муассиса алоқаманд аст: расидан ба ҳадафи фаъолият ва наздик шудан ба ҳадди ниҳой, самаранокии механизми мудирият ва иҷрои пурраи вазифаҳои мудирият, истифодаи оқилонаи захираҳо ва мувофиқгардонии равандҳо дар муассиса.

Мафҳуми мудирияти низомҳои иҷтимоӣ, тибқи андешаи муҳаққиқон М. Маркова, В.Г. Афанасева, муқобилияти низомҳои "назоратшаванда ва идоракунанда"-ро паҳн мекунад. Вазифаҳои мудирият: тарроҳӣ, тавсифӣ, дастурӣ, иҷроӣ ва ретроспективияти тартиб ва амалиётро дар бар мегиранд. Вазифаи воқеӣ эътирофи мушкilot ва ташаккули ҳадаф мебошад. Вазифаи тавсифӣ ҷамъоварӣ ва қарорди маълумотест, ки барои ноил шудан ба ҳадаф заруранд. Вазифаи дастурдиҳӣ иловаи иттилооти тавсифӣ ба фармон мебошад. Вазифаи иҷроӣ - ташкили иҷроӣ даста аст. Вазифаи ретроспективӣ - таҳлил, ҷамъбасти, арзёбии натиҷаҳои бадастомада аст.

АДАБИЁТ

1. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание, управление / В.Г. Афанасьев. -М.: Политиздат, 1981. -432 с.
2. Блауберг И.В. Системный подход и системный анализ / И.В. Блауберг, Э.М. Мирских, Н.В. Садовский //Системные исследования ежегодник. -М.: Наука, 1982. -С.47-64.
3. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. -М.: Наука, 1973. -270 с.
4. Драккер П.Ф. Управление, нацеленное на результаты: пер. с англ. / П.Ф. Драккер. -М.: Технолог, школа бизнеса,

1992. -192 с.
5. Комлев Н.С. Управление социально-экономическим развитием муниципального образования / Н.С. Комлев. - Саранск, 2003.
  6. Конаржевский Ю.А. Концепция внутришкольного управления / Ю.А. Конаржевский. -Алма-Ата, 1991. -204 с.
  7. Королев Ф.Ф. Системный подход и возможность его применения в педагогических исследованиях / Ф.Ф. Королев // Советская педагогика. - 1970. -№9. -С.103-116.
  8. Лехин И.В. Словарь иностранных слов / И.В. Лехин, Ф.Н. Петров. -М., 1954.
  9. Михайленко Н.Я. Дошкольное воспитание / Н.Я. Михайленко, Н.А. Короткова. - 1992. -№5-6. -С.17-27.
  10. Портнов М.Л. Азбука школьного управления / М.Л. Портнов. -М.: Просвещение, 1991. -191 с.
  11. Рындак В.Г. Непрерывное образование и развитие творческого потенциала учителя (теория взаимодействия): монография / В.Г. Рындак. -М.: Педагогический вестник, 1997. -244 с.
  12. Савинков Л.А. Педагогическое обеспечение преемственности управления образовательным процессом гимназии: дис. ... канд. пед. наук / Л.А. Савинков. -Магнитогорск: МГПИ, 1998.
  13. Семушина Л.Г. Исследование профессиональных функций воспитателя детского дошкольного учреждения: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.Г. Семушина. -М., 1979. -16 с.
  14. Табунидзе Л.В. Стратегическое планирование ДООУ / Л.В. Табунидзе // Справочник руководителя образовательного учреждения. - М., 2005. -№5-9. -15 с.
  15. Третьяков П.И. Технология модульного обучения в школе: Практико-ориентированная / П.И.Третьяков, И.Б.Сенновский. -М.: Новая школа, 1997. -352 с.
  16. Фалюшина Л.И. Технология менеджмента и маркетинга в системе дошкольного образования: учебно-метод. пособие / Л.И. Фалюшина. -М.: АРКТИ, 2005. – 141 с.
  17. Эрлих О.В. Модель согласования целей субъективного педагогического процесса в условиях современной школы: дис. ... канд. пед. наук / О.В. Эрлих. -СПб., 1999.

ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУДИРИЯТИ НИЗОМИ ТАҲСИЛОТ

Мақолаи мазкур ба тавсифу баррасии заминаҳои назариявии мудирияти низоми таҳсилот бахшида шудааст. Ба андешаи муаллиф, вазифаи якуми ин бахш аз муайян кардан ва таҳлили бархӯрдҳои назариявии мавҷудаи мудирият ва дарёфти вижагиҳои дастгоҳи концептуалии мушкилоти мудирияти низоми таҳсилот ва таҳсилот иборат аст. Мудирияти низомҳои ташкилӣ дорои вижагиҳои гуногун (техникӣ, биологӣ, иҷтимоӣ) мебошад. Мудирият ҳамчун илми мустақил аз соҳаҳои истехсолот оғоз меёбад. Дар айни замон ягон соҳаи фаъолият вучуд надорад, ки дар он ба мудирият диққати махсус дода нашавад. Дар пешниҳоди таърифи мафҳуми «мудирият («идоракуни», «роҳбарӣ», «мудирият») олимону муҳаққиқон муносибати гуногун доранд. Дар навбати аввал, онҳо аз ҳадафҳои фаъолияти мудирият ва такмил додани вазифаҳои он фарқ мекунад. Дар тадқиқоти худ мо онҳоро аз рӯи намудҳои илм баррасӣ намудаем. Ҳамин тариқ, стратегия дар ин ҷо ҳамчун ҳадаф ва ҳам барои таквияти қарорҳо ва ҳамчун арзёбии самарабахшии фаъолияти мудирияти ҳамоҳангсоз амал мекунад. Мафҳуми самаранокии мудирият бо ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти муассиса алоқаманд аст: расидан ба ҳадафи фаъолият ва наздик шудан ба ҳадди ниҳой, самаранокии механизми мудирият ва иҷрои пурраи вазифаҳои мудирият, истифодаи оқилонаи захираҳо ва мувофиқгардонии равандҳо дар муассиса.

Калидвожаҳо: заминаҳо, назария, мудирият, низоми таҳсилот, вазифа, татбиқ, муқаррар намудан, соҳаи фаъолият, мафҳум, эътирофи мушкилот, ҷамъоварӣ ва коркард.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Настоящая статья посвящена описанию и рассмотрению теоретических предпосылок управления системой образования. По мнению автора, первой задачей данного вопроса является определение и анализ подходов имеющихся теорий управления и нахождения особенностей концептуального аппарата затруднений управления системой образования. Управление организованными системами имеют различные особенности (технические, биологические, социальные), сохранение их структуры, определенной организации или же переход на другую организацию устанавливает соответственно реальным законам данной системы реализации программы или же сознательной цели. Управление как самостоятельная наука вытекает из отраслей производства. Также нет ни одной отрасли деятельности, где основное внимание не уделялось бы управлению. Они в определении понятия «управление» (правление, руководство) в разных научных работах ученых и исследователей имеют различные отношения. В первую очередь они отличаются от деятельностных целей управления и совершенствования их задач. В своем исследовании мы их рассматриваем на основе видов науки. Таким образом, стратегия в данном отношении также действует как цель для усиления решений и как оценки эффективности деятельности по скоординированной деятельности. Понятие эффективного управления связана с различными аспектами деятельности учреждения: достижение цели деятельности и приближение к заключительной цели, эффективности механизма управления и полного выполнения задач управления, сознательного применения ресурсов и адаптации процессов в учреждении.

Ключевые слова: предпосылки, теория, управление, система образования, задача, реализация, установление, отрасль деятельности, понятие, признание трудностей, сбор и обработка.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EDUCATION MANAGEMENT

This article is devoted to the description and consideration of the theoretical prerequisites for the management of the education system. According to the author, the first task of this issue is to identify and analyze the approaches of existing management theories and finding the features of the conceptual apparatus of difficulties in managing the education system. The management of organized systems has various features (technical, biological, social), the preservation of their structure, a specific organization, or the transition to another organization establishes, respectively, the real laws of the system, the implementation of the program, or the conscious goal. Management as an independent science arises from the branches of production. Also, at the same time, there is not one branch of activity where the main attention would not be paid to management. They are in the definition of the concept of "management" (board, leadership) in different scientific works of scientists and researchers have different relationships. First of all, they differ from the activity goals of management and the improvement of their tasks. In our study, we consider them based on the types of science. Thus, the strategy in this respect also acts as a goal and as a way to strengthen decisions and as an assessment of the effectiveness of coordinated activities. The concept of effective management is associated with various aspects of the institution's activities: achieving the goal of the activity and approaching the final goal, the effectiveness of the management mechanism and the full implementation of management tasks, the conscious use of resources and adaptation of processes in the institution. Summarizing his judgments, the author states that the management tasks are: design, description, disposition, implementation and retrospectiveness of the order and actions. The real task of recognizing difficulties is the formation of the goal, the descriptive task of collecting and processing the data necessary to achieve the goal.

Key words: prerequisites, thorium, management, education system, task, implementation, establishment, industry, concept, recognition of difficulties, collection and processing.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримова Маҳбуба Самариддиновна* – Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, омӯзгор. **Суроға:** 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабаев 63/3. Телефон: **988-26-35-35**

Сведения об авторе: *Каримова Махбуба Самариддиновна* – Технологический университет Таджикистана, преподаватель. **Адрес:** 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Карабаева 63/3.. Телефон: **988-26-35-35**

Information about the author: *Karimova Makhbuba Samariddinovna* - Technological University of Tajikistan, teacher. **Address:** 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 63/3 Karabaev street .. Phone: **988-26-35-35**

УДК:37.025(575.3)

ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ МАЪРИФАТИ ШАҲРВАНДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Лолахонов Саид

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Инкишофи маърифати шаҳрвандӣ дар шароити имрӯзаи кишвар яке аз масъалаҳои ҷиддӣ ва муҳим ба ҳисоб меравад, ки диққати махсусро талаб менамояд. Дар инкишофи маърифати шаҳрвандӣ зарур аст, ки ба анъанаҳои таърихан ташаккулёфта таъҷиб карда шавад. Аз ин нуқтаи назар инкишофи маърифати шаҳрвандӣ ҳамчун яке аз вазифаҳои муҳими мактаби муосир баррасӣ карда мешавад.

Омилҳои дигар низ мавҷуданд, ки ба инкишофи маърифати шаҳрвандӣ таъсири амик мерасонанд. Масалан, оила, ки дар он аввалин дарси донишҳои сиёсӣ ва қолабҳои рафтор, меҳру муҳаббат нисбат ба ватан ба даст оварда мешавад. Лекин таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯза, дар оилаҳои алоҳида аъзоёни он ба қишрҳои мухталифи фарҳангиву арзишӣ шомил мебошанд, ки дар аксарияти ҳолатҳо аъзоёни оила якдигарро фаҳмида наметавонанд. Инчунин, мувофиқи донишҳои назариявӣ ҳамсолон, созмонҳои ҷамъиятии кӯдакон ва ҷавонон низ ҳамчун омилҳои инкишофи маърифати шаҳрвандӣ баромад менамоянд. Лекин самаранокии ин омил низ дар шароити Тоҷикистон мушоҳида карда намешавад.

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки дар Тоҷикистон муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ниҳоди устувори иҷтимоӣ ва инкишофи маърифати шаҳрвандӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, бо истифода аз метод ва воситаҳои мавҷуда дар ҷомеа фарҳанги шаҳрвандиро дар хонандагон ташаккул медиҳад.

Илова бар ин зарур аст, ки омӯзиши маърифати шахрвандӣ берун аз доираи барномаи расмии муассисаи таълимӣ ба роҳ монда шавад, зеро кӯдакон ба таври доимӣ чанбаҳои мухталифи тамоми ҳодисаву падидаҳо, ки дар муҳити атроф ба миён меояд, чабида мегиранд. Тамоми ҳодисаву воқеа дар мактаб ва муносибатҳои ҷойдошта қисми маълумоти кӯдакон ба ҳисоб мераванд.

Тамоми ҳаёти мактаб бояд бо оғози демократӣ таъмин бошад, омӯзгорон бояд намунаи ибрат бошанд, ба хонандагон имконият додан зарур аст, ки онҳо ба таври амалӣ принципҳои демократиро дар қорҳои мактабӣ иҷро намоянд. Ҳамин тариқ, муассисаи таълимӣ бояд намунаи ниҳоди демократӣ бошад.

Шаклҳо ва методҳои педагогӣ аз қори якҷояи гурӯҳӣ, баҳсҳо, барномарезӣ, бозиҳои нақшавӣ, муҳокимаҳо, лоиҳаҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ, муҳокима дар кумитаҳо, даъвати маърузачиёни маҳсус, инчунин муносибатҳои инноватсионӣ ба вазифаҳои шифоҳӣ ва хаттӣ иборат мебошанд. Ин методҳои таълимӣ на танҳо шавқу рағбати хонандагонро ба фанни алоҳида афзоиш медиҳанд, балки фарогирии амиқи мундариҷа, рушди малакаҳои шахрвандӣ ва мутобиқат ба арзишҳои демократӣ таъмин карда мешаванд.

Омӯзгорро зарур аст, ки ба таври доимӣ қори синфиро роҳбарӣ намояд. Барои ошно намудани хонандагон бо шакли идоракунӣ ва системаи сиёсӣ, метавон ба дарсҳо шахсони мансабдори давлатӣ ва қоршиносонро даъват намуд. Онҳо ба хонандагон оид ба фаъолияти ҳукумат, оиди роҳу воситаҳои таъсири хонандагон ба қори ҳукумат, тарз ва воситаҳои асосии ҳалли масъалаҳои қорӣ маълумот медиҳанд. Илова бар ин, метавон ба мактаб рӯзноманигори маҳаллиро даъват намуд, ки ҳодисаҳои сиёсиро таҷассум менамояд ва бо ҳамроҳии ӯ нақши воситаҳои ахбори умумро дар ҷомеаи демократӣ баррасӣ намуд.

Таҳқиқотҳои солҳои охир дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ нишон медиҳанд, ки бартари муносибатҳои репродуктивӣ дар аксарияти хонандагон муносибати бепарвоёна ва муносибати манфиро ба миён меорад [9,с.14]. Маҳз аз ҳамин рӯ, дар маърифати шахрвандӣ муҳим аст, ки хонанда на объекти ғайрифаволи таъсиррасонӣ бошад, балки тавонад иттилооти заруриро ба даст орад, оид ба масъалаи муайян ақидаронӣ намояд, дар баҳсҳо иштирок намояд, нақшҳои мухталифро иҷро намояд.

Омӯзиш танҳо дар ҳамон ҳолат фаъолияти таълимӣ мегардад, ки хонанда на танҳо донишҳо, балки воситаҳои аз худ намудани онҳоро аз худ намояд. Лекин дар шароити имрӯзаи кишвар, чунин ба назар мерасад, ки дар дарсҳои ҷомеашиносӣ бештар ду сарчашмаи асосии иттилоот афзалият доранд – омӯзгор ва китоб, ки дар ҷаҳони тағйирёбанда нокифоя аст.

Аз ин хотир зарур аст, ки доираи фаҳмиши хонандагон васеъ гардонида шавад, самтгирӣ дар проблемаҳои муосири ҷаҳонӣ, иҷрои амалҳои зарурӣ оид ба дастрас намудани маводҳо, баён намудани мавқеъ ва ақида, инчунин баҳогузори амалҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ омӯзонида шавад.

Дар Тоҷикистон як қатор ҳуҷҷатҳои муҳими меъёриву ҳуқуқӣ қабул карда шудаанд, ки баҳри рушди маърифати шахрвандӣ таҳкурсии боэътимод гузоштаанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Барномаи системаи давлатии омӯзиши соҳаи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки дар асоси он аз ҷониби сохторҳои марбути давлатӣ ва созмонҳои ғайридавлатӣ қорҳои муайян анҷом дода шудаанд, Консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Консепсияи миллии тарбия қабул карда шуданд [1, с.5-6].

Қайд намудан зарур аст, ки дар кишвар инкишофи маърифати шахрвандӣ яке аз масъалаҳои муҳими рушди демократия ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ зарур аст, ки он тамоми қишрҳои аҳолиро фарогир бошад. Дар ҳалли самараноки ин масъала дар як қатор бо саъю кӯшиши мақомотҳои дахлдори давлатӣ, фаъолияти институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ зарур аст. Дар ин самт ташаббуси шахрвандон дар ба даст овардани маърифати шахрвандӣ ва донишҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мақоми хоса дорад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бидуни маърифати шахрвандӣ ташаккули тафаккури демократӣ ва истиқлолияти воқеии шахрвандӣ ғайриимкон аст. Аз ин хотир, таъмини рушди маърифати шахрвандӣ дар шароити имрӯза ба яке аз проблемаҳои муҳим мубаддал гардидааст. Имрӯз, анъанаҳои демократӣ дар кишвар дар давраи ташаккулёбӣ қарор доранд. Аз ин хотир, тайёр намудани шахрвандон дар асоси рӯкҳои демократӣ зарур гардидааст.

Қайд намудан зарур аст, ки стратегияи татбиқи маърифати шахрвандӣ дар кишвар аз стратегияи кишварҳои дигар ба кулӣ фарқ дорад, зеро воқеияти таърихии Тоҷикистон тақозо менамояд, ки ин раванд дар муддати кӯтоҳ ба анҷом расонида шавад, зеро бунёди давлати демократӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ бе таъмини умумии маърифати шахрвандӣ ғайриимкон аст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯза дар раванди ташаккул ва инкишофи маърифати шахрвандӣ дар кишвар як қатор омилҳои ҷудо карда мешаванд, ки ҳамчун монеаи ин раванд баромад менамоянд: таъсири қолабҳои тафаккури кӯҳнашудаи тоталитариву авторитарӣ бо шакли зарурии идораи давлат; бефаъолияти иҷтимоиву ҳуқуқӣ ва баъзе инкоркунӣҳои арзишҳои демократӣ аз ҷониби онҳо; тӯлонӣ гардидани чараёни ташаккули моҳияти иҷтимоии ҷомеаи демократӣ [1, с.21].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон як қатор намунаҳои маърифати шахрвандӣ дар шакли алоҳида ва дар шакли омехта таълим дода мешаванд. Дар ин самт метавон намунаҳои зеринро махсусан қайд намуд:

- намунаи фаннӣ-мавзӯӣ, ки диққати асосӣ ба омӯзиши фанҳои алоҳида, барномаи фанҳои силсилаи маърифати шахрвандӣ равона карда мешавад;

- намунаи байнифаннӣ роҳу воситаҳои фарогир аст, ки тариқи муносибати матнӣ ба омӯзиши ҳар як фанни таълим новобаста аз мазмуни онҳо муттаҳид мешаванд;

- намунаи ҳаёти иҷтимоӣ, вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқиро дар шакли бозӣ ва нақшофаринӣ инъикос менамояд, ки дар чараёни таълими фанҳои гуногуни силсилаи маърифати шахрвандӣ, ба қадри имкон мавриди истифода қарор дода шудааст;

- намунаи лоихавӣ таҳия ва татбиқи лоихаҳои гуногунро дар бар мегирад, ки дорои аҳамияти маҳаллӣ, миллий ва байналмилалӣ буда, ба силсилаи мавзӯҳои маърифати шахрвандӣ дохил мешаванд;

- намунаи инъикоси вазъият мавзӯҳои фарогир аст, ки мазмуни фанҳои инсон ва ҷомеа, маърифати оиладорӣ, асосҳои давлат ва ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсонро ташкил медиҳанд;

- намунаи ҳамгирӣ, ки дар доираи он маърифати шахрвандӣ ба таҳсилоти ҷомеашиносӣ мувофиқ аст ва дар амал намунаи ҳамгирии шахрвандшиносиро ташкил мекунад;

- намунаи бозии интихобот дар ҷомеаи демократӣ, таҷрибаи ҷаҳонии баргузори интихобот ва системаҳои интихоботӣ, ҳизбҳои сиёсӣ дар интихоботи демократӣ, маърақаҳои интихоботиро фаро мегирад;

- намунаи омехта, ки дар доираи он таълимгирандогон кормандони мустақиланд, дар мақомотҳои мухталиф фаъолият мекунанд ва маърифати шахрвандии онҳо бештар ба фаъолияти касбии онҳо алоқаманд буда, мазмуни баланди ҳуқуқӣ, маънавӣ, ва ахлоқӣ дорад [2,с.8].

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки дар Тоҷикистон, дар шароити имрӯза ташаккули маърифати шахрвандӣ идома дорад. Дар асоси таҳлилҳо метавон хусусиятҳои зерини маърифати шахрвандиро ҷудо намуд:

- ҷой доштани тафаккури шӯравӣ, тарзи шӯравии зиндагӣ ва фаҳмиши муносибат бо давлат, ки татбиқи навгониҳои иҷтимоиро дар давлату ҷомеа бозмедорад;

- аксарияти аҳолии калонсол, ки ба унсурҳои арзишҳои демократӣ ошно нестанд, ба маърифати шахрвандии демократӣ ниёз доранд;

- сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии аҳоли, ки бо тафаккури шӯравӣ алоқаманд аст;

- аксарияти аҳолии кишвар дар деҳаҳо зиндагӣ менамоянд, зарур аст, ки мушкилоти зиёди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар фазои ҳуқуқӣ ҳал карда шаванд;

- аҳолии кишвар ба муносибатҳои бозоргонӣ ворид шудааст, лекин дар ин самт дониши кофӣ надоранд. Лекин дар кишвар таҳкурсии ҳуқуқӣ гузошта шудааст. Аз ин хотир, лоиҳаҳои амалӣ шуда истодаанд, ки ба омӯзиши малакаҳои соҳибкорӣ равона карда шудаанд [1, с.22].

Масъалаи дигар, ки дар Тоҷикистон диққати аксарияти педагогҳоро ҷалб намудааст, методҳои таълими маърифати шаҳрвандӣ ва фанҳои ҷомеашиносӣ, ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин самт, ҳанӯз проблемаҳои зиёди методӣ ҷой доранд, ки бе баргараф намудани онҳо, тайёр намудани шаҳрванди давлати демократӣ ғайриимкон мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯза, дар муассисаҳои таълимии маълумоти миёна ҳанӯз методҳои ғайрифаъоли таълим истифода карда шуда, тарҳи субъект-объект мавриди истифода қарор дода шудааст. Яъне, баробарҳуқуқии иштирокчиёни раванди таълим ба инобат гирифта намешавад. Албатта, чунин ҳолат дар амалӣ намудани мақсадҳои асосии маърифати шаҳрвандӣ монеаҳо эҷод менамояд.

Аз тарафи дигар, яке аз талаботҳои рушди маърифати шаҳрвандӣ тарзи демократии ҳаёти мактаб ба ҳисоб меравад. Лекин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳанӯз тарзи авторитарии идоракунии боқӣ мондааст. Албатта, чунин вазъият ба омӯхтани дониш ва малакаҳои шаҳрвандӣ таъсири амиқи манфӣ мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Зиёзода Т.Н. Ҷомеаи шаҳрвандӣ / Т.Н.Зиёзода. – Душанбе, 2009. – 248с.
2. Зиёзода Т.Н. Маърифати шаҳрвандӣ. Дастури таълимӣ-методӣ / Т.Н.Зиёзода, Ш.И.Қурбонова, О.Хуромонов. – Душанбе, 2009. – 176с.
3. Зиёев Т.Н. Введение в курс гражданского образования / Т.Н.Зиёев, Н.А.Кунтувдый. – Душанбе, 2009. – 287 с.
4. Зиёев Т.Н. Асосҳои илми тарбияи шаҳрвандии хонандагон дар таълими таърихи кишвар / Т.Н.Зиёев, Б.Н. Ҷумъаев. – Душанбе: Паёми ошно, 2004. – 312с.
5. Каримова, И.Х. К вопросу об основных направлениях развития педагогической науки / И.Х. Каримова // Вестник Академии образования Таджикистана. – Душанбе, 2013. – №3. – С. 11-20.
6. Концепсияи маърифати шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2008. – 31 с.
7. Латышина Д.И. История педагогики: история образования и педагогической мысли / Д.И. Латышина. – М.: Гардарики, 2002. – 603 с.
8. Лутфуллоев М. Основы педагогических исследований / М. Лутфуллоев, К. Абдурахимов // Вестник Академии образования Таджикистана. – Душанбе, 2014. – №1. – С. 17-41.
9. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: Книга для учителя / А.К.Марков. – М.: Просвещение, 1990. – 342с.

ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ МАЪРИФАТИ ШАҲРВАНДӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои асосии ташаккул ва инкишофи маърифати шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки инкишофи маърифати шаҳрвандӣ дар шароити имрӯзаи кишвар яке аз масъалаҳои ҷиддӣ ва муҳим ба ҳисоб меравад, ки диққати махсусро талаб менамояд. Муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ниҳоди устувори иҷтимоигардӣ ва инкишофи маърифати шаҳрвандӣ ба ҳисоб меравад, ки бо истифода аз метод ва воситаҳои мавҷуда дар ҷомеа фарҳанги шаҳрвандиро дар хонандагон ташаккул медиҳанд. Зарур аст, ки омӯзиши маърифати шаҳрвандӣ берун аз доираи барномаҳои расмӣ муассисаҳои таълимӣ ба роҳ монда шавад, зеро кӯдакон ба таври доимӣ ҷанбаҳои мухталифи тамоми ҳодисаву падидаҳо, ки дар муҳити атроф ба миён меоянд, ҷабида мегиранд. Шаклҳо ва методҳои педагогӣ аз қори яқҷояи гурӯҳӣ, баҳсҳо, барномарезӣ, бозиҳои нақшавӣ, муҳокимаҳо, лоиҳаҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ, муҳокима дар кумитаҳо, даъвати маърузачиёни махсус, инчунин муносибатҳои инноватсионӣ ба вазифаҳои шифоҳӣ ва хаттӣ иборат мебошанд. Дар шароити имрӯза, дар муассисаҳои таълимии маълумоти миёна ҳанӯз методҳои ғайрифаъоли таълим истифода карда шуда, тарҳи субъект-объект мавриди истифода қарор дода шудааст. Яъне, баробарҳуқуқии иштирокчиёни раванди таълим ба инобат гирифта намешавад. Албатта, чунин ҳолат дар амалӣ намудани мақсадҳои асосии маърифатаи шаҳрвандӣ монеаҳо эҷод менамояд.

Калидвожаҳо: маърифати шаҳрвандӣ, муассисаи таълимӣ, шуури сиёсӣ, шуури ҳуқуқӣ, объекти таъсиррасонӣ, муносибати инноватсионӣ, методҳои таълим, муносибати субъект-объект, намунаи лоиҳавӣ, бозиҳои нақшавӣ, иҷтимоигардӣ.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье рассматриваются основные особенности становления и развития гражданского образования в Таджикистане. Автор отмечает, что развитие гражданского образования является одной из серьезных и важных проблем в современных условиях страны, которая требует особого внимания. Общеобразовательные учреждения являются устойчивым институтом социализации и развития гражданского образования, который ограничивает негативные аспекты мышления и поведения учащихся и проверяет гражданскую культуру с использованием существующих в обществе методов и инструментов. Гражданское образование необходимо развивать вне формальных учебных планов учебных заведений, поскольку дети постоянно узнают различные аспекты всех событий и явлений, возникающих в окружающей среде. Педагогические формы и методы включают командную работу, дебаты, программирование, ролевые игры, дискуссии, индивидуальные и групповые проекты, обсуждения в комитетах, специальных докладчиков и инновационные подходы к устным и письменным задачам. В настоящее время, в общеобразовательных учреждениях используются пассивные методы обучения и модель субъект-объект. Это означает, что не учитывается равноправие участников учебного процесса. Это, конечно, затрудняет реализацию основных задач гражданского образования.

Ключевые слова: гражданское образование, образовательное учреждение, политическое сознание, правосознание, объект влияния, инновационный подход, методы обучения, предметный подход, проектная модель, ролевая игра, социализация.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC EDUCATION IN TAJIKISTAN

This article discusses the main features of the formation and development of civic education in Tajikistan. The author notes that the development of civic education is one of the serious and important problems in modern conditions of the country, which requires special attention. General educational institutions are a sustainable institution of socialization and development of civic education, which limits the negative aspects of thinking and behavior of students and tests the civic culture using existing methods and tools in society. Civic education needs to be developed outside the formal curricula of educational institutions, since children constantly absorb various aspects of all the events and phenomena that occur in the environment. Pedagogical forms and methods include teamwork, debate, programming, role-playing, discussions, individual and group projects, committee discussions, special rapporteurs, and innovative approaches to oral and written tasks. Currently, in educational institutions passive teaching methods and the subject-object model are used. This means that the equality of participants in the educational process is not taken into account. This, of course, makes it difficult to implement the basic tasks of civic education.

Keywords: civic education, educational institution, political consciousness, legal consciousness, object of influence, innovative approach, teaching methods, subject approach, project model, role-playing game, socialization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Лолахонов Саид* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи таърихи умумӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67. Телефон: **919-21-51-56**

Сведения об авторе: *Лолахонов Саид* – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, преподаватель кафедры общей истории. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Аини, 67. Телефон: **919-21-51-56**

Information about the author: *Lolakhonov Said* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, teacher of the Department of General History. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, st. Aini, 67. Phone: **919-21-51-56**

УДК:37.017.4(575.3)

МАСЪАЛАҲОИ АЛОҚАИ ОИЛА ВА МАКТАБ ДАР ТАТБИҚИ КОНСЕПСИЯИ МИЛЛИИ ТАРБИЯ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Холова Қ.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тарбия яке аз ҷузъҳои муҳимтарини таркибии раванди таълим мебошад. Дар мутобиқат бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” тарбияро ба унвони фаъолияти ҳадафмандона ба хотири муҳайё намудани шароит барои ташаккули шахсияти маънаван ва ахлоқан рушдёрфта, ҳамгироии шахсият дар фарҳанги миллии ва ҷаҳонӣ, ташаккули инсон ва шахрванде, ки дар ҷомеаи муосир қору фаъолият мекунад ва меҳодад ин ҷомеаро такмил диҳад, баррасӣ менамояд. Вазифаи системаи маориф дастгирии

иҷтимоӣ-педагогӣ ва психологии ташаккули худмуайянкунии ҳаётии кӯдакон ва ҷавонон, ташаккули фарҳанги шахсӣ, оилавӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

Тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ ва рушд қисми муҳимми таркибии фармоиши иҷтимоӣ мебошад. Санади умдае, ки дар мутобиқат бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” таҳия гардидааст, “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аст, ки дар он тарбияи маънавӣ, ки яке аз ҷанбаҳои муҳимми ташаккул ва такмили инсонӣ муосир шуморида мешавад, ҷойгоҳи хоссаро ишғол менамояд [4].

Қисмати тарбиявии стандарти давлатии маълумоти умумӣ дар айни замон аз чанд ҳуҷҷати методӣ иборат мебошад. “Барномаҳои намунавии тарбияи таълимгирандагон”, “Талабот ба мундариҷа ва шароити тарбияи рушди маънавию ахлоқии таълимгирандагон” аз ҷумлаи онҳо мебошанд [6, с.71].

Ин барномаҳои тарбияи таълимгирандагон хусусияти тавсиявӣ доранд. Дар баробари ин, ҳангоми ташкили раванди таълим равона намудани фаъолият ба идеали миллии тарбиявӣ, системаи арзишҳои асосии миллии, ки дар Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд ва ҳамчунин самтҳои асосии тарбия, ки дар ҳуҷҷатҳои мазкур ба расмият дароварда шудаанд, ҳатмӣ мебошад.

Идеали миллии муосири тарбия – шаҳрванди хушахлоқ, эҷодкор ва салоҳиятнокӣ Тоҷикистон мебошад, ки сарнавишти Ватанро сарнавишти худ мешуморад, барои имрӯз ва ояндаи кишвари худ, ки реша дар анъанаҳои маънавӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дорад, масъулият ҳис мекунад [5, с.101].

Сатҳи баланди фарҳанги маънавӣ талаботи объективии ҷомеаи мутамаддини муосир ба ҳар як узви худ мебошад. Муаллимон рушди ҳаматарафа ва мутаносиби шахсиятро ҳамчун ҳадафи тарбияи маънавӣ баррасӣ намуда, бояд тасаввуроти ба ҳамин ҳадаф монандро дар бораи шахсияти мактаббача ҳамчун ягонагии комил ва модели педагогии онро дошта бошанд. Ҷунин тасаввурот барои идоракунии самараноки раванди тарбияи маънавӣ, ки дар он шахсияти мактаббача/донишҷӯ ҳам ба унвони ҳадаф ва ҳам ба унвони объекти таъсири ҳаёти педагогӣ, ҳам ба унвони субъекти рушди шахсӣ ва ҳам ба унвони натиҷаи фаъолияти тарбиявии ҳаёти педагогӣ, нишондиҳандаи самаранокии он хидмат мекунад. Модели педагогии шахсияти мактаббача/донишҷӯ бо сабаби гуногуншакл будани функцияҳо бисёрҷанба ва бисёр сатҳа бояд бошад.

Навъҳои фаъолияти тарбиявӣ ва шаклҳои амалигардонии онҳо ҳамчун намунавӣ ва нишондодӣ баррасӣ карда мешаванд, аммо дар ҳама маврид бояд дар онҳо усулҳои муносибати системавӣ-фаъолмандона таҷассум ёбанд ва технологияҳои муосири таълимӣ истифода карда шаванд. Муайянкунии мундариҷаи мушаххаси тарбия дар ҳар мактаб ва дар ҳар синф бо дарназардошти шароити воқеӣ, захираҳои мавҷуда, махсусиятҳои инфиродӣ, талаботи таълимгирандагон ва падару модарони онҳо амалӣ карда мешавад. Вазифаи коллективи мактабӣ – ба вучуд овардани фазои ягонаи маънавӣ-ахлоқии рушд ва тарбияи кӯдакон мебошад, яъне қоидаи ҳаёти мактабӣ, ки фаъолияти синфӣ, ғайрисинфӣ ва ғайрмактабиро муайян менамояд. Ин вазифа дар асоси ҳамкориҳои муштараки иҷтимоӣ-педагогӣ бо субъектҳои дигар: оила, ташкилоти ҷамъиятӣ ва иттиҳодияҳои динӣ, муассисаҳои таълими иловагӣ, фарҳанг ва варзиш, васоити ахбори умум амалӣ карда мешавад.

Системаи таълими иловагии кӯдакон ҳангоми сохтани модели ҳамкориҳои мутақобила бо муассисаҳои таълимӣ ва субъектҳои дигар: оила, ташкилоти ҷамъиятӣ ва иттиҳодияҳои

динӣ, муассисаҳои таълими иловагӣ, фарҳанг ва варзиш, васоити ахбори умум, барои ҳалли муваффақи вазифаҳои тарбияи насли наврас имкониятҳои зиёд дорад. Асоси ҳамкориҳои мутақобила дар “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” сабт гардидааст. Ҳадафи ин ҳамкориҳои мутақобила таъмини муштараки шароит барои рушд ва тарбияи маънавий-ахлоқии таълимгирандагон мебошад.

Фарҳанги педагогии падару модар яке аз омилҳои муассири рушди маънавию ахлоқӣ ва тарбияи мактаббачагон ба шумор меравад. Тарзи ҳаёти оилавӣ яке аз муҳимтарин қисматҳои ҳаёти маънавии таълимгирандагон мебошад. Ба ҳамин хотир, баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модаронро ҳамчун яке аз муҳимтарин самтҳои тарбияи мактаббачагон баррасӣ намудан зарур аст [7, с. 33].

Дар таърихи даврони шӯравии кишвари мо таҷрибаи мусбати ташкили баландбардории муназзами фарҳанги педагогии падару модарон, фаъолияти кумитаҳои падару модарони синф ва мактабҳо, шӯроҳои мусоидати оила ва мактаб дар корхонаҳо, шӯроҳои ҷамъиятӣ дар маҳалли зист андухташуда буд [9, с. 102]. Имрӯз он таҷриба ба бознигарӣ эҳтиёҷ дорад. Ањанаи ҳамкориҳои мутақобилаи педагогии оила ва мактабро бо дарназардошти воқеиятҳои муосир барқарор намудан лозим аст. Падару модарон дар ҷаҳони зудтағйирёбанда ба хотири канда нашудани алоқаҳои оилавӣ, мисли фарзандонашон ҳамеша дар ҳоли инкишоф бояд бошанд.

Ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои падару модар дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълим ва тарбияи фарзандон” ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” ва ҳамчунин “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” муайян карда шудаанд.

Системаи кори мактаб оид ба баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон бо усулҳои зерин асоснок карда шудааст: фаъолияти муштараки педагогии оила ва мактаб; омезиши равшангарии педагогӣ бо худтаълимгирии падару модарон; таваҷҷуҳи педагогӣ, эҳтиром ва саҳтгирӣ нисбат ба падару модарон; дастгирӣ ва ҳамроҳии (мушояти) педагогии ташаккул ва рушди фарҳанги педагогии ҳар падару модар; мусоидат кардан ба падару модарон дар ҳалли масъалаҳои инфиродии тарбияи фарзандон; - таъя кардан ба таҷрибаи мусбати тарбияи оилавӣ.

Падару модарон дар муайян намудани самтҳо, арзишҳо ва афзалиятҳои фаъолияти мактаб оид ба тарбияи мактаббачагон, таҳияи мундариҷа ва татбиқи барномаҳои тарбияи таълимгирандагон, баҳогузориҳои самаранокии ин барномаҳо ширкати фаъол менамоянд. Мутаносибан, баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон ҷузъи таркибии мундариҷаи фаъолияти мактаб оид ба тарбияи таълимгирандагон мебошад. Донишҳои андухтаи падару модарон бояд дар вазъиятҳои воқеии педагогӣ ба кор оянд. Ин донишҳо бояд ба падару модарон имконияти ширкати фаъол, пуриxtисос, масъулona ва озодро дар барномаҳо ва чорабиниҳои тарбиявӣ диҳанд.

Мундариҷаи барномаҳои баланд бардоштани тахассуси падару модарон инъикосгари мундариҷаи самтҳои асосии тарбияи хонандагони мактаб мебошад. Муҳлат ва шаклҳои гузаронидани чорабиниҳо дар доираи баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон бояд бо нақшаҳои кори тарбиявӣ дар мактаб мувофиқ кунонида шуда бошанд. Кор бо падару модарон одатан бояд қабл аз кор бо хонандагон ва омода намудани онҳо ба роҳ монда шавад. Дар системаи баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон шаклҳои зерини корро метавон истифода кард: маҷлиси падару модарон,

бозиҳои ташкилӣ-фаъолмандкунанда ва психологӣ, маҷлис-баҳс, лекторияи падару модарон, меҳмонхонаи вохӯрӣ дар сари мизи гирд, шаби саволу ҷавоб, семинар, практикуми педагогӣ, тренинг барои падару модарон ва ғайра [8, с.233].

Оила воҳиди ибтидоии маънавӣ мебошад, бинобар ин, тарбияи кӯдакон вазифаи на танҳо системаи маориф, балки, дар навбати аввал, вазифаи оила, фарҳанги ватанӣ ва дар маҷмӯъ ҷомеа мебошад. Хусусияти самимонаи системаи тарбия тавассути алоқаҳои зич бо оила, ширкати падару модар дар раванди тарбия, дастрас будани ахбор дар хусуси самаранокии раванди тарбияи кӯдак барои падару модар, махсусиятҳои инфиродии ташаккули маънавӣ-ахлоқӣ, баланд бардоштани донишҳои психологию педагогии падару модарон таъмин карда мешавад. Бо дарназардошти ба қишрҳо ҷудошавии ҷомеаи муосири Тоҷикистон ва самти рушди он, моделсозии раванди ҳамкориҳои мутақобилаи муассисаи таълимӣ бо оиларо ҳатман дар заминаи вазифаҳои муносибати дифференциалӣ бо оила, бо ба назар гирифтани тааллуқоти миллӣ ва сифатҳои дигари хосаи он амалӣ кардан лозим аст. Ҳамкориҳои мутақобилаи муассисаи таълимӣ бо оила бояд аз рӯйи ду самт амалӣ карда шавад:

а) ворид намудани падару модари таълимгирандагон ба раванди тарбия (ба фаъолияти мақомоти худидоракунӣ, кумитаҳои ташкилӣ, шӯроҳои парасторон, ба кори машваратӣ-методӣ бо мактаббачагон, ташкили фароғати хонандагон);

б) таҳия ва татбиқи барномаҳои мушоияти педагогии оила, ки дар татбиқи ёрии методӣ дар ташкили раванди тарбияи оилавӣ аз тарафи муассисаи таълимӣ ифода меёбад.

Натиҷанокии кӯшишҳои тарбиявӣ дар аксар маврид бо хусусияти ҳамкориҳои мутақобила бо оила муайян карда мешавад. Дар муассисаҳои таълимӣ таҷрибаи зиёди кор бо падару модарон ва ашхоси ивазкунандаи онҳо андухта шудааст, шароит барои густариши иштироки оила дар ташкили фаъолияти таълиму тарбия фароҳам оварда шудааст. Оила ниҳоди асосии иҷтимоӣ ва муҳити табиӣ созгор барои рушди ҳамаҷонибаи кӯдакон мебошад. Ҳамкориҳои муштарак, эҳтиром ва баргариҳои манфиатҳои кӯдак бояд ҳамчун усулҳои этикии педагог дар кор бо оила боқӣ бимонад. Ҷалбу ворид намудани падару модарон дар кори ҳалли вазифаҳои тарбиявӣ, дар фаъолияти муштарак ва муҳимми ҷамъиятӣ бояд дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии мавҷуда ташкил шуда, хусусияти комплексӣ бигирад ва доимӣ бимонад. Тарзи ҳаёти оилавӣ яке аз қисматҳои муҳимтарини тарзи ҳаёти таълимгиранда шуморида мешавад. Дар робита ба ин, баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарро ҳамчун яке аз муҳимтарин самтҳои тарбияи кӯдакон баррасӣ намудан зарур аст. Кори баланд бардоштани фарҳанги педагогӣ психологию педагогии падару модарро гуногуншакл кардан ва бо дарназардошти талаботи категорияи мушаххаси падару модарон ва мушкилоти мавҷуда сохтан лозим аст.

Муҳим он аст, ки аз мадди назари педагогҳо, ҳадамоти иҷтимоӣ педагогӣ ва психологӣ ягон оила ва кӯдаки дар вазъияти ногувори оилавӣ қарордошта дар қанор намонад. Таваҷҷуҳро ба он ҷалб менамоем, ки роҳбари синф бояд вазъияти ҳар оилаи тарбиягирандагони худро бо мақсади чораандешиҳои пешакӣ оид ба ошкор намудани вазъияти ногувори оилавӣ, ки ба тарбияи кӯдак таъсир мерасонад, донанд. Кор бо падару модарони “гурӯҳи хатарнок” бояд ба ташаккули муносибати оқилонаи калонсолон дар тарбияи кӯдакон, сохтани шароити муносиб барои татбиқи иқтисодии онҳо, тарбияи тартиботи ботинӣ, маҳорати назорат намудани эҳсосот ва рафтор равона карда шавад.

Дар робита ба ин, нақши муассисаҳои педагогӣ ва ҳадамоти мушоияти педагогӣ психологӣ, ташкилот ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилоти анъанавии динӣ, ки бояд дар

ташкили ҳамкорӣ бо оила, дар такмили фарҳанги ҳамкориҳои мутақобилаи мутахассисон бо падару модарон ёрӣ расонанд, баланд бардошта мешавад.

Системаи кори муассисаи таълимӣ оид ба баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон бо усулҳои зерин асоснок карда мешавад: омӯзиш ва баҳисобгирии талаботи оила ҳангоми тартиб додани барномаҳои тарбия; фаъолияти муштаракӣ педагогии оила ва мактаб; омезиши равшангарии педагогӣ бо худомӯзии педагогии падару модарон; тавачҷуҳи педагогӣ, эҳтиром ва саҳтгирӣ нисбат ба падару модарон; дастгирӣ ва мушоияти инфиродии ташаккул ва рушди фарҳанги педагогии ҳар як падару модар; - мусоидат ба ҳалли масъалаҳои инфиродии тарбияи кӯдакон аз тарафи падару модарон; таъҷиб ба таҷрибаи мусбати тарбияи оилавӣ.

Ҳамин тавр, амалӣ намудани мониторинги раванди тарбия, арзишмандии самтгириҳои гурӯҳҳои гуногуни кӯдакон ва ҷавонон, таъсири нуфузи тарбия ба рушди зеҳнӣ, таъсири эмотсионалӣ-эҳсосотӣ, рушди фаъоли шахсӣ, ташаккули маънавия ахлоқии он қисмати муҳими фаъолияти муассисаи муосири таълимиро ташкил медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе, 2016. – 64 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” аз 22 июли соли 2013 № 1004 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 13.07.2020).
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълим ва тарбияи фарзандон” аз 2 августи соли 2011, № 762 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 13.07.2020).
4. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Ирфон, 2006. – 11 с.
5. Ниёзматов, Р.Т. К истории создания и развития педагогических учебных заведений/Р.Т.Ниёзматов. - Дешанбе, 1997. - 205 с.
6. Образование и наука в Республике Таджикистан в 1991-2001гг.: статистический сборник. - Душанбе, 2001. - 262 с.
7. Обидов, И.О. История развития народного образования в Таджикской ССР от 1917-1967гг. / И.О.Обидов. - Душанбе: Ирфон, 1968. – 295 с.
8. Шарифзода, Ф. Философия педагогических воззрений предков /Ф.Шарифзода, Дж. Х. Файзалиев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 402 с.
9. Шукуров, М.Р. История культурной жизни Советского Таджикистана в 1917-1941 гг. / М.Р.Шукуров. - Душанбе: Ирфон, 1970. – 494 с.

МАСЪАЛАҲОИ АЛОҚАИ ОИЛА ВА МАКТАБ ДАР ТАТБИҚИ КОНСЕПСИЯИ МИЛЛИИ ТАРБИЯ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба баррасии алоқаи оила ва мактаб дар татбиқи Консепсияи миллии тарбия бахшида шудааст. Ҳамин тариқ, дар раванди таҳқиқот муайян карда шуд, ки оила воҳиди ибтидоии маънавий мебошад, бинобар ин, тарбияи кӯдакон вазифаи на танҳо системаи маориф, балки, дар навбати аввал, вазифаи оила, фарҳанги миллии ва дар маҷмӯъ ҷомеа мебошад. Хусусияти самимонаи системаи тарбия тавассути алоқаҳои зич бо оила, ширкати падару модар дар раванди тарбия, дастрас будани ахбор дар хусуси самаранокии раванди тарбияи кӯдак барои падару модар, махсусиятҳои инфиродии ташаккули маънавий-ахлоқӣ, баланд бардоштани донишҳои психологию педагогии падару модарон таъмин карда мешавад. Муаллифи мақола чунин хулосабарорӣ менамояд, ки амалӣ намудани мониторинги раванди тарбия, арзишмандии самтгириҳои гурӯҳҳои гуногуни кӯдакон ва ҷавонон, таъсири нуфузи тарбия ба рушди зеҳнӣ, таъсири эмотсионалӣ-эҳсосотӣ, рушди фаъоли шахсӣ, ташаккули маънавия ахлоқии он қисмати муҳими фаъолияти муассисаи муосири таълимиро ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: оила, падару модар, тарбия, тарбияи сифатҳои ахлоқӣ, тарбияи меҳнатӣ.

ВОПРОСЫ СВЯЗИ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ПРИМЕНЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ ВОСПИТАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются связь семьи и школы в применении Национальной концепции воспитания. Таким образом, в процессе исследования было определено, что семья является основной духовной единицей, поэтому воспитание детей является задачей не только системы образования, но прежде всего семьи, национальной культуры и общества в целом. Ясность системы образования обеспечивается тесными связями с семьей, вовлеченностью родителей в процесс обучения, доступом к информации об эффективности воспитания ребенка для родителей, индивидуальными особенностями духовно-нравственного развития, психолого-педагогическими знаниями родителей. Автор статьи приходит к выводу о том, что осуществление мониторинга процесса воспитания, ценность выбора направлений различных групп детей и молодежи, влияние воздействия воспитания на познавательное развитие, эмоционально-чувствительное воздействие, активное личное развитие, ее нравственно-моральное формирование составляет важную часть деятельности современного учебного учреждения.

Ключевые слова: семья, родители, воспитание, воспитание нравственных качеств, трудовое воспитание.

ISSUES OF FAMILY AND SCHOOL LINKAGE IN APPLICATION OF THE NATIONAL CONCEPT OF UPBRINGING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the relationship between family and school in the implementation of the National Concept of Education. Thus, in the course of the research, it was determined that the family is the main spiritual unit, therefore, raising children is the task of not only the education system, but primarily the family, national culture and society as a whole. The clarity of the education system is ensured by close ties with the family, parental involvement in the learning process, access to information about the effectiveness of raising a child for parents, individual characteristics of spiritual and moral development, psychological and pedagogical knowledge of parents. The author of the article comes to the conclusion that the monitoring of the upbringing process, the value of choosing directions for various groups of children and youth, the influence of upbringing on cognitive development, emotional-sensitive impact, active personal development, its moral and moral formation is an important part of the activities of modern educational institutions.

Key words: family, parents, upbringing, upbringing of moral qualities, labor upbringing, upbringing of hardworking qualities.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холова Курбонмоҳ Абдухалиқовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 917770357**

Сведения об авторе: *Холова Курбонмоҳ Абдухалиқовна* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры общей педагогики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе ,проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 917770357**

Information about the author: *Kholova Qurbonmoh Abdukholiqovna* - Tajik National University, applicant for the Department of General Pedagogy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 917770357**

УДК:372.852 (575.3)

ИСТИФОДАИ МАВОДИ ТАЪРИХӢ ҲАНГОМИ ОМУӢЗИШИ МАВӢӢИ «ШАКЛ, АНДОЗА ВА МАССАИ ЗАМИН» ДАР СИНФИ 9

Сафарали Ӓвлиёкул

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Ӓйнӣ

Мувофиқи барномаи таълимии амалкунандаи физика барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ [4] омӯзиши мавзӯи «Шакл, андоза ва массаи Замин» дар интиҳои курси физикаи синфи 9 пешбинӣ шудааст. Аз ин хотир, зимни омӯзиши мавзӯи мазкур, дар таърихи ба маводи китоби дарсӣ, ба мундариҷаи дарс дохил намудани маводи таърихӣ оид ба мероси илмии мутафаккирони тоҷику форс дар соҳаи астрономия, аз бисёр ҷиҳат муфид мебошад. Яқум, хонандагон бо мероси илмии олимони қадим ва асрҳои миёна, инчунин усулҳои гуногуни ҷенкунии андозаи Замин шинос шуда, дар ин самт дониш, маҳорат ва малакашон меафзояд. Дуюм, онҳо бо ин васила ба фаъолияти илмии ниёгони худ – мутафаккирони тоҷику форс шинос гардида, дар вучудашон ҳисси эҳтиром нисбат ба бузургони илму адаби гузаштаи худ ва мероси илмии эшон баланд мешавад. Сеюм, шавқу ҳаваси хонандагон нисбат ба фанни таълимӣ – астрономия бештар мегардад. Вале, бо

таассуф қайд намудан мумкин аст, ҳамаи ин гуфтаҳо дар амал татбиқ намешаванд, зеро омӯзгорони МТМУ дар фаъолияти худ ба ин масъала хеле кам тавачҷуҳ зоҳир мекунад. Ин кори омӯзгорон низ, албатта, сабаб дорад, зеро аз таҳлили дастурҳои таълимию методӣ ва матбуоти даврии педагогии ҷумҳурӣ маълум мегардад, ки доир ба коркарди методи истифодаи маводи таърихӣ дар таълими астрономия ягон дастур бо забони тоҷикӣ нашр нашудааст; ҳол он ки доир ба ҷамъоварии маводи таърихӣ оид ба мероси илмии мутафаккирони тоҷику форс дар соҳаи астрономия корҳои таҳқиқотии зиёде, аз қабилӣ [1, 2, 7, 10, 11, 18] ба анҷом расидаанд, ки аз онҳо мо зимни таҳияи мақолаи худ ба таври фаровон истифода намудем.

Ҳамчунин, ҳангоми таҳлили барнома ва китобҳои дарсии амалкунандаи физика ва астрономия [4, 9, 12, 13, 14, 16, 17] маълум гардид, ки ҳанӯз имкониятҳои зиёд баҳри дохил намудани маводи таърихӣ ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои барномавӣ мавҷуд аст, ҳол он ки зимни таҳияи барнома ва китобҳои дарсии зикргардида оид ба ин масъала камтар аҳамият дода шудааст. Бо назардошти проблемаҳои ҷойдошта ва ҳамин гуна хусусиятҳои истифодаи маводи таърихӣ дар раванди таълим, коркарди методи истифодаи маводи таърихиро зимни омӯзиши мавзӯи «Шакл, андоза ва массаи Замин» дар синфи 9 пешниҳод менамоем. Дар оғоз, омӯзгор оид ба курашаклии Замин ва андозаи он (аз рӯйи қиёс бо чисмҳои гирду атроф) сухан ронда, пасон диққати хонандагонро ба ташаккули ақидаҳои аввалин дар бораи курашаклии Замин ҷалб намуда, суҳбатро идома медиҳад:

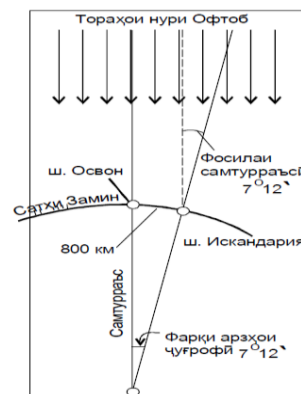
Аз таҳқиқоти гузаронидашуда маълум мегардад, ки аввалин ақидаҳо оид ба курашаклии Замин ҳанӯз дар нимаи ҳазорсолаи якуми пеш аз милод, аз тарафи олимони Юнони қадим пешниҳод шудаанд. Масалан, Пифагор (580-500 п.м.) аввалин шуда, дар бораи курашакл будани Замин ва тамоми ҷирмҳои осмонӣ сухан рондааст [7, с. 102; 18, с. 30]. Арасту (асри IV п.м.) низ тамоми ҷирмҳои осмонӣ ва Заминро курашакл ҳисоб мекард ва ба сифати далелҳои исботкунандаи курашаклии Замин ҳамин мисолро меовард, ки дар вақти гирифтӣ Моҳ канори сояи Замин дар қурси Моҳ доирашакл аст [18, с. 30]. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки олимони Юнони қадим дар бораи курашаклии Замин тасаввуроти аниқ доштаанд.

Курашаклии Заминро чанде аз олимони асримиёнагии Шарқ, аз он ҷумла Берунӣ (973-1048) ва Абулфидо (1273-1331) низ бо далелҳои мушаххас исбот намудаанд. Ба қавли Берунӣ, агар ҳаёлан дар сатҳи Замин сӯроҳие кофта шавад, ба тарафи дигари он гузаштан мумкин аст [18, с. 31]. Аз ин бармеояд, ки Берунӣ доир ба курашаклии Замин тасаввуроти комил доштааст.

Абулфидо бошад, фикру мулоҳизаҳои худро дар бораи курашаклии Замин чунин қайд мекунад: «Даврашаклии умумии Замин бо мавҷуд будани кӯҳҳо ва пастиҳо вайрон намешавад, зеро ин танҳо ноҳамворӣҳои табақаи рӯйи Замин аст ва онҳо нисбат ба андозаи кураи Замин хеле хурд мебошанд» [18, с. 31]. Ин гуна андешаронии олим аз тасаввуроти дурусти ӯ дар бораи бузургии андозаи Замин далолат мекунад.

Акнун, дар идомаи дарс ба шарҳу тафсири усулҳои ҷенкунии андозаи Замин гузаштан мебояд. Зимни ин, омӯзгор маълумоти таърихӣ зеринро метавонад ба хонандагон нақл намояд. Марҳалаи муҳим дар инкишофи астрономияи амалӣ, ин ҷен кардан ва муайян намудани дарозии як градуси меридиани Замин буд. Маълум шуд, ки аввалин ақидаҳо оид ба курашаклии Замин байни олимони Юнони Қадим ҳанӯз дар миёнаи ҳазорсолаи 1-и пеш аз милод ташаккул ёфта буд. Бинобар ҳамин, онҳо назди худ мақсад гузоштанд, ки андозаҳои кураи Заминро ҳисоб кунанд ва барои ин лозим буд, ки дарозии камони як градуси меридиани Замин ҳисоб карда шавад. Мувофиқи маълумоти Х.Ф. Абдуллозода, дар Юнони қадим панҷ маротиба, бо тарзу усулҳои гуногун, ҷенкуниҳои дарозии камони меридиани кураи Замин аз ҷониби Арасту (дар асоси маълумотҳои Евдокс), Архимед, Эратосфен, Посидон ва Птолемей гузаронида шудаанд [2, с. 294].

Ҷен кардани як градуси меридиани Замин бори аввал ба Эратосфен муяссар гаштааст. Ӯ дар ин маврид усули нисбатан

содаро интихоб менамояд, ки чунин аст: аввал, дар сатҳи Замин масофаи байни ду маҳалли дар як меридиан воқеъбуда – Искандария (Александрия) ва Сиена (ҳоло Асуан [15], ё Освон [14]) чен карда мешавад. Дар ин маҳалҳо, дар як вақт баландии нисфирӯзии Офтоб мушоҳида ва фарқи қиматҳои дарёфтшуда муайян карда мешавад. Фарқи қиматҳои баландии Офтоб дар ин ду маҳал, ки бо воҳидҳои кунҷӣ ифода карда мешавад, ба фарқи арзи географии ин ду маҳал баробар мебошад. Чун қимати масофаи байни ду маҳал, ки қисми дарозии камони меридиани Заминро ташкил медиҳад ва фарқи арзи географии онҳо маълум карда шуд, пас ёфтани дарозии пурраи камони меридиани Замин ва радиуси он мушкил нест.

Масофаи байни шаҳрҳои Искандария ва Сиена 5000 стадия (1 стадия – тақр. 157 м [10]) мебошад. Қимати бадастовардаи Эратосфен барои фарқи арзи географии ин ду маҳал ба $7,2^\circ \dot{\text{e}} 7^\circ 12'$, яъне ба $1/50$ қисми дарозии камони давра баробар буд. Аз ин рӯ, Эратосфен мувофиқи ҳисобкуниҳо ба ҳулосае омад, ки дарозии пурраи камони меридиани Замин ба $5000 \times 50 = 250000$ стадия (тақр. ба 39250 км) баробар аст. Аз ин ҷо, дарозии як градуси камони меридиани Замин, мувофиқи ҳисоби Эратосфен ба 109,028 км баробар аст. Мувофиқи ҳисобкуниҳои муосир, ин қимат 111,11 км мебошад. Пас, маълум мешавад, ки ҳатогии ченкунии Эратосфен дар ин маврид ба 2082 м баробар будааст. Қимати мазкур, дар муқоиса ба дараҷаи тараққиёти илмӣ он давра ба ҳақиқати ҳол хеле наздик аст.

Бояд гуфт, ки давомдиҳандагони анъанаҳои неки олимони замони бостон, мутафаккирони асримиёнагии кишварҳои Шарқи мусулмон буданд, ки баҳри рушди минбаъдаи илмҳо саҳми босазои худро гузоштанд. Мувофиқи маълумоти бадастовардаи мо, аввалин кӯшиш баҳри муайян намудани дарозии як градуси меридиани Замин, соли 827 аз ҷониби олимони маркази илмӣ Бағдод (ин маркази илмӣ бо номи «Байт-ул-хикма» маъруф мебошад) анҷом дода шудааст. Ин амалиёт дар ҳамвориҳои Санҷар, байни дарёҳои Дачла ва Фурот гузаронида шудааст [7, с. 108]. Дар ин бора Берунӣ дар «Геодезия»-и худ батафсил маълумот меорад: Бо амри халиф Маъмун ҳунармандон асбобҳои махсуси заминпаймоӣ сохтанд ва олимони ҷустуҷӯи ҷойи нисбатан ҳамвори паҳновари рӯи Замин гаштанд. Пас аз чанде муқаррар шуд, ки дашти наздикии шаҳри Санҷар (дар Ироқ) барои гузаронидани андозагирӣ мувофиқ аст. Қарор доданд, ки дар ҳамин ҷой баландии нисфирӯзии Офтобро мушоҳида намоянд. Баъд ситорашиносон ба ду гурӯҳ ҷудо шуданд. Гурӯҳе ба сӯи шимол, гурӯҳи дигар ба сӯи ҷануб равон шуданд. Гурӯҳи аввалро, ки сӯи шимол равона буданд, Холид ибни Абдулмалики Марварудӣ раҳбарӣ намуда ва гурӯҳи дувумро Алӣ ибни Исои Устурлобӣ раҳбарӣ мекард. Олимони аниқ аз рӯи меридиан ҳаракат намуда, масофаи тайгашта ва баландии нисфирӯзии Офтобро то он даме чен карданд, ки қимати ченкунии охиринаи баландии нисфирӯзии Офтоб аз ченкунии ибтидоӣ ба 1° фарқ кунад. Ҳамин тавр, қимати дарозии як градуси меридиани Замин муайян карда шуд, ки он мувофиқи маълумоти гурӯҳи аввал расо ба 56 мил баробар буда, қимати муайяннамудаи гурӯҳи дуюм $56 \frac{2}{3}$ милро ташкил додааст [5].

Акнун, бо назардошти он ки як мили асримиёнагии арабӣ аз чор ҳазор қадам, ё 1973 м иборат аст [2, с. 297], қимати дарозии камони меридиани Заминро мувофиқи натиҷаи зикршуда метавон 40200 км ҳисоб намуд. Аз ин ҷо дарозии як градуси камони меридиани Замин 111,67 км ҳосил мешавад, ки ин аз ҳисобкуниҳои ҳозира (111,11 км) ҳамагӣ 560 м фарқ мекунад. Аз рӯи ин, ба аниқии ҳисобкуниҳои олимони маркази илмӣ Бағдод оид ба муайян намудани дарозии 1 градуси меридиани Замин баҳои баланд додан мумкин аст.

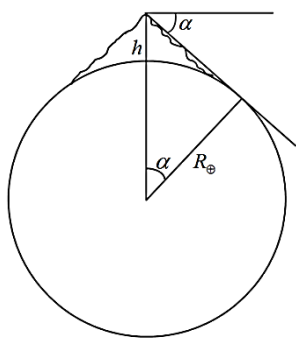
Бо кадом сабаб аз тарафи олимони маркази илмӣ Бағдод гузаронида шудани ченкуниҳо оид ба андозаи Заминро Х. Абдуллозода дар китоби худ чунин шарҳ медиҳад: «Усулҳои олимони Юнони қадим роҷеъ ба муайян кардани андозаи Замин ва натиҷаҳои бадастовардаи онҳо ба ситорашиносон Бағдод маълум буд. Аммо аз сабаби хуб надонистани таносуби (фарқияти) байни стадия ва воҳиди дарозии замони худ онҳо наметавонистанд, ки натиҷаҳои юнониёро дар асоси ҳисобкуниҳои худ гузоранд. Ҳатто Берунӣ, пас аз ду аср, қайд намудааст, ки роҷеъ ба ин масъала миёни олимони «ҳамдигарнофаҳмӣ» вучуд дорад. Аз ин рӯ, олимони Бағдод иқдом ба ченкуниҳои бевоситаи худ пардохтанд» [2, с. 295-296].

Омӯзгор пас аз баёни батафсили корҳои олимони маркази илми Бағдод доир ба ченкунии дарозии як градуси меридиани Замин, қайд менамояд, ки Абӯрайҳони Берунӣ низ дар замони худ ба масъалаҳои географияи математикӣ машғул шуда, дар ҳамин радиф дарозии як градуси меридиани Замин ва радиуси онро бо усули нав чен кардааст. Дар ин бора худи Берунӣ чунин менависад:

«Ман барои чен кардани дарозии як градуси меридиани Замин усули наvero ба кор бурдам, ки он аз методи олимони ҳам юнонӣ, ҳам ҳинду ва ҳам астрономҳои Маъмун фарқ дорад. Барои ин мақсад ман дар Ҳиндустон кӯҳи калонеро ёфтам, ки он дар болои ҳамвории фароҳе воқеъ аст. Сатҳи ҳамворӣ аз худи сатҳи баҳр ҳамвортар буд. Ман дар куллаи кӯҳ ба ҳам пайваस्त шудани Замин ва осмон, яъне доираи уфуқро мекофтам ва охир онро дар асбоб (дар устурлоб) бо хатти уфуқии шарқию ғарбӣ маҳдудшуда ёфтам ва кунҷеро муайян намудам, ки ба 34' баробар будани он маълум гардид. Баъд ман баландии кӯҳро чен карда, ба андозаи 652,05 оринҷ будани онро муайян намудам...» [6].

Дар ин ҷо метавон илова намуд, ки мақсади андозагирии ҷадид барои дарёфти андозаи Замин орзуи деринаи Берунӣ буд. Дар яке аз сафарҳои султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Ҳиндустон, ки Берунӣ шоҳро ҳамроҳӣ мекард, ба ӯ муяссар гашт, ки наздикии қалъаи Нандна (ҳозира Покистон, тақр. 400 км ба тарафи Ғарб аз Мултон) орзуи худро амалӣ гардонад [1, с. 198].

Тавре маълум мешавад, Берунӣ устурлобро барои чен кардани кунҷи пастшавии уфуқ истифода кардааст. Бояд гуфт, ки муайян намудани баландии манора, девор ва ё баландии амудии кӯҳе, ки дастнорас аст, яке аз таҳқиқотҳои Берунӣ мебошад [18].

Акнун, ба муоинаи исботи геометрии ченкуниҳои Берунӣ мепардозем. Агар радиуси Замин бо $R_{\oplus}$ (ниг. ба расм), баландии кӯҳ бо h ва кунҷи пастшавии уфуқ бо α ифода карда шавад, он гоҳ таносуби ёфтаи олим намуди зеринро дорад:

$$\frac{1 - \cos \alpha}{\cos \alpha} = \frac{h}{R_{\oplus}}, \text{ аз ин ҷо: } R_{\oplus} = \frac{h \cos \alpha}{1 - \cos \alpha}. \quad (1)$$

Акнун, ба формулаи (1) қиматҳоро гузошта, ҳисоб кардан мумкин аст. Барои ин, аввал қиматҳои додашударо барои СИ менависем:

- 1) агар 1 оринҷ=0,493 м бошад [18], он гоҳ: 652,05 оринҷ=321,46 м аст;
- 2) Азбаски $1^{\circ}=60'$ аст, пас $34'=0,567^{\circ}$ мебошад.

Пас, ҳисоб кардан мумкин аст:

$$R_{\oplus} = \frac{321,46 \text{ м} \cdot \cos 0,567}{1 - \cos 0,567} = 6428738,547 \text{ м} \approx 6428,74 \text{ км}.$$

Он гоҳ барои қимати дарозии як градуси камони давраи Замин қимати 112,2 км ва барои дарозии пурраи он бошад, қимати 40393 км ҳосил мешавад.

Аз таҳқиқоти Х. Абдуллозода маълум мегардад, ки тибқи ҳисоби Берунӣ радиуси кураи Замин ба $12851369^{\circ} 5042''$ оринҷ, ё 6335,7256 км ва дарозии як градуси давраи Замин ба $55^{\circ} 53' 15''$ мили арабӣ (1 мили арабӣ тақрибан ба 1973 м баробар мебошад), ё 110275 м баробар аст. Дар ин ҷо «р» ишорати партез (partes) мебошад. Астрономҳои қадим, ҳамчун қоида, радиуси давраро ба таври як воҳид қабул накарда, балки 60 воҳид (partes) ҳисоб мекарданд, ки дар навбати худ, ҳар яки он ба 60 дақиқа ва ҳар як дақиқа ба 60 сония ва ҳоказоҳо тақсим мешавад [18, с. 45]). Аз рӯи қиматҳои ҳозира дарозии як градуси меридиани Замин барои арзи $32^{\circ} 00'$ (арзи маҳалли мушоҳидаи Берунӣ) тақрибан 110895 м мебошад [1, с. 199; 2, с. 299]. Пас, маълум мешавад, ки хатогии ченкуниҳои Берунӣ дар муайян намудани дарозии як градуси меридиани Замин ба 620 м баробар мебошад. Хатогии ченкунии Берунӣ дар муайян намудани радиуси Замин низ на он қадар калон аст.

Тавре маълум гардид, хатогии ченкунии Берунӣ ҳангоми ёфтани дарозии як градуси меридиани Замин (620 м) дар муқоиса ба хатогии ҳамин гуна ченкунии Эратосфен (2082 м) камтар аст. Ин аз саҳеҳияти корҳои таҳқиқотии Берунӣ шаҳодат медиҳад.

Натиҷаҳои, ки Берунӣ дар вақти муайян намудани андозаи Замин ба даст овардааст, қомебиҳои барҷастаи илми астрономияи асрҳои миёнаро таҷассум менамояд. Пас аз

Берунӣ корҳои муайянкунии андозаи Замин қатъ гардида, танҳо дар охири асри XVI бо тараққи ёфтани методи триангулятсия дар Аврупо аз нав оғоз ёфтанд [18, с. 36].

Қайд кардан бамаврид аст, ки гоյаи бо методи ченкунии кунҷи пастшавии уфуқ муайян намудани андозаи Замин пеш гоյаи олими англис Райт (1560-1616) ҳисоб карда мешуд. Масалан, дар китоби В. Витковский [8] ҳамин даъво оварда шудааст. Омӯзиши мероси илмии Берунӣ [3, 5, 6] беасос будани ин даъворо нишон медиҳад.

Ба андешаи мо, истифодаи чунин маълумотҳо аз таърихи илм ба васеъ гардидани ҷаҳонбинии илмӣ, ташаккули тафаккур ва тафаккури эҷодии хонандагон мусоидат намуда, ҳамчунин он баҳри дар рӯҳияи меҳнатдӯстию ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ тарбия намудани толибилмон кумак мерасонад. Бинобар ин, бо боварии том гуфта метавонем, ки истифодаи дуруст ва бамавриди маводи таърихӣ оид ба мероси илмии мутафаккирони тоҷику форс дар таълими астрономия, ба ҳалли масъалаҳои таълимию тарбиявии МТМУ мусоидат менамояд.

Мувофиқи барномаҳои таълимии физикаю астрономияи мактабҳои Шӯравӣ [16, 17], омӯзиши мавзӯи «Муайян кардани масофа то ҷирмҳои осмонӣ ва андозаи онҳо» дар курси астрономияи синфи 11 пешбинӣ шудааст. Дар китоби дарсии мактабҳои Шӯравӣ мавзӯи мазкур оварда шудааст ва қисми дуюми онро зермавзӯи «Андоза ва шакли Замин» [9, с. 44] ташкил мекунад. Бинобар ин, истифодаи маводи овардашуда ҳангоми омӯзиши мавзӯи «Муайян кардани масофа то ҷирмҳои осмонӣ ва андозаи онҳо» [9] низ аз манфиат холӣ нест.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Х. Физика дар осори олимони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик / Х. Абдуллозода, М. Абдуллозода. – Хучанд, 2009. – 460 с.
2. Абдуллозода Х. Ф. Абӯмахмуди Хучандӣ ва таърихи астрономияи халқи тоҷик. – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – 440 с.
3. Абӯрайҳони Берунӣ. «Китоб-ут-тафҳим ли авоиلى саноат-ит-танчим». – Душанбе: Дониш, 1973. – 288 с.
4. Барномаи физика барои синфҳои 7-11-и мактабҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 46 с.
5. Беруни (Бируни) Абу Райхан. Изб. произведения. Т. III. Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами (Геодезия). Исследование, пер. и прим. П. Г. Булгакова. – Ташкент: Фан, 1966.
6. Бируни, Абу Райхан. Изб. Произведения. Т. V. Ч. I. Канон Масуда (кн. I-V) вступ. статья пер. и прим. П. Г. Булгакова и Б. А. Розенфельда при участии М. М. Рожанской и А. Ахмедова, под. ред. С. Х. Сираджидинова и Г. П. Матвиевской. – Ташкент: Фан, 1973.
7. Бобоев Хайёл. Нигоршии андар нучум (Аз даврони қадим то замони муосир) / Х. Бобоев. – Душанбе: Маориф, 2000. – 160 с.
8. Витковский В. Практическая геодезия / В. Витковский. – Петербург, 1911.
9. Воронцов-Вельяминов Б. А. Астрономия (китоби дарсӣ барои синфи 11-уми мактаби миёна) / Воронцов-Вельяминов Б. А. – Душанбе: Маориф, 1991. – 176 с.
10. Горбацкий В. Г. Лекции по истории астрономии: Учеб. пособие / В. Г. Горбацкий. – СПб Изд. С.-Петербург. ун-та, 2002. – 200 с.
11. Кудрявцев П. С. Курс истории физики / П. С. Кудрявцев. – М.: Просвещение, 1974. – 312 с.
12. Мачидов Х. Физика (китоби дарсӣ барои синфи 9) / Х. Мачидов, О. Нозимов. – Самара: Федоров, Учебная литература, 2006. – 272 с.
13. Мачидов Х. Нучум. Китоби дарсӣ барои синфи 11-уми мактаби таҳсилоти умумӣ / Х. Мачидов, О. Нозимов. – Душанбе: Насиба, 2008. – 152 с.
14. Нормурод Ф. Физика – 7 (Китоби дарсӣ барои синфи 7-и мактабҳои таҳсилоти умумӣ) / Ф. Нормурод, С. Қодирӣ. – Душанбе, 2009. – 286 с.
15. Попов П. И. Астрономия / П. И. Попов, Б. А. Воронцов-Вельяминов, Р. В. Куницкий / Под ред. Р. В. Куницкого. – М.: Просвещение, 1967. – 408 с.
16. Програмаҳои мактабҳои миёна. Физика. Астрономия. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 52 с.
17. Програмаҳои мактабҳои миёна. Физика. Астрономия. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 48 с.
18. Содиков Х. У. Берунӣ ва асарҳои ӯ оид ба астрономия ва географияи математикӣ / Х. У. Содиков. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 68 с.

ИСТИФОДАИ МАВОДИ ТАЪРИХӢ ҲАНГОМИ Омӯзиши мавзӯи «ШАКЛ, Андоза ва массаи Замин» дар синфи 9

Мақолаи мазкур ба яке аз паҳлуҳои камомӯхташудаи методикаи таълими астрономия – истифодаи маводи таърихӣ дар раванди таълим бахшида шуда, дар он дар бораи аҳамияти муҳим доштани маводи таърихӣ дар раванди таълим сухан гуфта шудааст. Истифодаи маводи таърихӣ дар раванди таълим аз бисёр ҷиҳат муфид мебошад. Яқум, хонандагон бо мероси илмии олимони қадим ва асрҳои миёна, инчунин

усулҳои гуногуни ченкунии андозаи Замин шинос шуда, дар ин самт донишашон меафзояд. Дуюм, онҳо бо ин васила ба фаъолияти илмии ниёгони худ – мутафаккирони тоҷику форс шинос гардида, дар вучудашон хисси эҳтиром нисбат ба бузургони илму адаби гузаштаи худ ва мероси илмии эшон баланд мешавад. Сеюм, шавку хаваси хонандагон нисбат ба фанни таълимӣ бештар мегардад. Дар мақолаи мазкур маводи таърихӣ оид ба истифодаи методҳои аввалин ченкуноҳои андозаи Замин аз ҷониби олимони Юнони қадим ва Шарқи асримиёнагӣ – мутафаккирони тоҷику форс таҳлил гардида, методикаи истифодаи он зимни омӯзиши мавзӯи «Шакл, андоза ва массаи Замин» дар синфи 9 қоркард карда шудааст. Дар мақола, ҳамчунин аз адабиёти методӣ, таълимӣ ва илмӣ-оммавӣ иқтибосҳои зиёд оид ба дастовардҳои илмии олимони Юнони қадим ва Шарқи асримиёнагӣ – мутафаккирони тоҷику форс дар муайян намудани андозаи Замин оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: маводи таърихӣ, таълим, тарбия, мероси илмӣ, градус, меридиани Замин, ҷирми осмонӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕМЫ «ФОРМА, РАЗМЕРЫ И МАССА ЗЕМЛИ» В 9-ОМ КЛАССЕ

Данная статья посвящена одной из малоизученных тем методики преподавания астрономии – использованию исторического материала в процессе преподавания. В ней приводится значимость исторического материала, как в процессе преподавания астрономии, так и в воспитательном аспекте. Во-первых, учащиеся знакомятся с научным наследием древних и средневековых учёных, а также с различными методами измерения размера Земли и в этом направлении их знания углубляются. Во-вторых, они этим путём знакомятся с научной деятельностью своих предков – таджикско-персидских мыслителей, к ним приходит осознание научного вклада своих предков – таджикско-персидских мыслителей не только в области гуманитарных наук, но и в сфере астрономии. В-третьих, повышается интерес учащихся к данному предмету. В данной статье анализируется исторический материал об использовании первых методов измерения размеров Земли со стороны учёных Древней Греции и средневекового Востока – таджикско-персидских мыслителей. Приводится разработанная методика использования научного наследия таджикско-персидских мыслителей при изучении темы «Форма, размеры и масса Земли» в 9-ом классе. Также в статье приводятся цитаты из методической, учебной и научно-просветительской литературы об научном наследии учёных Древней Греции и средневекового Востока – таджикско-персидских мыслителей в определении размера Земли.

Ключевые слова: исторический материал, учёба, воспитание, научное наследие, градус, меридиан Земли, небесное тело.

THE USE OF HISTORICAL MATERIAL IN THE STUDY OF THE THEME «SHAPE, DIMENSIONS AND MASS OF THE EARTH» IN THE 9TH GRADE

This article is devoted to one of the little-studied topics in the teaching of astronomy – the use of historical material in the teaching process. It provides the significance of historical material, both in the process of teaching astronomy and in the educational aspect. Firstly, students get acquainted with the scientific heritage of ancient and medieval scholars, as well as with various methods of measuring the size of the Earth and in this direction their knowledge deepens. Secondly, in this way they get acquainted with the scientific activities of their ancestors – Tajik-Persian thinkers, they come to realize the scientific contribution of their ancestors – Tajik-Persian thinkers, not only in the humanities, but also in the field of astronomy. Thirdly, students are becoming more interested in this subject. This article analyzes historical material about the use of the first methods of measuring the size of the Earth by scientists of Ancient Greece and the medieval East – Tajik-Persian thinkers. The developed methodology of using the scientific heritage of Tajik-Persian thinkers in the study of the theme «Shape, Dimensions and Mass of the Earth» in the 9th grade is given. The article also quotes from methodological, educational and scientific-educational literature about the scientific heritage of scientists of Ancient Greece and the medieval East – Tajik-Persian thinkers in determining the size of the Earth.

Key words: historical material, study, education, scientific heritage, degree, Earth meridian, celestial body.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафаралӣ Авлиёкул* – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, ассистенти кафедраи методикаи таълими физика. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 121. Телефон: (+992) 904 20 19 90

Сведения об авторе: *Сафарали Авлиёкул* – ассистент кафедры методики преподавания физики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, район И. Сомони, проспект Рудаки, 121. Тел.: (+992) 904 20 19 90

Information about the author: *Safarali Avliyokul* – assistant of the Department of Physics Teaching Methods of the Tajik State Pedagogical University named by S. Aini. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, I. Somoni district, Rudaki Avenue 121. Tel.: (+992) 904 20 19 90

Азимова Н. С.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Мақсади ниҳоии таълимоти иқтисодии донишҷӯён- инкишофи тафаккури иқтисодии барои ҳамгирии низоми иҷтимоӣ- иқтисодӣ муҳим дар асоси донишҳои банизомдаровардашуда махсуб меёбад.

Дар замони муосир мутахассиси соҳаи иқтисодиёт бояд донишҳои худро мустақилона такмил диҳад, барои ҳамгирии донишҳо аз соҳаҳои мухталифи илм кӯшиш намояд, тафаккури интиқодӣ дошта бошад, ба рушд ва табодули касбӣ омода бошад ва дар қори муассири иқтисодиёт саҳми худро гузорад.

Иқтисодиёт дар нишон додани имкониятҳои васеи математика дар омӯзиши масъалаҳои дунёи иҷотақунанда ва ҳалли масъалаҳои муҳимтарини иқтисодӣ нақши калидӣ дорад. Ҳамгирии иқтисодиёт бо фанҳои математикӣ тафаккури иқтисодӣ - қобилияти истифодаи усулҳои математикӣ ва иқтисодиро барои таҳлили зухурот ва равандҳои иқтисодии мушаххас инкишоф медиҳанд [3].

Пайвастагии математика ва иқтисодиёт мутақобилан судманд аст: математика самтҳои гуногуни истифодаро ва иқтисодиёт воситаи бузурги гирифтани донишҳои навро пайдо мекунад [4].

Зарурати робитаи байнифанӣ инчунин дар принципҳои дидактикии таълим ва вазифаҳои тарбия, ки дар назди системаи маориф меистанд, қайд шудаанд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки робитаи байнифанӣ дараҷаи педагогӣ буда, асоси он пайвастан ва умумигардонидан аст [7].

Теъдоди қоғизҳои таҳқиқот ба масъалаҳои амалигардонии робитаҳои байнифаннии математика бо фанҳои дигар дар мактабҳои олии бахшида шудаанд (Баротов К. А., Бикова Н.П., Елагина В.И., Кириченко И.Н. В.Н. Максимова, И.И. Масалина, М.Ю. Солошенко ва ғайра), аммо дар ин таҳқиқот нақши иртиботи байнифаннии математика ва иқтисодиёт, ҳамчун воситаи омодагии касбии донишҷӯённи донишгоҳҳои иқтисодӣ муҳокима нашудааст. Дар илми педагогикаи тоҷик масъалаҳои робитаи байнифанӣ аз тарафи К.А. Баротов, Б.Қодиров, О.А.Мирзоев, М.С.Мироватов,Ф.Шарифзода, ва дигарон омӯхта шудаанд.

Такмил додани таълимоти математикӣ ва мустаҳкам кардани самти амалии он ба мо имконият медиҳад, ки самти нави мундариҷавию методӣ - иқтисодиро баррасӣ кунем ва дар доираи он "унсури иқтисодии математика" -ро таҳия кунем.

Аксарияти муаллифони робитаи байнифаннӣ ҳамчун шартҳои дидактикӣ тавсиф медиҳанд, вале ин шартҳои гуногун арзёбӣ гардидаанд. Масалан, робитаи байнифанӣ шартҳои дидактикии баланд бардоштани сатҳи самаранокии раванди таълим [8]; робитаи байнифанӣ шартҳои дидактикии дар мундариҷаи фанҳои табиӣ пайдарҳам ифодақунандаи алоқаҳои воқеии дар табиат мавҷудбуда мебошад [9].

Вобаста ба ин, муаммои баланд бардоштани сатҳи фаъолияти маърифатӣ ва омодагии касбии донишҷӯён тавассути робитаи байнифаннии математикию иқтисодӣ, ки ҷанбаҳои равандӣ, педагогӣ ва методиро дар бар мегирад, ба миён омадааст. Аз нуқтаи назари дидактика, татбиқи робитаи байнифанӣ истифодаи далелҳо ва вобастагӣ аз дигар фанҳои таълимиро барои ҳавасмандқунӣ, омӯзиш ва дар амал нишон додани мафҳумҳои математикии абстрактӣ, ташаккули малакаи амалӣ фаро мегирад [2, с. 3].

Муносибати босалоҳият ба таълим имконияти дар бозори меҳнат баланд бардоштани рақобатпазирии хатмкунандагони мактабҳои олиро баланд мебардорад. Тибқи ин муносибат мундариҷа, ҳаҷми соатҳо, раванди таълим масъалаи калидӣ набуда, натиҷаҳои ниҳонии таълим (дониш ва маҳорату малака) муҳим арзёбӣ мегарданд. Моҳияти муносибати босалоҳият ба таълим афзун намудан ва инкишоф додани маҷмӯи салоҳиятҳои калидии донишҷӯён маҳсуб ёфта, мутобиқшавии бомуваффақонаи ӯро дар ҷамъият муайян месозад [10,с.261].

Равандҳои ҳамгиро, ки дар илмҳои математикӣ ва иқтисодӣ ба амал меоянд, тавассути робитаи байнифаннии фанҳои таълимӣ дар донишгоҳ ифода карда мешаванд. Ин робитаҳо донишҷӯёнро ба фаъолияти таълимии маърифатӣ, ба фанни таълимӣ, талаботи азхудкунӣ ҳавасманд мекунад ва тафаккурро инкишоф медиҳанд.

Муносибати байнифаннӣ ба раванди омӯзиши фанҳои иқтисодӣ ба омодагии касбии донишҷӯёни донишгоҳҳои иқтисодӣ, қобилияти ҳамгироӣ ва аз самтҳои гуногун банизомдарории дониш, ташаккули ғояҳо дар бораи аҳамияти математика дар рушди ҷомеаи муосир, аз худ кардани донишу малакаҳои математикӣ барои омӯзиши фанҳои марбут ва истифодаи онҳо дар ҳаёти ҳамаҷуза, самаранокии истифодаи усулҳо ва воситаҳои математикӣ дар доираи васеи фаъолияти касбӣ мусоидат мекунад [6].

Дар ҷараёни таълими донишгоҳҳо робитаи байнифаннии фанҳои математикӣ ва иқтисодӣ тавассути ҳалли масъалаҳо ва машқҳо амалӣ гардонда мешавад. Омӯзгорон бояд шартҳо ва роҳҳои татбиқи самти касбиро амалии таълими математика, инчунин дар раванди омодагии касбии иқтисодчии оянда шароитро, ки таълими самарабахши ҳалли масъалаҳои эҷодиро таъмин мекунад, ба назар гиранд. Зарурати коркарди таъминоти методии амалигардонии робитаҳои байнифаннии математика ва фанҳои марбут, ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи омодагии касбии донишҷӯён ба миён меояд. Таҳияи асосҳои назариявии маҷмӯаи таълимию методӣ (МТМ), ки робитаҳои байнифаннии математика ва фанҳои ба вай наздикро амалӣ менамояд, дар заминаи муносибати бонизом, ки усули илмӣ ва умумии ҳалли масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ мебошад, сурат мегирад.

Робитаи байнифаннӣ дар таҳсилоти олии бо ташкили ду сатҳ амалӣ мегардад: таҳияи нақшаҳои таълимӣ ва барномаҳои корӣ, омода кардани китобҳои дарсӣ, ки муносибати ҳамгирову усулҳои истифодаи технологияҳои гуногуни педагогиро дар раванди таълими фанҳои алоҳида ба назар мегиранд. Курси математикаи олиро барои ихтисосҳои иқтисодӣ дар робита бо сохтори фанҳои иқтисодӣ ва истифодаи мафҳумҳои асосии математикӣ тартиб дода, он мафҳумҳои иқтисодиро, ки донишҷӯён аллакай омӯхтаанд, бояд истифода намуд.

Азбаски мафҳумҳои асосии математикӣ, ба мисли функсия, вобастагии функционалии бузургҳо, ҳосила, дифференсиронӣ, интегронӣ ва матритсаҳо дар фанҳои иқтисодӣ татбиқ карда мешаванд, дар омӯзиши онҳо метавонанд истифода шаванд. Омӯзгорони фанҳои математика бояд мундариҷаи фанҳои иқтисодиро таҳлил ва роҳандозӣ кунанд, сипас робитаи байнифаннӣ ба роҳ монанд. Низоми усулҳои математикӣ ва воситаҳои ҳалли масъалаҳо барои омӯзиши падидаҳо ва равандҳои иқтисодӣ муайян кардан лозим аст, ки дар асоси он сохтор ва мундариҷаи курси ҳамгиро ташаккул ёфтааст.

Барои татбиқ кардани робитаи байнифаннӣ дар раванди таълими фанҳои математикӣ дар донишгоҳ, омезиши технологияҳои гуногуни педагогӣ, аз технологияи анъанавӣ то технологияи фаъол, лозим аст. Дар дарс дохил кардани робитаи байнифаннӣ дар шакли марҳилаи алоҳидаи он, ки дар он масъалаи иқтисодии маърифатӣ ҳал карда мешавад,

тавсия дода мешавад. Ҳалли ин масъалҳо чалби донишро аз соҳаи иқтисодиёт талаб мекунад.

Бисёре аз муҳаққиқон масъалаҳои таълимиро бо чузъи касбию иқтисодӣ ҳамчун воситаи ташаккули салоҳияти математикӣ истифода мекунанд. Ҳамин тавр, Серая Г.В. масъалаҳои таълимиро ба таҳлилий-назариявӣ, ба амалия нигаронидашуда, ҷустуҷӯӣ-эҷодӣ ва ҳамгиро тақсим мекунад ва қайд мекунад, ки "ҳадафи масъалаҳои таълимии таҳияшуда муҷаҳҳаз намудани донишҷӯён бо дониши ибтидоии математикӣ, ташаккули фаҳмиши томи моҳияти амалии ин донишҳо; дар асоси ҳалли масъалаҳои таълимӣ дарк намудани аҳамияти фанҳои математикӣ барои фаъолияти касбии дарпешистода аз тарафи мутахассисони оянда мебошад" [8, с.17-18].

Муносибати методии пешниҳодкардаи $\bar{y}$ тартиб додани мундариҷаи фанни математикаи олиро дар заминаи ягонагии системавӣ-функционалии таълими назариявӣ (лексияҳо ва семинарҳо) ва амалӣ (масъалаҳои таълимӣ) дар бар мегирад. Дар таълифоташ Байгушева И.А. масъалаҳои иқтисодии касбиро, ки ҳалли онҳо дониши математикиро талаб мекунад, таҳлил ва умумӣ гардонида, панҷ намуди масъалаҳои типикии касбиро муайян намуд. Инҳо масъалаҳои коркарди иттилооти иқтисодӣ, дарёфт (баҳоидиҳӣ)-и нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи фаъолияти иқтисодӣ, муайян кардани алоқаи байни параметрҳои фаъолияти иқтисодӣ, намуд ва хосиятҳои он, пешгӯии фаъолияти иқтисодӣ ва банақшагирии фаъолияти иқтисодӣ мебошанд. Муаллиф усулҳои умумии ҳалли масъаларо, аз ҷумла амалҳои маҷмӯиро барои сохтани модели математикии фаъолияти иқтисодӣ ва интихоби усули математикӣ барои тағйир додани модели математикӣ мувофиқи мақсади масъала пешниҳод менамояд. Ин амалҳо истифодаи бевоситаи дониши математикиро талаб мекунанд [1, с. 157]. Раванди ташаккули усулҳои умумии ҳалли масъалаҳои типикии касбӣ чор марҳиларо дар бар мегирад: мутобиқшавӣ, фаннӣ, байнифаннӣ, касбӣ. Марҳилаи фаннӣ, ки ду соли аввали таҳсили иқтисодии ояндаро дар бар мегирад ва омӯзиши курсҳои асосии математикиро фаро мегирад, бояд азҳудкунии намудҳои асосии фаъолияти математикиро (ҳисоб кардани ҳудуди функсия, ёфтани ҳосилаи функсия, ёфтани экстремуми функсия, ҳисоб кардани муайянкунанда ва ғайра) дар раванди ҳалли масъалаҳои математикии таълимӣ аз тарафи донишҷӯён таъмин намояд.

Мафҳуми масъалаи таълимиро муаллиф ҳамчун "масъалае, ки дар забони математика бо мақсади аз худ кардани дониш, малака ва усулҳои математикӣ, ки барои ташаккули усулҳои умумии ҳалли масъалаҳои типикии касби иқтисодчиён зарур аст", ифода намудааст [1, с. 161].

Баъзе масъалаҳои динамикаи макроиқтисодиро дида мебароем, ки онҳоро дар омӯзиши фанҳои математикӣ аз ҷониби донишҷӯёни ихтисосҳои иқтисодӣ ҳал кардан мумкин аст. Дар моделҳои динамикаи иқтисодӣ муодилаҳои дифференсиалӣ васеъ истифода мешаванд, ки на танҳо вобастагии тағйирёбандаро аз вақт, балки робитаи онҳоро бо вақт инъикос мекунанд [5,с.354].

Мисол. Функсияи даромад $Y = Y(t)$ -ро, ҳосил кунед, агар маълум бошад, ки арзиши истеъмоли бо функсия, коэффитсиенти ҳаҷми сармоя дар афзоиши даромад $b = 1/2$, $Y(0) = 2$ муайян карда мешавад.

Ҳал. Даромади $Y(t)$, ки дар вақти t баъзе аз соҳаҳо ба даст овардааст, суммаи сармоягузориҳои $I(t)$ ва арзиши истеъмолии $C(t)$ мебошад, яъне

$$Y(t) = I(t) + C(t)$$

Мувофиқи модели афзоиши табиӣ, мо фарз хоҳем кард, ки суръати афзоиши даромад ба арзиши сармоягузорӣ мутаносиб аст, яъне.

$$bY'(t) = I(t).$$

Ин ҷо b - коэффитсиенти ҳаҷми сармоя дар афзоиши даромад аст. Аз ду муносибати охир мо чунин муодиларо ҳосил мекунем:

$$Y(t) = \frac{1}{2}Y'(t) + 2t$$

яъне, функсияи даромад муодилаи ҳаттии ғайриякҷинсаи тартиби якро қонеъ мекунад. Мо роҳи ҳалли онро дар шакли $Y(t)=u(t) v(t)$ меҷӯем. Пас ҳосил мекунем: $u(t)=2te^{-2t} + e^{-2t} + C$, $v(t)=e^{2t}$. Қимати доимии C аз шартҳои ибтидоӣ пайдо мешавад: азбаски $Y(0)=u(0) v(0) = 2$, пас $C=1$. Сипас, функсияи даромад дорой шакли $Y(t)=2t + e^{2t} + 1$. мебошад.

Мисолҳои истифодаи интегралҳои муайянро дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ дида мебароем [5.с.315].

Тибқи функсияи Кобб-Дуглас, хароҷоти меҳнат вобастагии ҳаттӣ аз вақт ва хароҷоти сармоя доимӣ мебошад, пас он шакли $g(t) = (\alpha t + \beta) e^{\gamma t}$ мегирад. Он гоҳ, ҳаҷми маҳсулоти дар тӯли T сол чунин хоҳад буд:

$$Q = \int_0^T (\alpha t + \beta) e^{\gamma t} dt \quad (*)$$

Мисол. Ҳаҷми маҳсулоти дар тӯли 4 сол истеҳсолшударо ҳисоб кунед, агар функсияи Кобб-Дуглас шакли $g(t) = (1 + t)e^{3t}$ дошта бошад.

Ҳалл. Мувофиқи формулаи (*), ҳаҷми Q истеҳсолот баробар аст:

$$Q = \int_0^4 (1 + t)e^{3t} dt$$

Бо истифодаи усули интегронӣ аз рӯйи ҳиссаҳо, мо ишораҳои $u = t + 1$, $dv = e^{3t}dt$ - ро дохил мекунем. Он гоҳ $du = dt$,. Аз ин рӯ

$$v = \int_0^4 e^{3t} dt = \frac{1}{3} e^{3t}$$

$$Q = (t + 1) \frac{1}{3} e^{3t} \Big|_0^4 - \int_0^4 \frac{1}{3} e^{3t} dt = \frac{1}{3} (5e^{12} - 1) - \frac{1}{9} e^{3t} \Big|_0^4 = \frac{1}{9} (14e^{12} - 2) \approx 2,53 \cdot 10^5 \text{ (воҳ. шартӣ)}$$

Мисолҳои болоӣ ба принципҳои баланд бардоштани сатҳи салоҳиятнокии бунёдию математикии донишҷӯён бо дарназардошти самтҳои амалии иқтисодии он мувофиқат мекунад. Чунин муносибат ба таълими фанҳои математикии донишҷӯёни донишгоҳҳои иқтисодӣ имкон медиҳад, ки донишҳо ва фаъолиятҳо аз соҳаҳои гуногуни илм - математика ва иқтисодиёт ҳамгиро намоем, ки ин ба инкишофи салоҳиятнокии касбии донишҷӯён мусоидат мекунад. Омӯзиши мунтазам ва муназзами омӯзгорон барои амалисозии робитаҳои байнифанӣ ва барои ташаккули маҷмӯи салоҳиятҳо ҳамчун натиҷаи таълим зарур аст.

Ҳангоми тартиб додани барномаҳои таълимии курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои олий, фасли «Робитаҳои байнифанӣ»-ро ба назар гирифта, ба масъалаҳои робитаи фанҳои таълимӣ дар донишгоҳ диққати махсус додан зарур аст. Амалисозии ғояҳои робитаҳои байнифанӣро аз курси якуми таҳсил, аз ташаккули ҳавасмандии мусбӣ нисбати таҳсил ва талаботи мунтазам худинкишофдиҳӣ оғоз намудан лозим аст. Амалия нишон медиҳад, ки раванди педагогӣ дар донишгоҳи иқтисодӣ барои амалӣ сохтани

робитаи байнифаннӣ имкониятҳои кофӣ ва умедбахш дорад, ки ин, пеш аз ҳама, аз ҳуди омӯзгор ва хоҳиши татбиқ кардани ин омил вобастагӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Беляева, А. П. Интегративная методология и политеория профессиональной педагогики/ А. П. Беляева – Тверь, 2000. - С. 15-21.
2. Бердюгина О.Н. Межпредметные связи алгебры и геометрии при обучении студентов математических направлений университета / О.Н. Бердюгина // Интернет-журнал «Мир науки». – 2015. Выпуск 3.
3. Бирмаганбетова К. Т. Межпредметная связь математики и экономики как условие интеллектуального развития обучающихся. Инфоурок. URL статьи: <https://infourok.ru/> (дата обращения 25.04.2016).
4. Быканова О. А. Экономическое мышление и финансовая грамотность как составные элементы профильной направленности школьной математики для абитуриентов и учащихся на летней практике в экономическом вузе / О. А.Быканова, Н. В. Филиппова // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). - Пермь: Меркурий, 2015.- С. 249-251.
5. Кремер Н.Ш. Высшая математика для экономистов: Учебник для вузов / Под ред. проф. Н.Ш. Кремера. -2-е изд., перераб. и доп.- М.: ЮНИТИ, 2004.- 471с.
6. Лысюк Ю.В. Межпредметные связи в образовательной области "Информатика" / Ю.В.Лысюк, И.Ю. Ефимова // Материалы VII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». [Электронный ресурс]. URL: <http://scienceforum.ru/2015> (дата обращения: 21.02.2020).
7. Максимова В. Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения: Кн. Для учителя / В. Н. Максимова. - М.: Просвещение, 1984.-143 с.
8. Соколова Ф.П. Влияние межпредметных связей на повышение научности знаний по физике учащихся 7 класса: автореф. дисс. канд. пед. наук 13.00.02 / Ф.П. Соколова. -М., 1973. -26с.
9. Серая Г.В. Формирование профессионально-математической компетентности будущих экономистов в процессе решения учебных задач: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Г.В. Серая. - Брянск, 2011. - 231 с.
10. Фёдорова В.Н. Межпредметные связи естественнонаучных и математических дисциплин / В.Н. Фёдорова, Д.М. Кирюшкин // Межпредметные связи естественнонаучных дисциплин: Сборник статей. – М.: Педагогика, 1980.
11. Эшонкулов И.А. Некоторые проблемы компетентностного подхода в современном образовании. / И.А. Эшонкулов, А.Ходжаев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ).Силсилаи илмҳои ҷомеашиноӣ.- 2017.- №3/5(173). - С.261-265.

МОҲИЯТИ БАЙНИФАННИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТНОКИИ КАСБИИ ДОНИШЧҶҶҶНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф андешаҳои худро оид ба нақши робитаи байнифаннии фанҳои математикӣ ва иқтисодӣ дар ташаккули салоҳиятнокии касбии донишҷӯёни донишгоҳҳои иқтисодӣ баён намудааст. Иқтисодиёт дар нишон додани имкониятҳои васеи математика дар омӯзиши масъалаҳои дунёи иҳотақунанда ва ҳалли масъалаҳои муҳимтарини иқтисодӣ нақши калидӣ дорад. Ҳамгироии иқтисодиёт бо фанҳои математикӣ тафаккури иқтисодӣ- қобилияти истифодаи усулҳои математикӣ ва иқтисодиро барои таҳлили зухурот ва равандҳои иқтисодии мушаххас инкишоф медиҳад. Равандҳои ҳамгиро, ки дар илмҳои математика ва иқтисодӣ ба амал меоянд, тавассути робитаи байнифаннии фанҳои таълимӣ дар донишгоҳи ифода карда мешаванд. Ин робитаҳо донишҷӯёнро ба фаъолияти таълимии маърифатӣ, ба фанни таълимӣ, талаботи азхудкунӣ ҳавасманд мекунад ва тафаккурро инкишоф медиҳанд. Муносибати байнифаннӣ ба раванди омӯзиши фанҳои иқтисодӣ ба омодагии касбии донишҷӯёни донишгоҳҳои иқтисодӣ, қобилияти ҳамгироӣ ва аз самтҳои гуногун банизодарории дониш, ташаккули ғояҳо дар бораи аҳамияти математика дар рушди ҷомеаи муосир, аз худ кардани донишу малакаҳои математикӣ барои омӯзиши фанҳои марбут ва истифодаи онҳо дар ҳаёти ҳамаҷуз, самаранокии истифодаи усулҳо ва воситаҳои математикӣ дар доираи васеи фаъолияти касбӣ мусоидат мекунад. Барои татбиқ кардани робитаи байнифаннӣ дар раванди таълими фанҳои математикӣ дар донишгоҳ, омезиши технологияҳои гуногуни педагогӣ, аз технологияи анъанавӣ то технологияи ғайбӣ, лозим аст. Дар дарс дохил кардани робитаи байнифаннӣ дар шакли марҳилаи алоҳидаи он, ки дар он масъалаи иқтисодии маърифатӣ ҳал карда мешавад, тавсия дода мешавад. Ҳалли ин масъала доштани донишҳои иқтисодиётро талаб мекунад.

Калидвожаҳо: раванди таълим, ҳамгиро, фанҳои математикӣ ва иқтисодӣ, робитаи байнифаннӣ, ташаккули салоҳиятнокии касбӣ, муносибати босалоҳият, фаъолият.

МЕЖПРЕДМЕТНАЯ СУЩНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВУЗОВ

В статье автор рассматривает вопрос межпредметных связей математических и экономических дисциплин в формировании профессиональной компетентности студентов экономических вузов. Экономика играет основную

роль в демонстрации огромных возможностей математики в изучении окружающего нас мира и в решении наиболее важных экономических проблем. Интеграция экономики с математическими дисциплинами развивает экономическое мышление- способность использовать математические и экономические методы для анализа конкретных экономических явлений и процессов. Интеграционные процессы, происходящие в математических и экономических науках, выражаются через междисциплинарную связь этих дисциплин в вузе. Эти связи стимулируют студентов к познавательной учебной деятельности, к изучению учебных дисциплин, потребностям в обучении и развитии мышления. Для реализации междисциплинарного подхода в процессе преподавания математических дисциплин в вузе, необходимо использовать сочетание различных педагогических технологий, от традиционных до активных. Междисциплинарный подход на занятиях реализуется в виде отдельного этапа, на котором решается познавательная экономическая задача. Решение этих задач требует привлечения знаний из области экономики.

Ключевые слова: обучение, интеграция, математические и экономические дисциплины, межпредметные связи, профессиональная компетентность, компетентностный подход, деятельность.

INTER-SUBJECT ESSENCE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS OF ECONOMIC UNIVERSITIES

In the article, the author considers the issue of intersubjective communications of mathematical and economic disciplines in the formation of professional competence of students of economic universities. Economics plays a key role in demonstrating the enormous potential of mathematics in studying the world around us and in solving the most important economic problems. Integration of economics with mathematical disciplines develops economic thinking - the ability to use mathematical and economic methods to analyze specific economic phenomena and processes. The integration processes taking place in the mathematical and economic sciences are expressed through the interdisciplinary interdependence of these disciplines at the university. These connections motivate students to cognitive educational activities, to study academic disciplines, learning needs and development of thinking. To implement an interdisciplinary approach in the process of teaching mathematical disciplines at a university, it is necessary to use a combination of various pedagogical technologies, from traditional to active. The interdisciplinary approach in the classroom is implemented as a separate stage in which a cognitive economic problem is solved. The solution of these issues requires the attraction of knowledge from the field of economics.

Key words: training, integration, mathematical and economic disciplines, intersubjective communications, professional competence, competency-based approach, activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азимова Назира Самадовна* – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи фанҳои риёзи ва табиатшиносии муосир. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, 17 микрораён, бинои 1. Телефон: +992(3422)2-38-11.

Сведения об авторе: *Азимова Назира Самадовна* - кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой математических дисциплин и современного естествознания Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. **Адрес:** Республика Таджикистан, 735700, г. Худжанд, 17 микрорайон, дом 1. Телефон: +992(3422)2-38-11.

Information about the authors: *Azimova Nazira Samadovna*- Tajik State University of right, Business and Politics, the candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of mathematical disciplines and modern science. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, city Khujand, 17 micro-region, building 1. **Phone:** +992(3422)2-38-11.

УДК:373.1

МОҲИЯТИ ФАРҲАНГИ ПЕДАГОГИИ МУРАББИЁНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБӢ

Шарипова Мавҷуда

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Тавсифи пурраи фарҳанги педагогии мураббиёни муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ (минбаъд – МТТ) зарурати воқеии ҷомеаи муосир мебошад; зарурати мураббиёни омӯзгорони дорои фарҳанги пешрафтаи педагогиро муайян кардан, мафҳуми «фарҳанги педагогӣ»-ро шарҳу эзоҳ додан, ҷузъҳо ва вазифаҳои сохтори онро мукаммал кардан; кӯшиши фарҳанги педагогии омӯзгори МТТ-ро рушд додан.

Фарҳанги педагогӣ ба самаранокии фаъолияти касбӣ ва рушди минбаъдаи сифатҳои касбӣ ва шахсии мураббию омӯзгори МТТ таъсири назаррас дорад. Рушди фарҳанги

педагогии мураббӣю омӯзгори МТТ наметавонад пас аз хатми таҳсил дар коллеҷ ё донишгоҳи омӯзгорӣ анҷом ёбад. Дар тамоми фаъолияти касбӣ, мураббӣю омӯзгор бо вазифаи ташаккули расмӣ ва ғайрирасмӣ (А.Маслоу) ва такмил додани неруи фарҳанги педагогии худ рӯ ба рӯ мешавад.

Ин вазифа бо роҳи низоми таҳсили иловагии касбӣ ҳамчун сохтори зудҳаракат ва тағйирёбанда, ки қобилияти таҳсили босифати калонсолонро дорад ва ба вазъи зудтағйирёбандаи иҷтимоӣю иқтисодӣю кишвар ва минтақа вобаста аст, дар маҷмӯъ бомуваффақият ҳаллу фасл карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки на танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар кишварҳои хориҷа усулҳои сифатан нав дар ташкили раванди такмили ихтисоси мураббӣю омӯзгорон ҷустуҷӯ мешаванд. Ҷолиб он аст, ки хусусияти хоси дидгоҳҳои педагогии олимону муҳаққиқони назарияи ғарбӣ (П.Ярвис (Британияи Кабир), Д.Кидд (Канада), М.Ноулз (ИМА), В.Титзе (Олмон) ва ғ. пешрафтаанд. Дар ин замина, он ҳамчун муносибати арзишманд ба омодагии мураббӣю омӯзгор дар ҳама марҳилаҳои фаъолияти касбии худ дида мешавад, ки мавқеи устод (мураббӣю омӯзгори пуртаҷриба ва собиқадор)-ро дар нақши муҳассил абадӣ муайян мекунад [13].

Дар шароити воқеии рушди низоми ватании таҳсили томактабӣ, таҳсили фаврӣ ба сифати субъекти фаъолияти таълимӣ, омодагии амиқи технологияҳои муосири таълимӣ, мураббӣю омӯзгороне заруранд, ки худидоракунии фардӣ, худтаъминкунӣ ва худмаблағгузорию донанд. Таҷрибаи мавҷуда нишон медиҳад, ки барои МТТ Ҷумҳурии Тоҷикистон ин талабот нисбат ба МТТ –и дар ҳудудҳои шаҳрҳои воқеъбуда бештар муҳим аст. Барои исботи асоснокии ин андеша мо гузориши мухтасари таҳлилиро дар бораи низоми минтақавӣю таҳсилоти томактабӣ пешниҳод менамоем.

Аксарияти МТТ дар ҳудуди шаҳрҳои ва маркази ноҳияҳои ҷойгиранд. Хусусияти асосии онҳо нарасидани кадрҳои баландихтисос аст, ки дар натиҷаи он ба даст овардани гурӯҳҳои синнӣ мувофиқи принсипи синну соли гуногун сурат мегирад. Мушкилоти ҳалношудаи МТТ, ба андешаи мо, мавҷудияти «ба таври худкор» фаъолият кардани онҳо мебошад. Дар МТТ дар сурати мавҷуд набудани мутахассисони ислоҳӣ дар як гурӯҳ, ҳам кӯдакони ноқис ва ҳам кӯдакони солим, одатан рушдёфта ва кӯдакони дорои эҳтиёҷоти махсуси таълимӣ маҷбуранд якҷоя таҳсил кунанд (инҳо метавонанд кӯдаконе бошанд, ки инкишофи ақлӣ ва тамоюл дар рушди ақлӣ ва ҷисмонӣ доранд, кӯдакони маъҷуб). Агар дар шаҳрҳои калон проблемаи таҳсили инклюзивӣ дар сатҳи муосир ҳал шуда бошад, дар деҳоту ноҳияҳои он ҳоло ҳам ҳалли ҳудро наёфтааст. То ба имрӯз, кормандони кӯдакистонҳои, чун қоида, омӯзгорони як самти махсусро таъмин намекунанд: ислоҳӣ ва пешгирикунанда (дефектологҳо, логопедҳо, омӯзгорон, равоншиносон) психологҳо, омӯзгорони иҷтимоӣ ва ғайра), коршиносони тарбияи ҷисмонӣ, масҳгар ва ғайра), зехнӣ-маърифатӣ (мураббӣю рушди таҳсилот, мутахассис оид ба рушди нутқ, забони хориҷӣ ва ғайра), бадеӣ ва эстетикӣ (хореограф, омӯзгор оид ба асосҳои театр, омӯзгор оид ба санъати тасвирӣ ва ғайра).

Вобаста ба ин, саволе ба миён омад, ки мутахассисон бояд бо хусусиятҳои кор бо кӯдакони синнӣ томактабии дорои эҳтиёҷоти махсуси таълимӣ ошно шаванд. Дар байни хусусиятҳои фарқкунанда ва мушкилоти ибтидоии кӯдакистонҳои ш.Кӯлоб, мо сатҳи воқеии ҳолати таъминоти моддию техникаӣ ва молиявӣ, инчунин вазъи муҳити субъективӣ ва фазоии рушдёбандаи он ва мавҷуд набудани шароити меъёрии психологӣ ва педагогии рушди муҳассилинро, ки бо Стандарти давлатӣю таҳсилоти томактабӣ муайян карда

шудаанд, дохил мекунем. Мо бояд иқрор шавем, ки дар аксарияти кӯдакостонҳои Кӯлоб чунин шароит вучуд надорад ва дар ояндаи наздик ин имконнопазир аст.

Таҷрибаи ҷаҳонии педагогӣ нишон медиҳад, ки яке аз шартҳои муҳиме, ки ба сифати сатҳи таҳсилоти томактабӣ таъсир мерасонад, сатҳи баланди касбии омӯзгорон мебошад. Омӯзгори рушнаёфта қодир нест, ки шахсияти кӯдакро, дар маҷмӯъ, инкишоф диҳад, алалхусус «... бо кумаки шахсияти пешрафтаи ӯ» [6].

Дар асоси натиҷаҳои тадқиқоти муаллифону муҳаққиқони рус (К.Ю.Белой, О.В.Бережнова, Л.Г.Богословетс, А.А.Майер, А.П. Самородова ва дигарон), ҳамчунин маълумотҳои тадқиқоти мо ба хулосае омадаем, ки сатҳи баланди рушду инкишофи фарҳанги педагогии мураббӣни МТТ кафили таъмини сифати таҳсили томактабии кӯдакон мебошад. Мувофиқи гуфтаҳои боло, мо ҷанбаҳои муосири ташаккули фарҳанги педагогии мураббӣю омӯзгори МТТ-ро ба назар мегирем. Тадқиқу таҳлили муқоисавии сарчашмаҳои илмӣ нишон доданд, ки дар илми педагогика мушкилоти ташаккули фарҳанги касбии педагогӣ дар асарҳои муҳаққиқони рус - С.И.Архангелский, А.В. Драматорон, Е.В.Бондаревская, М.А. Виллов, В.З.Вулфова, Л.В.Занина, И.А. Зязийна, И.Ф.Исоева, В.А. Крутетской, Н.В. Кузмин, Н.А. Мореева, А.В.Мидрик, В.А. Николаев, В.А. Слостенин, С.Д. Якушев ва дигарон то дараҷае мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамин тавр, ба гуфтаи муҳаққиқи машҳур В.А.Слостенин, фаъолияти педагогӣ соҳаи махсуси ҷомеа буда, такрористеҳсоли мақсадноки иҷтимоию фарҳангии шахсро иҷро мекунад, вазифаҳои мероси фарҳангӣ, иҷтимоии шахс ва идоракунии равандҳои ташаккул ва рушди онро иҷро мекунад [8]. Аз ин рӯ, фарҳанги мураббӣю омӯзгор (омӯзгор, омӯзгори фан, омӯзгори иҷтимоӣ ва ғайра) дар фаъолияти касбии ӯ нақши калидӣ дошта, ба шахсият дар маҷмӯъ таъсир мерасонад, имконият медиҳад, ки дар низоми муносибатҳои касбӣ-шахсӣ муқаррар шуда, худро дарк кунад, нақши худро дар фаъолиятҳо таъмин кунад, нишондиҳандаи ҷудонопазири иқтисодӣ эҷодӣ дар заминаи ихтисоси интихобшуда бошад [7]. Дар тадқиқот мо дастгоҳи концептуалии падидаи «фарҳанг»-ро шарҳ медиҳем. Истилоҳи «фарҳанг» (шакли русии он - «культура») аз латинӣ, аз ибтидо маънои «қоркарди замин, парвариши он»-ро дошт. Бисёр таърифҳои ин истилоҳ вучуд доранд. Барои дақиқтар муайян кардан ва минбаъд дарк кардани маънои он, мо ба луғатҳо ва таҳқиқоти илмӣ дар ҷадвал овардашуда хусусиятҳои семантикии таърифи ин мафҳумро баррасӣ кардем.

Аз муқоисаи маъноии матлабҳо оид ба истилоҳи мазкур дар луғатҳо, энциклопедияҳо ва асарҳои илмӣ муаллифон фаҳмида мешавад, ки қариб дар ҳама нашрияҳои бонуфуз «фарҳанг» дар робита бо ташкили фаъолияти инсон ва арзишҳои моддӣ ва маънавии он дар тӯли тамоми таҷрибаи таърихӣ ба назар гирифта шудаанд. Ин далел ба мо асос медиҳад, ки фарҳангро ҳамчун як ченаку маҳаки рушди шахсии инсон баррасӣ намоем, ки на танҳо ва на он қадар миқдори фаъолнокии ҳаёти одамонро дар тӯли тамоми таърихи ҷаҳон ба даст овардааст, балки роҳи ҳамроҳ шудан ба ин арзишҳо.

Қисми фарҳанги умумиҷаҳонии инсон фарҳанги касбӣ-педагогӣ мебошад. Пеш аз тасмим дар бораи моҳияти ин падида, мо бояд кӯшиш кунем, ки мафҳумҳои «фарҳанги касбӣ» ва «фарҳанги педагогӣ»-ро ҷудо кунем ва барои ҳар як падида асоснокии назариявӣ диҳем.

Номи сарчашма, муаллиф	Тафсири истилоҳи «фарҳанг»
Фарҳанги забони тоҷикӣ	«Фарҳанг:1.ақл, адаб; дониш, илм, маърифат. Ҳеҷ ганҷе нест аз фарҳанг бех, То тавонӣ рӯй бар ин ганҷ нех! (Рӯдакӣ). Хурда бар гуфтаи Шохин натавонанд гирифт, Нуктадонон, ки дам аз донишу фарҳанг зананд. Шохин. 2.китоби луғат. Фарҳанги суханҳои дақиқи мани Туграл, (Ҷ.2, , с.423) На таври Суроҳ аст на гуфтаи Ҳамид аст Туграл»
Фарҳанги забони русӣ зери таҳрири С.И. Ожегова	«мачмӯи дастовардҳои башарият нисбати масъалаҳои истехсолӣ, ҷамъиятӣ ва ақлонӣ»; ҳамон маданиятноки –дараҷаи рушди ҷамъиятӣ ва ақлонӣ, ки ба ягон қасс мансуб аст – шахси дорои маданияти баланд; дараҷаи баланди ягон чизе, рушди баланд, қобилият» [10].
Луғати энциклопедии калон	«зери мафҳуми маданият (фарҳанг) ба маънии умумӣ тамоми навъҳои фаъолияти таҳаввулотии инсон ва ҷомеа, ҳамчунин натиҷаҳои ин фаъолият фаҳмида мешавад». «Маданият (фарҳанг) (кишт, парвариш, тарбия, маълумот, таҳсилот, рушд, парастииш) – таърихан дараҷаи муайяни рушди ҷомеа, нерӯҳои эҷодӣ ва қобилиятҳои инсон, ки дар навъ ва шаклҳои ташкили фаъолияти ҳаётии одамон, ҳамчунин арзишҳои моддӣ
Луғати педагогӣ	«қисми моҳиятии фарҳанги умумибашарӣ, ки дар он дар дараҷаи банд арзишҳои моддӣ ва маънавӣ ифода ёфтаанд, ҳамчунин тарзу воситаҳои фаъолияти эҷодкоронаи педагогии одамон, ки барои башарият бо мақсади хизматрасонӣ ба раванди таърихии табдил ва ивазшавии наслҳо ва иҷтимогардонӣ (бабадоятрасӣ, ташаккул) и шахсият» [5]
Э.С. Маркарян	«тарзу воситаи фаъолияти инсонӣ, аз ҷумла, фаъолияти педагогӣ» [4].
Л.Н. Коган	«асосу заминаи тавсифи фаъолияти эҷодкорона ва созандаи инсон» [4].
Н.С. Злобин, В.М. Межуев	«маданият (фарҳанг)-и инсон дар раванди худрушдкунӣ, васеъшавӣ ва татбиқи зарфияти эҷодии шахсияти ӯ ошкор мегардад» [3].
С.Д.Якушев	«шакли муайяни тамаркузи нерӯи маънавии башарият дар ягонагӣ бо мачмӯи тарзу воситаҳои идеалӣ-амалӣ ва натиҷаҳои азхудкунӣ ва таҳаввулоти олам» [12].
В.С.Степин	«низомии таърихан ташаккулёфтаи низомии рушдбандаи барномаҳои болобиологии рафтор ва муоширати инсонӣ, ки ҳамчун шартӣ такрористехсолкунӣ ва таҳаввулоти ҳаётии иҷтимоӣ дар тамоми зухуроти он баромад мекунад. Маданият (фарҳанг) таърихан ташаккул меёбад ва таҷрибаи иҷтимоиро ташкил мекунад. Вазифаи асосии маданият (фарҳанг) аз он иборат мебошад, ки ин таҷрибаро таҷамуъ дода, интиқол мекунад» [12]

Дар луғатҳои педагогӣ касбият ҳамчун омодагии баланд барои иҷрои вазифаҳои касбӣ. Салоҳияти касбӣ дар рушди мунтазами касбӣ, фаъолияти эҷодӣ ва қобилияти ба таври самаранок қонез кардани талаботи афзояндаи истехсолот ва фарҳанги иҷтимоӣ зоҳир мешавад. Шартӣ муваффақ шудан ба касбият рушди кофии сифатҳои муҳими шахсият ва қобилиятҳои махсуси он мебошад. Мо нуқтаи назари муҳаққиқонеро ҷонибдорӣ мекунем (Е.В. Бондаревская, Е.В.Грюнт, И.Ф. Исоев, А.Н. Лимар, В.В. Краевский, В.А.Сластенин ва ғайра), ки чунин мешуморанд, ки фарҳанги касбӣ дониш, малака ва таҷрибаи касбии заруриро дар бар мегирад, ки барои истифодаи самараноки усулҳои оқилонаи фаъолият ва самаранокии он кумак мекунад. Сатҳи баланди фарҳанги касбии мутахассис бо қобилияти рушдёфтаи ҳалли масъалаҳои касбӣ тавсиф карда мешавад, яъне тафаккури касбӣ таҳия намудаанд. Фарҳанги касбӣ дараҷаи муайяни устувории инсонии тарзу воситаҳо ва усулҳои ҳалли мушкилоти касбӣ мебошад [2].

Дар якҷоягӣ бо мафҳуми «фарҳанги касбӣ», «фарҳанги педагогӣ» на танҳо ба категорияи касбӣ маҳдуд аст, зеро на танҳо омӯзгорони касбӣ, балки дигар субъектҳои ҳомае дар таълиму тарбия ба ин ё он дараҷа ҷалб карда мешаванд. Муҳаққиқон Е.В.Бондаревская, Е.В.Грант, В.А.Николаев, А.Р.Ситник, В.А.Сластенин андеша доранд, ки мафҳуми «фарҳанги педагогӣ» назар ба мафҳуми «фарҳанги касбӣ» васеътар аст, зеро он фарҳанги ҳама гуна фаъолияти педагогиро тавсиф мекунад, на танҳо касбӣ.

Ҳамин тариқ, фарҳанги педагогӣ ҳамчун як ҷузъи фарҳанги умумиҷаҳонии инсон таҷрибаи ҷаҳонии педагогиро дар бар мегирад; ҳангоми тағйир ёфтани давраҳои фарҳангӣ, он ҳамчунин ба парадигмаи таълимӣ тағйир меёбад.

АДАБИЁТ

1. Большой энциклопедический словарь /Прохоров А.М. (гл.ред.) М.: Советская энциклопедия, 1993. - 1632с.
2. Бондаревская, Е.Е. Ценностные основания личностноориентированного воспитания /Е. Е. Бондаревская //Педагогика.-1995.- № 4.-17-29.
3. Злобин, Н.С.Постижение культуры: Концепции, дискуссии, диалоги: [ежегодник] /Н.С.Злобин, М.Б.Туровский; Российский институт культурологии РАН.-М.,1995.-292с.
4. Коган, Л.Н. Социология культуры /Л.Н.Коган. -Екатеринбург: УрГУ, 1992.
5. Коджаспирова, Г.М. Педагогический словарь [Электронный ресурс] /Г.М.Коджаспирова, А.Ю.Коджаспиров.- <http://slovo.yaxy.ru>.
6. Кулькевич, С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и система воспитания:учеб.пособ. для студ.сред.и высш.пед.учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК /С.В.Кулькевич, Е.В.Бондаревская. - М.,1985.-45с.
7. Роджерс, К.Взгляд на психотерапию. Становление человека /К. Роджерс.-М.:Прогресс,1994.-480с.
8. Сластенин, В.А., Мищенко, А.И.Целостный педагогический процесс как объект профессиональной деятельности учителя:учеб.пособие /В.А.Сластенин, А.И.Мищенко. -М.,1997.
9. Степин, В.С.Цивилизация и культура /В.С.Степин. -Спб.:СБГУП,-408с.
10. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова [Электронный ресурс] /<http://ozhegov-online.ru/>.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ.-Қ.2. -М.: «Советская энциклопедия»,1969. -С.423.
12. Якушева, С.Д. Основы педагогического мастерства:учебник /С.Д. Якушева. -2-еизд., стер. -М.: Издательский центр «Академия»,2009.-256 с
13. Manstield, V., Andersson, L. Competence - based Standads, Training and Learning.Hifab/Hammerton Associates,2004.

МОҲИЯТИ ФАРҲАНГИ ПЕДАГОГИИ МУРАББИЁНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБӢ

Дар мақола масъалаҳои вобаста ба моҳияту муҳтавои ташаккули фарҳанги педагогии омӯзгору мураббӣни муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ баррасӣ гаштаанд.Ба ақидаи муаллиф, тавсифи пурраи фарҳанги педагогии мураббӣни муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ зарурати воқеии ҳомаи муосир мебошад; зарурати мураббӣну омӯзгорони дорои фарҳанги пешрафтаи педагогиро муайян кардан, мафҳуми «фарҳанги педагогӣ»-ро шарҳу эзоҳ додан, ҷузъҳо ва вазифаҳои сохтори онро муқаррар кардан; кӯшиши сатҳи фарҳанги педагогии омӯзгори МТТ-ро рушт додан. Чуноне муаллиф меафзояд, фарҳанги педагогӣ ба самаранокии фаъолияти касбӣ ва рушди минбаъдаи сифатҳои касбӣ ва шахсии мураббӣно омӯзгори МТТ таъсири назаррас дорад. Рушди фарҳанги педагогии мураббӣно омӯзгори МТТ наметавонад пас аз хатми таҳсил дар коллеҷ ё донишгоҳи омӯзгорӣ анҷом ёбад. Дар тамоми фаъолияти касбӣ, мураббӣно омӯзгор бо вазифаи ташаккули расмӣ ва ғайрирасмӣ (А.Маслоу) ва такмил додани нуруи фарҳанги педагогии худ рӯ ба рӯ мешавад. Фикрҳои хулоса карда, муаллиф таъйид мекунад, ки фарҳанги педагогӣ ҳамчун як ҷузъи фарҳанги умумиҷаҳонӣ, инсон таҷрибаи ҷаҳонии педагогиро дар бар мегирад; ҳангоми тағйир ёфтани давраҳои фарҳангӣ, он ҳамчунин ба парадигмаи таълимӣ тағйир меёбад.

Калидвожаҳо: моҳият, муассисаҳои таҳсилоти педагогӣ, фарҳанги педагогӣ, ташаккул, фарҳанги умумиҷаҳонии инсон, парадигмаи таълимӣ, такмил додан, сифатҳои касбӣ, донишгоҳи омӯзгорӣ.

СУЩНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с характером и содержанием педагогической культуры педагогов и воспитателей дошкольных учреждений. По мнению автора, полное описание педагогической культуры педагогов дошкольных образовательных учреждений (далее - ДОУ) является реальной необходимостью современного общества; выявить потребность воспитателей и педагогов с развитой педагогической культурой объяснить понятие «педагогическая культура», определить ее структурные компоненты и функции; попытка

поднять уровень педагогической культуры педагога ДООУ. Как подчеркивает автор, педагогическая культура оказывает существенное влияние на эффективность профессиональной деятельности и дальнейшее развитие профессиональных и личностных качеств воспитателя и преподавателя ДООУ. Развитие подготовки воспитателей и преподавателей в ДООУ не может быть завершено после окончания колледжа или университета. Во всей профессиональной деятельности воспитатели и педагоги сталкиваются с проблемой формального и неформального образования и повышают потенциал своей педагогической культуры. Обобщая свои взгляды, автор утверждает, что педагогическая культура как компонент глобальной человеческой культуры включает в себя мировой педагогический опыт; изменяя культурные периоды, он также меняет образовательную парадигму.

Ключевые слова: сущность, педагогические образовательные учреждения, педагогическая культура, формирование, общемировая культура, образовательная парадигма, совершенствование, профессиональные качества, педагогический университет.

THE ESSENCE OF THE PEDAGOGICAL CULTURE OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article discusses issues related to the nature and content of the pedagogical culture of teachers and preschool teachers. According to the author, a full description of the pedagogical culture of teachers of preschool educational institutions (hereinafter - DOW) is a real necessity of modern society; identify the need for educators and educators with a developed pedagogical culture, explain the concept of "pedagogical culture", determine its structural components and functions; an attempt to raise the level of pedagogical culture of a teacher of a preschool educational institution. As the author emphasizes, pedagogical culture has a significant impact on the effectiveness of professional activities and the further development of professional and personal qualities of a teacher and teacher of a preschool educational institution. The development of the training of educators and teachers in a preschool educational institution cannot be completed after graduation from a college or university. In all professional activities, educators and teachers are faced with the problem of formal and non-formal education and increase the potential of their pedagogical culture. Summarizing his views, the author claims that pedagogical culture as a component of global human culture includes world pedagogical experience; changing cultural periods, he also changes the educational paradigm.

Keywords: essence, pedagogical educational institutions, pedagogical culture, formation, global human culture, educational paradigm, improvement, professional qualities, pedagogical university.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипова Мавҷуда* - Коллеҷи омӯзгории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, омӯзгори кафедраи педагогика. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к. С. Сафаров-16.

Сведения об авторе: *Шарипова Мавдҷуда* - Педагогический колледж Кулябского государственного университета им. А. Рудакӣ, преподаватель кафедры педагогики. *Адрес:* 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова-16.

Information about the author: *Sharipova Mavjuda* - College of Education of the Kulob state university of A. Rudaki, is a teacher of department of. **Address:** 735360, RT, Kulob, S. Safarova-16 St.

УДК:378.016:37.015.3

НИЗОМИ КОР БО БАЧАҒОНИ БОЛАЁҚАТ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Ҳошимова Г.Г.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров

Бачағони болаёқат дастоварди ҳар як халқу миллат ба ҳисоб мераванд. Муайянсозии бачағони қобилиятнок ва корбарӣ бо онҳо яке аз муаммоҳои мубрами таҳсилоти муосир маҳсуб меёбад. Аз мактаби имрӯза талаб карда мешавад, ки шахсиятҳои дорони қобилиятӣ истеъдоди ба ҳаёти тағйирёбандаю ивазшаванда ботезӣ мутобиқшавандаро ба камол расонад.

Мафҳуми «бачағони болаёқат» ба дақиқ муайянсозӣ ниёз дорад, Гилбург Ю.З. таъкид менамояд, ки махсусиятҳои бачағони болаёқат дар ғаълонокии баланд, шавқмандӣ, босуръату дақиқ иҷро намудани супоришҳои зеҳнӣ, ташаккули фикрронии мантиқӣ, захираи бойи луғавӣ, мавриди иҷрои вазифаҳои супоридашуда бошууроною эҷодкорона муносибат намудан ва ғайра зоҳир мегардад [1, с.87].

Дар асоси модели Венгер Л.А. мафҳуми болаёқат тариқи фаҳмиши қобилият шарҳи худро ёфтааст. Зери мафҳуми лаёқатманд сатҳи баланди инкишофи қобилиятҳои кӯдак, баҳампайвастагии ҳаёти рушдёфтаистода ва мақсадҳои ғаълол фаҳмида мешавад.

Кӯдакони болаёқат – кӯдаконе мебошанд, ки ба комёбиҳои назаррас дар ин ё он ғаъолият ноил мегарданд.

Ду нуктаи назар мавҷуд аст: «ҳамаи бачагон болаёқат ба ҳисоб мераванд» - «бачагони лаёқатманд ниҳоят кам вомахӯранд». Тарафдорони якеи онҳо иброз менамоянд, ки то сатҳи болаёқатӣ (истеъдод) ҳама гуна кӯдаки солимно тарбия намудан мумкин аст, ба шарте ки шароитҳои мусоид фароҳам оварда шаванд. Дар дигар ҳолати лаёқатмандӣ ба ҷустуҷӯи бачагони боистеъдод диққат дода мешавад [1, с.69].

Зери мафҳуми бачагони болаёқат бачагоне дар назар дошта мешаванд, ки дар муҳити таълимӣ имкониятҳои баланди азхудкунӣ, заковатмандӣ, эҷодкорӣ доранд. Кӯдакони лаёқатманд бо шавқмандии зиёду имкониятҳои ботиниашон фарқ мекунанд. Онҳо ба осонӣ алоқамандии сабаб ва оқибатҳоро омӯхта, хулосаҳои заруриро мебароранд. Тасаввуроти равшану эҷодкорона ба ҳама гуна амал мувофиқат мекунанд.

Дар шароити воқеии таҳсилот, ки таълиму тарбияи бачагони болаёқат масъалаи мубрами рӯз ба ҳисоб меравад, чунин ақидаҳои ба ҳам зид ба назар мерасанд:

➤ кӯшишҳои ҷомеа баҳри расидан ба рушди иқтисодӣ, сиёсӣ, иттилоотӣ ва ақлонӣ бе қувваи таълиму тарбияи мактабҳои муқаррарӣ, ки муносибати фардӣ бо ҳар як хонанда ва аз байн рафтани кор бо кӯдакони лаёқатманд;

➤ номувофиқатии мазмуну мундариҷа, шакл ва методҳои ҷараёни таълиму тарбия дар шароитҳои муқаррарии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки ҷиҳати бо бачагони болаёқат корбарӣ кардан ҷавобгӯ бошад.

Кӯшишҳо ва қобилиятҳои бачагони лаёқатмандро ба назар гирифтани ва онҳоро ба корҳои илмӣ ҷалб намуда, барои дар сатҳи баланд истифода намудани қобилиятҳои онҳо имконият фароҳам овардан мақсаду маром ва вазифаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб меёбад.

Барои ҳалли муаммоҳои ин самти раванди таҳсилот бояд мунтазам дар мактаб бо хонандагон муносибатҳои фардӣ дар асоси қобилиятҳо истеъдодҳои онҳо ба роҳ монда шаванд. Коркарди технологияҳои педагогӣ дар шароитҳои мактабҳои касбӣ низ зарур аст.

Ҷиҳати ҳалли муаммо якҷанд вазифаҳои педагогӣ бояд ҳалли худро ёбанд:

- муайянсозии хонандагоне, ки дорои қобилиятҳои хоса буда, лаёқатманданд;
- ташхису омӯзиши самти қобилиятҳои хонандагон ва сатҳи инкишофҳои онҳо;
- тафриқабандии хонандагон бо дарназардошти суръати омӯзиши маводи таълимӣ;
- таҳия ва мурағабсозии барномаҳои хурди таълимии инкишофёбанда барои таълиму тарбия ва рушди ҳаматарафаи мактабиён.

Шаклҳои кор бо бачагони лаёқатманд:

- такмилдиҳии дониши хонандагон аз фанҳои алоҳида;
- муносибати гуногунсатҳ дар таълимдиҳӣ;
- ташкили синфҳои тафриқавӣ, соҳавӣ;
- ба барномаи таълимӣ ворид намудани фанҳои интихобӣ;
- натиҷагирии раванди таълим.

Шарти муҳимми инкишофи фикрронии эҷодӣ ва ташаккули қобилиятҳо ба сатҳ ва сифати супоришҳои хусусияти эҷодидошта вобаста буда, хонандаро ба худинкишофдиҳӣ ва худталқинкунӣ ҳидоят менамояд. Мавриди омодагӣ ва таҳияи чунин супоришҳо бояд дар назар дошт, ки ҳар яки он самаранокии таълимиро таъмин намояд:

- ба таври васеъ истифода намудани шаклҳои коллективии фаъолияти маърифатӣ (ташкили гурӯҳҳо бо назардошти шавқу завқи хонандагон);

- шаклҳои гуногун ё ягонаи таълими проблемавӣ.

Принсипи фардикунонӣ нав нест, ҳанӯз Песталотси зарурияти муносибати фардии омӯзгорро бо назардошти инкишофи қобилиятҳои инфиродии бачагон таъкид менамуд. Инчунин, ӯ омӯзгоронро огоҳ менамуд, ки ба ҳамаи бачагон «бо як чашм нигаранд». Яъне, новобаста аз сатҳи истеъдоднокӣ инкишофи ақлиро зеҳниаш ба ҳар як хонанда муносибати дӯстонаю меҳрубона ва ғамхоронаю инсонгароёна намояд, то ки хонанда рӯҳан озод бошад қобилияти лаёқатҳои онҳо зоҳир гардад.

Солҳои 70–ум аз ҷониби олим – педагог Матюшкин А.М. концепсияи истеъдоди эҷодии хонандагон коркард гардидааст. Дар замони мо бошад, равоншинос Мелников Е.Л. дастури «Асосҳои психологии кор бо бачагони лаёқатманд» - ро таҳия намудааст.

Педагогикаи классикӣ ва муосир ду шакли муносибат бо бачагони боистеъдодро пешниҳод менамояд: якум, ҳар як кӯдак фард (ягона) ва ҳаматарафа инкишофёфта аст, яъне ҷараёни таълиму омӯзиши ӯ низ, чун худаш, бояд бекамбудӣ ва нотакрор бошад. Тибқи ин принцип амал намудан дар шароити мактабҳо номумкин мебошад. Аз ин лиҳоз, варианти дуум имконият медиҳад, ки умумияти таълим, муносибати ягона ба бачагони гуногун ва фардиқунонию муносибати тафриқавии таълим танҳо барои гурӯҳҳои алоҳида, ки инкишофи махсусро дороянд (сустинкишофёбӣ, бозмонии муваққатии истеъдоднокӣ) ба роҳ монда шавад. Суштшавии имкониятҳои қорбарии фардӣ мактабро вазифадор месозад, ки мавриди қабули бачагон ба мактаб, бачагони хусусияти бозмонидошта қабул карда нашавад ва дар раванди таълим бо назардошти баробарии инкишоф, саломатӣ, нуқсонҳо ва самти истеъдоднокии хонандагон синфҳои алоҳида барои пурраю ҳаматарафа омӯзонидани фанҳои таълимӣ ташкил намоянд. Мазмуну мундариҷаи барномаҳои таълимӣ низ хусусияти рушдбанда дошта бошад. Мақсади олии барномаҳои таълимӣ бояд таъмини сифати омӯзиш бошад ва водор менамояд, ки чиро, чӣ хел ва барои чӣ омӯзонем.

Чиро бояд омӯзонд? Оё, ҳамон донишҷоеро, ки пас аз панҷ сол дар натиҷаи рушди технологияҳои иттилоотӣ кӯҳна мешаванд? Албатта, не – намудҳои нави фаъолият бояд омӯзонида шаванд, инчунин, салоҳиятҳои қорбарӣ бо иттилооти навин ташаккул дода шаванд.

Чӣ тарз бояд омӯзонд? Оё бо методҳои анъанавӣ таълим додан, дар асоси принципи «Ҳамчун ман иҷро намоем»? Не, албатта, - бо истифодаи принципи «дар ҳамкорӣ якҷоя иҷро мекунем», «худат иҷро намоем, ман метавонам», «ҳамаи одамон ҳамин тариқ амал мекарданд, ту чӣ тарз иҷро мекунӣ?» [8,с.104].

Барои чӣ омӯзонида мешавад? Барои ба камол расонидани соҳибкасби бомаҳорат, то ки дар ҳамаи соҳаҳо муваффақ бошад, бо ивазшавии шароитҳо фаъолиятҳои мувофиқ созад. Таълими муосир бояд, шахсиятҷоеро омӯзонад, ки онҳо дорои арзишҳои умуминсонӣ бошанду фаъолияти серҷабҳа карда тавонанд.

Қор бо бачагони лаёқатманд фаъолияти эҷодии омӯзгорро тақозо менамояд ва дар назди омӯзгор вазифа мегузорад, ки тамоми маҳораташро ҷиҳати зоҳиршавии истеъдодҳои табиӣ қобилиятҳои махсуси ҳар як хонанда равона созад.

Омӯзгор дар баробари инкишофдиҳии қобилиятҳои эҷодии хонандагон, маҳоратҳои эҷодии худро низ ташаккул медиҳад, роҳу воситаҳои нави қорро дарёфт менамояд, ки ҷиҳати рушди зеҳни хонандагон имконият фароҳам меорад.

Таҳсилоти мактабӣ бояд сатҳи баланди инкишофи мактаббачаро таъмин намояд. Мақсади асосии таълиму тарбияи бачагони болаёқат дар радифи азхудкунии ҳамаи фанҳои таълимӣ фароҳамоварии шароитҳои мусоид баҳри муайянсозии қобилиятҳои фардии онҳо мебошад. Бедор ва дастгирӣ намудани кӯшишҳои хонандагон ҷиҳати бавучудой ва рушди имкониятҳои табиӣ иҷтимоии онҳо муҳим аст. Дар ин ҷода, вазифаҳои омӯзгор чунинанд: якҷоякунии унсурҳои ноқурраи ташхиси лаёқатмандӣ, таълимдиҳӣ, инкишофдиҳӣ ва дастгирии хушзеҳнии хонандагони болаёқат.

Навгониҳои соҳаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри ба амал баровардани мақсадҳои олии раванди таълиму тарбияи имкониятҳои васеъ пешниҳод менамоянд. Ташкил шудани муассисаҳои гуногуни таълимиву тарбиявии ба талаботи замон ҷавобгӯӣ, таҳия ва қорқарди лоиҳаҳои таълимию иҷтимоӣ барои таълиму инкишофи бачагони болаёқат, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои дарёфти бачагони лаёқатманд имкониятҳои васеъ доранд. Дар ҳама гуна муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бачагони дараҷаи баланди донишандӯзӣ ва дараҷаи донишазхудкуниашон паст (бозмонии инкишофи психикӣ ва имконияташон маҳдуд) дучор мешаванд. Мавриди ҳамкорӣ бо бачагони лаёқатманд бисёр муаммоҳо ба миён омаданаҳ мумкин аст ва яке аз сабабҳои асосии он гуногуннамудии истеъдоднокӣ, лаёқатмандии синнусолӣ ва пӯшида, бештар будани муносибатҳои назариявӣ ва методҳои таълими лаёқатмандон дар мактаби муосир ба ҳисоб меравад. Аз нигоҳи назариявӣ душвории муаммоҳои омӯзишу инкишофи лаёқатмандон муносибатҳои гуногунро тақозо менамояд. Лаёқатмандӣ дар ҳамбастагӣ бо имкониятҳои дақиқи фаъолиятҳои инсон пайдо мешавад. Барои болоравии лаёқатмандӣ

сатҳи мувофиқати талаботҳо ва сатҳи талаботҳои барномаи таълимӣ аҳамиятнок мебошад. Барои суръат бахшидан ба сатҳи инкишоф талаботҳо то кадрӣ имкон бояд қатъӣ ва зиёд бошанд. Лаёқатмандӣ мувофиқати қобилиятҳо ба ҳисоб рафта, ба имкониятҳои комёбиҳои калон ё муваффақиятҳои камтарине, ки дар иҷрои ин ё он фаъолият ба даст оварда мешаванд, вобаста аст. Мафҳуми лаёқатмандӣ бо назардошти мавқеи фаъолият ва баичрорасонии бомуваффақияти ҳар як амали муайян маънидод карда мешавад.

Дарачаи лаёқатмандӣ ба муҳити ихотакардаи шахс ва ҷойи фаъолияткардаистодаи ӯ вобаста аст. Аз ақидаҳои мутахассисони пешбарандаи соҳаи педагогика чунин хулоса бармеояд, ки мо шартан истилоҳоти «хонандагони болаёқат», «бачагони пешсаф»-ро истифода мебарем [6, с.72].

Ин истилоҳот бештар дар мавридҳои муайян намудани хонандагони аз ҷиҳати ақлию зеҳнӣ тезрушдёрта, зоҳиршавии қобилиятҳои махсуси зеҳнӣ, инкишофёбии истеъдоди илмомӯзӣ ва фаъолияти ҷӯяндагӣ истифода мешаванд. Лекин ин суханҳо мазмунӣ пешгӯӣ карданро дорад. Мумкин аст, ки қобилиятҳои мавҷуда инкишоф наёбанд, натиҷаи дилхоҳро надиханд, бо таъсири дигар машғулиятҳо қобилиятҳо пинҳон монанд ё барои инкишофи минбаъда монё шаванд. Инчунин, ҷиҳати рушди истеъдодҳо фазаи манфию номувофиқ ва ҳалалдоршаванда (маҷбурсозӣ, дилгиркунандагӣ, ва ғ.) – и ҷараёни таълиму тарбия монета шуда метавонад. Дар ин бора Лейтес Н.С. чунин ақида дошт, ки аломатҳои зикргардидаи лаёқатмандӣ хусусияти синнусолӣ дошта метавонанд [3, с.46]. Воқеан, хусусиятҳои хоси истеъдоднокӣ – мунтазамӣ, бонизомӣ системанокӣ, динамикӣ ва инфиродӣ мебошанд. Қайд кардан ҷоиз аст, ки сустӣ ва пешрафти бад доштани хонанда дар раванди таҳсил, аломати белаёқатии ӯ шуда наметавонад. Истеъдоднокӣ дар ин ҳолат хусусиятҳои захиравӣ ва иқтидориро доро шуда метавонад. Истеъдоди фардӣ хонандаро ҳамчун тухфаи нотақрори табиат қабул намуда, онро дар раванди таълим ғимоя ва инкишоф додан лозим аст.

Ҳамин тавр, шартӣ асосии мувофиқи мақсад рушд додани истеъдодҳо сари вақт муайян ва интихоб намудани бачагони болаёқат, инчунин ташкили машғулиятҳои махсус ва таҳияи барномаҳои таълимӣ инкишофдиҳанда мебошад. Ҷанбаҳои муайяни интихоби бачагони болаёқат аз шакли намуди муассисаҳои таълимӣ ва нуқтаи назари педагогию психологӣ омӯзгорони масъул вобастагӣ дорад. Мувофиқгардонии ҷараёни таълими фанҳои алоҳида ба намуди истеъдоднокӣ хонандагон муваффақияти корро дар ин самт таъмин менамояд ва барои рушди қобилиятҳои махсуси хонандагон имкониятҳои васеъ фароҳам меоварад.

АДАБИЁТ

1. Гильбух Ю.З. Внимание: одаренные дети. / Ю.З. Гильбух - М.: Знание, 1991. - 296 с.
2. Ландау Э. Одаренность требует мужества: Психологическое сопровождение одаренного ребенка. / Э. Ландау. - М.: Академия, 2002. - 384 с.
3. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность и индивидуальные различия: Избранные труды / Н.С. Лейтес. – М.: МПСИ, 2003. – 412 с.
4. Лейтес Н. С. Ранние проявления одаренности /Н. С. Лейтес// Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 98-107.
5. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе: Книга для учителя. / М. И. Махмутов - М., 1977. - 286 с.
6. Панов В.И. Психодидактика образовательных систем: теория и практика / В.И. Панов. – СПб.: Питер, 2007. – 352с.
7. Савенков А.И. Одаренный ребенок в массовой школе / Ред. М. А. Ушакова.- М.: Сентябрь, 2001. - 284 с.
8. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе. – М.: Смысл Питер Питер-Принт, 2004. – 412 с.
9. Шумакова Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей. /Н.Б. Шумакова – М.: Изд-во Московского психолого-социального инс-та; Воронеж: МОДЭК, 2004. - 305 с.
10. Щербланова, Е. И. Неуспешные одарённые школьники: их проблемы и особенности /Е.И. Щербланова // Школа здоровья. – 1999. – № 3.- С. 41-55.

НИЗОМИ ҚОР БО БАЧАГОНИ БОЛАЁҚАТ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Дар мақола оид ба таълиму тарбияи бачагони болаёқат, имкониятҳои баланди азхудкунӣ дар муҳити таълимӣ, шаклҳои қор бо бачагони лаёқатманд сухан меравад. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки мафҳуми «бачагони болаёқат»-ро аз ҷиҳати илмӣ бо истифода аз назарияҳои олимони шарҳ дода, дар шароити воқеии

таҳсилот имкониятҳои таълиму тарбияи бачагони болаёқатро муайян намояд. Қайд мегардад, ки муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои дарёфти бачагони лаёқатманд имкониятҳои васеъ дорад. Дар таҳияи мақола диққати асосӣ ба дарёфти бачагони болаёқат, ташкили намудҳои нави фаъолияти педагогӣ, тарзи омӯзиш, мақсади таълими муосир, принципҳои фардикунонии таҳсил, имкониятҳои мактаб чихати бедор ва рушд додани қобилиятҳои табию иҷтимоии хонандагон нигаронида шудааст. Инчунин, муаллиф оид ба муаммоҳои мавриди ҳамкорӣ бо бачагони болаёқат пеш меояд ибрази ақида намуда, таъкид намудааст, ки яке аз сабабҳои асосии муаммоҳо дар ин раванд гуногуннамудии истеъдоднокӣ, лаёқатмандии синнусолӣ ва мавҷуд набудани шаклҳо ва методҳои самаранокӣ таълими лаёқатмандон ба ҳисоб меравад. Аз нигоҳи назариявӣ душвориҳои муаммоҳои омӯзишу инкишофи лаёқатмандон муносибатҳои гуногунро тақозо менамояд. Дар мақола принципҳои муносибат бо бачагони боистеъдод шарҳ ёфтааст. Хусусиятҳои хоси лаёқатмандиро муаллиф воқеъбинона аз нуктаи назари педагогӣ ва психологӣ нишон додааст. Дар хулоса муаллиф зикр менамояд, ки шартҳои асосии мувофиқи мақсад рушд додани истеъдодҳои сари вақт муайян ва интихоб намудани бачагони болаёқат, инчунин ташкили машғулиятҳои махсус ва таҳияи барномаҳои таълимии инкишофдиҳанда мебошад.

Калидвожаҳо: бачагони болаёқат, таҳсилоти муосир, рушди истеъдоду қобилиятҳо, инкишофи фикрронии эҷодӣ, муайян намудани истеъдоднокӣ мактабиён, шароитҳои мактаб, дастгирии хушбахши хонандагони болаёқат.

СИСТЕМА РАБОТЫ С ОДАРЁННЫМИ ШКОЛЬНИКАМИ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В данной статье речь идёт об обучении и воспитании одарённых детей, возможности их всестороннего развития в обучающей среде, видах работы с одарёнными детьми младшего школьного возраста. Автором раскрывается понятие «одарённые дети» и наряду с этим анализируются теоретические подходы учёных педагогов по данной теме. Предоставлены возможности всестороннего развития одарённых детей в обучающей среде. В статье отмечается, что средние общеобразовательные учреждения имеют безграничные возможности по привлечению одарённых детей к учебно-познавательной деятельности. Статья посвящена поиску одарённых детей, организации новых видов педагогической деятельности, методам преподавания, целям современного образования, принципам индивидуализации образования, возможности школы пробуждать и развивать природные и социальные способности учащихся. Автор также обсуждает проблемы сотрудничества с одарёнными детьми, подчеркивая, что одной из основных причин проблем в этом процессе является разнообразие талантов, возрастных способностей и отсутствие эффективных форм и методов обучения одарённых детей. Теоретически трудности обучения и развития одарённых людей требуют разных подходов. В статье разъясняются принципы работы с одарёнными детьми. Автор реально демонстрирует особенности компетентности с педагогической и психологической точек зрения. Автор приходит к выводам, что одним из условий, при которых можно развивать способности одарённых детей является их раннее выявление, организация специальных уроков и составление специальных развивающих программ.

Ключевые слова: одарённые дети, современное образование, развитие талантов и способностей, развитие творческого мышления, выявление уровня одарённости детей, возможности школы, поддержка интеллектуального развития одарённых детей.

PROCEDURE FOR WORKING CHILDREN IN Universal Secondary Education Institutions

The article discusses the education and training of gifted children, the possibilities of learning in the learning environment, and the types of work with gifted children. The author attempts to explain the concept of "gifted children" from a scientific point of view using the theories of scholars and to identify the possibilities of training and educating gifted children in the real conditions of education. It is noted that general secondary education institutions have great opportunities for finding gifted children. The article is devoted to the search for gifted children, the organization of new types of pedagogical activity, teaching methods, the goals of modern education, the principles of individualization of education, the school's ability to awaken and develop children natural and social abilities. The author also discusses problems of cooperation with gifted children, emphasizing that one of the main causes of problems in this process is the diversity of talents, age abilities and the lack of effective forms and methods of teaching gifted children. Theoretically, the difficulties of training and development of gifted people require different approaches. The article explains the principles of work with gifted children. The author really demonstrates the features of competence from a pedagogical and psychological point of view. In the conclusion, the author states that the most important prerequisite for the development of talents is the timely identification and selection of gifted children, as well as the organization of special sessions and curriculum development.

Key words: gifted children, up-to-date education, development of talent and abilities, developing creative thinking, possibilities of the school, defining talents of schoolchildren, and supporting gifted children.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хошимова Гулшан Гадойбоевна* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, муаллими калони кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии факултети таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсус. **Суроға:** 735700, Чумхурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: khoshimova.gulshan@mail.ru Телефон: (+992) 92762 19 72

Сведения об авторе: *Хошимова Гулшан Гадойбоевна* – Худжандский государственный университет имени академика Б.а Гафурова, старший преподаватель кафедры социальной и профессиональной педагогики факультета

- таълимӣ (банизомдарорӣ ва тақвият бахшидаи донишҳои донишҷӯён);
- инкишофдиҳанда (инкишофи диққат, хотира, тафаккур, нутқ);
- тарбиявӣ (тарбияи ангезаҳои устувори фаъолияти таълимӣ, малакаҳои меҳнати фикрӣ, худсозмондиҳӣ ва интизомнокии меҳнатдӯстӣ, серталабӣ нисбати худ ва ғайра) [3].

Арзиши педагогии кори мустақилона инчунин аз он вобастагӣ дорад, ки бо чӣ тарз фаъолияти донишҷӯён ташкил карда шудааст. Шаклҳои ташкили фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён дорои аҳамияти муҳимми тарбиявӣ мебошанд. Имрӯз дар макотиби олии ду шакли кори мустақилона амал менамояд:

- анъанавӣ, яъне худи кори мустақилонаи донишҷӯён, ки мустақилона дар реча ва вақти ихтиёрӣ, дар соатҳои барои донишҷӯӣ муносиб, аксаран берун аз аудитория иҷро карда мешавад;

- кори мустақилонаи аудиторӣ зери назорати омӯзгор, ки аз ӯ дар рафти иҷрои вазифа метавон машварат кард.

Имрӯз бошад варианти сеюми кори мустақилона – варианти васатӣ коркард ва дар як вақт истифода мегардад. Ин намуди кори мустақилона мустақилияти бештари донишҷӯён, фардияткунии вазифаҳо, бартарияти нуктаҳои машваратӣ ва як қатор навғониҳои психологӣ-педагогиро пешбинӣ менамояд, ки ба қисмати мазмунноки вазифаҳо ва ҳам вижагиҳои машваратҳо ва назоратҳо дахл дорад. Тамоми намуди кори мустақилонаи донишҷӯён функсияҳои худро иҷро менамоянд ва барои мутахассиси оянда муҳим арзёбӣ мегарданд. [3], [5]

Дар адабиёти махсуси педагогӣ тавсифи чор сатҳи кори мустақилонаи донишҷӯён ба назар мерасанд, ки дар мувофиқа бо нақшаи таълимӣ коркард гардидаанд:

1. Амалҳои нусхабардории донишҷӯён аз рӯи намунаи додшуда.

2. Фаъолияти репродуктивӣ оид ба таҷдиди иттилоот оиди хусусиятҳои гуногуни объекти омӯхташаванда, ки асосан аз худудҳои хотира намебароянд..

3. Фаъолияти маҳсулноки истифодабарии мустақилонаи донишҷӯён бадастомада барои ҳалли масъалаҳо, ки аз худудҳои намунаи маълум мебароянд ва қобилмиятҳоро нисбати методҳои индуктивӣ ва дедуктивӣ талаб менамоянд

4. Фаъолияти мустақилона оиди интиқоли донишҷӯён ҳангоми ҳалли масъалаҳо дар ҳолатҳои куллан нав оиди тартиб додани барномаҳои нави қабули қарорҳо, коркарди тафаккури тахминии қиёсӣ.

Ҳангоми ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён бояд лаҳзоти зерин ба ҳисоб гирифта шаванд:

- бояд истифодабарии методҳои кори мустақилона дар таҷрибаи омӯзиш васеъ карда шавад;

- маҳакҳои истифодабарии методҳои кори мустақилона бояд дастрасии мазмуни маводи таълимӣ ва тайёрии донишҷӯён нисбати истифодабарии он дар марҳилаи кунунии таълим бошанд;

- методҳои кори мустақилона бояд дар раванди иҷрои машқҳои ҷудогона ва дар раванди омӯзиши мустақилона дар як вақт бо иҷрои машқҳо, вазифаҳо, ҷавоб додан ба саволҳои назоратӣ ва ғ. истифода бурда шаванд;

- барои васеъсозии соҳаи истифодабарии кори мустақилона то сатҳи зарурии мувофиқ бояд тайёрии пешакии донишҷӯёнро ба иҷрои он бо роҳи ташаккули малакаҳо ва маҳоратҳои қор бо маводи таълимӣ ва маълумотӣ, захираҳои электронӣ дар шабакаи Интернет беҳтар сохт;

- дар раванди таълим бояд чунин методҳои кори мустақилонаро истифода бурд, ки аз донишҷӯён ошкорсозии унсурҳои эҷод, такмил ва навовариро талаб менамоянд;

- набояд оиди муносибати тафриқавӣ ва фардӣ ҳангоми истифодабарии методҳои кори мустақилона фаромӯш кард. Бояд на танҳо мураккабияти масъалаҳо, инчунин андозаи кумакеро, ки аз ҷониби омӯзгорон ҳангоми иҷрои қорҳои мустақилона расонида мешавад, тафриқабандӣ кард [3], [4]

Дар адабиёти педагогӣ инчунин шароитҳои дарҷ гардидаанд, ки иҷрои самараноки кори мустақилонаро таъмин менамоянд:

1. Гузориши аниқи масъалаҳои маърифатӣ.

уровню сложности. Автор отмечает, что само понятие «самостоятельной работы» подразумевает большой спектр работ и направлений. Определенное значение зависит от того в каком значении используется термин «самостоятельный». Анализ всех методов самостоятельной работы, которые широко используются в педагогической практике в последние годы и включают в себя традиционные и инновационные способы активизации студентов в процессе учебы вне аудитории, показывает, что многие из них обладают определенным потенциалом для организации самообучения и самоконтроля у студентов на разных этапах обучения. Автор приходит к выводу о том, что основная цель самостоятельной работы заключается в расширении и углублении знаний полученных на занятиях: распознавание и развитие индивидуальных способностей к дарований отдельных студентов, самостоятельная работа а также входящие в нее задания составляются на основе учебного плана втуза, утвержденной программе по данному предмету. В тоже время, учитывается уровень подготовки студентов. **Ключевые слова:** технический вуз, аудиторная самостоятельная работа, высшая математика, технология, индивидуализация заданий.

Ключевые слова: технический вуз, уровень сложности, аудиторная самостоятельная работа, высшая математика, технология, индивидуализация заданий.

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS ON HIGHER MATHEMATICS IN A TECHNICAL UNIVERSITY

This paper examines the organization of independent work of students in teaching higher mathematics at a technical university. The relevance of the work is determined. The types of independent work by the level of complexity are given. The author notes that the very concept of "independent work" implies a wide range of work and directions. The definite meaning depends on the meaning in which the term "independent" is used. An analysis of all the methods of independent work that have been widely used in teaching practice in recent years and include traditional and innovative ways of activating students in the process of studying outside the classroom, shows that many of them have a certain potential for organizing self-learning and self-control among students at different stages. learning. The author comes to the conclusion that the main goal of independent work is to expand and deepen the knowledge gained in the classroom: recognition and development of individual abilities for talents of individual students, independent work and the tasks included in it are compiled on the basis of the curriculum of the technical college, the approved program for this subject. At the same time, the level of training of students is taken into account.

Keywords: technical university, difficulty level, classroom independent work, higher mathematics, technology, individualization of tasks

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳимов Амон Акпарович* - Донишқадаи политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.С.Осимӣ дар шаҳри. Хучанд, омӯзгори калони кафедраи математикаи олий ва информатикаи факултети муҳандисӣ-иктисодӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 226. E-mail: amon_rahimov@mail.ru Телефон: +992927212607

Сведения об авторе: *Рахимов Амон Акпарович* - Политехнический институт Таджикского технического Университета имени М.С. Осими в г. Худжанд, старший преподаватель кафедры высшей математики и информатики инженерно-экономического факультета. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проспект Исмаила Сомони, 226. E-mail: amon_rahimov@mail.ru Телефон: +992927212607

Information about the author: *Rakhimov Amon Akparovich* - Polytechnic Institute of Tajik Technical University by academician M. Osimi in Khujand, senior lecturer of high mathematics and informatics in economic department. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Ismail Somoni Avenue, 226.1 E-mail: amon_rahimov@mail.ru Телефон: +992927212607

УДК 33

ОИД БА МУАММОИ ТАШАККУЛИ ДОНИШҶОИ ИҚТИСОДИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҶОИ ТЕХНОЛОГИЯ (ТАЪЛИМИ МЕҲНАТ)

Усмонов А. А.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Ҷумҳурии Тоҷикистон, мисли тамоми олам ба ҳазорсолаи нав ворид гардид. Ҷаҳонишавӣ протсессҳои инноватсионӣ, амалӣ кардани ислоҳоти муҳимми иқтисодиро ба миён гузошт.

Гузариш ба иқтисоди бозорӣ шаклҳои навини ташкиливу ҳуқуқиро тақозо менамояд. Ҳоло дар ҳаёти иқтисодии мамлакат тағйиротҳои куллия инқилобӣ ба амал меоянд ва онҳо бешак аз коргарону мутахассисин донишҷои нави иқтисодиро талаб менамоянд.

Инкишофи иқтисодиёт аз иштирокчиёни он қарорҳои наву ғайрианъанавиро талаб менамоянд, ки ба амалигардонии равандҳои инноватсионӣ ва рушди иқтисодӣ равона шудаанд.

Соҳибкорон дар низоми бозорӣ фаъолияти худро ба ҳалли муаммоҳои асосии иқтисодӣ равона намуда, муайян месозанд, ки кадом намуди маҳсулотро бояд истеҳсол намоянд ва ба бозор роҳ ёбанд, чӣ миқдор истеҳсол намоянд, бо кадом нарх онро фурӯшанд. Самаранокии ҳалли ин муаммоҳо бо назардошти шароитҳои иқтисодӣ, аз тафаккури насли нави кордон ва соҳибкоруни менечерон вобастагии зиёд дорад. Танҳо одамони дорои донишҳои нав метавонанд монеаҳои мураккаби рақобати бозорро бе душворӣ баргараф созанд.

Донишҳои нав оид ба иқтисодиёт дар шароити бозор барои самаранок истифодабарии омилҳои истеҳсолот, баланд бардоштани натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ ва амалӣ сохтани навоариҳои илмию техникӣ хело зарур мебошанд. Рушди тафаккури соҳибкорӣ ба воситаи шаклҳо ва усулҳои гуногуни маълумоти иқтисодӣ дар оила, мактабҳои ҳамагонӣ ва олий, дар корхонаҳо ба даст оварда мешавад. Аз ин рӯ, барои офариниши шакли нави тафаккури иқтисодӣ ва тайёр намудани наврасону ҷавонон ба фаъолияти соҳибкорӣ равон карда шудааст.

Дар фарҳанги забони тоҷикӣ маънои тафаккур чунин маънидод шудааст: «Тафаккур – фикр кардан, андеша, фикр» [7, с. 123].

Тафаккур дар луғати тафсирии забони русии С.И. Ожегов чунин омадааст: «Тафаккур, 1-фикр кардан; 2- қобилияти фикр кардани одам, ки худро инъикоси воқеияти объективӣ дар тасаввурот инъикоси мафҳуми мулоҳиза нишон медиҳад» [4, с. 185].

«Тафаккур маҷмӯи шакли ғайримустақими инъикоси психикӣ, ки алоқа ва муносибати байни объекти дарк карданро мефаҳмонад, дар навбати худ, тафаккур дар шакли мавҳум, ақида ва натиҷа амалӣ мегардад» [5, с. 66].

Психологи бузурги рус Р.С. Немов навиштааст: «Тафаккур – ин раванди ҳалли масъала мебошад, ки зери масъала мақсад фаҳмида мешавад ва онро ба роҳи дигаргунсозии шартҳои додашуда ба даст оварда мешавад» [2, с. 98].

Бозор ин ҷое мебошад, ки одамон метавонанд бо якдигар мубодила намоянд. Иқтисодиёти бозорӣ мубодилаи озодро дар бозорҳо ҳамчун тарзи асосии ташкил ва мутобиқ намудани истеҳсолот истифода мебарад.

«Калимаи «экономика» (аз юнонӣ «οικονομα» - идора кардани хоҷагӣ) маънии маҳорату қобилияти рӯзгордориро дошт, вале тадричан маънии ибтидоии калима аз байн рафт. Алҳол калимаи экономика маънои идора кардани хоҷагии калонро мефаҳмонад. Дар забони тоҷикӣ муодили арабии ин калима -«иқтисод» ё «иқтисодиёт» истифода мешавад. Маънои аслии калимаи «иқтисод» сарфаю сириштакор будан, эътидолро нигоҳ доштан, сарфакорӣ кардан мебошад. Рафта-рафта вожаи иқтисодиёт низ маънои идора кардани хоҷагии калонро ба худ гирифт» [6, с. 112].

«Талабот – зарурати идрокшудаи дар ихтиёр доштани ягон чизи моддӣ ё маънавӣ аст. Истилоҳи русии «потребность» аз калимаи славянии қадими «потреба» «требети» ба вучуд омада, маънои «амал кардан барои ба даст овардани чизи матлуб»-ро дорад. «Потребность» ба тоҷикӣ «талабот» тарҷума мешавад, ки аз калимаи арабии «талаб» ба маънои чизеро хостан, дархост буда, чун истилоҳи иқтисодӣ шакли ҷамъи он «талабот» ба кор меравад. Бинобар ин, истифодаи калимаи «талаботҳо» нодуруст аст» [3, с. 32].

Омӯхтани бозорҳо ва дигар тарзҳои ташкили истеҳсоли молҳо ва хидматҳо қисми муҳимми иқтисодиёт мебошад. Дар асл иқтисодиёт, бештар ҳамчун илм дар бораи одамоне, ки бо истеҳсол ва мубодилаи ин ё он чизҳои дорои нарх бо мақсади ба даст овардани молҳо ва хидматҳои барои онҳо зарурӣ машғуланд, муайян карда мешавад.

Захираҳо унсурҳои асосӣ барои истеҳсоли молҳо ва хидматҳо мебошанд. Асосан се намуди захираҳои истеҳсоли вучуд доранд: табиӣ, инсонӣ ва сармоявӣ.

Дониши молиявӣ ин на фақат бохабар шудан ва баланд бардоштани сатҳи маълумотнокӣ, балки мустаҳкам намудани интизоми молиявӣ мебошад, ки ҳадаф аз он

зиёд шудани даромади пулии аҳоли ва самаранок истифодабарии хизматрасонии молиявӣ мебошад.

Барои расидан ба ин мақсадҳо дар ҷараёни таълим принсипу қоидаҳои барои аҳоли мувофиқбударо истифода бурдан лозим аст, ки он бешубҳа ба баланд шудани шавқу ҳаваси иштирокчиёни машғулият кафолат медиҳад.

Дар ҷараёни омӯзиши табақаҳои гуногуни ҷомеа хусусиятҳои ба онҳо хосро истифода бурдан лозим аст. Барои онҳо маълумоту малакаеро пешниҳод кардан зарур аст, ки онро дар амал ҷорӣ карда тавонанд.

Дар рафти таълим, хонанда ва муаллим бояд комилан баробарҳуқуқ бошанд. Хонанда имконият дошта бошад, ки фикру ақидаи худро озодона баён ва онро барои муҳокима ва баҳс пешниҳод намояд.

Омӯзиши хонандагон ҳамон вақт самаранок мешавад, ки муаллимон усулҳои ба хонанда фаҳморо истифода баранд. Яъне, хонанда онро метавонад ва ҳар рӯз дар амал истифода барад. Агар дар рафти таълим ба хонанда ягон маводи нав ё навоарӣ пешниҳод гардад, ӯ бешубҳа дар фикри ҷорӣ намудани ин мавод мешавад ва онро бо таҷрибаи пештараи худ муқоиса ва пайваст менамояд.

Чуноне дар Концепсияи миллии тарбия қайд шудааст, донишҳои иқтисодӣ низ бояд дар раванди таълим ва оила тарбия карда шаванд: “Тарбияи иқтисодӣ ба шахрванд имконият медиҳад, ки дар низомҳои иқтисоди миллии кишвар ва иҷтимоии ҷомеа мақоми худро дошта бошад. Тарбияи иқтисодӣ аз оила оғоз ёфта, дар муассисаҳои таълимӣ ва истеҳсолот давом меёбад” [1, с. 15].

Бо мақсади инкишоф додани донишҳои иқтисодии хонандагон дар муассисаҳои таълимии миёнаи умумии бо ҳамроҳии донишҷӯёни ихтисоси технология (таълими меҳнат)-и МДТ Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров дар раванди таҷрибаомӯзии омӯзгорӣ чунин озмоиш гузаронида шуд. Дар озмоиш хонандагони синфҳои 9-ум ва 10-ум интихоб карда шуданд. Аз сабаби он ки дар фанни технология (таълими меҳнат)-и синфи 9-ум боби махсус -“Асосҳои иқтисодиёти оила” ва дар синфи 10-ум “Асосҳои соҳибкорӣ” омӯзонида мешавад.

Мафҳумҳои иқтисодӣ муайян карда шуданд, ки ин мафҳумҳо, дар навбати худ, ба се гурӯҳ тақсим карда шуданд:

Ба гурӯҳи якум он мафҳумҳое дохил карда шудаанд, ки хонандагон бевосита дар синфи 9 бо онҳо шинос шудаанд: андоз, пул, мол, хизматрасонӣ, қарз, сармоя, музди меҳнат, пардохти қарз, қувваи қорӣ, даромад, хароҷот, буҷа, имтиёзҳо, хароҷот, талабот ва ғ.

Гурӯҳи дуюм синфи 10: (бизнес, андозбандӣ, соҳибкорӣ, соҳибкор, менечер, соҳибмулк, шахси ҳуқуқӣ, шахси воқеӣ, рақобат, моликият, корчаллон, моликияти хусусӣ, музди меҳнат, ҳосилнокии меҳнат, корбайъ, вақтбайъ, шартномавӣ, арзиши аслий, нарх, фоида, маркетинг, арзиши аслии мол ва ғ.

Гурӯҳи сеюм он мафҳумҳое, ки хонандагон бевосита аз телевизион, радио мешунаванд: ширкат, иқтисодиёти хурд, иқтисодиёти калон, иқтисодиёти бозоргонӣ, монополия, сиёсати даромад, инфлятсия, иқтисодиёти рӯйпӯш, рента, фоиз, маклер, корхонаи шахсӣ, ҷамъияти саҳҳомӣ, рақобати иқтисодӣ, фоидаи ҳақиқӣ, хусусигардонӣ, лизинг ва ғ.

Мақсади озмоиш аз он иборат буд, ки ин мафҳумҳоро хонандагон маънидод намоянд. Натиҷаи озмоиш нишон дод, ки ғоизи ками хонандагон аз уҳдаи озмоиш баромада тавонистанд.

Аз ин лиҳоз, тавсия дода мешавад, ки хонандагони муассисаҳои таълимии миёнаи умумӣ бояд мафҳумҳои иқтисодиро ба пуррагӣ аз худ намоянд.

Мо ба чунин хулоса омадем, ки имрӯзҳо хонандагон аз барномаҳои телевизиону радио, матолиби рӯзномаю маҷаллаҳо, гуфтугӯи калонсолон амалан ҳар рӯз дар бораи ислоҳоти иқтисодӣ, ки дар мамлақати мо идома дорад, маълумот мегиранд. Аз ин лиҳоз, хонандагон бояд дониши иқтисодӣ низ дошта бошанд.

АДАБИЁТ

1. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 3 март 2006. -22с.
2. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. –Москва: Юдайт, 2013. -261с.
3. Нуриддинова М.И. Асосҳои иқтисодиёти оила/ М.И. Нуриддинова, А.А. Азизов. –Хучанд, 2007. -132 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. –Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1973. - 337с.
5. Руденко А.И. Психология/ А.И. Руденко. -Ростов – на Дону: Феникс, 2020. –359с.
6. Сайисмонов Р. Саводнокии молиявӣ / Р.Сайисмонов, М.Нуриддинова, А.Азизов, Х. Мироқилов. – Душанбе: Позитив Сервес, 2012. -112 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ.. – Москва: Нашриёти «Советская энциклопедия», 1969. - Ҷилди 2. -339с.
8. Фирсова, Е.Ю. Формирование готовности экономистов-менеджеров к профессиональной деятельности / Е.Ю. Фирсова // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. – 2012. - №1(17). – с. 202 – 207.
9. Харченко, Р.А. Совершенствование непрерывной информационной подготовки студентов экономических специальностей: дисс... канд. пед. наук: 13.00.02 / Харченко Роза Александровна. — Москва, 2002. — 122 с.
10. Чурбанова, О.В. Использование информационных технологий в профессиональной подготовке экономистов (опыт и перспективы) / О.В. Чурбанова // IX Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «Информационные технологии в образовании» 2-3 ноября 2017 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://saratov.ito.edu.ru/2017/section/235/100292/index.html>.

ОИД БА МУАММОИ ТАШАККУЛИ ДОНИШҶОИ ИҚТИСОДИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҶОИ ТЕХНОЛОГИЯ (ТАЪЛИМИ МЕҶНАТ)

Давлату ҷомеа ояндаи неки худро бо пешрави соҳаи маориф, бо тайёр намудани мутахассисони варзидаи дорои маълумоти олӣ ва миёнаи махсус мепайванданд, зеро бе пешравии ин соҳа беҳбудии иқтисодӣ, инкишофи фарҳанг ва ташаккули шахсияти комилро тасаввур кардан мумкин нест. Оиди зарурати инкишоф додани соҳибқории озод ва дастгирии соҳибқории хурду миёна бисёр меғоянду менависанд. Вазиҷаи муҳимтарини ин гузариш ба баланд бардоштани сатҳи дониш нисбат ба иқтисодиёт мебошад ва маҳз онҳо бояд дар ҳалли масъалаҳои мазкур нақши ҳалкунанда бозанд. Мо ба чунин хулоса омадем, ки имрӯзҳо хонандагон аз барномаҳои телевизиону радио, матолиби рӯзномаю маҷаллаҳо, гуфтугӯи калонсолон амалан ҳар рӯз дар бораи ислоҳоти иқтисодӣ, ки дар мамлақати мо идома дорад, маълумот мегиранд. Аз ин лиҳоз, хонандагон бояд дониши иқтисодӣ низ дошта бошанд. Тавсия дода мешавад, ки хонандагони муассисаҳои таълимии миёнаи умумӣ бояд мафҳумҳои иқтисодиро ба пуррагӣ аз худ намоянд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, муаммо, тарбияи иқтисодӣ, рента, ғоиз, маклер, корхонаи шахсӣ, ҷамъияти соҳомӣ, рақобати иқтисодӣ, ғоидаи ҳақиқӣ, хусусигардонӣ, лизинг.

К ВОПРОСАМ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ТЕХНОЛОГИИ (ТРУДОВОЕ ОБУЧЕНИЕ)

Государство и общество связывают лучшее будущее с развитием образования, подготовкой высококвалифицированных специалистов с высшим и средним специальным образованием, без развития этой сферы невозможно представить экономическое процветание, развитие культуры и формирование богатой внутренней личности. О необходимости развития свободного предпринимательства и поддержки МСП можно многое сказать и написать. Наиболее важной задачей этого перехода является повышение уровня знаний об экономике, поэтому они должны играть решающую роль в решении этих проблем. Другими словами, мы полностью уверены в хорошем и плохом, в правильном и неправильном, справедливом или несправедливом. Экономика не приходит к этим выводам вместо нас. Поэтому читатели должны прийти к такому выводу сами. Мы пришли к выводу о том, что сегодня учащиеся получают информацию из телевизионных программ и

радиопередач, материалов газет и журналов, из разговора взрослых об экономических реформах, которые продолжают в нашей стране. Поэтому, учащиеся должны также получать и экономическое образование В статье также даются рекомендации об усвоении экономических понятий учениками среднеобразовательных школ республики.

Ключевые слова: экономика, загадка, экономическое воспитание, рента, интерес, дилер, частное предприятие, акционерное общество, экономическая конкуренция, реальная прибыль, приватизация, лизинг.

TO THE ISSUES OF COMPETENCE FORMATION OF ECONOMIC KNOWLEDGE IN TECHNOLOGY (LABOR TRAINING)

The state and society associate a better future with the development of education, the training of highly qualified specialists with higher and secondary specialized education, without the development of this sphere it is impossible to imagine economic prosperity, the development of culture and the formation of a rich inner personality. There is much to be said and written about the need to develop free enterprise and support SMEs. The most important task of this transition is to increase the level of knowledge about the economy; therefore, they should play a decisive role in solving these problems. In other words, we are fully confident in the good and the bad, in the right and wrong, fair or unfair. The economy does not come to these conclusions in our place. Therefore, readers should come to this conclusion themselves. We came to the conclusion that today students receive information from television programs and radio broadcasts, materials from newspapers and magazines, from the conversation of adults about the economic reforms that are ongoing in our country. Therefore, students should also receive economic education. The article also provides recommendations on the assimilation of economic concepts by students of secondary schools of the republic.

Key words: economics, puzzle, economic upbringing, rents, interest, dealer, private enterprise, stock company, economic competition, real profits, privatization, leasing.

Маълумот дар бораи муаллифн: *Усмонов Аҳадҷон Аҳмадҷонович* - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, унвонҷӯи кафедраи технология ва методикаи таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.Телефон:+992 93 885 8484

Сведения об авторе: *Усмонов Ахаджон Ахмаджонович* – Худжандский государственный университет имени Б.Гафурова, соискатель кафедры технологии и методики её преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Телефон:+992 93 885 8484

Information about the autor: *Usmonov Ahadjon Ahmadjonovich* - Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov applicant, Department of technology and the methods of teacher under. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov passage, 1.Pone: +992 93 885 8484

УДК:37.01

ВОҚЕИЯТИ ВИРТУАЛӢ ДАР ТАҲСИЛОТ

Сафаров С. С.

Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

Мо дар замоне умр ба сар мебарем, ки ба он татбиқ ва рушди амалии технологияҳои информатсионӣ дар саноати таълим хос аст. Татбиқи амалии технологияҳои информатсионӣ дар омӯзиш, имконоти зиёди фарогирии доираи муайяни масъалаҳоро доро буда, дар фазои маҷозӣ бе маҳдудияти фазо ва вақт дастрас мебошад. Ташкил ва истифодаи лабораторияҳои виртуалӣ дар таълим навоари асри нав буда, дар худ як қатор функсияҳои омӯзиширо доро мебошад, ки барои тағйир ва шаклгирии раванди таълим хизмат мерасонад. Ҳамзамон, рушди технологияҳои муосири иттилоотӣ зарурияти аз нав дида баромадани сохторҳо ва хосиятҳои муҳити таълимии виртуалиро ба миён меорад. Рушди системаҳои нави таълимӣ ба он оварда мерасонад, ки асоси муҳити муассири пурсамари таълим бояд технологияи моделсозии математикӣ ва компютерӣ бошад. Бо вучуди ин, аксари муҳаққиқони муосири технологияҳои муҳити омӯзиши виртуалӣ розӣ ҳастанд, ки манбаъҳои асосии рушди чунин технологияҳо ба системаи таълим равона карда шудаанд [9,с.15].

Мақолаи мазкур бо мақсади муайян намудани таъсири модели таълимии воқеияти виртуалӣ дар таҳсилот ба қобилият ва инкишофи тафаккур, малака ва муносибати илмии шахс таҳия шудааст. Дар мақола воқеияти виртуалӣ, таҳсилоти виртуалӣ, лабораторияи виртуалӣ, инструкторияи виртуалӣ ва аҳамияти муҳити илмии виртуалӣ дида баромада шудааст, ки зарурияти истифодаи фазои таълими виртуалиро дар таълими илм нишон медиҳад.

Дар таҳқиқ масъалаҳои зерин баррасӣ карда шудаанд:

- воқеияти виртуалӣ, муҳити виртуалӣ ва омӯзиши виртуалӣ;
- хусусиятҳо ва маҳдудиятҳои системаи омӯзиши виртуалӣ;
- имкониятҳои муҳити омӯзиши виртуалӣ;
- лабораторияи виртуалӣ;

Дар тӯли даҳсолаи охир, технологияҳои информатсионӣ ва коммуникатсионӣ муҳарриқи пешбарандаи соҳаи таҳсилот ва дигар соҳаҳо гардиданд. Ин феномени нав мебошад, ки ба воситаи проектор, радио, телевизион, компютер ва ғайра ба муҳити омӯзишӣ ворид шудааст. Омӯхтани илм, бешубҳа, бо технология, ҳам аз ҷиҳати маърифатӣ ва ҳам дар амалия алоқаманд аст. Соҳаҳои омӯзиши электронӣ гуногунанд, аз ҷумла лабораторияи виртуалии илмӣ, ки омили асосии омӯхтани электронии амалиро таъмин менамояд ва такмил додани мубодилаи иттилоот тавассути як пойгоҳи марказонидашудаи Интернет барои маводи таълимӣ, метавонад мавод барои дарс, машқҳо, мисолҳои таърихӣ, инчунин машқҳои лабораторӣ, нармафзор, дастурҳо ва ғайраро дар бар гирад.

Воқеияти виртуалӣ як технологияест, ки вуруди ҳиссиётро аз ҷаҳони воқеӣ ба воситаи вурудкунии сенсорӣ, ки тавассути моделсозии компютерӣ сохта шудааст, иваз мекунад. Ба воқеияти виртуалӣ ҷойи махсус дода мешавад, ки асоси он истилоҳоте, ба монанди иттилоот, тасвирҳо ва фикрҳо мебошад. Мафҳуми «воқеияти виртуалӣ» ба андозаи бештар ҳолатеро тавсиф менамояд, ки эҳсоси одам дар он ба таври сунъӣ ба вучуд омадааст. Воқеияти виртуалӣ як навъи муҳит - миёнарав байни ҷаҳони табиӣ ва инсон мебошад, ки бо гузашти вақт як воқеиятро ба воқеияти мустақил ва худмаблағгузор табдил медиҳад [4,с.221]. Воқеияти виртуалӣ як манбаи тавоноро дар таълим фароҳам меоварад. Табиати таҷрибавии системаҳои воқеияти виртуалӣ аз се манбаъ бармеояд: таъмид, интерактивӣ ва аксуламали бисёрсоҳавӣ. Манфиати таъмид аз он иборат аст, ки он ҳисси ҳузурро таъмин мекунад ё эҳсосотро ҳақиқатан дар ҷаҳони тасвиршуда нишон медиҳад. Табиати бисёрсоҳавии воқеияти виртуалӣ маънои онро дорад, ки иттилоотро аз як маъно метавон ба даст овард. Табиати таҷрибавии воқеияти виртуалӣ равиши конструктивиро дар таълим дастгирӣ мекунад. Конструктивизм як назарияи ба даст овардани дониш аст, ки дар ин замина одамон донишро тавассути омӯзиши таҷриба ба даст меоранд. Конструктивизм таълимро ҳамчун раванде, ки дар он хонанда ғояҳои нав, нуқтаи назари навро дар асоси донишу таҷрибаи андӯхтаи худ фаъолона бунёд мекунад, меомӯзад. Ба таври дигар гӯем, "таълим ин дар асоси таҷрибаи худ кашф кардани донишҳои нав аст". Воқеияти виртуалӣ, ки бо мақсадҳои педагогӣ истифода мешавад, инчунин як технологияи таълимӣ мебошад. Технологияи таълимӣ як система, пайдарпайии амалҳоест, ки барои амалӣ намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои консепсияи таълим нигаронида шудаанд [2,с.25].

Муҳити таълими виртуалӣ як соҳаи муҳимми илм гардид, ки асосҳо ва принципҳои худро дорад. Муҳити виртуалии омӯзиш ҳамчун муҳити компютерӣ муайян карда

мешавад, ки як низоми нисбатан кушодаест, ки ба иштирокчиён имкон медиҳад, ки бо раванди таълим ҳамкорӣ ва мулоқот кунанд ва дастрасии онҳоро ба доираи васеи захираҳо таъмин кунанд. Концепсияи лабораторияи виртуалӣ ҳамчун озмоишгоҳи лабораторӣ бидуни лабораторияи воқеӣ муайян карда шудааст, ки ба омӯзанда барои пайвастанӣ ҷанбаи назариявӣ ба амалия мусоидат мекунад. Ғайр аз ин, он ҳамчун саҳифаи интернетӣ тарҳрезӣ гардидааст, хусусияти дар як вақт қабули дархости хоҳишмандонро дар саросари ҷаҳон таъмин менамояд. Муҳити таълими виртуалӣ бо фарогирии фазои омӯзиши ҷисмонӣ арзиши иловагиро дорост. Компютер бо мақсади таҷрибаҳои субъективӣ дар ҷой ва вақти дилхоҳ дар CD ё веб – сайт ҳифз карда мешавад. Компонентҳои лабораторияи виртуалӣ ҷузъи асосии лабороторияи анъанавӣ ҳисобида мешаванд, алтернативаи он дар шумораи камтарин ба назар мерасад.

Хусусиятҳо ва маҳдудиятҳои системаи омӯзиши виртуалӣ:

- эҷод кардани модели нави зеҳнӣ;
- Ташаккули дониш ва густариши иттилоот;
- ташвиқ ва роҳнамоии донишомӯзон;
- бақайдгирии маълумот ва ба таври худкор баҳо додани онҳо;
- сарфаи вақт дар омӯзиш;
- дар асоси фарзияҳо ва равандҳои илмӣ идома додани таҳқиқот.

Баъзе маҳдудиятҳо сарфи назар карда мешаванд:

- набудани лабораторияҳои виртуалӣ, ки бо забони тоҷикӣ таълим мекунад;
- эҳтиёҷ ба сахтафзор ва нармафзорҳои бо стандартҳои махсус амалкунанда.

Яке аз омилҳои таъсиррасонӣ ва боварӣ ҳосил кардан ба дониши азхудкардаи худ дар раванди омӯзиш истифода бурдани лабораторияи виртуалӣ мебошад. Лабораторияи виртуалӣ ё маҷозӣ метавонад визуализатсияи мустақим, муҳити интерактивии маҷозӣ, таъмини сифатии таҷрибаҳои амалӣ ва ғайраро таъмин намояд. Тамоюли рушди комплексҳои лаборатории маҷозӣ пайдоиши маҳсулоти барномавиро пешниҳод менамояд, ки онҳоро ба талаботҳои соҳаҳои мухталиф мутобиқ кардан мумкин аст [5,с.3]. Ба таври мухтасар гуфта мешавад, ки таҷриба метавонад ҳассос, тағйирпазир, суст ё фрагменталӣ ва таълимӣ бошад. Таҷрибаи арзишманд барои таълим пайвасти интерактивӣ мебошад.

Таҷрибаҳои ҷаҳонӣ собит намудаанд, ки чунин омилҳо сабабгори нуфуз ва мартабаи лабораторияи виртуалӣ дар омӯзиши илм гардиданд:

1. Мавҷудият: хусусияти ҷуғрофӣ сарфи назар гардида, дар ҳар замон новобаста аз вақти астрономӣ дастрас аст.

2. Мушоҳидаҳо: машғулиятҳои лабораториро дар доираи васеи иштирокчиён гузаронида, ҳатто сабти электронии онро нигоҳ доштан мумкин аст.

3. Дарстрасӣ: доираи васеи одамон, аз ҷумла маъҷубон дастрас карда, аз омӯзиш ва амалия баҳра мегиранд.

4. Амният: метавон алтернативаи бехатарро аз таъсироти беруна ҳифз кард.

Фазои омӯзиши виртуалӣ фазои иттилоотии тарроҳишуда мебошад. Муҳити виртуалии таълим (аз нуқтаи назари технологӣ), фазои иттилоотӣ барои фаъолияти муштараки иштирокчиёни таълим буда, равандест, ки тавассути технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ тавлид мешавад, аз ҷумла маҷмӯи асбобҳо ва технологияҳои компютерӣ, ки имкон медиҳанд мундариҷаи муҳити таълимро идора кунед [1,с.5].

Ҳама гуна вебсайтҳо фазои иттилоотии сохташуда мебошанд. Барои муҳити омӯзиш талаботи функционалӣ сершумор аст ва то ҳол онҳо ба таври мунтазам омӯхта нашудаанд. Истифодаи иттилоот дар ҳамкориҳои таълимӣ, ки барои тавлиди воқунишҳои динамикӣ истифода мешавад, ҳифз карда мешавад. Бо тавсифи васеи муҳити омӯзиши виртуалӣ, мо самаранокии ин муҳитро зерин суол мегузорем. Масъала дар он нест, ки далелҳо исбот карда шаванд, балки масъала бояд дарк карда шавад. Самаранокии омӯзиш ба контексти педагогӣ вобаста аст: сценарияи педагогӣ, ки дар он барномаи таълим муттаҳид карда шудааст; дараҷаи иштироки омӯзгорон, ҷаҳорҷӯбаи вақт, инфрасохтори техникӣ ва ғайра.

Аввалин имконияти муҳити омӯзиши виртуалӣ ин аст, ки ҳамкориҳои муштаракро бо роҳҳои гуногун дастгирӣ мекунад, ба монанди: асинхронӣ, матн дар асоси аудио ё видео, як ба як, як ба бисёр ва ғайра, ки ин амортизаторҳо оқибатҳои имконпазиро муайян мекунад. Фазои виртуалӣ фазоест, ки ҳамчун эҷоди саноати омӯзишӣ шинохта шудааст. Мо наметавонем пешгӯӣ кунем, ки муҳити омӯзиши виртуалӣ ба таъсирбахшии омӯзиш таъсир мерасонад, як нуктаи муҳим барои ба назар гирифтани он ин аст, ки фазои виртуалӣ, фазои кушод ва фазое мебошад, ки метавон равишҳои навро санҷид.

Порталҳои интернетӣ метавонанд бо як қатор аломатҳо дар фазои маҷозӣ тасниф шаванд:

- воқеияти лабораторияҳои виртуалӣ;
- усулҳои ҳамкорӣ байни одамон дар фазои виртуалӣ (хусусияти интерактивӣ);
- мавҷудияти тафтиши автоматии натиҷаҳо.

Чунин хусусиятҳо аз рӯйи бисёр нишондиҳандаҳо муайян карда мешаванд, аз ҷумла аломатҳои техникийи онҳо (платформаи таҳияшавандаи курсҳо, василаи амалисозӣ), инчунин концептуалӣ, ки аз рӯйи моделҳои таълим таҳия мешаванд. Таснифот дар системаи муносибатҳои “портал - лабораторияи виртуалӣ – одам”, метавонад ба хусусияти модел асос ёбад. Албатта, гурӯҳҳои одамон мавҷуданд, ки бо дифференсия беруна (масалан, таҳсил дар хона ё бурун аз он, одамони дорой эҳтиёҷоти махсус) таҳсили илм мекунанд, ки барои онҳо фаъолияти бомуваффақият аст. Асоси илмӣ ва педагогии ташаккули модели назариявии як лабораторияи виртуалӣ мувофиқати қобилиятҳои дидактикӣ, психологӣ, ташкилӣ ва техникӣ ба парадигмаи таҳсилоти муосир мебошад, ки ба муносибати афзалиятнок ба иттилоотсозии таълим асос ёфтааст. Модели назариявии лабораторияи виртуалӣ дар таълим, аз ҷумла принципҳои бунёдии эҷодиёт, системаи мақсадҳо ва вазифаҳо, шароити ташкили самарабахши фаъолияти он, модулҳои сохтори ҷузъҳои он, технологияҳо барои навсозии динамикӣ ва вазифаҳои репродуктивии он дар заминаи назарияи рушди таълими маҷозӣ нигаронида шудааст. Модели лабораторияи виртуалии дидактикаи инноватсионии компютерӣ дар се сатҳ вучуд дошта метавонад: концептуалӣ, ки типологияи маводи таълимиро дар асоси вазифаҳои педагогии онҳо инъикос мекунад; сохторӣ, ки сохтори дохилии ҳар як ҷузъи лабораторияро ифода мекунад; мавзӯӣ, ки хусусияти татбиқи технологияҳои инноватсиониро дар омӯзиши фанҳои алоҳидаи таълимӣ инъикос мекунад [5,с.3]. Ҳамин тариқ, бо дарназардошти ҳолатҳои дар боло номбаршуда, технологияҳои нави таълим раванди таълимро оптимизатсия мекунанд, то фаъолияти таълимӣ мукамал гардад.

АДАБИЁТ

1. Белов, В.В. Компьютерная реализация решения научно - технических и образовательных задач. Учебное пособие / В.В. Белов, И.В. Образцов, В.К. Иванов, Е.Н. Коноплев. -Тверь: ТвГТУ, 2015. - 108 с.
2. Белов, М.А. Принципы проектирования виртуальной компьютерной лаборатории на основе технологии облачных вычислений / М. А. Белов // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте,

- производстве и образовании – 2010: Сборник трудов международной конференции. - Одесса: УКРНИИМФ, 2010. - С. 88 – 94.
3. Вайндорф - Сысоева М.Е. Виртуальная образовательная среда: категории, характеристики, схемы, таблицы, глоссарий. Учебное пособие / М.Е. Вайндорф - Сысоева. – Москва: МГОУ, 2010. – 102 с.
  4. Грязнова Е. В. Философский анализ концепций виртуальной реальности [Электронный ресурс]. URL: http://e-notabene.ru/fr/article_278.html (дата обращения: 23.02.2017).
  5. Зайнутдинова, Л.Х. Создание и применение электронных учебников. Учебное пособие / Л.Х. Зайнутдинова. - Астрахань: НИТЭ, 1999. - 364 с.
  6. Иванько А. Ф. Дополненная и виртуальная реальность в образовании [электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/archive/223/52655/> (дата обращения: 21.03.2019 г.).
  7. Кирюшин А. Н. Коммуникативные основания виртуальной и игровой реальностей: философско-методологический анализ. Монография / А. Н. Кирюшин - Воронеж: Научная книга, 2012. -300 с.
  8. Мещерякова И. Н. Возможности электронного обучения в развитии познавательной активности студента. Учебно-методическое пособие / И.Н. Мещерякова. - Москва: Флинта, 2014. - 465 с.
  9. Хуторский А.В. О виртуальном образовании. Дистанционное и виртуальное обучение / А.В. Хуторский //Дайджест рос. и заруб. прессы. - 2000. - №1. - С 25-27.
  10. Шапиро Д. Основы технологии виртуальной реальности. Учебное пособие / Д. Шапиро. - Москва: Наука, 2003. - 268 с.
  11. Якунова И.А. Об образе виртуальной реальности / И.А. Якунова // Виртуальное пространство культуры: материалы научной конференции (г. Санкт-Петербург, 11-13 апреля 2000 г.) - Санкт-Петербург, 2000. - С. 62-63.
  12. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. Учебное пособие / В.А. Ясвин. – Москва: Смысл, 2001. – 365 с.

ВОКЕИЯТИ ВИРТУАЛӢ ДАР ТАҲСИЛОТ

Мақолаи мазкур бо мақсади муайян намудани таъсири модели таълимии воқеияти виртуалӣ дар таҳсилот ба қобилият ва инкишофи тафаккур, малака ва муносибати илмии шахс таҳия шудааст. Дар мақола воқеияти виртуалӣ, таҳсилоти виртуалӣ, лабораторияи виртуалӣ, инструксияи виртуалӣ ва аҳамияти муҳити илмии виртуалӣ дида баромада шудаанд, ки зарурияти истифодаи фазои таълими виртуалиро нишон медиҳад. Воқеияти виртуалӣ як технологияест, ки вуруди ҳиссиётиро аз ҷаҳони воқеӣ ба воситаи вурудкунии сенсорӣ, ки тавассути моделсозии компютерӣ сохта шудааст, иваз мекунад. Нақши моделҳои таълими дар ташаққули мафҳумҳои назариявӣ бениҳоят бузург аст. Моделҳои омӯзишӣ ҳамчун як навъ визуализатсия ва концепсия, конкретӣ ва абстрактӣ буда, моделсозиро ҳамчун принципи дидактикӣ пешниҳод менамоянд. Моделсозии компютерӣ, ки бо визуализатсияи моделҳои таълими алоқаманд аст, воситаи муфид дар таҳқиқоти илмӣ мебошад, ки тавассути он таҷриба ва далелҳои ҷолибро ба назар мегиранд. Муҳити виртуалии омӯзишӣ ҳамчун муҳити компютерӣ муайян карда мешавад ва он як низоми нисбатан кушодаест, ки ба иштирокчиён имкон медиҳад, ки дар раванди таълим ҳамкорӣ ва мулоқот кунанд ва дастрасии онҳоро ба доираи васеи захираҳои таъмин кунанд. Хулоса карда шуд, ки дар таълими муосир лабораторияҳои виртуалӣ ва ҷорӣ намудани он дар шароити таълими мактабиво донишгоҳи бисёр равишҳоро дигар мегардонад. Ҳоло дар назар дошта шудааст, ки барномаҳои таълими ба вертуализатсия нигаронидашуда таҳия гарданд.

Калидвожаҳо: воқеияти виртуалӣ, таҳсилоти виртуалӣ, лабораторияи виртуалӣ, инструксияи виртуалӣ, проектор, радио, телевизион, компютер, конструктивизм, портал.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ОБРАЗОВАНИИ

Эта статья предназначена для определения влияния виртуальной образовательной модели образования на способность и развитие научного мышления, навыков и отношений человека. В статье рассматриваются виртуальная реальность, виртуальное образование, виртуальные лаборатории, вертикальные инструкции и важность виртуальной научной среды, подчеркивается необходимость использования виртуального пространства в научном образовании. Вертикальная реальность - это технология, которая заменяет сенсорный ввод из реального мира сенсорным вводом, созданным компьютерным моделированием. Роль образовательных моделей в формировании теоретических представлений огромна. Модели обучения служат своего рода визуализацией и концепцией, конкретными и абстрактными, и представляют моделирование как дидактический принцип. Компьютерное моделирование, которое связано с визуализацией образовательных моделей, является полезным инструментом в научных исследованиях, с помощью которого рассматриваются интересные события и факты. Виртуальная среда обучения определяется как компьютерная среда и является относительно открытой системой, которая позволяет участникам взаимодействовать и знакомиться с процессом обучения и предоставлять доступ к широкому спектру ресурсов. Был сделан вывод, что развитие виртуальных лабораторий в современном образовании до определенного стандарта и его внедрение в контексте школьного и университетского образования

изменяют многие подходы. В настоящее время планируется разработка ориентированных на виртуализацию школьных программ.

Ключевые слова: виртуальная реальность, виртуальное образование, виртуальная лаборатория, виртуальный инструктор, проектор, радио, телевидение, компьютер, конструктивизм, портал.

VIRTUAL REALITY IN EDUCATION

This article is designed to determine the impact of the educational model of virtual reality in education on the ability and development of thinking, skills and scientific attitudes of the individual. The article discusses virtual reality, virtual education, virtual labs, virtual instruction, and the importance of a virtual scientific environment, highlighting the need to use virtual learning space in science teaching. Virtual reality is a technology that replaces sensory input from the real world through touch input, which is built through computer modeling. The role of educational models in the formation of theoretical concepts is enormous. Learning models serve as a kind of visualization and concept, concrete and abstract, and present modeling as a didactic principle. Computer modeling, which is associated with the visualization of educational models, is a useful tool in scientific research through which interesting experiences and evidence are considered. A virtual learning environment is defined as a computer environment that is a relatively open system that allows participants to interact and communicate with the learning process and provide them with access to a wide range of resources. It was concluded that the development of virtual laboratories in modern education to a certain standard and its introduction in the context of school and university education will change many approaches. There are currently plans to design virtualization-oriented school curricula.

Key words: virtual reality, virtual education, virtual laboratory, virtual instructor, projector, radio, television, computer, constructivism, portal.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафаров Самандар Сафарбоевич* – Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, омӯзгори калони кафедраи математика – информатика. **Суроға:** 735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ, 106. E-mail: Samandar_ss@mail.ru **Телефон** 927410860.

Сведения об авторе: *Сафаров Самандар Сафарбоевич* – Таджикский педагогический институт в Пенджикенте, старший преподаватель кафедры математики и информатики. **Адрес:** 735500, Республика Таджикистан, г. Пенджикент, проспект Рудаки, 106. E-mail: Samandar_ss@mail.ru **Телефон** 927410860.

Information about the author: *Safarov Samandar Safarboevich* –Tajik Pedagogical Institute in Panjakent, Senior Lecturer, Department of Mathematics and Informatics. **Address:** 735500, Tajikistan, Panjakent City, Rudaki avenue 106. E-mail: Samandar_ss@mail.ru **Phone** 927410860.

УДК-7А

ТАШАККУЛИ ҶУЗЪИ АНГЕЗАВӢ-АРЗИШИИ ШАҲСИЯТ ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ДАР МАКОТИБИ ОЛӢ

Сангинов Б.К., Раҳимов Д.П.
Донишгоҳи давлатии Хучанд Б.Ғафуров

Дар шароитҳои муосири ташкили раванди таҳсилот дар макотиби олӣ аҳамиятнокии ва арзиши тарбияи ҷисмонии донишҷӯён баланд мегардад. Ин, яқум бо сиёсати давлат, ки ба рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун фишанги муҳимми рушди иқтидори инсонӣ, ҳамчун яке аз воситаҳои самараноки нигоҳдорӣ ва қавӣ гардонидани саломатӣ, баландбардории қобилияти корӣ ва афзуншавии давомнокии ҳаёти ғаёлонаи аҳолиравона карда шудааст [5], [7]; дуҷум, бо махсусиятҳои барномаҳои таҳсилотӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш шартнок гардидааст, ки татбиқи онҳо ба тарбияи ҷисмонии шахсият, бадастории донишҳо, маҳорату малакаҳо дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, мукммалсозии тарбияи бадан, ташаккули тарзи солим ва бехатари ҳаёт, устувории саломатӣ ва ғ. равона карда шудааст [8];

Мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ дар асри 21 шаклҳои нав ба навро ба худ касб намуда, аҳамиятнокии он боз ҳам меафзояд. Яъне, вақти он расидааст, ки барои дарки чунин мафҳум ба монанди фарҳанги ҷисмонии шахсият ва татбиқи он дар ҳаёт, ки метавонад дар тарбияи ҷисмонии насли наврас, инчунин ташаккул ва таҳкими ангезаи даркгардида ва талабот ба ғамхории доимӣ оиди саломатии худ ва инкишофи қувваи рӯҳӣ нақши ҳалқунанда бозад, фикрронӣ намоем.

Зарурият ва муҳимияти ҷалби аъзоёни ҷомеа ба арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ бахшнопазир аст ва дар тамоми сатҳҳои сохтори ҷомеа ҷонибдорӣ мегардад: давлат, оила, шахсият. Ба ин нигоҳ накарда, масъалаи ташаккули фарҳанги ҷисмонӣ мубрам арзёбӣ мегардад: татбиқи концепсияҳо ва принципҳои мавҷудаи ташаккули фарҳанги ҷисмонӣ бо воситаи раванди таҳсилот натиҷаҳои дилхоҳ намедихад. Ихтилофот байни ҳаҷми калони таҷрибаи иҷтимоӣ дар соҳаи фарҳанги ҷисмонӣ, ки инсоният ҷамъ овардааст, ва сатҳи пасти ташаккулёбандагии фарҳанги ҷисмонии шахсият то ҳол ҳалли худро пайдо нанамудааст.

Ихтилофоти бамиёномадаро метавон танҳо он вақт ҳал намуд, агар дар ҷомеа муносибат нисбати масоили ташаккули фарҳанги ҷисмонӣ тағйир ёбад, вақте ки масоили мазкур дар муаасисаҳои таълимӣ ҳамаи сатҳҳо, аз ҷумла низоми таҳсилоти олий, ҳалли худро пайдо намояд.

Фарҳанги ҷисмонии шахсиятро метавон ҳамчун таҳсилоти мураккаб, динамикӣ, бисёрҷанба, натиҷаи азхудкунии арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ аз ҷониби инсон тавсиф намуд, ки дар инсон асосҳои биологӣ ва иҷтимоӣ, ҷисмонӣ, ва маънавиро фаро гирифта, бо бартариҳои анғезаи устувор сатҳи баланди донишҳо, эътиқоди мустаҳкам, таҷрибаи гуногунҷанбаи истифодабарии машқҳои ҷисмонӣ, рушд ва тайёрии муносиби ҷисмонӣ, тайёри ба худтатбиқкунии эҷодӣ ҳамдар соҳаи ҳаракатӣ, ҳам дар соҳаҳои фазои фарҳангӣ тавсиф меёбад, ки дар фаъолияти оқилона ташкилёрфтаи ҷисмонӣ-варзишӣ рушд ёфта, зохир мегардад [9].

Дар ҳошияи проблематикаи баррасишаванда масъалаи таносуби мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ ва тарбияи фарҳанги ҷисмонӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад.

То дирӯз тамоми сарбории маъноии паҳлуи фаъолияти фарҳанги ҷисмониро истилоҳи тарбияи ҷисмонӣ пеш мебард. Дар фаҳмиши анъанавӣ тарбияи ҷисмонӣ аз ташаккули маҳорату малакаҳои ҳаракатӣ, тасвири сифатҳои ҷисмонӣ ва дар ин асос аз мусоидат ба рушди шахсият иборат буд. Лекин, бодарназардошти пурзӯршавии тамоюлоти гуманистӣ, фарҳангшиносӣ ва ҳамгирӣ дар соҳаи фарҳанги ҷисмонӣ мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ ба аниқсозӣ ва худудгузориҳои он бо мафҳуми тарбияи фарҳанги ҷисмонӣ ниёз дорад [2].

Аз рӯи ақидаи В.И. Столяров, метавон истилоҳи анъанавии тарбияи ҷисмониро истифода намуда, ба он маънии навро зам намуд, яъне зери мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ ташаккул ва мукамалсозии қисматҳои фарҳанги ҷисмониро дар назар дошт. Л.И. Лубишева барои нишон додани раванди мақсадноки ҷалби одамон ба арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ истифодаи истилоҳи тарбияи фарҳанги ҷисмониро афзалиятнок мешуморад, тарбияи ҷисмонӣ бошад ҳамчун қисмати тарбияи фарҳанги ҷисмонӣ баррасӣ мегардад, ки бо ташаккул ва мукамалсозии танҳо сифатҳои ҷисмонӣ ва қобилиятҳои ҳаракатӣ алоқаманд аст [2], [6].

Дар раванди тарбияи ҷисмонӣ таъсиррасонӣ на танҳо ба асоси биологӣ шахсият, инчунин ба ягонагии биоиҷтимоӣ у амалӣ мегардад. Аз ин рӯ, наметавон оиди тарбияи фарҳанги ҷисмонии шахсият бо тақия танҳо ба рушди ақидаҳо, ҳиссиёт, тамоюлоти арзишноқ, самтноқӣ ва дараҷаи инкишофи манфиатҳо, талаботҳо, ақоидҳо муҳоқимаронӣ намуд, [8].

То имрӯз асоси фарҳанги ҷисмонии донишҷӯёнро иҷрои талаботҳо ва меъёрҳои назоратии барои ҳама умумӣ ташкил медиҳад, ки дар он ғояҳои муносибати фардӣ нисбати инкишоф ва тарбия ба ҳисоб гирифта намешаванд. Ин ба таъкиби нишондиҳандаҳои миқдорӣ мусоидат намуда, ба он меорад, ки аз назари мо объекти асосии фаъолият – насли ҷавон бо ҳиссиёт, ақоид ва талаботҳои худ дурр мемонад.

Имрӯз дар низоми таҳсилоти донишҷӯён дар соҳаи фарҳанги ҷисмонӣ ба назари мо, дар ҷустуҷӯии моделҳои нави ташкили раванди таълимӣ-тарбиявӣ оид ба фарҳанги ҷисмонӣ диққати асосӣ бояд ба ташаккули муносибати анғезавӣ-арзишноқи донишҷӯён ба он равона карда шавад.

Қисмати анғезавӣ-арзишноқ дар сохтори фарҳанги ҷисмонии донишҷӯӣ :

- муносибати фаъоли мусбии муассир нисбати фарҳанги ҷисмонӣ;
- талаботи ташаккулёбандаро ба он;

- низоми донишҳо, манфиатҳо, ангезаҳо, эътиқодҳо, ки ҷидду ҷаҳдҳои иродавии шахсиятро ташкил ва роҳнамоӣ менамоянд;

- фаъолияти маърифатӣ ва амалӣ оиди азхудкунии арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ;

- ҳадафгузорӣ ба тарзи ҳаёти солим ва мукамалсозии ҷисмониро инъикос менамояд.

Масоили ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсиятро таҳлили намуда, бояд тамоюлотҳои арзишноқ ва соҳаҳои ангежавӣ-лозимии шахсиятро қайд намуд, фаъолияти маърифатӣ ва амалии ӯро равана сохта, муносибати фаъоли мусбиро нисбати фарҳанги ҷисмонӣ, талаботи ташаккулёфтаре ба машғулиятҳои ҳамарӯзаи машқҳои ҷисмонӣ, ҳадафгузорӣ ба тарзи ҳаёти солим ва мукамалсозии ҷисмонӣ муайян намуд.

Роҳҳои баррасигардида ва самтҳои ташаккули муносибати ангежавӣ-арзишноқи донишҷӯёнро нисбати фарҳанги ҷисмонӣ метавон бо баҳисобгирии як қатор шартҳои психологӣ-педагогӣ амалӣ сохт:

- фарҳанги ҷисмонӣ ба омили фаъоли ташаккули шахсият мубаддал мегардад, агар он барои донишҷӯӣ арзиши шахсӣ пайдо намояд, ки ин зарурияти ташаккули соҳаи талаботӣ-ангежавии онро шарҳ медиҳад;

- агар донишҷӯён тамоми бойигарии вобастагҳои боисӣ-оқибатиро байни таҷрибаи воқеии тарбияи ҷисмонӣ ва арзишҳои гуногуншакли ҳаёти дарк намоянд, ки донишҷӯён онҳоро объективна қабул намоянд, дар натиҷа фаъолнокии шахсият дар раванди таълимӣ-тарбиявӣ меафзояд;

- ташҳиси комплекси сифатҳои фардӣ ва шахсиятии донишҷӯён таъмин мегардад, ки муайянсозии майл доштан ба азхудкунии намудҳои фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш имконпазир мегардонад; қобилиятҳои онҳо ба худтакмилдиҳӣ ошкор мегардад;

- муносибати тафриқавӣ дар машғулиятҳои таълимӣ истифода мегардад, ки дар асоси омӯзиши динамикаи муносибати ангежавӣ-арзишноқи донишҷӯён нисбати фарҳанги ҷисмонӣ дар раванди таълим амалӣ мегардад; ва фаъолияти амалиётӣ, ки аз воридсозии тамоми донишҷӯён ба намудҳои гуногуни фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш зоҳир мегардад;

- бартарии дороии шахсияти омӯзгор, фарҳанги касбӣ ва фазилати ӯ чунин тарзу усулҳои таъсиррасониҳои педагогиро таъмин менамояд, ки онҳо таҷрибаи муассири донишҷӯёнро бо ӯ ганӣ гардонида, ҳаёлотро инкишоф медиҳанд, дар онҳо ҳассосияти пуртаъсир, муносибати шахсиятиро нисбати тарбияи ҷисмонӣ ташаккул медиҳанд.

- агар ташкили муносибатҳои мутақобилаи омӯзгор-донишҷӯӣ дар раванди фаъолияти фарҳанги ҷисмонӣ ва варзиш муносибати эвристикиро дар дарки қувваҳои қобилиятҳои хусусӣ амалӣ мегардонад ва ба рушди эҷодии шахсият меорад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, мо зарурияти фароҳамории шароитҳоро дар раванди таълимӣ-тарбиявӣ муайян намудем, ки ба ҳалли масъалаҳои зерин мусоидат хоҳанд кард:

- таъмини тайёрии ангежавии донишҷӯён нисбати амалисозии фаъолияти фарҳанги ҷисмонӣ ва варзишӣ;

- воридсозии донишҷӯён ба шаклҳои гуногуни фаъолияти фарҳанги ҷисмонӣ ва варзишӣ;

- фаоҳамории шароитҳо барои қабули шахсиятии арзишҳои фарҳанги ҷисмонӣ.

Дар натиҷаи ҳалли масъалаҳои мазкур мо системаи раванди педагогиро ба даст меорем, вақте ки дар баробари меъёрҳо ва арзишҳои аз берун муайянгардида ташаккули муносибати ангежавӣ-арзишноқ бо роҳи воридсозии онҳо ба фаъолияти шахсиятӣ-варзишӣ ташкил карда мешавад.

Ин раванд бо воситаи :

- ҷалби донишҷӯён барои иштирок дар чорабиниҳои оммавӣ-варзишӣ («рӯзи солимӣ»), мусобақаҳо оид ба футбол, волейбол, баскетбол, тенниси рӯи миз ва ғ.);

- иштирок дар конференсияҳои илмии донишҷӯён, ки ба масоилҳои фарҳанги ҷисмонӣ бахшида шудааст, ки дар онҳо ақидаҳои гуногун оиди масоили мазкур ва ғ.баррасӣ мегарданд;

- машғулиятҳои амалӣ, методӣ ва семинарӣ, лексияҳо, мусоҳибаҳо;

- бозиҳои корӣ, викторинаҳо, озмунҳо ва ғ. амалӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, тарбияи фарҳанги ҷисмонӣ – ин раванди педагогии ташаккули фарҳанги ҷисмонии шахсият мебошад, ки асоси онро рушди муносибати ангежавӣ-арзишноки таълимгиранда нисбати фаъолияти фарҳанги ҷисмонии худ ташкил медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Бабушкин Г.Д. Мотивация спортивно-педагогической деятельности: структура, динамика /Г.Д.Бабушкин // Теория и практика физической культуры – 1990 -№1, с-56-57
2. Белоуско Д.В. О соотношении понятий физическое воспитание и физкультурное воспитание /Д.В.Белоуско..// Современные тенденции в науке и образовании: Сборник научных трудов по материалам Международной научной Конференции, 28 февраля 2015г., М: Ар-Консалт-2015, с-123-125
3. Белоуско Д.В. Основные аспекты физкультурного воспитания в свете теории и практики /БелоускоД.В // Научно-периодический журнал «Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта» - 2017 - №1 (4) – с.30-38
4. Головченко О.П. О формировании физической культуры личности студентов социально-экономического и гуманитарного образования /О.П.Головченко// Вестник ОГУ № 5 -2006 - с. 66-70
5. Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте» (от 5 марта 2007 года №243)
6. Лубышева Л.И. Современный ценностный потенциал физической культуры и спорта и пути его освоения обществом и личностью /Л.И. Лубышева// Теория и практика физической культуры – 1997 - №6 – с.10-15
7. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта/учеб. пособие//Л.И.Лубышева/ Издательский центр «Академия» 2004 – 240с
8. Пилюян Р.А. Мотивация спортивной деятельности- М: Наука – 1984 -198с
9. Столяров В.И. Концепция физической культуры и физкультурного воспитания /В.И.Столяров, И.М Быховская, Л.И. Лубышева/Теория и практика физической культуры -1998 - №5, с 11-15

ТАШАККУЛИ ҶУЗЪИ АНГЕЗАВӢ-АРЗИШӢИ ШАХСИЯТ ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ДАР МАКОТИБИ ОЛӢ

Дар мақола моҳияти тарбияи ҷисмонӣ, заминаи назариявӣ ва дастурҳои равона намудани тарбияи ҷисмони дар раванди таҳсилоти гуманитарӣ муайян карда шудаанд. Шароити воқеии тарбияи ҷисмонии донишгоҳӣ дар доираи раванди таълими муосир ва ҳайати донишҷӯён ба назар гирифта шудаанд. Тавҷӯҳи асосӣ дар мақола ба ташаккули муносибати мотиватсионӣ-арзишии донишҷӯён ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ равона шудааст. Дар синну соли донишҷӯӣ ангежаҳо ва соҳаи арзишии шахси ҷавон ҳеле ноустувор мебошанд. Бинобар ҳамин масъалаи ҳеле муҳими таҳсилот оӣ – ташаккул ва тарбияи таркиби мотиватсионӣ-арзишии шуури ҷавонон, ҳудобиткунии эҷодӣ, тавассути василаҳои тарбияи ҷисмонӣ ба миён оварда шудааст. Дар партави мавзӯи баррасишаванда, инчунин масъалаҳои фарҳанги ҷисмонии шахсият ва иртиботи тарбияи ҷисмонӣ ва маърифати ҷисмонӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Ҳамин тариқ барои таъсиррасонии мақсаднок ба арсаи арзишиятҳои донишҷӯён, талқин намудани тасаввуроти «тайёр» оиди арзишҳои нокифоя буда, муҳимияти ташаккул додани ғояҳои арзишноқ дар шуур ва афкори шахсият ва ба сабабиятҳои воқеии рафтори ҷомеа табдил ёфтани онҳо қайд карда шудааст.

Калидвожаҳо: фарҳанги ҷисмонии шахсият, мотиватсия, арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, донишҷӯён, маърифатнокии ҷисмонӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИОННО-ЦЕННОСТНОГО КОМПОНЕНТА ЛИЧНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ В ВУЗЕ

В статье рассматривается значимость физической культуры, теоретические предпосылки и руководящие материалы, определяющие и направляющие физическое воспитание в учебном процессе гуманитарного образования. Рассмотрены реальные условия вузовского физического воспитания в рамках сегодняшнего учебного процесса и студенческого контингента. Основное внимание в статье направлено на формирование мотивационно-ценностного отношения студентов к физкультурным занятиям. В студенческом возрасте мотивы и ценности молодого человека достаточно неустойчивы. Отсюда вытекает крайне важное условие образовательного вузовского процесса – формирование и воспитание у молодых людей мотивационно-ценностных структур сознания, установок на свободную, творческую самореализацию средствами физической культуры. В свете рассматриваемых проблем затронуты вопросы физической культуры личности, соотношение физической культуры и физического воспитания. Таким образом для целенаправленного воздействия на ценностную сферу студентов недостаточно сообщать «готовые» представления о ценном и указывается необходимость о том, чтобы в сознании личности сложились ценностные представления, и чтобы они превращались в реальные мотиваторы социального поведения.

Ключевые слова: физическая культура личности, мотивация, ценности физической культуры, студенческая молодежь, физкультурное воспитание.

FORMATION OF THE MOTIVATIONAL-VALUE COMPONENT OF PHYSICAL CULTURE OF PERSONALITY IN LESSONS IN PHYSICAL CULTURE IN THE UNIVERSITY

The article discusses the importance of physical education, theoretical background and guidance materials that define and guide physical education in the educational process of humanitarian education. The real conditions of the university

physical education in the framework of today's educational process and student contingent are considered. The main attention in the article is directed to the formation of a motivational-value attitude of students to physical education classes. At a student age, the motives and values of a young man are quite unstable. This implies an extremely important condition for the educational process of the university - the formation and education of young people of motivational-value structures of consciousness, attitudes towards free, creative self-realization by means of physical culture. In the light of the problems under consideration, the issues of the physical culture of the individual, the relationship of physical culture and physical education are raised. Thus, for a targeted impact on the value sphere of students, it is not enough to communicate "ready-made" ideas about value and the need is indicated for the value ideas to take shape in the consciousness of the person and turn them into real motivators of social behavior.

Key words: physical culture of a person, motivation, values of physical culture, student youth, physical education.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сангинов Баҳром Каримович* – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров, омӯзгори калони кафедраи варзиш ва методикаи таълими фарҳанги ҷисмонӣ. **Суроға:** 735700, ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1.

Раҳимов Даврон Пулатҷоновиҷ -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров, омӯзгори кафедраи варзиш ва методикаи таълими фарҳанги ҷисмонӣ. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторах: *Сангинов Баҳром Каримович* – Худжандский государственный университет имени академика Б.Ғафурова, старший преподаватель кафедры спорта и методики преподавания физической культуры.

Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.

Раҳимов Даврон Пулатҷоновиҷ - Худжандский государственный университет имени академика Б.Ғафурова, преподаватель кафедры спорта и методики преподавания физической культуры. **Адрес:**735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.

Information about authors: *Sanginov Bahrom Karimovich* - Khodzhand State University, senior lecturer of the department of sport and methods of teaching physical culture. Address: Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov drive, 1.

Rahimov Davron Pulatjanovich - Khodzhand State University, lecturer of the department of sport and methods of teaching physical culture. Address: Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov drive, 1.

УДК 371.01

КОРКАРДИ МОНИТОРИНГИ КОМПЛЕКСИИ СИФАТИ ДОНИШ, МАҲОРАТУ МАЛАКАҲОИ МАКТАББАЧАҲОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Тағиров Н. С.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

Таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи муосир дар марҳилаи ислохот қарор дорад. Функсияҳои он мураккаб гардида, аз ин ҳисоб зарурияти татбиқи мониторинги сифати дониш, маҳорату малакаҳои мактаббачагон дар раванди ташкили таълим тезу тунд мегардад, ки дар навбати худ ҳамчун фишанги пайгирӣ ва баҳогузори сифати таҳсилот хизмат менамояд.

Сифати таҳсилот – ин падидаи мураккаби педагогӣ мебошад, ки пайгирии пайдарпай ва баҳогузори мувофиқро талаб менамоянд. Он тағйир ёфта, бо мурури вақт ва пурра аз он вобастагӣ дорад, ки кадом навъи муассисаи таълимӣ таҳқиқ мегардад. Имкониятҳои мактаббачагон низ ба назар гирифта мешавад, ки аз онҳо бевосита сифати таълим вобастагӣ дорад. Пайгирии систематикӣ ва баҳогузори сифати таълим бо ёрии мониторинг амалӣ карда мешавад.[8]

Дар рафти таҳлили мафҳуми «мониторинг» ошкор гардид, ки дар адабиёти педагогӣ алоқаҳои мувозии мафҳуми мазкур бо мафҳумҳои зерин гузаронида мешаванд: омӯзиш; назорат; мушоҳида ва ғайра, ки муайянкунандаи «мониторинги сифати таҳсилоти мактабиро» пурра месозанд. [4.с.121]

Моҳияти мафҳуми «мониторинг» аз ҳисоби баррасии системаи яклухти он ва ё раванди пайдарпай ошкор мегардад.[2.с.13]

Ҳангоми муқоисаи мафҳумҳои «мониторинг дар таҳсилот» ва «мониторинг дар дигар соҳаҳои фаъолият» маълум гардид, ки мониторинг дар таҳсилотдори вижагии

полифункционалӣ мебошад ва аз ин рӯ метавон маҷмӯи мувофиқи функцияҳо ва принсиҳои онро муайян кард.

Таҳлили тафсири истилоҳи «таҳсилот» ва мафҳуми «сифат» шарҳи васеи сифати таҳсилотро муайян намуд. Дар асоси инсохтори он муайян карда шуд. [10.с.10]

Тафсир, аниқгардонии қисматҳои асосии сифати таҳсилот дар мактабҳо ва коркарди комплекси маҳакӣ-баҳогузори мониторинги сифати таҳсилот дар мактаб, ки аз маҳакҳои тафсилшуда ва усулҳои мувофиқи ташхиси баҳогузори сифати таҳсилот аз ҳисоби таъминоти мактабӣ иборат мебошад, бо роҳи баҳисобгирии фаромоиши муносири иҷтимоӣ гузаронида мешавад. Дар раванди таҳқиқот мо гузаронидани тафтиши таҷрибавӣ-озмоиши комплекси маҳакӣ-баҳогузори ташкили мониторингисифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагонро дар муассисаҳои гуногуни таҳсилоти умумии миёнаиҷумхурӣ амалӣ намудем. Ислоҳоти имрӯзаи низоми маориф ва ҳақиқати ҳаёти мо мукамалсозии методология ва методикаи баҳогузори дастовардҳои шахсӣ ва таълимии мактаббачагонро талаб менамояд.[1.с 156]

Таҳқиқотҳои муҳими назариявӣ ва амалӣ, банақшагирии амиқ ва мутабиқгардонии амалҳои тамоми иштирокчиёни раванди таҳсилот барои коркарди масоили ташкили мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон зарур аст.[7.с14] Оғози фаъолияти мураттаб оиди татбиқи методикаҳои тести баҳогузори дастовардҳои таҳсилии мактаббачагон ба таҷрибаи педагогии минтақа шартӣ маънидори таъмини объективият ва эътимоднокии ташкили мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон мебошад.

Таҳсилот ба таъмини фишанги бозэтимод, воқеӣ ва дар истифодабарӣ оддии ташхиси педагогӣ ниёз дорад, ки кори омӯзгорро осон мегардонад, лекин ба он мушкilotи иловагиро ба бор намеорад. Самаранокии татбиқи ташкили мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон ба таҷрибаи педагогӣ бевосита аз коркарди зарурӣ ва тасдиқот вобастагӣ дорад:

- Талаботи ягонаи ба як шакл даровардашуда нисбати тартиб додани масъалаҳои тестӣ;
- Талаботи ягона нисбати технологияи гузаронидани тестикунонӣ;
- Муносибатҳои умумии илман асосноккардашуда нисбати тафсири натиҷаҳои тестикунонӣ;
- Талаботҳои стандартӣ нисбати тест ҳамчун воситаи инструменталии ташхиси педагогӣ (воқеият, эътимоднокӣ ва ғ.).[2.с8]

Чунин стандарткунонӣ шароитҳои заруриро фароҳам меорад, ки онҳо дар амалисозии таҳлили муқоисавии натиҷаҳои тестикунонӣ ва бадастории намои умумии динамикаи рушди низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон кумак хоҳанд кард.[8]

Омӯзиши назариявии масоили мазкур ва натиҷаҳои кори таҷрибавӣ-озмоишӣ маҳсулнокии фарзияи пешниҳодгардидаро тасдиқ намуда, чунин хулосабарориро имконпазир гардониданд:

1. Шартӣ муҳими идоракунии самараноки муассисаи таҳсилотӣ, ки ба пешниҳоди сифати нави таҳсилот тамоюл дорад, мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон мебошад.

2. Ҳамчун маҷмӯи қисматҳои бо ҳам алоқаманд (мақсади гузаронидан, объекти пайгирӣ, субъектҳои мониторинг, маҷмӯи маҳакҳо ва нишондиҳандаҳои баҳогузорӣ, методҳои ҷамъоварии иттилоот) мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон хизмат менамояд, ки ҳамчун зернизоми идоракунӣ баромад намуда, низоми кушода ва фаъолн мебошад. Амаликунии низоми мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон бевосита аз дараҷаи ошкоро будани он, самаранокии мубодилоти иттилоотӣ байни низоми мониторинг ва низоми идоракунӣ вобастагӣ дорад.

3. Хориқаи маънидори педагогӣ, ки фармоиши иҷтимоии низоми муносири таҳсилотро инъикос менамояд, сифати таҳсилот мебошад. Он маънидор ва аз ҷиҳати педагогӣ шарҳдодашаванда мебошад. Дар асоси сифати таҳсилот муносибати фарох нухуфтааст, ки ягонагӣ ва робитаҳои дучонибаи қисматҳои таркиботии онро муайян менамояд, ки сатҳҳои ташкилӣ ва сатҳи амалисозии раванди таълимӣ-тарбиявиро инъикос менамоянд.

Сатҳҳои мазкур барои он шароитҳои заруриро барои бадастории ғнатичаҳои таълимӣ муҳайё менамоянд, ки дар навбати худ бояд ба манфиатҳои давлат, ҷомеа ва талаботҳои таҳсилоти шахсият мувофиқат намоянд.

4. Ташкил, мазмун ва амалисозии мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон бояд ба татбиқи амалии талаботҳое, ки аз принципҳои зерин бармеоянд, бояд мувофиқат намоянд:

самтнокӣ ва кушода будани иттилооти бо ёрии мониторинг бадастомада; пайдарпайӣ; гуногунпахлӯ будани омӯзиш; мувофиқати амалҳои субъектҳои мониторинг; мақсаддор будан; тақсимнозпазирӣ.

5. Нишондиҳандаҳои инвариантӣ ва и вариантӣ аз маҷмӯи маҳакҳои баҳогузори сифати таҳсилоти мактабӣ иборат мебошад. Ба шумораи нишондиҳандаҳои инвариантӣ дар мувофиқа бо талаботҳои нисбати сифати таҳсилот пешниҳодгардидаи давлат, ҷомеа ва таълимгирандагон нишонаҳое ворид гардидаанд, ки онҳо:

- сифати натиҷаҳои таҳсилоти сатҳи иҷтимоӣ-фарҳангӣ, раванӣ ва ҷисмонии рушди мактаббачагон;

- сифати амаликунии раванди таълимро аз ҳисоби: мазмуни таҳсилот, ташкили раванди таҳсилот, сифати таълимдиҳӣ ва таъсиррасонии тарбиявӣ ва ғ.;

- сифати шароитҳои барои ин раванд фароҳамовардашударо, ки аз муҷаҳҳазгардонии моддӣ-техникӣ, таъминоти таълимӣ-методӣ, кадрҳои ихтисосманд ва ғайра бо баҳисобгирии талаботҳое, ки давлат, ҷомеа ва мактаббачагон пешниҳод менамоянд, тавсиф менамоянд.

Нишондиҳандаҳои вариативии сифати таҳсилоти мактабӣ намои фардии мактабо, махсусияти шароитҳои амаликунӣ ва рушди онро инъикос менамоянд.

6. Рафти гузаронидани мониторинги сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон даври пурраи мониторинги таъмин менамояд, ки аз амалисозии ҷамъовари пайдарпайи иттилоот, коркарди иттилоотӣ, мураттабсозии мавод, таҳлили амиқ, баҳогузорӣ, тафсир, пешгӯии рушди минбаъда ва коркарди рушди минбаъда ва ҷораҳои ислоҳӣ иборат мебошад. Ҳузур надоштан (ва ё таҳрифи) яке аз марҳилаҳои раванди мазкур ба сифати иттилооти мониторингӣ, ва ҷун натиҷа ба қарорҳое, ки идораи маориф қабул менамояд, таъсири манфӣ мерасонад.[4.с128] Таҳлили гузаронидашуда коркарди ибтидоии мониторинги комплекси сифати донишҳо, маҳорату малакаҳои мактаббачагон мебошад. Ҳалли масоили гузоришшуда метавонад таҳқиқотҳои минбаъда, лекин, аз ҷумла, бо самтнокии маҳдуд гардад:[4.с132]

1) меъёрҳои баҳогузори натиҷаҳо аз рӯи тамоми нишондиҳандаҳои сифати таҳсилоти мактабӣ;

2) таносуби омилҳое, ки ба сифати таҳсилот таъсири моҳиятнок мерасонанд;

3) усулҳои пешгӯии баландбардории сифати таҳсилот вобаста аз омилҳои гуногуни таъсиррасонӣ;

4) имкониятҳои истифодабарии технологияҳои нави иттилоотӣ бо мақсади пайгирӣ, таҳлил ва баҳогузори тамоми қисматҳое, ки бевосита сифати таҳсилотро ташкил менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Аверкин, В. Региональная система управления образованием: мониторинг развития/ В. Аверкин, С. Аверкина, Е. Карданова Е. и др. // Народное образование. - 2008. - №2. - С.156-164.
2. Баранова, В.В. Мониторинг качества образовательного процесса/ В.В. Баранова // Образование в современной школе. - 2008. - №1. - С.3-8.
3. Беспалько В.П. «Мониторинг качества обучения – средство управления образованием», «Мир образования» № 2, 1996.
4. Курбанов, А.С., Мониторинг концепции инновационного развития образовательного процесса/ А.С. Курбанов, А.Ф. Костенко // Инновации в образовании. - 2007. - №10. - С.121-129.
5. Мониторинг индивидуального прогресса учебных действий школьников/под ред.П.Г. Нежнова, Б.И. Хасанова, Б.Д. Эльконина. - Красноярск: Печатный центр КПД, 2006. - 132с.
6. Мониторинг качества и оценки в образовании. - М., 1998.
7. Набиева Е.В. Мониторинг формирования научно-исследовательской компетентности учителя/ Е.В. Набиева // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2008. - №5. - С.13-17.

8. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2015 года, утвержденная Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28 июня 2007 года №704
9. Педагогический энциклопедический словарь./Гл.ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др.-М.: Большая Российская энциклопедия, 2002.-528с.
10. Рачкова, В.А. Служба мониторинга эффективности учебно-воспитательного процесса и повышения качества образования/ В.А. Рачкова, Н.И. Плехова // Мастер-класс: приложение к ж. «Методист». - 2008. - №6. - С.10-14.
11. Чивина, Н.П. Мониторинг качества воспитания // Н.П. Чивина /Классный руководитель. - 2007. - №8. - С.6-17.
12. Шишов С.Е., Кальней В.А. «Мониторинг качества обучения в школе», / С.Е.Шишов., В.А. Кальней. М., «Рос.пед.агентство», 1992

РУШДИ МОНИТОРИНГИ СИФАТИ ТАҲСИЛОТ, ДОНИШ ВА МАЛАКАҶОИ МАКТАББАЧАҶОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ин мақола таҳлил мекунад, ки дар кадом давра таҳсил дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аст ва кадом тадбирҳо барои баланд бардоштани таҳсил дар ҷумҳурӣ андешида шудаанд. Аз ҷониби муаллиф вазифаҳои муайян карда шудааст, ки дар давоми он ҳалли ин масъала имконпазир гардида, таҳлили таҷрибаи таърихӣ ташаккули мониторинги сифати дониш, маҳорату малакаи мактаббачагон дар заминаи идоракунии таълим, муқаррар намудани заминаҳои пайдоиши он, омӯзиши таҷрибаи мониторинги сифати таълим ба ҳисоб меравад. Технологияи мониторинги баҳогузорию сифати дониш, маҳорату малакаи мактаббачагон дар муҳити омӯзиш мазмуни маънавии супоришҳои назоратро бо дақиқии математикии баҳодихии натиҷаҳои тестҳо муттаҳид мекунад. Ин технология аз модули банақшагирӣ, ки тартиби стандартикунониро дар бар мегирад, асос ёфтааст. Тартиби стандартизатсия изҳороти ташхисии ҳадафи таълим, эҷоди модели воситаи назорати ниҳой, муайян кардани сатҳи қобили қабули татбиқи он ва таҳияи системаи чораҳои назорати дар бар мегирад. Проблемаи таҳқиқот зарурати таҳияи мундариҷа, воситаҳо ва технологияҳои муосири назорати педагогии сифати дониш, маҳорату малакаи мактаббачагони Ҷумҳурии Тоҷикистонро талаб мекунад. Дар ин мақола мо моҳияти мониторинги сифати дониш, маҳорату малакаи хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири мониторингро ба натиҷаҳо ва ҷараёни таълим баррасӣ намудем.

Калидвожаҳо: мониторинг, ислохот, сифати таҳсилот, хонанда, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

РАЗРАБОТКА КОМПЛЕКСНОГО МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ ШКОЛЬНИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье проанализировано на каком этапе развития стоит сфера образования в Республике Таджикистан и какие меры принимаются по повышению качества образования в республике. Перед автором были поставлены определённые задачи, которые удалось осуществить в ходе исследования данной темы. Проведен анализ исторического опыта становления организации мониторинга качества знаний, умений и навыков школьников в контексте управления образованием, установлены предпосылки его возникновения, изучена практика отслеживания качества образования в школах. Мониторинговая технология оценки качества знаний, умений и навыков школьников в условиях обучения связывает воедино содержательную наполненность контрольных заданий с математической точностью оценки результатов испытаний. Данная технология основана на модуле планирования, который включает процедуру стандартизации. Процедура стандартизации включает в себя диагностическую постановку цели обучения, создание модели итогового контролирующего средства, определение приемлемого уровня его исполнения и разработку системы контролируемых мероприятий. В проблеме исследования видится необходимость разработки содержания, средств и современных технологий педагогического мониторинга качества знаний, умений и навыков школьников средних общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан. В данной статье нами было осуществлено исследование сущности мониторинга качества знаний, умений и навыков школьников средних общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан и влияние мониторинга на результаты учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: мониторинг, реформа, качество образования, школьник, Республика Таджикистан.

DEVELOPMENT OF INTEGRATED MONITORING THE QUALITY OF KNOWLEDGE, ABILITIES AND SKILLS OF SCHOOLCHILDREN IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article analyzes in what period education is in the Republic of Tajikistan and what measures to increase education have been taken in the republic. The author was given certain tasks, during which it was possible to analysis of historical experience in the establishment of monitoring the quality of knowledge, skills of schoolchildren in the context of educational management, establishing the prerequisites for its occurrence, studying the practice of monitoring the quality of education in schools. Monitoring technology for assessing the quality of knowledge, skills of schoolchildren in a learning environment combines the meaningful content of control tasks with the mathematical accuracy of the assessment of test results. This technology is based on a planning module that includes a standardization procedure. The standardization procedure includes a diagnostic statement of the learning goal, the creation of a model of the final control tool, the determination of an acceptable level of its implementation, and the development of a system of control measures. The

research problem sees the need to develop the content, tools and modern technologies of pedagogical monitoring of the quality of knowledge, skills of schoolchildren of secondary educational institutions of the Republic of Tajikistan. In this article, we have carried out the essence of monitoring the quality of knowledge, skills of schoolchildren of secondary educational institutions of the Republic of Tajikistan and to understand the impact of monitoring on the results and the educational process.

Key words: Monitoring, reform, quality of education, schoolchild, Republic of Tajikistan.

Сведения об авторе: *Тагиров Насимджон Сайдуллоевич* - Худжандский государственный университет имени Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1. E-mail: t.n.s.-23@mail.ru. Телефон: +992 92 729-55-33

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тагиров Насимҷон Сайдуллоевич* -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. E-mail: t.n.s.-23@mail.ru. Телефон: +992 92 729-55-33

Information about the author: *Tagirov Nasimjon Saydulloevich* - Khujand State University named after B. Gafurov, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. E-mail: t.n.s.-23@mail.ru . Phone: +992 92 729-55-33

УДК:373.3

САБАБҲО ВА ОМИЛҲОИ АЗ ТАЪЛИМ ҚАФОМОНИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Раҳмонова Д.З., Ибодуллоева М.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров

Тараққиёти рӯзафзуни илму техника ва муносибатҳои нави фарҳангию илмӣ, дипломатӣ ва робитаҳои хориҷии Тоҷикистони соҳибистиклол дар арсаи ҷаҳон водор месозанд, ки барои тарбияи насли наврас роҳу тадбир ва усулҳои нави таълимро ҷустуҷӯ намоем. Дар ин раванд муассисаҳои олии таълимӣ дар тарбияи ҷавонон ва ҳамчун мутахассис ба камол расидани онҳо нақши муҳим доранд. Дар асоси гуфтаҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ -Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барномаи рушди соҳаи маорифу фарҳанги Ҳукумати ҷумҳурӣ таҳия гардидаанд, ки ҳадафи асосии он дар роҳи дуруст тарбия ва ба камол расонидани ҷавононе мебошад, ки ҳофизаи қавии таърихӣ, нангу номуси миллӣ дошта бошанд ва дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ба мақоми шоиста соҳиб шуда тавонанд.

Самаранокии раванди таълиму тарбия аз муносибати хонанда ба дарс, бо муаллим, бо муҳити мактабӣ ва хусусияти кори таълиму тарбия муайян карда мешавад. Аз ин лиҳоз, раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки моҳияти онро ҳар як хонанда дар ташаккули шахсияти худ эҳсос намояд ва дар ниҳояти кор натиҷаи таълиму тарбия мусбат арзёбӣ гардад.

Педагоги машҳури рус Бабанский Ю.К. нисбат ба таълими хонандагони синфҳои ибтидоӣ қайд намудааст: «Аввал ба хонанда хонданро ёд дода, сипас ин ҳолатро ба ӯ супоридан лозим аст» [2,с.192].

Дар раванди таълим омӯзгорон бо хонандагоне дучор меоянд, ки дар аз худ намудани барномаи таълимӣ душворӣ мекашанд ва ё ақиб мемонанд.

Барои пешгирии ақибмонии хонандагон муаллим аввалан, сабабҳои асосии ақибмонии хонандаро муайян намуда, баъдан оид ба беҳтар намудани таълиму тарбияи онҳо роҳ ва воситаҳоро кор карда баромаданаш лозим аст.

Зери мафҳуми ақибмонӣ чунин шароитро фаҳмидан мумкин аст, ки он дар натиҷаи рафтору кирдор ва таҳлил ба талаботҳои тарбиявӣ ва дидактикӣ мувофиқ нест. Маҳорати сусти хониш, ҳисоб ва ҷамъи ашёҳо ба ақибмонии хонанда далолат мекунад.

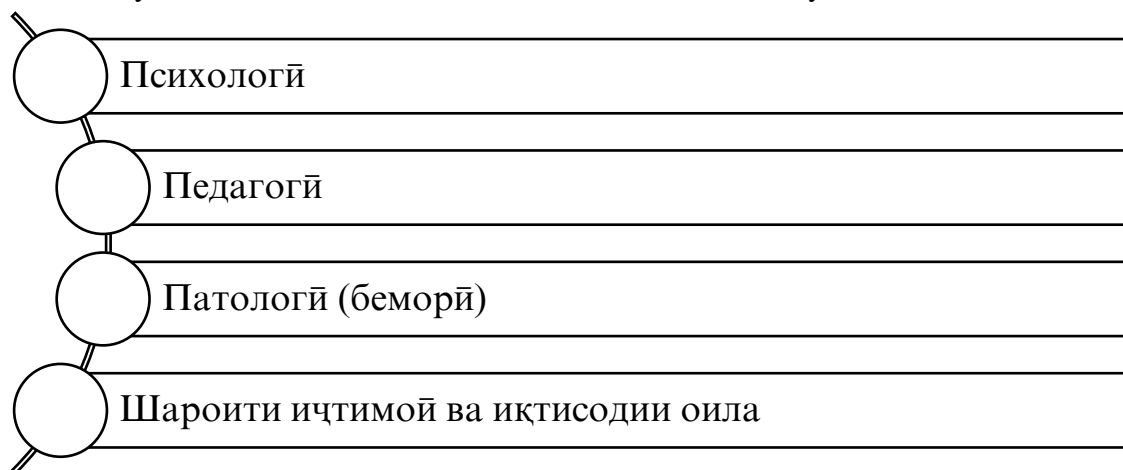
Ақибмонии хонандагон бо қонуниятҳои фардӣ ва шароитҳои, ки онҳо зиндагӣ мекунад, мувофиқат мекунад. Танҳо дидактика метавонад ба мафҳуми ақибмонда баҳо дода тавонад, зеро дигар илмҳо ба он баҳои ҳақиқӣ – воқеӣ дода наметавонанд. Фикру ақидаҳои олимони нисбат ба ақибмонии хонандагон гуногунанд.

Ақибмони системавӣ ва пайдарпай ба бозмони педагогӣ оварда мерасонад. Дар ин ҳолат бачаҳо мактабро тарк намуда, ба гурӯҳи хавфнок дохил шуданашон мумкин аст.

Қафомонӣ – ин иҷро накардани талабот дар як вақти муайяни гузариши раванди таълим мебошад.

Ақибмонӣ ва қафомонӣ бо ҳам алоқаманданд. Дар муайян кардани унсурҳои ақибмонӣ ба адабиётҳои дидактикӣ-методӣ ва психологӣ, ки дар асоси барнома ва китобҳо истифода бурда мешаванд, таъя менамоянд. Мазмун ва ҷузъиёти аввалини раванди таълим дониш аст. Барои бомуваффақияти таълиму тарбияи бача ба натиҷаҳои бадастовардаи ӯ баҳои ҳақиқӣ дода, ба қобилияти ӯ боварӣ ҳосил кунонидан лозим аст.

Асосан чунин омилҳо сабаби ақибмони хонандагон шуда метавонанд:

Самаранокии таълимро дар мактаб дараҷаи ҳолати саломатии кӯдаке, ки ба синфи 1-ум меояд, муайян мекунад.

Дар вақти баҳодихӣ ба саломатии бачагон 4 хусусияти асосиро ба инобат гирифта лозим аст:

- 1) дараҷаи инкишофи ҷисмонӣ ва асабӣ – психикӣ;
- 2) дараҷаи кори системаҳои асосии организм;
- 3) мавҷуд будан ё набудани бемориҳои доимӣ;
- 4) дараҷаи муқовимати организм нисбат ба таъсири номусоид, ғайр аз ин дараҷаи беҳбудии рафтори бача, аз он ҷумла дар мактаб ва оила.

Тадқиқоти махсус нишон доданд, ки дар солҳои охир қисме аз бачагоне, ки ба мактаб дохил мешаванд, вайроншавии гуногуни асабӣ- психикӣ доранд. Аксар мушкилӣ дар аз худ кардани барномаи таълимӣ бо пайдошавии чунон ки мегӯянд, «неврози мактабӣ» алоқаманд аст [8,с.150-153].

Чи тавре ки илми педагогикаи муосир муайян кардааст, барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ, асосан чунин сабабҳои ақибмони онҳо хосанд:

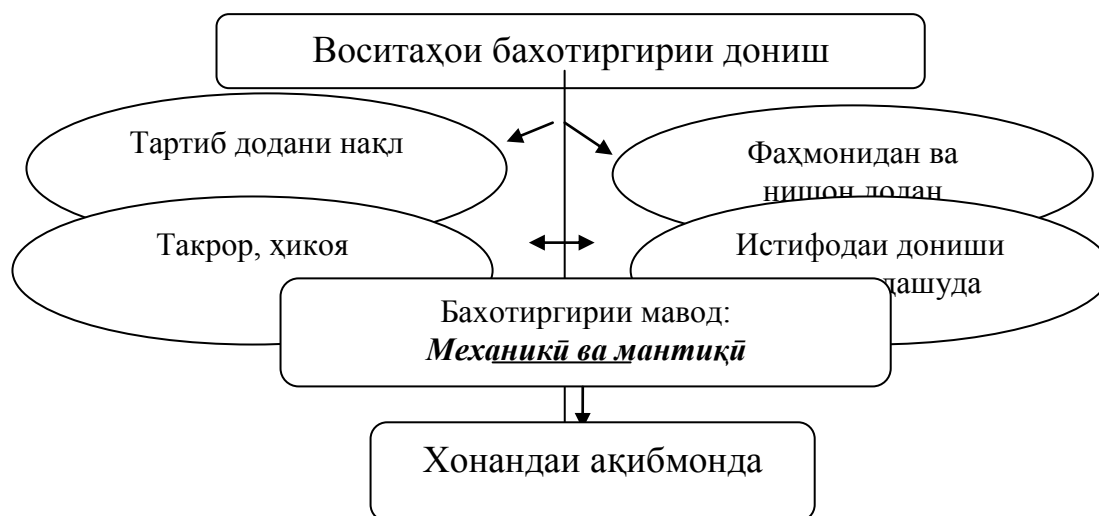
- нопурра ташаккул ёфтани мақсадҳои фаъолияти таълимӣ;
- нобоварӣ ба қувваи худ ва ноустувории диққат;
- иштироки номунтазам ба дарсҳо (аз сабаби беморӣ ва дигар сабабҳо);
- номусоидии шароит (чи дар оила ва чи дар мактаб);
- серталабии аз ҳад зиёд (чи дар оила ва чи дар мактаб).

Сабаби дигари ақибмони хонандагони синфҳои ибтидоӣ безъитбории муаллим бо хонандагони қобилиятшон суғ ё хонандагоне, ки рафтору ахлоқи бад доранд, сари вақт аз тарафи муаллим, духтур ва ё оила муайян намудани сабабҳои душвории ҷараёни таълими баъзе хонандагон имконият медиҳад, ки роҳҳои пешгирии камбудии дар мактаб ва дар оила вучуддошта муайян карда шаванд.

Ба паст шудани қобилияти фикрии хонандагон нодуруст ва каммаҳсул ташкил кардани кори таълим ҳам сабаб мешавад. Олимони рӯҳшинос исбот кардаанд, ки агар дарс эмотсионалӣ набошад, хонандагони суғ хаста гашта, ба мавзӯи асосӣ кам тавачух зоҳир менамоянд.

Ҳангоми дарс бояд кӯшиш кард, ки ҳар як мисолу ҷумлаҳо ба ҳаёти кӯдак алоқаманд бошанд, аёнӣтарро истифода бурд, ки хонанда бо чашм бинаду бо даст ламс кунад. Дар ин сурат маводи таълимӣ аз хотир намебарояд. Ин усули кор ба хонандагони суҷҳони синфҳои ибтидоӣ яке аз талаботҳои дарси имрӯза ба ҳисоб меравад. Яке аз роҳҳо ва воситаҳои бахотиргирии дониш дар хонандагони ақибмонда дар дарсҳои иловагиро чунин тасвир кардан мумкин аст:

Донишдони хусусиятҳои психологии хонандагон на танҳо дар қори пешгирӣ намудани ақибмонӣ, балки дар рафъу ислоҳи он низ зарур аст, чунин ҳар як талабаи ақибмонда хусусиятҳои ба худ хос дошта, муносибати хосро талаб менамояд. Олимон Безруких М.М. ва Ефимова С.П. чунин мешуморанд, ки «бо хонандагони ин гурӯҳ бояд чунин муомила кард, ки онҳо аз хатоӣ кардаи худ воқиф шаванд ва ба ислоҳи он кӯшиш намоянд. Дар рафти дарс хонанда бояд худро озод ҳис кунад, аз чизе нахаросад, ки он боиси паст гардидани қобилияти фикрронии ӯ мегардад» [3,с.166].

Барои ин муаллим ба дарсҳои иловагӣ 1-2 нафар хонандагони беҳтаринро низ метавонад таклиф кунад. Дарси иловагӣ бо мақсадҳои зерин гузаронида мешавад:

1. Муносибати дурусти муаллим ва хонанда.
2. Истифодаи тарзу воситаҳои гуногун, ки аз тарзи усулҳои дарсҳои одӣ фарқ дорад.
3. Инкишофи ҳаматарафаи идрок, тафаккур, ҳиссиёти хонанда.
4. Истифодаи расмҳои сюжетӣ, ашёӣ ва расмҳои мазмуннок.

Ба муаллимони синфҳои ибтидоӣ лозим меояд, ки ҳангоми таълиму тарбия ба чунин масъалаҳо эътибори ҷиддӣ диҳанд:

- Сабабҳои ақибмонии хонанда дар қараёни таҳсил.
- Муносибати солим бо хонандаи қафмонда.
- Ташкили рӯзномаи мушоҳида ва машғулиятҳои иловагӣ.
- Ташкили қорҳои иловагӣ ва тафриқавӣ.
- Назорати педагогӣ нисбати хонандаи ақибмонда.
- Мустаҳкам кардани муносибатҳо ва ҳамкории мактаб ва оила дар самти таълиму тарбияи хонандагони ақибмонда.

Олим - методист Ш. Амонашвили чунин мешуморад, ки «агар хонанда дар таҳсил душворӣ кашад ва агар мо хоҳем, ки ба ӯ ёрӣ расонем, бояд хонанда ҳис намояд, ки ӯ низ қобилияти хуби донишхӯрдкунӣ дорад» [1,с.9-58].

Дар натиҷаи дуруст истифода бурдани раванди таълим ва ташкили корҳои ислоҳӣ бо хонандагони ақибмондаи синфҳои ибтидоӣ қобилияти донишазхудкунии онҳоро ғаъол намудан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Амонашвили Ш.А. В школу – с шести лет / Ш.А. Амонашвили. - В кн.: «Педагогический поиск». Составитель И.Н.Баженова. –М.: Педагогика. 1990 С. 9-58.
2. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю.К. Бабанский. -М.: Просвещение, 1972. -192 с.
3. Безруких М.М. Знаете ли вы своего ученика?! / М.М. Безруких, С.П. Ефимова. –М.: Просвещение, 1991. – 166 с.
4. Занков Л.В. О начальном обучении / Л.В. Занков. –М.: Просвещение, 1963. -260
5. Круглова Н.Ф. Причины неуспеваемости в школе и пути их устранения: Метод. Пособие / Н.Ф. Круглова. - М.: Вербум-М, 2004. - 200 с.
6. Локалова Н. П. Школьная неуспеваемость. Причины, психокоррекция, психопрофилактика / Н.П. Локалова. - М.: Питер, 2009. - 368 с.
7. Раҳмонова Д.З. Эҷодкории муаллим дар дарс / Д.З. Раҳмонова. - Хучанд, Меъроҷ, 2015. – С.67
8. Славина Л.С. Изучение неуспевающих школьников и индивидуальный подход в работе с ними / Л.С.Славина Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика. - СПб.: Питер, 2009. - С. 150-153.
9. Ушинский К.Д. Педагогические идеи / К.Д. Ушинский. - М.: Знание, 1971.-80 с.
10. Цымбалюк А.Н. Особенности познавательной активности младших школьников с пониженной обучаемостью / А.Н. Цымбалюк - СПб.: Питер, 2009. - С. 102-131.

САБАБҲО ВА ОМИЛҲОИ АЗ ТАЪЛИМ ҚАФОМОНИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Самаранокии раванди таълиму тарбия аз муносибати хонанда ба дарс, бо муаллим, бо муҳити мактабӣ ва хусусияти кори таълиму тарбия муайян карда мешавад. Аз ин лиҳоз, раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки моҳияти онро ҳар як хонанда дар ташаккули шахсияти худ эҳсос намояд ва дар ниҳояти кор натиҷаи таълиму тарбия мусбат арзёбӣ гардад. Дар мақолаи мазкур муаллифон кӯшиш намудаанд, ки сабабҳо ва омилҳои аз таълим қафо мондани хонандагони синфҳои ибтидоиро муайян намоянд ва омилҳои шарҳ додаанд, ки ба ақибмонии хонанда аз таълим оварда расониданашон мумкин аст. Дар мақолаи яқинд китобҳои олимони таҳлил карда шуда, сабабҳои паст гардидани қобилияти фикрии хонандагон нишон дода шудаанд. Ба ақидаи муаллифон, донишмандони хусусиятҳои психологӣи хонандагон на танҳо дар кори пешгирӣ намудани ақибмонӣ, балки дар рафъи ислоҳи он низ зарур аст, зеро ҳар як хонандаи ақибмонда хусусиятҳои ба худ хос дошта, муносибати фардиро талаб менамояд. Дар мақолаи асарҳои олимони Амонашвили Ш.А., Бабанский Ю.К., Безруких М.М., Ефимова С.П. Славина Л.С. таҳлил карда шуда, аз таҳқиқоти олимони роҷеъ ба масъалаи мазкур иқтибосҳои оварда шудаанд. Муаллифон дуруст қайд кардаанд, ки дар натиҷаи дуруст истифода бурдани раванди таълим ва ташкили корҳои ислоҳӣ бо хонандагони ақибмондаи синфҳои ибтидоӣ қобилияти донишазхудкунии онҳоро ғаъол намудан мумкин аст.

Калидвожаҳо: раванди таълим, душворӣ, ақибмонии хонанда, баҳодихӣ, вайроншавии асабӣ–психикӣ, хусусиятҳои психологӣ, қобилияти фикрронӣ, корҳои иловагӣ, муносибати тафриқавӣ, ҳамкорӣи мактаб ва оила.

ПРИЧИНЫ И ФАКТОРЫ ОТСТАВАНИЯ ОТ УЧЁБЫ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Качество учебно-воспитательной деятельности в школе во многом зависит от отношения ученика к урокам, к учителю, к школьной среде и особенностям учебно-воспитательного процесса. В данной статье авторы определили причины и факторы отставания от учёбы учащихся начальных классов и выявили факторы, которые приводят к отставанию от учёбы. В статье проанализированы книги отечественных и зарубежных учёных по вопросам снижения умственных способностей учащихся начальных классов. По мнению авторов, знание психологических особенностей учащихся не только позволяет предупредить школьное отставание, но и помогает его предотвратить, так как отстающий ученик требует к себе дифференцированного подхода. В статье изучены труды ученых Амонашвили Ш.А., Бабанского Ю.К., Безруких М.М., Ефимова С.П. Славина Л.С., проанализированы и приведены ссылки из исследований и выводы ученых по изучаемой проблеме. Авторы отмечают, что в результате правильного использования и организации коррекционной работы с отстающими учениками начальной школы в процессе обучения можно активизировать их познавательную деятельность и психологическую активность.

Ключевые слова: процесс обучения, трудности, отстающий ученик, оценка, нервно – психическое нарушение, психологические особенности, умственные способности, дифференцированный подход, взаимодействие семьи и школы.

REASONS AND FACTORS OF PERFORMANCE FROM STUDYING STUDENTS IN ELEMENTARY CLASSES

The quality of educational activities in the school largely depends on the student's attitude to the lessons, to the teacher, to the school environment and the features of the educational process. In this article, the authors identify the causes and factors of the backlog of primary school students, and identified factors that lead to the backlog of school. The article analyzes the books of domestic and foreign scientists on the reduction of mental abilities of primary school students. According to the authors, knowledge of the psychological characteristics of students not only helps to prevent school lag, but also helps to prevent it, since a lagging student requires a differentiated approach. The article studies the works of scientists Amonashvili Sh.A., Babansky Yu.K., Bezrukikh M.M., Efimova S.P. Slavina L.S., links from research and the conclusions of scientists on the studied problem are analyzed and given. The authors note that as a result of the correct use and organization of corrective work with lagging primary school students in the learning process, their cognitive activity and psychological activity can be activated.

Key words: learning process, difficulties, lagging student, assessment, neuropsychic disorder, psychological characteristics, mental abilities, differentiated approach, family and school interaction.

Маълумот дар бораи муаллифон: Раҳмонова Дилбар Зикриёевна –Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии факултети таҳсилоти ибтидоӣ ва педагогикаи махсус. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.Телефон: **(+992) 92 762 01 23** Email: **dilbar_sns@mail.ru**

Ибодуллоева Мухлиса - Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, магистранти соли дуюми ихтисоси психологияи факултети таҳсилоти томактабӣ ва психология. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторах: *Рахмонова Дилбар Зикриёевна* –Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей и социальной педагогики факультета начального обучения и специальной педагогики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.Телефон: **(+992) 92 762 01 23** Email: **dilbar_sns@mail.ru**

Ибодуллоева Мухлиса -Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, магистрант второго курса специальности психология, факультета психологии и дошкольного образования. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, город Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1.

Information about the author: Rakhmonova Dilbar Zikriyevna - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of General and Social Pedagogy of the Faculty of Primary Education and Special Pedagogy. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov passage, 1. Tel: **(+992) 92 762 01 23** Email: **dilbar_sns@mail.ru**

Ibodulloeva Mukhlisa - Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Second-year undergraduate major in Psychology, Faculty of Psychology and Preschool Education. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov passage, 1.

УДК 546.07.07

НАҚШИ БОЗИҶОИ ХИМИЯВӢ БАРОИ ҲАВАСМАНД НАМУДАНИ ХОНАНДАГОН БА ФАНИИ ХИМИЯ

Ахмедова З.С., Раҳматова З. М., Негматова Т.Х.
Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров

Дар замони муосир зиёдшавии иттилоот, мунтазам аз нав таҳия гардидани барномаҳои таълимӣ химия, кам шудани соатҳои таълимӣ, мушкил будани фанни химия, афзоиши хемофобия дар ҷомеа боиси кам гардидани шавқу ҳаваси хонандагон нисбати фанни химия дар мактаби миёна гардидааст. Аз ин рӯ, майли омӯхтани фанҳои таълимӣ, набудани дониши химиявӣ ва малакаю маҳорат барои дарк кардани онҳо як мушкили ҳалталаб ба ҳисоб меравад. Омӯзгорони мактабҳои миёнаро сатҳи пасти донишзаҳудкунии хонандагон ва ҳавасмандии кам барои омӯзиши он дар мактаб водор менамояд, ки усулҳои мучаддадро баҳри баланд бардоштани сатҳи дониши хонандагон роҳандозӣ намоянд. Хонандагони мактаб ҳамеша як савол доранд: чаро бояд иқтисодчӣ, кафшергари барқӣ, электрик, муҳосиб, ҳуқуқшинос химияро омӯзанд? Дар натиҷа

надоштани дониши нокифояи химиявӣ мушкилоти минбаъда барои азхудкунии фанҳои махсуси марбут ба химияро ба миён меоранд [1, с. 118].

Дар робита ба ин, такмил додани шаклҳо ва усулҳои таълими химия, фаъолияти рӯҳии хонандагонро ташвиқ мекунад, маърифати онҳоро инкишоф медиҳанд ва хонандагон истифодаи амалии донишҳои химиявиро аз худ мекунад. Ҳангоми ҳалли ин мушкилот ташкил ва гузаронидани намудҳои бозӣ дар дарсҳо, ки ҳамчун воситаи муосири омӯзиш метавонанд фаъолият кунанд, мавқеи худро пайдо мекунад. Фазои бозӣ дар хонандагон шароити хуб фароҳам сохта, онҳоро водор месозад, ки фаъолона иштирок намоянд. Усули мазкур дар хонандагон шавқи хондан, дониستاني мафҳум ва маълумотҳои химиявиро пайдо намуда, муайян мекунад, ки шахс соҳиби дониши химиявӣ аст ва аз уҳдаи иҷрои супоришҳои аз тарафи омӯзгор додашуда баромада метавонад. Илова бар ин, ташкили бозӣ дар дарс ҳамкориҳои дастаҷамъонаи омӯзгорон ва хонандагонро дар бар мегирад. Ҳангоми интиҳоби гурӯҳҳо омӯзгор бояд сатҳи донишандӯзӣ, тамоюлоти манфиатҳои онҳо ва мутобиқати психологӣ хонандагонро ба назар гирад. Хонандаи мактаб метавонад танҳо ҳамон як вазифаро иҷро кунад, ки дар ҳамкорӣ бо дигарон дониши худро пурра намояд, то ин ки малакаҳои зарурии қори коллективиро аз худ намояд. Дар ҳамин асос ташаккули сифатҳои зарурии ахлоқӣ низ дар хонандагон ташаккул меёбанд.

Бо вучуди шумораи зиёди корҳо, дар соҳаи бозӣҳои дидактикӣ оиди имкониятҳои таълими онҳо, самтҳои истеҳсолии истифодаи таълим ва принципҳои истифодаи онҳо маълумоти кофӣ мавҷуд нест.

Раванди педагогӣ маҷмӯи дарсҳои таълимии корҳои беруназсинфӣ ва беруназдарсии таълимӣ мебошад, ки аз ҷониби дастаи омӯзгорон ва хонандагон тибқи нақша иҷро карда мешаванд. Ҳангоми омӯзиши ин фан, дарсҳои семинарӣ, корҳои амалӣ ва лабораториро, ки бо усулҳои гуногун ташкил ва гузаронида мешаванд, истифода мебаранд [1, с. 122].

Агар дар синф миқдори хонандагон зиёд бошад, омӯзгоронро водор месозанд, ки дар бораи ҷи гуна нигоҳ доштани шавқи хонандагон ба маводи омӯзиш ва фаъолияти онҳо дар тӯли дарс фикр намоянд. Мо бояд усулҳои муосири таълимӣ-методиро ҷустуҷӯ намоем, ки тафаккури хонандагонро фаъол гардонид, онҳоро барои мустақилона ба даст овардани донишҳои химиявӣ ҳавасманд намоянд. Боварӣ ҳосил намудан лозим аст, ки хонандагон дар дарсҳо фаъолона қор мекунад, ки инро ҳамчун нуқтаи ибтидоӣ барои пайдоиш ва рушди кунҷқобӣ, тавачҷуҳи амиқи идрок истифода мекунад.

Дар ҷараёни бозӣ дар хонандагон одати мутамарказ шудан, мустақилона фикр кардан, рушди диққат, ба даст овардани дониш инкишоф меёбад [3, с. 44].

Иҷрои амалҳои гуногуни бозӣ, ки бо он ин ё он вазифаи равонӣ ҳал карда мешавад, шавқи хонандагонро оиди мавзӯъ дастгирӣ ва мустаҳкам менамояд. Фаҳмиши васеи истилоҳи "фароғат" бори аввал аз тарафи Н.И. Лобачевский пешниҳод шудааст, ки ба ақидаи ӯ, фароғат барои бедор кардан ва нигоҳ доштани диққат аст, ки бидуни он дар таълим муваффақ намешавад. Яке аз шаклҳои бозии таълимӣ дарс маҳсуб ёфта, дар барои ташкили самарабахши ҳамкориҳои байни муаллим ва хонандагон, самаранокии иртиботи онҳо бо унсурҳои хосси рақобат ва тавачҷуҳи воқеӣ имконият фароҳам месозад [2, с. 184].

Аз нигоҳи А.С. Макаренко, бозӣ дар ҳаёти хонандагон нақши бештарро мебозад. Бархе аз омӯзгорон дарк мекунад, ки бозӣ дар синни томактабӣ ниёз ва фаъолияти асосии кӯдак аст, аммо таҷрибаҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки бозӣ яке аз воситаҳо ва шартҳои муҳими инкишофи зеҳнии хонандагону донишҷӯён буда, бешак вижагиҳои хосси худро дорад. Бозӣ ба маънои томаш ҳамчун як воситаи таъсири пурқудрат буда, дар донишандӯзии коллективи хонандагон таъсир мерасонад. Дар хонандагон бозӣ на фақат хурсандӣ мебахшад, балки ба таълимгирандагон илҳоми тоза бахшида, таассуроташонро нисбати фанни химия афзун мегардонад. Илова бар ин, ба омӯзгорон кумак мерасонад, ки

аз таълими супоришҳо канорагирӣ накунад ва дар коллектив муҳити дӯстона эҷод намоянд. Бозиҳои химиявӣ аз тарафи омӯзгор ташкил ва гузаронида мешаванд ва набояд мучиби дилгирии хонандагон гарданд. Бозӣ бояд донишхоро такмил диҳад, воситаи рушди ҳамаҷониба ва қобилият бошад, эҳсосоти мусбиро ба вучуд орад, ҳаёти дастаро бо мундариҷаи ҷолиб пур кунад [3, с. 124; 4, с. 44].

А.М. Горкий навиштааст, ки «бозӣ роҳест, ки кӯдаконро барои шинохти олами атрофе, ки дар он зиндагӣ мекунад, сафарбар намуда, онҳоро ба таҳаввулот водор месозад». Шинохти олами ҳастӣ дар бозиҳои дидактикӣ шаклҳои мухталифро ба худ мегирад, ки ба таҷҳизоти анъанавӣ монанд нестанд: дар ин ҷо фантазия, ҷустуҷӯи мустақилонаи ҷавоб аз нигоҳи нав ба далелҳо ва зухуроти қаблан маълум, такмил ва густариши дониш, ба роҳ мондани робитаҳо, монандӣ ё фарқият дар рӯйдодҳои фардӣ маҳсуб меёбанд. Ҳангоми гузаронидани бозӣ маводи омӯзишӣ аз тарафи хонандагон чандин маротиба такрор карда мешавад. Бозӣ фазои рақобати солиро ба вучуд меорад, ки хонандаро водор месозад, ки дониши гирифтаашро ба таври механикӣ ба ёд орад ва фикр кунад, ҷавоби дурустро интихоб намуда, онро муқоиса ва арзёбӣ намояд. Дар давоми бозӣ, хонандагони донишашон заиф ғаълтар мегарданд ва барои ҷустуҷӯи посухҳо, китоби дарсиро истифода бурда, барои фикр кардан шурӯъ мекунад.

Бозӣ на танҳо қобилияти донишандӯзии хонандагонро зиёд менамояд, балки хоҳиш ва майли азхудкунии дониш пайдо гашта, ба беҳтар шудани онҳо низ кумак мерасонад.

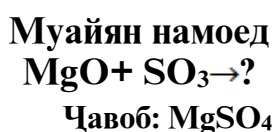
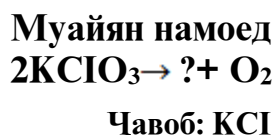
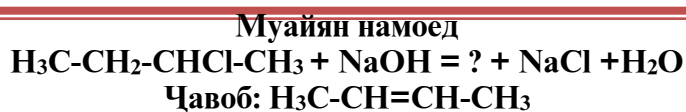
Бозии ҷолиб ғаъолияти зеҳнии хонандагонро афзун намуда, –метавонад нисбат ба дарси муқаррарӣ як вазифаи душвортарро ҳал намояд. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки дарсҳо бояд танҳо дар шакли бозӣ баргузор шаванд. Бозӣ танҳо як усулест, ки дар якҷоягӣ бо дигар усулҳо натиҷаҳои хуб медиҳад: мушоҳидаҳо, суҳбатҳо, кори мустақилона. Ҳангоми бозӣ, хонандагон дониш ва маҳоратҳои худро дар амал татбиқ мекунад ва онҳоро дар шароити гуногун истифода мекунанд. Бозӣ ғаъолияти мустақилест, ки дар он кӯдакон бо ҳамсолон муошират мекунад. Онҳоро ҳадафи умумӣ, кӯшишҳои муштарак барои расидан ба он ва таҷрибаҳои муштарак муттаҳид месозад [6, с. 50, 7, с. 35, 8, с.64-66]. Таҷрибаҳои бозӣ дар тафаккури хонандагон пояи амиқ мегузоранд ва дар ташаккули эҳсосоти нек, орзуҳои нек ва малакаҳои зиндагии коллективӣ саҳмгузор мебошанд. Бозӣ аҳамияти бузург дошта, бевосита бо таълими хонандагон дар синф ва бо мушоҳидаҳои ҳаррӯза робитаи наздик дорад. Усули мазкур барои ҳалли мушкилоти бозӣ заминаи муносибро фароҳам намуда, роҳи беҳтарини иҷрои нақшаро пайдо намуда, хонандаро водор менамояд, ки дониши худро истифода бурда, онро бо як калима ифода намояд. Аксар вақт, бозӣ барои муошират, дониши мучаддад ва тавсеаи уфукҳои шахс хизмат мекунад [9, с. 145, 10, с.98-99].

Барои тақвияти гуфтаҳои боло якҷанд намудҳои бозии химиявиро мавриди муҳокима қарор медиҳем. Ҳангоми таълими фанни химия дар рафти водорнамоӣ ва азхудкунии дарс дар синфи 10 мавзӯҳои «Ҳосиятҳои физикӣ ва химиявии алкан ва алкенҳо», «Истеҳсол ва истифодабарии алкенҳо» бозиҳои химиявии бо номи «Муайян намоед»-ро истифода бурдан мумкин аст. Дар ин бозӣ хонандагон бояд ба ҷойи аломати савол формулаи мувофиқро муайян ва интихоб намоянд.

Дар синфи 8-ум ҳангоми гузаронидани мавзӯи «Ҳелҳои реаксияҳои химиявӣ» низ ин бозиро истифода бурда метавонанд.

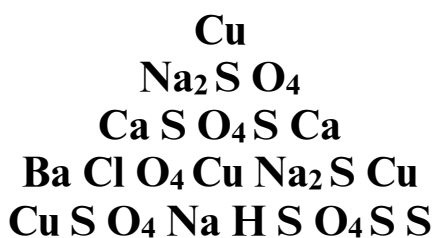
Ҳангоми дар синфи 8 омӯзонидани мавзӯҳои «Оксидҳо», «Кислотаҳо», «Намакҳо» ва «Робитаи генетикии синфҳои ҷудоғонаи пайвастаҳои ғайриорганикӣ» бозии химиявии «Муаммои химиявӣ»-ро истифода бурдан мумкин аст. Ба хонандагон супориш дода мешавад, ки аз элементҳои химиявии дар ҷадвал овардашуда, формулаи дурусти моддаҳои муайян намоянд.

1. Муайян намоед

2. Муаммои химиявӣ. Қисмҳои таркибии намакҳои зеринро аз тарафи чап ба рост ва аз боло ба поён пайваст намуда, формулаи намакҳоро ёбед. Суммаи ҳамаи намакҳо ба массаи атомии нисбии бериллий баробар аст.

МУАММОИ ХИМИЯВӢ

1	CuSO_4 - купуриси мис	2	Na_2SO_4 - сулфати натрий
3	CaSO_4 - сулфати калсий	4	NaHSO_4 - гидросулфати натрий
5	Na_2S - сулфиди натрий	6	CuS - сулфиди мис (II)
7	NaHS - гидросулфиди натрий	8	CaS - сулфиди калсий
9	BaSO_4 - сулфати барий		

Ҷавоб: 9. Ҳангоми таълими фанни химия дар рафти водорнамоӣ ва азхудкунии дарс дар синфҳои 8 ва 9-ум мавзӯҳои боби «Мафҳумҳои аввалини химия» бозиҳои химиявии «Интиҳоб намоед»-и зеринро истифода бурдан мумкин аст.

3. Интиҳоб намоед. Дар чадвал пайвастаҳои химиявӣ ва элементҳои химиявӣ омехта дода шудаанд. Дар натиҷаи пайваст намудани ҳарфҳои, ки ба номгӯи додашуда мувофиқ меоянд, номи элементи химиявӣ ҳосил мегардад:

Ном	Элементи химиявӣ	Пайвастаи химиявӣ	Омехта
мағний	Г	Д	Ж
ҳаво	З	К	Е
об	П	Р	С
оксиди руҳ	Т	М	И

оҳан	а	б	в
шир	г	о	н
сулфиди руҳ	х	и	к
оксиген	й	л	л

Ҷавоб: германий

Ба ҳамин тартиб, ҳангоми ташкил ва гузаронидани чунин бозиҳои химиявӣ дар дарс ба хонандагон имконият дода мешавад, ки онҳо бисёртар китоб хонанд, супориши вазифаи хонагиرو иҷро намоянд, формула ва навиштани муодилаи реаксияҳои химиявиро омӯхта, дониши назариявӣ ва амлашонро баланд бардоранд. Дар байни коллективи синф танҳо он хонандагоне ғолиб омада метавонанд, ки дониши хуб дошта бошанд ва аз уҳдаи иҷрои супоришҳои додашуда баромада тавонанд.

АДАБИЁТ

1. Аликберова Л.Ю. Занимательная химия / Л.Ю. Аликберова. - М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. -560с.
2. Акбарова М.М. Использование игровых методов обучения органической химии как средство повышения познавательной активности и качества знаний / М.М.Акбарова, С.А.Расулов, М.З. Курбонова // Таджикский национальный университет на международную конференцию «Химия производных глицерина: синтез, свойства и аспекты их применения», посвященной Международному году химии и памяти д.х.н., профессору члену-корреспонденту АН РТ Кимсанову Б.Х. – Душанбе, 2011. – С. 184-191.
3. Габрусевич С. А. От деловой игры-к профессиональному творчеству. Учебно-метод. Пособие / С. А. Габрусевич, Г. А.Зорин. -Минск: Университетское образование, 2005. -125 с.
4. Занько С.Ф. Игра и учење / С.Ф. Занько [и др.]. – М.: Просвещение, 1992. - 63 с.
5. Корнеева И.А. Активизация познавательных интересов через ролевую игру / И.А. Корнеева. – М. Просвещение, 1995. - 54 с.
6. Исаев С.Д. Об использовании дидактических игр / С.Д. Исаев // Химия в школе. -2002. -№ 6. -С. 50.
7. Павлова Н.С. Обучающие игры на уроках химии / Н.С. Павлова //Химия в школе». -2000. - № 6. - С.35.
8. Пидказист П. И., Хайдаров Я. С. Игровые технологии в образовании и развитии. - Москва: РПА, 1996. 6. Самукина Н. В. Организационно-развивающие игры в обучении. - Москва: Народное образование, 1996.
9. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебник. - Москва: Народное образование, 1998.
10. А. Джин. Методы педагогической технологии: Свобода выбора. Прозрачность. Деятельность. Беспокойство. Идеальное руководство для учителя. Выпуск 2, - Москва, Вита-Пресс, 2000.

НАҚШИ БОЗИҲОИ ХИМИЯВӢ БАРОИ ҲАВАСМАНД НАМУДАНИ ХОНАНДАГОН БА ФАННИ ХИМИЯ

Дар мақола роҷеъ ба бедор намудани шавку ҳаваси хонандагон барои омӯзиши фанни химия дар мактаби миёна маълумотҳои муфид барои омӯзгорони ҷавоне, ки аз фанни химия дарс мегузаранд, дарҷ гардидаанд. Нишон дода шудааст, ки омӯзгорони ҷавоне, ки аз фанни химия дарс мегузаранд, метавонанд дар раванди тадрисашон барои бедор намудани завқи омӯзиши фанни химия, ташкил ва пайдо намудани донишҳои назариявӣ дар бораи мафҳумҳои химиявӣ, тартиб додани формулаҳои химиявии оксидҳо, кислотаҳо ва тартиб додани муодилаи реаксияҳои химиявӣ дар асоси қонуни бақои массаи моддаҳо маълумотҳои муфидро мавриди омӯзиш ва истифодабарӣ қарор диҳанд. Омӯзгорони мактабҳои миёнаро сатҳи пасти донишзаҳудкунии хонандагон ва ҳавасмандии кам барои омӯзиши амиқи онҳо дар мактаб водор менамояд, ки усулҳои мучаддадро баҳри баланд бардоштани сатҳи дониши хонандагон роҳандозӣ намоянд. Дар робита ба ин, такмил додани шаклҳо ва усулҳои таълими химия, фаъолияти рӯҳии хонандагонро ташвиқ мекунад, маърифати онҳоро инкишоф медиҳанд ва хонандагон истифодаи амалии донишҳои химиявиро аз худ мекунад. Ҳангоми ҳалли ин мушкилот ташкил ва гузаронидани намудҳои бозӣ дар дарсҳо, ки ҳамчун воситаи муосири омӯзиш метавонанд фаъолият кунанд, мавқеи хоссаро пайдо мекунад. Усули мазкур дар хонандагон шавқи хондан, донишҷӯи мафҳум ва маълумотҳои химиявиро барангехта, муайян мекунад, ки шахс соҳиби дониши химиявӣ аст ва аз уҳдаи иҷрои супоришҳои аз тарафи омӯзгор додашуда баромада метавонад. Аз ин лиҳоз, дар мақола нишон дода шудааст, ки иҷрои амалҳои гуногуни бозӣ, ки бо ин ё он вазифаи раванӣ ҳал карда мешаванд, шавқи хонандагонро оиди мавзӯи зиёд ва донишҳои назариявии онҳоро мустақкам менамояд.

Калидвожаҳо: мактаб, дониш, мавод, инкишоф, муошират, коллектив, диққат, кунҷқобӣ, қори беруназсинфӣ, такроркунии бозӣ, унсурҳои таълимӣ, намудҳои бозӣ, муайян намоед, интиҳоб намоед, муаммои химиявӣ.

РОЛЬ ХИМИЧЕСКИХ ИГР ПО ПРИВИТИЮ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ ХИМИИ

В статье обобщена полезная информация для студентов и молодых преподавателей о преподавании химии в средней школе. Показано, что молодые учителя, преподающие химию, могут пробудить интерес к предмету,

сформировать и получить теоретические знания о химических понятиях, формировании химических формул, классов соединений, оксиды, кислоты и уравнений химических реакций, а также использовать полезную информацию в соответствии с химическими законами. Низкий уровень знаний, учащихся не даёт достаточных стимулов для учебы в школе. В связи с этим совершенствование форм и методов преподавания химии, стимулирующих духовную деятельность учащихся, способствует их просвещению и возможности практического применения химических знаний. При решении этих проблем создается основа знаний, что приводит к использованию игр на уроках химии, которые могут функционировать как современные средства обучения. Данный метод доступен учащимся, усвоение понятий и химических сведений определяет, что человек, обладающий химическими знаниями, решает поставленные преподавателем задачи. В связи с этим в статье показано, что выполнение различных игровых действий, с помощью которых выполняется психологическая задача, укрепит теоретические знания и проявит интерес учащихся к предмету.

Ключевые слова: школа, знания, материалы, развитие, коммуникация, командная работа, внимание, волнение, внеклассные мероприятия, повторение игр, учебные элементы, виды игр, определение, выбор, химические головоломки.

THE ROLE OF CHEMICAL GAMES TO IMPROVE INTEREST STUDENTS IN CHEMISTRY

The article summarizes useful information for students and young teachers about teaching chemistry in high school. It is shown that young teachers teaching chemistry can arouse interest in the subject, form and gain theoretical knowledge about chemical concepts, the formation of chemical formulas, classes of compounds, oxides, acids and equations of chemical reactions, as well as use useful information in accordance with chemical laws. The low level of knowledge, students does not provide sufficient incentives to study at school. In this regard, the improvement of the forms and methods of teaching chemistry, stimulating the spiritual activity of students, contributes to their education and the possibility of the practical application of chemical knowledge. In solving these problems, a knowledge base is created, which leads to the use of games in chemistry lessons, which can function as modern teaching aids. This method is available to students, the assimilation of concepts and chemical information determines that a person with chemical knowledge solves the tasks set by the teacher. In this regard, the article shows that the implementation of various game actions, with the help of which a psychological task is performed, will strengthen theoretical knowledge and show students' interest in the subject.

Keywords: school, knowledge, materials, development, communication, teamwork, attention, excitement, extracurricular activities, game repetition, educational elements, game types, identify, select, chemical puzzles.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Ахмедова Замира Сангинбаевна* -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, дотсенти кафедраи химияи умумӣ ва таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. E-mail: amirjon-73@mail.ru, Телефон: +992 927614459.

Рахматова Зулайхо Маруфҷонова -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров, магистри кафедраи химияи умумӣ ва таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1. Телефон: +992 92 8420422

Негматова Тахмина Хуршедовна -Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров, магистри кафедраи химияи умумӣ ва таълими он. **Суроға:** 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлонбеков, 1.

Сведения об авторах: *Ахмедова Замира Сангинбаевна* - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, доцент кафедры общей химии и её преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.E-mail: amirjon-73@mail.ru, Телефон: +992 927614459.

Рахматова Зулайхо Маруфҷонова -Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, магистр кафедры общей химии и её преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.Телефон: +992 92 8420422

Негматова Тахмина Хуршедовна - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, магистр кафедры общей химии и её преподавания. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, пр. Мавлонбекова 1.

Information about the authors: *Akhmedova Zamira Sanginbaevna* - Khujand State University named after academician B. Gafurov, associate professor of the department of general chemistry and its teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Ave. 1. E-mail: amirjon-73@mail.ru, Phone: +992 927614459.

Rakhmatova Zulaiho Marufdzhonovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, Master of the Department of General Chemistry and its Teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov Ave. 1. Phone: +992 92 8420422

Negmatova Takhmina Khurshedovna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, master of the department of general chemistry and its teaching. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, Mavlonbekov Ave. 1..

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ - ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

<i>Исматова Н.Ш., Самиев Х.Д.</i> Перспективы развития научно-культурных связей Таджикистана с государствами Южного Кавказа в контексте «политики открытых дверей».....	5
<i>Фарзонаи Шамсиддин</i> Этнополитические проблемы в Афганистане.....	14
<i>Худжасаидова Н.Х.</i> Роль женщин Таджикистана в развитии физической культуры и спорта	18
<i>Джахонгиров Ш.Х.</i> Взгляд на историю и традиции таджикского гончарного мастерства	23
<i>Мирзоев Г.Ш.</i> Развитие производительных сил сельского хозяйства Таджикистана в 30-е годы XX века.....	28
<i>Саидов С.М.</i> Таъсири воқеаҳои сиёсии Туркистон ба муносиботи байнидавлатии хониғариҳои Осиеи Миёна, дар охири асри XIX, оғози асри XX (бар мабной сарчашмаҳо).....	32
<i>Ализода Б.П.</i> Масъалаҳои ташаккул ва рушди мақомоти идоракунии давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	43
<i>Ганчакова М.Г.</i> Музокироти сулҳи тоҷикон дар адабиёти ёддоштӣ.....	48
<i>Равшанзод Малекфаридун</i> Эмомалӣ Раҳмон - начотбахши миллат.....	53
<i>Абдуллоев М.Х., Исуфов Ш.В.</i> Маорифи вилояти Кӯлоб дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ.....	59
<i>Каримов Р.Қ.</i> Роҷеъ аз таърихи ташаккули ва инкишофи химияи координатсионӣ дар пешрафти илм ва техника.....	63
<i>Мирзоев М. Н.</i> Инъикоси истеҳсолоти бофандагии халқҳои Осиеи Миёна дар асарҳои О.А.Сухарева	67

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ

<i>Зайнудинов С., Хуморов Д., Салимов Н.С., Ходжахонов И., Нарзиев М.</i> Значение «рисолаи ишк» (трактат о любви) для философии и физики: часть 2.	72
<i>Джурраев А. Х.</i> Культура и цивилизация в системе социально-философских проблем глобализации	80
<i>Давлатов П.Н.</i> Шарҳи мухтасари осори фалсафию ахлоқии Ибни Мискавайх.....	90
<i>Амирхон Ш.Т.</i> Назаре ба осори фалсафии Қутбиддини Шерозӣ.....	99
<i>Саъдуллоев А.Ҳ.</i> Нақш ва ҷойгоҳи андешаи идеализм ва реализм дар муносибатҳои байналмилалӣ	108
<i>Манитов М.</i> Фаҳмиши фундаменталистии адолати иҷтимоӣ.....	116
<i>Таҳминаи Тураҳон</i> Тамоюлотии арзишӣ ва нақши онҳо дар ташаккули шахсият.....	121
<i>Турабоева Д.Х.</i> Коркарди масоили фалсафа дар ақидаҳои файласуфони Шарқи Наздик ва Миёна	125
<i>Холова А.А.</i> Нақши Пешвои миллат дар таҳкими ваҳдати миллӣ.....	129
<i>Каримзода М.И.</i> Омӯзиши масъалаи таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба иҷтимоишавии ҷавонон.....	134
<i>Расулов О.Р., Ҳақбердиев Ҳ.М.</i> Банақшагирии оила ва солимии репродуктивӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	139

ПЕДАГОГИКА

<i>Пудовкина Н.В.</i> Исследование мотивации профессионального саморазвития педагогов дошкольных образовательных организаций.....	145
<i>Азизов А.А., Дадбоева М.А., Мирзоходжаев М.Д.</i> К проблеме профориентационного образования будущих учителей технологии.....	151
<i>Ашурова Шахло</i> Проблемное обучение как средство мотивации студентов при обучении русскому языку.....	157
<i>Рустамова Г.А.</i> Кредитное обучение как механизм интеграции высшего образования Таджикистана в мировое образовательное пространство.....	162
<i>Темурова М.Н., Азизов А.А., Алиева М.Н.</i> Дидактические игры как средство совершенствования профессионально-педагогической подготовки будущих учителей изобразительного искусства в вузах Таджикистана.....	170
<i>Сангинова Д.Н.</i> Некоторые вопросы финансирования системы образования Республики Таджикистан	175
<i>Умаров А. С., Дилороми М., Гуломов Н.М.</i> Принципы и критерии отбора содержания образования при формировании и развитии познавательного интереса студентов в профессиональной подготовке по иностранному языку.....	180
<i>Бобоева С. Б.</i> Социально - психологические аспекты формирования креативного мышления.....	184
<i>Бубиев Х.М.</i> Методы обучения студентов-таджиков при изучении порядка слов в русском языке.....	188
<i>Мирзокаримзода Алишер Мирзовали</i> Формирование новых основ патриотического воспитания.....	191
<i>Султонова Н.Б.</i> Качество усвоения понятия «влияние человека на природу» учениками 10 - 11 классов в условиях педагогического эксперимента.....	196
<i>Шерматов Д.С., Расулов С.Н.</i> Экспериментальные исследования по проектированию индивидуальной	

траектории профессионального развития современного учителя физики.....	200
<i>Нугмонов М., Саъдонов А., Фезалиев А., Мирзохасанов М.</i> Методы приведения степенной модели парной регрессии к линейному виду.....	206
<i>Назаров А.П.</i> Асосҳои методиҳои таълими баъзе аз функсияҳои математикию омории ҷадвалҳои электронӣ ва арзёбии объективонаи дониши хонандагон оид ба ин функсияҳо.....	211
<i>Ғаниева М.А.</i> Муносибати салоҳиятноки омӯзгори санъати тасвирӣ дар омӯзиши мусаввирии пленэри.....	218
<i>Каримӣён Қ.М., Шарипова М.Ё.</i> Таҳлили вазъи рушди хадамоти психологӣ дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон (дар мисоли ноҳияҳои интихобии вилояти Суғд).....	223
<i>Шербоев С., Партов Насрулло</i> Системаи машғулиятҳо доир ба таълими таркиб (сохт) – и ҷумлаҳои сода ва муҳотаб дар синфи V.....	231
<i>Абдуллоев С.Р., Холназаров С., Раҳимов М.М., Табаров С.Р., Холов С.Р.</i> Роҳҳо ва воситаҳои истифодаи маводи тамоюли касбидошта дар машғулиятҳои маърузаӣ.....	239
<i>Каримова М.С.</i> Заминаҳои назариявии мудирияти низоми таҳсилот.....	245
<i>Лолахонов Саид</i> Хусусиятҳои инкишофи маърифати шахрвандӣ дар Тоҷикистон.....	249
<i>Холова Қ.А.</i> Масъалаҳои алоқаи оила ва мактаб дар татбиқи консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	253
<i>Сафаралӣ Авлиёқул</i> Истифодаи маводи таърихӣ хангоми омӯзиши мавзӯи «Шакл, андоза ва массаи замин» дар синфи 9.....	258
<i>Азимова Н. С.</i> Моҳияти байнифаннии ташаккули салоҳиятнокии касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии иқтисодӣ.....	264
<i>Шарипова Мавҷуда</i> Моҳияти фарҳанги педагогии мураббӣёни муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ.....	269
<i>Ҳошимова Г.Г.</i> Низоми кор бо бачагони болаёқат дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	274
<i>Раҳимов А.А.</i> Технологияҳои педагогии ташкили кори мустақилонаи донишҷӯён аз рӯи фанни математикаи оӣ дар макотиби олии равияи техникӣ.....	279
<i>Усмонов А.А.</i> Оид ба муаммои ташаккули донишҳои иқтисодии хонандагон дар дарсҳои технология (таълими меҳнат).....	282
<i>Сафаров С. С.</i> Воқеияти виртуалӣ дар таҳсилот.....	286
<i>Сангинов Б.К., Раҳимов Д.П.</i> Ташаккули қисмати ангезавӣ-арзишноки тарбияи ҷисмонии шахсият дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар макотиби оӣ.....	291
<i>Тагиров Н. С.</i> Коркарди мониторинги комплекси сифати дониш, маҳорату малакаҳои мактаббачагон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	295
<i>Раҳмонова Д.З., Ибодуллоева М.</i> Сабабҳо ва омилҳои аз таълим қафомонии хонандагони синфҳои ибтидоӣ.....	299
<i>Ахмедова З.С., Раҳматова З. М., Негматова Т.Х.</i> Нақши бозҳои химиявӣ барои ҳавасманд намудани хонандагон ба фанни химия.....	303

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета» основан в 1990 г. Выходит 8-10 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: исторические науки и археология (07.00.00), философские науки (09.00.00) и педагогические науки (13.00.00). Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных. Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2020. №3

Над номером работали:

Ответственный редактор: М.Ибодова
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Редактор английского языка: М.Асадова

**Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета»:**
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.comj
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 200 экз. Уч. изд. л. 41,75 усл. п.л.39,12
Подписано в печать 28.08.2020 г. Заказ №2020/30-01
Отпечатано в типографии ТНУ
734025, г.Душанбе, ул.Айни, 32.